

संस्कृत-मराठी-सुभाषितकोष

खंड दुसरा

संस्कृत भाषेतील अनेक विषयांची सुभाषितें—

ल. गो. विंझे

यांना कलकत्ता त्यांच्या लोकमय व गद्य भाषांतरासह.

पहिली आवृत्ति १९६४

मूल्य पंधरा रुपये

लेखक व प्रकाशक—ल. गो. विंसे, ८२ सयब विहंडग,
लालबाग, मुंबई १२ DD.

① १९६४ ल. गो. विंसे, सर्व हक्क लेखकाधीन.

मुद्रक—शि. गो. मावे, मॅनेजिंग डायरेक्टर, विमा मुद्रक आणि
प्रकाशक लि. यांचा विमा छापखाना, सातारा.

प्रमुख विक्रेते—बलवंत पुस्तक भांडार, गिरगांव नाका—मुंबई ४.

अर्पणपत्रिका

भाषांतरांच्या, रूपांतरांच्या, भावार्थांच्या, टीकाविस्तारांच्या, इ. स्वरूपांत, श्रीज्ञानेश्वरांपासून आजपर्यंत, ज्यांनी ज्यांनी, संस्कृत ज्ञान-गंगेच्या कावडी आणून, मराठी वाचकांची तहान भागविली, त्यांच्या त्यांच्या, मराठी भाषेच्या प्रेमाने केलेल्या या सर्व प्रयत्नांबद्दल,

आदरांजलि म्हणून

त्यांना

हा संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोष अर्पण करीत आहे.

— ल. गो. विले

अनुक्रमणिका—

प्रकरण	विषय	श्लोकसंख्या	पृष्ठ.
३१ वें	प्रवाच, विरह, विरही, विरहिणी, विरहोत्तर मीलन	४५	२८२ ते २९२
३२ वें	यथा, कीर्ति, दुष्कीर्ति, स्तुति, प्रसिद्धि, निंदा, निंदक, आत्मश्लाघा	१४	२९३ ते २९६
३३ वें	सेवा, सेवक; स्वामीसेवक सवध	१५	२९६ ते २९८
३४ वें	धर्म, तत्त्वज्ञान, सत्य-असत्य, हिंसा अहिंसा, आत्मा, आत्मोपम्यबुद्धि, कर्म, सत्यास, आश्रयधर्म, पाप, पुण्य, स्थितप्रज्ञ, मन, काम, विषय, नीति, भावभक्ति, मोक्ष, स्वर्ग, नरक, मूर्तिपूजा इ.	८९	२९९ ते ३१३
३५ वें	तृप्ति, दुष्टि, सतोष, समाधान, शमसुख, शांति, त्यक्तस्थह	१४	३१३ ते ३१६
३६ वें	ससाराचा पश्चात्ताप विवेकाजन, दुःखमय जीवन, क्षणिकमोग, अतिमाधार ईश्वर	४०	३१६ ते ३२५
३७ वें	वैराग्य— शकराचार्यांची चर्पटपंजरी, मर्तुहरि वैराग्यशतक गगालहरि	५५	३२६ ते ३३५
३८ वें	निवृत्ति, शातरस, पाशमुक्ति ब्रह्मच्यान, विषय हे विषय.	२८	३३६ ते ३४२
३९ वें	सुख दुःख	९	३४३ ते ३४४
४० वें	शील	६	३४५ ते ३४६
४१ वें	चिंत, विचिंत, शब्दवैचित्र्य, अर्थवैचित्र्य, समस्या, अपहृति, प्रहेलिका (उत्पत्ती), कृष्णगोपी	६२	३४६ ते ३६०
४२ वें	बाल्य, किशोरावस्था, तारुण्य, वार्धक्य	२६	३६० ते ३६५
४३ वें	स्वभाव	७	३६६ ते ३६७
४४ वें	अभिसारिका	६	३६८ ते ३६९
४५ वें	वाराणास निंदा	१७	३७० ते ३७३
४६ वें	बुद्धीय, अपत्य, पुत्र, कन्या, कन्यापितृत्व, जामात, मातृभक्त, आदर्श वीर, पितृभक्त, आदर्श पत्नी, पतिव्रता, कुलस्त्री, स्त्रीपुरुषवैशिष्ट्ये, पतितपत्नी, आदर्श बहु लक्ष्मण, भरत, माता, पंचकन्या	७७	३७३ ते ३८८
४७ वें	अन्योक्ति— अगस्ति, अंगुल, अशोक, आस, (पल व वृक्ष), इष्ट (ऊत), कन्बुक, कपि, कमल, (फूल व वेली,) करीर, कलझ, कल्पवृक्ष, कलरि, काक, काजवा (पयोत), कुरज, कुक्कुर (कुवा), कुण्डल, कुम्भ, केतकी, कोकिल, क्षीरसागर, गर्दन, गोदावरी, गंगा, घरट्ट (जातें, रहाट) चक्रवाक, वात्क, चन्दन, चद्र, चन्द्रकांत, चम्पक, जल, जिह्वा, तम (आधार) तुला (ताराजू) तुण (गवत,) तैलिक, (तेली) दुग्ध, घृण (पोतरा), धन्वन्तरी, धूम, धुलिका, नदी, नागवेल, पद्म, पद्म, पलस, पारिजात, पुण्य, पुस्तक, बक (बगळा), बकुल, बलि, भार्गव, भ्रमर, मधुर, मलय, मानिक, मालती, माळी, मुनि, मुरली, मुसल, मेघ, मेरु, मौक्तिक, रंग, रत्न, रोहिणी, लेखनी, वसत, बापी, (विहीर) वृक्ष, वैद्य, शकर, शख, शुक, शेष, समुद्र, समीरण (वायु) सप, सरोवर, शरस, सिंह, सुवर्ण, रत्न, स्वर्णकार (सोनार), बची, हरिण, हंस, हिमालय.	३०५	३८९ ते ४७१
४८ वें	शोक, विलाप, आर्तद्वार—अजविलाप, परित्यक्त सीता, परित्यक्त अयोध्या, जगन्नाथ, रतिविलाप		४७२ ते ४९५
४९ वें	संकीर्ण सुभाषितें	१ ते १००	४९६ ते ५२१
५० वें	संकीर्ण सुभाषितें	१०१ ते ५४४	५२१ ते ५४३
परिशिष्ट एक	संक्षिप्त ग्रंथनामाचे खुलासे, ग्रंथकार्याची नावे व काल	५४५ ते ५६०	५६०
परिशिष्ट दोन	संस्कृत श्लोकांच्या आद्याक्षरांची सुवि व श्लोकांचे प्राप्तिस्थान	५६१ ते ५६४	५६४
परिशिष्ट तीन	सुद्धिपत्रक. याप्रमाणें प्रथम चुका सुधारून घेऊन मगच ग्रंथ वाचावा.	५६५ ते ५६६	५६६
परिशिष्ट चार	वृत्तपत्राचे, विद्वानाचे, व निबटक वाचकाचे अभिप्राय		५६६

संस्कृत वाङ्मयात, निरनिराळ्या शत अशात कवींच्या सुभाषितांचे संग्रह, अनेक ग्रंथकारांनी करून ठेविले आहेत. त्यापैकी हरिहराची सुत्सुक्तावली, लक्ष्मणकवीची पथरपना, हरिमास्कराची पद्मामृततरङ्गिणी, वेणीदत्ताची पद्मवेणी, गदाधर-भट्टाचें शैलिक जीवन, श्रीपरदासाचें सुत्सुक्तावली, गोविंदाचें सभ्यालक्षण, जह्णूणाची सुत्सुक्तावली, शार्ङ्गधराची शार्ङ्गशरपद्मवि, विद्याकराचा सुभाषितरत्नकोश, अमृतगतीचा सुभाषितरत्नसंदोह, सुदरदेवाचें सुत्सुन्दर, बलभद्रदेवाची सुभाषितावली वगैरे संग्रह आतापर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत. तसेच सुभाषितरत्नमाण्डागार, सुभाषितसुधारलमाण्डागार, सुभाषितसुक्तावली वगैरे अशातकतृक संग्रहहि प्रसिद्ध झाले आहेत. मरुहरीचें शतकनय, अमरकशतक, जगन्नाथपडिताचा मामिनीविलास, गोवर्धनाचें आर्यासप्तशती वगैरे ग्रंथहि एका अर्थानें सुभाषितांचे संग्रहच आहेत. प्राकृत भाषेतहि हाल्याची गाथासप्तशती, जयवल्लभाचे वज्रालम्ब, आणि मुक्तीच प्रसिद्ध झालेली छप्पणयगाहा (पद्मसमाया) हेहि सुभाषितसंग्रहच आहेत. अशा प्रकारचे संग्रह करण्याची प्रवृत्ति संस्कृत-प्राकृत भाषेंतील विद्वानाची आहे. एवढेंच नव्हे तर असे संग्रह हें त्या भाषाचें वैशिष्ट्यआहे. अशा संग्रहग्रंथामुळे निरनिराळ्या युगात होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध अप्रसिद्ध ग्रंथकारांच्या सुवितरलाचा ठेवा सामान्य वाचकाच्या हातीं येतो आणि त्यामुळे त्यांच्या बहुश्रुततेत भरच पडते अशा संग्रहाचा आणखी एक उपयोग असा री. - ज्या कवींची प्रपञ्चपत्ति मोजकी किंवा नष्ट झालेली असल त्यांची नावें, त्यांच्या ग्रंथांची नावें वगैरे माहिती इतिहासकारांल्य उपलब्ध होते. सुभाषित-संग्रह हा संस्कृत प्राकृत वाङ्मयातील एक विशिष्ट विभाग आहे असें सुद्धा म्हणण्यास हरकत नाही

श्रीयुत लक्ष्मण गोविंद बिसे याचा संस्कृत मराठी सुभाषितकोश हाहि वरील प्रकारच्या सुभाषितसंग्रहाचाच एक प्रकार आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचा विशेष हा, री. यात मूल सुभाषित संस्कृतात दिलें असून त्याचें मराठी भाषांतर पद्यात आणि गद्यात ग्रंथकारांनी दिलें आहे. ही दोन्ही भाषांतरे श्री. बिसे यांनी स्वतःच तयार केले आहेत गद्य भाषांतर लोकल्या तोंडी वगणें कठिणच, पण पद्यमय भाषांतराची तशी स्थिति नाही. पाठान्तराची सवय असलेल्या वाचकाना ही सहज तोंडपाठ करणे शक्य आहे. श्री. बिसे यांची निरनिराळ्या वृत्तातील पद्यरचना प्रवादयुगानें परिपूर्ण असून शिवाय हा पद्यमय अनुवाद मुळातील रस उत्तम प्रकारें वढविणारा आहे. ही गोष्ट या ग्रंथाचें कोणतेंहि पान उपडून पाहिल्यास स्पष्ट होण्यासारखी आहे श्री बिसे यांनी संस्कृत पद्याची मराठी भाषांतरे करण्याचा परिपाठ ठेवला होता. आणि या त्यांच्या दीर्घकालीन व्यासंगाचा परिपाक प्रस्तुत ग्रंथात पदोपदी दिसून येतो.

संस्कृत सुभाषितसंग्रहग्रंथामध्ये पद्याचा संग्रह विषयवार निरनिराळ्या प्रकरणानीं केलेला असतो. त्या त्या कवींची सुभाषितें विषयवारिने निवडून त्याचा एकेक प्रकरणत संग्रह केलेला दिसतो अशा प्रकरणाना संग्रहकारांनी संस्कृतात पदति आणि प्राकृतात वज्रा म्हणजे पद्या किंवा पदति असे नाव दिल्याचें आढळत. सर्वसाधारणपणें पुढील प्रकारच्या प्रकरणांचा संग्रह असतो :- प्रथम ईशस्तुति, आणि नंतर क्रमानें लक्ष्मीची स्तुति व निंदा, सज्जन दुर्जन स्वभाव, कृपाणाचा स्वभाव, दात्याचें गुणवर्णन, निधनस्वभाव, कर्माचा भुव्यावर होणारा परिणाम, विद्याप्रशंसा, लक्ष्मीचें चचलत्व, प्रेम, निरह, प्रियव्रताचें मीळून, स्त्रीपुष्पगुणवर्णन, कामस्त्रीढावर्णन, गुपतिरोक्कवर्णन, नानाप्रकारचे वृद्ध, पशु, पक्षी वगैरेचे स्वभावविशेष, अन्योक्ति प्रकरण, मित्रस्नेह, राजनीति, धर्म, अभर्म, परस्त्री, वैद्या, रागद्वेषादि मनोविकार, कलिकाल इत्यादि प्रकरणें असतातच. त्याप्रमाणें तीं पाहि संस्कृत मराठी सुभाषितकोशात आहेतच. पण संस्कृतातील प्रसिद्ध ग्रंथकार मरुहरी, जगन्नाथपडित, अमरकवि, शंकराचार्य, कालिदास वगैरे विख्यात ग्रंथकारांच्या सुभाषिताचा किंवा युक्ताचा संग्रहहि यात आहे

भाषांतर किंवा अनुवाद -विशेषतः पदरूपातील अनुवाद-हें अत्यंत जिष्करीचें काम आहे पद्याचीं वचनें समालून मुळातील आशय सपूर्णपणें व स्पष्टपणें पत्रात प्रतिबिंबित व्हावयास पाहिजे. समश्लोकी, समवृत्त, आणि एका पद्यास एक पद्य, अर्थां सर्व वचनें धाडून घेतल्यास अनुवादाच काय नारा कठिण होत जातें. श्री. बिसे यांनी वरील सर्व वचनें कठिणाने पाळलीं नाहीत, आणि म्हणून त्यांच्या अनुवादात मुळातील सपूर्ण अर्थ उतरला आहे, आणि त्यात बोझपणा आला नाही. याची जाणीव वाचकास शाल्याशिवाय राहणार नाही, असें माझे प्राज्ञ मत आहे. श्री बिसे यांनी एक मोठें आणि अवघड काम अत्यंत यशस्वीपणें करून दाखवून मराठी वाङ्मयात मोलाची भर टाकली आहे, असें माझ प्रामाणिक मत आहे.

ग्रंथकर्त्याची प्रस्तावना —

माझा व्यवसाय व अभ्यास दोन्ही रसायनशास्त्रसंबद्ध. परंतु इ. स. १९५० च्या शेवटी मला हृदयविकार जडला. त्या दुर्घट रोगाची बाणीव मनातून बाजूस घारण्यासाठी, निरनिराळ्या भाषांतील सुविन-सुमापितांचे मराठीत श्लोकसूत्र भाषांतर करण्याचा सहज छंद म्हणून लावून घेतला. त्यात उत्तरोत्तर अधिकाधिक आनंद मिळू लागला, व पुस्तकरूपात प्रसिद्ध होण्याइतके हे साहित्य जमले. आतापर्यंत ऋग्वेदी संध्या, पुरुषसुक्त, व गंगालहरी यांचे समग्रच सप्तश्लोकी भाषांतर व इंग्रजी काव्यसुक्तींची पाणपोई या पुस्तकांचे दोन खंड इतके पुस्तकरूपात प्रसिद्ध झाले व त्यांचे मराठी वाचकाकडून अत्यंत उत्साहाने स्वागत झाले. संस्कृतवाङ्मयातील सुमारे २२०० सुमापितांचे मी केलेले मराठी श्लोकबद्ध व गद्य भाषांतर मूळ संस्कृतश्लोकसह या संस्कृत-मराठी-सुमापित-कोशाच्या स्वरूपात प्रसिद्ध करून आज मराठी वाचकास देण्यास मज्जा आनंद होत आहे.

संस्कृत—

प्रस्तुत सुमापितोशातील मूळ श्लोक ज्या संस्कृत भाषेतील आहेत, ती संस्कृत भाषा ही जगातील सर्वांत प्राचीन भाषाच असेल, हे निश्चित नवेलं, तरी ती प्राचीनतम भाषापैकी एक—निदान मानवातल्या आर्यीच्या प्राचीनतम भाषापैकी संस्कृत ही एक आहे, यात शका नाही. ऋग्वेदातील ज्योतिषशास्त्रीन उल्लेखावरून के. लोकमान्य टिळकांनी, आर्यीचे मूळ बसविल्यान उत्तरभुवाजवळ होते हा काढलेला निर्धार जगान्त्या सर्वच पुरातत्त्वविदानी मान्य केला नसला तरी संस्कृतातील प्राचीनतम वाङ्मय जो ऋग्वेद (निदान त्याचा पहिला भाग) त्याचा रचनाकाल इ. स. पूर्व १०००० वर्षांपेक्षा जुना असावा. या भाषेला लिपीसुद्धा त्या वेळी प्राप्त झालेली नव्हती; तर तिचे लेखन तरी कुठून असणार ! वेदाना 'इति' म्हणतात. म्हणजे, त्यातील सुक्ते, मन, इत्यादि, ऋषींना वैवी बाणीने उच्चारलेले ऐकू आले, म्हणून त्या 'इति' आणि त्या ऋषींच्या अंतश्चक्षुना ते मन विसले, म्हणून वेदरचनाकर्त्या ऋषींना 'मंत्रद्रष्टे' म्हणण्याचा प्रवात आहे.

लिपिनिविष्ट झाल्याने लेखन व त्याचे वाचन या माध्यमांनीच ज्या सारस्वताचा प्रचार हल्लीं होतो—केवळ बाणीच्या माध्यमापेक्षा वितीतरी मोठ्या प्रमाणावर होतो—त्या सारस्वताला 'वाङ्मय' हे नाव लावणे ५० टक्क्याहून कमीच सार्थ आहे. त्यातले 'मय' हे पद (बाणीनेच संपूर्ण व्यापलेले अशा अर्थी) वेदकाळीन परिस्थितीचे सारक म्हणूनच मापेंत उरले असावे कारण वेदकाळी, मन इत्यादि हे केवळ बाणीने उच्चारल्याचे व इतीने ग्रहण करण्याचे, य पाठ करून ते पुन्हा बाणीनेच दुसऱ्यांना—गुरूने शिष्यांना—नित्याने पुत्रांना—एका विदीने दुसऱ्या विदीला—यावयाचे, अशा प्रक्रियेनेच संरक्षिले गेले असल्याने, एखाद्याच्या अर्थाने 'वाङ्मय' हे नाव वेदानाच अश्वरथः लागू पडत होते. आणि, हे सर्व 'अक्षर-वाङ्मय' लिपिनिविष्ट होईपर्यंतच्या सहस्रावधि वर्षांच्या काळात, तोंडको विद्यानीं त्यातील काटेकोर उच्चार—वैशिष्ट्यासह हे वाङ्मय जतन केले, ही जगाच्या इतिहासातील अत्यंत विलयकारक घटना होय.

स्थळकालात न जुमानता, कोणत्याही भाषेचे मूळ स्वरूप, न बदलता, जसेच्या तसे राहणे अशक्य असते. वेदावाङ्मय काय किंवा उत्तरकाळीन आरण्यकं, उपन्यसें किंवा महाभारतादि काय, याची रचना शतकानुशतके चालू असल्याने मूळ भाषेत फरक होत राहिले त्या सर्वांची स्थिति ध्यानीं घेऊन इ. स. पूर्व ७००-८०० वर्षांच्या सुमारास भगवान् पाणिनीने आपले व्याकरण तयार केले;—इतके काटेकोर, इतके संपूर्ण, इतके कमीत कमी शब्दांच्या संज्ञात (८ अध्याय व ४००० सूत्रे) ग्रथित केलेले व्याकरण जगातल्या कोणत्याही भाषेत नाही. भाषाशास्त्राची उत्पत्ति केवळ या व्याकरणासुद्धे शक्य झाली. वेदवेदांग, रामायण, महाभारत, व नंतरची महाकाव्ये इत्यादींच्या बरोबरीने पाणिनिव्याकरण हे संस्कृतभाषेचे अत्यंत वैदीयमान रत्न आहे.

संस्कृत भाषेच्या परिणतीचे अनेक टप्पे, ऋग्वेदापासून तो अगदीं अलीकडील संस्कृत वाङ्मयापर्यंतच्या म्हणजे सुमारे १२००० वर्षांच्या इतिहासाचा गम्य चित्रपट त्यातील वाङ्मयाच्या समृद्धतेमुळे, व आजसुद्धा संस्कृतमार्फे लेखन भाषण होत आहे या घटनेमुळे, पाहणाऱ्याचे डोळे अश्वरथ दिपवून टाकते. यामुळेच मी काय, संस्कृत भाषेला 'मृतभाषा,' न म्हणता (पाणिनीने काटेकोर व्याकरणाने तिला बद्ध केल्याने ती प्रचरणशील राहिली नाही, यासाठी) केवळ 'बद्धभाषा,'

म्हणावें, असे विख्यात जर्मन संस्कृततज्ञ पंडित रुड्टरनिडश यानें म्हटलें आहे. आज स्वतंत्र भारताच्या घटनेने मान्य केलेल्या, जीवत मापात एक, म्हणून संस्कृतला स्थान प्राप्त झालेलें आहे.

आद्यकवि वाल्मीकीचें रामायण, व इ. स. पूर्व ३००० वर्षांचे सुमारास व्यासानीं सुरू करून दिलेलें व पुढें शतका-नुशतकें भर पडून प्रचलित झालेंलें महाभारत, यांय अशाद्वारे अधिकृत अधिकृत अधिकृत अधिकृत मानवावर परिणामकारक सत्ता गाजविलेले दुयेंचे कोणतेही प्रयत्न नाहींत. जगातल्या घटनांची, मानव स्वभावाची, त्या त्या प्रसंगी उपयोगी पडणाऱ्या क्षेत्रतत्वाची, महाभारतातील प्रचलित विविधता लक्षात घेऊनच “व्यासोच्छ्रित जगत् सर्वम्” म्हणण्याचा प्रधान पटला. इलियड व ओडिसी मिळून होईल त्याच्या आठपट विस्तार असलेल्या व १ लक्षावर श्लोकसंख्येच्या महाभारताची संशोधित आवृत्ति करण्यास रोकडो विद्वानाचे कष्ट; ४० लक्षावर श्लोक, व ४० वर्षे; पुणें भांडारकर इन्स्टिट्यूटला लागली. यावरून या प्रधाची अपूर्व थोरवी घ्यानीं येईल १९४२ पासून सुरू झालेल्या व १९८२ पर्यंत म्हणजे ४० वर्षे चालणाऱ्या, इतिहासक्रमानें संस्कृत शब्दकोश रचण्याच्या, डॉ. कत्रे यांच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या, १ कोटी व खर्चाच्या योजनाची प्रचंडवा पाहिली म्हणजे संस्कृत शब्दसूचीची श्रीमती लक्षात येते.

आधुनिक संस्कृत काव्य नाटकादींची परंपरा कालिदासापूर्वी सुमारे तीनशे वर्षे, त्यानंच उल्लेखिलेल्या भास, सोमिल्ल इत्यादींच्या वेळेपासून सुरू होते. कालिदासाचीं रघुवंश व कुमारसंभव, भारतीचें किरातार्जुनीय, माघाचें शिशुपालवध, व श्रीहर्षाचें नैषधीयचरित हीं पद्महाकाव्ये व दण्डीचें दशकुमार व नागाची कादंबरी हीं गद्यकाव्ये यांनीं संस्कृत वाङ्मयाच्या चौदाव्या परमोच्च बिंदु गाठला व याच्यापुढे (विशेषतः कालिदासापुढे) इतर बहुतेकांच्या काव्याचें महत्त्व छत झालें व पुढील बहुतेकांवर यांनीं आपली छाप ठाकली

ध्वनिशास्त्राला सर्वेसारी धरून यथोचित लेखन व यथालेखन उच्चार व एकेका अक्षराला एक ठराविकच उच्चार अर्पणें हें संस्कृताचें महान् वैशिष्ट्य आहे तसेच विराट् शब्दसंपत्तीमुळे व सधेे समास यांच्यामुळे योजक्यात पुष्कळ अर्थ, सुदुपरणें व लालित्याने आणणें हें संस्कृताचें अनन्यसाधारण स्वरूप आहे यांमुळेच बाणाला आपल्या गद्यात, व जयदेवाला, जगन्नाथाला त्याच्या काव्यात ललित मधुर अनुप्रासाच्या मार्गानें सुंदर संगीत निर्माण करता आलें. एकेका शब्दाला अनेक अर्थ अर्पणें व त्यामुळे रेलप मोटि इत्यादि करण्याची शक्यता व त्यामुळे उत्पन्न होणारी मर्मसंघर्षी रसोत्पत्ति होणें हा प्रकार संस्कृतातका दुवऱ्या कोणत्याहि भाषेत शक्य नाहीं या श्लेषादींच्या आश्रयानें एकाच काव्यात एकाच वेळीं दोन कथा सांगणारीं द्विसंधान काव्ये संस्कृतामध्ये आहेत एकाच वेळीं दोनच काय पण सात अर्थ निघणारे हेमचंद्राचें सप्तसंधान काव्य, व एकेका श्लोकाचे १०० अर्थ काढून दाखविणारी सोमप्रभय लोमसद्वर यांची निलक्षण रचना, जगातील अन्य कोणत्याहि भाषेत केवळ अशक्य आहे. रतागत विलोमकाव्यें म्हणजे सुल्ल वाचले असता एक अर्थ व उल्ल वाचता दुसऱ्याच अर्थ निघणारी काव्येहि संस्कृतमध्ये ५-७ आहेत. शब्दाला समानार्थी शब्द सांगणारे (सुमारे १६०० श्लोक व १०००० शब्द) अमर-कोशासारखे पद्यमय कोश, व व्याकरणाचीं रूपे काव्यात सांगणारीं इत्याश्रय काव्ये (याना मंत्रीकाव्यें म्हणतात) व श्लोकांचीं अर्थरे उद्गा, चक्राकल, अशा आश्चर्यात बघणून दाखविणें हेहि निलक्षण प्रकार संस्कृत कवींनीं करून दाखविले आहेत.

संस्कृतचें आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे नवीन नवीन अर्थ व्यक्त करणारे शब्द नवीनच उत्पन्न करण्याची संस्कृत ही एक टाकवाळ आहे. संस्कृतात मूल शत नसलेल्या विज्ञान, रसायन, जीवशास्त्र इत्यादि नवनव्या शास्त्रासाठीं पारिभाषिक शब्द, डॉ. रघुवीर, किंवा राज्यन्यवहाराचे शब्द, पदनामकोशकते, संस्कृताचा आश्रय केल्याशिवाय कसे करू शकले असते !

व्यक्तीचे, समाजाचे, गुण व दोष, वर्गविपारा अभिन्न प्रकार १७ व्या शतकातील चैतन्यचरीच्या विश्वगुणादर्श संपुट भादळतो यात दोन गद्यवै. एकरूप वर्ण्य वल्चे गुण सांगतो, व दुसरा दोष सांगतो. इतर मापात नसलेला, “लेकीं बोले मुने लागे” असा अन्योकि किंवा अन्यापदेश हा प्रकार ९ व्या शतकातील काश्मीरी कवि बल्लट, दक्षिणी कवि नीलकण्ठ व जगन्नाथ यांनीं पुष्ट केला. व्याजोकीने, व्यम्योकीने अचूक मर्मभेद करणाऱ्या सहस्रो अन्योकि येवळ संस्कृतातच घापडतीळ. एक श्लोकात, मागचा पुढचा संदर्भ पाहण्याची आवश्यकता न ठेवता, एक लहानसा विचार किंवा छिदात, दाखून व कौशल्याने सांगणारी सुमार्ति हेंहि संस्कृताचें अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य असून अशा सुमार्तिवाचीं शतकें-मनुहरीचीं तीन, पद्मराचें नीतिवार, अमरकाचे एक, ७०० आर्यांची गोवर्धनाची आर्यासप्तशती, सुंदर पाड्याची नीतिद्विपटिका व याशिवाय डॉ. प. ल. वैद्य यांनीं आपल्या प्रस्तावनेत उल्लेखिलेले अनेक सग्रह) हेहि प्रकार संस्कृतान्वयतिरिक्त फारसे आढळत नाहीत.

या प्रभातील मंगलाचरणातील काही वैदिक श्लोक सोडले व योगवाग्निष्ठ, रामायण, महाभारतातील (इतरे १००) सुमार्ति सोडली तर इ. स. पूर्व २०० ते २० व्या शतकापर्यंतच्या सुमारे २३०० वर्षातल्या काळावर्षातील ही सुमार्ति आहे.

प्रत्येक मायेचें स्वरूप, स्थल, काल, व परिस्थिति यांना अनुसरून सतत बदलत असतें. इ. स. पूर्व १ शतक ते इ. स. ५०० पर्यंतच्या कालखंडात केव्हातरी झालेल्या, खुद्द कालिदासाच्या नाटकांतून, पुरुष तेवढे शुद्ध प्राथिक संस्कृत बोलतात, व जिया, मुलें व चालच्या दजोचे पुरूपसुद्धा, प्राकृत भाषा बोलतात, असे आढळतें म्हणजे इतक्या जुन्या काळीं सुद्धा प्राथिक संस्कृतापासून साधारण माणसाची बोलीमाषा दूरदूर जाऊ लागली होतीच याच प्राकृत स्वरूपाच्या भाषेंतून प्रात-भेदांनं ज्या अनेक अपभ्रंश भाषा निघाल्या, ..पाली, अर्धमागधी, शौरसेनी इत्यादि; त्यात महाराष्ट्री ही विशेष महत्वाची होती; हें वररुचीनं लिहिलेल्या व्याकरणात इतर भाषांना महाराष्ट्रीच्या तुलनेनं, गौण स्थान दिलें, यावरून दिसतें.

ज्यातील मायेला साधारणतः निम्बिनी मराठी म्हणता येईल, असे शिलालेख स्थूलमानानें आठव्या शतकापासूनचे सापडलेले आढळतात. इ. स. १८३ चा म्हैसूर राज्यातील अक्बरेल्लगोल्लच्या गौतमेश्वराच्या पायाशीं असलेल्या शिलालेखात “चासुद्रायें करवियलें” हें शुद्ध मराठी वाक्य आढळलें. साधारण ५ व्या ७ व्या शतकापर्यंत शिष्टाचीं भाषा सख्ख समजात बोलीमाषा जरी मराठी असली तरी लेखात तिळा स्थान मिळालें नाहीं म्हणजे असे म्हणावयास हरकत नाहीं, कीं, ७-६ व्या शतकापासून, समाजात बोलण्यात रुढ झालेल्या मूळ मराठीला, मुकुंदराज (१२ वें शतक) व शानेश्वर (१३ वें शतक) यांच्यापर्यंतच्या मध्यतराचा सुमारे ५००-६०० वर्षांचा काळ, प्रथमनिष्ठ होण्याइतकी प्रौढावस्था येण्यात लागला. या मध्यतरात महानुभावानीं मोठ्या प्रमानें व अभिमानानें मराठीची जोपासना केली या पथाचा सत्यापक मूळचा गुजराती असला तरी ‘महाराष्ट्री वसवें’ ‘मराठीतच लिहावें’ अशा आपल्या अनुयायांना त्यानं दडक घातून दिल्यांनं त्या पथाचे प्रचारक परंपरात गेले तरी तेथेंहि त्यानीं मराठी नेली. पंजाब, सरहद्द प्रात, काश्मीर, काबूल, अफगाणिस्थान, येथपर्यंत त्यानीं मराठीचे सेंडे, मराठी वीराच्या चार शतकें आधींच अटकेपार नेले होते. पंजाबरोबर त्यानीं छोट्या मराठी गद्यातहि रचना केल्यांनं ग्याचे आद्य प्रवर्तक महानुभावच असावेत.

अशा रीतीनं, अगदीं बीजरूपाच्या मराठीच्या उदयापासून, आजपर्यंतचा कालावधी, फारतर दीड सहस्र वर्षे म्हणजे संस्कृतच्या तुलनेनं मराठीचें वय अवघें १ इतकेंच आहे, व प्रत्यक्ष वाङ्मयाचा काल केवळ ८०० वर्षांचाच आहे असें म्हणता येईल एकूण आजपर्यंतच्या मराठी वाङ्मयाचा विचार करता, असें दिसतें, की, मुकुंदराजापासून अब्बल इमजीपर्यंतच्या सुमारे ७०० वर्षांत बहुतेक सर्व रचना (महानुभावार्थें गद्य छोडून) पद्यात झाली, व बहुतेकाचा विषय रामायण, महाभारत, पुराणें, त्यातील आख्यांनं या माध्यमानें, तत्त्वज्ञान, वेदात, भक्ति यांचा प्रचार व प्रसार हाच असून त्यावर बहुतेक सतकवि व पतकवि यांनीं परिश्रम केलेले आहेत. हुकारामादिकांचे आर्त मन्त्रीचे अभंग व रामदासांचे राजे व तेजस्वी तारिकक व्यवहारवादी बोल इतनेच याला अपवाद म्हणता येतील परंतु शिवकालीन वामनपंडितांनीं केलेली रूपांतरापेक्षा जवळचीं संस्कृताचीं मराठी भाषांतरें शतकत्रयी, गंगालहरी, यथापदीपिका इत्यादी ही छन्द्या भाषातराची सुरुवात म्हणावयास हरकत नाहीं.

शानेश्वरानंतरच्या ३००० वर्षांत मुखलमान, पोर्तुगीज इत्यादींच्या स्वाभ्या व जलम व मोठे मोठे दुष्काळ यामुळें महाराष्ट्राला अवकळ व दैन्य आलें. मराठीवर फारसी, उर्दू शब्दांचा भयंकर पगडा बसला, तो इतका की, शिवाजीनं भाषा-शुद्धीच्या केलेल्या प्रयत्नांना दाद न देता आज सुद्धा न्यायालयांतून ‘फिर्याद दरखास्त’ यांचेंच प्राबल्य आहे. याचें कारण शाहूराजा हा मोगलांच्या कुपेनं सुटला व त्याच्या संस्कृतीत वाटला, यामुळें या भाषाशुद्धीला पायबंद बसला; परंतु पेशवे-कालीन मोरोपत, श्रीधर या कवींनीं या अन्न मायेला बहिष्कृत कल्यामुळें व्यवहारभाषा फारसीमय होऊनसुद्धा, प्राथिक मायेचें स्वरूप शुद्ध राहिलें

शिवाजी व नंतर पेशवे यांच्या परक्रमान्या स्फूर्तीमुळें शाहीराचे पोवाडे व लावण्या यांची पुष्कळच रचना झाली, त्यामुळे मराठी वाङ्मयात एका नव्या दालनाची भर पडली.

पेशवाई गेली व इमजी राजवट आली. पुस्तकें प्रथम शिळा, नंतर उसे, नंतर छापखाने यांच्या द्वारा मराभर प्रसिद्ध होऊ लागली. (परंतु, पादर टीफन या मिशनर्यानं, रोमन लिपींत परंतु मराठी भाषेंत, खिस्त पुराण नावाचें (इ. स. १६१५) जें पुस्तक छापलें, तें आद्य मराठी छपील पुस्तक होय.) १८१० मध्ये पहिला मराठी इमजी कोश झाला. या काळातल्या शास्त्रीपंडितांनीं मराठीला संस्कृतप्रभु वळण लावून, मराठीवरची फारसीची पक्कड तर काटलीच पण त्याचरोबर फारसीपेवजी, नव्यानेच इमजी वळण मराठीला लागू पहात होते तेंहि मारून काढलें.

इमजी वाणिणीचें दूध प्यालेल्या या नव्या पिढीच्या उस्ताहासुळे, १२ व्या ते १८ व्या शतकापर्यंतच्या काळांत कधी आला नव्हता, एवढा मराठी वाङ्मयाला महापूर आला. चरित्र, निबंध, इतिहास, व्याकरण गणित, ज्योतिष, अशा विविध विषयांच्या व इमजींतून अनुवाद केलेल्या अनेक पुस्तकांनी मराठी वाङ्मयात भर पडली या काळातील परशुरामपंत गोडबोले, जामेकर, लोकहितवादी, नंतर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक, भागरकर, नंतर हरिमाऊ आपटे, केशवसुत, पराजपे, वेळकर यांनी व वेसरी विविधज्ञानविस्तार इत्यादि नियतकालिकांनी आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा पाया पक्का घातला.

प्रस्तुत ग्रंथास अनुलून महत्त्वाचा विषय म्हणजे, संस्कृतमधून नुसतें रूपांतर नव्हे तर प्रत्यक्ष भाषांतर करण्याचा उपक्रम वामनपंडितानंतर जो बंद पडला होता तो पुन्हा दसपट वेगानें व उस्ताहानें सुरू झाला. परशुरामपंत गोडबोले कृष्णशास्त्री राजवाडे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, नंतर लेलेशास्त्री, वे. वि. गोडबोले, इ. यांच्यापासून, तों नुसतेच दिवगत झालेले डॉ. श्रीखंडे यांचेपसंत अनेकानेक रसिकाना अनेक संस्कृत नाटकांची, काव्यांची, अन्योत्तींची मराठींत भाषांतरे केलीं. परंतु सुन्या सुन्या सुभाषिताच्या श्लोकबद्ध भाषांतराचा प्रयत्न एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर, पूर्वी झाला नव्हता, तो या ग्रंथाचे रूपानें जनतेस सादर करण्यात येत आहे, त्याचा महाराष्ट्रजनता प्रेमाने स्वीकार करील अशी अपेक्षा आहे.

भाषांतर—

येथेच भाषांतर या विषयासंबंधी, थोडेंसे लिहिणें आवश्यक वाटतें. कोणत्याहि वाङ्मयाचे-विशेषतः काव्याचें-तत्तोत १०० टप्पे भाषांतर होणें केवळ अशक्य आहे, हें काटेकोर तारिख इष्टीनें पाहिल्यास नाझलानें मान्य केलेंच पाहिजे. पण ही निव्वळ तारिख इष्टि सोडली तर, परे भाषांतर म्हणजे एका बाबलीतलें अचर दुसऱ्या बाबलींत ओतल्यासारखे असलें पाहिजे, असें म्हटलें तरी, हें असें ओतताना, थोडेंतरी अचर पहिल्या बाबलींत आत चिकटून राहणारच, व त्यामुळे मूळातलें सुगंधी द्रव्य थोडेंतरी कमी होऊनच नव्या बाबलींत येणार, हेंहि खरीत धरावेंच लागतें, (अर्थात् अचाराऐवजी पारा वापरला तर ? पण मग त्यात अचराचें काय कोटून येणार ?) दुसरे एक उपाहरण—उत्तम भाषांतर म्हणजे बसू तीच, पण पोपाख काय तो निराळ्या मापेचा असे म्हणण्यात येतें पण निम्रो खीला जपानी किमोनो, किंवा हिंदु खीला इमजी फॉक नेचून तें घोंग फले काय दिलें तें रसिकानीच यागायें ! भाषांतर म्हणजे विनाचें भारच्या तेल प्रतिविंब असेहि म्हणण्यात येतें, पण त्यातहि 'दावें उजवें' होऊन, महाराष्ट्रीय खी, पदर उरणा घेतल्यासारखी गुजराती खी दिसू लागते ! व उजव्या हातात तळवार घेतलेला वीर डाव्याला बृहन्नडा दिसू लागतो. तेव्हा-तेल रूपांतर, शब्दास प्रतिशब्द, स्वैर भाषांतर, ओळीस ओळ, अक्षरानु भाषांतर, नकल, इत्यादींच्या काष्ठाकुप्यत न पडता, मूळातील भावप, (नुसत्या गोळाबेरजेनें न सांगता) शक्य तितक्या संपूर्णपणें, त्याच्या मूळ सौंदर्याबद्द (तें सौंदर्य, काल्पित्यचें, अलंकाराचें, सूत्रकतेचें, भावनोत्पत्तेचें, रचनेचें, अर्थपनतेचें, अशा अनेक प्रकारचें असेल) भाषांतरात भागला मेला पाहिजे. हें करताना केवळ शब्दाला शब्द ठेवल्यानें येणारी दृष्टता व विस्मयित टाकून, शब्दास नव्हे तर अर्थस. भाषांतर झालें पाहिजे " I love you Three Divine Words " याचें भाषांतर 'शब्दशः कात्यानें' "मी तुझ्यावर प्रेम करतां ! तीन स्वर्गीय शब्द " असें केल्याचें सांगतात !!! ज्या भाषेन भाषांतर करावयाचें त्या भाषेस शोभेलशी समर्थ रचना झाली पाहिजे ; नाहीतर, मिशनन्यानीं केलेल्या बायबलच्या हेंगाड्या भाषांतराचा प्रकार व्हावयाचा. भाषांतर प्रसादयुक्त म्हणजे (कवितेच्या भावतीत) अन्वयार्थ लावून दुसऱ्यानीं समजावून सांगानें न लगणारें, सहज समजणारें, सोपें झालें पाहिजे. तसेच त्यात भाषांतरकृत्यानें स्वतःची भर शक्यतो घालू नये. अगदीं भागवत पडलें, तर, ती मूळ भावनाला पोपक झाली पाहिजे तरच ती सत्य ! भाषांतरकर्त्याला दोन्ही भाषांचें उत्तम ज्ञान म्हणजे 'शब्दकोशकृत्याचें' पांडित्यच केवळ नव्हे तर त्या त्या भाषेची मर्मज्ञ रसिकता असावयास पाहिजे. त्याला मूळ काव्याच्या व कवीच्या अतंरागत चित्ता त्याच्याशीं तद्रूप होतां आलें पाहिजे- त्याच्या भावना भावतां आल्या पाहिजेत. मूळ काव्याची जी मापा असेल ती मापा बोलणाऱ्या समानाच्या पाळीरीती व आवडीनिवडी इत्यादींची सुद्धा माहिती त्याला अशर्णे आवश्यक असतें.

'Nothing in my hand I bring, Only to Thy cross I cling' याचें भाषांतर-आणें तुझ्या जवळ मी प्रभु ! रिक्तहस्तें !, घालीन केवळ निंदा तुझिया पदातें ॥ असेच व्हावयास पाहिजे. 'शब्दशः' चें येथे काम नाही. 'भावनिक साम्ययुक्त' अशा भाषांतरासाठीं, अंतर्भाषांतर करावयाचें त्या भाषेच्या मोडणीकडे व ती बोलणाऱ्याच्या सामाजिक

चालीरीतीकडे लक्ष देऊन, मूळ उपमा सुद्धा मापांतरांत योग्य तऱ्हेने बदलली पाहिजे. कारण भाषांतर हें पांडित्य नसत ती मुख्यत्वेन कला आहे हें च्यानी घेणें आवश्यक आहे.

अशा रीतीने भाषांतर कसें असावे या विषयाची पुष्कळ अधिक चिकित्सा करणें शक्य आहे. पण मूळ काव्य हें त्यान्यांतील रसाच्या माध्यमाने रसिकाला माला होतें म्हणून या विषयाची रस चिकित्सा करण्यापेक्षा या कोशातील भाषांतराच्या सरस माधुरीचें वर्णन करणाऱ्या एका सुमारिकाकडे (प्र. २८९) अंगुलिनदिश करतो. त्यात कवि म्हणतो—आपल्या प्रियेचें तांबूलसेवन चाललें आहे. व तांबूल तिच्या मुखात अतिशय रंगलेला आहे, हें पाहून, प्रियकराने तिचें चुंबन घेऊन, तो तांबूल आपल्या मुखांत घ्यावा, व आपल्याहि रसनेला प्रियेच्या रसनेच्या तोडीस तोड रंग आणावा, याला म्हणतात भाषांतर ! रसिकांना यांतील श्लेष समजेलच. याहून सरस असें भाषांतराचें वर्णन माझ्या पाहण्यांत नाही.

स्वतंत्र कविता करण्यापेक्षा, (यापूर्वीच्या विवेचनांतील बंधनें स्वीकारून) भाषांतरित कविता करणें हें काम शतपट अवघड आहे हें तर परमेश्वर बोलून चुकला आहे. याचप्रमाणें इतर भाषांतून मराठीत भाषांतर करण्यापेक्षा संस्कृतातून मराठीत भाषांतर करणें हें काहीं विशेष प्रकारें अवघड आहे, पण त्यांत कांहीं थोडी सुकरताहि आहे. अवघडपणा पुढें दर्शविला आहे, पण सुकरता अशासाठी कीं मराठी ही संस्कृतची कन्याच (पण प्रौढ गुणाढ्य मातेची अद्भुत) असल्याने, इंग्रजी वगैरे भाषातून मराठीत भाषांतर करतांना, मूलभूत कल्याणाचा परीक्षण मासतो तसा येथें नाही. पुष्कळ शब्द दोन्ही भाषात तेच आहेत, केव्हां केव्हा ते तसेच ठेवल्यानेंहि काम भागते, संस्कृत-मराठी यांतील साम्य इतकें आहे कीं, केव्हा केव्हां तेवढ्याच जागेंत अगदीं तंतोतंत तोच अर्थ अगदीं त्याच क्रमानें आणतां येतो—हें उदाहरण पहा— (प्र. ७ श्लो. ११)

मातलंमिम ! तव प्रसादवशतो दोषा अमी स्युर्गुणाः ॥ याचें मराठी—

माते लमिम ! तुझा प्रसाद घडतो, हे दोष होती गुण ॥

पण असे आदर्श भाषांतर सर्वत्र जमत नाही (याचप्रमाणें ज्ञानेश्वराच्या ' आतां विशालके देवें ' या ओव्या किती अल्प बदल करून वृत्तात बसतात हें दाखविलें आहे. (पान १०). दोन्ही भाषांची एकात्मता हेंच त्याचें कारण होय.)

पण एकंदरीत संस्कृत काव्याचें, मराठीत भाषांतर करण्यांत अनेक कारणांनीं अवघडपणा येतो. मूळांतला (अगदीं सर्व नगदे तरी) बहुतेक अर्थ त्याच्या वैशिष्ट्यासह भाषांतरांत आणतां येऊन समग्रतः समश्लोक व तेंहि सयमक जमलें तर तें अर्थातच सर्वोत्तम; पण संस्कृतामध्ये नसलेलें यमकाचें बंधन मराठी कवितेस आहे हा एक अवघडपणा. कर्ता कर्म याचा विमर्श, संस्कृतात सदां लागते त्यामुळे शब्द मार्गे पुढें झाले तरी अन्वय चुकत नाही. ' राम रावण मारतो ' म्हणजे कोण कुणास मारतो ! ' मीं चोरी करताना त्याला पाहिलें ' म्हणजे चोरी करणारा मीं कीं तो ! असा दिलेपणा मराठीत संस्कृतापेक्षा अधिक आहे. साध्या संधिनियमांमुळे संस्कृतामध्ये शब्दाची लांबी कमी होते—' कस्य अपि कः अपि ' हीं सात अक्षरें कस्यापि कोऽपि ' या पंच अक्षरांत बसलीं; तेंच मराठीत ' कोणाचें तरी कांहीं तरी ' अशीं नऊ अक्षरें होतात. याहि पलीकडे संस्कृतामध्ये समासामुळे, नुसता पुष्कळ अर्थ थोडक्या जागेंत दाबून बसविता येतो, एवढेंच नगदे, तर त्यातूनच संधि-नियमांच्यामुळे पदालित्यहि उत्पन्न करतां येतें. याचें उदाहरण पहा—(अगस्त्या गंगालहरी)—

महलीलालेल्लहरील्लिताम्भोजपटली-

स्वल्पपांशुव्रातचूरणविसरलीकुमुदपवि ।

हा एवढा दोन ओळींचा एक शब्द (पाण्याचें विशेषण) " वाऱ्याच्या हालचालीमुळे जया उडवून, त्यांच्यामुळे पद्मसमुदाय डोलल्यानें, त्यांतून गळणारा रेणुसमुदाय तबंगासारखा शृंगमागावर पसरल्यानें, ज्याला कुंकवाचा रंग आला आहे असें " (पाणी) इतका मोठा अर्थ थोडक्यांत तर बसलाच पण संधिनियमाचा ताम घेऊन मरुत्तया पुढें व श्लोत्तया पुढें अशा दोन ' ल ' ची भर नाकीच्या सात ' ल ' मध्ये घातून अनुप्रासाचा नऊ मजली मनोरा उभा करतां आला ! अशा मोठ्या समासांच्या भाषांतराबद्दल, पुष्कळ प्रयोगांअंती मीं एक तंत्र तयार केले आहे, कीं, तेवढ्याच जागेंत अर्थ आणावयाचा तर

भाषातरात शक्य तितक्या कमी (शक्यसेंवर दोनच फार तर तीन) अक्षरांचे शब्द योजनावयाचे, व, समावामुळे जोडलेल्या क्रिया तोडून त्याच्या केवळ क्रमामुळे व अर्थाविरामानें त्याचा दुवा साधावयाचा. बरील दोन ओळीचें माझ्या तन्नामुळें भाषातर असे—

सुटे वारा ; हाले जळ ; हुलनि जो फकजसरी । गळे रेणू, मासे जणु जळिं तरे कुकुमवरी ।

यात अविकात अधिक अर्थ आणला खरा ; समवृत्त समश्लोकी साधली खरी ; परंतु, तें ल ल या ललित पदाचें दुस-
डरीत कोंवळेंपण मराठींत कोटून आणणार ?

पदालित्याच्या, व संक्षिप्तमासाच्या प्रक्रियेमुळे येणाऱ्या अर्थघनतेच्या बाबतींत संस्कृताचें वैभव व मराठीचें दैन्य पाहिलें म्हणजे एक हद्दाचा ऐरावत व दुसरी शाममटाची तणाणी म्हटल्याशिवाय राहवत नाहीं.

(" माझा मन्हाटाचि बोल कसतिकें, परि अमृतातेंहि पैजा जिंके ")

असे शानेश्र्मानी म्हटलें तरी एका संस्कृत श्लोकाचा अर्थ वहा ओव्यात खुलवून फुलवून सांगणें हें निराळे (तें विवरण होतें— भाषातर नगळे) व समग्र अर्थ मूळ संस्कृताइतक्या जागेंतच धववून वर मूळातलें लालित्य साधणे निराळे.)

संस्कृताइतकी श्लेषातीं समृद्ध भाषाच दुसरी नाहीं त्यामुळें द्विसंधान, अनेकसंधान काव्यें, व एका श्लोकाचे १०० अर्थ सावण्याचे विनम, संस्कृत कवींनी केल्याचें बर्णन, या प्रस्तावनेच्या प्रथम भागान आलें आहेच. सर्वसाधारणपणें कोणत्याहि भाषेंतल्या कोट्युक्त शब्दाचें भाषातर दुसऱ्या भाषेत त्याच कोट्युक्त शब्दात करणें बहुधा शक्य होत नाहीं. पण ही अडचण इतर भाषांच्या बाबतींत एकपट असेल तर संस्कृतच्या बाबतींत शतपट आहे असे म्हणावें लागतें याहि बाबतींत संस्कृत ही ' कोट्यधीश ' आहे तर मराठी जवळ जवळ अकिंचन आहे याची खेदकारक जाणीव पदोपदी होत राहते. (प्र. १९ श्लो. १) यातील— ' इदतरनिबद्धसुटे ' याचें भाषातर (वट्ट मुठीचा) केल्यानें व, (प्र. २९ श्लो. ५३) यातील ' पश्चाह्लभिनि ' याचें (मागें जे पडले) असे शुद्ध मराठी केल्यानेंहि मूळ श्लेषातले दोन अर्थ मराठींत ततोत आणता आले, तरी अशीं उदाहरणें थोडीं (प्र. २ व श्लो २५) यातील— ' सरला, सालकारा, सुपदव्यासा सुवर्णमयमूर्ति ' हीं सर्व आयेंला व मायेंला एकाच वेळीं लागू होणारी विशेषणें, कोणत्या स्वतंत्र मराठी अनुप्रासयुक्त शब्दांनी भाषातर करून लावता येतील ?

प्रस्तुत खळात मी केलेल्या पद्यापेदी ३० ते ४० टक्के श्लोक समवृत्त समश्लोकी केले आहेत. पण (अखेर समग्र किंवा अधिकांत अधिक मूळार्थ सहजसुलभ शैलीनें मराठीत आणणें हेंच ध्येय अवस्थानें) बाकीच्या बाबतींत तो आप्रह सोडून मूळापेक्षा थोडें मोठें वृत्त, उदाहरणार्थ—अनुष्टुमाळा किंवा उपजातीला वसंततिलका, शिखरिणी हरिणी इ. यांना शार्दूल-विनीवित, शार्दूलविक्रीडिलाण भावेंच्या चार ओळी किंवा सुमदारमाळा किंवा खगंधरा योजून अर्थ शक्य तितका सुगम करण्याचा कळोशीनें प्रयत्न केला आहे. चित्रश्लोक, उल्लाषासारखे वृत्तश्लोक, समस्वाधूतीचे श्लोक व संभाषणी किंवा प्रभोचरी श्लोक हे संस्कृतमधील प्रकार मराठीत भाषातर करण्यास अतिशय त्रादशक्य व इतर सर्व श्लोकापेक्षा अवघड जातात. अशा वाहि अनुवाद शक्य झालें तेथे मूळ वृत्तांत (प्र. ५ श्लोक ५३; प्र. २२ श्लो. २-७-८-१५ व १७; प्र. ३० श्लोक ४०) व तें न कमलें तेथे वर सांगितल्याप्रमाणें मूळापेक्षा मोठ्या वृत्तांच्या भाषांतरानें (प्र. २ श्लो ७५; प्र. ९ श्लो २३, प्र. १० श्लो १७ व १९, प्र. ३२ श्लो १९; प्र. ३० श्लो) केल्या तो चांगला सुगम झाल्याचें दिसून येईल.

माझ्या भाषातरामध्ये, संस्कृताला दुसरा संस्कृत शब्द देण्याएवजीं त्याचें अधिकांत अधिक मराठीकरण करण्याच्या माझ्या प्रयत्नाचें एक उदाहरण देण्यास हरवत नाहीं. जगन्नाथाच्या सिंहान्योतिपैर्षी एक श्लोक पुढीलप्रमाणें आहे—

स्विति नो रे दय्या. क्षणमपि मन्दापेक्षण सखे । गजश्रेणीनाथ ! त्वमिह बटिलाया वनसुवि ।

अथो कुम्भिभ्रान्त्या खरनखरविद्रावितमहा-गुरुग्रावग्राम स्वपिति गिरिगणै हरिपति. ॥

याचें बासुदेवशास्त्री खरे यांनीं केलेलें भाषातर, ५० चे वर वें, वेळी पद्याच्या शिरोमार्गी अवस्थानें अत्यंत प्रसिद्ध आहे तें असे—

गजालिभेष्टा ! या निविडतरकान्तरजठरीं
मदान्धाक्षा मित्रा ! क्षणमरिहि वास्तव्य न करीं ।
नखाग्रानीं येथे गुरुतरशिला भेदुनि करि-
भ्रमानें आहे रे गिरिकुहरिं हा निद्रित हरी ॥

मदाच्या धुदीनें भ्रमुनि गजराजा ! क्षणहि या -
नको राहू येथें अति गहन रानात सपत्त्या ! ।
नखानीं फोडी जो गजचि समजोनी खडक हा
गुहेमध्ये ऐसा प्रगळ निजला सिंह बघ हा ! ॥

मूळ संस्कृत शब्दाना बरील दोघानीं कोणते मराठी शब्द दिले हे तुल्या करून पहावे—

संस्कृत	संस्कृत	विशेष
स्थितिं नो दृष्ट्या	वास्तव्य न करीं	नको राहू
मदान्धेक्षण	मदान्धाक्षा	मदाच्या धुदीनें भ्रमुनि
जटिलाया वनभुवि	निविडतरकान्तरजठरीं	अति गहन रानात
कुम्भिभ्रान्त्या	करिभ्रमानें	गजचि समजोनि
विद्रावित	भेदुनि	फोडी
महागुरुप्रायप्रामः	गुरुतरशिला	खडक
स्वपिति	निद्रित	निजला
गिरिगर्भे	गिरिकुहरिं	गुहेमध्ये
हरिपति	हरि	सिंह

याप्रमाणें सर्वस्वी मराठीकरण होऊन, समवृत्त, समश्लोक, व संपूर्ण अर्थ यात आला आहे. 'मदान्धेक्षण' ऐवजी 'मदान्धाक्षा', 'जटिलाया वनभुवि' ऐवजी 'निविडतरकान्तरजठरीं' म्हणणें हें संस्कृतचें संस्कृतच Paraphrase झालें । पण कै. खन्त्याचे वेळीं किती संस्कृतप्रचुर मराठी खपत असे किंवा समजत असे हें यावरून दिसतें. आज या भाषातराला संस्कृत कविताच म्हटलें जाईल. त्यात मराठी असें जवळ जवळ काहीच नाही. (प्र. ४७ श्लो. २२५)

सुभाषित

सुभाषित म्हणजे "चांगलें बोललें" इतका वाचा सरळ अर्थ घेतला तर या शब्दाची व्याप्ति जवळ जवळ सर्व चांगल्या वाक्याला गवसणी घालू शकेल. परंतु संस्कृत किंवा मराठीमध्ये एक विशिष्ट मर्यादित अर्थ या शब्दाला आहे. वास्तविक सुभाषित व सूक्ति शब्दशः एकच; सुभाषित काय किंवा सूक्ति काय, पद्याप्रमाणेंच गद्यातहि आहेत व अभावयास हरकत नाही. परंतु मराठीत, गद्य किंवा पद्यातली काही एक सिद्धांतप्रतिपादक एखाद दुसरी ओळ यांना मोघमपणें सूक्ति म्हणण्यात येतें व एक संपूर्ण श्लोक, कीं ज्याला मागला पुढील संदर्भ सांगण्याची जरूरी नाही, जो स्वयंपूर्ण आहे, म्हणजे ज्यात दर्शविलेला एक विचार, मुद्रा, मतप्रतिपादन, सिद्धांत बगैरे तेवढ्या श्लोकातच संपतो, पुढच्या श्लोकात त्याचा अर्थ किंवा वाद घागा राहात नाही किंवा मागच्या श्लोकातून तो घेऊन येत नाही—त्यांना मोघमपणें सुभाषित असे म्हणतात. अर्थात् सूक्ति किंवा सुभाषित यात त्याच्या कार्यक्षेत्राची सीमादर्शक अशी लक्ष्मणरेषा काढण्यात आलेली नाही. परंतु रूढीनें बहुतेक सुभाषितसंग्रह पाहिल्यास त्यात बहुतेक संपूर्ण श्लोकाचाच संग्रह केलेला आढळून येतो पण क्वचित् अशा संग्रहाच्या नावात सूक्ति हा शब्द घालण्यात येत नाहीच असेंहि नाही. रेखांब, आद्योपशीर, टाशींब, स्पष्ट असे काही वक्तव्य, व शक्य तर त्याला उपमा दृष्टांतानें पाठिंबा देऊन जोरदाण्या आणलेला, हें सुभाषिताचें मुख्य लक्षण असतें.

उदाहरण—नात्यन्त सरलैर्मोक्ष्य गत्वा पश्य वनस्थलीम् । छिद्यन्ते सरला वृक्षा वज्रस्तिष्ठन्ति पादपाः ॥

अर्थ—अतिसरळ होऊ नये—रानांत जाऊन पहा—सरळ झाडे तोडिलीं जातात. चाकरीं तेवढीं घाबतात. वेव्हां वेव्हां

चमत्कृति निर्माण करून वाचकाला धक्का दिला जातो :—या जगात सरल वागणाराना कमीपणा येतो व वाकडे वागणाराना मोठे पणा येतो, या उफराट्या रीतीला दृष्टात कोठे सापडेल माहीत आहे ! अगदी वाचकाच्या कल्पनेनाहेर, छद्म-शास्त्रात !

“यत्रार्जव हि लघुता, महिमान वक्रतैव तनुते चेत् । छन्दःशास्त्र इवास्मिन् लोके सरलं सखे किमपि ?” ॥

“जेथे सरलपणा लघुत्व देतो, व वक्रपणाच गुह्यत्व देतो, त्या छन्द शास्त्रासारख्या या जगात मित्रा ! सरल का होतोस ?” (पूर्वी सस्कृतमध्ये सरलेपेने लघुपण व वक्रपेने गुह्यपण दर्शविला जाई अलीकडे मराठीत हीं चिन्हे उलटीं झालीं आहेत.) असेच एका प्रियकराला पाणिनीने (!) कर्मविले ! “मन हे नपुसकलिंगी” या पाणिनीच्या सांगण्यावर विसवून, विद्याभ्याने मनाला आपल्या प्रियेकडे पाठविले ! पण (तें चांगलें पुढिंही होऊन) प्रियेशीं लग्न करीत तेथेंच राहिले. व हा मान तें गमावून बसला !

सुभाषितातले ठासून सांगितलेले सिद्धांत कोणी अतिम सत्य समजून धावीत पडू नये ! एक सुभाषित म्हणतें— (सत्संगात् प्र. २१ श्लो. २८) “सज्जनाच्या संगतीनें जल साधु होताच पण साधूना खलसंगानें जलत्व येत नाहीं ! फुलाचा वास मातीला लागतो.—मातीचा फुलाला लागत नाहीं.” आता, हे सांगणाराला, जसे समपक उदाहरण सापडलें, तसे त्याच्या उलट सांगणारालाहि तितकेंच समपक उदाहरण तयारच आहे. तो म्हणतो (असाधु साधुवा प्र. २१ श्लो. ३२) “असाधु किंवा साधु हे जात्याच अवतात संगतीनें फोणालाहि दुर्जनत्व किंवा सुजनत्व येत नाहीं अगदीं जमापासून एकमेकांना चिकटून असलेले सर्प आणि मणि पहा.—सर्पांला मण्याचे गुण लागत नाहींत—मण्याला सर्पांचे दोष स्वयं करीत नाहींत ! दोन्ही सुभाषितें सुंदर आहेत त्या त्या दृष्टातावरून पाहिलें, तर त्या त्या वेळीं, ते सिद्धांत खरेच बागतात, पण मग या गोधापैकीं खरा कोण ! याचें उत्तर हेंच, कीं, दोन्ही अश्वत सत्य आहेत यावरून सुभाषिताचें एक महत्त्वाचें लक्षण व्यक्त होतें—कीं, सुभाषितकार हा दुपार बकिलाप्रमाणें आपली बाजू खुलवून, सजवून, नवून, दृष्टाताची पुष्टी देऊन, जोरदारपणें प्रत्येपोत्पादी रीतीनें मांडून दाखवितो एका विवराळू बकिलाची गोष्ट सांगतात, कीं, त्यानें न्यायालयार्थ, आपल्या पहिल्या अर्घ्यां भाषणात, आपल्या पक्षाकाराची बाजू मांडून, नंतर उत्तरार्थात त्यानेंच विरुद्ध पक्षाची बाजू इतकी सुंदर मांडली कीं, कोणाला अपराधी ठरवायें अशी न्यायाधीशाना भ्रंत पडली ! वाचकांनीं मात्र, त्या न्यायाधीशप्रमाणें भ्रंत न होता सुभाषित ही, त्या त्या वेळेपुरती, त्या त्या पक्षाची बकिली हे जाणून, यत्कृतस्वपेक्षें जसे, एक बाजू सिद्ध करण्यापेक्षा, ती कशी सजविली आहे हेंच पहावयाचें असतें, तसेच समजून सुभाषिताचा रस चाखावा

वर सांगितल्याप्रमाणें सुभाषिताचें मुख्य स्वरूप म्हटलें, तरी मोठमोठ्या संग्रहातून संगृहीत केलेले श्लोक सर्वच काहीं या स्वरूपाचे नसतात, कारण त्याचे विषय पाहिले (उदाहरणार्थ, नमन, सुधिवग्न, शोकरस, धृगार इत्यादि) म्हणजे या मुख्य स्वरूपापासून दूर दूर जात जात—अगदी व्यापक अर्थ जो “चांगलें बोललेलें” “सुस्पष्ट विचार” तो या संग्रहाकारांनीं मान्य केल्यासारखें दिसतें. एरवीं इतके विविध विषय सुभाषितांसाठीं येऊच शकले नसते या प्रघातास अनुसरून—सर्व काहीं ‘सुव्यक्त’ तें तें ज्यान येतें तें सुभाषित म्हणावयाचें ही व्याख्या या कोशासाठीं मीहि स्वीकारली आहे

कोश—

संस्कृत भाषेत (व्यापक व्याख्येप्रमाणें) सुमारे वीस सहस्र सुभाषितें असावीत त्यातलीं या प्रघात अवधी २२०० म्हणजे केवळ १० % व अस्वस्थानें याला ‘कोश’ न म्हणतां, कोणी ‘लघुकोश’ म्हटल तरी माझी हरकत नाहीं. पण यात संस्कृत २२०० तशींच मराठी २२०० मिळून ४४०० च्या वर सुभाषितें असल्यानें ही संख्या काही अगदीच लहान उपेक्षणीय नाहीं; आणि आजपर्यंत इतक्या मोठ्या संख्येच्या संस्कृत सुभाषिताचें मराठीत श्लोकबद्ध भाषांतर झालेलें नाहीं म्हणून थोडें कौतुकानें या प्रघाला कोश म्हटलें तर तें अगदीं अस्थानीं नव्हे अस वाटतें. मूळ कल्पना, एका पंडिताच हा ग्रंथ छपावा, अशी होती. परंतु संपूर्ण प्रघाला खर्च कर लागणार व छापखान्याना काम कर म्हणून कालवधीहि लागणार या गोष्टीचा विचार करून पुस्तक दोन खंडात प्रसिद्ध करण्याचा निर्णय घ्यावा लागला. या प्रघान, इतर सुभाषितसंग्रहांप्रमाणेंच विषयांप्रमाणें प्रकरणें केळीं तीं ५० झालीं असून दोही खंडात श्लोकसंख्या साधारण समान ठेवून, पहिल्या खंडांत ३० प्रकरणें येतात ■ बाकीची दुसऱ्यात येतील.

चमकूति निर्माण करून वाचकाला धक्का दिला जातो—“या जगात सरल वागणाराना कमीपणा येतो व वाकडें वागणाराना मोठें पणा येतो, या उकराव्या रीतीला दृष्टात कोठें सापडेल माहीत आहे ? अगदीं वाचकांच्या कल्पनेबाहेर, छंद शास्त्रात ! !

“यनाजं हि लघुता, महिमानं वक्रतैव वसुते चेत् । छन्दःशास्त्रं इवास्मिन् लोके सरलं सख्ये किमसि ।” ॥

“जेव्हे सरलपणा लघुत्व देतो, व वक्रपणाच गुफत्व देतो, त्या छंद शास्त्रासारख्या या जगात मित्रा ! सरल का होतोस ?” (पूर्वी संस्कृतमध्ये सरलतेपेने लघुगण व वक्रतेपेने गुफगण दर्शविला जाई. अलीकडे मराठीत हीं चिन्हें उलटीं झालीं आहेत.) असेच एका मियकराला पाणिनीने (!) फसविलें। “मन हं नपुंसकलिंगी” या पाणिनीच्या सांगण्यावर विसंबून, विचान्यानें मनाला आपल्या मित्रेकडे पाठविलें। पण (तें चांगलें पुढिंशी होऊन) मित्रेचीं ल्पान करीत तेथेंच राहिलें. व हा मान तें गमावून बसला !

सुभाषिताले ठासून सांगितलेले सिद्धांत कोणी अंतिम सत्य समजून भ्रांतीत पडू नये ! एक सुभाषित म्हणतें—
(‘संस्कृत’ प्र. २१ श्लो. २८) “सज्जनान्पा संगतीनें पल साधु होतात पण साधूना ललसगानें पलव येत नाहीं। फुलाचा वास मातीला लागतो. मातीचा फुलला लागत नाहीं.” आता, हे सांगणाराला, जसे समर्पक उदाहरण सापडेल, तसे त्याच्या उलट सांगणारालाहि तितकेंच समर्पक उदाहरण तयारच आहे. तो म्हणतो (असाधु साधुचा प्र. २१ श्लो. ३२) “असाधु किंवा साधु हे जात्याच अवसात संगतीनें फोणालाहि हुज्जंतस्य किंवा सुजनस्य येत नाहीं. अगदीं जन्मापासून एकमेकाना चिकटून असलेले सर्प आणि मणि पहा.—सर्पाला मण्याचे गुण लागत नाहींत—मण्याला सर्पाचे दोष स्पर्श करीत नाहींत”. दोन्ही सुभाषितें सुंदर आहेत त्या त्या दृष्टांतावरून पाहिलें, तर त्या त्या वेळीं, ते सिद्धांत परेचे वागतात, पण मग या दोघांपैकी खरा कोण ? याचें उत्तर हेंच, कीं, दोन्ही अद्यत सत्य आहेत यावरून सुभाषितांचें एक महत्त्वाचें लक्षण व्यक्त होतें कीं, सुभाषितकार हा हुपार वकिलाप्रमाणें आपली बाजू खुलवून, सजवून, नटवून, दृष्टांताची पुढी देऊन, गोरदारपणें प्रायपोत्पादी रीतीनें माझून वाटविता एका विवराव्द वकिलाची गोष्ट सांगतात, कीं, त्यानें न्यायालयात, आपल्या पहिल्या अर्था मागणत, आपल्या पक्षकाराची बाजू माझून, नंतर उत्तरांघांत त्यानेंच विरुद्ध पक्षाची बाजू इतकी सुंदर मांडली कीं, कोणाला अपराधी ठरवाचें अशी न्यायाधीशाना भ्रांत पडली ! वाचकांनीं मान, त्या न्यायाधीशप्रमाणें भ्रांत न होता सुभाषित ही, त्या त्या वेळेपुरती, त्या त्या पक्षाची वकिली हें जाणून, बकतूरपरंपेत असे, एक बाजू सिद्ध करण्यापेक्षा, ती कशी सजविली आहे हेंच पहावयाचें असतें, तसेंच समजून सुभाषितांचा रस चाखावा

वर सांगितल्याप्रमाणें सुभाषितांचें मुख्य स्वरूप म्हटलें, तरी मोठमोठ्या संग्रहातून सद्यहीत केलेले श्लोक सर्वच काहीं या स्वरूपाचे नसतात, कारण त्यांचे विषय पाहिले (उदाहरणार्थ, नमन, सुखिवणन, शोकरस, शृंगार इत्यादि) म्हणजे या मुख्य स्वरूपापासून दूर दूर जात जात—अगदी व्यापक अर्थ जो “बागलें बोललेलें” “सुख्यक्त विचार” तो या संग्रहाकारांनीं मान्य कैल्यासारखें दितलें. दरवीं इतके विविध विषय सुभाषितांमार्फत येऊच शकले नसते या प्रघातास अनुसरून—सर्व काहीं ‘सुख्यक्त’ तें तें ज्यांत येतें तें सुभाषित म्हणावयाचें ही व्याख्या या कोद्यासाठीं मीहि स्वीकारली आहे

कोद्या—

संस्कृत भाषेत (व्यापक व्याख्येप्रमाणें) सुमारे वीस सहस्र सुभाषितें असावीत त्यातलीं या प्रघात अवधी २२०० म्हणजे केवळ १० % व असल्यानें याला ‘कोद्या’ न म्हणता, कोणी ‘लघुकोद्या’ म्हटलें तरी माझी हरकत नाहीं. पण यांत संस्कृत २२०० तर्चीच मराठी २२०० जिकून ४४०० च्या वर सुभाषितें असल्यानें ही संख्या काही अगदींच लहान उपेक्षणीय नाहीं; आणि आजपर्यंत इतक्या मोठ्या सख्येच्या संस्कृत सुभाषितांचें मराठीत श्लेषबद्ध भाषांतर झालेलें नाहीं म्हणून थोडें कौतुकानें या ग्रंथाला कोद्या म्हटलें तर तें अगदीं अस्थानी नव्हे असे वाटतें. मूळ रूपाना, एका उदात्तच हा ग्रंथ छापवा, अशी होती. परंतु संपूर्ण ग्रंथाला खर्च फार लागणार व छापखान्यांना कामे फार म्हणून कालवधीहि लागणार या गोष्टींना विचार करून पुस्तक दोन खंडात प्रसिद्ध करण्याचा निर्णय घ्यावा लागला. या प्रघात, इतर सुभाषितसंग्रहप्रमाणेंच विषयप्रमाणें प्रकरणें घेईं ती ५० झाली असून दोन्ही खंडात श्लेषसंख्या साधारण समान ठेवून, पहिल्या खंडांत २० प्रकरणें येतात व बाकीची हुसक्यांत येतील.

दोही खडमिळून होणाऱ्या या प्रथात, मनुहरीचें संपूर्ण नीतिशतक, अर्धे शृंगारशतक, अर्धे वैराग्यशतक, जवळजवळ सर्वे भ्रमस्थतक; जगज्जायाऱ्या मामिनीविलासापैकीं बराचशा भाग, कालिदासापैकीं कुमारसंभवातील रतिविलाप व हिमालय-वर्णन; रघुवशातील अजविलाप, अयोध्या नगरीचा विलाप; त्यागानंतरचा सीतेचा तळतळाट; श्रीशंकराचार्यांचें परापूर्णा हे स्तोत्र, चर्पटपंजरी—तसेंच विषयानुरोधानें योगवासिष्ठ, रामायण, महाभारत, यातील सुभाषिते, धर्मतत्त्वज्ञानप्रकरणात लोकमान्याच्या कर्मयोगपर गीतासाराला पोषक श्लोक इतके प्रसिद्ध काव्यखंड असून तीनदोन्या घर अन्योत्तीर्णें एक मोठें प्रकरण घातलेलें आहे, तें दुसऱ्या खडात समाविष्ट आहे.

हा प्रथम मुख्यतः मराठी वाचकासाठीच असल्याने, संस्कृत श्लोकांचीं वृत्तानामें न ठिळी तरी चालतील असें वाटून पहिल्या २१ प्रकरणातील संस्कृत श्लोकावर वृत्तानामें दिलीं नव्हतीं. पण अनेकांच्या आग्रहावरून तीं पुढें २२ व्या प्रकरणापासून जागच्या जागींच श्लोकावर दिलीं आहेत. व २१ व्या प्रकरणापर्यंतच्या संस्कृत श्लोकांचीं वृत्तानामें दर्शविणारें एक परिशिष्ट शेवटीं जोडलें आहे. प्रत्येक संस्कृत श्लोकाचीं आद्याक्षरें, अ ते ह या क्रमानें, घेऊन तो श्लोक कोटून उद्धृत केला, हे जेथें शक्य झालें तेथें दाखवून प्रत्येक श्लोक या प्रथात कोठें सापडेल तें दर्शविणारी सूचि शेवटीं जोडली आहे.

प्रत्येक श्लोक मूळ कोणत्या कवीचा व कोणत्या प्रथात आहे ही माहिती मिळण्याबाबत मान परिस्थिति अगदी निराशाजनक आहे. कोणत्याहि संग्रहकाराचें मत दुसऱ्याशीं जमत नाही. महाराष्ट्रात सर्वांमुरीं असलेले कालिदास व मनुहरी हे कवि; पण 'भवन्ति नम्रास्तारवाः' व 'अनाम्रात पुष्प' हे कालिदासाचे श्लोक मनुहरीच्या शतकनयीत आढळतात. मनुहरीनंतर अश्वघोषा ५-६ शतकांनीं झालेल्या बहमदेबाबांच्या सुभाषितावलींत तेलगाव्या नीतिशतकाच्या ११० श्लोकांपैकीं फक्त ४३ व अतर्भूत आहेत या ४३ पैकीं फक्त ८ व श्लोकतो मनुहरीचे असे स्पष्ट म्हणतो. २२ श्लोक निनानी (कत्यापि, कैपाचित्) म्हणून दर्शवितो. व बाकीचे १३ स्पष्ट नामनिर्देशपूर्वक पुढे दिल्याप्रमाणें दुसऱ्याचे असं म्हणतो—प्रिया न्याय्या वृत्ति (जयादित्य); क्षुधामोदपि (रतिसेन); विहाः शिशुरपि (वज्रायुध), मणि शाणोलीड व शशी दिवस० (मधुबंदि); दुर्जन परिहर्तव्यो (बाल्मीकि); न कश्चिच्चक्रकोपाना (पंचतन); विपदि धैर्य (मंदक); इतः स्वपिति (कड्ढण); किं तेन हेमगिरिणा (प्रद्यस्तक); पातितोऽपि करा (क्षेमेन्द्र); दधिदिव्याकरवो (फाल्गुनहस्तिनी); नैवाकृतिः कृति (अश्वघोष). एवढी अनिश्रवाची स्थिति बाराव्या शतकात होती तर आज आणखी ८ शतकानंतर कोणताही श्लोक कोणाचा म्हणून दर्शवावा ? त्याला आधार तरी काय ? तेव्हा या बाबतीत फार मोठें संशोधन म्हावयास पाहिजे; व तोंवर ही सर्व माहिती, मिळते तेवढी वाचकापुढें ठेवावयाची इतकेंच करता येण्याजोगें आहे; व तें मी शक्य तेवढें केले आहे.

सुभाषिताच्या मूळ कवींविषयी अशी अचारमग्न स्थिति असल्याने, प्रत्येक श्लोक कोणत्या प्रथात, कोणत्या संदर्भात आला आहे तें शोधून त्याला अनुसरून त्याचा अर्थ लावणें हें काम केवढें विकट आहे याची कल्पना येईलच. माझा स्वतःचा व्यासंग काहीच नाही. व निरनिराळीं ग्रंथालयें धुडाळून हा शोध घेणें, मला माझ्या प्रज्ञेच्या अस्वास्थ्यामुळे शक्य झालें नाही. तसेंच २२०० श्लोकात सहस्रौ पाठभेद असण्याची शक्यता आहे. पाठभेद कसे उत्पन्न होतात याविषयी एक गमतीची गोष्ट आहे. दोन माणसांच्या संवादातील काही शब्द ओसरते ५-६ जणांनीं एकले त्याबद्दल किती पर्याय उत्पन्न झाले पहा. एकजण म्हणतो ते Reindeer (उत्तरयुवाकडील एक अनावर) विषयी बोलत होते. दुसरा म्हणतो, छे ! ते It rained here येथे पाऊस पडला असें म्हणत होते. तिसरा म्हणतो, तसे नव्हे, ते सगीताविषयी Trained car सारावलेला काय असे म्हणत होते. चौथा म्हणतो पुढची गाडी केव्हा आहे याविषयी When is the next train, dear ? असा प्रश्न तो असावा ; पाचवा म्हणतो ते Trained deer शिकलेल्या हरिणाविषयी बोलत होते. पण शेवटीं खरें निघालें, तें असें, कीं, ते एमिनिअर होते, व तेथें होणाऱ्या घरणात किती क्षेत्रफळचें पाणी वाहून येईल, त्याचा अंदाज, about 50 Sq. miles drained here ” असा एकजण दुसऱ्यास सांगत होता !!! भविष्यामार्गे, एका क्षणात, इतके पाठभेद झाले. तर संस्कृतमध्ये, सहस्रौ कवींच्या कालांत, एका हस्तलिखितावरून दुसरे करतांना, एकाचे उच्चार ऐकून दुसऱ्यानें धोक्याना, किती अनंत पाठभेद निर्माण झाले असतील, याची कल्पना करवत नाहीं. असे पाठभेद शोधून, चिकित्सा करून, निवड न करतां, हातीं येईल त्या श्लोकाचा माझ्या बुद्धीच्या शक्तीप्रमाणे मी अर्थ लावीत गेलों त्यामुळे अनेक श्लोकांचा मी मलताच अर्थ लावलेला असण्याचा संभव आहे. अशी एक चूक नागपूरचे म. म. डॉ. मिराशी यांनीं इपाळू होऊन

दाखविली. (प्र. २ दलेक ६४) ते श्लोक या प्रयात नाहीच असे वाचकांनी समजावे. पण, पाठभेद तर राहोतच ; परंतु मूळ संहिता एकच घेऊनहि, निरनिराळ्या टीकाकारांनी एकमेकापासून दोन धुवाइतके अंतर असलेले, किती निरनिराळे अर्थ लावले, हे पहावयाचे असल्यास, ह्या सातवाहनाच्या गाथासप्तशतीतील श्लोकावरील टीका वाचाव्या. (सदर्भासहित श्लोकाचा कल्पनेने अर्थ लावण्याचे बाबतीत त्या टीकाकारांपेक्षा मी अधिक दोषी असेन अश वाटत नाही) असे, भाणखी क्रित्येक प्रमाद असतील, ते आगाऊच मी पदरात घेतों, व, त्याबद्दल, मी वाचकाची क्षमा याचिती. वाचकांनी मान, अवश्य, असे दोष दाखवावेत. मी त्यांचा सामार स्वीकार करून, पुढच्या भावृत्तीचा योग आल्यास, ते सुधारीत असे आश्वासन देतो.

या प्रथाची छपाई चालू असतानाच यातल्या ५० ५० पानाचे संच करून ते अनेक संस्कृत व मराठी भाषांच्या तज्ज्ञांकडे मी अभिप्रायाचे पाठविले होते. त्या त्या सज्जनांनी आपला अमूल्य वेळ खर्चून ते वाचून अभिप्राय पाठविल्याबद्दल ह्या सर्वांचा, तसेंच मिथिला इन्स्टिट्यूट (दरभंगा) या संस्थेचे भूतपूर्व संचालक व सध्या पुण्याच्या भांडारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये हरिवशाचे संपादन करीत असलेले विद्वद्भ्यं डॉ. प. ल. वैद्य, एम. ए. जी. लिट्. (पॅरिस) यांनी माझ्या विनंतीस मान देऊन, कार्यवाहुक्याने त्यांना वेळ नसताहि, लहानगरीच का होईना पण प्रस्तावना लिहिल्याबद्दल त्यांचा मी अत्यंत आभारी आहे. या प्रथाची छपाई वगैरे कामामध्ये निर्णयसागर प्रेसच्या मळळींनी घेऊनवेळी जे सहकार्य केले त्याबद्दल याचेहि आभार मानणे अवश्य आहे. छपाई नव्याच अध्याने सुबक व सुंदर झाली आहे, तरी पण सुद्रियक जोडावेच लागले त्याचे कारण मुकें तपासण्याचा सराव ग्रंथकांला नाही दैच होय.

मराठीत सुभाषितांचा प्रथम अवलोकन झाला पाहिजे म्हणून याच्या छपाईस अत्यंत कणाबस्येंतहि, प्रोत्साहन देणारे, वसई हायस्कूलचे संस्थापक कै. राजारामबापू सामत हे, याची छपाई पुरी होऊन, ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याचे आतच विद्यमत झाले याबद्दल अत्यंत दुःख होते. त्याच्या स्मृतीस अभिवादन.

असो. महाराष्ट्रजन्ता, या भाषांतरित मराठी सुभाषितांचे कसे स्वागत करिते यावरच या प्रथाचे यश अवलंबून आहे—

अंदाशकान्ता—

जे जे काहीं सुखविर जसे पुन्तकीं था, तयाचें । आहे श्रेय प्रकट अवचें मूळ त्या रया कवींचें ॥
जे जे काहीं अनुचित गमे वाचका, दोष तेथे । कागे भाषांतर रचविल्या अज्ञ या लक्ष्मणातें ॥१॥
वागी नाही अनुनि पुजली गीत वया, त्या शिष्या । काहीं अर्थाविणहि बद्धवाचाबुनी राहणेना ॥
तन्मातेला मधुर गमती बोबडे बोल तेडी । माझे हेही, रसिकजन्ते । गोढ मानून बेई ॥२॥
गीर्वाणची जरिहि तुळना या मराठीस नाही । कृष्णा—गोदा—तटिं जर रुजे यातलें अल्प काहीं, ॥—
अव्साचेंदी मम कृति, महाराष्ट्रमते । तुळा ही । वाटे भाढ्या, तरिहि मजला धन्य मानीव मीदी ॥३॥

८२ खटाव विहिंदग, लालबाग, मुंबई १२ ।
२२-२-६३ महाशिवराव }

लक्ष्मण गोविंद विंझे

संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोशाच्या दुसऱ्या खंडास पुरस्कार —

श्री. ल. गो. विंसे यांनी, आजवर इंग्रजी व संस्कृत भाषातील सुंदर सुंदर पद्यांचे आणि लघुकाव्याचे पद्यमय भाषांतर मराठी भाषेत रचून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम चालविलेला आहे. अशा रचनेचे अनेक सग्रह पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झालेले लोकांसमोर आहेतच. श्री. विंसे यांचे प्रयत्न अनेक विद्वानांच्या वाजवी प्रशंसेस पात्र झालेले आहेत. मीहि त्याची रचना पुष्कळ वर्षांपासून पहात आलो आहे. त्यांच्या संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोशाच्या प्रथम खंडाच्या प्रकाशनसमारंभाचा मी अध्यक्ष होतो. त्यावेळीहि मी व इतर अनेक विद्वानांनी उदाहरणे देऊन विंसे यांचे यश भुवतकठाने प्रशंसिले होते. एकवेळ स्वतः रचना करणे साधेल म्हणून ते सोपे आहे. परंतु दुसऱ्यांच्या दुसऱ्या भाषेतील सुप्रतिष्ठित रचनेचे, मराठीसारख्या भाषेत यथावत् भाषांतर करणे आणि तेहि पद्यात ही फार अवघड गोष्ट आहे. पूर्वी वामनपंडितानी या कामी यश मिळविले. परंतु श्री विंसे यांनी वामनपंडितावरहि ताण केली आहे, हें पाहून मन आनंदाने आणि कौतुकाने भरून आणि भारून गेल्याशिवाय रहात नाही. विंसे अशी रचना फार जलद करतात, आधिभ्याधीनी ग्रस्त असतानाहि करतात. त्याचा व्यवसायहि निराळाच आहे. हा सगळा विचार केला, म्हणजे विंसे यांच्या ठिकाणी अनुरूप भाषांतर करण्याची एक विशेष क्षमता वास करित आहे असे वाटते.

रसिकाची खात्री पटविण्याजोगी उदाहरणे विंसे यांच्या प्रकाशित वाङ्मयातून विपुल प्रमाणात आढळून येतील. संस्कृत आणि इंग्रजी न जाणणाऱ्यांवर विंसे यांनी खचित मोठा उपकार केला आहे असे म्हणण्यात अतिशयोक्ति नाही.

विशेष समाधानाची गोष्ट अशी की, विंसे यांची पद्यरचना बिलकुल विलट नाही. प्रासादिक वाटण्याइतकी सोपी आहे.

सर्वांनी विंसे यांचे ग्रंथ अवश्य सग्री ठेवण्यासारखे आहेत,

दत्तो वामन पोतदार.

(बी. ए. महामहोपाध्याय

पुणे विद्यापीठाचे भूतपूर्व कुलगुरू भारतीय
संस्कृत समितीचे अध्यक्ष . ... इत्यादि)

या ग्रंथाच्या प्रथम खंडाविषयी कांहीं विद्वद्ग्रांथे अभिप्राय (सारांशात्मक) —

नागपूरचे म. म. डॉ. मिराशी, M. A. D. Litt.—“ आपले मागीर उत्कृष्ट साधिले आहे. ते मूळाइतकेंच सरस उतरले आहे. भाषातराच्या (उच्च) कसोटीस आपले रूपांतर उतरले आहे, हें लिहिण्यास आनंद होतो. ”

पुणे विद्यापीठ संस्कृतप्रमुख पद्मभूषण डॉ. रा. ना. दांडेकर—“ सुभाषिताची निवड व्यापक दृष्टीची व अभिरुचीची द्योतक आहे. अनुवाद बर्हिशी मूळग्रंथाची व सुगम शाल आहे. ओढाताण नाही. शृत्तमङ्ग व न्हस्वदीर्घ दोष टाळले आहेत. ”

पुणे भांडारकर इन्स्टि. भूतपूर्व प्राचार्य स. प. महाविद्यालय, प्रा. र. दा. करमरकर—मराठी रूपांतर फारच चांगले झाले आहे. भाषा ओषवती व प्रसादपूर्ण आहे. संस्कृत व मराठी दोन्ही भाषावरील ग्रंथकारांचे प्रमुख ठायीं ठायीं रिलेते. अद्या ग्रंथाना पुणे विद्यापीठानें शक्य तितकें अनुदान देऊन प्रसिद्धिकार्यास मदत करावी.

म. म. सिद्धेश्वर शास्त्री चित्राच, पुणे—सुभाषिते निवडक जेवून, तितकेंच सोपें व ठसठशीत पद्यमय रूपांतर यांत आहे. आद्ययात्री प्रामाणिक राहून अत्यंत प्रासादिक शब्दरचना केलेली आढळते. त्यावरून ग्रंथकर्त्याची तन्मयता व भाषाप्रमुख व्यक्त होते. मराठी स्पष्टीकरण देऊन सुभाषितांतील गूढार्थ स्पष्ट केले आहे तो उपयुक्त आहे ग्रंथ लोकप्रिय होईल अशी खात्री वाटते.

तर्कतीर्थे लक्ष्मणशास्त्री जोशी (यार्ड)—भाषांतर उत्कृष्ट साधले आहे. मराठी वाचकांला, संस्कृतमधील हें सुभाषित साहित्य आपल्या या रसिक शैलीतून प्राप्त होणार आहे याबद्दल फार समाधान वाटते. मार्मिकता, सूक्ष्मव्यवहार-ज्ञान, उच्च नैतिक विचार, व कल्पनात्वातुय यांचे फार मोठे धन संस्कृत सुभाषितांत सांडलेले आहे. ते या प्रयत्नानें मराठी वाचकांच्या स्वाधीन होणार आहे.

प्रा. ह. दा. वेलणकर, संस्कृत विभाग प्रमुख, विश्वविद्यालय मुंबई—भाषांतर, गद्य व पद्य उत्तम साधले आहे. शक्य तेथें समक्षोक्ती असून, रस व अर्थ याची हानि झालेली आढळली नाही. सामान्य वाचकांला हें पुस्तक फार उपयुक्त होईल, यांत संशय नाही.

प्रा. रं. रा. देशपांडे, रुड्या कॉलेज, मुंबई—श्री. विश्वे यांच्या पद्यमय अनुवादाविषयी एक गोष्ट निःसंदिग्धीत्या वांगला येईल की, तो सुलभ व सरळ आहे हें मूळग्रंथी ताहून पाहील त्यास पडावें. भाषांतर ‘ प्रसाद ’ मय आहे हें “ स्थिति नो रे दयाः ” या एका भाषांतरावरून स्पष्ट होईल.

प्रा. रा. श्री. जोग पुणे—निवडक मार्मिक दृष्टि व्यक्त करते. भाषांतराची हातोटी अद्भुतनीय आहे. भाषेत सहजता व सफाई आहे. भाषांतर अर्थदृष्ट्या सैल न होण्याबद्दल आपण दक्ष आहां, पण अगदी शब्दास शब्द ठेवून, भाषातरात येणारा अवघडपणा, आपण टाळला, ही समाधानाची गोष्ट आहे. धन्यवाद.

पुणे विद्यापीठ—मराठी प्रमुख प्रा. शं. गो तुळपुळे—एवढ्या व्यापक सर्वेक्षणी प्रमाणावर, संस्कृत सुभाषितांचे भाषांतर, मराठी वाचकांना देण्याचा हा उपक्रम अभितीयच आहे.

उपप्रमुख—संस्कृत कोश-डेक्कन कॉलेज-डॉ. राहुकर पुणे—ग्रंथ विश्वे यांच्या संग्राहकहृत्तीचें, रसिकतेचें व साक्षेयाचें द्योतक आहे. अर्थसौंदर्य, कल्पनासौंदर्य व रचनासौंदर्य अनुवादातही आले आहे.

वरमंगा-मिथिला इन्स्टि. भूतपूर्व प्रमुख डॉ. प. ल. वैद्य—नीतिशतकाच्या वामनवंदितांच्या अनुवादापेक्षा श्री. विश्वे यांचा अनुवाद कितीतरी पटीने सरस व श्रेष्ठ आहे यात शंका नाही.

I have been reading your Sanskrit-Marathi Subhasita-Kosha off and on and I think that is the best way of enjoying Subhashits, and I must say, you have done a wonderfully good job of it. The selection is excellent and the Marathi rendering leaves nothing to be desired. The prose meaning is helpful in the understanding of the original text.

With all good wishes for the success of your edition,

Dr. S. M. Katre M. A. Ph. D. (London)
Director Deccan College Post Graduate & Research Institute, Poona 6

अंथकल्यांची

संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश-दुसऱ्या खंडाची प्रस्तावना.

प्रथम खंडाच्या प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे, जरी हा संपूर्ण कोश एका खंडातच छापण्याचा मूळ विचार होता तरी, खर्च आवाक्याबाहेर जाऊ लागल्याने एवूच श्लोकसत्या (सुमारे २२००) पैकीं साधारण ११०० श्लोकपर्यंत ३० प्रकरणावर छपाई थांबवून तेथवर प्रथम खंड कल्पून विनीत काढला. निर्णयसागर छापल्यान्याने हीशीन पुढाकार घेऊन मुबईत छापल्यान्याच्याच जागेत दि. ५-५-६३ ला या प्रथम खंडाचा छोट्या प्रकाशनसमारंभ केला, याबद्दल त्यांच्या व्यवस्थापकाचा-बिरोपसु श्री. मोरे याचा-मी अत्यंत आभारी आहे. पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरु म. म. द. वा. पोतदार हे अव्यक्त लाभले होते. भारत-रत्न म. म. डॉ. पा. वा. काणे; डॉ. अ. का. प्रियोळकर; कै. प्रा. कृ. पा. कुलकर्णी, प्रा. र. रा. देशपांडे; श्री. वा. वा. चितळे, श्री. श्री. घ. नवरे, श्री. पा. वा. गाडगीळ, डॉ. म. वि. सत M S. डॉ. म. वि. सत M D.; डॉ. सी. सुमन सत. M D., श्री. कृ. ह. दमवरे, श्री. प. चिं. गद्रे, श्री. रा. तु. मसुरकर, श्री. अशोक अक्लकर इत्यादि निरिनाख्या क्षेत्रातील प्रमुख व्यक्ति उपस्थित होत्या. “विद्याचीं श्लोकचंद्र भाषातों हा एक आधुनिक चमत्कार आहे,” अशा शब्दात श्री. पा. वा. गाडगीळ यांनी; “ही भाषातों सद्यां वामनपंडिताना शोभण्याजोगीं आहेत,” अशा शब्दात श्री. नवरे यांनी, व “विसे यामी, संस्कृत सुभाषिताचें ऋण, तीं मराठी पद्यात व गद्यात आणून, सव्याज फेडिलें आहे” अशा शब्दात कुलगुरु श्री. पोतदार यांनी या प्रयाचा गौरव केला.

मराठीतील नवशक्ति, मराठा, मार्मिक, वेवरी, सद्गुरु, तरुण भारत, प्रसाद, विवेक, इत्यादींमध्ये या प्रथमखंडावर सविस्तर व उत्कृष्ट अस्मिप्राय आले; ते सारागाने प्रयाच्या शेवटी दिले आहेत. प्रचोदनकार ठाकरे यांनी मुद्दाम भेटीसाठी मला बोलावून घेऊन, माझी पाणपोई आदि सर्व पुस्तक विकत घेऊन, मार्मिकमध्ये एक पानमर गौरवपूर्ण मजकूर प्रसिद्ध केला. महाराष्ट्राचे विधानसभापति ना. भारदे यांनी मुद्दाम आपल्या कार्यालयात मला बोलावून घेऊन दोन तासपर्यंत माझ्या तोंडून, सुभाषितांचीं माझीं भाषातों ऐकून घेतलीं, व कीर्तनसमेलनाच्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणात या प्रयाचा व माझा आभारार्जुन उद्बोध करून कीर्तनकार व प्रचोदनकारांनी या सुभाषिताचा वापर करण्याची शिफारस केली, व त्यामुळे ह. म. प. गोविंदबुवा देव, कवीश्वर वैरी मंडळी, मला भेटून या सुभाषिताचा कीर्तनातून उपयोग करण्याचें आश्वासन देऊन गेली. या प्रयाचा प्रसार व्हावा, अधिकांत अधिक ठिकाणीं हा वाचला जावा यासाठी व प्रकाशनाच्या खर्चाचा भारही कमी व्हावा म्हणून मी अनेक व्यक्तींकडे व शालाप्रशालामधून हिंडलों. सर्वत्र या प्रयाचें उत्तम स्वागत झालें, ज्याने ज्याने हा ग्रंथ पोक्षे चाळला तो तो यावर खुश झाला. पाणपोईपासूनच्या माझ्या भाषांतरित श्लोकावर प्रसन्न झालेल्या अनेक रसिकांच्या या मध्यतरात ओळखी झाल्या (अज्ञात किंवा अज्ञात असतील). “तुमच्या पुस्तकाच्या वाचनानें मी दुःख विचरलों, व्याधिपरिहार होत गेला” असे छेळनायक मा. श्री. अर्णे यांनी कळविलें, “तुमच्या पुस्तकाचा Tranquiliser शारदा मन शांतिदायक उपयोग होतो” असें मुबई विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. रा. वि. वाठे यांनी सांगितलें, “तुमच्या भाषांतरांचा मादक अमल वाचकावर चढतो” असे श्री. विठ्ठलराणी लिहिलें! आज्ञारण्याच्या काळाचा मी हा सदुपयोग केला, या घटनेनें प्रभावित होऊन, पूर्वपरिचित असे श्री. चिरपुष्कर या रहस्यांनीं फिलोस्फरच्या सप्टेंबर १९६३ अकांत फार मोठ्या माणसाच्या पत्नीस बसवून माझा अकस्मित असा गौरव केला! “दिशि दिशि निरपेक्षत्वावकीर्ण विवृण्वर परिमलमयमन्यो मान्यवरो गन्धवाह .।” या किंवा “तुम्हें प्रवृत्ते पुष्पाणि, मधुद्रवति वीरमम्।” या उत्तीप्रमाणे, अचानकपणें, निरपेक्ष, शुश्रूक्ष कणाच्या, एका गन्धवाहाची वेद झाली. श्री. वे. से. गजेन्द्रगडकर हे त्याचें नांव. महाराष्ट्र राज्य शिक्षणसंस्थात हे एक शिक्षणाधिकारी पर्यवेक्षक असून प्रसादमध्ये माझी पाणपोई क्रमशः येत असे, तेव्हापासून, प्रत्येक महत्त्वाची इमजी सुक्ति व तिचें माझें श्लोकचंद्र भाषांतर व आतांच्या ह्या सुभाषितकोशाचा बहुतेक भाग, या रसिक, ‘विद्याप्रेमी’च केवळ नगरे,

तर 'विद्यावेष्ट्या' ग्रहस्थानीं, अगदीं मुलोटत केला आहे. व जेथे जेथे हे इन्वेकशनला जातात, तेथे तेथे, विद्यार्थ्यांना माहीत मापातरित सुभाषितें उतरून देऊन, पाठ करावयास लावतात, ही गोष्ट त्यांनीं, अगदीं अकल्पितपणें झालेल्या आमच्या प्रथम भेटींत जेव्हा मला सांगितली तेव्हा मला केवढा आनंद व अभिमान वाटला हें शब्दांनीं सांगणें अशक्य आहे. कवीला, अशा साक्षेपी रक्षित भेटणें याहून मोठें भाग्य कोणतें ?

माहीं सक्रिय सहायकहि भेटले; श्री. भा. ज. ललित; श्री. श्यातराम गवाणकर; श्री. के. रा. भिडे; श्री. रा. गो. नवरे; श्री. चरणदास मेधजी इत्यादि विद्याप्रेमी ग्रहस्थानीं, स्वतःसाठी केवळ एकेक प्रत न घेतां, प्रसार करण्यासाठी, इतरांना भेट देण्यास, या ग्रंथाच्या ५-५ प्रती विकत घेऊन वाटल्या, ही विशेष कौतुकाची गोष्ट होय. संस्कृत विद्यापीठ, पायोनियर हायस्कूल, किंवा जॉर्ज गर्स ह्यायस्कूल यांनी 'सुभाषितांचें सौंदर्य' या विषयावर माहीं व्याख्यानें ठेवलीं. विद्यार्थी व शिक्षकांना तीं फार आवडलीं. पायोनियर हायस्कूलनें तर त्याचें टेपेरेकॉडिंग (ध्वनिमुद्रण पट्टिका) कळून ठेविलें ! माझ्या पूर्वीच्या इतर पुस्तकप्रमाणेंच याहि पुस्तकाला डे. व्हा. टा. सोसायटीचें पारितोषिक म्हणजेच पेशव्याच्या हाताच्या १०० रु. च्या शालजोडीचा मान मिळाला. महाराष्ट्र टाइम्स पुरस्कार १९६३ च्या महत्त्वाच्या मराठी पुस्तकाच्या सूचींत या कोशाचा उल्लेख आला. १०० रु. चें इन्चलकरजी श्रयोत्तेजक पारितोषिकहि या ग्रंथास मिळालें.

छलितलेपन सजविण्यास, संस्कृत सुभाषितें अलंकारासारखीं उपयोगी पडतात. वाक्यशोभा, प्रसाद, गोकुळ, मार्मिक यांनीं माहीं अनेक सुभाषितें प्रसंगोपात छापलीं. कै. छोकमान्याच्या 'फेवरी' सारख्या अग्रगण्य वृत्तपत्रात या सुभाषित-कोशातले अक्षरशः उतारे, अग्रलेख व मध्यस्थ (middle) लेख बरीं सजविण्यास, गेल्या एक वर्षांत अनेक वेळा मुद्रकहस्तें वापरण्यात आले. अशा रीतीनें सदस्य ग्रंथ म्हणून, सुंदर कल्पनाचें हुकमी भांडार अशा माझ्या सुभाषित कोश ठरत आहे, याबद्दल मला धन्यता वाटते. या विषयात 'फेवरी' च्या सहसंपादकचें आलेलें गुणग्रहणपर पत्र अभिप्रायात दिलें आहे. या सदस्यीत एकदा असे झालें—

फ्रान्समध्ये एका मोठर अपघातात एका माणसाचें नाक कापलें गेलें, पण तेथील कुशल बाबतविहानी तें अगदीं योग्या वेळात, होतें उत्तेज, करून दिलें. या विषयावर छलित लेख लिहिताना याच लेखकानीं, पुरुषाच्या नाकावरून जियाच्या नाका-बद्दल—व पुढें जियाच्या नासाभूषणविषयीं लिहिताना, "जियाच्या प्रत्येक अवयवावरील अलंकाराचीं वर्णनें उपलब्ध असता फक्त नाकात घालण्याच्या अलंकाराचा, संस्कृत सुभाषितात उल्लेख नाही," असे लिहिलें. मीं लगेच त्यांना पत्र लिहून जियाच्या नासाभूषणविषयीं सुभाषितकोशात असलेलें सुभाषित व दुसऱ्या खळात येणारे सुभाषित अशीं दोन्ही सुभाषितें कळविली. त्यावरून त्यांनीं लोकरूच नंतर लिहिलेल्या लेखात क्षीतासाभूषणाच्या त्या सुभाषिताचा उल्लेख तर केलाच, पण, "सुभाषित-कोशात तुम्ही विषयवार प्रकरणें केलीं, आचारक्षत्राप्रमाणें सूचि दिली, त्याचप्रमाणें सुभाषितातून येणाऱ्या महत्त्वाच्या शब्दाची 'शब्दसूचि' दिली, तर, अमुक शब्दविषयींचें सुभाषित कोठें सापडेल हें कळल्यानें, सुभाषितकोशाची उपयुक्तता पुष्कळच वाढेल," अशी त्यांनीं मला सूचना केली. सूचना अतिशय चांगली होती. पण या दोन खडांपैकीं प्रथम खड अशा शब्द-सूचीशिवाय छापला गेला आतां दुसऱ्या खडापुरतीच 'शब्दसूचि' देणें निमोड ठरणार ! तेव्हा सुभाषितकोशाची दुसरी आवृत्ति निरण्याच्या सुयोग्य आल्यास ही सूचना अवश्य अमलात आणावयाची एवढेंच सध्या मनाचीं ठरवून ठेविलें आहे.

वक्त्यांनीं आपल्या मापणानून, कीर्तनकारांनीं आख्यानातून, लेखकांनीं आपल्या लेखातून, शिक्षकांनीं विषय समजावून सांगताना, विद्यार्थ्यांनीं आपल्या ग्रंथातून व सर्वसाधारण रसिकांनीं संवाद संभाषणातून, व गप्पाटप्पाच्या वेळीं तून सुचवल्यानें सुभाषिताचा वापर करून त्यातला आनंद छुटवा, यातच इंग्रजी काव्यसूचीची पाणपोई व प्रस्तुत संस्कृत-मराठी सुभाषित-कोश अशा पुस्तकाचें सारकेंच आहे. "सुभाषित मय द्रष्टुं सद्भवं न करोति यः । प्रस्तवापदे सम्प्राप्ते, का प्रदरपति दक्षिणाम् ?" (सु. को. प्र. २ श्लो. ८ पहा.)

मूळ संस्कृत सुभाषित श्लोक रचनांच्या मूळ कवींच्या नावाचा शोध आणखी पुष्कळच झाला पाहिजे याबद्दलची माहीत वरतल, मीं प्रथमखंडाच्या प्रस्तावनेत प्रकट केलीच होती. दरम्यानच्या काळात मीं मरुहरीच्या शतकत्रयीचें संपूर्ण श्लोकबद्ध

भाषात पूर्ण केले असून, सुभाषितकोशाचा हा खंड हातावेगळा होताच, मी शतकनयी स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करणार आहे. या निमित्ताने शतकनयीच्या अनेक आवृत्त्या पाठभेद वगैरे पाहण्यासाठी पुढाळल्या. निदान मर्तुहरी या एकाच कवीचा ध्यास घेऊन, त्याच्याविषयी अधिकांत अधिक संशोधन प्रयत्न केलेला, भारतीय विद्याभवनाने प्रसिद्ध केलेला 'मर्तुहरी-सुभाषित-संग्रह' हा ग्रंथ वाचण्यात आला. या ग्रंथाचे संपादक डॉ. डी. डी. कोसंबी हे वास्तविक गणितशास्त्रातले सज्ज. पण त्याच्या आवडीचे विषय संस्कृत व पुराणवस्तुसंशोधन ! या ग्रंथासाठी त्यांनी जमविलेल्या पोथ्या, हस्तलिखिते व छापील आवृत्त्या वगैरेची सख्या पाहिली की त्याच्या उद्योगाच्या प्रचटपणाची कल्पना येते. या सर्वोच्या मधनाने त्यांनी काढलेले निष्कर्ष असे — क्र. १ ते ७ श्लोक त्यांनी unplaced म्हणून दर्शविले आहेत नंतर बहुतेक सर्व आवृत्त्यांतून सर्वसाधारण पूर्णे मर्तुहरीचे म्हणून समत (Stanzas generally found in all versions) असे दर्शविलेल्या शतकनयीत—६९ श्लोक नीतिशतकाचे, ७१ श्लोक शृंगारशतकाचे व ७३ श्लोक वैराग्यशतकाचे मिळून १९३ व ते पहिले ७ मिळून २०० श्लोक आज अस्तित्वात असलेल्या आवृत्त्यातून (आजच्या लोकशाहीतल्याप्रमाणे बेमरवशाच्या) बहुमताने मर्तुहरी शतकनयीचे म्हणा वयाचे. याशिवाय भाणखी १५२ श्लोक डॉ. कोसंबींनी संशोधितश्लोका म्हणून दर्शविले आहेत ते सर्व मिळून एकूण ३५२ श्लोकांचा अतर्भाव करून, प्रस्तुतकाळी अस्तित्वात असलेल्या शतकनयीच्या बहुतेक आवृत्त्या बहुधा बनलेल्या आहेत. त्यात पुनः परस्पर रचनाभेद आहेतच. एकीच्या शृंगारशतकातले काही श्लोक दुसरीच्या वैराग्यशतकात असे सरमिसळ, उल्लुल्लु प्रकार दिसून येतात. (याशिवाय शतकनयीव्यतिरिक्त मर्तुहरीच्या नावावर खणपारे भाणखीही ४००-५०० श्लोक या मर्तुहरी-सुभाषित-संग्रहात डॉ. कोसंबींनी दिले आहेत.)

थोडक्यात अस की, आजच्या शतकनयीच्या, डॉ. कोसंबींच्या हाती लागलेल्या आवृत्त्यातील त्यांच्याच मताने संशोधित असे १५२ श्लोक बगळता फक्त तीन शतके मिळून २०० श्लोक जरी Generally found in all versions असेल तरी, ते २०० तरी निश्चयाने मर्तुहरीचे असे म्हणता येत नाही (मर्तुहरी हा कोण होता, वैयाकरण होता, की, राजा होता की, श्रीमताचा, राजाचा वाईट अनुभव आलेला एखादा गरीब शिवमच्छ, ब्राह्मण कवि होता, व या सर्वोचा काळ कोणता हे तर विवाद्य आहेच) परंतु डॉ. कोसंबींच्या मर्तुहरिसुभाषितसंग्रह या ग्रंथानंतर इ. स. १९५७ या वर्षी हारबर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसने, विद्याकर याने संपादित, संपूर्ण (कदाचित् काही श्लोक त्याने स्वतः रचिलेले असल्यास तेवढ्यापुरता रचित) अशा सुभाषित-रत्न-कोश नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. या ग्रंथाची मूळ ताडपनावर लिहिलेली प्रत राहुल सांकृत्यायन यांनी तिबेटातून मिळविली. तीवर, संशोधनाचे, पाठभेदाच्या निवडानिवडीचे, दुर्बोध लिपीच्या वाचनाचे असे अनेक प्रकारचे परिश्रम करून प्रा. डी. डी. गोखले व डॉ. डी. डी. कोसंबी या दोन विद्वानांनी ग्रंथरूपाने ती संपादित केली. या उमयताच्या मताने हा विद्याकरकृत सुभाषित-रत्न-कोश इ. स. ११०० व ११३० च्या दरम्यान रचिला असावा म्हणजे, अशा तऱ्हेच्या सुभाषित-संग्रहापैकी सर्वांत प्राचीन अशा बल्लभदेवाच्या सुभाषितावलि (इ. स. ११६०) पेक्षा हा विद्याकराचा सुभाषित-रत्न-कोश, साधारण पन्नास वर्षांनी तरी आधीचा आहे, व मर्तुहरीचा स्पष्ट उल्लेख असलेल्या प्रयात हा, सु. २. को. सर्वांत प्राचीन समजला जातो. तेव्हा, या प्रयात तरी, बहुतेक सर्व शतकनयीच्या आवृत्त्यात, मर्तुहरीचे म्हणून अतर्भूत असलेल्या श्लोकांचे कर्तृत्व कोणाकडे दिले आहे, याचा शोध घेता, पुढीलप्रमाणे परिस्थिति दिसते —

डॉ. कोसंबींच्या मर्तुहरी-सुभाषित-संग्रहामध्ये बहुमताने (Stanzas generally found in all versions) मर्तुहरीच्या मानल्या गेलेल्या २०० श्लोकांपैकी, केवळ सुमारे ४०-४२ श्लोकच या विद्याकराच्या सुभाषित-रत्न-कोशात अतर्भूत आहेत. यातील अवघे तीनच श्लोक — (१) धात न धमया (२) निदन्तु नीतिनिपुणा (३) त्व राजा (राजा त्व), — तो मर्तुहरीचे असे स्पष्टपणे दर्शवितो

ज्याचे स्पष्ट कर्तृत्व शात होते (अर्थात् विद्याकराच्या माहितीप्रमाणे) ते श्लोक (व बघात त्याचा कता) असे — (१) अग्रे गीत (उत्तरराज), (२) अनुचिन्मिद किंवा इदमनुचितम् (विद्याकालिदास), (३) अमीया प्राणानां (धर्मकीर्ति), (४) अलमनिचपल्लवात् (धर्मकीर्ति), (५) अवश्य यानार (हरि), (६) असन्तो नाम्यस्यां किंवा प्रिया न्याय्या वृत्ति (धर्मकीर्ति), (७) आरम्भगुर्वी (वाचस्पति), (८) इय बाला मा प्रति (ज्ञानशिव) (९) उदन्वच्छना

भू) (राजशेखर), (१०) कुसुमस्तवकस्येव (व्यास), (११) कृमि किंवा क्रिमिकुलवित (शूल), (१२) गंगातीरे हिमगिरि० (कृष्ण), (१३) शुक्ला स्नानभारेण (सावर्णि), (१४) धन्याना गिरिकन्दरेषु (सायबोध), (१५) मिश्रायान तदपि (शिङ्गण), (१६) मातलेशिम भजस्व (छस्मीधर); आणि सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं—(१७) यदा किञ्चि-
ज्जोऽहम् हा श्लोक तो कालिदासाचा म्हणून दर्शवितो ! !

इतर २०-२२ श्लोकांच्या काव्यांचा तो उल्लेखच करीत नाही. तेव्हा ते मनुहरीचेच किंवा निश्चित दुसऱ्या कोणाचे हे विद्याकराला माहीत नव्हतं हे स्पष्ट आहे.

या सु. र. को न्या साधेपी संपादकद्वयानीं या संग्रहातील एकेक सुभाषित घेऊन, तें संस्कृत वाङ्मयातील आणखी कोणकोणत्या ग्रथात आढळतें व त्या ग्रथात याचा कोण कर्ता दर्शविला आहे, या सर्वांची अत्यंत परिश्रमपूर्वक माहिती कमवून, ती, या ग्रंथाच्या प्रत्येक पानाखाली, टीपेंत दिली असून, एकेक सुभाषित २२; ३३, वेव्हा वेव्हा चार चार सुद्धा कवींच्या नावावर निरनिराळे संग्रहकार दर्शविताना मनुहरी सोडून इतर सुभाषितांच्या कर्त्यांबद्दल वागरीदासल माहिती अशी—

(१) षण्णु मादुर्मांभात् याचे सुज्ज, रावण व अपराधसुन्दर, (२) यातस्यास्तमनन्तरम् याचे राजशेखर, वसुकुप व परवचि, (३) किं वृत्ताग्नौ पर० याचे विद्या, वृत्ताक्ति व मातङ्ग दिवाकर; (४) कपोले मार्जार याचे भास्व, विकटनिदम्बा, व राजशेखर असे कर्ते कवि म्हणून निरनिराळ्या ग्रथात निरनिराळे उल्लेख येतात. या सर्व धुवाळण्याचा निष्कर्ष असा कीं, बहुमतानें म्हणजे अधिकृत अधिक ग्रथात असुक सुभाषित असुक कवीचें असे दर्शविलें असल्यामुळे तें सुभाषित त्या कवीचें असे म्हणणें सुरक्षित नाही, किंवा असुक सुभाषित असुक कवीचें असे निश्चित पक्षाचा ग्रथात दाखविलेले असेल, व इतर कोणत्याहि ग्रथात तें सुभाषित दुसऱ्या कोणाचें असे कोठेंहि दर्शविलेले नसेल तर तेवढ्यावरून तें सुभाषित त्या कवीच असे समजणें हेंहि सुरक्षित नाही. तसेच, वेबळ जुन्यात जुना निचाकर या संग्रहकारानें, “यदा किञ्चिज्जोऽहम्” हा श्लोक कालिदासाचा म्हणून म्हणजे तो आपणहि कालिदासाचा म्हणणें हेंहि सुरक्षित नाही, किंवा “अनामात पुष्ट” व “भवन्ति नम्राः” हे श्लोक आजच्या बहुतेक मनुहरी शतकन्यांत सापडतात म्हणून ते कालिदासाचे नव्हतं हें म्हणणेंहि सुरक्षित नाही. चाराशाने सांगायचा तर, उत्तरकाणाचे बाबतीत ओमरस्ययामभी जसो स्थिति झाली —

फिन्नेजेराहङ्कृत क्वायाचे भाषांतर

Myself when young, did eagerly frequent—
The Doctor and the saint, and heard great argument,
About it and about, but evermore—
Came out by the same door, through which I went

विशेकृत मराठी भाषांतर—शा. वि.

विद्वान् साधु अशाचिया कितिका नी कार्त्तिय जाता घरी
मोठ्या वादविवादरूप शब्दया कित्येक धर्षोत्तरी ॥
हालीं चर्चितचर्चणें, परि तिघें मी कोरडा राहुनी
ज्या द्वारें शिरलों वहीं, परतलों मी त्याच दारातुनी ॥

तशीच माझी स्थिति, सुभाषितांच्या कर्त्यांची नावे शोधण्याच्या विषयात झाली आहे. हा उदागेष करण्यापूर्वी मी ज्या ठिकाणी होतो तेथेंच अजून आहे.

६

संस्कृत सुभाषितांच्या कर्त्यांच्या नावाविषयींनी ही दया पाहूनच, अलीकडील संतकवींनी आपापल्या कवनातून “कहव कवीरा,” “मीरा कहे,” “नामा म्हणे,” “तुका म्हणे” अस घालण्याची प्रथा सुरू केली नसेल ना ? अर्थातच इतके म्हणजे दुसऱ्या कुणी उपसुमानीं स्वतः अमग करून त्यात “तुका म्हणे” हे शब्द घालून आपले अमग तुकारामाच्या अमगान घुसवून दिलेच नसतील याचा मरवसा काय ॥

सुभाषितांच्या कर्त्यांचा शोध घेण्याच्या या एकदर प्रसारात माझ्या हातीं जी साधनसामग्री आली ती मुख्यतः मनुहरी-विषयीच असल्याने या शोधात मनुहरीचेंच नाव प्रामुख्याने येतें. पण इतर कोणा कवीविषयीं असाच शोध घेतला तरी

सुभाषिताच्या कर्त्याच्या वास्तवीतल्या अनिश्चिन्पणाची परिस्थिति विशेष सुघारेल असें वाटत नाही या शोधाशोधीमुळे, प्रथम खडात ११०० पैकीं सुमारे ४०० श्लोकांचें प्राप्तिस्थान देता आलें नव्हतें, ती स्थिति सुचारून या खडातील ११०० श्लोकांपैकीं १४५ श्लोकांचेंच काय ते प्राप्तिस्थान देता आलें नाही. इतर जुन्या सुभाषितग्रंथांप्रमाणेंच निर्णयसागरचें सुभाषितरत्नभाण्डागारम् हेहि एक प्राप्तिस्थान म्हणून या खडाच्या सर्वांत निर्देशिलें आहे.

या शोधाशोधीचा दुसरा एक (मर्यादित ऋ होईना) काम मला झाला तो असा कीं, काहीं सुभाषितातील पाठभेदांवर नवा प्रकाश पड्या. मनुहरीच्या “शिरः शर्वे स्वर्गात्” या श्लोकात, गंगा ही, स्वर्गांतून ‘अयोध्या’ चालीं येत येत, शेवटीं, सागराइतक्या सर्वांत खालच्या पातळीवर उतरली, हा दृष्टात देऊन अर्थांतरत्यासाने “विवेकभ्रष्टाना भवति विनिपातः शतमुखः” हा निष्कर्ष कवीनें काढला, तो गंगेच्या वावरीत इतका विपरीत वाटतो कीं, “गंगेचें उदाहरण फक्त विनिपातापुरतेंच मर्यादित प्याचें; विवेकभ्रष्ट हें गंगेकडे घेऊ नये” अशी कितीहि मखलशशी केन्ही तरी मनाचें समाधान होत माहीं. वाल्मीकि-रामायणातल्या कथेप्रमाणे, शक्राच्या जटात अवतताना गंगेला गर्व झाला होता, व पुढें ऋहुचा पळ तिने मंदोन्मत्तपणे वाहून नेला, या गोष्टी विचारात घेऊन सुद्धा, मूळ स्वर्गांतून ती खाली आली, ती, मगीराच्या पूर्वाभाचा उद्वार करण्याच्या पवित्र प्रयोगकारी हेतूतेंच;—त्या अर्थी मूळ स्वर्ग सोडताना काहीं ती विवेकभ्रष्ट झाली नव्हती, हा आक्षेप शिल्पक राहतोच म्हणून मी स्वतः. “विवेकभ्रष्टाना” या ऐवजी, “स्वचामभ्रष्टाना” किंवा “स्वेहभ्रष्टाना” हे शब्द सुचविले. (पहा प्र-४९ श्लोक, ३५) कोणीहि आपल्या मूळ उच्च स्थानावरून उतरला कीं, जगातल्या अत्यंत खालच्या पातळीवर तो उतरू शकतो, हें पुढपाच्या वास्तवीत एकपट खरें, तर स्त्रियांच्या बाबतीत शतपट खरें; ही गोष्ट देशमर महिलाश्रमासारख्या सत्या चालविणाऱ्या सर्व कार्यकर्त्यांना ठाऊक आहे. गंगा ही स्त्री; (व बात्या निम्नगा) एकदा थोर हेतूनीं का होईना, तिचें उच्च स्थान सुटलें, त्याबरोबर अपरिहार्यपणें, प्रवाहप्रवृत्तिपणें, जगात जिनक्या खालच्या पातळीवर उतरणें शक्य (सागराचा तळ) तितकी ती खाली उतरली, म्हणून, गंगेला विवेकभ्रष्ट म्हणावें न लागना, माझे पाठ समर्पक बवतात. आणि अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, उपरिनिर्दिष्ट विचारकाचा जो सुभाषितरत्नकोश (ज्यातील मनुहरीचा उल्लेख काल्दण्ट्या सर्वांत जुना समजला जातो;) त्यात “विवेकभ्रष्टाना” असा पाठ नसत “पद्म [ने] ताना” असा पाठ आहे! यातील ‘ताना’चा अर्थ लागत नाही; तरी तो शब्द कदाचित् (पुरुष, स्त्री उभयवताना लागू असा) “तूणां” असा तरी असेल किंवा “स्त्रीणां” असा तरी असेल. ‘पग विनिपात’ हा विवेकभ्रष्टतेचीं सबद्ध न ठेवता पदभ्रष्टाचीं सबद्ध ठेवल्यानें, मा सुचविलेल्या पाठभेदासारखा, ततोतत अर्थ, यातून निष्पन्न होतो. फे छोरामान्य टिळकाना, एक हरवलेली साख्यकारिका (दीर्घतया वादा शब्दावरून) सापडली तसाच हा प्रकार होऊ पहात आहे. मूळ मीं सुचविले तशाच अर्थांचे शब्द असत “विवेकभ्रष्टानां” हा शब्द मागाहून या एलेकाला चिकटला असें अनुमान यावरून निघतें

मी माझ्या या दिखिळात्मक ग्रंथाला ‘सुभाषितकोश असें’ नाव मीतमीत दिलें, परंतु विचारकाच्या सुभाषितरत्नकोशात अवघे (१७१८) श्लोक असून त्याला बर कोश म्हणतात तर माझे मूळ सुमारे २२५० श्लोक व तितकेच मराठी श्लोक मिळून सुमारे ४१०० श्लोकांच्या ग्रंथाला कोश म्हणण्यास संकोच वाटण्याचें कारण आता उरलें नाही.

या ग्रंथाचा प्रथम खड छापून झाल्यावर फलटण संस्थानचे भूतपूर्व दिवाण व ‘महाराष्ट्र शाकुंतलाचे’ कर्ते श्री. के. वि गोडबोले याचें मूळ वाल्मीकीच्या रामायणाचें ततोतत भाषांतर असलेलें ‘आर्यारामायण’ हें पुस्तक त्यांनीं मला भेट दिलें. तें वाचून त्यातील सद्योधनाचा विचार करता, अनेक सुभाषितातील (काल्पनिक का होईना) मूळ कथाचा पायाच उगडला जाऊन, काहीं सुभाषितातील सत्यास आणखी कमी होणार आहे. श्री. गोडबोलेयाचें रामायणाबाबत सद्योधन व निष्कर्ष पुष्कळच विलुप्त आहेत या सर्वे निष्कर्षांचा परिणाम, सुभाषितांच्या संदर्भात काय होतो याचा साक्षल्यानें विचार मी केलेला माहीं. येथळ त्यातील तीन निष्कर्षांचा विचार करू—(१) अहस्येज इद्राने फवविळी माहीं तर तीच त्याच्यावर माळली. (२) अहल्या शिला झालीच नव्हती व रामपदजानीं तिचा उद्वार झाला नाही (३) सीतेचें स्वयवर झालेंच माहीं. पैकीं पहिल्या निष्कर्षामुळे ‘शुनेव यूना प्रथम मगोना’ (प्र. ४१ श्लोक. ३) यानला आरोप घोड उरतो दुवच्या निष्कर्षामुळे रामपदजानीं शिलेपासून अहिल्या उद्धरिली ही मूळभूत कथना असलेले—“शिखा बाळा जाता” (प्र. श्लो. ४६); “शिखितांशि सतिमि” (प्र. ५० श्लोक १५) तसेंच “खालयामि वव पादपङ्कजम्” (प्र. ५० श्लो. १८३) या तीन

(व आणखीहि कित्येक) सुभाषिताचे अधिष्ठान नाहीसे होते ; तिसऱ्या निष्कर्षाने—सीतास्वयवराविषयीचा “ लज्जा, कीर्ति-
जनकतनया ” (प्र. २५ श्लोक ७) याचा आधार नष्ट होतो. एवढेच काय पण, वैयक्तिक न्यायापेक्षा राजनीतीप्रणीत लोकाराधन
श्रेष्ठ ठरल्यानंतरच्या काळात सीतात्यागाचा माग रामायणात घुसडला असावा अशाहि एक विचारप्रवाह आहे. तें खरे
ठरल्यास सध्या उत्तररामचरितमुद्रा निराधार न्हावयाचे ! तें काहीहि असे, “ सुभाषिते हीं पूर्ण सत्य नसत तीं उत्कृष्ट
विकली आहे ” अशी अत्यंत सावधगिरीची व वास्तववादी (प्रथम खडाची प्रस्तावना पहा) अशी माझी भूमिका असल्याने
सर्व सुभाषितातील मूलभूत कथा जरी योग्या ठरल्या तरी सुभाषिताच्या “ सु-भाषित ” या गुणात यत्किंचितहि न्यूनता उत्पन्न
होते असे मला वाटत नाही कित्येक कवींनी तर, “ पुराणातल्या अद्भुतकथा या केवळ कविकल्पना असून आधीच मोठ्या
ठरलेल्या कवींनी लिहिल्या म्हणूनच पचल्या, एरवीं लहान कवींनी तोडून माफून लिहिलें तरी त्याची टर उडविली जाते; पहा
“ शैलेऽप्ययति स्म ” (प्र. ५० श्लो. २०१) तसेच “ राम वाटो तितका मोठा नव्हता, रावणहि बाटो तितका वाईट नव्हता.
ती केवळ आद्यकवि वाल्मीकीचीच कामगिरी ” “ लक्षापते सङ्कुचित यशो यत् ” (प्र. २ श्लो. ६९) ” असे लिहिले, यावरून
“ सुभाषितात काय सांगितलें, यापेक्षा कसे सांगितलें यावर वाचकांनी मर चाचा, कविकौशल्य तेवढें पहावें ” या मुद्यावरच
संस्कृत कवी येतात सुभाषिताचे रसिकपुर्णे रसग्रहण करण्याच्या वेळीं स्व, छिष्ट संशोधनाचे विचार मनाने आणणाराना
(प्र. २ श्लोक ४३) “ कार्यायांस्वादकाले ” या श्लोकात सुभाषितकाराने मारलेल्या फक्तान्याने सावध होऊन वाचकहि
सुभाषित वाचताना संशोधनाच्या परिणामाची रुजवट लाडून घेणार नाहीत अशी अपेक्षा आहे.

नागपूरचे संस्कृत पंडित व कवि श्री बर्णकर यांनी “ या कोशात आधुनिक संस्कृत कवींचीं सुभाषितें घेण्यास हवीं
होतीं ” अशी सूचना केली पण “ भाषांतराच्या परवानगीसह काहीं सुभाषितें पाठवा ” असें मीं लगेच त्यांना लिहिलें.
पण उत्तर नाही. त्यांनीं स्वहस्त काहीं सुभाषितें पाठविलीं अतः तीं तर मीं या खडात अवश्य घातलीं अश्वतीं. संस्कृत श्लोकांचें
मुसते समश्लोकीच नव्हे तर समवृत्त भाषांतर करण्याचा प्रयत्न अन्योक्ति प्रकरणात केला आहे १०५ पैकीं २६५ श्लोक
समवृत्त केले, ते कसे काय सापले तें रसिकानीं पहावें

सुभाषित कोशाचा प्रथमखंड प्रसिद्ध झाल्यावर, दुसऱ्या खंडाच्या प्रसिद्धीकरणाच्या मार्गात अनेक अडचणी व विघ्न
उपस्थित झालीं होती परंतु म म श्री. द वा. पोतदार, श्री श्री. द. नरुरे, श्री न र. फडके, तत्कालीन अध्यक्षशास्त्री जोशी
इत्यादि थोर साहित्यिकांनीं, मला प्रेमानें, आपुलकीन, सहायभूतीन, विविध प्रकारें मार्गदर्शन केलें, म. म डॉ. वा वि. मिराशी
यांनीं सर्व हस्तलिखित बाचून बऱ्याच चुका दाखवून दुसऱ्या मुचविल्या, बलवत पुस्तक भांडाराचे श्री. अण्णासाहेब परचुरे यांनीं,
सक्रिय व “ साथ ” साहाय्य केलें, साताराच्या विना प्रेसचे में जायरेकर श्री. शि गो भावे यांनीं, वेळ पडल्यास २ महिन्यात
मुद्रा पुस्तक छापून देण्याची सिद्धता दाखविली, या सर्वांच्या या सान्या साहाय्याबद्दल, तसेच इतर अनेक शत, अशात स्नेही
वाहत्याच्या साहाय्यक सदस्यग्रहदल मी अत्यंत आभारी आहे.

१) पुणें विद्यापीठांनं या दुसऱ्या खंडास १००० रु. नें प्रकाशन अनुदान समत केले, व

२) साहित्य, संस्कृति मंडळ, महाराष्ट्र राज्य यांनीं १००० रु. नें प्रकाशनार्थ आर्थिक साहाय्य म्हणून समत करून प्रत्यक्ष
रक्कमहि मला पाठविली.

याबद्दल या दोन्ही सरणांचा मी अत्यंत ऋणी असून, ऊत्तरतापूर्वक याचा मुदाम उल्लेख करित आहें. या दोन सरणांच्या
अनुदान समितींतील अत्यंत विद्वान् साहित्यिकाना हा प्रयत्न गावडला याबद्दल मला धन्यता वाटते

म. म पोतदारापाशीं मी अभिप्राय मागितला परंतु प्रस्तावना पुरस्कार शोमण्यास्तका पत्रकूर त्यांनीं पाठविता व
तोच पुरस्कार म्हणून देण्यास संमतिही दिली ! आपल्यानें मागितला एक डोळा ! देवानें दिले दोन !

प्रथम खंडाप्रमाणें या खंडाचेहि महाराष्ट्रात रसिकाकडून स्वागत होईल असा विश्वास आहे.

८९ खनाव विहिडंग, खालबाग, मुंबई १२ }
दि १० ऑक्टोबर १९६४

ल. गो विंझे

संस्कृत-मराठी-मुभाषित-कोश

खंड दुसरा

प्रकरण ३१ वें

प्रवास, विरह, विरही, विरहिणी, विरहोत्तर मीलन —

(१) प्रवासगमनापूर्वी व नंतर

मालिनी

नभसि जलदलक्ष्मी सत्तया वीक्ष्य दृष्ट्या
प्रवससि यदि कान्तेत्यर्थमुक्त्वा कथंचित् ॥
मम पटमवलम्ब्य प्रेरिलखन्ती धरित्री
यदनु कृतवती सा तत्र वाचो निवृत्ताः ॥१॥

आर्या

विभय नभीं मेघांचें, मम पत्नीनें उदधु पाहून ।
“करिती प्रवास नाथा ! जर” हें अध्यांत वाक्य सोडून ॥
मम वसनातें धरुनी, उकरित भूमी, पदें खुणावीत
करती झाली मग ती जें काहीं तें मला न वर्णवत ॥१॥

गद्यार्थ—आकाशात, मेघाचें वैभव, लुप भरून आलेलें
पाहून माझ्या प्रियेनें, डोळ्यात पाणी आणून, “नाथा ! जर तू
प्रवासास जाणार—” हें वाक्य, कसे कसे अर्पेंच सोडून माझे
बळ धरून, पायांनी जमीन उकरीत, मला खुणावीत, ती त्यापुढे
जें करती झाली, त्याचें वर्णन माझ्यानें करवत नाही. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

गन्तव्यं यदि नाम निश्चितमहो गन्तासि केय त्वरा ?
दित्राण्येव पदानि तिष्ठतु भवान्प्रश्यामि यायन्मुखम् ॥
ससारे घटिकाप्रणालविगलद्वारासमे जीविते
को जानाति पुनस्त्वया सह मम स्याद्वा न वा सङ्गमः ॥२॥

शार्दूलविक्रीडित

जाणें निश्चित हें जरी तत्र, तरी जाशील ! कां ही त्वरा ?
राहा सन्निध तूं उभा; तव मुखा पाहून घेतें जर ॥
कुभांचें पन्हाळीतुनी जळ गळे तैसाच या जीवनी—
होणें मीलन वा पुन्हां न अपुलें, जाणील हें कां कुणी ? २

गद्यार्थ—तुझें जाण्याचें निश्चित झालेंच आहे, तर ठीक आहे,
जाशील. एवढी धाई काय आहे ! दोन तीन पावलावर तू
उभा राहा. मी तुझें मुख डोळे भरून पाहून घेतें ! रहाटगाड्यानें
फिरताना, डोळ्यातलें पाणी जसे पन्हाळातून छत वहात जातें,
तशाचारप्या या जीवनात, तुझी माझी पुन्हा भेट होईल, कां
न होईल, हें कोण जाणू शकणार ? ●●●

शार्दूलविक्रीडित

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीचृतां काननै—
र्यत्नेनापि न याति लोचनपथं कान्तेति जानकपि ॥
उद्ग्रीवध्वक्षणार्पकृद्वसुधः प्रोन्मृज्य सान्ने दृशौ
तामाशा पथिरुस्तयापि किमपि ध्यायन्पुनर्वीक्षते ॥३॥

शार्दूलविक्रीडित

आले वाड, कितीक देश, सरिता, रानें, अरण्यें गिरि
यत्नेही दिसणें प्रिया न इथनी, जाणून हें अतरीं ॥
टांचा, मान करून उंच, पुसुनी नेत्रांतले अथु ते
पाहे त्याच दिशेस पांथ, न कळे चितोनिया काय तें ॥३॥

गद्यार्थ—कान्तेपासून पुष्कळ दूर आल्यानें, तिच्या व
स्वतःच्या मध्ये कित्येक देश, रोंकडी नद्या, डोंगर, अरण्ये आड
आलेली आहेत, व या टिकाणापासून प्रयत्नांनीमुद्रा, आपली
प्रिया दिसणें शक्य नाही, हें कळत असूनहि, हा विचारा प्रवासी
टांचा, मान करून, डोळ्यातले अशु पुशीत—कमला विचार
करीत, कोण जाणे, त्याच दिशेकडे पुन्हा पहात आहे ! ●●●

अनुष्टुप्

हारो नरोपितः कण्ठे मया विक्षेपमहीरणा ।
इदानीमन्तरे जाताः पर्वताः सरिता रुमाः ॥४॥

अनुष्टुप्

तुझ्यामाझ्यांत साहेना हाराचें मज अंतर ।
आले दोघांत गे आतां नद्या, गिरि, वनांतर ॥४॥

किंवा हेंच भायेंत—

न घडो वियोग म्हणुनी हारहि मी घातला न कंठांत !
आतां आले पर्यंत, सरिता, तरु हाय ! आड उभयांत ॥४॥

गद्यार्थ—(सीताहरणानंतर राम शोक करते.) गळ्यांत हार घातला, तर सीतेच्या व माझ्या भेदीत हारच्या जाडीच्या इतकं तरी अंतर राहून, तितक्या अंधाराने, तो वियोगच घडेल; हें सुद्धा मला सहन होत नसे, म्हणून सीतेला भेटताना, मी हारसुद्धा गळ्यांत घातला नाही ! आणि, आतां...हाय ! हाय ! परंतु, नद्या, अरण्ये इत्यादींचे आम्हां उभयतांत अंतर पडले आहे !

काव्य

किमिति सखे ! परदेशे गमयसि दिवसान्धनाशयं लघुम् ?
वर्षति मौक्तिकनिकरं तव भयनेद्वारि काञ्चनी वल्ली ॥५॥

काव्य

कां मित्रा ! परदेशीं धनराशीस्तव दिनांस घालविसी ?
फरिते मौक्तिकवृष्टी सुवर्णवल्ली तुझ्याच दारशी ॥५॥

गद्यार्थ—(धनराशीवाडीं परदेशीं गेलेल्या प्रवाचास—) मित्रा ! धनराशीवाडीं परदेशांत, कां दिवस कंटीत आहेत ? अरे, तुझ्या दारशी, सुवर्णवल्ली (तुशी सुंदर पत्नी) मौक्तिकांची (अह्नेची) वृष्टि तिकडे करीत आहे !

अनुष्टुप्

यदि वा याति गोविन्दे मधुरातः पुनः सखि ।

राधाया नयनद्वन्द्वे राधानामविपर्ययः ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

मथुरेहून हा रूपण जर जाई पुन्हा कुठें ।

राधेच्या दोन नेत्रांत होई ' राधा ' चिह्न ते ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—सखे ! जर हा रूपण, आतां, पुन्हा, मथुरेहून वर जाईल, तर, राधेच्या दोन्ही डोळ्यांतून, राधा शब्दाच्या उलट होईल (अश्रूंच्या धारा वाहू लागतील.)

काव्य

आलोकयति पयोधरमुपमन्दिरमभिनवाम्बुमरनीलम् ।

दधितारचितचितानलधूम्रोद्गमशङ्कया पथिकः ॥ ७ ॥

काव्य

खी.पेटवी चिता जी, धूर तिचा काय हांच ? शंका ही पथिका ये, जथि नवजलनीलधना तो घटाजवळ पाही ७

गद्यार्थ—(प्रियेपासून दीर्घकाळ दूर राहिल्याने, प्रवाशाला वाटते, कीं, तिने आपली आया आतां सोडली असेल.)

प्रवाशाने जेव्हां घराजवळ, नवजल भरल्याने, निव्याकाळ्या अया, मेघांस पाहिलें, तेव्हां; (हृदयांत घस्न होऊन) त्याला शंका आली कीं, (माझ्या दीर्घ विरहाने निवाला कंटाळून, आंमिहिल्यासाठी) प्रियेने जी चिता पेटविलेली असेल, तिचा हा धूर तर नसेल !

(२) विरही

काव्य

नूनमयं मे पापः कान्ताविरहो रसायनीभूतः ।

वपेसहस्राम्यधिकानां पामि कयमन्येषां दिवसांश्च ॥८॥

काव्य

कांतेचा विरह मला झाला दिव्योपचीच जणुं सरस्व ।
ना तर कसा जगे मी वर्षेसालाहुनि सुदीर्घ हे दिवस ॥८॥

गद्यार्थ—माझ्या प्रियेचा विरह हाचं मला (दीर्घायुची करणाऱ्या) दिव्य औपचीसारखा झालेला दिसतो ! नाहीतर सहस्र वर्षांपेक्षां दीर्घ हे दिवस, मी कसा जगत आहे ?

काव्य

सद्गमविरहवितर्के वरमिह विरहो न सद्गमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरेह ॥९॥

काव्य

संगाहुनी प्रियेच्या, विरह घरा घाटतो विचारार्तां ।

संगांत एकटी सी; विरही त्रिभुवन भरून राहो ती ॥९॥

गद्यार्थ—प्रियेचा संगम, व विरह, या दोघांचा विचार करता, संगमापेक्षां, तिचा विरहच दरा, असे वाटते; कारण, संगमांत ती एकटी एक व्यक्तीच राय ती मला दिसते. पण विरहांत, मला ती त्रिभुवन व्यापून राहिलेली दितो.

शार्दूलविक्रीडित

“सीमित्रे ! ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुकुञ्जुम्भते”

“चण्डांशोर्निशि का कथा ? शुपते ! चन्द्रेऽप्यमुनीलति !”

“वत्सेतद्विदितं कथं नु भवता ?” “धत्ते कुरङ्गं यतः”

“कासि प्रेयसि हा ! कुरङ्गनयने ! चंद्रानने ! जानकि !” १०

शार्दूलविक्रीडित

“वे विश्वातिसि लक्ष्मणा ! तरुतल्लो ! चंडीनु तापे पहा !”

“रात्री कोठुनि खरं हे रघुपते ? आला मनीं चंद्र हा ॥

“कैसें ज्ञापसि तूं ?” “कुरंगचि तिथेंतो स्पष्ट पाहाने कीं”

“हा ! कोठे अससी कुरंगनयने चंद्रानने जानकि ? १०

गद्यार्थ— (सीताविरहानंतर, सीतेचा शोध करता करता विरहाम्नीच्या दाहामुळे रामाची स्थिति अमिष्टासारखी झाली ! दिवस आहे की रात्र ? याची सुद्धा शुद्ध, त्याला राहिली नाही ध्यास एक, सीतेचा ! म्हणून, त्याच्या समोर सीतेचें नाव फादावयाचें नाही, अशी लक्ष्मण काळजी घेई, पण दुरून, भागा शुद्धून, अचानक सीतेची त्याला स्मृति होई व त्याचा शोक स्फोट होऊन बाहेर पडे !) राम म्हणतो ! “ लक्ष्मणा ! ये, या झाडा-खाली (सावलीखाली) निश्चांति ये ! सूर्य पारच तापला आहे ! ” लक्ष्मण उत्तरतो, “ खुपते ! अरे, रात्री सूर्याची गोष्ट का फाटतोस ? अरे हा चंद्र प्रकाशत आहे ! ” राम विचारतो “ बत्ता, हें तू कदावरून ओळखलेस ? ” लक्ष्मण म्हणतो “ त्यावर कुरगाची (हरिणाची) आश्रुति दिवते त्यावरून ! ” (सूर्यावर ती कधी दिवते काय ?) या सवादात कुरग, चंद्र हे शब्द आल्याने रामाला सीतेची आठवण होऊन शोकविच्छ-पणें तो विचारतो “ हाय ! हाय ! प्रिये, कुरगनयने ! चंद्रानने ! जानकि, तू कोठ आहेस ? ”

स्वामता

मन्दरेण मथितोऽसि न पापिन्मसितोऽसि तमसा न दुरात्मन् !
त्वा शरेण शतधा ह्यनारिष्य जानकीमुखसमो यदि न स्या ११

वसंतविलका

कां मंदरें घुसलिलें न तुला जलात
कां राहून न गिळिलें तुजला नभांत ? ॥
सीतासुरासि नसतें जर साम्य तूंस
मारून थाण शतधा करितोंच खास ॥ ११ ॥

गद्यार्थ— (विरहाम्नीचा दाह, चंद्र अधिकच वाढवितो, हें माहून, रम्य, त्यावर कदापूत्र म्हणतो—) अरे काण्ढा ! (समुद्रमयनाच्या वेळी, त्यातून तुला वर येऊ न देता पाण्यातल्या पाण्यातच) मंदरपर्वताने घुसळून घुसळून तुला नष्ट कला वेला नाही ? (आकाशात) राहून (सूर्यगणें) तुला गिळून का टाकलें नाही ? तुझ सीतेच्या सुलाशी साम्य नसतें तर मीच तुला बाणानी मारून तुझ्या शमर विध्या करून टाकल्या असल्या !

अनुपम

सीताचिन्ताकुले रामे निद्रा निरगम्हृपा ।
कथमेकाकिन जद्वागियेय म जही निशा ॥ १२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

सीतेला जाधि राम चिंतित वसे, नेतां तिला रावणें,
निद्रा सोडुनि जाह त्यास, जणुं कीं मात्सर्यरुष्टें मनें ॥
रामाला परि दीर्घ दीर्घचि कशा रात्री जहाल्या पहा-
सोडी त्यास निशा न, वाटुनि दया कीं, “ एकला
राम हा ! ” ॥ १२ ॥

गद्यार्थ— (सीताविरहात रामाला झोप का येईना व त्याला रात्री एवढ्या दीर्घ व अनंत का वाटल्या याचें वाधाराण मानवाहून निराळच कारण, कविदृष्टीला दिले ! श्यामसुंदर रामावर दोन सुदरी भाळलेल्या होत्या व सीता एकदाची केव्हा दूर होते याची त्या वाटच पहात होत्या !) राम सीतेबाब-
प्यास घेऊन बसलेला (व आपल्याकडे बसत सुद्धा नाही हें) पाहून निद्रा (ही एक सुदरी) त्यावर, (मत्सरानें) रागा वून, त्याला सोडून चालती झाली. (दुसरी सुदरी) निशा बरा दयाळू होती. रामाची शुश्रूषा, सेवा करायला, सीता नाही,~ निद्राहि गेली, त्या निचाऱ्याला एकदा कदा टाकावा, म्हणून निशा त्याला न सोडता, त्याची दीर्घकाळ घेतत वरीत वसे.

आर्या

उपनिषद. परिपीता गीताऽपि च हन्त मतिपय नीता ।
तदपि न हा । विधुनदना मीनसदनाद्बहिर्वाति ॥ १३ ॥

आर्या

प्यालों उपनिषदें तीं, केली गीताहि पाठ ती सारी ।
तरहि न विधुनदना ती मीनसदनातून जाह बाहेरी १३

गद्यार्थ— (विरहास विरहप्यास) उपनिषद कोळून प्यालों, गीता अगदी सुरोद्धत केली, तरहि ती सुंदर चंद्रवदना, माझ्या मत्सरशी अस्त्रातून, बाहेर जात नाही !

उपजाति

निलासिनीं काञ्चनपट्टिकाया पाटीरपट्टैर्निरिही निलिख्य ।
तस्या कपोले न्यलिखत्प'वर्गमोष्टे 'त'वर्गं चरणे 'ट'वर्गम् ॥

उपजाति

स्त्रीचित्रं गंधेच सुवर्णपृष्ठीं
मनोविनोदा विरहीच काढी ॥
गालीं तियेच्या लिहिला 'प' वर्ग
'त' वर्ग ओष्टीं, चरणीं 'ट' वर्ग ' ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—एका विरही पुरुषानें, सोन्याच्या पाटावर, चंदनाच्या गंधानें, आपल्या प्रियेचें चित्र काढलें. आणि गालावर 'प'; ओठावर 'त'; व पायावर 'ट'; अशीं अक्षरे काढलीं! ('प' हें 'प' वर्गाचें (ओष्ठव्य). दोन्ही ओठ मिटल्याशिवाय 'प' म्हणता येत नाहीं. अर्थात, 'प' वर्ग हा चुन्याचा सूचक म्हणून तो गालावर काढला. 'त' हें दंतव्य! म्हणून, दंतवर्ण करत्याच्या जागी, म्हणजे ओष्ठार, 'त' वर्ग लिहिला. 'ट' हें मूर्धन्य. म्हणजे डाळीशी, डोक्याशीं सज्ज, व डोकें टेकल्याचें सूचक! प्रियेचा अनुनय करताना, ज्या जागीं मूर्धं टेकावयाचें त्या पायावर, यासाठी 'ट' हें मूर्धन्य लिहिलें.)

अनुप्रास

यदि स्मरामि तन्वड्ग्रीं जीवितारा कुतो ममः ।
अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किम् ॥ १५ ॥

वसंतविलका

जेव्हां प्रिये! तुजसि मी स्मरतां मनांत
आशा त्वां नुस्तसे मज जीवनांत ॥
राहूं पधें तुजसि विस्मरनीच जेव्हां
गोडीच जीवनि नुरे मजलागि तेव्हां ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—प्रियेचें स्मरण करीत जगावें, तर, विरहानें, दुःखानें कोणत्याहि धर्णां मूल्य येईल, म्हणून, जीवनातली आशाच खुटून जाते. बरें, तिला विसरून जगावें, तर, जगण्याचें सफट ज्ञासाठीं सोसावें, असा अर्थ, अशी गोडीच त्यात उरत नाहीं! ●●●

नुतविलकित

अहमिद्वैव वरानपि तावकस्त्वमपि तत्र वसन्त्यपि मामका ॥
हृदयसङ्गम एव सुसङ्गमो न तनुसङ्गम एव सुसङ्गमः ॥

नुतविलकित

तवचि मी, वसतां जरि हा इथें
ममचि तूं अससी वसुनी तिथें ॥
हृदयमीलन हेंच सुमीलन
न तनुमीलन मात्र सुमीलन ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—हे प्रिये, मी जरी (तुझ्यापासून दूर) इथें रहात आहे तरी तुलाच आहे. तू तिथें (दूर) रहातेस, तरी, माझीच आहेस. हृदयमीलन, हेंच उत्तम मीलन, येवढे तनुमीलन, हेंच काहीं उत्तम मीलन नवतें. ●●●

गद्यार्थ

कृष्णा ते कचसंहतिरम्बुजनयने तनाधरः शोणः ।
न सुरतदृग्णिणी कयमभितस्तापी न ते वियोगः स्यात् ॥ १७ ॥

गद्यार्थ

वेणी तव ही कृष्णा, हे कमलाक्षी तुझा अधर शोण !
तूं सुरजदी स्वयें मग तापी तव कां वियोग व्हावा न ? ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—हे कमलाक्षी! तुझी वेणी ही कृष्णा (काळी; किंवा कृष्णानदी) तुझा अधर हा शोण (वाळ; किंवा शोण नावाचा नद) व स्वतः सुरजदी (गंगानदी; स्वच्छ, सुंदर, शीतल, पवित्र,) मग तुझा विरह तापी (तापदायक; किंवा तापी नक्ष) का होणार नाहीं! (एक बाजूनें सौंदर्यवर्णन व दुसरीकडून नचाचीं नांवें आणली आहेत)

अनुप्रास

स्मर्योऽहं त्वया कान्ते । न स्मरिष्याम्यहं तव ।
स्मरण चेत्सो धर्मस्तच्चेतो भवदाहृतम् ॥ १८ ॥

अनुप्रास

स्मृति माझी धरी कांते ! मी तुझी ठेवणार न !
स्मृति हा धर्म चित्ताचा तें तूं नेलेस चोरन ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—कान्ते! आठवण ठेवावयाची, ती, तूच माझी ठेव; मी काहीं तुझी ठेवणार नाहीं! कारण, आठवण हा हृदयाचा धर्म आहे; आणि, माझें हृदय तर तूच चोरून नेले आहेस! (किंवा २ ते ४ ओळीत प्रियेचें उतरहि अथ घेनेछ.)

वसंतविलका

सुते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः *
श्रीडापरिश्रमहर् व्यजन रतान्ते ॥
शय्या निशीयसमये जनकमजायाः
प्राप्त मया विधिः शशदिदमुत्तरीयम् ॥ १९ ॥

शादूलविश्रीडित

सुतीं जो पणः कण्ठपाश, रमतां प्रेमांत, जो जाहला
हाला जो सुरतधर्मापहरणा पंखा रतान्तीं भला ॥
रात्रीं आळस वाटतां कथिकरीं शय्येपरी योजिला
सीतेचा मज तोच दैवगतिनें शेला अहा लाभला ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—(रामाला सीतेचा शेळ सापडला तेव्हाचे त्याचे उद्गार) प्रेमाच्या खेळात आम्ही वूत खेळवामा, जो शेळ, पण म्हणून लावत असू, एकमेकाना जवळ ओढण्यासाठी, ज्याचा कळपास आम्ही कला सुरतश्रमानंतर उकाडा घालविण्यासाठी, ज्याचा परत म्हणून उपयोग, आम्ही नल, कर्षी, रात्री, आळस आला, तर ज्यावरच आम्ही झोपत असू, असा तो (इतक्या प्रेमळ स्मृतींनी भरलेला व भारलेला) सीतेचा शेळ, आज, दैवयोगाने, माझ्या हातीं आला, हें नेबडे मान्य ?

●●●

मन्दाक्रान्ता

भित्वा सद्य कसिलयपुढान्देनदलद्रुमाणा
ये तक्षीरस्तुतिपुरमयो दक्षिणेन प्रवृत्ता ॥
आलिङ्गयन्ते गुणरति । मया ते तुषारादिवाता
पूर्व स्पृष्ट यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ २० ॥

मन्दाक्रान्ता

पानापानातुनि घुसुनि, जो दक्षिणेच्या दिशेने
घाहे घापा सुरभि यनुनी देवदारु चिकानें ॥
आलिङ्गी मी पयनहि सखे ! तो हिमाद्रीचरील—
घाटे, पातें प्रिय तव तनुस्पर्श झाला असेल ॥ २० ॥

गद्यार्थ—(मेघवृतातील यक्ष आपल्या प्रियेला कळवितो—)
हे सुगी प्रिये ! देवदाराच्या चिकामुळे सुगंधित झालेले, आणि,
कोवळ्या पानाच्या छपक्यातून घुसून, वाट काढून, उचरेकडून,
दक्षिणेच्या दिशेने वहात येणारे, हिमालयाकडील वारे, त्यांना
निश्चितपणे, तुझा अंगरसचा घट्टेला अंगणार, या कल्पनेने, मी
अगावर वेडेन आलिङ्गीत असता !

●●●

मन्दाक्रान्ता

प्रासादे सा दिशि दिशि च सा पृथ्वा सा पुर सा
पयङ्गे सा पथि पथि च सा तद्वियोगातुस्त्य ॥
हहो चेत् प्रकृतिरपरा नास्ति मे काऽपि सा सा
सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतनाद ! २१

मन्दाक्रान्ता

प्रासादीं ती ! दशदिशिहि ती ! मागुनीं ती ! पुढें ती
शय्येला ती ! विरह घडता मार्गमार्गीं दिसे ती ! ॥
चित्ता ! माझी प्रकृति न दुजी अन्य कोणीहि ती ! ती !
ती ! ती ! ती ! ती ! सकल जगती काय अद्वैतचित्ती !

गद्यार्थ—प्रासादात ती ! सर्व दिशात ती ! मागे ती ! पुढे ती !
शय्येवर ती ! विरहातुर मला मार्गमार्गीतून सर्वत्र तीच दिष्टते.
हे माझ्या चित्ता ! माझी प्रकृति दुसरी कुठली नाही, तीच ! ती
ती ! ती ! ती ! ती ! सर्व जगती ! काय हा बिल्क्षण अद्वैतवाद !
(प्रकृति व पुरुष एकरूप झाले !)

●●●

(३) विरहिणी

शार्दूलविक्रीडित

आहारे निरति सम्प्रविषयग्रामे निवृत्ति परा
नासाप्रे नयन तदेतदपर यच्चैकतान मन ॥
मौन खेदमिदं च शून्यमखिल यद्विश्रमाभाति ते
तद्ब्रूया सखि योगिनी किमसि भो किंवा वियोगिन्यसि २२

शार्दूलविक्रीडित

खाशी अत्र मुळीं न सर्व चिपयीं आली निवृत्ती पुरी
नासाप्रीं नयने धरून वसती एकाग्रचित्तापरी ॥
वेसी मौनचि शिख सर्व तुजला हें शून्यसें भासतें
तू का योगिनि वा वियोगिनि सदे झालीस गे साग तें ॥

गद्यार्थ—मुळीं अत्र खात नाहीस सर्व विषयाचे ठायीं तू
निवृत्त झाली आहेस ! नाकाच्या शेंक्यावर दृष्टि लावून, तू
एकाग्रचित्त वसली आहेस ! इकडे, मौन धारण केले आहेस,
आणि, सारे विश्व तुला शून्य भासत आहे ! सदे ! तू काय
योगिनी झाली आहेस, की, वियोगिनी, तें साग बरे ! ●●●

शार्दूलविक्रीडित

पक्ष्माप्रप्रथिताश्रुविन्दुनिकरैर्मुक्ताफलस्पर्धिनि
कुर्नन्त्या हरहासहारि हृदये हाराणलीभूषणम् ॥
वाले ! बालमृणालनालनलबालडकारकान्ते करे
विन्यस्थाननमायताक्षि सुवृत्ती कोऽय त्वया स्मर्यते ! २३

शार्दूलविक्रीडित

डोळ्यातून सुमौक्तिकापरि सरे ! अश्रू तुझे वाहून
झाले ते शिवहासशुभ्रहृदयीं हारापरी भूषण ॥
टेकोनी मुख, पद्मतनुचलयें सौंदर्यशास्त्री, करीं
सागे ! आठविसी सुधन्याचि अशा कोणास तू सुदरी ?

गद्यार्थ—मोत्याशीं स्पर्षा करणाऱ्या, पापण्याच्या टोकाशीं
लवकून टप्पण लागीं पडणाऱ्या अधूनी, शरराच्या हास्याइतक्या

शुभ्र तुझ्या हृदयावर, हाराच्या रागांनी शोभा आणीत, मिश्र-
तन्त्राच्या वल्यानीं, सौंदर्याशी झालेल्या, हातामध्यें, आपलें
मुख ठेवून, हे सुंदरि ! तू कोणा मुधन्य पुरुषाचें स्मरण करीत
आहेस ?

●●●

शार्दूलविक्रीडित

धम्मिल्ल न परिष्करोति कुसुमैर्नालङ्करोल्याननं
लीलाकीरकिशोरभादरतया नालापयल्याकुला ॥
नोछास प्रतिपद्यते न तनुते सलापमालीजनै—
मूर्त्ताना चम्पकमालिकेव निरहे स्त्रीणा सदा वर्तनम् ॥२४॥

शार्दूलविक्रीडित

शुंगरी नच केश मालुनि फुल्लें. ना शोभवी आनन
योलें कीरशिशास आनुलमनं खेळांतही शब्द न ॥
होई भाषण ना सख्यांप्रति, मना उल्हास चाटच न
चांफा होई मंलूल, तेवि, चिरही स्त्रीचें सदा वर्तन ॥२४॥

गद्यार्थ—फुल्लें घातून केस शुंगारीत नाही, मुखास
शोभा आणीत नाही, खेळाच्या पोषाच्या पिल्लाची,
आस्थेने, दोन शब्द बोलावयाचे, तेहि अतर्व्यप्रतेनें बोलत नाही,
जिवाला उल्हास वाटत नाही,— सख्याचीं सुप्तसवाद होत
नाही,— एकाचा कोमेजलेल्या चपकमालेसारखें चिरही स्त्रीचें
वागणें असतें.

●●●

अनुष्टुप्

या पश्यन्ति प्रिय स्वप्ने धन्यास्ता खलु बोधितः ।
अस्माकं तु गते कान्ते गता निद्राऽपि वैरिणी ॥२५॥

अनुष्टुप्

प्रियातें जी दये स्वप्न सरे । स्त्री धन्य ती खरी ।
नाथासवेच गेली ने मुद्रिद्रा वैरिणी परी ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—(सरे) ज्या लीया, स्वप्नात का होईना, (चिरहात),
आपल्या प्रियकराचें मुख पाहतात त्या धन्यच । परंतु, माझी
निद्रा वैरिणी, माझ्या प्रियासमवेतच माझ्यापासून दूर गेली ।
(स्वप्न पडायला सोंप तर आली पाहिजे ना ।)

●●●

दुतविलंबित

ग्रामसौ दिवसो न पुनर्निशा ननु निशैव वर न पुनर्दिनम् ।
उभयमेतदुपेत्यपवाक्ष्य प्रियजनेन न यत्र समागमः ॥२६॥

दुतविलंबित

दिनचि मे वरचा; परि रात्र न
मज वरी रजनी, न लगे दिन ॥
क्षय असो परि या उभयांप्रति
प्रियजना न घडे जर संगति ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—चिरहिणील, केव्हा केव्हा, वाटें, दिवस वरा !
रात्र नको. (दिवस क्वाहि सखीजनासमवेत किंवा कार्यव्यापृत-
त्वात काढता येतो.) केव्हा वाटें, आपली रात्र बरी !
(निर्वेषणें प्रियकराचें चिंतन करता येतें. दिवसा तें जमत
नाहीं, म्हणून—) दिवस नको. पण, दिवसा काय किंवा,
रात्री काय, केव्हाच जर प्रियजनाच मीलन व्हायचें नसेल, तर
आग लागो, दिवस व रात्र, दोघानाहि !

●●●

दुतविलंबित

कति न सन्ति जना जगतीतले तदपि तदिरहाकुलित मन ।
कति न सन्ति निशाकरतारका कमलिनी मलिनी
रविणा विना ॥ २७ ॥

दुतविलंबित

किति न कां जगातें असती जन ?
परि सख्याविण आकुलें हें मन ॥
नभि शशी न न कां किति तारका ?
कमलिनी मलिनी रविणी कां ? ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—जगभर माणसें थोडीं का आहेत ? पण एका
प्रियकरावाचून (एकलोडें) मन व्याकुळ होतें खरें ।
आभांशेत चंद्र तारे काय थोडे आहेत ? पण, एका सूर्याविना
कमलिनी मलिन होत नाही का ?

●●●

विस्तरिणी

“ इदानीं तीव्रभिर्देहन इव भाभिः परिपृत
किमाश्चर्यं सूर्य, किमु सखि रजन्यामुदयति ? ” ॥
“ क्षय मुखे चन्द्र ” “ किमिति मयि ताप प्रकटय—
“ लनायानां ब्रह्मे । किमिव निपरीत न भवति ? ” ॥२८॥

विस्तरिणी

“ कसा आतां रात्री रवि उगवुनीं थंडविरण
सरो ! जळीं मातें सततें जणु आश्चर्य घडून ? ” ॥
“ शशी हार मे मुंघे ! ” “ मंग भजचि कां ताप प्रकट ? ”
“ अनायांना, घाले ! जगातें न घडे कांय उलटें ? ” २८

गद्यार्थ— (१० व्या श्लोकांतल्या रामाप्रमाणेंच या विरहिणीची अवस्था झाली आहे.) ती म्हणते “ काय म सखे, ज्वाळांनीं घेटलेल्या अग्नीप्रमाणे, उष्ण किरणांनीं घेरिलेला हा सूर्य, रात्रीं उगवला, हें वेवढे आश्चर्य ? ” सखी सांगते “ अग हा चंद्र ! ” विरहिणी विचारते, “ मग हा माझ्यावर आग का ओकतोय ? ” सखी सांगते, “ बाळे ! अनाथाच्या (नाय जवळ नसलेल्याच्या) बाप्तीत सर्वेच घटना उलट्या घडत असतात ! (मग चंद्र माझासारखा !)

●●●

मन्दाक्रान्ता

मस्तीभूत कुसुमविशिख शम्भुनेत्राग्निनाऽभू—
ज्वालादायी तदनु मतसि प्राप्तजन्मा बभूव ॥
भूयस्तस्मिन्निरहदहनैर्दाहितोऽस्मीं मयैव
कुत्रोत्पन्नो व्यथयति पुनर्मामहो तन्न वेधि ॥ २९ ॥

मन्दाक्रान्ता

नेत्राग्नीनें स्मर जरि शिवे जाळुनी भस्म केला
जन्मा येईं मम मनि पुन्हा जाळण्याला जिवाला ॥
मीही स्याते निरहदहनें जाळिलेले असून
अद्यापीही मजसि न कळे पीडितो तो कुठून ? ॥ २९ ॥

गद्यार्थ— शक्यते, आपल्या डोळ्यांतल्या आग्नीनें, मदनाला बाळून भस्म केलें, तरी, पुन्हा, त्यानें मला जाळण्यासाठी, हृदयात जन्म घेतला मीहि, माझ्या विरहाग्नीनें त्याला भाजून काढलेच आहे, तरी, तो, आणखी कोठे उत्पन्न होऊन, मला पुन्हा पीडा देत आहे, तें कांहीं कळत नाही !

●●●

शिखरिणी

जटा नेय वेणीकृत-रुच-रुलापो, न गरल
गळे कस्तूरीय; शिरसि शशिलेखा न, कुसुमम् ॥
इय भूतिर्लोङ्गे, प्रियनिरहजन्मा धगलिषा !
पुत्ररातिभ्रान्त्या कुसुमशर ! किं मा व्यथयसि ? ॥ ३० ॥

शिखरिणी

जटा ही ना, वेणीमधिल-रुच-रुलापो, न गरल,
परी कस्तूरी दे, शिरसि कुसुम हें, ना शशिकला ! ॥
वियोगां शालें मी भुरकट, न हें भस्म तनुसी
स्मर ! कां रे माते, शिव समजुनी व्यर्थ छळिसी ? ३०

गद्यार्थ— (शंभारविरीन विरहिणीचा अवतार आणि शंकराचा अवतार यांत साम्य भासत मदन, मिला शंकर समजून तिच्यावर हसत बसवितो कीं काय !) विरहिणी म्हणते “ अरे

ही बटा नाही तर (तेल न लावता जगलेला) वेणीत गुंडाळलेला हा वेधकलाप आहे. गळ्याशीं काळें दिसतें, ती कस्तूरी आहे, शक्यचें हालहाल नव्हे. डोक्यावर शुभ्र पुलाची वेणी आहे. ती तुला चंद्रकोर वाटरी कीं काय ? माझ्या अगाला, वियोगामुळें, भुरकट स्वरस्वीतपणा आला आहे ! तुला काय वाटलें तें शक्यचें चिंतमध्य ? अरे मदना ! चुकून मला शंकर समजून का उगाच छळीत आहेस ?

●●●

वसंततिलका

अङ्गानि मे दहतु कान्तवियोगवह्नि-
सरकृपा प्रियतमो हृदि वर्तते य. ।
इत्याशया शशिमुखी गलदक्षुभिन्दु-
धाराभिरुष्णमभिपिञ्चति हृत्पदेशम् ॥ ३१ ॥

वसंततिलका

जाळोच देह विरहाग्नि ! परी हृदिवस्थ
राहो सुरक्षित सदा हृदयात नाथ ॥
ही स्त्री जणूं मनिं धरून अशीच आशा
शिंपून अश्रु निववी हृदयप्रदेशा ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ— विरहाग्नीनें माझा इतर सर्व देह जळून जावो ! पण माझ्या हृदयांत वसणारा, माझा प्राणनाथ, तरी, तिथें सुरक्षित राहो, अशा हेतूनें व आशेनें, जणूं काय, ही चंद्रानना विरहिणी, आपल्या उष्ण हृदयप्रदेशाला आपले अश्रु शिंपून निववीत आहे ! (आग लागल्यावर, जेवढा भाग आपल्याला वाचवा-वयाचा असेल तेवढ्यावर पाणी मारीत रहावें लागतें. ●●●

वसंततिलका

मधुरय मधुरैरपि कोमिला कल-रुलेर्मलयस्य च वायुभि ।
विरहिण प्रतिहन्ति शरीरिणो निपदि हन्त सुधांश्चि
विपायते ॥ ३२ ॥

वसंततिलका

अतु वसंत हि कोकिरू-कूजनें
मलयही निज शीतल वायुनें ।
तनुस पीडितसे चिरह्नीं सदा
विपदि हा ! निग्रूपचि धे सुधा ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ— वसंत ऋतु (आपल्या पुलाकळाच्या वैभवानें), कोकिल आपल्या वृक्षानें आणि मलय, आपल्या चंदन-सफकनें शीतल अशा वायूनें, विरहिजाच्या देहाला नेहमीच

पीडा देतात ! माणसावर एकदा विपत्ति येऊ लागल्या कीं अमृत-
मुद्रा विपासारखे होतें.

शार्दूलविक्रीडित

पाटीरुमुजङ्गपुङ्गवमुखायाता इवातापिनो
वाता वान्ति, दहन्ति लोचनमभी ताम्रा रसालद्रुमा ॥
एते हन्त किरन्ति कूजितमथ हालहल कोमिला
बाला बालमृणालकोमलतनुः प्राणान्कथं रक्षतु ॥ ३३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

बारे चंदनसर्पसंग घडुनी संतत हे वाहती
आम्रांचे नवरक्तपल्लव जणुं नेत्रांस यां जाळिती ॥
हेही कोमिल, कूजनं चहुंकडे हालाहला फेकिती
बाला पद्मकलीसमा मृदुतनु रक्षो कशी प्राण ती ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—(मलयावरून येणारे) बारे, तेथील चंदन
वृक्षावरील सर्पांच्या विपारा नि श्वासामुळे तापून गेलेले असे
वहात आहेत आम्रवृक्षाना फुलेली ताडुस नवी पालवी
(अभीच्या रंगाची) जणू नेत्रांना जाळीत आहे आणि
हाय ! हाय ! हे कोमिल आपले कूजितरूपी हालहल सर्वत्र
धिपीत आहेत ! तेव्हा कमलच्या कोमल फलीसारख्या मृदुतनु
बालेनं आपले प्राण कसे वाचवावे ?

मालिनी

कथय कथमिवाशा जायता जीविते मे
मलयभुजगवान्ता वान्ति वाता कृतान्ता ॥
अयमपि खलु गुञ्जन्मज्जु माकन्दमौली
चुलुकयनि मदीया चेतनां चञ्चरीक ॥ ३५ ॥

मालिनी

वद मजसि असाथी जीविताशा कशी ती
यमच अहिमुखींचे घात जेथे वहाती ॥
मृदुरणन करोनी आम्रवृक्षावरी तो
पिडनिच जणुं माझे, धृंग, चैतन्य घेतो ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—मलयावरच्या सर्पानीं फुलारलेले, जणू यमस्वरूपच
असे बारे जेथे वहात आहेत—आणि आम्रवृक्षावर मजुल
शुंभारव करीत तो भ्रमर, जेथे, माझ जणू चैतन्य पिऊन घेत
आहे तेथे मी जीविताशा कशी धरून रहावे ! सग !

शार्दूलविक्रीडित

सायं नायमुदेति वासरमणिश्चन्द्रो न चण्डयुति—
दाग्निं कथमम्बरे ? निमग्नानिः स्वच्छान्तरिक्षे स्थितः ? ॥
हन्तेद निरणाथि पान्यरमणीप्राणानिलाशाशया
धावद्घोरविमारीप्रिपधरीभोगस्य भीमो मणिः ॥ ३६ ॥

शार्दूलविक्रीडित

ना सूर्योदय रात्रिः ; तापकर, त्याअर्थी रात्री हा नसे
दावाशी कुठुनी नभी ? अशनि कां स्वच्छान्तरिक्षीं वसे
“रात्रीरूपचि सर्प पांथरमणीप्राणांस भक्षावया
धाये, तच्छिरिचाच घोर मणि हा ! ” या पातले निर्णया

गद्यार्थ—(विरहिणी, चंद्र तापद का ? याविषयीं तर्क
वितर्क करीत आहे) हा सूर्य म्हणावा, तर तो रात्री कसा उगवेल !
ताप देतो, त्याअर्थी, हा चंद्रहि नाही ! दाग्नि म्हणावा, तर
तो आकाशात कसा ? जळजळती वीज किंवा वज्र म्हणावें, तर
दग नसता, स्वच्छ आकाशात तें कुठून ? हा ! (आता कल्पना
बरोबर जमली !) ज्याचे प्रिय प्रवासास गेले आहेत, अशा
पायाच्या छिवाचे प्राण भक्षण करायचास धावणारी, जी रात्र-
रूपी नागीण, तिच्या धावतारल हा भयकर मणि आहे ! या
निर्णयाप्रत मी आले आहे !

दृष्वी

न मीतमुपनासिक परिमलन्ययाशङ्कया
न हन्त निनिवेशित निरह्ननहिकुण्डे हृदि ॥
दशोर्हरिहिति श्रुती न निहित प्रियप्रेषित
करे कमलमर्षित मृगदशा दशा पीयते ॥ ३७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

नाकाशीं न धरी, सुगंधहि कमी होईल या भीतिनं
भाजो ना विरहाग्नि, यास्तव हृदीं तें ठेविले ना तिनं ॥
धाडी बलभ, दृष्टिआड नसण्या खोरी न कानावरी
दृष्टीनेच पिते मृगाक्षि कमला, ठेवोनिया तें करीं ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—(एका विरहिणीला) तिच्या बलभानें एक कमल
पाठविले. तें तिनं, त्याचा दुःखदुःख सुगंध कमी होईल, या
भीतीनं, नाकाशीं नेल नाही. विरहाग्नीचे जणू कुड अशा
दृष्ट्यावरहि तिनं तें ठेविले नाही ! (त्या अग्नीनें त करपेल या
भीतीनं !) आपल्या प्रियानें पाठविले, तें कमल, दृष्टीआड
क्षणभर सुडां न रहावें, म्हणून, तिनं तें कानावरसुडा खेवले

नाहीं. तर आपल्या हातात ठेवून, ती मृगाक्षी तें केवळ दृष्टीनेच पीत राहिली. ●●●

हृदयव्रता

काचिन्मृगाक्षी प्रियप्रियोगे गन्तु निशापारमपारयन्ती ॥
उद्गातुमादाय करेण वीणामेणाङ्गमालोक्य शनैरहासीत् ३८

उपजाति

जाऊं शके पार न जी निशेच्या
अशी कुणी खी विरही प्रियाच्या ॥
गाण्यास वीणा स्वकरांत घेई
मृगांक पाहून हलूच ठेवी ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—रात्र जाता जात नाही, अशी प्रियविरहानें किंची स्थिति झाली आहे, अशी कुणी एक मृगनयना, गायन करण्यासाठी वीणा हातीं घेती झाली. परंतु, इतक्यात चंद्र व त्याच्या बरचा तो मृग तिच्या दृष्टीस पडला व तिनें पुन्हा ती वीणा हळूच खाली ठेवली. (कारण मृग (हरिण) हा फार गान लुब्ध, आपलें गायन ऐकण्यासाठी तो व त्याच्यापायीं अर्थात् चंद्रहि थांबून राहिल व गायन चालू आहे, तोवर रात्र कमी न होता थंबून राहिल.) अशी भीति तिला वाटली.) ●●●

आर्वा

पूनें जलदजलकुलदिङ्मण्डलन्द नियोगिनीद्वदनम् ।
गलदनिरतसलिलभर पश्चादिव जायते गगनम् ॥३९॥

आर्वा

आर्वा वियोगिनीमुख वर्याऽतुजलदपूर्णं जणुं गगन ।
संतत अधुपरी जळ गळुनी जाई पुनश्च निखलून ॥३९॥

गद्यार्थ—विरहिणीचें मुख हें पावसाळी गगनासारखें असतें, प्रथम, तें पाण्यानें भरलेल्या मेघांनीं दशदिशा व्यापल्यासारखें असतें, नंतर सतत अधुपरी जळ गळून गेल्यावर (पावसा नंतरच्या) आकाशासारखें स्वच्छ होतें (वियोग संपत्ताव.) ●●●

आर्वा

कालागुरुद्वय सा हालाहलपद्विजानती नितराम् ।
अपि नीलोत्पलमाला बाला व्यालानलं निरामनुते ॥ ४० ॥

* आर्वा

विरहीं खी कालागुरलेपन हालाहलापरी मानी ।
नीलफमलमालेखा व्यालायलि समजुनी वसे भिउनी ४०

गद्यार्थ—विरहामध्य खी ही कालागुरुच्या लेपाला हालाहल समजते (रंगसाटण्यामुळे व अधिकच दाहक होते म्हणून) आणि नीलफमलाच्या मालेला सर्पावलि समजून भिते. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

साक्षी पाणिनिपीडनस्य कुचयोरान्जमबन्धुश्च मे
मुद्राङ्कोऽयमनङ्गलेखमिषिषु दूतगले बन्धनः ॥
अन्तः शून्यमिष प्रियेण हृदय मूर्ते मयि प्रेषित
चक्षुर्मङ्गलमङ्गुलीयक्रमणिः सोऽय चिराद्दीक्ष्यते ॥४१॥

शार्दूलविक्रीडित

साक्षी मत्कुचमर्दनीं, मजसि जी आजन्म बंधूजन
मुद्रा ही स्मरलेखनावर, तशी घूर्ती जहाली पण ॥
अतः शून्यमिष मूर्ते या स्वहृदया कातें मला धाडिल
नेत्रां मगल अगुठी, मणि, किती काळें यद्याया मिळें ४१

गद्यार्थ—(प्रियकरनें, प्रियेच्या समाधानासाठी, आपल्या बोटातली अगुठी, तिच्या पाठविली, ती पाहून ती म्हणते) माझ्या कुचमर्दनाची साक्षीदार, आजन्म मला बांधवासारखी, मदनलेखावर जणू मुद्राच, घृतात पण, (विरहानें आम्हा दोघांचीहि हृदय शून्य तेव्हा) जणू हृदयाचें मूर्तिमत चित्रच अशी ही अतः शून्य (मध्यमार्गी पोकळ) अगुठी प्रियाचें मगल पाठविली आहे. माझ्या डोळ्यांना मगल, अशी ही व तीवरील रत्न किती दीर्घ कालानंतर आज माझ्या दृष्टीस पडली आहेत । ●●●

अनुपदुब्ध

यदीयत्नमालोक्य गतः प्रेयान् विवृण्यते ।
आलोभये कथं सख्यस्तस्य चद्रमस्तो मुखम् ॥४२॥

आर्वा

ज्याचें वळ पाहोनी, प्रिय मेला-मी वियोगिनी झालें ।
पाहें कैसें सख्ये त्या चंद्राचेंच तोंड मी काळें ? ॥४२॥

गद्यार्थ—(प्रवासाचा बाताना मुहूर्तासाठी ज्योतिषी चंद्र-कळ पाहतात त्यावर कोटि) हे सख्यानें (कथं, कसा सुंदर चंद्र उगवला आहे, असें तुम्ही म्हणता खरे, पण) ज्याचें वळ पाहून माझा प्रियकर प्रवासाचा गेल्या व मी विरहिणी झालें, त्या मेल्या चंद्राचें तोंड तरा मी कधी पाहीन ? ●●●

भाळिनी

व्यजनमरुतः आसुर्येणीमिमासुपचिन्वते
मलयजरसो धाराबाष्पं प्रपञ्चयितुं प्रयुः ॥
कुसुमशयनं कामाबाणां करोति सहस्रतां
द्विगुणगरिमा कामोन्माथः कथं नु विरंर्यति ॥४३॥

बायां

पेण्याचा धारा हा अधिकच निःश्वास हाय ! वाढवितो ।
चंद्ररसही मम या अधिकाधिक आसवांस वाढवितो ॥
पुष्पांची शय्या ही मदनशांताचा साहा जणुं करिते !
द्विगुणित छळ मदनाचा मिटे कशानें मुखीं न मज
कळतें ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—विरहिणी आपली दशा सांगते—पेण्याचा धारा
प्यावा तर उष्ण निःश्वास आणखी आणखी वाढत जातत !
चंद्ररसानें (शांति न घाटता) अक्षुधारा मात्र अधिकाधिक
वाहू लागतात. पुष्पांची शय्या ही (सुखनिद्रा आणण्या-
ऐवजी) मदनाच्या राज्यात भरच टाकिते (पुष्प हा मदनाचा
बाणच) अशा तऱ्हेने दुष्पट शक्ति झालेल्या मदनानें केलेला
छळ पत्ता थाबणार कोण जाणें !

●●●

(४) विरहोत्तर पुनर्मौलन

दुष्प्रियात्प्रा

अनघिगतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणित्वेव गता मम त्रियामा ॥
यदि ॥ तव समागमे तथैव प्रसरति सुधु ततः कृती भवेयम् ४४

वसेततिलका

होते मनोरथ जधीं मम मे अपूर्ण
रात्री सुदीर्घ जणुं शंभरनें गुणून ॥

आतां समागम असाच तुझा घडून
त्या वाढतील तर धन्यचि मी वनेन ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ—हे प्रिये ! तुझी भेट होण्याचे माझे मनोरथ पूर्ण
झाले नव्हते, तेव्हां माझ्या रात्री, त्यांना शंभरनें गुणत्या-
सारख्या, दीर्घच दीर्घ झालेल्या होत्या ! आता तुझा समागम
घडल्यावरहि जर त्या तशाच अक्षर राहतील तर मी धन्य धन्य
होईन !

●●●

मालिनी

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगा—
दविचलितरूपोल जल्पवोरक्रमेण ॥
अशिशिलपरिरम्भम्यापृतैकैकदोष्णो—
रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ ४५ ॥

बायां

कांहींतरि, कांहींतरि, हळू हळू, प्रणयरंग वाढोनी ।
हालवितां न कपोलहि, मधुर असंयद्ध शब्द बोलोनी ॥
दोनहि कर गढलेले परस्परां कवळण्यांत वढ भारी ।
घटिकाप्रहर न कळतां, यातां उरल्या नि संपल्या
रात्री ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ—(श्रीराम व सीता यांची रावणवधानतरची भेट.)
प्रणय, आसक्ति, औत्सुक्य, यांच्या ओदीने, एकमेकांना गाढ
आलिंगन देण्यात वाहू गडून गेलेले आहेत—आणि गालसुद्धां
न हालविता, कांहींतरि कांहींतरि, हळूहळू अर्धवद बोलण्यात,
घटिकाप्रहर वेढ्या गेले, याचा पत्ता न लागता त्यांची रात्र तेवढी
सपली—(आणि गोष्टी काही संपल्या नाहीत.)

●●●

प्रकरण ३२ वें

यश, कीर्ति, दुष्कीर्ति, स्तुति, प्रसिद्धि, निंदा, निंदक, आत्मश्लाघा—

मनुष्य

देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातवत् ॥
नरः पतितकायोऽपि यशःकायेन जीवति ॥ १ ॥

वसंततिलक

रक्षं नये पतनशील अशो तनूत
रक्षा अपात्य असल्या अपुल्या यशास ॥
झाला जरी पतित, देहचि हा मरून
राहे समुन्नत यशस्तनु तो धरून ॥ १ ॥

गद्यार्थ— देह हा पतनशीलच आहे, त्याचें रक्षण कशास
करीत असता ? कधी न पडणारें असे जे यश त्याचें रक्षण
कारणें योग्य. मनुष्य, देहानें जरी पतित (मृत) झाला, तरी, तो
यशःशरीरानें उगत असतो. •••

गुणितवा

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो—
भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वे ॥ २ ॥

मालिनी

त्यजुनि जर रणातें, मृत्युची भीति नाहीं
तरचि ह्युनी जाणें क्षम्य होईल काहीं ॥
जर मरण चुकेना जन्मला जो तयातें
उगिच पळुनि काळें फाशितां कां यशातें ? ॥ २ ॥

हेंच कटकाच्या घालीवर—

पळुनी जातां, रणांतुनी, जर पुढें मृत्युची भीति नसे ।
ह्युनी दुसरीकडेस जाणें तरचि तुम्हांला योग्य असे ॥
परी जन्मला जो जो त्याच्या पाठिस मृत्यू खडा असे ।
ध्यये कशाला यशा मळवितां, पळुनि जावनी तुम्ही
असे ॥ २ ॥

गद्यार्थ— जर रणागण सोडून गेल्यानें, मृत्यूपासून भयच
नसेल, तरच तुम्ही ह्यून अन्यत्र जाणें युक्त होईल. पण,
ज्याभर्या, प्रत्येक प्राण्याला, मरण हें अश्वलच आहे, तर, कां
उगाच यश मळिज करतां ? •••

शार्दूलविक्रीडित

लोभक्षेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः ?
सत्यं चेत्तपसा च किं, शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ? ॥
सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः ?
सद्विद्या यदि किं धनैरप्यशो यद्यस्ति किं मृत्युना ? ॥ ३ ॥

न्याय

लोभ असे तर दुर्गुण—कशास—पातक, असून दुष्टपण ?
सत्य असे तर तपही—कशास—तीर्थें, असून शुद्ध मन ॥ ?
असुनि भलेपणगुण ते—कशास—मंडन, असेल जर कीर्ति ?
सद्विद्या असतां धन—कशास—मृत्युहि, असून दुष्कीर्ति ?

गद्यार्थ—एक लोभ असेल, तर, आणखी दुसरा दुर्गुण कशाला
हवा ? एक दुष्टपणा असेल, तर, निराळे पातक करायला नको.
एक सत्य असेल, तर, निराळी तपभर्या काय करायची ? मन
शुद्ध असेल, तर तीर्थें घुंडण्याचें प्रयोजन काय ? एक भलेपण
असेल, तर, इतर सद्गुण नसले तरी चाळतील, एक सत्कीर्ति
असेल, तर, अलंकार कशाला ? सद्विद्या असेल, तर, घनानी
महवी काय ? एक दुष्कीर्ति असेल तर आणखी मरण तें निराळें
काय अर्हतें ! •••

दुतविलंबित

अथि कठोर यशः किल ते प्रियं किमयशो ननु घोरमतः परम् ॥
निमग्नद्विपिने हरिणीदृशः काय नाथ कथं वेत मन्यसे ? ४

दुतविलंबित

तुज, कठोर ! यश प्रिय हे खरें
अयश याहुनि घोरचि काय रे ? ॥
यनि मृगोक्षण केवि कशी वसे
तुजसि वाटत नाथ न कां कसें ? ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— (कीर्तिपालनाथ रामानें सीतेचा न्याय
केल्यानंतर त्यास विचारल्यात येत आहे—) हे निष्ठुर !
तुला यश पार प्रिय असे म्हणतोच खरें, यश, सग पाहू या
(सीतात्यागा) पेक्षा अधिक पोर अयश तें काय असावयाचें !
त्या मृगाशील रानात सोडलीस, तिचे काय झाले या विषयी
तुला काहीच कसें वाटत नाही ?

बादूलविक्रीदित

का विद्या कविता विनाऽर्थिनि जने त्यागविना श्रीधका !
काः सुनुर्विनयं विना, कुलवधूः का स्वामिभक्तिं विना ! ॥
को धर्मः स दयां विना, नरपतिः को नाम नीतिं विना ?
भोगाः के रमणीं विना क्षितितले किं जन्म कीर्तिं विना ?

सुमदारमाला

कविःशविना काय विद्या ? दिलें ना
कधी याचकां, तें कशाचें धन ?
न नम्रत्य ज्या पुत्र तो काय ? पत्नी
कशाची जिला स्वामिभक्तीच न ?
दयेवीण कां धर्म होईल ? राजा
म्हणाया कसा राजनीतीविना !
कशाचे प्रियेवीण हो भोग लोकीं,
किती धर्प हो जन्म कीर्तीविना ! ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—कवितेवाचून विद्या व्यर्थ; याचकाला दिलें न
ज्याणें धन तें कसलें धन ! विनयरहित मुलाला मुल्या म्हणता
येईल ! पतिनिष्ठा नसेल तर ती काय कुलवधू म्हणता येईल !
दयेशिवाय कधी धर्म होतो काय ? राजनीतीवाचून राजा तो कसला
राजा ! इहलोक सुखोपभोग प्रियेवद्द भोग तेच ! इतर कसले भोग !
या जणीं कीर्तीविना जन्म काय कसा म्हणता येईल !

आर्या

अप्रापि दुर्निनारं स्तुतिरन्या वंहति कौमारम् ॥
सद्भ्यो न रोचते सा, सन्तोष्यस्यै न रोचन्ते ॥ ६ ॥

आर्या

‘स्तुति’ ही मुलगी अजुनी अठळ असें पाळिते कुवारपण ।
न रुचे ही सुजनांला; कुजन हिला, हेंच नित्य चालून ॥

गद्यार्थ—स्तुति नावाची एक उपवर मुलगी आहे; (तिचें
लग्न जन्मवण्याचे पुष्कळ प्रयत्न जगाच्या आरमापासून आता-
पर्यंत झाले;) परंतु, तें अजून न जमल्यानें ती निचारी अपरिहार्य-
पणें कुवारपण पाळित आहे;—कारण—सज्जनाना ती आवडत
नाहीं; व दुर्जन तिला आवडत नाहींत; (असें सतत चाललें आहे !)

अनुष्टुप्

षट् भिन्धत्पट् छिन्धत्कुर्षाद्रासमरोहणम् ।
येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥ ७ ॥

अनुष्टुप्

घडा फोडा-बख फाडा गाढवावरही यसा ।
‘प्रसिद्ध’ मात्र ब्रह्मा लोकीं मग मार्ग असो कसा ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—(लोकाचें लक्ष वेधण्यासाठीं) घडा फोडा, बख
फाडा, वाढत्यास गाढवावर मुद्रा बसा; मार्ग कसला का असेना,
कोणीकडून ‘प्रसिद्ध’ पुरुष ब्रह्म म्हणजे झाले !

गुप्तिगद्य

निजगुणगारिमा सुखारुरः स्या—
स्वयमनुधर्षयतीं सता न तावत् ॥
निजकरकलनेन कामिनीनां
कुचकलशाकलनेन को विनोदः ? ॥ ८ ॥

वसवतिलका

मोठे स्वकीय गुण घातुनिया, स्वयें, तें
होई कधीं न सुखकारक सज्जनतातें ॥
पुष्टनांसां अपुल्या अपुल्याच हातें
मर्दून मोद कधि होईल कामिनीतें ? ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—स्वताचे मोठे गुण, स्वताच धर्षून (स्तब्धून)
सज्जनाना कधीं आनंद वाटत नाही. स्वताचे पुष्ट स्तन स्वताच्या
हातांनीं मर्दून कामिनीला कधीं आनंद वाटतो काय !

२. संततिलका

शकादरक्षि यदि पक्षयुगं तथापि
मैनाक सन्ति तत्र नेह गतागतानि ॥
निःसत्त्वता च निरपन्नपता च किन्तु
पाथोनिधौ निवसता मन्ताप्रजिताऽत्र ॥ ९ ॥

आर्यो

इंद्रापासुनि, अपुल्या दोन्ही पक्षांस, रक्षिलेंस जरी।
मैनाका! तुज नुरलें जाणेंयेणें कुठें श्यून पयी ॥
येथें उदधितळाशीं बुडुनि सुरक्षित असा जरी वससी।
निःसत्त्वतेसवें तूं निलज्जय-प्रसिद्धि मिळवीसी ॥९॥

गद्यार्थ—(मैनाक हा हिमालयाचा मुलगा. पूर्वी सर्व पर्वताना परा होता, ते इद्रानें तोडले; त्या चेळी इद्राची, बापासाठी लटप्याचें सोडून, मैनाक, भयानें उडून समुद्रात जाऊन बडला. त्यामुळे त्याचे परावाचले, पण दुष्कीर्ति पदवीं आली.)
—हे मैनाका! इद्रापासून तू आपले दोन्ही पक्ष वाचविलेस खरें, पण, येथून कोठेंहि जाणें किंवा येणें तुला शक्य नाहीं (कारण इद्राचें भय कायमच आहे. मग पक्षाचें फळ काय?)
तू येथे, समुद्राच्या तळाशीं, बुडून, जरी सुरक्षित वसला असलास, तरी तू निस्तेज व निर्लेज आदेश, ही कुप्रसिद्धि मागू न मिळविली आहेस।

अनुष्टुप

बहुनिष्कपटद्रोही बहुधान्योपघातकः ।
रन्धान्वेपी च सर्वत्र दूषको मूषको यथा ॥ १० ॥

अनुष्टुप

यहुनिष्कपटद्रोही यहुधान्योपघातक ।
शोधितो रंभ सर्वत्र मूषकापरि निंदक ॥ १० ॥

गद्यार्थ—(यातील मूळ संस्कृत शब्दात दोन तऱ्हेने पदे पाडण्याने दोन अर्थ उत्पन्न केलेले असल्याने ग्राह्यतरात तेच शब्द ठेवणें भाग पडले. पदे पाडण्यानें होणारी चमत्कृति समजण्यासाठीच (भाषांतर म्हणून नव्हे) हा श्लोक दिल्या आहे.) निंदक हा उदराग्रमाणें आहे. दोवेहि बहुनिष्कपट-द्रोही. उदीर बहु-निष्कपट-द्रोही (निष्क=एक नाणें) पार पैसे पडणाऱ्या पटाचा (वस्त्राचा) द्रोही = शत्रु असतो. निंदक हि बहु-निष्कपट-द्रोही = अगदी निष्कपट माणसाचा देहा असतो उदीर बहु-धान्योपघातक म्हणजे पुष्कळ धान्याचा

सत्यानाश करणारा असतो. निंदक हा बहुधा-अन्योपघातक असतो. उदीर सर्वत्र रन्ध्र म्हणजे बीळ शोधीत असतो. निंदक रन्ध्र म्हणजे माणसाचे दोष शोधीत असतो.

●●●

ईदंशत्र

जीवन्तु मे शत्रुगणाः सदैव तेषां प्रसादात्सुविचक्षणोऽहम् ।
ये ये यथा मां प्रति वाधयन्ति ते ते तथा मां प्रतिबोधयन्ति ॥ १ ॥

उपशान्ति

जगोत माझे रिपु सर्वदा ते मी जाहलें सुशब्द सत्प्रसादें
जेजेवि याधा मजला करीती ते शोध तैसे मजलागिं देती

गद्यार्थ—माझे सर्व शत्रू (माझे निंदक व टीकाकार) सदैव जगोत; कारण त्यांच्या वृत्तेनेच मी बुद्ध झालों आहे. ते, ज्या ज्या प्रमाणात, माझी हानि करतात, त्या त्या प्रमाणात, त्या-पासून मला शोध मिळून (माझ्या चुका, माझे दोष, मज्हा कळून) माझे हितच होत असतें.

●●●

शाहूळविक्रीडित

इन्दु निन्दति चक्रवाक्युगल, भासा निधि कौशिकः
स्वादु क्षीरमोचनी, सुकृतिनः पापी, जडः पण्डितम् ॥
त्यक्त सर्वजनैः खलः कटुवचा प्राम्यः पुमानागर
कः पैतामहगोलकेऽत्र सरुलैः समानितो वर्तते ॥ १२ ॥

शाहूळविक्रीडित

चंद्रा निंदिति चक्रवाक्य, घुवडे सूर्या, दुधा रण तो
पापी पुण्यकृतीस आणि जड तो सुज्ञा नरा निंदितो
सर्वत्यक्त अशास दुष्ट, शहरी लोकांस मेडुतही
सावे मानिति ज्योः, असा नर कुठें ब्रह्माण्डगोलांतही ?

गद्यार्थ—चक्रवाक्याचें जोडप चंद्राची निंदा करत (कारण चंद्राचा उदय होताच कमले मिटून त्याचा वियोग होतो). घुवडें सूर्याची निंदा करतात (कारण त्याला दिवसा दिसत नाहीं.) तोंडाला चब नसलेल्या रोगी गोड दुधाची निंदा करतो; पापी, पुण्यवत्ताची; व मूर्ख, पंडिताची; सर्वानीं टाकलेल्या माणसाची, दुर्बल, व नागरी माणसाची भेडवळ निंदा करतो। (अथा तऱ्हेनें कोणी ना कोणी कोण्या ना कोणाकडून निंदित असतोच त्यामुळे) सर्व ब्रह्माष्टान, सर्वानीं मग्न्यान् ठारविलेला अशा माणूस कोठें सांपडणार !

●●●

हरिणो

यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्व तदार्जने
न हि परस्परौ निन्दाजालैरलं परिमार्जितुम् ॥
विरमसि न चेदीर्ष्याद्वेषप्रसक्तमनोरथो
दिनरात्रकरान्पाणिच्छत्रैर्नुदव् श्रममेष्यसि ॥ १३ ॥

आर्या

यद्यपे परगुण न तुला तर तो मिळयावयास कर यत्न
परस्पर शत्रुनिंदेने पुसणे कोणा कधीहि शक्यच न ॥
ईर्ष्याद्वेषप्रेरित, तब निंदा ही न सोडवील जर-।
करछत्रे रवितापा धारित यस्वील तू बुधाच तर ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—तुला दुसऱ्याचे गुण वषवत नसतील तर (योग्य
मार्ग म्हणजे) ते मिळविण्याचा यत्न कर. दुसऱ्यांची कीर्ति,
निंदेची धुळवड उडवून, पुसून टाकणे, कोणाला कधी शक्य

होणार नाही. ईर्ष्या-द्वेषांनी प्रेरित होऊन, तू चालविलेली ही
निंदा जर थांबविली नाहीस, तर, हातांची छत्री करून उन्हा-
पासून वचाव करू पाहणाऱ्यासारखा तू नुसत्या अमाचा मात्र
घनी होशील. ■■■

अनुष्टुप्

न भीतो मरणादस्मि केवलं दुषितं यशः ।
विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमः किल ॥ १४ ॥

अनुष्टुप्

न भला भय मृत्यूचें—यशाचें मात्र दुषित ।
पुत्रजन्मापरी मृत्यु मातें जों मी अदुषित ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—मला मृत्यूचें भय वाटत नाही, तर, केवळ
कीर्तीला कलंक लागेल, या गोष्टीचें भय वाटतें. माझ्या कीर्तीला
कलंक न लागला, मी विशुद्ध आहे, तोंबर, आलेला मृत्यु, मला
पुत्रजन्मासारखा आहे. ■■■

प्रकरण ३२ वें

सेवा, सेवक-स्वामी-सेवक संबंध.

मन्दाक्रान्ता

मौनान्मूकः प्रवचनपटुश्चाटुलो जल्पको वा
धृष्टः पाद्वै वसति, नियतं दूरतश्चाग्रगम्भः ।
क्षान्त्या मीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः
सेवाधर्मः परमाह्नो योगिनामन्यगम्यः ॥ १ ॥

चारुल्लिखित

मौनं मूक ठरे, घदे तर म्हणे याचाळ गप्पिष्ट वा
पाद्वी उद्धट; तोच मूर्ख, ठरतो राहे दुरी तेघवां
सोसे तो भितरा ठरे, मिं हलका, सोसे न तेव्हां ठरे
सेवाधर्म असा महागहन; जो योग्यांहि ना गम्य रे १

गद्यार्थ—(नोकर फाळी बागल, तरी, त्यांत जोड
क्रादावयाचीच, असा जगाचा नियम आहे) गप्प वसव, तर

म्हणे तो मुकाच आहे; बोलल, तर बडबडया विंया लाळपोट्या;
घन्याच्या बळक असला तर उद्धट, दूर गेला तर मूर्ख; (घन्याचीं
कुबचनें) सहन करील तर मित्रा; न सहन करील तर बहुधा
जातकुळी हलकी, (म्हणून उलटून बोलतो) ! अशा तऱ्हेनें
सेवाधर्म हा अत्यंत गहन असल, योग्यांना मुळां अगम्य
आहे ! ■■■

अनुष्टुप्

स्वाभिप्रायपरोक्षस्य परचित्तानुवर्तिनः ।
स्वयं विक्रीतदेहस्य सेवकस्य कुतः सुखम् ॥ २ ॥

अनुष्टुप्

करी तुजा म्हणे तैत्ते—स्वतांचें मत ज्यास न ।
विक्री जो स्वतन्त्री त्या सेवका सुख कोडून ॥ २ ॥

गद्यार्थ—ज्याला स्वतः असं मज नाही (असून उपयोगीही नाही,) व दुसरा म्हणेल तसे करावे लागते, ज्याने स्वताचा देहच विकून टाकलेला आहे, त्या सेवकाला सुख कोठले? ●●●

अनुष्टुभ्

चलेष्ट स्वामिचित्तेष्ट, सुलभे पिशुने जने ।

यदि जीवन्त्यहो चित्र क्षणमप्युपजीविन ॥३॥

आर्या

स्वामी चचल असुनी, भरीस खलही जिथें सुकाळाचे ।
क्षणभर सेवक जगला, तर, तें आश्चर्य कान हो साचें? ३

गद्यार्थ—स्वामी मनानें चचल, आणि त्याच्या मरील छुणाचा सुकाळ असलेल्या या जगात, सेवक क्षणभर जरी जगला, तरी, तें केवढा आश्चर्य म्हटलें पाहिजे? ●●●

अनुष्टुभ्

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य किं कृतम् ।

स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मुद्रेस्तदपि हारितम् ॥ ४ ॥

अनुष्टुभ्

केलें काय पहा भुलीं सेवुनी इच्छित्या धन ।

देहस्वातंत्र्यही मूर्ख वसले कीं गमावुन ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—नोकरी करून धन मिळवू इच्छिणाऱ्या सेवकांनी, काय केलें पहा! देहाचें म्हणून जें स्वातंत्र्य असतें, तें सुद्धा मूर्ख विचारे गमावून घसले! ●●●

अनुष्टुभ्

वर वन, वर भैक्ष्य वर भारोपजीवनम् ।

पुता विवेकहीनाना सेवया न धनार्जनम् ॥५॥

अनुष्टुभ्

हमालीहि वरी घाटे-वरी भिक्षा, वरें वन ।

नको परतु मूखाचें सेवामार्गें धनार्जन ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—रानात राहणें बरें, भिक्षा मागिलेली बरी, हमालीसुद्धा परवडली, पण, मूख होऊन नोकरीने धनाजव नको ●●●

अनुष्टुभ्

या प्रवृत्त्यैव चपला निपत्यशुचावपि ।

स्वामिनो बहु मन्यन्ते दृष्टिं तामपि सेवका ॥६॥

अनुष्टुभ्

हीन स्वामीदृष्टि जात्या, जी घाणीवचही पडे ।

मान देती तिलाही हे भ्रूत्य पोटाथ पापुडे ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—स्वतःच्या स्वामीची नित्यतः हीन, अशी जी दृष्टि घाणीवर सुद्धा पडते, तिला सुद्धा, विचारे नोकर, पोषार्थ मान देतात! ●●●

अनुष्टुभ्

नाश्नाति सेवयीत्सुक्यादिनिद्रो न प्रबुध्यते ।

न नि शङ्क वचो श्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति ॥७॥

आर्या

अन्न न खाती रचिनें,

निजति न, यास्तत्र कुणी न उठवीती ।

निर्मय शब्द न वदती,

सेवक, ऐसें असूनही जगती ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—नोकरापायीं, नोकर, विचार अन्न रचिनें घात नाही त्याला होचक लागत नाही, तेव्हा, त्याला उठविण्याचा प्रभव उद्भवत नाही निर्मयपणें, स्वप्नपणें (खरोट्टा) बोलत नाही,—आणि, असं असूनही नोकर जगतो! (आहे कीं नाही आश्चर्य?) ●●●

अनुष्टुभ्

शीततापादिरुणानि सहते यानि सेवक ।

धनाय तानि चाल्पानि, यदि धर्माय, मुच्यते ॥ ८ ॥

आर्या

कष्ट करी सेवक जे, शीतोष्णादिक करोनिया सहन ।

देते धर्मी मुक्तिच, परि अपुरे ते मिळावयास धन ॥

गद्यार्थ—थडी ऊन इत्यादि सहन करून जेवढे धर्म नोकर, नोकरांत करतो, तेवढे धर्ममार्गांत वेळे, तार खरोखर मुक्तीच मिळेल. पण हाय! हाय! धन मिळावयास मात्र तेहि अपुरे पडतात. ●●●

अनुष्टुभ्

श्रूतेन धनमिच्छन्ति मानमिच्छन्ति सेवया ।

भिक्षया भोगमिच्छन्ति ते दैवेन निडम्विता ॥९॥

आर्या

श्रूतानें धन इच्छित, सेवेनें मान इच्छिती चिन्ती ।

इच्छित भोग भिक्षेनें—ते दैवानें चिदविले जाती ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—श्रूत ऐकून पैसे मिळविण्याची अपेक्षा ठेवणारे, नोकरी करून मान मिळवू पाहणारे, मीक मागून सुखोपभोग

घेण्याची आशा भरणारे- हे देवाकडून फजीत केले जातात.

अनुष्टुभ्

●●●

सेवा श्रुतिर्येहका न तैस्सम्यगुदाहृतम् ।

स्वच्छन्दचारी कुत्र आ विक्रीतास्तुः क सेवकः ? ॥१०॥

पद्यतिलका

जें श्रानवृत्ति म्हणती, कधि, नोकरीस

तें ना उदाहरण, योग्य, गमे मनास ॥

कुत्रें स्वतंत्र भटकें सकलत्र, कोठें ?

प्राणां धिकी निज, असा घद् भृत्य कोठें ? ॥१०॥

गद्यार्थ—ज्या कुणी, “नोकरी हें कुत्राचें जिणें आहे” असें म्हटलें आहे त्याचें तें उदाहरण मनास पवत नाहीं. कुठें तें सर्वत्र स्वच्छंद भटकणारें कुत्रें आणि कुठें तो, स्वतःचें प्राण विकून बसलेला सेवक !

●●●

मार्वा

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्निमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ? ॥११॥

मार्वा

नमतो घर चढण्यास्तय, जगण्यासाठींच अर्पितो प्राण ।
भोगे दुःख, सुखास्तय; मूर्खे दुखा सेवकाहुनी कोण ? ११

गद्यार्थ—(सेवकाइतकें विपरीत जीवन कुणाचेंच नसेल-पहा-) घर चढण्यासाठीं जो नमतो, जगण्यासाठीं प्राण देतो आणि झुपप्राप्तीसाठीं दुःख भोगतो असा मूर्ख, सेवकाशिवाय दुसरा कोणी असेल काय ?

●●●

मन्दाक्रान्ता

मैषां सन्ध्याविधिरविक्रान्तो नाच्युताऽर्चाऽपि साक्षा

न स्वे काले ह्यननियमो नापि वेदार्थचिन्ता ।

न क्षुद्रेलानियतमशनं नापि निद्रावक्राशो

न द्वौ लोकानपि तनुभृतां राजसेवापरशाम् ॥ १२ ॥

मन्दाक्रान्ता

यांची संध्या कधि न पुरती; सांग पूजा कधी ना

ना घेतेला ह्यन, कधीही तत्त्वचिन्ता घडे ना ॥

खाणें वेळीं नियत न, मिठे वेळ क्षोषिहरी ना

होतीं कोठे इहपर-सुखें राजसेवारताना ? ॥१२॥

गद्यार्थ—राजसेवकाचा, नोकरीच्या काचापायी, ना इहलोक, ना परलोक ! याची कधी संध्या पुरी व्हावयाची नाही, (मर्त्यच राजाचें बोलावणें !) निर्विघ्नपणें, सांगोपम, पूजा व्हावयाची नाही; नेमल्या वेळीं हवन नाही; वेद्यार्थचिन्तन नाही. जेवणाच्या वेळीं जेवण नाही—आणि क्षोषेला तर फुरसतच नाही !

●●●

अनुष्टुभ्

दाता, क्षमी, गुणप्राही स्वामी दु खेन लभ्यते ।

शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्च जाने भृत्योऽपि दुर्लभः ॥१३॥

अनुष्टुभ्

दाता, क्षमी, गुणप्राही विरळाच असा धनी ।

स्वच्छ, दक्ष, स्वामिभक्त भृत्य दुर्मिळ तो जनीं ॥१३॥

गद्यार्थ—उदार, क्षमाशील, गुणश्र असा स्वामी मिळणें कठीण; तसेंच, स्वच्छ, तत्पर, निष्ठावत नोकर सापडणेंहि कठीण.

●●●

अनुष्टुभ्

सुवर्णपुष्पां शुषिर्वी धिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविधश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥१४॥

अनुष्टुभ्

जमीं फुलेंच सोन्याचीं धांचितो जन हे तिन्ही ।

गृहीतविद्या अन् शूर, आणि जो तज्ज्ञ सेवनीं ॥१४॥

गद्यार्थ—नीट विद्या ग्रहण केलेला, शूर, आणि सेवाकलेंत प्रवीण, अर्थां तीन माणसे या जगात (पार्थी नव्हे) सोन्याचीं फुलें वेंचतात.

●●●

अनुष्टुभ्

यस्मिन्मृत्युयं समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा ।

आस्पद्यते, सेवकः स स्यात्कलत्रमिन्द्र चापरम् ॥१५॥

अनुष्टुभ्

कार्य सोंपवितां ज्यातें चित्त निश्चित राहतें ।

धन्यास भृत्य तो वाटे दुजें जणुं कलत्र तें ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्यावर कार्य सोंपवून धन्याच्या मनाला निश्चितपणा वाटतो, तो नोकर त्या धन्याला, जणुं, दुसरी वायकोन (इतमा प्रिय) होऊन वकतो.

●●●

प्रकरण ३४

धर्म, तत्त्वज्ञान, सत्य—असत्य, हिंसा—अहिंसा, आत्मा, आत्मौपम्यबुद्धि, कर्म, संन्यास, आश्रमधर्म, पाप, पुण्य, स्थितप्रज्ञ, मन, काम, विषय, नीति, भावभक्ति, मोक्ष, स्वर्ग, नरक, मूर्तिपूजा :—

कै. लोकमान्यप्रणीत कर्मयोगतत्त्वज्ञानाख्य धर्मुन या प्रकरणा-
तील श्लोक निवडले आहेत. आत्यंतिक तत्त्वांची दोन्ही टोके
सोहून, तेजस्वीपणें, स्वामिमानां, वैभवानें जगण्याचें हें तत्त्वज्ञान
आहे. कोणावरहि अन्याय न करता व स्वतःवरहि अन्याय
होज न देता सज्जनाचें रक्षण व दुष्टाचें निर्दोळन साधण्यासाठी
तत्त्वाना घातलेली योग्य, समयातुकूल मुरड हाच धर्म ! ●●●

उपजाति

तर्कोप्रतिष्ठः श्रुतयश्च भिन्ना नैको मुनिर्धेस्य वचः प्रमाणम्
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहाया महाजनो येन गतः स पन्थाः १

वसंतविलका

१. तर्का स्थिरत्व न दिसे; श्रुति भिन्न भिन्न
नाहीं कुणीच मुनि, यत्नचन प्रमाण ॥
राहे गुहांत जणुं धर्मरहस्य गुप्त
गेले महानन जयें, दय तोच युक्त ॥१॥

धर्मसत्त्व

गथाधै — तर्कशक्तीने आकलन करावें, तर, तर्कच
मूळत स्थिर नवतो. वेदान, मठमतांतरे दृष्टीस पडतात. असा
एकहि सति नाही की, ज्याचें म्हणणें, प्रमाण मानावें; (त्याला
अप्रमाण ठरविणारे दुसरे आहेतच !) धर्माचें तत्त्व, म्हणजे
खरें, मूळभूत, स्वरूप, गुहेत लपल्यासारखें गुढ आहे. (तेव्हां-
आपली मति चाळेनाशी झाली की) योर लोक ज्या मार्गानें
गेले त्यानें जावें हेंच (साधारण माणवाना) योग्य. ●●●

अनुष्टुभ्

धारणाधर्ममित्याहुर्धर्मेण निपृताः प्रजाः ।

यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥२॥

अनुष्टुभ्

धारणें म्हणती धर्म धरी धर्म प्रजांप्रति ।

जो असे धारणायुक्त धर्म तो हीच निश्चिति ॥२॥

गथाधै—सृष्टि, स्थिति व, लय, या जगाच्या ज्या तीन
अवस्था, त्यापैकी, स्थितीचें कार्य उत्तम प्रकारें चालविणें
हें धारण. धर्म, हें धारण करतो, म्हणून तो धर्म. या धारणानेंच
प्रजा एकत्र बांधलेल्या आहेत; नाहीतर, समाज विस्कळित
होईल. तेव्हां जगाचा ससार उत्तम चालविण्याची धारणाशक्ति
ज्यात असेल, तोच धर्म; हें निश्चयानें समजावें. (पण प्रत्येक
परिस्थितीत तदनुकूल बुद्धि ठेवणें अवश्य अवस्थानें, अमुक एक
धर्मकर्तव्य, द्याश्वत, अथे म्हणता येत नाही, म्हणूनच, हें
निश्चयाचें सागणें, घेय जें धारण, त्यापुरतेंच खरें; आचाराच्या
बाबतीत, म्हणूनच पहिल्या श्लोकात धर्माळा गुढ म्हटलें आहे.)

●●●

अनुष्टुभ्

इज्याऽध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा शमः ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याद्यविधेः स्मृतः ॥ ३ ॥

अनुष्टुभ्

तप, सत्य, क्षमा शांति, यश, दान, नि शिक्षण ।

अलोभ; मार्ग धर्माचे ज्या हे आठहि जाणुन ॥ ३ ॥

गथाधै—यज्ञ, अध्ययन, दान, तप, सत्य, क्षमा, शांति,
निर्योग्यवृत्ति हे धर्माचे आठ मार्ग आहेत. ●●●

अनुष्टुभ्

न तपसस्य सन्दध्यत्यतिक्लं - यदात्मनः ।

एष संक्षेपतो धर्मः कथमादन्यः प्रवर्तते । ४ ॥

अनुष्टुभ्

करूं नये दुःखाला तें, जें स्वतांला नको असे ।
योडन्यांत असा धर्म—दुजा कामेंच होतसे ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—जें (दुसऱ्याने आपणास वेळें असता) आपणास
आवडणार नाही तें आपण दुसऱ्याला करू नये (आत्मोप-
म्यबुद्धि यालाच म्हणतात) योडक्यात सगावयाचें तर धर्माचें
हें सुटसुटीत वर्णन आहे. दुसरें काहीं करणें हें स्वार्थप्रेरित ! •••

अनुष्टुभ्

अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ।
धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ ५ ॥

अनुष्टुभ्

अधर्मरूप धे धर्म, धर्मरूप अधर्मही ।
कुठें कुठें, तर सुद्धें जाणावी स्थिति नीट ही ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—याचे दोन अर्थ होऊं शकतील ! साधारण ज्ञाना
धर्म म्हणतात त्यातले कचित् अधर्मरूपच असतात व अधर्म
म्हणतात तेच कचित् धर्म ठरतात. किंवा दुसरा अर्थ—धर्म
म्हणजे कर्तव्य हें परिस्थितीबाबेल असल्याने, धर्मांनं (साधा-
रण परिस्थितीसाठीं) सांगितलेलें कर्म, अधर्म ठरतें; व अधर्म
म्हटलेलें धर्म ठरतें ही स्थिति कधीं कधीं येऊ शकते; हें
ब्राह्मण्यानें नीट समजून घ्यावें. श्लोक १ व २ यात याच घोरणाचे
अर्थ आहेत. •••

अनुष्टुभ्

एन एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मो सहायता ।
केनल निधिमत्स्याय; सहायः किं करिष्यति ? ॥ ६ ॥

अनुष्टुभ्

एकट्याच करी धर्म विधियुक्तचि जो असे ॥
धर्मांत साहा ना कोणी. साहाय्यें फल कायसे ? ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—विधियुक्त धर्म खुशाल एकट्यानेच आचरावा.
धर्मांत कोणी साहाय्यास नसत. आणि साहाय्य असून त्याचा
उपयोग काय ? •••

उपजाति

आदित्यचन्द्रावनिलानली च दौर्मिरीपो हृदयं यमथ ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम्

इंद्रवज्रा

सूर्यासर्वें चंद्र, नि अग्नि, वात
भू, स्वर्ग, पाणी, यम, आणि क्षिति ॥
संध्याहि दोन्ही, दिन, रात्र, धर्म
सर्वां, नराचें कळतेंच कर्म ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—सूर्य, चंद्र, अग्नि, वायु, स्वर्ग, भूमि, हृदय, यम,
दिवस रात्र, उभय संध्यासमय, व धर्म ह्या सर्वांना नराचें चरित्र
समजतें ! ! (या सर्वांची दृष्टि लुकवून कोणतें पाप करता येईल ?
तेव्हा सावधान !) •••

उपजाति

यस्मिन्पथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन्पथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वाधितव्य साध्याचार साधुना प्रत्युपेयः ८

इंद्रवज्रा

जो ज्यापरी ज्याप्रति वृत्ति ठेवी
त्याशीं तशी वृत्तिच धर्म होई ॥
खोट्यास खोटपण हीच तोड
सौजन्य साधूप्रति योग्य जोड ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—ज्याची, आपल्याशीं, जशी वृत्ति असेल, तसेच,
त्याच्याशीं वागणें, हा धर्म. मायावी खोटपणावर, मायावीपणा
ही तोड. उलट, सुखाशीं सौजन्यानें वागणें, हेंच योग्य. •••

इंद्रवज्रा

आहारनिद्राभयमैशुनां च सामान्यमेतत्पशुभिर्नारणाम् ॥
धर्मस्तु तेषामधिभो विशेषो धर्मो हीना. पशुभिः समानाः ९

इंद्रवज्रा

आहारनिद्राभयमैशुनांत सामान्यता हो पशुमानयांत ।
धर्मांमुलें तो पशूहून भिन्न धर्माधिना तो पशुच्या समान ९

गद्यार्थ—खाणें, झोप घेणें, भय वाटणें, प्रजेत्यादन करणें,
या गोष्टी पशु व मानव यांना सामान्यच आहेत. मानवाचें
मोठें वैशिष्ट्य म्हणजे धर्म; धर्माविहीन मानव व पशु सारलेच. •••

उपजाति

धर्मं प्रसङ्गादपि नाचरन्ति पाप प्रपानेन समाचरन्ति ।
आश्चर्यमेतद्दि मनुष्यलोकेऽभूतं परिश्यज्य विपं
पिरन्ति ॥ १० ॥

उपजाति

धर्म प्रसंगीहि कुणी करी न
पापाप्रती मात्र करी प्रयत्न ॥
आश्चर्य हैं कीं, नर या जगांत
सुधा त्यजोनी विपची पितात ॥ १० ॥

गद्यार्थ—आवश्यक प्रसंगीसुद्धा, कोणी धर्म करीत नाही; पण पाप मात्र, सुद्धा प्रयत्न करून करतो; हे केवढे आश्चर्य, कीं, मनुष्य, अमृत दावून विप पितात. ●●●

अनुपदुम्

अजरामरवत्प्राप्तो विद्यार्थं च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृग्युना धर्ममाचरेत् ॥ ११ ॥

शास्त्रिकीकृत

“ नाही मृत्यु, जरा, कधीच मज ” ही वृत्ती धरोमी सदा
विद्या, अर्थ, सुदूर दृष्टि धरुनी अर्जांत जा सर्वेदा ॥
“ केसांनी धरिले धर्म ” समज, कीं, येणार ना संधिही
घाईने कर धर्म शक्य तितुका, हे मानचा । प्रत्यही ११

गद्यार्थ—विद्या व संपत्ति मिळविताना मागवानें, आपणाला
महातारपण व मृत्यु येणारच नाही अशा भावनेने दूरावर दृष्टि
ठेवून, धिमेपणानें, ती मिळवावी. पण धर्म करताना, मान,
प्रत्यक्ष यमानें आपलें केंद्र धरले आहोत, असें समजून, शक्य
तितक्या लौकर, शक्य होईल तेवढा धर्म, फसली वाट न पहाता
करावा. ●●●

अनुपदुम्

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चल जीवितयौवनम् ।
चलाचले च संसारे धर्म एकोहि निश्चलः ॥ १२ ॥

आर्या

लक्ष्मी चंचल, चंचल जीवित तादृश्य, चंचल प्राण ।
संसारंत चलाचल, धर्मचि तो एकलाच चंचल न १२

गद्यार्थ—लक्ष्मी चंचल असते, प्राण चंचल, जीवित, तादृश्य
हेहि चंचल, संसार काही अंशी चल व काही अंशी अचल;
पण यात अचल अशा काय तो एकदा धर्म. ●●●

अनुपदुम्

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति, पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः ।
न पापफलमिच्छन्ति, पापं कुर्वन्ति यत्नतः ॥ १३ ॥

अनुपदुम्

इच्छितो फल पुण्याचें, न पुण्य, नर तो परी ।
न पापफल तो इच्छी यत्ने पाप करी तरी ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—मनुष्य, पुण्य करू इच्छीत नाही; पण, पुण्याचें
फल मान इच्छितो; उलट पापाचे फल इच्छीत नाही, पण, पाप
मात्र आवर्जून करीत असतो. ●●●

अनुपदुम्

मातृवत्परदारेषु परद्वेषेषु लोष्टवत् ।
आत्मनःसर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति ॥ १४ ॥

वसन्ततिलका

मातेसमान घघतो परक्या छियेला
मातीसमान समजे परक्या धनाला ॥
सान्या जिवांस गणितो अनुल्यासमान
त्या सत्यदृष्टि घडते परमोच्च ज्ञान ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—परकीला मातेसमान पाहतो; परघन हैं माती-
समान पाहतो, सर्व भूताना स्वतःप्रमाणे पाहतो; त्याला सर्वोच्च
ज्ञानदृष्टि आली, असे म्हटलें पाहिजे. ●●●

अनुपदुम्

अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं दृश्यते यदा ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ १५ ॥

अनुपदुम्

एकांती, पडलें रानी, परविच जधी दिसे ।
न चोपे तें ममानेही, तो स्वर्गी नर जातसे ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—कोणी पाहणारें नाही, अशा निर्जन रानत, पर-
घन पडलेला पाहून जे त्याची ममानेहि चोरी करीत नाहीत, ते
स्वर्गांत जातात. ●●●

अनुपदुम्

अक्षमेघसहस्रं च सूर्यं च तुलया धृतम् ।
अक्षमेघसहस्रेभ्यः सयमेमातिरिच्यते ॥ १६ ॥

अनुपदुम्

सहस्र अक्षमेघांशीं जोखतां नित्य सत्य तें ।
त्यांच्याहुनीहि सन्याचें पारडें जाय खालतें ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—(अश्वमेध यज्ञ, हा महापुण्यदागी समजतात,) पण, असे सहस्र यज्ञ एका पारड्यात, व, सत्य दुसऱ्या पारड्यात, पादन जर त्याचे वजन केले, तर दोघात सत्याचे पारडेच जड ठरेल.

अनुष्टुभ्

नास्त्यवादिनः पुण्यं, न सत्यं न यशो भुवि ।
दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्रितः ॥ १७ ॥

अनुष्टुभ्

घडे खोटे, न त्या पुण्य, स्नेह वा यशही तसे ।
विसे कल्याणही त्या न, विप खारें तया जसे ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—जो खोटे बोलतो, त्याला पुण्य नाही; स्नेहप्राप्ति नाही; कीर्तिहि नाही । विप व्यायलेल्या माणसाला (भ्रम होऊन,) ज्याप्रमाणे स्वतःचे कल्याण कशात, हे समजत नाही, तसेच खोटे बोलणाराला !

अनुष्टुभ्

न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां सत्यवादिनः ।
लक्षणं हि महत्स्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ १८ ॥

अनुष्टुभ्

सत्यवादी, प्रतिज्ञेला कधी खोटी करीच न ।
प्रतिज्ञा पाळणे लोकां महत्तेवैच लक्षण ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—सत्य बोलणारा, हा आपली प्रतिज्ञा, किंवा, एकदा दिलेला शब्द, कधी खोटा करीत नाही. प्रतिज्ञापालन हे जगात फार मोठेपणाचे लक्षण आहे.

अनुष्टुभ्

सत्यस्य वचनं श्रेयः । सत्यादपि हितं वदेत् ।
यद्भूतहितमच्यन्तं तत्संयमिति धारणा ॥ १९ ॥

अनुष्टुभ्

बोलणे सत्य हे योग्य; सत्याहुनि घडे हित ।
अत्यंत हित भूतांचे, सत्य ते, हेच निश्चित ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—सत्य बोलणे हे योग्य असले, तरी (त्यालाहि अपवाद आहेत;) सत्यापेक्षाहि हितकर असेल, ते बोलवे. भूतमात्राच्या हे हितार्थे, अत्यंत हितार्थे—ते सत्य हे निश्चित । (नेहमीच्या ग्यनहारात ज्याला आपण खरे म्हणले ते येथळ

वाचिक सत्य; हितार्थे असेल ते बोलणे; मग ते वाचिक सत्य असे वा नसले, त्यालाच खरेखुरे सत्य, पारमार्थिक सत्य, म्हणतात.)

अनुष्टुभ्

यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन्यकिंचदवाप्नुयात् ।
पर्वताश्च दुमाराश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २० ॥

अनुष्टुभ्

जर सिद्धि मिळे कोणा मात्र संन्यास घेउनी ।
झाडांना पर्वतांनाही सिद्धिप्राप्ति घडे झणी ॥ २० ॥

गद्यार्थ—जर केवळ संन्यास घेण्याने (कर्मत्याग केल्याने,) हे राजन् ! कोणाला मोक्ष मिळत असेल, तर, तो पर्वता वा झाडांना फारच लौकर मिळाला पाहिजे.

अनुष्टुभ्

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ्

कर्मयोग नि संन्यास मोक्षदायक दोनही ।
संन्यासाहुनि हि श्रेष्ठ कर्मयोगचि त्यांतही ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—संन्यास व कर्मयोग दोन्ही मोक्षदायक असले, तरी, त्यातल्या त्यात कर्मयोगच श्रेष्ठ !

अनुष्टुभ्

कर्मयोगेनाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सद्गोस्त्यक्कर्मणि ॥ २२ ॥

अनुष्टुभ्

कर्माचीच तुला सत्ता; फलांवर नसे कधी ।
फलहेतु नसो कर्मा; अकर्म न रुचो ह्दी ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—केवळ कर्मावरच तुली सत्ता आहे; फलावर कधीच नव्हे. फलहेतु घटून कर्म करणारा म्हणजे नकोस; अकर्माची तुला आवड नसे.

अनुष्टुभ्

न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया ।
सत्येः सत्ता हि जीवन्ति दुर्बलैर्मलवत्तराः ॥ २३ ॥

अनुष्टुभ्

जर्मी कोणी अहिंसेनें जरो हें न दिसे मला ।
प्राणी एक दुज्यां खाती-चलवतचि दुर्बलां ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—या जगात, कोणीहि अहिंसेनें जगतो, असें काहीं मला दिसत नाही. प्राण्यांना खाऊनच प्राणी जगतात. दुर्बलांना खाऊन चलवत जगतात. (जीवो जीवस्य जीवनम् हा जगाचा निरपवाद नियम आहे. शुद्ध अहिंसा ही केवळ अशक्य आहे.)

●●●

अनुष्टुभ्

अहिंसायां ॥ निरता यतयो द्विजसत्तम ।
कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते; यन्नादर्यतरा भवेत् ॥ २४ ॥

अनुष्टुभ्

अहिंसारत पेसाही यति हिंसाच आचरी ।
परंतु शत्र्य तों तीतें यत्नांनीं अस्य तो करी ॥ २ ॥

गद्यार्थ—हे ब्राह्मणश्रेष्ठा ! अहिंसेविषयी फार प्रेम असलेले मुनिबुद्धा, नीट पाहिले, तर, हिंसाच करतात. इतकेंच की, ते, प्रयत्नांनीं शत्र्य तितकी कमी करतात.

●●●

अनुष्टुभ्

के न हिंसन्ति जीवाण्यै लोकेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ।
बहु संचिन्त्य मे भाति नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २५ ॥

अनुष्टुभ्

पुरुषश्रेष्ठ ! या लोकांनीं जीवा हिंसिति कोण न ? ।
विचारांतींच वाटे, की, अहिंसक कुणीच न ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—हे पुरुषश्रेष्ठ ! या जगात जीवाची हिंसा कोण करित नाहीत ? पूर्ण विचार करूनच वाटें, की, अहिंसक असा कोणीच नाही.

●●●

अनुष्टुभ्

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ २६ ॥

अनुष्टुभ्

इंद्रियें जरि हीं मोठीं—मन मोठेंच त्याहुनी ।
त्याहुनी बुद्धि; अन् आत्मा श्रेष्ठ या सखाहुनी ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—इंद्रियें मोठीं आहेत असें म्हणतात; पण, मन हें इंद्रियांहून मोठे, व, मनाहून बुद्धि मोठी, व सर्वांहून आत्मा मोठा !

●●●

उपजाति

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २७ ॥

उपजाति

स्वजीर्ण वखें त्यजुनी जशीं तीं
जुर्जी नवीं मानव नित्य घेती ॥
हा देह जातां थजुनी तसा तो
आत्माहि देहांत नव्याच जातो ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—ज्याप्रमाणें मनुष्य, वखे जीर्ण झाली, कीं ती टाकून नवीं धारण करतो, त्याप्रमाणें, देही = देहाचा स्वामी = आत्मा, हे वेह जीर्ण झाले, कीं त्याला टाकून देऊन नव्या देहांत प्रवेश करतो.

●●●

अनुष्टुभ्

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमार यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्वीरस्तत्र न मुह्यति ॥ २८ ॥

अनुष्टुभ्

नरदेहास ये जैशी वाल्य, तारुण्य, वृद्धता ।
दुजा देह मिळे तैसा—चळे घीर न पाहतां ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—मनुष्याला ज्याप्रमाणें, याच देहाला, बालपण तारुण्य, व महातारुण्य, क्रमानें येतें; अगदीं त्याप्रमाणें, दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होई. (सहजन्मास परूनच अवतें.) व तें पाहून धैर्याचा पुरुष चलित होत नाही.

●●●

अनुष्टुभ्

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २९ ॥

अनुष्टुभ्

मृत्यु निश्चित, जन्मे त्या; मृताचा जन्म निश्चय ।
तेव्हां अटळ धर्मुचा शोक तुंहि करूं नये ॥ २९ ॥

ગધાર્ય—જો જો જન્માલ આલ, ત્યાલ ત્યાલ, મૃત્યુ હા
યેનારચ ! તસેજ જો જો મેલ, ત્યાલ ત્યાલ પુનર્જન્મ આહેચ.
તેજા યા દોન્હીના નમ, અસા અપરિહાર્ય અવત્યાન, યાચા,
તૂ શોક કરજે શોમત નાહીં.

અનુદુમ્

નાસતો વિધતે મારો નામારો વિધતે સત !
ઉમયોરપિ દ્યોડન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૩૦ ॥

અનુદુમ્

જેં નસે, ત્યા ન અસ્તિત્વ, અસે જેં, નાશ ત્યા નસે !
દોઘાંચાહિ પરી અત તત્ત્વજ્ઞે પાહિલા અસે ॥ ૩૦ ॥

ગધાર્ય—મૂલત જે સૂટીત નાહીં, ત્યાલ અસ્તિત્વ કપીંચ
મિલ્ખાર નાહીં. તસેજ, જે આહે, ત્યાચા અમાચ કપીંહિ હોનાર
નાહીં. (પદાર્થવિશનાતીલ Conservation of Matter
હેં તત્ત્વ તોતલ હેંચ સારતે) પળ યા કોપાચાહિ (કિંવા દોન્હી
નિયમાચાહિ) અત, તત્ત્વજ્ઞાને પાહિલેલ આહે. (મૃત્યુત્તર તર
મૌતિક શાસ્ત્રપેશા તત્ત્વજ્ઞાન પુષ્કલ પુઠેં ગેલેલે આહે.)

અનુદુમ્

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ કીદશી તસ્ય સત્યતા ! !
આદાવન્તે ચ યન્નિલ તસ્યલ નામ, નેનત્ ॥ ૩૧ ॥

અનુદુમ્

આપીં, અતીહિ જેં નાહીં, સત્યતા ત્યાંત કોતુન ! !
આદ્યન્તોતહિ જેં નિત્ય, સત્ય તેં એક, અન્ય ન ॥ ૩૧ ॥

ગધાર્ય—જેં આરમી ન્હતેં, ષ શેવટીંહિ અસનાર નાહીં,
ત્યાલ સત્યતા કસલી ! આરમી હોતેં, ષ અતીહિ અસનાર, તેં
એકજ સત્ય, દુવેરે નાહીં.

અનુદુમ્

આદાવેવ હિ નોપન્ન યત્સ્યેહાસ્તિતા કુતઃ ?
કુતો મરી જલસરિદ્ દિતીયેન્દી કુતો પ્રહ ? ૩૨

યસંતવિલકા

મૂલ્હાંત જ્યા ન કપિં જન્મચિ લામલા, તેં
'અસ્તિત્વયુક્ત' મ્હણજેં કપિં યુક્ત હોતેં ! !
રેતાડ મૂમિત દ્વારે નિયતીલ વેસે
ચંદ્રાલ યા મ્હણદી દ્વિતિયેસ વેસેં ? ૩૨ ॥

ગધાર્ય—મૂલ્હાંત, જ્યાલ જન્મ નાહીં, ત્યાલ અસ્તિત્વ આહે,
અસેં કપેં મ્હણતા ચેઈલ ? રેતાડ પ્રદેશત પાપ્યાચે દ્વારે કસે
નિયતીલ ! દિતીયેચ્યા ચંદ્રાલ મ્હણ કસે લગેલ ?

અનુદુમ્

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।
અવ્યક્તનિધનાન્યેય તત્ર કા પરિદેનના ॥ ૩૩ ॥

અનુદુમ્

અવ્યક્ત જન્મ સુષ્ટીચા વ્યક્ત મધ્યચિ કેવલ !
અતહી મૂલ સૂષ્ટીચા તેથ શોરુચિ નિષ્ફલ ૩૩

ગધાર્ય—જીવસુષ્ટીચા જન્મ અવ્યક્ત આહે, અંતહિ અવ્યક્તજ
આહે; કેવલ મધ્યમાગજ વ્યક્ત અસતો. (હ્રમ્વર્ગીત Life is an
isthmus between two eternities) તેજા યા પરિ-
સ્થિતીત શોક કલાચા ?

અનુદુમ્

નૈવ છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈવ દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈન ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૩૪ ॥

અનુદુમ્

ન યાતેં છેદિતીં શસ્ત્રેં, ન યાતેં અગ્નિ આહિતો
ન યા મિજયિતેં પાણી, સુકવી યા ન ઘાયુ તો ॥ ૩૪ ॥

ગધાર્ય—યાલ (આત્મ્યાલ) શસ્ત્રે છેદત શક્ત નાહીંત;
અમિ જાલ શક્ત નાહીં, પાણી મિજત શક્ત નાહીં, વારા સુકત
શક્ત નાહીં.

અનુદુમ્

ય એન વેતિ હન્તાર યથૈન મન્યતે હત્ત્ ।
ઉમૌ તૌ ન વિજાનીતો નામ હન્તિ ન હન્યતે ॥ ૩૫ ॥

અનુદુમ્

જો યાસ માનિતો હંતા, જો વા યા સમજે હત ।
ત્યા દોઘાસહિ ન જ્ઞાન, ન હા મારી, ન હા મૃત ॥ ૩૫ ॥

ગધાર્ય—હા આત્મા મારનાર આહે, અસે જો માનતો,
કિંવા, હા મારલ્ય ગેલેલ આહે, અસેં જો સમજતો, ત્યા દોપો
નાહિ યાચે નીટ આકલ્પ શાલેલે નાહીં. હા કોનાલા મારીત
નાહીં, હા મરતહિ નાહીં.

અપ્રજાતિ

ન જાયસે ક્ષિપતે વાકદાચિનાય મૃત્વા મનિતાયા ન મૃયઃ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽય પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ૩૬

इंद्रवज्रा

जन्मे न हा, या, न मरे कधींच
झाला न, होणारहि ना पुनश्च ॥
हा नित्य, हा शाश्वत, जन्महीन
प्राचीन, हा देहवधे मरे न ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—हा आत्मा जन्मत नाही, मरतहि नाही; पूर्वी होऊन गेला असेंहि नाही, पुन्हा पुढे होणार असेंहि नाही. हा अजन्म, नित्य, विराजीव, प्राचीन असत, ज्या देहात हा असतो, तो देह वधिल्यानं, हा मारला जात नाही. ●●●

अनुष्टुभ्

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ब्राह्मणो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ३७ ॥

अनुष्टुभ्

उद्धरावें 'स्व' नें 'स्या' ला, गळें देऊं कधीं मये ।
बंधु स्वतां स्वतांचा हा स्वतांचा शत्रुहि स्वयें ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—स्वतांचा उद्धार स्वतांच केला पाहिजे. धीर स्वतः देता कामा नये. आपले शत्रु आपणच असतो; व आपणच आपले शत्रु असतो. (श्लोक ६ पहा—नास्ति धर्मो सहायता — एक एव चरेद्धर्मः ।) ●●●

अनुष्टुभ्

बीजात्कारणतः कार्यमद्भुतः किल जायते ।
न बीजमपि यत्रास्ति तत्र स्यादद्भुतं कुतः ? ॥ ३८ ॥

अनुष्टुभ्

बीज या कारणांतून कार्य अकुर होतसे ।
वीजेंच नसती तेथे येतो अकुर ते कसे ? ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—बीज या कारणातून, अकुर हें कार्य उत्पन्न होतें. जेथें बीजच नसेल तेथे अकुर कोठला ? ●●●

वसंततिलका

मुखाद्भुक्तं सुभग ! किं मनो हि सुप्तं
देहास्ततः प्रसिद्धास्तस्मिन्पल्लवाभा ॥
नष्टेऽद्भुते पुनरुदेति न पल्लवाभी—
मैगाद्भुतः क्षयमुपैति दलक्षयेत् ॥ ३९ ॥

वसंततिलका

मुखांकुरासम मनासचि जाणुनीया
देहेन्द्रियांस तरुपल्लव मान तूं यां ॥
ये पालवी न, कधीं, अकुर नष्ट होतां
लोपेल अकुर न, पल्लव नष्ट होतां ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—हे सुभा ! माणसाच्या मनाला, तू, मुख्य अकुरा-प्रमाणें; देहेन्द्रियांना, त्या अकुरातून पुष्पाच्या रोपाप्रमाणें; व पाल्वीप्रमाणें, मान; अकुर नष्ट झाला, तर, पाल्वी कधीं येणार नाही. पण पल्लव नष्ट झाल्यानं, अकुर मान क्षय पावत नाही. (तेव्हा देहापेक्षा मनाचें महत्त्व लक्षात घेऊन इन्द्रियापेक्षा त्याचेंच धन कारणं अवश्य.) ●●●

अनुष्टुभ्

उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियाहीनपुनः पुनः ।
हृन्पाद्विवेकदण्डेन वरेणेन हरिर्गिरिन् ॥ ४० ॥

उपजाति

पुन्हां पुन्हां इन्द्रियसर्प जेन्हां
फणा उभारून उठेल तेव्हां ॥
विवेकदण्डे घडू तू तयास
बळें जसा ईश्र बधी गिरीस ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—हे इन्द्रियरूपी सर्प पुन्हा पुन्हा, जेव्हा फणा उभारून उठतील, तेव्हा तेव्हा, त्यांना विवेकरूपी, दडानें, इद्रानें जसें पर्यंताना वक्रानें मारिलें, तसें तू मार. ●●●

अनुष्टुभ्

अहंकारो धिय ब्रूते “मा सुप्त प्रतिबोधय ।
उदिते परमानन्दे न त्व, नाह, न वा जगत्” ॥ ४१ ॥

उपजाति

घडें अहंकार सदा मतीस
की “निद्रिता त्या उठवूं नकोस ॥
तो उच्च आनंद जधीं उठेल
“मी” ‘तू’ सने हें जगही कुठेल” ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—अहंकार हा सुदीला म्हणतो, “तो जो निजलेखा (आत्मा) आहे, त्याला तू उठवूं नकोस. कारण परमानंद स्वरूपी तो (आत्मा) एकदा जागृत झाला, की, ‘तू’ व ‘मी’ व सारें जग नष्ट होईल.” (या रूपाने पार मोठा अर्थ सांगवलेला आहे. बुद्धि व अहंकाराचें प्रेमलक्ष्य लागलेलें असतें

व त्यांना आपले प्रणयाचे चाळे स्वच्छद खेळावयास मिळावे, म्हणून, (बुद्धि आत्म्याला जागृत करायला जाईल, म्हणून,) अहंकार तिला बंदी करतो. कारण एकदा तो पूर्णानंदस्वरूप आत्मा जागृत झाला की, अहंकार, बुद्धि, व या संवाराचें अस्तित्त्वच राहणार नाही।”)

अनुष्टुभ्

इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरका भौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ ४२ ॥

अनुष्टुभ्

नरक स्वर्ग हे दोन्ही इन्द्रियांचीच या रुति ।
धांधितां, सोडितां नेती स्वर्गा या नरकाप्रति ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ—ज्याला आपण स्वर्ग, व, नरक म्हणतो, ते दोन्ही, केवळ इन्द्रियाचे चाळे आहेत. नीट समजात ठेवलेली इन्द्रिये, ही माणसाला स्वर्ग दाखवितात; तर मगनातून सुटलेली इन्द्रिये हीच माणसाला नरक दाखवितात.

अनुष्टुभ्

न मोक्षो न भसः श्रेष्ठे, न पाताले न भूतले ।
मोक्षो हि चेतो विमल सम्पन्नज्ञानविबोधितम् ॥ ४३ ॥

अनुष्टुभ्

न आकाशी, न पाताली, न राह्ये मोक्ष भूतली ।
घसे निमलशा चिर्त्ती-ज्या ये सुज्ञानजागृति ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—मोक्ष मोक्ष ज्याला म्हणतात, तो, काही कोडे आकाशात, पाताळात, किंवा, पृथ्वीतळावर नसतो. तर चागल्या ज्ञानाने जागृत झालेल्या, निर्मल अशा हृदयातच, तो असतो.

अनुष्टुभ्

न शार्ङ्गैर्नापि गुरुणा हृदयते परमेश्वर ।
दृश्यते स्वात्मनैवैवम् सत्या सत्त्वस्थया धिया ॥ ४४ ॥

अनुष्टुभ्

न शार्ङ्ग, गुरु, या, कोणा दावी ईश्वर तो कधी ।
स्वात्म्यानेच दिसे आत्मा जधी सात्त्विक होई घी ४४

गद्यार्थ—शार्ङ्गाच्या साहाय्याने, किंवा, सद्गुरूच्या साहाय्याने, कोणालाहि परमेश्वराचें दर्शन घडत नाही तर जेव्हा बुद्धि सात्त्विक होते, तेव्हा आत्म्यानेच (परमेश्वरस्वरूप) आत्म्याचें दर्शन घडते.

अनुष्टुभ्

श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञ परन्तप ।
सर्वं कर्मखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ४५ ॥

अनुष्टुभ्

द्रव्ययज्ञादुनी श्रेष्ठ, ज्ञानयज्ञाचि अर्जुन ।
ज्ञानात लोपुनी जाते सगळे कर्मबंधन ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ—अर्जुना । द्रव्ययज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञच श्रेष्ठ होय. सर्व सर्व कर्मबंधन ज्ञानात संपून जाते.

अनुष्टुभ्

ययैधासि समिद्धोऽग्निर्मत्ससात्कुर्वतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ४६ ॥

अनुष्टुभ्

जसा चेतवित्तां अग्नि करी भस्माचि सर्पणा ।
तसा ज्ञानाग्निही भस्म करितो कर्मबंधना ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—ज्याप्रमाणे चागला फुलविलेला अग्नि, हा, सर्पणाचे भस्म करून टाकतो, त्याप्रमाणे, ज्ञानाग्नि हा कर्मांची घाटी बघने बाळून भस्म करतो.

अनुष्टुभ्

श्रद्धावद्भुभते ज्ञान तत्परः सयतेन्द्रियः ।
ज्ञान लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ४७ ॥

अनुष्टुभ्

श्रद्धावान् मिळवी ज्ञान वशेन्द्रिय नि तत्पर ।
ज्ञानापुढें महानांति मिळते त्यास सत्वर ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—श्रद्धा, ज्ञानाचा प्यास घेणें, व इन्द्रिये ताम्यात ठेवणें, या तिघाच्या साहाय्याने, ज्ञान प्राप्त होतें, व ज्ञानप्राप्तीनंतर, त्यास, लीकच परमशांति प्राप्त होते.

अनुष्टुभ्

उभाभ्यामेव पक्षाम्या यथा खे पक्षिणा गति ।
तथैव ज्ञानकर्मभ्या जायते परम पदम् ॥ ४८ ॥

अनुष्टुभ्

पक्षद्वयेच आकाशीं पक्षी हे उडती जसे ।
ज्ञानकर्मद्वयी तैवी सर्वोच्च पद देतसे ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—दोन्ही पक्षांनीच जसे पक्षी आकाशात उडतात, तद्वत्च, ज्ञान व कर्म यांची जोडी ही माणसाला सर्वोच्च पद देते !

अनुष्टुभ्

योगसैन्यस्तकर्माण ज्ञानसंछिन्नसशयम् ।
आत्मग्रन्त न कर्माणि निबध्नन्ति धनजय ॥ ४९ ॥

अनुष्टुभ्

योगे कर्मफलें सोडी, ज्ञानें गलितसंशय ।
आत्मशास अशा कर्म बाधती न धनजय ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—योगानें, जो कर्मफलबुद्धीचा संन्यास करतो; व ज्ञानानें, सर्व संशय फेकून घेतो, अशा आत्मज्ञान झालेल्या मनुष्याला, हे अर्जुना ! कर्म बध्नकारक होत नाहीत.

अनुष्टुभ्

न कैचन जगद्भ्रान्तास्तरङ्ग रञ्जयन्त्यमी ।
मर्कटा इव नृलन्तो गोरीलात्पार्ष्णि हरम् ॥ ५० ॥

अनुष्टुभ्

बाले जगाचे ना मोद देती तत्त्वज्ञशा नरा ।
नाचरीं माकडे जैरीं गोरीनृतेच्छु बांकरा ॥ ५० ॥

गद्यार्थ—पार्वतीचे शृंग पाहण्यास हृषापलेल्या बांकराला, ज्याप्रमाणें, नाचरीं माकडें आनंद देत नाहीत, तद्वत्, जगाचे बाळें, तत्त्वज्ञ माणसाला मनोरंजक होत नाहीत.

अनुष्टुभ्

यदा सहरते चाप कूर्मोऽङ्गानीन सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५१ ॥

अनुष्टुभ्

चौफेर हा जधी चौरी निजगें कांसरापरी ।
इन्द्रियें विनयांतून, त्याची प्रज्ञा स्थिरा राखी ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ—कासव आपले सर्व अवयव, सर्व बाजूनी, (आपल्या पाठीपार्शी) आखडून घेवें, त्याप्रमाणें, मनुष्य जेव्हा आपलीं सर्व इन्द्रियें विनयापासून चोळून घेतो, तेव्हा त्याची प्रज्ञा नीट स्थित झाली, तो स्थितप्रज्ञ झाला असे म्हणतात.

अनुष्टुभ्

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभी जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैव पापमात्राप्स्यसि ॥ ५२ ॥

अर्थ

लाभालाभ जयाजय, सुखदुःखहि तूं समान मानोनी ।
घेई युद्धांत उडी, पाप न लागेल तुज असें करुनी ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ—(हे अर्जुना !)सुख दुःख, लाभ, हानि; जय, पराभव हीं सर्व समान मानून तू युद्धांत उडी घे; असे क्रपण्यानें तुला पाप लागणार नाही

अनुष्टुभ्

सुख वा यदि वा दुःखं प्रिय वा यदि वाऽप्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ५३ ॥

अनुष्टुभ्

प्रियाप्रिय, सुखें दुःखें जें जें येईल वाढुनी ।
तें ते सेवा योग्यभावे हृदीं हार न पाडुनी ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ—जें काय कर्माचें, मोक्षव्याचें, ताट आपल्यापुढें वाढून आलें असेल, माग तें सुराचें असेल दुःखाचें असेल, आवडणारें असेल, नावडतें असेल;—जसेल असेल तसें समभावानें, हृदयानें हार न खाता, सेवन करावें.

अनुष्टुभ्

अन्तर्निराश्रयमादाय बहिराशोन्मुख स्थित ।
बहिस्ततोऽन्तरा शीतो लोके विहर राघव ॥ ५४ ॥

उपजाति

नैराश्रय दावोनि पुरें मनांत
वरोनि आश्रय घरनी जनांत ॥
वाहेरुनी तप्त, मनांत शीत
रामा ! असा वावर तूं जगांत ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ—निराश्रय सर्व हृदयान दावून ठेवून, बाहेरून पूर्ण आश्रयावादी वृत्ति ठेवून, बाहेरून तप्त असलास, तरी आत थंड राखा (स्थितप्रज्ञ) वृत्तीने, हे रामा ! तू जगात वावर.

अनुष्टुप्

नगन्या दहमानाया भूषितायां तथोत्सवे ।
सम एव महीपालो जनको भूभृता वरः ॥ ५५ ॥

अनुष्टुप्

उत्सवार्थं सजो किंवा भडको नगरी कधी ।
दोन्ही वेळीं स्थितप्रज्ञ जनकाची समान धी ॥ ५५ ॥
गद्यार्थ—नगरी उत्सवाच्या निमित्तानें सजविलेली असो,
किंवा, आरीनें मडकलेली असो, नृपश्रेष्ठ स्थितप्रज्ञ जनकाची
दोन्ही प्रसंगी समान दृष्टि असते. ●●●

अनुष्टुप्

नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखे सुखप्रभा ।
ययाप्राप्तस्थितेयस्य जीवन्मुक्त स उच्यते ॥ ५६ ॥

अनुष्टुप्

सुखचंद्र सुखीं दुःखीं उदयास्त न दावितो ।
जशी स्थिति तसा घागे—जीवन्मुक्त खराच तो ॥ ५६ ॥
गद्यार्थ—सुख, दुःख, कौणत्याहि प्रसंगी ज्याचा सुखचंद्र,
उदय किंवा अस्त झाल्याप्रमाणें, प्रफुल्लि होत नाही, किंवा
म्लानहि होत नाही,—व जो जशी स्थिति येईल तसें बागवो,
त्याला जीवन्मुक्त म्हणतात (जिवत असून मुक्त अवस्थेस पोचलेला) । ●●●

अनुष्टुप्

दु खेष्वनुद्धिमनः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागमयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५७ ॥

अनुष्टुप्

जो विषण्ण न दुःखानीं, ज्या सुखात स्पृहा नसे ।
प्रेमक्रोधभयवीर्य मुनि तो स्थिरधी असे ॥ ५७ ॥
गद्यार्थ—दुःखानीं जो खिन्न होत नाही, सुखाविषयीं ज्याला
विशेष आस्था नसते, ज्यानें प्रेम, मय, क्रोध हीं सर्व हृदयातून
हट्वापर केली आहेत, त्याला स्थितप्रज्ञ मुनि म्हणतात. ●●●

अनुष्टुप्

न हि प्राणाप्रियतर लोके निश्चिन विद्यते ।
तस्माद् दया नर कुर्याद्यथाऽऽमनि तथा परे ॥ ५८ ॥

अनुष्टुप्

प्राणपुत्री कुणा कांहीं प्रिय नाहीच भूवरी ।
तस्मात् स्थाय्यरी तैशी दया कर दुज्यावरी ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—जगात कोणालाहि प्राणाहून अधिक प्रिय असें,
काहीच नाही. यास्तव जशी व जितकी, तू स्वतावर दया करतोस,
तशी व तितकी दया, तू दुसऱ्यावरहि कर. ●●●

अनुष्टुप्

आत्मौपम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ५९ ॥

अनुष्टुप्

आत्मौपम्येच जो पाहे सम सर्वत्र अर्जुन ।
सुखादुःखांस, तो योगी थोर हें ठेव जाणुन ॥ ५९ ॥
गद्यार्थ—जो, आत्मौपम्य (स्वताचीच उपमा दुसऱ्याच
देऊन त्यानुसार वर्तन) बुद्धीने, सर्वत्र सुखदुःखास सम,
पाहतो तो मोठा योगी असे समजा ●●●

अनुष्टुप्

या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति संयमी ।
यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६० ॥

अनुष्टुप्

जी रात्र सर्व जीवांना, संयमी तेथ जागृत ।
जागती सर्व, ती रात्र तत्त्वदर्शी मुनीप्रत ॥ ६० ॥

गद्यार्थ—(नेहमींच्या दिवसरात्रींविषयीं हें बोलणें नव्हे,)
सर्व जीवांची रात्र असते (ज्या विषयाच्या बाबत बहुजन बेसा
बध असतात) तेव्हा संयमी जागा असतो आणि सर्व प्राणी
जागृत असतात (ज्या शुद्ध विषयानांत बहुजनांना फार आस्था
वाटते, त्याबाबत) तेव्हा संयमी जागरेला असतो. (कारण तो
तत्त्वज्ञ असल्यानें बहुजनांचे व त्याचे आवडीचे विषय बरोबर
उलट असतात.) ●●●

अनुष्टुप्

यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।
पर तत्सर्वधर्मेष्वस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ६१ ॥

अनुष्टुप्

ब्रह्माचें रूप हें जें, त्या ब्रह्मचर्याचि घोलती ।
सर्व धर्मांत तें श्रेष्ठ तेणें लाभे परा गति ॥ ६१ ॥

गद्यार्थ— हें जें बरील १० श्लोकान स्थितप्रज्ञाच्या ब्राह्मी
शिंगीचें, रूप नर्णिलें; त्याच्या ब्रह्मचर्य म्हणतात. हें सध
कर्तव्यधर्मात श्रेष्ठ असून त्यामुळे मनुष्य परमपदास पोचतो. ●●●

अनुष्टुप्

न देवो विद्यते काष्ठे न पापाणे न मृण्मये ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥६२॥

अनुष्टुप्

न वस्ते देव काष्ठांत, न पापाणीं, न मातीत ।
भावांत (भक्तींत) नित्य तो राहे
तेव्हां कारण भाव हें ॥ ६२ ॥

गद्यार्थ— देव काहीं छाकडात नसतो, दगडात नसतो, मातीत नसतो, तो भक्तिमावात असतो (भाव तेथें देव,) तेव्हां देव कल्पनेचें मूळ कारण भाव हेंच होय. ●●●

अनुष्टुप्

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ६३ ॥

अनुष्टुप्

पत्र, पुष्प, फलें, पाणी, देई जो मज भक्तिने ।
सेवी मी तें स्वभक्तानें आणित्तां संयमी मनें ॥६३॥

गद्यार्थ— (भगवान् म्हणतात—) भक्तानें संयमी मनानें व भक्तिमावानें, जे काय, पानें, फुलें, फलें, पाणी मला अर्पण केले आहेत, तें, मी सेवन करतो. (मला तें अत्यंत प्रिय असतें.) ●●●

अनुष्टुप्

ये पया मा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्या पार्थ सर्वशः ॥ ६४ ॥

अनुष्टुप्

ज्या भावें जो मला सेवी, त्या मी तैसेच वर्तते ।
सर्वत्र नर या माझ्या मार्गां धरनि चालतो ॥ ६४ ॥

गद्यार्थ— (भगवान् म्हणतात, मला काहीं सर्व वारणे नसतात; काहीं खरोखर हृदयापासून भक्ति करणारे, काहीं चरचरेचे भक्त, काहीं दोंगी !) जो कोणी ज्या मावाने मजकडे येतो, त्याच्या त्याच्या भक्तीप्रमाणे मी त्याच्याशी वागतो. (त्याच्या त्याच्या भक्तीप्रमाणें त्याला त्याला पळ देतो.) आणि मानव या माझ्या मार्गांला घरूनच पूर्णपणे चालत असतात. (आणि न चालतील तर नाश पावतील.) ●●●

अनुष्टुप्

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय समन्तामि युगे युगे ॥ ६५ ॥

अनुष्टुप्

रक्षणा सज्जनांच्या; मी, दुर्जनांच्या विनाशना ।
युगोयुगीं जन्म घेतों धर्म स्थापावया पुन्हां ॥ ६५ ॥

गद्यार्थ— (भगवान् म्हणतात—) सज्जनांच्या रक्षणासाठीं आणि दुर्जनांच्या विनाश करण्यासाठीं आणि धर्माची पुन्हां पुन्हा स्थापना करण्यासाठीं, मी युगायुगातून अवतार घेतों. ●●●

उपजाति

धर्मार्थकामः सममेव सेव्या यो ह्येकभक्तः स नरो जघन्यः ।
तयोस्तु दास्यं प्रवदन्ति मय्यं स उच्यते योऽभिरतस्त्रिवर्गे ६६

वसंततिलका

धर्मार्थकाम सम मानुनि देव वृत्ति
एकामधेच परि नीच धरील भक्ति ॥
दोघांत जो कुशल, मध्यम त्या म्हणायें
थेई तिघांत रस, उत्तम त्या गणायें ॥ ६६ ॥

गद्यार्थ— चार पुरुषार्थांपैकी जे तीन धर्म, अर्थ, काम, त्या सर्वांना समान महत्त्व देऊन वागणें उत्तम; यापैकीं एकाचीच म्हणजे धर्माची तर धर्माचीच, संपत्ति मिळविण्याची तर संपत्तीच मिळविण्याची, कामाची आराधना, तर देवळ तीच, अशा रीतीनें करणारा, हा नीच; यापैकीं दोघाची आराधना मध्यम; व तिघांचीही समतोळणें उपासना करणारा तो उत्तम ! ●●●

अनुष्टुप्

आश्रमास्तुलया सर्वांश्च धृतानाहुर्मनीषिणः ।
एकतश्च त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः ॥ ६७ ॥

अनुष्टुप्

सर्वेही आश्रमां, सुख, वदे, तोलुनि पाहतां ।
तुल्य अन्य तिघांना त्यां गृहस्थाश्रम एकता ॥ ६७ ॥

गद्यार्थ— ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम, व सन्यासाश्रम हे चारही आश्रम बरे तरातून घादून पाहिले, तर, सुख ऐक असें म्हणतात, कीं एका वारड्यात बाकी तिन्ही आश्रम व दुसऱ्या वारड्यात एकाच गृहस्थाश्रम घातल्याचे हे राजा ! कदाचित् तुला ह्याकडे शनेल. ●●●

अनुष्टुभ्

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ६८ ॥

अनुष्टुभ्

जैसे, नद, नद्या, सारीं लीन होतात सागरीं ।
सारे आश्रम त्या रीतीं गृहस्थांत समावर्ती ॥ ६८ ॥

गद्यार्थ—नद, नद्या, सर्वे ज्याप्रमाणें समुद्रात जाऊन विलीन होतात; त्याप्रमाणें, चारही आश्रम गृहस्थाश्रमांत एकत्रित होतात. (एवढी मोठी, जगाचें हित करण्याची पात्रता गृहस्थाश्रमांत असते.)

अनुष्टुभ्

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तन्त इतराश्रमाः ॥ ६९ ॥

अनुष्टुभ्

सारेच जीव मातेच्या आश्रयें जगती जसे ।
अन्याश्रम गृहस्थाच्या आश्रयें राहती तसे ॥ ६९ ॥

गद्यार्थ—मनुष्यमात्रास मातेची जेवढी महती, तेवढी, इतर तिन्ही आश्रमांना, गृहस्थाश्रमाची आहे. मातेप्रमाणें, तो, अक्षरशः इतर आश्रमाचा जन्मदाता व पोषणकर्ताहि आहे. ब्रह्मचारी हा गृहस्थाश्रमी गुरूच्या आश्रयें, व वानप्रस्थाश्रमी व सन्यासी हे भिक्षामोनी; दोन्ही गृहस्थाश्रमी जनान्या आश्रयाविषाय जगूच शकत नाहीत.

अनुष्टुभ्

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीत तु वर्जयेत् ॥ ७० ॥

अनुष्टुभ्

अंतःप्रत्ययास, जें कर्म करितां तुष्टि वाटते ।
कष्टूनहि करावें तें, सोडावें त्या चिरुद्ध तें ॥ ७० ॥

गद्यार्थ—जें कर्म करिताना आपल्या अन्तरात्म्याला समाधान वाटे, तें कर्म, कष्ट करूनसुद्धा करावें. जें त्याच्याविरुद्ध, तें करू नये.

अनुष्टुभ्

यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कस्यचन ॥ ७१ ॥

अनुष्टुभ्

स्वतांच्या शौर्यकर्म ज्या, अन्यां हित घडेल न ।
घाटेळ लाज वा ज्याची, करावें तें कधीच न ॥ ७१ ॥

गद्यार्थ—ज्या स्वतांच्या शौर्यकर्मिने दुसऱ्याचें हित साधन नाही; किंवा ज्यामुळे आपली आपल्यालाच लाज वाटे, तें कर्म कधीच करू नये.

●●●

अनुष्टुभ्

न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रवर्तते ।
तस्यैवान्यः प्रभवति सोऽपरं बाधते पुनः ॥ ७२ ॥

अनुष्टुभ्

सदा सर्वो हिताचा जो, आचार न कुठेंच तो ।
जुजा श्रेष्ठ त्याहुन — तोहि अन्यांस बाधतो ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ—कायमचाच सर्वांच्या हिताचा म्हणून कोणताहि आचार दाखविता येणार नाही. त्याच्याहुन कोणता तरी श्रेष्ठ अन्य आचार आहे, असे कोणाला तरी वाटे, व, तो बरी पत्करण, तरी, तो दुसऱ्या कोणत्या तरी चिह्नसमत आचाराला विरुद्ध वा बाधक तरी असेल. (म्हणून गीतेंत “किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः” असे म्हटलें आहे. विवेकानें, तारतम्यानें व कौशल्यानें कार्य करण्याला योग म्हणतात — पुढील श्लोक पहा.)

●●●

अनुष्टुभ्

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ७३ ॥

अनुष्टुभ्

पापपुण्यांतुनी मुक्त समबुद्धि नरा, करी ॥
कार्येकौशल्य जो योग, कास त्याचीच तू धरी ॥ ७३ ॥

गद्यार्थ—माणसाला समत्वबुद्धि आली, की, तो पाप-पुण्याच्या बघातून सुटतो! (बघातून मुक्त राहून) कार्य करण्याचें जें कौशल्य, त्याला योग म्हणतात; त्या योगाचा तू आभय कर.

●●●

अनुष्टुभ्

यश्चाष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
सुव्रते ते तत्र पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ ७४ ॥

अनुष्टुभ्

यश्चाष्टाश्रि जे सान्ती पापमुक्तचि होति ते ।
स्वार्था शिजविती अन्न, खाती केवळ पाप ते ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ—यज्ञ, म्हणजे, त्यागमय कर्तव्ये पूर्ण करून, उरेल तें, जे खातात, ते, सर्व पापासून मुक्त होतात. केवळ स्वार्था-
साठी जे अन्न शिजवितात, ते अन्न खात नाहीत, तर प्रत्यक्ष
पाप खातात. ●●●

अनुष्टुभ्

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति य ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिराम्भसा ॥ ७५ ॥

अनुष्टुभ्

ब्रह्मार्पण स्वकर्माणि संग सोडून जो करी ।
स्पर्शा न पाप त्या, जैसें जल पद्मदलावरी ॥ ७५ ॥

गद्यार्थ—जो मनुष्य, आसक्ति सोडून, कर्म करून, तें ब्रह्मा-
र्पण करतो, त्याला कमळाच्या पानाला जसे पाणी, तसे पाप
स्पर्शात नाही. ●●●

अनुष्टुभ्

तस्मादसक्त सतत कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ ७६ ॥

अनुष्टुभ्

म्हणून, संग सोडून नित्य कर्तव्य तूं करी ।
करी असक्त जो त्यातें परमाप्ति घडे खरी ॥ ७६ ॥

गद्यार्थ—म्हणून, तू, सर्व कर्तव्यामगळी आसक्ति (फला-
पेक्षा व तें फल मिळाल्यानें दुरळणें व न मिळाल्यानें दुःखी
होणें हें) सोडून सतत कर्तव्य कर; राग सोडून कार्यं करणारा
परम पदाला पोचतो. ●●●

अनुष्टुभ्

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
इवकर्मणा तमम्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ७७ ॥

अनुष्टुभ्

जन्मले जीव ज्यांतून, निर्मिलें सर्व हें जयें ।
त्या स्वकर्मच पूजून, मानया पूर्ण सिद्धि ये ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ—सर्व जीव ज्यापासून निघाले, ज्यानें हें सर्व
निर्माण केले त्या परमेश्वराची पूजा (इतर कोणत्याहि पूजा-
द्रव्यानीं न करता) आपल्या सत्त्वमूर्तीनें केली अथवा, मानव
सिद्धि प्राप्त करतो. ●●●

उपजाति

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्याऽऽत्मना वाऽनुसृतस्वभावात्
करोति यक्त्वसकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ ७८

आर्ग्य

देहानें, वाणीनें, निजचित्तानें, निजेन्द्रियांनीं वा ।
बुद्धीनें, आत्म्यानें, स्वभावधर्मानुसार सहजां वा ॥
जें जें करितो मानव जन्मापासून मृत्युपावेनीं ।
श्रीपरमेश्वर नारायणास करतो सर्व तें, समर्पण तो ॥ ७८

गद्यार्थ—देहानें, वाणीनें, मनानें, इन्द्रियांनीं, बुद्धीनें,
आत्म्यानें, स्वभावधर्मानुसार जें जें काहीं मनुष्य करतो; तें तें
सर्व काहीं, त्यानें श्रीपरमेश्वर नारायणास अर्पण करतें. ●●●

रघोदत्ता

अक्षरात्रगमलन्धये यथा स्थूलरतुलशिलापरिग्रहः ।
शुद्धबुद्धिपरिलन्धये तथा दारुमृण्मयशिलामयार्चनम् ॥ ७९

यसततिलका

होण्या जसें सुलभ शिक्षण अक्षरांचें
गोटे खडेहि उपयोगित हो शिलांचे ॥
होण्या प्रबोधहि तसा, जन पूजिताती
मातीशिलामय नि काष्ठमयीहि मूर्ति ॥ ७९ ॥

गद्यार्थ—अक्षर, आकडे इत्यादींचें ज्ञान सुलभ करण्यासाठीं
ज्याप्रमाणें, दगडाच्या खड्यागोटेधाचा उपयोग करतात, त्या-
प्रमाणें, विशुद्ध ज्ञानाची प्राप्ति होण्यासाठीं मनुष्य, माती,
दगड, लाकूड याच्या मूर्तीची पूजा करतो. ●●●

अनुष्टुभ्

बीजान्यन्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धास्तथा क्लेशान्नात्मा सम्पद्यते पुनः ॥ ८० ॥

अनुष्टुभ्

अग्नीनें जाळितां, बीजें रुजतीं न जशीं पुन्हां ।
ज्ञानानें जळतां क्लेश आत्म्या याधति ना पुन्हां ॥ ८० ॥

गद्यार्थ—बी, अग्नीत जाळल्यावर, जसे, पुन्हा उगवणें शक्य
नाहीं, तद्वत्, (आत्म्याला वाघण्याच्या) उपाधि, ज्ञानाग्नीनें
जळल्या बी, भग, त्या आत्म्याला, पुन्हा उपद्रव करू
शकत नाहीं. ●●●

अनुष्टुभ्

अष्टादश पुराणानां सारं सारं समुद्धृतम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ ८१ ॥

अनुष्टुभ्

अठराहि पुराणांचें काडिलें सार मंथुन ।
परोपकार दे पुण्य, दे पाप परपीडन ॥ ८१ ॥

गद्यार्थ—अठरा पुराणांचें सार काढलें, तर, हेंच कीं, परो-
पकार हा पुण्यदायक; व दुसऱ्यास पीडा देणें हे पापकारक होय.

अनुष्टुभ्

श्लोकार्थेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः ।
ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव, नापरः ॥ ८२ ॥

अनुष्टुभ्

बद्दले ग्रंथ कोटी जें, तें श्लोकार्थांत सांगतों ।
जग खोटें; खरें ब्रह्म; जीव ब्रह्माचि, नान्य तो ॥ ८२ ॥

गद्यार्थ—कोटि कोटि ग्रंथांनीं मिळून जें सांगितलें, तें मी
अर्घ्यां श्लोकांत सांगतों; कीं, ब्रह्म (हेंच काय तें) सत्य; जग
खोटें, व जीव हा ब्रह्माच आहे; अन्य कोणी नाही.

अनुष्टुभ्

प्रामाण्यबुद्धिर्वैदेषु साधनानामनेकता ।
उपास्थानामनियम एष धर्मः सनातनः ॥ ८३ ॥

आद्यो

वेदां प्रमाणं गणणें, मोक्षसाधनें अनेकविध असणें ।
पूज्य न निश्चित म्हणणें, धर्म सनातन असा
विशालपर्ये ॥ ८३ ॥

गद्यार्थ—वेदांना प्रमाणभूत मानणें; 'मोक्षसाधनें' प्रवृत्ति-
भेदानें अनेकविध समजणें; पूजा अमुकच देवाची करावी अशा
आग्रह नसणें; अशा विशाल उदार, सर्वसमृद्धी वृत्तीन धर्म
सनातन होतो.

अनुष्टुभ्

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि भा शुचः ॥ ८४ ॥

आद्यो

साऱ्या धर्मां त्यजुनी, येईं मज एकट्यास तूं शरण
शोक नको ! तुजला मी, सर्वेहि पापांमधून सोडवित ८४

गद्यार्थ—(भावान् अर्जुनाला म्हणतात, म्हणजे त्याला
निमित्त करून सर्व मानवजातीला म्हणतात—) इतर सर्व
धर्मांचा त्याग करून तू मला एकट्याला शरण ये. धावत नको !
मी तुला सर्व पापापासून मुक्त करीन.

अनुष्टुभ्

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्यो वत्स. सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ८५ ॥

आद्यो

उपनिषदें या गावी, त्यांतें गोपालकृष्ण दुहणार !
अर्जुन वत्स, पिणारे
सुधी, नि गीतामृतचि पय धोर (मधुर) ॥ ८५ ॥

गद्यार्थ—सर्व उपनिषदें या गावी, त्याची चार काटणारा
साक्षात् गोपालकृष्ण, अर्जुन हा वावरू, दूध पिणारे तुझ व
गीतामृत हेंच तें महामोखाचें सुमधुर दूध !

अनुष्टुभ्

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽरम्भानं सृजाम्यहम् ॥ ८६ ॥

अनुष्टुभ्

जेव्हां कैःह्नाहि धर्मांला, अर्जुना ! ग्लानि येतसे ।
अधर्महि उठे जेव्हां, तेव्हां मी जन्म येतसे ॥ ८६ ॥

गद्यार्थ—(भगवत् आचार्यन देतात)—हे अर्जुना ! जेव्हा
जेव्हा म्हणून, धर्मांला अवकळा येते व अधर्म डोकें बर काढतो,
तेव्हा मी अवतार घेतों.

अनुष्टुभ्

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेय परधर्मो भयावहः ॥ ८७ ॥

आद्यो

युक्ताचरितहि परधर्मा धर्मांहुनि आपुला घरा विगुण ।
परधर्म हा भयावह—निजधर्मा राहूनी धरें मरण ॥ ८७ ॥

गद्यार्थ—योग्य रीतीनें आचारिलेल्या परधमापेक्षा, आपला स्वतःचा धर्मच उरा,—मग आपला धर्म गुणानी जरा कमी का असेना स्वधर्मांत (किंवा स्वधर्मासाठी) मरणें मुद्धा श्रेयस्कर. पण परका धर्म वेव्हाहि भयाविहच

●●●

अनुष्टुभ्

ऊर्ध्वबाहुर्विरीम्येप न च कश्चिच्छृणोति माम् ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्म किं न सेव्यते ? ॥ ८८ ॥

अनुष्टुभ्

ऊर्ध्वबाहु रडे मी हा, कुणी न मज ऐकतो ! !

अर्थ कामहि देई जो, सेवित्या का न धर्म तो ? ॥ ८८ ॥

गद्यार्थ—(व्यास मुनि म्हणतात)—हे मानवाना ! हात उच करून, हा मी (वेव्हाचा) आजीवा करून सांगत आहें, पण,

मास कुणीच ऐकत नाही बायना, (तुम्हास भारी प्रिय ते) अथ कामहि जो देतो, त्या धर्माची सेवा का करीत नाही ?

●●●

अनुष्टुभ्

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कोन्तेय तव कुरुष्व मदर्पणम् ॥ ८९ ॥

अनुष्टुभ्

करिंसी भक्षिंसी, देशी, जें जें दाफिंसि होमुन ।

यदर्थ तप, ते मातें अर्जुना कर अर्पण ॥ ८९ ॥

गद्यार्थ—अर्जुना ! जें जें तू करतोस, भक्षितोस, यज्ञात आहुति म्हणून टाकतोस देतोस, ज्यासाठी तप करतोस, तें तें खातें, मला अपण कर ! (त्यात फसलाहि स्वार्थ व फलश्या ठेवू नकोस)

●●●

प्रकरण ३५ वें

तृप्ति, तुष्टि, संतोष, समाधान, शमसुख, शांति, त्यक्तस्पृह

मालिनी

ययमिह परितुषण वरकलैस्त्व च लक्ष्म्या

सम इह परितोषो निरिंशोपो विशेष ॥

स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्र ? ॥ १ ॥

मालिनी

धन मिळुनि जसा तू, तुष्ट मी बळकलानें

समगुण धनलें हे तुष्टिल्या सदगुणानें ॥

हृदयें विपुल तृष्णा तो दरिद्रीच खास

अधन, धनि कुणी का तृप्ति येता मनास ? ॥ १ ॥

गद्यार्थ—हे श्रीमता ! तू अपत्तीनें तुष्ट तर मी बळकलानें

तुष्ट । तुष्टीचा गुण दोघात समान अवस्थानें, आपा दागह

आता सारखेच झालें ज्याची तृष्णा मोठी तो जरा दरिद्री. पण, मन सतुष्ट अवस्थार, श्रीमंत कोण व दरिद्री कोण ? ●●●

वसंतविराटका

सर्पा पिबन्ति पवन, न च दुर्बलास्ते

शुक्लस्तुगैर्नगजा वल्गिनो भवन्ति ॥

कन्दै फलैर्नगिरा क्षपयन्ति काल

सन्तोष एव पुरुषस्य पर निधानम् ॥ २ ॥

वसंतविराटका

वायु पिनो तरिहि सर्प नसे अशक

शुक्लें तुणें गज यल्लिष्टचि काननात ॥

कन्दै फलें मुनिहि नेंति सुखात काल

संतोष हेंच पुरुषास निधान थोर ॥ २ ॥

गद्यार्थ—साप वायु पितात, पण, ते काही दुर्मेल नव्हेत. शुष्क गवत खाणारे रानहत्ती, हे सर्वांत बलवान् असतात. कद फळें खाऊन, मुनि सुखानें कालक्रमणा करतात. संतोष हें माणसाला सपत्तीच्या मोठ्या ठेव्यासारखें आहे. ●●●

अनुपदम्

अवृत्त्या परसन्तापमगत्वा खलनम्रताम् ।
अनुसृत्य सतां वर्म यत्स्वल्पमपि तद्रुद्ध ॥ ३ ॥

वसततिरका

देतां न तापलचमात्र कर्धीं दुज्यांस
पायां कर्धीं न पडतां खलवुर्जनांस ॥
देतां न सोडुनि कर्धीं पथ सज्जनांचे
थोडे मिळेल तरि तें अतिथोर स्वाचें ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—दुसऱ्या कोणाला ज्ञान न देता, दुर्जनाच्या पायां न पडता, सज्जनाचा मार्ग न सोडता जे काय थोडेसे मिळेल, तेंच पुष्कळ; (समजून समाधान मानणे हिताचे आहे.) ●●●

अनुपदम्

दारिद्र्यानलसन्तापः शान्तः सन्तोषवारिणा ।
याचकाशाविघातान्तर्दाहः केनोपशम्यति ॥ ४ ॥

वसततिरका

दारिद्र्य अग्नि भडके जधि अंतरांत
दांपून तुष्टिजल त्या करितोंच शांत ॥
क्षेणें कधीं न घडणें गरिबास दान
हा दाह मात्र मनिचा शमवील कोण ? ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—(आधीं श्रीमत व दाता असत, आता दारिद्र्य झालेल्याची व्यथा कवि सांगतो) माझ्या दारिद्र्याचा अग्नि जो दाह करतो, त्यावर एडीचें जल शिंपडून तो भी शांत करीत आहे. पण याचक (पूर्वीची कीर्ति ऐवज) माझ्या दारी येतात, त्याची निराशा मला करावी लागण्यानें, 'होणारा, हा मनाचा दाह कसा शमावा ? ●●●

शिवरिणी

अवश्य मातारधिरतरमुपित्वाऽपि विषया
प्रियोने को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयम्भूत् ॥
व्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय भनस.
स्वयं स्वका होते शमसुखमनन्त विदधति ॥ ५ ॥

शिवरिणी

किती भोगा ! जाणें अठळचि असे सर्व विषयां
स्वयें ना सोडी त्यां नर; किति वियोगीं फरक य—
स्वयें जातां देती विषय हृदया दु खचि अति
तयां टाकी, त्यातें, अमित शमसौख्यें वितरती ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—बहुकाळपर्यंत भोगून झाले, तरी, विषय हे निघून जाणार, हें अठळ आहे; पण, तरा माणूस त्यांना सोडीत नाही. तेव्हा वियोगावियोगात काय भिन्नता आहे ! (तें पहा—) विषय जेव्हा स्वेच्छेनें माणसाला सोडतात (तो आधिव्याधिग्रस्त इत्यादि झाल्यानें), तेव्हा तो वियोग माणसाला अत्यंत दुःखादायी होतो. पण, (मन सयमादि योगानें) माणसानें आपण होऊन त्यांना सोडले, तर, त्या वियोगाने माणसाला अनंत शांतिवृत्तीचें सुख मिळतें. ●●●

अनुपदम्

सर्वत्र सम्पदस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्रूपदास्य ननु चर्माह्वतेन भू ॥ ६ ॥

वार्ता

जग विभवपूर्ण त्यातें ज्याच्या संतोष अतरीं वाटे ।
जोडा ज्याच्या पायीं, त्या चर्मावृत्त समग्र भू वाटे ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—ज्याचें मन सतुष्ट, त्याला, सर्वत्र वैभवपूर्ण जग दिततें. ज्याच्या पायात जोडा असेल, त्याला, जमिनीवर, कातल्याच्या पायपड्या घातल्यासारखेच आहे, नव्हे का ? ●●●

शार्दूलविक्रीडित

गन्धाव्या ननमल्लिक मधुररत्नस्य गतो मूयिका
ता इष्टाऽऽह गत. स चन्दनवन पश्चात्सरोज गत. ॥
बद्धस्तत्र निशाकरेण सहसा रोदित्यसौ मन्दधी
सन्तोषेण विना पराभवपद प्राप्नोति सर्वो जन ॥ ७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

सोडी गंधित मल्लिका, अलि उडे त्या मूयिकांच्या राणी
पाहे ती, झणि जाह चंदनवनी, पश्चात् त्या मागुनी ॥
रात्रीं पथ मिटून, हा अडकता; येडा करी रोदन !
संतोषाविण हो, पराभव मिळे साऱ्या जनालागुन ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—सुगंधी नवमल्लिकेला सोडून भ्रमर हा मूयिकेकडे गेला. तिला पाहिली न पाहिली, ती, चंदनवनात गेला व

तेथून कमलाकडे गेला. एवढ्यात अचानक रान झाल्याने ते कमल भिडले व त्यात हा अडकला व मग बसला हा वेडा रडत ! संतोष नसला, की, सर्वानाच पराभूत होण्याची पाळी येते. ●●●

अनुष्टुभ्

परिज्ञातोपमुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
विज्ञाय सेवितो मैत्रीमेति चोरो न शत्रुताम् ॥ ८ ॥

अनुष्टुभ्

जाणुनी भोगतां भोग, नराला वेति तुष्टता ।
जाणुनी सेवितां चोर, धरी मैत्री न शत्रुता ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—नीट जाणून जर भोग भोगले तर, ते माणसाला तुष्टता देतात, नीट ओळखून, चोराशी परिचय केला, तर तो मैत्री धरतो ; शत्रुत्व धरीत नाही. ●●●

शिकरिणी

स्थितिः पुण्येऽरण्ये सह परिचयो हन्त हरिणैः
फलैर्मध्या वृत्तिः प्रतिनदि च तल्पानि द्वपदः ॥
इतीयं सामग्री भवति हरभक्तिं स्पृहयतां
यनं वा गेहं वा सदृशमुपशान्त्यैकमनसाम् ॥ ९ ॥

आर्या

पुण्य वनांतचि वसणें, परिचय करणें गरीव हरिणांसी,
पायन वृत्ति फळांमीं, नद्यान्धाच्या शिलाच शयनासीं ॥
हरभक्ति जे अपेक्षित ति त्यां सामग्री अशीच सात्त्विक ही
शमसुखाचि इच्छित्यांना यन वा गृह वा समान दोन्हीही

गद्यार्थ—पवित्र अशा अरण्यत राहावें; निष्पाप हरिणांशी
सगल करावी; फळाशनाने पवित्र उपजीविका करावी; नद्यान
द्याच्या किनाऱ्यावरच्या शिलानाच आपली शय्या करावी;—
शमकराची भक्ति करू पाहणाऱ्यांना इतकी साधी सावरिक सामग्री
पुरेशी आहे. ज्याच्या मनांत शांतिसुखाचाच प्यास घेतला
आहे, त्यांना रान वाय, व घर वाय, दोन्ही सारखेच ! ●●●

मन्दाश्रान्ता

भूः पर्यङ्को निजभुजलता कंदुं, खं वितानं
दीपश्चन्द्रो विरतिवनितालम्बसङ्गप्रमोदः ॥
दिक्कान्ताभिः परनचर्मैरीष्यमानः समन्ताद्
भिन्नुः शेते वृष इव सुप्रि त्यक्तसर्वसुहोऽयम् ॥ १० ॥

आर्तूलविक्रीडित

भूमीचाच पलंग, वाहुच उशी, आकाश हेंचि छत
झाला चंद्र दिवा, विरक्तिवनितासंगांत आनंदित ॥
दिक्कान्ता, चवरी करून पवना, ज्या वारिती विंक्षण
मिस्तू हा निजला नृपासम जमीं, सान्या स्पृहा सोडून १०

गद्यार्थ—भूमीचा पलंग केलेला आहे, दशाची उशी केलेली
आहे, व, आकाशाची मच्छरदाणी लावलेली आहे, विरक्तिवरी
रमणीया कुशीत घेतल्याचा आनंद मिळत आहे—दिग्बधू,
सान्याच्या चषण्या करून विंक्षण वारीत आहेत,—अशा थाटात,
सान्या इच्छा सोडून, हा मिश्र एखाद्या राजासारखा निजला
आहे. ●●●

अनुष्टुभ्

भिक्षा कामदुष घेनु कन्या शीतनिवारिणी ।
अचला तु शिवे भक्तिर्विभवैः किं प्रयोजनम् ! ॥ ११ ॥

अनुष्टुभ्

ज्या कामधेनु भिक्षा ही, गोधडी शीतवारण ।
शिवभक्ति तरी ज्याची दड, त्या फासया धन ? ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—भिक्षा हीच ज्याला कामधेनु, व गोधडी हीच
थडी निवारणारी, पण ज्याची शिवभक्ति अचल त्याला बैमबांची
पर्वा काय ! ●●●

अनुष्टुभ्

अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।
सदा सन्तुष्टमनसः सर्वा सुखमया दिशः ॥ १२ ॥

अनुष्टुभ्

जो शांत, दान्त, निर्द्वेष्य, समवृत्तचि अतरीं
सदा तस मनीं त्यातें भरे सुख दिगंतरीं ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—शमसुख, दमसुख असलेला द्रव्यहीन, पण सर्वत्र
समवृत्तीचा, सदा सन्तुष्ट, अशा माणसाला, सर्व दिशा सुखपूर्णच
असतात. ●●●

अनुष्टुभ्

अश्रीमहि वयं भिक्षामाशयासा वसीमहि ।
शयीमहि महीशृष्टे कुर्वीमहि किमीश्वरः ! ॥ १३ ॥

अनुष्टुभ्

खातो भिक्षाच हें, आम्ही, दिशा हें घडच नेसतों ।
भूवरी निजतों—आम्हां हवा थीश करास्त तो ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—जे आम्ही मित्राच रातो; दिगंबर नेमतो; भूमीव-
रच निजतो; त्या आम्हाला श्रीमान् कयाला हवेत !

शार्दूलविक्रीडित

पुण्यैर्मूलफलेः प्रिये प्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वानुना
भूशय्यां नयवल्कलैः कुरु तृणैरुत्तिष्ठ याम्पो वनम् ॥
क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां कदा
वित्तव्याध्यविवेकसङ्कुलगिरिं नामापि न श्रूयते ॥ १४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

हो संतुष्ट फळामुळांवर अतां जाऊं प्रिये ने वर्नी
शय्या भूमि फरी सुवल्कल नवें पानें तृणें घालुनी ॥
वित्तव्याधि जडोनिया वरळती श्रीमंत जे मूढधी
क्षुद्रांचें असल्या, न नांवहि जिथें ऐकावया ये कधी ॥ १४ ॥

गद्यार्थ—चल ऊठ, प्रिये ! आपण वर्नी जाऊ; तू आतां
पवित्र फळें मुळें यावरच सतोष मान; जमिनीवर गवत व नवीं
वल्कलें अंयस्न शय्या कर; अशा स्थळी जाऊ कीं, धनरोगाने
पीडित व विवेकहीन होऊन वरळणाऱ्या, श्रीमंत क्षुद्रांचें, जेथें
कधी नावसुद्धा ऐकू येणार नाही.

प्रकरण ३६ वें

संसाराचा पश्चात्ताप-विवेकांजन

वसंततिलका

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इति प्रहरन्ति देहम् ॥
आयुः परिस्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोक्तस्तथाऽप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ १ ॥

वसंततिलका

व्याघ्रीपरी जणुं जरा भिववीत राहे
देहा रिपु प्रहरिती जणुं रोगही हे ॥
आयू झरे जल जसें फुटतां घडा तो
आश्चर्ये कीं, जन तरी अहिता करीतो ॥ १ ॥

गद्यार्थ—एकीकट्टन वार्धक्य हें एखाद्या वाणिगीसारखे माण-
साला मेवढायीतच राहतें—दुसरीकट्टन शत्रूसारखे रोग हे
माणसाच्या देहावर प्रहार करीत अगतात ! तिखीकडे, फुटून
चीर पडलेल्या घटानून जसे पाणी, तसें आयुष्य पाहतून
चाललें आहे...आणि तरीहि (डोळे न उघडतां) माणूस

स्वताच्या अहिताच्याच वृत्ति करीत बसतो हें केवढें आश्चर्य
म्हणावें ?

शिवरिणी

अजानन्माहात्म्यं विशति शालभस्तीब्रदहने
स मीनोऽप्यज्ञात्वा बडिशयुतमश्नाति पिशितम् ॥
विजानन्तोऽप्येते वयमिह निपञ्जालजटिलान्
न मुक्कामः कामानहह ! गहनो मोहमहिमा ॥ २ ॥

शिवरिणी

महाज्वालांमध्यं न कट्टुनि असा टोळ पडतो
जळीं मासा तैसा, गळ न दिसतां, मांस, मिळितो ॥
परी जाणोनी कीं, " इथ सरळ दुःखेंच वसती, "
न सोडूं या कामा तर गहन हो मोहमहती ॥ २ ॥

गद्यार्थ—अशीं आपण मागून जाऊं, हें कळत नाही,
म्हणून, अज्ञानें, तिनार टोळ महाज्वालांमध्यें जाऊन
पडतो; आत गळ आहे हें माहीत नवतें, म्हणून माया आणि-

पाचें मास (व त्याचरोबर गळ) गिळून बसतो पण, कामाच्या सगतींत, वेचळ दुखें, आपत्तीच, भरलेली आहेत, हें नीट फळत अस्त सुद्धा, आम्ही मनुष्यप्राणी, कामाचा त्याग करित नाही, तर, मोहाचा महिमान फार प्रबल असे म्हणावयाच ! दुसरें काय ?

वसंततिलका

●●●

विस्तारित मकरकेतनधीनरेण
खीसजित वडिशमन्न भवान्पुराशौ ॥
तेनाचिरात्तदधरामिपलोलमर्त्य—

मरत्यान्विदृश्य स पचत्यनुरागवहौ ॥ ३ ॥

वसंततिलका

लीरूप जाल एखी मयसागरी या
कोळी अगग अधरामिप लावुनीया ॥
भाळे क्षणात नरमत्स्य, तयास खेची
प्रेमाग्निमार्जि मग त्या शिजवी सुखेंची ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—मग नावाच्या कोळ्यान, लीरूपी जाले या मय सागरावर पसरिल आहे त्याच्या अधररूपी अमिपाला सुद्धा पुष्पमत्स्य जाल्यात आले, की, त जालें तो ओढून त्या मरत्याना प्रेमरूपी अग्नीत घावून शिजवितो !

●●●

सम्यगा

स्थाव्या वैदूर्यमस्या पचति तिलकणाध्वन्दनैरिन्धनाद्यै
सौगर्णालङ्गलाम्रिखनति वसुधामर्ममूलस्य हेतो ॥
छित्त्वा कपूरखण्डान्कृपिमिह कुरते कोद्राणा समन्तात्
प्राप्येमा नर्मभूमि न चरति मनुजो वरतपो मन्दभाग्य ॥ ४ ॥

सम्यगा

जाळोनी चंदनाते, तिलचि शिजयितो रत्नपानीं अमोल
सोन्याच्या नागराने जगभर उकरी लाभण्या अर्कमूळ ॥
तोडोनी कापराच्या तरस, चढुकडे पेरितो कोद्राचा
सेरीना जो अमागीतप, जनु मिळुनी कर्मभूमीत सासध

गद्यार्थ—(चीन्याशी लख यानीच्या फेन्याच सार्थक्य साधू शकत, असा सोयामोलाचा,) मानवजम, या कर्मभूमीत लाभला असून, जो हतभागी, तप, पुण्याचरण न करता, धुद सगलासुं भोगत असतो, तो रत्नाच्या पायामर्त्य चंदनासारखा सपण जाळून धुद तीळ भागीत शिजवित बसतो ! किंवा धुल्लूक रत्न्या झाडाचें मूळ सापट्यासाठी, जगभर, सोयाच्या नाग रानें उकलून बसतो, किंवा मोत्यवान कापराचा शूट घाटून, त्या

बागी सर्वत्र कोद्रवासारखा (हरीत) मिफार धान्याच पीक काढीत बसतो, असच म्हटल पाहिजे !

●●●

शाईलचिक्रीदित

या साधूख खलान् करोति, निदुषो मूर्खान् हितान्देपिण
प्रत्यक्ष कुरुते परोक्षममृत हालाहल त क्षणात् ॥
तामाराधय सत्क्रिया भगवतीं भोक्तु फल वाञ्छित
हे साधो ! व्यसनैर्गुणेषु विफलेश्चास्या वृथा मा कृथा ॥ ५ ॥

शाईलचिक्रीदित

दुष्टा सुष्ट, सुमित्र शत्रुस करी, विद्वान् मूर्खांसही
आणी दृष्टिस जी परोक्षहि, सुधा काडी विषातूनही
ती देवी भज सत्क्रिया, मिळविण्या तू इच्छिशी तें फळ
हे साधो ! विविधा गुणास्तव नको सायास हे निष्फळ ५

गद्यार्थ—शी दुष्टाना सजन करते मूर्खाना पडित करते, शत्रूना मित्र करते परोक्ष बस्तूंचेहि दशन घनविते, हालाहलाचें हि अमृत करते, त्या सत्कर्मरूपी देवतेचीच हे साधो ! तू आराधना कर ! इतर नाना सिद्धि प्राप्त करण्यासाठी कष्ट करून, उगाच गाना उत्पन्नेषु तू करू नकोव

या श्लोकाच्या रचनेविषया व पाठभेदाविषयी पार मर्मज्ञ भक्त शकतात मी स्वीकारलेल्या ' सत्क्रिया भगवतीं ' हा पाठ पुढील ' भोक्तु फल वाञ्छितम् ' याशी नीट जुळतो पण पहिल्या दोन ओळींतल्या दोन दोन द्वितीयायुक्त जोड्याचा क्रम उल्टा करवा लागतो म्हणजे साधूना खल करिते याऐवजी एखाद्या साधू करते असा अर्थ लावावा लागतो म्हणजे मूळ भर्तु हराची रचना सद्गुरु मानावी लागते सत्सत्तमस्य वाटेक तसा अवय लावलेला वाळतो म्हणून, तरा पाच जोड्या उलट्या करण्या लागण ह युक्त नव्हे ! बर वामन पंडितानी " मल्यान दुर्जन करते, विद्वानास मूल करित अमृताच विप करते, -अशी चर्चा " म्हणून आहे त पण नाही. व चांगल्याच वाट करणारा चढिका वाञ्छित फल कशी देणार ? याशिवाय ' सत्क्रिया ' एवजी चर्चा भगवतीं = कालवक्रचरिणी प्रकृति रूपमवनी असा पाठभेद त्या बर्किसा = सरस्वती असाहि पाठभेद घटवत तरा मवानी किंवा सरस्वती या दोही देवता चांगल्याच वाट करतात की काय ? व तस करत असल्याच चांगल्याच वाट ह वाञ्छित फल वस अथ शपेल ! दोन्ही ' सत्क्रिया ' हाच पाठ ठीक वाटत, व, त्यासाठी द्वितीयायुक्त शब्दाच्या पाच जोड्या उलट्या करण्या लागतात, हा दोष पत्करावा लागतो, पण, अथ तरा नीट लागतो

●●●

गार्था

पतित पशुरपि कूपे नि सर्तुं चरणचालन कुरते ।
धिर् नृ त्या चित्त ! भगव्येरिच्छामपि नो विभर्षि नि सर्तुम् ॥ ६ ॥

गार्था

पडता कुच्यात पणही निघण्या धडपड करोच चरणाची
धिर् नृ तुज चित्त ! भगव्यैर्तुन इच्छाही न काय
निघण्याची ? ॥ ६ ॥

गद्यार्थ- विहिरीत पडला, तर, यकश्चित् पशुसुद्धा, गाहेर
निघण्यासाठी, पायाना धडपड करते हे माझ्या मना ! तू तर
(ज्जानना विहिरीत नहे तर,) अफा उसारसागरान पडून
बुडत आहेस ! पण गाहेर पडण्यासुद्धा, (धडपड तर राहोच पण)
नुसती इच्छासुद्धा, तुला होऊ नये ?

अनुपदम्

कामिनीनायकान्तारे स्तनपर्वतदुर्गमे ।
मा सखर मन पान्य ! तत्रास्ते स्मरतस्कर ॥ ७ ॥

वसवतिलका

स्त्रीदेहरूप अतिघोर अशा घनात,
त्या उच्च उच्च कुच दुर्गम पर्वतात ॥
पाधापरि भटकणे न तुवा मना ! हे,
त्याच्यामधे लपुनि मग्नथ चोर राहे ॥ ७ ॥

गद्यार्थ-स्तनरूपी पर्वतांनी, दुर्गम उंचलेल्या, अशा, स्त्री देह
रूपी भयकर अरण्यामध्य, हे मनरूपी पाधा ! तू सचार करून
नकोस ! त्यामध्य, मग्नरूपी चोर दग धरून बसलेला
आहे !

टुप्पी

कुचौ तु परिचर्चितु परिचित चिर चन्दन
कृता परसुतेजयो परिसरेऽरविन्दस्रज ॥
स्तुतिर्नितरपि स्मृतिरितनो वृत्तैरादरा—
दिद नृ निखिल पुनरिचरित मया नेखरे ! ॥ ८ ॥

गार्था

चंदन घापरिले मी केवळ लेपन कुचास करण्याला !
स्तनपरिसरींच केवळ कमलाच्या नित्य घातल्या माला ॥
स्तुति नति या स्मृति नेली आदरमावे सदैव रमणीची
इति यातिज एवहि परि, केजी नाही कधीच ईशाची ८

गद्यार्थ-आजवर माझा चंदनाशीं परिचय केवळ, स्त्रीच्या
स्तनावर विलेपन करण्यापुरताच होता कमळाच्या माला केवळ
स्त्रीच्या स्तनाभोवतींच काय त्या घातल्या, स्तवन, नमन, स्मरण
सब काही कले तें मोठ्या आस्थेने केवळ कामिनीचेंच कले !
(हाय ! हाय ! आता पश्चात्ताप होतो कीं) मी यातील एकाहि
इति-(चंदन लावणें, कमल वाहणें, स्तवन, नमन, स्मरण)
परमेश्वराबाबत का नेली नाही ?

●●●

मालिनी

अलमतिचपलत्वास्त्वप्रमायोपमवा—
स्परिणतिरितस्त्वास्त्वमेनान्नाया ॥
इति यदि शतवृत्तस्त्वमालोक्याम—
स्तदपि न हरिणाक्षीं त्रिस्मृत्यन्तरात्मा ! ॥ ९ ॥

मालिनी

क्षणभर टिकणारा, स्वप्न, माया, जणू तो,
विरसचि परिणामीं सगम स्त्रीसचें तो ॥
हृदि जरि शतदा हें तत्त्व गेलें ठसून,
तारि मन चित्तरे हें कामिनीला कधी न ॥ ९ ॥

गद्यार्थ-अगदी क्षणभुर असल्याने, स्वप्नासारखा, माये
सारखा आणि परिणामी विस करणारा, अवाच, स्त्रीचा सगम
असतो, हें सर्व तत्त्व, शमरवा ठसलें असूनहि, अतः मा कामिनीला
विसरत नाही !

●●●

वैतालीय

निखिल जगदेर नश्वर पुनरस्मिन्नितरा वलेनरम् ॥
अय तस्य वृत्ते नित्यानय क्रियते हन्त मया परिश्रम ! ॥ १० ॥

वैतालीय

जगनश्वर सर्व त्यातुनी, तनु ही फारचि, हेंहि जाणुनी ॥
परि तीस्त्वय कष्ट केवढे करिती मानच हाय ! चापुडे ॥

गद्यार्थ-सर्व जगनश्वर आहे य त्याच्या त्यान, हा देह
तर विशेष नश्वर आहे आणि हें जाणूनहि या असल्या
देहासाठी मी हे केवढे परिश्रम करात आहे ! हाय !
हाय !

●●●

शिलारिणी

अपते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिभिर्धौ
कर कर्णे कुर्वन्त्यपि निष्ठ कपालिप्रभृतयः ॥
इमं तं मामम्ब त्वमियमनुकम्पाद्देहदये
पुनाना सर्वेषामघमयनदपं दलयसि ॥ ११ ॥

शिलारिणी

जयाच्या उद्धारी त्वरित जर्गि तीर्थे शरभती
करां कानां ठेवी सुरगण महादेव प्रभृति ।
असा जो मी त्याचा सद्यमति उद्धार करिशी
तयानें सर्वांच्या अघमयनदर्पास हरिशी ॥ ११ ॥

गद्यार्थ— (जगन्नाथदूत गंगाप्रार्थना) (ज्या माझी मयकर
पापे पाहून) ज्याचा उद्धार करण्याच्या कामी (आपल्याला
तें जमणार नाही म्हणून) जगातलीं सारीं तीर्थें लज्जित होतात ;
प्रत्यक्ष शकतां हि देवहि कानावर हात ठेवतात अशा मला, हे
सद्यदेव माते गत । तू पावन करतेस व अशा रीतीनें पापाचा
नाश करण्याचा इतर सर्वांचा गर्व तू हरण करतेस । ●●●

शिलारिणी

अवृत्तिभ्यासहो नियममथ मिथ्या प्रलपन
कुतर्कैस्त्वभ्यासः सततपरपैशुन्यमननम् ॥
अपि श्रय श्रव मम तु पुनरेव गुणगणान्
ऋते त्वत्को नाम क्षणमपि निरीक्षेत वदनम् ॥ १२ ॥

शिलारिणी

अवृत्ति भवानाची, अनृत चर्चें नित्य वदनीं
दुज्याचा घुष्टाया-सतत करणें-तर्कट जनीं ॥
गुणांची मत्कीर्ती पुनरपि पुन्हां ही परितुन
तुझ्यावीणें कोण क्षणहि मम पाहील वदन ? ॥ १२ ॥

गद्यार्थ— (जगन्नाथदूत गंगाप्रार्थना.) कुल्पासारखें माझे
बागणें; मुलानें सतत रोंगे बोलणें, तर्कटपणाचा मोठा अभ्यास,
परतयाचा नेहमीं दुष्टाचा करून चहाड्या वगैरे करणें, इत्यादि
माझ्या असल्या या गुणसमुदायाची कीर्ति (१) पुन्हा पुन्हा
ऐकून, हे गंगामाई ! तुझ्यावाचून जगात असे दुसरे कोण आहे
की, जें माझे क्षणभर तरी ताट पाहील ? ●●●

हरिणी

अभिमतमहामानप्रन्यप्रमेदपटोयसी
गुरुतगुणभ्रामाम्मोजस्वोऽग्न्यलचन्द्रिका ॥
विपुलविलसच्छब्दावलीमिदानकुठारिका
जठरपिठरी दुधूरेपं कोनि विडम्बन् ॥ १३ ॥

षाया

प्रिय अभिमानाच्याही गांठी जी तोडण्यांत बहु कुशल
वहगुणरूपी कमला स्थान करायस चंद्रिका उजळ ॥
सुंदर लजावल्ली छेदायातें कुन्हाड जी होते
भरण्या हुण्कार खळगी पोटाची, बहु विटंबना करिते १३

गद्यार्थ—मनुष्याला विशेष प्रिय अशा स्वभिमानाच्या गांठी
तोडून टाकण्यात जी अविशय पणईत असते; थोर गुणरूपी
कमलाना (सूर्यविक्रासी कमलाना) स्थान करून टाकणारे
स्वच्छ चांदणेंच जणू जी ठरते; (हृदयस्थानात) स्वच्छदपणें वाहून
फोफावलेल्या लजारूपी वेलीच्या विस्ताराला छेदणारी कुन्हाडच
जी होते; ती भरण्यास कठिण अशी पोटाची ताच अत्यंत
विटंबना करते. ●●●

शादूलविक्रीडित

भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिहत भीतिच्छिद सर्पदा
दुर्मोत्सर्पमदाभिमानमयन दुःखौघविध्वसनम् ॥
सर्पत्रान्वहमभ्रयनसुलभ साधुप्रियं पावनं
शम्भोः सत्रमपार्यमक्षयनिधिं शस्तन्ति योगीश्वराः ॥ १४ ॥

शादूलविक्रीडित

भिक्षाहार; अन्नद, दीन न करी; भीतीस उच्छेदितें
माशी मत्सर, गर्व, मान मर्निच, दुःखास निध्वंसितें ॥
साधूंना प्रिय, पुण्य, रोज कुठही कष्टाविना जें मिळें
शंभूसत्र अथार्थ, अक्षय असें योगीश्वरीं बानिलें ॥ १४ ॥

शादूलविक्रीडित

जेणे रोगमय, जेणे व्युत्तिमय, विटें नृगालाड्डनं
जने देन्यमय, जेणे निपुमनं, जेणे जराया मयम् ॥
शाश्वे वादमय, गुणे खल्लमय, काये वृत्तान्ताड्डय
सर्वं वस्तु मयान्वितं सुवि नृगां, वैरूप्यमैवामयम् ॥ १५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

भोगाला भय रोग, पातहि कुला, वित्त नृपाचें भय
मानाला भय दैन्य, शत्रुहि चला, रूपा जरचें भय ॥
शास्त्राला भय वाद, दुष्टहि गुणा, देहा यमाचें भय
भीतिग्रस्तचि सर्व वस्तु जगतीं धैर्याय हें निर्मय १५

गद्यार्थ—जगातल्या सर्व वस्तूच्या मागे कशाचें ना कशाचें तरी भय हे लागलेलेंच असते (व त्यापासून त्याचा नाशहि समवते. उदाहरणार्थ—) विषयोपमोग घेणाराला रोगापासून भय असतें, सत्कुलाला (नीतिरत्नापासून) पतन हें भय आहे, सपत्नीला राजा (तें कधी हारण करील) हें भय असतें, स्वाभिमानी स्वभावालाला दैन्य स्वीकारण्याचा प्रसंग म्हणजे भरणच; बल्यताला शत्रूचें भय असते, सौंदर्याला वाघेक्यापासून भय असतें, उच्च शास्त्रज्ञानप्राप्तीस (वितंड) वाद हें भय, गुणाला दुष्ट माणसा पासून भय, देहाला मृत्यूचें भय असत. बैराग्य हें मान पूर्ण भयारहित असत.

●●●

शार्दूलविक्रीडित

भोगास्तुङ्गतर्ह्यमङ्गचपलाः प्राणा क्षणध्वसिताः
स्तोत्रान्येन दिनानि यौवनसुख, प्रीतिः प्रियेष्वस्थिता ॥
तत्ससारमसारमेव निखिल बुद्ध्या बुधा बोधना
लोमानुग्रहपेशलेन मनसा यत्नः समाधीयताम् ॥ १६ ॥

शार्दूलविक्रीडित

लाटा चचल तेचि भोग चल हे, प्राण क्षणें लोपती
थोडेची दिन यौवनीं सुख, टिके प्रीति प्रियांची न ती ॥
तेन्हां खंष्टति ही असार सगळी, सुखें असें जाणुनी
यत्नें नित्य परोपकार करणें हा ध्यास ध्यावा मनीं १६

गद्यार्थ—विषयोपमोग हे उच्च लग्न जितक्या लौकर फुत्तात तितक्या लौकर नष्ट होतात; प्राण हे क्षणभर असतात, तारुण्याचें सुख थोडे दिवनाचें सोरती, प्रेमिकाच प्रेम हेंहि अस्थिर; तेन्हा हे शास्त्रासुद्धा मानवाना, लोवाच मले वरण या गोष्टीकडेच प्रयत्नानें मनाला वळवा.

●●●

शार्दूलविक्रीडित

भोगा मेघतलीलसच्चपलया तुल्यास्तथा प्राणिना—
मायुर्यायुविधिताश्रपटलीलोलाम्बुमुद्रकुसुम् ॥
लोला यौवनललासास्तनुपुष्टागिन्यामल्लय द्रुत
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धि निदग्ध बुधा ॥ १७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

जैशी बीज धनीं क्षणैक झळके, हे भोग तेसे गण
झोडी वायु तदा घनस्थ झरत्या पाण्यापरी जीवन ॥
तारुण्यातिल लालसा क्षणिक या जाणून हें सत्वर
लावा धैर्यसमाधिनें सुलभ त्या योगाकडे अतर ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—भोग हे मेघातल्या चमकत्या विजेसारखे व वाऱ्यानें झोडलेल्या दगातून झरणान्या जलविद्रुममाणे मानवी जीवन क्षणभर आहे; तारुण्यातील लालसाहि चंचल आहेत हें ध्यानीं घेऊन, धैर्य समाधिनें सुखक्य अशा योगाकडे सुखानीं मन वळवाचें.

●●●

छंदः

आयु कळोलोल कतिपयदिवसस्यायिनी यौवनध्री—
रथाः सकल्पकल्पा घनसमयतडिद्विभ्रमा भोगद्वगा ॥
कण्ठलेपोगपूढ तदपि च न चिर यन्निषादि. प्रणीत
ब्रह्मण्यसकचिचा भवत भवभयाम्मोधिपार तरीतुम् ॥ १८ ॥

सुमंदारमाळा

जणूं आयु हें लोल लाटा जळींच्या,
टिके यौवनध्रीहि थोडे दिन
विजा नाचल्या तेचि हे भोग सारे
मनांतील संकल्प तेसैं धन ॥
गळां घातलेली मिठी घडुमांनीं
यहुप्रीतिनें, ती टिकेना चिर
तरोनी भवार्थींतुनी पार जाण्या
रमावे, नरें ब्रह्ममागीं तर ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—आयुष्य हे लग्नइतकें चंचल आहे; यौवनाचें वैभव हें थोडे दिवसच टिकतें, मर्याती ही विचारतरंगासारखी आहे; मेघातील विजेच्या नवनाशकते भोग हे क्षणिक आहेत; प्रेमिवांनीं प्रेममयानें मारलेल्या मिठ्या पार काल टिकणान्या नसतात म्हणून भवभयाच्या समुद्रातून पार जाण्यासाठी ब्रह्मा मर्त्ये चित्त जहाजेणें अवश्य आहे.

●●●

छंदः

वृद्धेणामेधमप्ये नियमिततनुमि स्थीयते गर्भनासे
कान्ताभिलषदुःखस्थितिरुचिपमे यौवने मिश्रयोग ॥
वामाक्षीणामग्राहिसिनयसतिर्वृद्धमरोग्यसाधु
ससारे रे मनुष्या वदत यदि सुख स्वस्थमन्यसि किञ्चित् १९

सुमदारमाला

तनू आकसोनीच घार्णित कणें
रहाणें पडे भाग गर्भांतरिं
वियोगांचिया संभवं दुःखदायी
घडायी तुटी यौवनाभीतरिं ॥
अवघें हंसोनी वदायें स्त्रियांनीं
जळो ती अशी वृद्धता चाटते
वदे मानवा ! स्तौष्य तें जीवनीं या
दिसे अल्पही काय तूतें कुठें ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—(जन्मापूर्वीच दुःखाची सुरुवात म्हणून) अव-
यवाचा सकोच करून, घार्णित, मोठ्या कष्टाने गर्भांत राहायें
छागतें. तारुण्य हे तर प्रियेच्या वियोगाच्या समवासुळे (बर
तरवार टागल्यासारखे) दुःखःशायी—आणि त्यात (रसोखरोच)
स्त्रीचा वियोग घडवा. तरुण स्त्रियांनीं अपमानगमे हसायें असें
तें बाईक्य । तेंहि सुखकर नव्हे ! मग (हे सर्व ध्यानीं घेऊन,)
हे मानवानो ! सांगा पाहू या ससारात अस्पृशरी सुख आहे
काय ?

शार्दूलविक्रीडित

भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भग-
स्तकस्तेष्वेव कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृत चेष्टितैः ॥
आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयता
कामोच्छिन्नचित्तवशे स्वधामनि, यदि श्रद्धेयमस्मद्भवः ॥ २० ॥

शार्दूलविक्रीडित

होती भंगुर भोग हे विविध रे; त्यांचाच संसार हा
तेन्हां कां भ्रमतां वृथाच नरहो ! आतां पुरे खेळ हा ॥
आशापाश शमून काम झडुनी होतां चिनुद्धान्तर
तें स्वात्म्यांत करा विलीन; जर कां विश्वास माझ्यावर
गद्यार्थ—विषयभोग हे स्वभावतः क्षणभंगुर असून, त्याचाच
मिळून हा ससार बनलेला आहे तर हे नरानो ! कशासाठी हे
भ्रमत आहा ! पुरे आता हे खेळ. आशापाश फडून, कामाचा
उच्छेद होऊन चिनुद्द झालेले आपलें मन, माझें ऐकावयाचें
असेल, तर, स्वात्म्याचे ठायी विलीन करा !

शार्दूलविक्रीडित

ब्रह्मेन्द्रादिरुद्राणांस्तृणगणान् यत्र स्थितो मन्यते
यत्स्यादादिरस्य भवन्ति विभवाश्चैलोक्यराज्यादयः ॥
भोगः कोऽपि स एक एव परमो नित्योदितो ज्ञम्भते
भो साधो क्षणभङ्गुरे तदितरे भोगे रतिं मा कुर्याः ॥ २१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

जो लाभून नरा तृणासम गमे ब्रह्मेन्द्रदेवादिक
यत्स्यादं विभवांस वेचव गणी जैलोम्य राज्यादिक ॥
पेसा एकच उच्च भोग परि जो नित्यप्रकाशा धरी
साधो! त्याविण तूं कधीं न दुसऱ्या भोगांत इच्छा करी २१

गद्यार्थ—ज्याचा लय शाल्य असता, ब्रह्मा इन्द्र इत्यादि
सर्व देवतास मनुष्य तृणसमान मानितो; ज्याच्या स्त्रीपुढें,
निलोकाचें राज्य इत्यादि भोगसुद्धा वेचव वाढू लागतात. असा
सर्वोच्च, नित्यप्रकाशी, अवर्णनीय (ब्रह्मानंद नावाचा) भोग
आहे ! हे सज्जना त्या एका भोगाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि
क्षणिक भोगाची इच्छा करू नको.

शार्दूलविक्रीडित

न ध्यात पदमीश्वरस्य विधिभक्तसारविच्छिन्नतये
स्वर्गद्वाररुपाटपटनपदुर्धमोऽपि नोपार्जितः ॥
नारीपीनपयोधरोरुगुलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं
मातु केवलमेव यौवनतरुच्छेदे कुठारा वषट् ॥ २२ ॥

सुमदारमाला

तुटायस संसार, शास्त्रा धरोनी,
न मी चितिलें ईश्वराच्या पदा
पटु स्वर्गिचें द्वार उद्धाटणारा
न या धर्मही अर्जिला मी कदा ॥
न आर्लिंगिली पुष्ट ऊदस्तनांची
कधीं स्वर्गही मी कुणी सुंदरी
जहालां परी मातृतारुणवृक्षास
उच्छेदणाच्या कुन्हाडीपरी ॥ २२

गद्यार्थ—ससारतून सुटण्यास, विधिपुत्र, मी कधीं ईशपदाचें
ध्यान केले नाही. स्वर्गाचें द्वार उपजून देण्यात पदाइत अशा
धर्मांचेहि आचरण कधीं केले नाही; पुष्ट ऊदस्तन अवलेली
तरुणीहि कधीं स्वप्नातसुद्धा आर्लिंगिली नाही. (अशा रीतीनें
न पारमार्थिक, न ऐहिक सुपें भोगल्यानें) मी केवळ माझ्या
मातेच्या तारुण्यरूपी वृक्षाचा उच्छेद करणाऱ्या कुन्हाडीप्रमाणें
हालां ! (प्रसूतीमुळे स्त्रीचें तारुण्य नष्ट होतें.)

शिवरिषी

वयं येम्यो जाताधिरपरिगता एव खलु ते
समं यैः संवृद्धाः सृष्टिविषयतां तेऽपि गमिताः ॥
इदानीं गेते स्मः प्रतिदिवसमासव्रततनाद्
गतास्तुत्यावस्थां सिकतिलनदीतीतरुहमिः ॥ २३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

गेले दूर पुढे कधीच निघुनी ज्यांपासुनी जन्मलो
झाले ते स्मृतिशेष सधे जनही ज्यांच्यासवें घाढलो ॥
आला पात समीप हा अनुदिनीं-साजे खरी आजला
वाळूंदील नदीतदस्थ तर जे, त्यांचीच आम्हां तुला ॥२३॥

गद्यार्थ— ज्याच्यापासून आम्ही जन्मले ते तर कधीच निघून
गेले. ज्याच्या संगतीत वाढले त्याची आता आठवण काढायची
इतकेंच. आम्हें स्वतःचेंहि पतन प्रत्येक दिवशीं जवळ जवळ
येत चालल्याने नदी किनाऱ्यावरील वाळूतील झाडाचीच तुळना
आम्हास घोभते (वाळूमुळे मुळें खोल नसल्याने असे वृक्ष
केव्हा उन्मळून पडतील याचा नेम नसतो.)

वैताल्य

न नटा, न विटा, न गायका, न परद्रोहनिग्रहबुद्धयः ।
नृपमीक्षितुमत्र के वयं स्तनभारानमिता न योपितः ॥ २४ ॥

वसततिलका

आम्ही नसूं नट, न गायक, जार नाही
बुद्ध्या बुज्याप्रति मनांतुन वा न द्रोही ॥
भेटायचा नृपतिला इथ कोण आम्ही ?
पुष्टस्तनं नत अशा युधती न नामी ॥ २४ ॥

गद्यार्थ— राजाचें दर्शन घडावयाला आम्ही असे कोण
लागून गेले आहो ! आम्ही काही नट नाही, — जार नाही,
गायक नाही, दुसऱ्याचे वाईट करण्यास टपलेले खुगलखोर नाही,
किंवा पुष्टस्तनमारानें नमलेल्या तरणीहि नाही. [राजाची या
असल्या गाळीव रत्नांशिवाय इतराना भेट घडत नाही. राजे
राजे आपण म्हणतो ते किती शुद्ध असतात पहा.]

हरिणी

निपुलहृदयैर्धन्यै कैश्चिज्जगज्जनिता पुरा
निवृत्तमपरैर्दत्तं चान्यैर्निजित्य तृणं यया ॥
इह हि सुननानन्ये धीराश्चतुर्दश मुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुसा क एष मदञ्जरः ॥ २५ ॥

गद्यार्थ

धन्य महोद्धारिणी जग निर्मिल्ले कधीतरी कोणी ।
कुणि शासिल्ले, दुज्यांनीं जिजुनि दिधल्ले तृणापरी
गणुनी ॥

चौदा भुवनें पेशीं शूर दुजे भोगिती इथें कोणी ।
स्वल्प पुरांचे राजे-परि असती केवढे प्रमत्त मनीं ॥ २५ ॥

गद्यार्थ— फार पूर्वी कोणीसे फार घोर धन्य होऊन गेले
त्यांनीं हे जग निर्मिल्ले. दुसऱ्या कुणी त्यावर अभिसत्ता गाजविली;
तर दुसऱ्या कुणी तें जिंकून, तृणासम तुच्छ समजून दुसऱ्यांना
तें दान दिले ! अजूनबुद्धा चौदा भुवनांचे राज्य करणारे शूर
दुसरे आहेत ! (याच्याशीं तुळना करिता शुद्ध अशा) काही
नगरांचे राज्य करणाऱ्या मनुष्यांना केवढा गर्व !

शिखरीणी

अमुकायां यस्या क्षणमपि न यातं नृपशतै-
र्भुवस्तस्या लाभे क इव बहुमानः क्षितिमृता ॥
तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशेऽपि पतयो
विषादे कर्तव्ये निदधति जडाः प्रत्युत मुदम् ॥ २६ ॥

गद्यार्थ

जी भू न राहिली क्षण शतनृपतींकडुनि भोगल्यावीण
न कल्ले तिच्याहि लाभें-नृपां गमे काय कैधिं बहुमान !
अशांशाचाहि तिच्या अवयवलेख भोगिती असे नृपति
मूर्ख विषादावढीं आनंदचि उलट मानिती चिचीं ॥ २६ ॥

गद्यार्थ— जिचा (एकाच वेळी) शमर शमर राजांनी
उपमेग घेतल्याशिवाय एक क्षणहि गेल नाही, अशा (पूर्ण)
पृथ्वीचा लाभ होऊन बुद्धा पृथ्वीस म्हणविणाऱ्यांना काय
बहुमान वाटतो कोण जाणे ! मग तिच्या अशाच्या एखाद्या
व्हानशा भागाचें राजे, वास्तविक जेद बाढाययाचा त्यानवळी
मूर्ख कसे आनंद मानतात कोण जाणे !

शार्दूलविक्रीडित

एतस्माद् निरसेन्द्रियार्थगहनादायासदादाशु च
श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदर्शं क्षणात् ॥
शान्त भाग्यमुपैहि सन्त्यज निजा कल्लोललोलां गतिं
मा भूयो भज भद्रगुण भवराति चेतः प्रसीदाधुना ॥ २७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

चित्ता ! कष्ट घोर रानसम या हो मुक्त कामांतुन
कल्याणप्रद, सर्व दुःख शमनी, ती शांति घे तूं क्षण ।
लाटांच्या सम चंचला गति तुझी सोडून दे सत्वरीं
आतां भंगुर या भवौं न रमणें ऐशी रुपा तूं करी ॥ २७ ॥

गद्यार्थ— हे माझ्या मना ! इन्द्रियविपरूपी आसदायक
अस्थानातून लीक बाहेर पड आणि शमन, कल्याणकारी,

सर्वं द्रुतं शमविणारी अशी-शांति घारण कर. लाटासारखी स्वतःची चंचल गति सोडून दे आणि क्षणिक अशा या सवाराची पुन्हा रुचि धरू नको एवढी आता वृथा कर. ●●●

वसंततिलका

भक्तिर्भवे मरणजन्मभय हृदिस्थ

स्नेहो न वधुषु न मन्मथजा विकाराः ॥

समर्गदोषरहिता विजना वनान्ता

वैराग्यमस्ति किमपि परमार्थनीयम् ॥ २८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

चित्ती शकरभक्ति, जन्ममरणासाठी हवीं भीतिही ॥
कामाचे न विकार, ना अति अशी आसक्ति पध्दतही
रानीं निर्जन घास दूर जनतासंपर्कदोषाविण
अन्वैराग्य, यदा हवें तत्ति कुणा हो काय ते याहुन ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—शकराची भक्ति, हृदयात जन्ममरणाचे भय, नातेबाधकाविपर्यी अति आसक्ति नसणे, कामविकार नाहीत, (छुद्र) लोकांच्या सवर्गापासून दूर घनात एकातात राहणें आणि याच्या जोडीला वैराग्य असावें । मग याहुन अधिक (वेवापारी) काय मागावयाचे ? ●●●

वसंततिलका

पातालमात्रिशसि यासि नमो त्रिलङ्घ्य
दिङ्मण्डल भ्रमसि मानस । चापलेन ॥

आन्त्याऽपि जातु निमल कथमा मनीनं
न ब्रह्म सत्संसि निर्वृतिमेपि येन ॥ २९ ॥

वसंततिलका

पातालं जासि, नम लंघसि तू समग्र
दिग्मंडलीं फिरसि हे मन । त्वं शीघ्र ॥

हिंडून, आत्महितकारक शुद्ध जे, ते—
कां ब्रह्म नाडविसि—जें तुज मोक्ष देतें ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—हे माझ्या मना । तू पाताळात शिरतेस, आकाश ओलांडून जातेस, शीघ्र वेगाने दशदिशात भ्रमण करतेस । पण इतके सर्वत्र फिरूनहि, तुला परमछील्य मोक्ष देणाऱ्या आत्म-हितकारक, विपुद्र, अशा ब्रह्माचे स्मरण का करीत नाहीस ! ●●●

मन्दाक्रान्ता

आससार त्रिमुनमिदं चिन्वता तात ताड्ड
त्रैरात्म्याक नयनपदवीं श्रोत्रमार्गं गतो वा ॥

योऽयं धत्ते विषयकरिणीगाढरूढाभिमान—

क्षीवस्यान्तं करणकरिणं सयमालानलीलाम् ॥ ३० ॥

मन्दाक्रान्ता

या संसारी त्रिभुवनिं उभया शोधितांही अम्हांसी
पेकूं आली न च, न विसली एकही व्यक्ती ऐशी ॥—
कीं जी थांची विषयकरिणी-संग-पाढाभिमानें—
मत्ता अत करणकरितें संयमी शूखलेतें ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—या सवारापासून सर्व त्रिभुवनें शोधूनहि, नागारे । आम्हाला असा एकटि माणूस इदीस पडला नाही, वा, ऐकू आला नाही, कीं, जो, विषयरूपी हृत्तिणीच्या सगलें प्रमत्त झालेला अत करणरूपी हत्तीला, सयमाचें बधन लावू शकेल. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

जीर्णा एव मनोरया स्वहृदये यात च तद् यौवन
हन्ताद्येषु गुणाश्च बन्ध्यफलता याता गुणहैरिना ॥
किं युक्तं सहसाऽभ्युपैति बलवान् काल कृतान्तोऽक्षमी
हा ज्ञात । मदनान्तकाद्भिषुगल सुक्त्वाऽस्ति नान्या
गतिः ॥ ३१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

स्वप्ने तीं मनिंची मनींच जिरलीं, गेलेंच ते यौवन
अर्गीच्यातहि गुणीं फले न धरिलीं त्यांच्या गुणहाविण ॥
काल बूर बलिष्ठ ये क्षणभरें, आतां कराने कसें ?
आले ध्यानि, गती दुजो शिष्यपदाचांचूनि काहीं मत्से ३१

गद्यार्थ—मनोरय हृदयातल्या हृदयातच जिरले; त तारुण्यहि निधून गेलें, गुणज्ञ कोणी नसल्याने अगातल्या गुणाचें काहीं फल आलं नाही. काय करानें ? बलवान् बूर यम लैवरच हाडप घालणार । हा आले ध्यानीं—एक मदनान्तक शकराच्या पाया-वाचून दुसरा गति नाही. ●●●

दिव्यविराट

नितीर्णे सर्वस्वे तरुणरुणापूर्णहृदया
स्मरन्त संसारे विगुणपरिणामाधिगतिम् ॥

कदा पुण्येऽरण्ये परिणतशरच्चन्द्रनिरूपै—

स्त्रियामा नेण्यामो हरचरणचित्तैकशरणा ॥ ३२ ॥

शिलरिणी

दुज्यांना सारंही अतिकरुणभावं वितरनी
गती संसाराची अति अहितकारी उमजुनी ॥
जधीं पुण्यारण्यां उजळित शरच्चन्द्रकिरण
कधीं नेऊं रात्री हरचरण मानून शरण ? ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—अत्यंत दयापूर्ण हृदयाने आपलें सर्वस्व इतरांना देऊन, संसार हा किती भयंकर अहितकारी आहे हें उमजून, पवित्र अशा अरण्यामध्ये शिवचरणाना अतिम आसरा करून, शरच्चद्राच्या चांदण्याने उजळविल्या अशा रात्री आगही कधीं घालवू ? (अशी ओढ वाटते)

●●●

शिलरिणी

न भिक्षा दुष्प्रापा पयि मम महाऽऽमरचिते
फलैः सम्पूर्णा भूर्दिपद्मगुचर्मपि वसनम् ॥
सुखैर्वा दुःखैर्वा सदशपरिपाकः खलु तदा
त्रिनेत्रे कस्तयक्त्वा धनलवमदान्धं प्रणमति ? ॥ ३३ ॥

शिलरिणी

ही भिक्षा मिळण्या नसे जड मला उद्यानपूर्णा पर्यी
घळातें मृग-हृत्ति-सर्मे; भरली पृथ्वी फलांनीं किती !
होणारा परिणाम एक जर कां दुःखासुखांचा खरा
विचान्या नमणार कोण जगतीं सोडूनियां शंकरा ? ३३

गद्यार्थ—या मार्गावर एवढीं उद्याने आहेत तेव्हा (अर्थातच त्याचे स्वामी श्रीमान उदार असणार) मला भिक्षा मिळणें अवघड नाही. फलानीं पृथ्वी भरलेली आहे, हत्तीचें किंवा हरिणाचें कातवें वलाचें काम भागवितात. (या सर्व ऐहिक) सुखाचा या दुःखाचा परिणाम (आध्यात्मिक दृष्ट्या) सारखाच (म्हणजे शून्य) होणार असेल तर शंकराचे चरण सोडून अल्पधनानें मदान्ध झालेल्याना लोटागण कोण घालणार ?

●●●

शिलरिणी

अनावर्ती कालो व्रजति स वृषा तत्र गणितं
दशास्तास्ताः सोढा व्यशनशतसन्तापविधुराः ॥
कियद्वा वक्ष्यामः किमिव बत नाभन्यपकृतं
किमस्माभिर्वायुनरपि तदेव व्यवसितम् ॥ ३४ ॥

शादूलविक्रीडित

येई काल पुन्हां न, मी न गणिला तो व्यर्थ गेला तरी
आपत्ती शत कोसळून पडल्या त्या साहित्या अतरीं ॥
केली हानिहि मी स्वयेच अपुली तें काय सांगूं किती !
जाई खोड न ती, अजून करितो कर्म पुन्हां तीच ती ३४

गद्यार्थ—काल एकदा गेला कीं फिरून परत येत नाही. (असा मोलाचा तो असूनहि) माझा तो व्यर्थ चालला आहे याची मला दखल नाही—आणि (त्यामुळे) शेंकडों सकटें (आज पर्यंत) येऊन कोवळलीं वीं तीं (निमृष्टपणें) सोसलीं (कारण गत्यंतरच नव्हतें). माझ्या स्वतःच्या अहिताच्या गोष्टी किती प्रकारें मी करित आलों याची कर्मकहाणी तरी कोठवर सांगवी ? आणि इतके असून सुद्धा पुन्हा मी त्याच त्याच गोष्टी (तेच सर्व प्रमाद) आचरीत आहे हा प्रकार तरी काय आहे ? ●●●

शिलरिणी

यदा मेरु श्रीमान् निपतति युगान्ताग्निनिहृतः
समुद्राः शुष्यन्ति प्रचुरभकरप्राह-निलयाः ॥
धरा गच्छत्यन्त धरणिधरपादैरपि धृता
शरीरे का वार्ता करिकलभकर्णप्रचपले ॥ ३५ ॥

शिलरिणी

महा मेरू जेथें प्रलयसमयांसीत पडतो
महानकांनाही गृहसमचि अग्नीहि सुकतो ॥
धरा जाई नाशा, जरि गिरिपदांनींहि धरिली
करीकणपिण्या तरल तनुची गोष्ट कसली ? ३५

गद्यार्थ—जिथें मोठा सैन्याचा पर्वत जो मेरू, तो सुद्धा प्रलयाच्या अंसीत कोसळून पडावयाचा आहे. मोठमोठ्या नकांना आभय देणारे समुद्र सुद्धा आहून सुकून जावयाचे आहेत, मोठ्या पर्वतांनीं आपल्या पायांनी आधार देऊन ज्या पृथ्वीला स्थिर केली ती पृथ्वी सुद्धा भिंये नाथ पावणार तेथें हत्तीच्या पिळाच्या कानाहतक्या चचल मानव देहाची कया काय ? ●●●

शुद्धम्

महता पुण्यपण्येन क्रीतेयं कायनीस्त्वया ।
पारं दुःखोदधिर्गन्तुं तर यावन्न भिपते ॥ ३६ ॥

भावार्थ

तू घेतली विकत जी तनुनौका खोर पुण्य देऊन ।
दुःखोदधिपार तिला चव्हवित नेजो न जाय भंगून ३६

गद्यार्थ— मोठ्या पुण्याचें मोल देऊन, तू जी ही देहरूपी होडी विकत घेतली आहेस, ती बोंवर फुटली नाही तोंवरच दुःखगाराच्या पार जाण्यास तिला वळवित ने. ●●●

अनुष्टुभ्

आदानस्य प्रदानस्य कर्तव्यस्य च कर्मण ।

दिप्रमक्रियमाणस्य कालं भिबति तद्रसम् ॥ ३७ ॥

अनुष्टुभ्

घेणें, देणें, नि कर्तव्य कर्म केलें न सत्वर । —

जर कां, रस त्यांतील काल प्राप्ती स्वयें तर ॥३७॥

गद्यार्थ— घेणें असो, देणें असो, किंवा केलेच पाहिजे असे काम असो, हें सारें जर झपट उरकलें नाहीं तर काल हा त्यातला 'रस' विकून टाकणो—म्हणजे या तिन्ही कामात गोडी राहात नाही — (घेण्याचे बाबत बांधे पडतात, देणेकरी तगादे लावून कट्टे शब्द ऐकवतात, आणि उशीर झाल्याने अवश्य कर्तव्य कदाचित् होणार नाही किंवा सुखानें न होता कदाचें होईल) ●●●

गद्यार्थ

धनिनि जने चटुपटुता जल्पतु रसना रसावने छन्धा ।
त्वमशनपानरिरक्त मस्तक । चरणे कथ छुटसि ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ

रसलुब्ध जीभ चरलो

चाटुयचातें धनीजनांपुढतीं ।

तुज अशान, पान, नसती

मस्तक । कां लोळसी पदांवरतीं ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—मधुरस्य चाण्यापिण्याला चरावलेली जीभ, श्रीमतापुढें (वृथा स्तुतीचे) लाळघोटपणाचे (लाचार) शब्द बडबडो; परंतु हे मस्तक ! तुला तर चाण्यापिण्यात काहींच सुखदुःख नाही मग तूं का (श्रीमताच्या) पायावर लोळण घेतस ! ●●●

अनुष्टुभ्

आलोक्ष्य सर्वं शास्त्राणि विचार्यैव पुनः पुन ।

इदमेकं सुनिष्पन्न ध्येयो नारायणः सदा ॥ ३९ ॥

अनुष्टुभ्

मंथुनी सर्वं शास्त्रांतें, चिन्तुनीया कितीकदां ।

निष्पन्न हेंच झालें कीं, ध्यावें नारायणा सदा ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—सर्व शास्त्रांचें मथन करून, आणि बारवार चिंतन करून शेवटीं एकच गोष्ट निष्पन्न झाली ती ही कीं, सदा सर्वकाळ भावताचेंच चिन्तन करीत राहिलें पाहिजे. ●●●

शादूलविक्रीडित

क्षान्त, न क्षमया, गृहोचितमुख त्यक्त, न सन्तोषत

सोदा दुःखशीतवाततपनक्षेश, न तप्त तपः ॥

ध्यात विचमहर्निश नियमितप्राणैर्न शम्भो पद

तत्तत्कर्म कृत यदेव मुनिभित्तैस्तैः फलैर्विचिता ॥ ४० ॥

सुमदारमाला

न केली क्षमा क्षान्तिनें, मी गृहीच्या

सुखां सोडिलें तें न तुष्टीमुखें ।

अतीशीतचातातपां साहिलें मी

परी तें तपाच्या न हौशीमुखें ॥

सदा चिंतिलें विच, रोघोनिया प्राण

ना चिंतिलें शकराचें पद

मुनींचेंच मी सर्वही कर्म केलें,

परी हाय ! त्या त्या फलें घंचित ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—मी क्षमा केली पण ती क्षमावृत्ति (द्विधात वागली) होती म्हणून नव्हे (तर प्रतिकार करण्याची शक्ति नव्हती म्हणून). सत्कारमुखें सोडलीं पण सतोपवृत्तीमुख नव्हे (तर बहुधा ती मिळविण्याची शक्ति नव्हती किंवा भोगण्याची शक्ति उरली नव्हती म्हणून). अथवा थडी चारा, ऊन यांचे तडागें सोसले पण तें काहीं तपश्चर्येचें अग म्हणून नव्हे (तर ते निवारण्याचीं साधनें नव्हतीं म्हणून). ध्यान केलें पण प्राणायाम पूर्वक शक्याच्या पदाचें नव्हे तर सपत्नीच. अशा रीतीनें (बरबर दिखण्यास) मुनिलोक जीं जीं कर्म (क्षमा, सतोप, तपश्चर्या, ध्यान, इत्यादि) करतात तींच कर्म मीहि केलीं परंतु हाय ! त्या त्या कर्मांचें फल जें त्यांना मिळतें त्या त्या फलापासून मी मात्र वंचित राहिलों (कारण अर्थातच दोषाच्याहि त्या कर्मांचे हेतूच परस्परविरुद्ध. मित्राच्याला उपचाळाचें फल लाभत नाही.) ●●●

प्रकरण ३७ वैराग्य

श्लोक १ ते २७ (श्री शंकराचार्यरचित चर्पटपञ्जरीपैकी); वैराग्यशतक भर्तृहरि; शेवटी ४ श्लोक गंगालहरि.

१ ते २७ श्लोकांचे वृत्त सवाई (माया.)

मूढ ! जहीहि धनागमनृष्णा कुरु सद्बुद्धि मनसि वितृष्णाम् ॥
यत्नभसे निजकर्मोपात्त वित्त तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥

मूढ ! सोड विचास्तव हांव
सुबुद्धि धर मर्नि अलोभभाव ॥
कर्मफलें निज जें लामे धन
तुष्ट त्यानें होवो तव मन ॥ १ ॥

गद्यार्थ— मूर्खा ! धनार्थी हाव सोड. सद्बुद्धीची कास घरून
मन निर्लेम कर. स्वताच्या कर्मांनीं जें धन मिळेल त्यानेंच तू
आपल्या मनाला रमन. (समाधान मान.)

अर्थमनर्थ भाग्य नित्य नास्ति तत सुखलेशः सत्यम् ॥
पुत्रादपि धनभाजा भीतिः सर्वत्रैवा विहिता रीति ॥ २ ॥

अर्थ अनर्थोंचें कर चिंतन
मिळेल त लवसुखही परि त्यांतुन ॥
धनिका भय निजपुत्रांचेंही
साच्या जगभर रीति अशी ही ॥ २ ॥

गद्यार्थ— अर्थ अनर्थ याचा तू नीट विचार कर पण
त्यापासून थोडी सुद्धा सुप्रप्राप्ति परोस्वरच नाही. भीमाना,
आपल्या मुलापासूनसुद्धा भय असतें—अर्थाचें जगाची रीत आहे.

का ते कान्ता कस्ते पुत्र ससारोऽयमनीप विचित्रः ॥
कस्यत्वं कः कुन आयातस्तस्य चिन्तय तदिदं धातः ॥ ३ ॥
कुठली कान्ता, कुठला पुत्र ?
संसारचि हा अतो विचित्र ॥
कोण कुणाचा, येदी कोठून ?
या तत्वाचें कर तू चिंतन ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—कोण तुम्ही पत्नी, कोण तुम्हा मुल्या ? अता हा
संसारच मोठा विचित्र आहे. तू कुणाचा, कोण, कोठून आलास
याचा, हे कच्चे ! मूळगामी विचार कर.

मा कुरु जन ! धनयौवनगर्व हरति निमेषाकालः सर्वम् ॥
मायामयमिदमखिलं हित्वा ब्रह्मपदं त्वं प्रविश निदित्वा ॥ ४ ॥

नरा ! न कर धनयौवनगर्व काल हरी हें क्षणांत सर्व ॥
मायामय हें सर्व सोडुनी ब्रह्मपदी जा नीट उमजुनी ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— हे नरा ! धनवारण्याचा गर्व वाहूनको [कारण]
काल हें सारें क्षणांत हरण करतो. तेव्हा मायेनें भरलेलें हें सर्व
सोडून नीट उमजून ब्रह्मपदी प्रवेश कर.

कामक्रोधलोभमोह त्यक्त्वाऽऽत्मान भाग्य " कोऽहम् " !
आत्मज्ञाननिहीना मूढास्ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ५ ॥

त्यजुनी काम क्रोधा मोहा विचार कर " मी कोण
असें ? " हा ॥
आत्मज्ञानाविण मूढमति नरकामध्ये पडुनी शिजती ५

गद्यार्थ— काम क्रोध मोहलेम सोडून " मी काण ? " हा
विचार कर. आत्मज्ञानविरहित मूर्ख हे नरकाने पडून चिड-
विले जाताना.

सुरमन्दिरतरुमूलनिवास शय्या भूतलमजिन वासः ।
सर्वपरिग्रहभोगात्यागः कस्य मुख न करोति विरागः ॥ ६ ॥

स्वर्गतरुच्या तळीं राहणें भूवर निजणें चर्म नेसणें ॥
त्यजणें सारी मिळकत, भोग सुख न कुणा सेतसे
विराग ? ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—स्वर्गलया खाली राहणें, बमिनीवर निजावें, चर्म नेसावें, सारी ऐहिक संपत्ति व तिचे मोग सोडावे. वैराग्य कोणाला सुख देत नाही ?

●●●

रात्री मित्रे पुत्रे बन्धौ मा कुरु यत्नं निग्रहसंधौ ॥
भव समचित्तः सर्वत्र त्वं वाञ्छस्यचिराद्यदि विष्णुत्वम् ॥७॥

शत्रु मित्र धन पुत्र पंधुजन
यांत न कर तडजोड न भांडण ॥
सर्वोशी धर समचित्तस्य
क्षणौ इच्छिती जर विष्णुत्व ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—शत्रु, मित्र, पुत्र, बांधव, यात [उगाच] तडजोड किंवा भांडण लाबण्याचे खटाटोप करू नको. सर्वत्र समभाव धरून वाग — जर तुला त्वरित विष्णुपद हवें असेल तर.

●●●

त्ययि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्व्यर्थं कुर्यासि सर्वसहिष्णुः ॥
सर्वस्मिन्नपि पश्यात्मानं सर्वत्रोत्सृज भेदाज्ञानम् ॥ ८ ॥

तूं मी या सर्वांतचि विष्णुः कोणुं नको; हो सर्वसहिष्णु ॥
स्वतांस घघ तूं सर्व ठिकाणीं सर्वभेद अज्ञान सोडुनी ८

गद्यार्थ—तुझ्यात माझ्यात आणि सर्वत्र विष्णु भरलेला आहे. सर्व सहन करणारा हो. व्यर्थे रागातु नकोस. सर्व ठिकाणीं, नू स्वतास पहा. सर्व ठायीं भेदरूप अज्ञान सोडून दे.

●●●

नलिनीदलगतसलिलं तरलं तद्विनीतमतिशयचंचलम् ॥
निद्रि व्याध्यमिमानप्रलं लोकं शोकहृतं च समस्तम् ॥९॥

कमलदलावर हले जसें जल
तसेंच जीवित अतिशय चंचल ॥
रोग गर्व यांनीं भरले जन
शोकपूर्ण जग सर्वचि जाण ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—जसे कमळाच्या पानावर हलणारें जल, तितकेंच हें जीवित अल्प चंचल आहे. रोग, गर्व यांनीं लोक प्रलं असेल सारें जग शोकपूर्ण आहे हें नीट जाण.

●●●

गुरुचरणाम्बुजनिर्भरभक्त ॥ ससारादचिराद्भव मुक्तः ॥
सेन्द्रियमानसनिग्रहमादेवं द्रव्यसि निजद्वयस्यं देवम् ॥१०॥

गुरुपदकमलीं हो दृढभक्त
संसारंतुनि हो झणि मुक्त ॥
देहमनांचं नियमन करशी
हृदिस्थ देवा तथि तूं वधशी ॥ १० ॥

गद्यार्थ—गुरुचरणकमलीं दृढ भक्ति ठेवून या सगरातून लैकर मुक्त हो. इद्रियासह मनाचे नियमन करशील तेव्हा तुझ्या हृदयस्थ देवाचें गुल दर्शन घडेल.

●●●

दिनमपि रजनी साय प्रातः शिशिरवसन्तौ पुनरायातः ॥
कालं क्रीडति गच्छत्यायुस्तदपि न मुञ्चन्त्याशायायुः ॥११॥

प्रमात, संच्या, रात्र दिनान्तीं
शिशिर जाउनी वसंत येती ॥
काल खेळतो-पळतें आयु
तरिहि न सोडी आशायायु ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—दिवस, रात्र, संध्याकाळ, सकाळ शिशिर वसंत हो एकामागून एक पुन्हा येतात. काल खेळत आहे. आयुष्य संपत आहे—तरी माणसाला आशायायु सोडीत नाही.

●●●

अग्ने वहिः पृष्ठे भानू रात्री चिबुकस्तमर्पितजानुः ॥
कारतलभिक्षा ततुलयास्तदपि न मुञ्चत्याशापाशः ॥

अग्नि पुढें, रवि मागें; रात्रीं हनुवटीहि टेकुनि जानुवरी ॥
वसति तत्तुली, भिक्षा हातीं, तरी न आशापाश
सोडिती ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—दिवस पुढ्यात धुनी पेटलेली; पाठीमागून ऊन; रात्रीं गुड्यात हनुवटी ठेकून व्हावयाचें; झाडागालीं राहणें, आणि हातीं भिक्षाच, (एवढी भयकर दुर्दशा प्राप्त झाली) तरी आसेचा याश माणसाला सोडीत नाही !

●●●

यावद्विचोपार्जनसकस्तापस्विजपरिवारो रक्तः ॥
पथाह्नामति जर्जरदेहेवार्तो पृच्छति कोऽपि न गेहे ॥१३॥

जोंवर नर घन मिळवी तोंवर,
प्रेम दाविती गृहजन त्यावर ॥
मग जर्जर तो देह धांवतां,
घरीं न पुढिती कुणि तद्गती ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—मनुष्य घन मिळविण्यास समर्थ असतो तोंवर त्याच्या परवीं सारी त्यावर प्रेम दावतात. मागून तो म्हणतो

होऊन हिंदू लागला की, त्याच्या घरात त्याची कोणी वास्तुपुत्र करीत नाही.

•••

जटिलो मुण्डी लुब्धितकेश. कयायाम्बरो बहुकृतवेश ।
पश्यन्नपि च न पश्यति मेघ उदरनिमित्तं बहुकृतवेशः ॥ १४

जटाल, मुंडित, कापुनि, केश भगवों घरे नाना वेश ॥
मेघ, दिसे, तरिही न पहात, करितो सोंगे हीं उदराचे ॥ १४

गद्यार्थ—जटा ठेवील, मुंडन करील, केंस कापून घेईल,
भगवीं वस्त्रें व नाना वेश धारण करील. मेघपात्रासारखें दिखतें
तेंहि न दिसल्यासारखें (निर्लज्जासारखें) करील अशीं नाना
सोंगे मनुष्य पोटासाठीं करतो.

•••

भगवद्गीता किंश्चिदधीता गङ्गाजललवणिका पीता ॥
सहृदपि यस्य मुरारिसमर्चा तस्य यम. किं कुरुते चर्चाम्

भगवद्गीता थोडी शिकुनी, गंगाजल थोडेसें पिडनी ॥
एकदां हि जो हरिस पूजितो तद्गता यम कशास करतो ।

गद्यार्थ—थोडी भगवद्गीता शिकून, थोड गंगाजल पिऊन
एकदां हि जो हरिपूजा करतो त्याची चर्चा यम करतोय
कशास ?

•••

अङ्ग गलित पलित मुण्ड दन्तनिहीन जात तुण्डम् ॥
वृद्धो यानि गृहीत्वा दण्ड तदपि न मुखलाशा पिण्डम् ॥ १६ ॥

अवयव गळले, केंसहि पिकले
मुळामये त्या दांतहि नुरले ॥
काठी टेकित वृद्ध जाद हा
तरिहि ना सोडी आशा देहा ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—अवयव गळले, केंस पिकले, तोंडाचे बोळकें
झालें—आणि काठी टेकीत म्हणता चालतो तरी आशा
देहाला सोडीत नाही.

•••

बालस्तावत्प्रीडासक्तस्तरुणस्तावत्तरुणीरक्त ॥
वृद्धस्तावच्चिन्ताम्रः परे म्रशणि तु कोऽपि न लग्नः ॥ १७ ॥
याळ तोंवरी राहो खेळत तरुण तोंवरी रतिरंगांत ॥
वृद्ध तोंवरी करी चिंतना म्रश्याची परि आस्था न
कुणा ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—लहानपणीं खेळत, तरुणपणीं रतिरंगत, म्हणता-
पणीं चिंतित, माणूस मग असतो परत-परतदाविपर्या कुणालाच
आस्था नाही.

•••

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ॥
इह संसारे खलु दुस्तारे कृपयाऽपारे पाहि मुरारे ॥ १८ ॥

पुन्हां जन्मणें पुनश्च मरणें
पुनश्च जननी जठरीं निजणें ॥
अपार दुस्तर या संसारीं
कृपया तारी मजसि मुरारि ! ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—पुन्हापुन्हा जन्माल येणें, पुनःपुन्हा मरणें,
पुन्हा पुन्हा आईच्या गर्भांत वाच करणें ! या अपार, दुस्तर
संसारसागरातून, हे कृपा, माझे तू रक्षण कर.

•••

पुनरपि रजनी पुनरपि दिवसः पुनरपि पक्षः पुनरपि मासः ॥
पुनरप्ययनं पुनरपि वर्षं तदपि न मुञ्चत्याशामर्षम् ॥ १९ ॥

पुनरपि रजनी पुनरपि दिवस
पुनरपि पक्ष नि पुनरपि मास ॥
पुन्हां अयन अन् वर्षे जातीं
आशा शोध न तरी सोडितो ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—पुन्हा रात्र, पुन्हा दिवस, पुन्हा पक्षरवडा, पुन्हा
महिना, पुन्हा सहामाही, पुन्हा वर्षे येतात आणि जातात पण
आशा आणि शोध हे देहाला सोडीत नाहीत.

•••

वयसि गते कः कामविहारः शुष्के नीरे कः कासारः ? ॥
नष्टे द्रव्ये कः परिवारो जले तत्त्वे कः संसारः ? ॥ २० ॥

काम कोठला वय गेल्यावर ?
तळें कोठलें जल सुकल्यावर ? ॥
धन सरतां कुठला परिवार ?
तत्त्वज्ञा कुठला संसार ? ॥ २० ॥

गद्यार्थ—काम निवृत्त गेल्यावर कामविहार कोठला ?
पाणी वाळल्यावर तळें कोठलें ? संपत्ति संपल्यावर परिवार
कोठला ? व तत्त्वाचें ज्ञान झाल्यावर संसार कोठला ?

•••

नारीस्तनभरनाभिनिवेश मिथ्यामायामोहावेशम् ॥
एतन्मासमसदि विकारं मनसि विचारय चांवारम् ॥ २१ ॥
तरुणीदेह-स्पर्शसुखें ती मिथ्या मायामोहाचि असती ॥
मांसमेददृष्ट विठतिच सारी पुनःपुन्हां ॥ मनीं
विचारी ॥ २१ ॥

गद्यार्थ— तरुणीच्या नांना अवयवाना स्पर्श करून मिळ-
णारे मुख मिथ्या माया मोहक आहे— ती केवळ मांघ, चरबी
याची विकृति आहे याचा मनीं बारवार विचार कर. ●●●

कत्वं ! कोऽहं ! कुत आयत्त. का मे जननी ! को मे
तातः ? ।

इति परिभाष्य सर्वमसारं निश्चं त्यक्त्वा स्वप्नविचारम् २२

कोण तूं नि मी, आलों कुटुनी ?
कोण कोण मम तात नि जननी ? ।
असे जाण हें सर्व वसार
सोड विश्व— तें स्वप्नविचार ॥ २२ ॥

गद्यार्थ— कोण तू ! कोण मी ! कोठून आलों ! कोण माझी
आर ! कोण माझा बाप ! अशा रीतीने हें सर्व अगार आहे,
याची नीट प्रतीति घेऊन हें विश्व सोड. तें सर्व स्वप्नातल्या
विचारासारखें आहे. ●●●

नेयं गीतानामसहस्रं ध्येयं श्रीपतिरूपमज्ज्ञम् ।
नेयं सज्जनसङ्गे चित्तं देयं दीनजनाय च नितम् ॥ २३ ॥
गीतानामसहस्रां गाथें विष्णुरूप हें अपार ध्यायें ।
सुजनसंगमीं स्वचित्त न्यायें दीनजनानां स्ववित्त
घायें ॥ २३ ॥

गद्यार्थ— गीता, नामसहस्र याचें गायन करावें, अनंत
विष्णुरूपाचें ध्यान करावें. सज्जनसंगाकडे मनाला बळवायें,
दीन जनाना स्ववित्त घायें. ●●●

यावजीवो निवसति देहे तावत्कुशलं पृच्छति गेहे ।
गत्यति वायौ देहापाये भार्या विम्रियति तस्मिन्काये ॥ २४ ॥

यसतो जोंवर जीव शरीरीं कुशल धरीं पुसतात तोंघरी ।
सोडुनि जातां प्राण सनूतें त्या देहा मग पत्नीहि मित्रे २४

गद्यार्थ— शरीरात जीव आहे तोंवर धरात माणसाची कोणी
वास्तुपुस्त करतात. प्राण देहातून मिळून गेल्यावर त्याच देहाला
त्याची खुद्द पत्नीहि मित्रे. ●●●

सुखतः क्रियते रामाभोगः पश्चाद्वन्त शरीरे रोगः ।
यद्यपि लोके मरणं शरणं तदपि न मुञ्चति पापाचरणम्
॥ २५ ॥

स्वैर भोगुनी रतिसुख, नंतर
हाय ! शरीरीं रोग भयंकर ॥
जरी जीवनीं अटळचि मरण
तरी न सुटतें पापाचरण ॥ २५ ॥

गद्यार्थ— सुखासाठीं म्हणून स्त्रीचा उपभोग घेतला जातो
आणि हाय ! मागून देहांत रोगाचें ठाणें बसतें. जीवनाला
मरण हें अटळ आहे तरी माणूस पापाचरण सोडीत नाही. ●●●

कुल्ले गङ्गासागरगमनं व्रतपरिपालनमयथा दानम् ।
ज्ञानविहीने कार्येणेन मुक्तिर्न भवति जन्मशक्तेन ॥ २६ ॥
सागर-गंगास्नानें करिती व्रत पाळिति वा दानें देती ॥
ज्ञानविना परि या सर्वानीं मुक्ति न मिळते जन्म-
शतानीं ॥ २६ ॥

गद्यार्थ— कोणी मुसुडु गंगा-सागर-स्नानें करितात, व्रतें
पाळतात, दानें देतात, परंतु ज्ञानविहीन अशा या सर्व कर्मांनीं
मुक्ति, ब्रह्मर जन्मांनींहि मिळणें शक्य नाही. ●●●

रध्याचरपटविरचितकल्पः पुण्यापुण्यविवर्जितपन्थः ।
नाहं न त्वं नायं लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ २७ ॥
विध्यांची गोधडी पांघरून ज्या मार्गी ना पाप, पुण्य न
न मी, न तू, ना लोक असे जर काय म्हणुनि तूं शोक
करितसि तर ? ॥ २७ ॥

गद्यार्थ— (तुझ्यापाशी असणार काय !) रस्त्यातल्या
विध्या गोळा करून, हातात त्याची शिबलेली गोधडी ! तुला
जेथे पाप किंवा पुण्य काहीच लागणार नाही असा मार्ग घर !
मीहि नाही ! तूहि नाहीस. हें जगहि नाही ! आणि तरीहि तू
कां शोक करतोस ? ●●●

अनुष्टुप्

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कथमः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २८ ॥

अनुष्टुप्

आणिती आपणां नाश—नरकद्वार हे तिन्ही ।
काम क्रोध तसा लोभ—देणें यास्तव सोडुनी ॥ २८ ॥

गद्यार्थ— काम क्रोध व लोभ हीं तिन्ही आपणास नाश-
कारक व नरकाचें द्वार उपडून देणारीं आहेत तेव्हा यांचा
त्याग करावा. ●●●

वसंततिलका

या चिन्तयामि सतत मयि सा विरक्ता
सायन्यमिच्छति जने स जनोऽन्यसक्तः ॥
अस्मकृते च परितुष्यति काचिदन्या
धिक्ता च ते च मदन च इमा च मा च ॥ २९ ॥

वसंततिलका

ध्यातों जिला सतत मी, मज ती विरक्त—
इच्छी दुज्यास, परि तो दुसरीत सक ॥
माझ्यावरी प्रणयिनी दुसरी कुणी ही
धिक् तीस, त्यास, मदनास, हिला, मलाही ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—(या श्लोकासकधी एक दत्तक्या सांगतात ती अशी
की, राजा भर्तृहरि त्याच्या मुलाने प्रवाद म्हणून एक फळ
दिलें, ते त्याने आपल्या मित्रेला दिलें. त्या लोका कोणी
मित्रकर होता; त्याला तें फळ तिने दिलें, पण त्या पुरुषाची
बहुमा निराळीच कोणी ली होती तिच्या त्याने तें फळ दिलें. इकडे
या शब्दाच्या लोकां राजा भर्तृहरिवर प्रेम होतें म्हणून तिने तें
फळ राजाला दिलें व असें हें प्रेमाचें वरुळ पुरें होऊन ज्याचें
फळ त्याचेकडे परत आलें व या प्रकाराला विद्वान् राजास
वैराग्य आले ।) मी जिचा सतत प्यास पेटलेला आहे, तिचें
माझ्यावर प्रेम नसून, दुष्ट्या कोणावर आहे पण त्या तिच्या
बहुमाचें प्रेम, मात्र हिच्यावर नसून, आणखी कोण्या लीवर
आहे । इकडे माझ्यासाठी प्रेमासुद्धें झुरणीला लागणारी आणखी
एक ली आहे ।— धिक्कार असे तिला, त्याला, मदनाला,
हिला आणि मला स्वतालाहि !

शिवविष्णो

वदता वाराणस्याममरतदिनीरोषसि वसन्
वसान कौपीन शिरसि निदधानोऽजलिपुटम् ॥
अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !
प्रसीदेत्यक्रोशन् निमिषमिमि नेष्यामि दिवसान् ॥ ३० ॥

शिवविष्णो

आहा ! काशीक्षेत्री, घुरूनवितडीं घास करुनी
फसोनी लगेटी जुळगुनि शिरां हात धरुनी ॥
कराया मी धांवा “कर मज दया हे त्रिनयन !
असें थापःदोनी क्षणसम कधी जातिल दिन ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—काशी क्षेत्रीं गंगेच्या काठी राहावें, लोटी नेसावी
दोन्ही हात जुळवून डोक्यावर धरून मी शकराला आळवावें की
हे पार्वतीपते ! हे त्रिपुराक्ष ! हे शम्भो ! हे त्रिनयन ! या
दीनावर प्रसन्न हो । ” अशा रीतीने क्षणभरात माझे दिवस
कधीं जातील !

शार्दूलविक्रीडित

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मन्वाऽपुया जन्तवो
धावन्त्युचमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः ॥
न्यापारः पुनरुक्तभूतवियथैरेवंविधेनानुना
संसारणे कदर्पिता कथमहो मोहान्न लज्जामहे ! ३१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

रात्री तीच ; तसाच हा दिवसही हें मूर्खीची मानतो
धांवे कायचरी, मुकाट कृतिही ती तीच आरमिती ॥
कमें तीच तशीच नित्य, असल्या संसारि कंटाळुनी
घाटे लाज न कां जनास-कुठल्या मोहास हो गुंतुनी ?

गद्यार्थ—येही रात्र, तीच (पुन्हा आली आहे), गेल दिवस
तीच (पुन्हा उगवला आहे,) असे मानून मूर्ख लोक, शुद्ध
वीटकासारखे काहीतरी उद्योग पाठीशी लावून वेळाने निमृदपणें,
अनेकविध कमें करण्यासाठी, धावत आहेत । पुन्हा पुन्हा
चर्वितचर्वणासारखे, ते तेच उद्योग करण्यास लावणाऱ्या, या
संसाराने इतके आम्ही पिडिलेले असून (त्या वैष्णवांप्रगत
रावण्याची) आम्हास लाज वाटू नये, अशी कसली मोहिनी
आम्हास पडली आहे ?

शार्दूलविक्रीडित

आशा नाम नदी ; मनोरथजला तृष्णातद्भाकुला
रागप्राहतती, पितरविहगा धैर्यद्रुमधसिनी ॥
मोहावर्तमुदुस्ताराऽतिगहना प्रोत्तुङ्गचिन्तातटी
तस्या पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वरा ॥ ३२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

आशा रूप नदी मनोरथजळीं लाटा जिथें लुण्ठका
प्रेमाच्या सुखरी, कुतरे रंग, जी धैर्यद्रुमा नाशिका ॥
मोहाचे भवनें सखोल जळिल त्या ; चिंता उभा त्या तट
योगी शुद्धमनें तरे तिर, मिळे आनंद हो त्याप्रत ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—आशारूपी नदी, मनोरथ हें तिचें पाणी, त्यात नृप्या या लाटा, त्यात प्रेमाच्या सुखी मगरी, कुर्कू हे त्यात खेळणारे पक्षी, जी नदी किनाऱ्यावरील धैर्यरूपी वृक्ष आपल्या पुरात वाहून नेते, जिच्या भयंकर खोल पाण्यात मोहरूप भोंवरे असल्याने जी दुस्तर (त्यातूनहि कोणी पोहणारा निघालाच तर) चितारूपी उमा कड्यासारखा विनार ! अशी ही भयंकर नदी, शुद्ध हृदयाचा जो योगी तरून जातो त्याला, महदानदाची प्राप्ति होत असे !

●●●

वसंततिलका

गङ्गातरङ्ग-रुणशीतरशीतलानि
विद्याधराधुपितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमनतः प्रलय गतानि ॥

यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥३३॥

वसंततिलका

गंगातुषार करिती स्थल जें सुशीत
विद्याधरांहि रचतें वसण्यास जेथ ॥
स्थानें अशीं नुरति काय हिमाद्रिचीं तीं ?
फीं लाज सोडुनि मनुष्य पराज खाती ! ॥३३॥

हेंच बदरमालेंत

जिथें शैत्य आलें सभोंवार, गंगा—
तरगांतल्या त्या तुषारांमुळें
शिलापृष्ठभागांस पावित्र्य जेथील
विद्याधरांच्या निवासामुळें ॥
अशीं काय हो सर्वही नष्ट झालीं
हिमाद्रिंतलीं रम्य तीं तीं स्थळें ?
पराधांत ओशाळलेल्या रमाचें
नरें सोडुनी मानही ज्यामुळें ? ॥३३॥

गद्यार्थ—गंगेच्या छाटांनीं उडालेल्या तुषारांनी, शीतल झालेलीं, विद्याधरादि गंधर्वांनीं, जेथें वसत, जेथल्या शिलाना पावित्र्य आणलेलें आहे, अशीं हिमालयावरील सर्व स्थाने नाहीशी झालीं कीं काय ? कीं ज्यामुळें माणूस अपमान सोपू ओशाळलें पराज खातो !

●●●

शिलारिणी

तपस्यन्तं सन्त किमपि वसामः सुरदा !
गुणोदारान्दारान् किमु परिचरामः स्वविषयान् ! ॥
पिबामः शारंगोबासुत मिषिकाम्यामृतसाम् !
न विप्रः किं कुर्मः कतिपयनिमेषावुपि जनौ ! ३४

शिलारिणी

तपश्चर्येमध्ये किति समय गंगातटिं वसूं ?
गुणी स्त्रीच्या संगें विषयसुख कां भोगत वसूं ? ॥
पिणें शास्त्रीया कीं अमृतरस काव्यांतिल पिणें ?
कळेना कीं, जन्मीं क्षणिक असल्या काय करणें ? ३४

गद्यार्थ—काही थोड्या क्षणापर्यंतच टिकणाऱ्या या जीवना-
मध्ये (करणार तरी काय काय ?) काय करावें तेंच काहीं
कळत नाहीं ! काय तपश्चर्यां करीत गंगेच्या किनाऱ्यावर राहूं !
कीं, गुणी स्त्रीच्या संगतीत विषयसुख भोगत वसूं ? शास्त्राच्या
सुविचारधाराचें प्राशन करू कीं काव्यातील विविध अमृतरस
पीत राहूं !

●●●

शार्दूलविप्रीडित

रम्य हर्म्यतल न किं वसतये ? श्राव्य न गेयादिकं ?
किं वा प्राणसमासमागमसुख नैवाधिक प्रीतये ? ॥
किन्तु भ्रान्तपतङ्गपक्षपवनव्यालोलदीपाङ्कुर—
च्छायाचञ्चलमात्रलभ्य सकल सन्तो वनान्त गताः ३५

शार्दूलविप्रीडित

नोहे मंदिर रम्य काय वसण्या ? कीं ऐकण्या गायन ?
किंवा प्राणसखी-समागमसुखें त्याहूनही रम्य न ? ॥
धेतां श्रेष्ठ पतंग ज्योत हलुनी छाया पडे नाचरी
सैलें जाणुनि सर्व, सज्जन परी जाती धनीं सत्वरि ३५

गद्यार्थ—सुंदर राजमंदिरावरले घर मिळालें, तर, त्यत राहणें वा कोणाला गोड वाटणार नाहीं ! गायन ऐकायला मिळालें तर काय तें आनंद देणार नाही ? किंवा प्राणमियेच्या समागमात राहण्याचें सुख या दोषाहूनहि रम्य कोणाला वाटणार नाही ? परंतु विचारी सव मात्र, हे सर्व विषय, पतंगानें, चुकून, दिव्यावर झेंप घेऊनी असता, त्याच्या पलाय्या चान्यानें, दिव्याची ज्योत हलून, पदायांची छाया जितकी चंचल पडते, तितकें चंचल समाज, सत्वर, अरण्याची वाट धरतात.

●●●

कवचरा

किं कन्दा' कन्दरेषु प्रलयमुपगता निर्वरा वा गिरिम्यः
प्रवृत्ता, वा तरुम्यः सरसफलयुतो वत्कलिन्यश्च शाखाः ?
वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमुपगतप्रप्रयाणा खलानां
दुःखोपाचात्यविचक्षणपवननशान्तितम्बलतानि ॥ ३६॥

अन्वय

गेले कां कंद रानीं कुजुनि ? गिरिवी
आटले ते झरे कां ?
शाच्या कां नष्ट साच्या सुफलित तरच्या
वल्कलेंयुक्त शाखा ? ॥
पाहावीं कीं मुखें तीं-धनलव मिळनी
हस ऐशा खलांचीं
झाले मोठे वळेंची-नयन उडविती
जे मदानें, अशांचीं ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—काय रानावनातले सारे कंद कुजून गेले !
काय पर्वतावरून वाहात येणारे न्हिरर आटून गेले ! काय
सरस फळानीं भरलेले वृक्ष व वल्कलानीं युक्त त्याच्या शाखा
सर्व नष्ट शाखा ॥ (असें अनायासलब्ध खाद्य, पेय, वस्त्र यांचीं
सोय असता) का कोण जाणे हे (लाचार) मनुष्य (कीटक),
धनलवप्राप्तीनें बद्दल गेलेल्या, व मगनें मूर्खी उडवणाऱ्या,
दुष्ट जनांचीं तोडे, (आचार्यभूतपणें) पाहात घरात !

शार्दूलविक्रीडित

सत्यत्वे न शशाङ्क एष वदनीभूतो न वेन्द्रीवर-
द्वन्द्वे लोचनता गते, न फलनैतप्यङ्गयष्टि कृता ॥
किन्त्वेन कविमि. प्रतारितमनास्तत्त्व विज्ञानत्रपि
त्वद्भासास्थिमय वपुर्मृगदृशा मन्दो जनः सेवते ॥ ३७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

नाहीं चंद्र खराखुरा धवर्नि वा पक्षीह नेत्रात न
किंवा फाचन घालुनी घडविला लीदेह हें सत्य न ॥
जाणे तत्त्व तरी फसून कविच्या धाणीस खोऱ्या पहा
रक्तास्थिमय देह हा तराणिचा भोगी कसा मूर्ख हा ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—“प्रत्यक्ष ज्ञानेन, लीमुखाचें रूप घेतलें, वीळकमल-
द्वयच तिचे नेत्र झाले, सुवर्णापासून लीची अगयष्टि बनविली
शेली, ” (या सर्व कल्पना आहेत,) यात सत्य कांहीच नाही !
परंतु मूर्ख मनुष्य प्राणी, कवीनीं त्याच्या मनात भरविलेल्या
या रोग्या कल्पनांनीं फसून, निव्वळ स्वना, मास, हाडें यांनीं
बनलेला तराणीचा देह भोगीत असतो !

शार्दूलविक्रीडित

तुङ्ग वेश्म, सुताः सतामभिमता सत्यातिगा सम्पद-
कल्याणी दपिता, वयश्च नमभित्यङ्गानमूढो जन ॥
माया विभ्रमनन्धर निविशते ससारापाराधे
सदृश क्षणभङ्गुर तदखिल धन्यस्तु सन्मस्यति ॥ ३८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

धाटा उंच ! मुखें पुधां प्रिय; कुणी मोजूं शकेना धन !
स्त्री कल्याणकरी, नवें वय, अशा अज्ञानमोहें जन ॥
विश्वा मानुनि या चिरायु, शिरतो संसारकाराग्रहीं
सारें भङ्गुर सुद्ध जाणुनि परी घे धन्य संन्यासही ३८

गद्यार्थ—मोठा उंच (चातमजली) वाढा; मुखें सर्व सुखाना
आवडण्याजोगी; सपत्ति न मोजता येण्याइतकी; पत्नी कल्याण-
कारी; वय तात्पर्याचें; या अद्या सर्वांनीं युक्त, हें विश्व माणूस,
समजू लागतो, कीं, चिरजीवच आहे ! आणि, या अज्ञानाच्या
मोहानें तो संसाराच्या काराग्रहात प्रवेश करतो. तर, सुद्ध,
विचारी, धन्य, (एखादा) हें सर्व क्षणभङ्गुर आहे, हें जाणून
संन्यास घेतो !

शिल्लरिणी

अही वा हारे वा बलनति रिपौ वा सुहृदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा ॥
तुणे वा स्नेहे वा मम समदृशो यान्ति दिवसा
कदा पुण्येऽरण्ये शिन शिन शिवेति प्रजपत ? ॥ ३९ ॥

शिल्लरिणी

सुमित्रा-शत्रूला प्रवल, — अहि वा हार उभयां
शिला वा पुष्पांचें शयन — मणि मातीस उभयां ॥
तुणाला वा लीला सकल समदृष्टीच घडून
कधीं पुण्यारण्यां शिथभजनिं जाती मम दिन ? ॥ ३९ ॥

हेंच मदारमालें —

असो सर्प वा हार तो; शत्रु मोठा
बली, मित्र वा तो असो चांगला ।
असो रत्न, डेंकूल तें वा, फुलाची
असो शेज ती वा असो ती शिला ॥
तुणाची असो वाहुली सुंदरी वा,
समा दृष्टि सर्वांवरि ठेवून ।
कधीं पुण्य रानीं, शिवाचा फरोमी
मुखें घोष, जातील माझे दिन ? ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—सर्प असो किंवा हार असो, बलिष्ठ शत्रु असो
किंवा मित्र असो, रत्न असो कीं माती असो, पुष्पाच्या असो
कीं दगड असो, तुण असो कीं स्त्री असो, या सर्वांना समदृष्टीनें
पाहता, पवित्र अरण्यारम्य, शिवनाम जपत, माझे दिवस कधीं
जातील ? (याची मला ओट लागली आहे.)

अनुष्टुभ्

धर्माख्याने स्मशाने च रोगिणा या मतिर्भवेत् ।

सा सर्वदेव तिष्ठेच्छेत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ४० ॥

यस्यतिलका

आख्यान धर्मविषयी जधि येइ कानीं
रोगी मनुष्य असता, फिरता स्मशानीं ॥जी चित्तवृत्ति घनते, जर ती टिकेल
बन्धांतुनी तर न मुक्ति कुणा घडेल ? ॥ ४० ॥

गद्यार्थ— धर्मविषयक व्याख्यान ऐकताना, रोगी असताना, स्मशानात फिरताना, माणसाची जी चित्तवृत्ति होते, ती (विरक्तीची भावना) जर कायम टिकेल, तर, या (मवाच्या) बंधनातून कोण मुक्त होणार नाही ?

आचार्य

प्रतिदिनमखिलान्लोकान्मृत्युमुख प्रविशतो निरीक्ष्यापि ।

हा हन्त चित्तमेतद्विरमति नाद्यापि विषयेभ्यः ॥ ४१ ॥

आचार्य

मृत्युमुखीं शिरतांना प्रतिदिन लोकांस्त सर्वे पाहून ।

हा ! हाय ! चित्त अजुनी विषयातुनि कां निवृत्त
होई न ? ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ— प्रत्येक दिवशी, लोक मृत्युच्या मुखात जाताहेत, हे दृश्य पाहत असून सुद्धा हाय ! हाय ! हे माझे चित्त अजून विषयातून निवृत्त कसे व का होत नाही ?

शिल्लरिणी

भवारण्य भीम ननु गृहमिदं छिद्रबहुल
बली कालक्षोरो नियतमसिता मोहरजनी ॥

गृहीत्या ज्ञानासिं, निरतिफलक, शीलरुचच

समाधान कृत्वा स्थिरतरदृशो जाग्रत जना ॥ ४२ ॥

आचार्य

भयान भयकर, तनु हें गृह सर्वोपास पूर्ण छिद्रांनीं
चोरचि धलिष्ठ फालहि; सतत फाल्दीच मोह ही रजनी ॥
सुज्ञान खड्ग, ढाळहि विरक्ति ही, कवच शील येऊन
स्थिरदृष्टीनें सावध जनहो ! राहा सदैव जागृत ! ४२

गद्यार्थ— संसार हें भयकर अरण्य आहे; देहूपी घर हें सर्वत्राक्षीं छिद्रांनीं परिपूर्ण आहे ! फाल हा बलिष्ठ चोर (टपून बसलेला) आहे; मोहरूपी राज ही नेहमीं अधारीच राहणारी आहे; तेन्हां दे ज्ञान हो ! शून्यरूप राक्षस व वैराग्यरूपी दाल हातीं

येऊन, शीलचें कवच अगावर चढवून, सावधान चित्तानें,
डोळे स्थिर करून जागे रहा !

...

अनुष्टुभ्

एक एव पदार्थस्तु त्रिधा भवति वीक्षितः ।

कुणपः कामिनी मास योगिभिः कामिभिः स्वभि ४३

उपजाति

ज्या वस्तुला प्रेत म्हणेल योगी
कामी तिला स्त्री म्हणुनीच भोगी ॥कुत्र्यास ती केजळ होय मांस
एक त्रिधा वस्तु विसे तिघांस ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ— पदार्थ एकाच असला तरी तीन निराळ्या दृष्टि-
कोणातून पाहिल्य, कीं, तीन प्रकारचा होऊ शकतो. स्त्रीचा देह
पाहून योगी त्याला प्रेत म्हणेल, कामी त्याला कामिनी म्हणेल;
कुत्रा म्हणेल, हें केजळ मांस आहे !

...

अनुष्टुभ्

प्रमदा मदिरा, लक्ष्मीर्विज्ञेया त्रिनिधा सुरा ।

दृष्ट्वेयोन्मादयत्येका पीता चान्याप्तिसचयात् ॥ ४४ ॥

आचार्य

प्रमदा, मदिरा, लक्ष्मी, जरीं सुरेचे प्रकार हे तीन ।

यद्यतां पितां, जमवित्तां, अनुग्रहं मोहिती नरा पूर्ण ४४

गद्यार्थ— मदमत्त तळणी, मदिरा, व लक्ष्मी हे, मदिरेचे तीन
प्रकार आहेत, अनुक्रम पहिली, नुसती पाहिल्यानें, दुसरी,
प्याल्यानें, तिसरी, पार वाढवल्यानें, —माणसाला मोहित
करतात.

...

अनुष्टुभ्

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा वृष्णलम्बेव भूय एवाग्निनर्धते ॥ ४५ ॥

अनुष्टुभ्

कामांच्या उपभोगानें काम होई न शांत तो ।

आहुतीनें जसा अग्नि उलट्या फार वाढतो ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ— कामाच्या उपभोगानें, काम कधीं शांत होत नाही,
तर उलट, अग्नीत आहुति दिल्यानें, जसा तो वाढतो, तसाच
कामहि वाढतो.

...

अनुष्टुभ्

कामनाज्ञा किरातेन विकीर्णां मुखचेतसाम् ।

नायीं नरविहगानामङ्गबन्धनवागुराः ॥ ४६ ॥

अनुष्टुप्

किरात कामनामा हा फैलावी पकडावया ।
वेड्या पुरुषपक्ष्यांना जाळेंच जणुं कीं खिया ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—काम नावाच्या पारध्याने, खियारूपी जाळें, वेड्या पुरुषपक्ष्यांना पकडण्यासाठी, पकडलेलें आहे.

अनुष्टुप्

बाल्यमल्पदिनेरेव यौवनश्रीस्ततो जरा ।
देहेऽपि नैकरूपत्वं काऽस्या बाह्येषु वस्तुषु ॥ ४७ ॥

उपजाति

बाल्य थोड्याच दिनांत जाई
तारुण्य बाधेन्यहि शीघ्र येई ॥
ना एकरूपत्व विसरे तनू
बाह्यांत आस्था धरें कशास ? ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—बालपण थोड्याच दिवसात निघून जातें, तारुण्य च बाधक्य पाडोपाड येतात. वेहात अद्या तनेहें एकरूपत्व नसल्यामुळे, माणसानें, बाह्य वस्तू आस्था, कशाळा धरावी ?

अनुष्टुप्

स्मशानमापदं दैन्यं दृष्ट्वा को न विरज्यते ? ।
तद्वैराग्य परं श्रेयः स्वतो यदभिजायते ॥ ४८ ॥

उपजाति

आपत्ति अन् दैन्य, तसें स्मशान
पाहून वैराग्य घडे कुणा न ? ॥
वैराग्य कल्याणद् ते न होतें
निघे स्वतांतून खरोखुरें ते ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—आपत्ति, दैन्य आणि स्मशान पाहून, वैराग्याची भावना, कोणाच्या हृदयात येत नाही ? (पण, तें वैराग्य कल्याण-प्रद नव्हे;) तर स्वतःतूनच जें उद्भूत होतें; तें वैराग्य परें.

मालिनी

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतदसौख्यं
स्फुरति परिमलोज्यं स्पर्श एष स्तनानाम् ॥
इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः
स्वदितकरणधूर्तः पञ्चभिर्लक्षितोऽस्मि ॥ ४९ ॥

मालिनी

‘मधुर रस इथे हा, नृत्य’ हें, गान साचें
परिमल पसरे हा, स्पर्श हे या स्तनांचे ॥
परमहित वधोनी पांचही स्वार्थधूर्त
भ्रमवुनि मजला हीं इंद्रियें वंचितात ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—येथें, हें मधुरगायन ऐकून (भ्रमणेंद्रियाला;) हें नृत्य दाखवून (चक्षुरिंद्रियाला;) हा रस चाखवून (रसने-द्रियाला;) हा मधुरवास हुगवून [ग्राणेंद्रियाला;] स्तनांचे स्पर्श घडवून [संघेंद्रियाला] सुखवीत पण वस्तुतः माझ्या अंतिम हिताचा घात करीत, हीं स्वार्थधूर्त पाचहि शर्नेंद्रियें मला भ्रमवीत पसवीत, आहेत-

शार्दूलविक्रीडित

उन्मीलित्त्रिलीतरङ्गवलयया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन—
इन्द्रेणोचतचक्रवाकमिथुना वदन्नाम्नुजोद्भासिनी ॥
कान्ताऽऽकारभरा नदीयमभितः कूराशया नेष्यते
संसारार्णवमज्जनं यदि ततो, दूरेण सत्यज्यताम् ॥ ५० ॥

शार्दूलविक्रीडित

लाटा या त्रिवलीस्वरूप जियल्या, अन् उंच पुष्ट स्तन—
वोन्ही हे जणुं चक्रवाक, कमलापेसैं जियें आनन ॥
नारीरूप नदी त्यजी क्षणिं दुरी ही मूर पेशी तर
संसारार्णवधित हीमुळेंच बुडण्या, तूं इच्छिशी ना जर ५०

गद्यार्थ—वोन्ही हे हा नदीप्रमाणें आहे. त्रिवली या तिच्यातल्या लाटा; उंच पुष्ट स्तन हें चक्रवाकाचें जोडपें, खीमुल हें तिच्यांतलें कमल; अशा या मूर नदीच्या प्रवाहात (वाहात वाहात,) हे पुरुषा । संसाराच्या समुद्रात जाऊन बुडण्याची जर तुला इच्छा नसेल तर, या नदीपासून दूर रहा.

बपेन्द्रवज्र

प्रदान्तशास्त्रार्थविचाराचापलं
निवृत्तनानारसकाम्यरौतुक्तम् ॥
निरस्तनि शेषविकल्पविस्तरं
प्रपञ्चमन्विच्छति शंकरं मनः ॥ ५१ ॥

वसंततिलका

शास्त्रार्थवादपटुताश्रम शांतवृत्त
नामारसात्मक सुकाव्यकळा व्यजून ॥
सारें विकल्प मनिचे करनी निरस्त
श्रीशंकरा मिळविण्या मन होइ आर्त ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ—शास्त्रविषयक वादविवाद करण्याचे सारे भ्रम, आता, शांत करून ; नाना रसात्मक काव्याविषयीची आवड, आता, कमी करून मनाला चलिता करणारे सारे कल्पविकल्प काढून टाकून, शंकराची प्राप्ति करून घेण्यासाठी, मन, आता आर्त झाले आहे !

●●●

शिलखिणी

अपि प्राप्यं राज्यं तृणमेव परित्यज्य सहस्रा
पिलोलद्वानीरं तव जननि तीरं श्रितवताम् ॥
सुधातः स्वादीयः सलिलभरमानुषि पिबतां
जनानामानन्दः परिहसति निर्वाणपदवीम् ॥ ५२ ॥

शिलखिणी

महासाम्राज्याही तृणसम क्षणीं जे त्यजुनि या
जिथें वेष्टांच्या त्या तति डुलति तीरीं वसति या ॥
सुधेपेक्षां स्वादु जल पिउनि जें तृप्त वनती
तदा त्या आनंदापुढति जन मोक्षास हंसती ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ—(गमास्तुति) जे राजे स्वतःच्या मोठ्या राज्याचा वृणवत् त्याग करून, वेतसतव हुल्ल आहोत अशा दुष्टाचा तीराचा आश्रय घेतात, ते अमृताहून मधुर तुझे जल पोटभर पितात, तेव्हा त्याचा आनंद निर्वाणपदाच्या तुच्छ समजत हसतो ! ●●●

शिलखिणी

स्मृतं सद्यः श्वान्तं निरचयति शान्तं सञ्चदपि
प्रगीतं यत्पापं श्रुतिं भवताप च हरति ॥
इदं तद् गङ्गां श्रवणमणीं खलु पदं
मम प्राणप्रान्ते वदनकमलान्तर्गलितसु ॥ ५३ ॥

शिलखिणी

स्मृतीनेही एका, क्षण निजमना जाति वितरी
जया गातां पापा, त्यरित भवतापासहि हरी ॥
अहा 'गंगा ! गंगा !' श्रुतिमधुर हें नाम तज ने
मुखीं राहो माझ्या मरणसमयी, ते विषयने ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ— हे गंगामय्या ! एकदाच मरण घेत्यानें, जें, मन शांत करतें; गाईलें असतो, जें, पाप व भवताप क्षणात नष्ट करतें, असे, तुझे कर्णमधुर 'गंगा' हें नाम, मरणसमयी, माझ्या मुखीं राहो !

●●●

शिलखिणी

यजन्त्येके देवान्कठिनतरसेरास्तदपरे
पितानन्यासक्ता यमनियमरक्ताः कतिपये ॥
अहं तु त्वनामस्मरणकृतकामक्षिपयणे
जगज्जालं जाने जननि तृणजालेन सदृशम् ॥ ५४ ॥

शिलखिणी

धर्तें भारीं पेशां भजति कुणि देवां; परि कुणी
घरी यागीं थडा; इतर रत इच्छानियमनीं ॥
परी मी त्वनाम स्मरुनि कृतकर्तव्य वजुनी
जगज्जाला साऱ्या गणित तृणजालापरि मनीं ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ— कित्येक लोक, ज्याची पूजा कठिन अशा देवाना मजतात, दुसरे कुणी यशाच्या मार्गे लागतात; इतर कुणी, धर्तें, वैकल्य, इद्रियदमनामार्गे लागतात. पण हे गंगामाते ! मी मान, केवळ, तुझे नाम स्मरत राहून, कृतवृत्त्य होतो; व सर्व जगास तृणवत् तुच्छ मानतो.

●●●

शिलखिणी

पयः पीत्वा भातस्तव सपदि यातः सहचरं —
विगृह्यैः सारुतु क्वचिदपि न विश्रान्तिमगमम्
इदानीमुत्सरे शृदुपवनसञ्चारशिशिरे
चिरादुन्निद्रं भो सदयहृदये शायय चिरम् ॥ ५५ ॥

शिलखिणी

खुळ्या मित्रांसंगें, तय पय पिऊनी, झडकरी
पळे मी येळायी, नच मिळत शांति क्षणमरी ॥
तुझ्या तीरोत्सर्गें, जिथ पवन तीतत्त्व पसरि
कर्घ्याचा मी जागा—मज सुचिर तं निद्रित करी ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ— हे गंगामाते ! तुझे पय पान करून घाईघाईने, मी माझ्या खुळ्या मित्रांसंगें, येळायला दूर गेलों; पण, मला कुठेही विश्रांति लाभली नाही. कर्घ्याचा मी जागा आहे. आता हे सदयहृदये ! शृदुवापूनें शीतल घेलेल्या तुझ्या तीररूपी माडीवर मला पुष्कळ वेळ शोषव.

●●●

प्रकरण ३८ वें

निवृत्ति—शांतिरस.

पृथ्वी

परिभ्रमसि किं वृथा कचन चित्त विश्राम्यतां
स्वयं भवति यद्यपि भवति तत्तथा नान्यथा ॥
अतीतमपि न स्मरन्नपि न भावि संकल्पय—
अतर्कितगमागमाननुभवस्व भोगानिह ॥ १ ॥

पृथ्वी

प्रशांत झणि हो मना ! फिरसि कां कुठेही वृथा ?
जसे नियत तें तसेच घडतें, कधीं नान्यथा ॥
गतास विसरी, करो न कधि भावि संकल्प ते
अतर्क्यगति येई जें सहज भोग्य तूं भोग तें ॥ १ ॥

गद्यार्थ—हे मना ! कां उगाच वाटेल तसें भ्रमत आहेस !
शांत हो ! जें नियत, तें, तसेच घडावयाचें. अन्यथा होत नाही.
गेले त्याच्या आठवणी काढीत बसू नको—भावी, त्याचे संकल्प
करीत बसू नको. ज्याचें येणें का, व जाणें का, हें मानवाला
कळणें शक्य नाही, असे जें फाय भोक्तव्य तुला लाभेल, तें तूं
निमृष्टपणें भोग.

...

शादूलविक्रीडित

मोहं मार्जयतामुपाश्रय रति चन्द्रार्धचूडामणी —
केतः स्वर्गतरङ्गिणीरतुसुकाप्रासहस्रीशुक्र ॥
को वा वीचिपु बुदबुदेपु च तडिडेखासु चे वीशु च
आलामेपु च पनगेपु च सरिद्रेगेपु च प्रत्ययः ? ॥ २ ॥

शादूलविक्रीडित

चिन्ता ! सोडुनि मोह तूं रति धरी धीरांकराचे प्रति,
योडाखा तरि घालू तूं कर मना ! गंगानदीच्या तटी ॥
लोकीं चंचल वस्तु या—बुदबुदे, स्त्री, सर्प, सोदामिनी
लाटा, जाळ, नद्या !—धरील कधिं कां विदवास यांचा
कुणी ? ॥ २ ॥

गद्यार्थ—हे चिन्ता ! मोह हाइन राहून, तूं भीरांकराचे
आधीं भक्ति घर; स्वर्गनदी गंगेच्या काठी, योडाखा तरी घाल

कर. अरे—पाण्यांचे तरंग, बुदबुदे, विजेचें चमकणें, स्त्रिया,
ज्वाळ, सर्प, नदीचा वेग या सर्व चंचल वस्तूंचा विश्वास, कुणी
बलं शकेल का ?

...

शादूलविक्रीडित

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली
रम्यः साधुसमागमः शममुखं, कान्येपु रम्याः कथाः ॥
कोरोपाहितवाप्पविन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं
सर्वं रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किञ्चित्पुनः ॥ ३ ॥

शादूलविक्रीडित

चंद्राचे कर रम्य ते, हिरवळी त्या रम्य, रानांतल्या !
साधूंसंगति, रम्य, शांतिहि, कथा त्या रम्य, काव्यांतल्या
रागानें रडुनी भिजोनि मुख तें स्त्रीचें दिसे सुंदर !
सारे रम्यचि—भंगुरत्य ठसलें चित्तांत ना जायदर ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—चंद्राचीं किरणें रम्य, रानांतल्या 'हरित वृणध्या
मलमाली' रम्य, सज्जनसंगति रम्य, शांतीचें मुख रम्य; काव्या-
तल्या कथा रम्य, रागानें रडून अश्रूंनी भिजलेलें प्रियेचें मुख-
कमलहि रम्य ! हीं सर्व रम्य खरी. पण कोडवर ! या सर्वोचें
क्षणभंगुरत्व चित्तांत ठसलें नाही, वोंवर ! (तें ठसलें कीं रम्यत्व
फलें !)

...

शिक्षिणी

दुरागध्यः स्वामी, तुरगचलचित्ताः क्षितिमृतो
वयं च स्थूलेच्छाः सुमहति पदे बद्धमनसः ॥
जरा देहं श्रुत्युहंरति दयितं जीवनमिदं
सखे ! नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषोऽन्यत्र तपसः ॥ ४ ॥

शिक्षिणी

घनी भारी खाष्ट क्षितिप—मन घांयें हयगति !
मला इच्छा मोठी 'गुरुपद चढावें' म्हणुनि ती ॥
जरा येहा, श्रुत्यु प्रिय मम हरी जीवन असे
तपावुनी सुखा जगि न दुसरें श्रेयचि दिसे ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—मला धनी मिळाला तो खाष्ट, त्याला तुष्ट करणें महाकर्म कठीण ! राजांची सेवा करावी तर त्यांचें मन घोळ्या-इतकें चंचल ! इकडे माझी तर मोठी इच्छा, की, आपण महत्पदाला चढावें ! पण दुसरीकडून वार्धक्य देहाला (राता आहे) व मृत्यु माझे मित्र जीवन हरण करण्यास टपला आहे ! तेन्हां हें सर्व सोडून सुखानें तप आचारावें याशिवाय अन्य कांहीं श्रेयस्कर दिसत नाही. ●●●

शादूलविक्रीडित

किं कर्तव्य ! वृथा कर्तव्यपसि गां कोदण्डठड्कारितैः ?
रे रे कोकिल, कोमलं कलरवं किं त्वं वृथा वसगसे ! !
मुग्धे, स्निग्धविदाधमुग्धमुग्धुरैर्लोलैः कटाक्षैरलं !
चेतः सम्प्रति चन्द्रचूडचरणध्यानामृतैरे वर्तते ॥ ५ ॥

शादूलविक्रीडित

टंकारून धनू, कशास मदना ! मातें वृथा पीडिती ?
कां रे कोकिल ! तूं 'कुहू' रव तुझे हे व्यथेची काढिती ? !
मुग्धे ! गोड तुझे कटाक्षहि पुरे, मात्रा न त्यांची इथें
ईशाच्या स्मरणामृतांत मन हें आतां पहा डुंवतें ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—हे मदना, आपल्या धनुष्याचे टणकार करून का मला निष्कारण त्रास देत आहेस ! हे कोकिल, तुझे कोमल 'कुहू' चे स्वर कां व्यर्थ काढीत आहेस ! हे मुग्धे ! तुझे ते प्रेमाचे चातुर्यांचे मुग्ध भावाचे मधुर बघील टाकणे आता पुरे कर. (त्याची आता माझ्यावर काही मात्रा चालणार नाही. कारण) माझे मन आतां श्रीशंकराच्या ध्यानामृतात बघेच्छ हुंक्कत आहे ! ●●●

क्षिरिणी

यदाऽऽसीदज्ञानं स्मरतिमिरसञ्चारजनितं
तदा सर्वं नारीमयस्मिदमशेषं जगदभूत् ॥
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाज्ञानदशां
समीभूता दृष्टिस्त्रिमुनयि ब्रह्म मनुते ॥ ६ ॥

क्षिरिणी

स्मरणाच्या अंधारें जनित जर्घ्य अज्ञान घसतें
तदा वाटे सारें जगहि जणुं नारीमयचि तें ॥
समा होई दृष्टी पटुनि सुविवेकांजन जर्घ्यी
त्रिलोका आतां मी अखिल समजें ब्रह्मचि तर्फी ६

गद्यार्थ—मदनाच्या अंधारानें उत्पन्न केलेलें अज्ञान, जोंवर, मनांत बसत होतें, तोंवर सर्व जग मला स्त्रीमय वाटत होतें ! पण आतां सुख विवेकाचें चरचरीत अंजन पडून, माझी दृष्टि सम शास्त्रासुल्लेख, सर्व त्रिमुनय मला ब्रह्मस्वरूप वाटत आहे. ●●●

शादूलविक्रीडित

मातर्लक्ष्मि ! भजस्व कश्चिदपरं भक्तांक्षिणी मा स्म भू—
मोग्म्यः स्पृहयालवो न हि वयं, का निःस्पृहाणामसि ! !
सद्यः स्पृतपलाशापत्रपुटके पात्रे, पवित्रीकृते
मिक्षासक्तुगिरेव सम्प्रति वयं, वृत्तिं रानीहामहे ॥ ७ ॥

शादूलविक्रीडित

माते लक्ष्मि ! दुज्या कुणास भज तू ! इच्छा न माझी धरी !
भोगेच्छा नुरलीच ; निःस्पृह मला

पक्षां तुझी कां तरी ! !

मिक्षाप्राप्तचि सक्तु, पूत करनी द्रोणीं पलाशाचिया
खायोनी जगणे अक्षीच डरली इच्छा मनीं माझिया ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—हे माते लक्ष्मि ! आता तू दुज्या कोणाल तरी नाहीं खाव ! मला खारू नको ! आता मला भोगाची छाळच राहिली नाही. मग निःस्पृहांना तुझी पक्षां काय ! मिक्षा मागून सात आणाचे, पळवाची पातें घालून त्याच्या द्रोणात ते घेऊन (परमेश्वराला नेवेच दाखवून) ते पवित्र करावे, व, त्याच्यावर जगावें, एवढीच, मला इच्छा राहिली आहे. ●●●

शादूलविक्रीडित

धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायता—
मानन्दाश्रुगुणान्पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्कशयाः ॥
अस्माकं तु मनोरथोपरचित्तप्रासादवापीतट—
त्रीडाकाननकेलिकौतुकलुपामयुः परं क्षीयते ॥ ८ ॥

शादूलविक्रीडित

ब्रह्मध्यानिं शुहांत धन्य वसती; अंकीं तयांच्या अहा !
आनंददायु पित्ती शकुंत वसुनी निःशंकचित्तें पहा ॥
आम्हीं मात्र मनोरथीं उडवितों प्रासाद ! वापीतटें !
त्रीडोद्यान !...मनांत खात मनिंचे मांडे—सरे आयु तें ८

गद्यार्थ—जे धन्य मानव आहेत ते गिरिकन्दरांतून राहतात; व ब्रह्मरूपी ज्योतीचें ध्यान करीत, इतके तन्मय होऊन परमानंद पावतात, कीं त्यांच्या डोळ्यांतून घळघळ आनंदाश्रु

बाहत येऊन त्याच्या मांडीवर टपटप पडतात, व ते, शकुंतलपत्नी येऊन, निमेषपणे खुशाल त्यांच्या मांडीवर वसून पितात !

आणि आम्ही धुद्र जंतु ! केवळ मनोरयातच प्रासाद, विहीर-मोवती क्रीडोयान — उठकितो व त्याच्यांतच रममाण होऊन, अखले मनचे मांडे मनांत घात, आमचें महान् आयुष्य संपून जात आहे ! (आणि त्याची आम्हाला काडीनी खंन नाही !)

मन्दाक्रान्ता

ये वर्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो
ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ॥
तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरयं
ध्यानच्छेदे शिखरिकुहप्रावशय्यानिषण्णः ॥ ९ ॥

मन्दाक्रान्ता

दुःखें, श्रीशांपुढति, दिन जे प्रार्थितां दीर्घे झाले
होतां बुद्धी विरुत विषयें घाटले अल्प सारे ॥
गेले; त्यांचें स्मरण करनी हांसतो मी मनांत
ध्यानांध्यानांमधुनि घसतां मी शिलान्तीं गुहेंत ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—श्रीमताश्यापुढें मीक मागत राहण्याच्या दुःखासुखें, जे दिवस लांबच लांब घाटले; आणि, विषयानी विरुत केल्या-मुळे व मन त्यात गक्त झाल्यामुळे, जे दिवस अगदीं लहान झाल्यासारखे भासले, त्या सर्वांची आठवण, एक ध्यान संपून दुसरे ध्यान लावण्याच्या मध्यतरान—या गुहेंत शिलाशय्येवर मी बसलों असता, मला झाली, कीं, आतून मला हास्याची उकळी फुटते (कीं एकवेळ मी केवदा मूर्ख होतो !)

वसंततिलका

रे रे मनो-मम मनोभवदासनस्य
पादाम्बुजद्वयमनारतमामनन्तम् ॥
किं मां निपातयसि संसृतिगर्तमग्नये
नैतावता तव गमिष्यति पुत्रशोकः ॥ १० ॥

वसंततिलका

माझ्या मना ! मनसिजान्तरक शंकराचें
मीं घ्यातसें सुपदंपरुज तें सदाचें ॥
कां पाडिसी मज पुन्हां भवसागरांत
ना पुत्रशोक तव तेंहि कपील शांत ! ॥ १० ॥

गद्यार्थ—(मदन हा मनसिज म्हणजे मनात जन्मणारा = मनाचा पुत्र.) हे माझ्या मना ! मदनाला जाळणाऱ्या श्रीशंकराच्या पदकमलदयाचें, संतत ध्यान करणाऱ्या मला,

कां पुन्हां संसाराच्या खड्ड्यांत पाडीत आहेस ! त्यामुळे दुःखा पुत्रशोक (मदन मेल्याबद्दलचा) कांहीं शांत होणार नाही ! (कारण मदन माझ्यापुरता तरी मेल्या—तो पुन्हां आतां जिवंत होत नाही.)

अनुष्टुप्

एकाकी निःस्पृह. शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
कदा शम्भो ! मयिप्यामि कर्मनिर्मूलनक्षमः ॥ ११ ॥

गद्यार्थ

कर पात्र करनि, निःस्पृह, शांत असा एकला, कधी, मद्य होइन समर्थ शंभो ! कर्मफला उघटण्या सुखांतून ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—एकदा, निःस्पृह, शांत, हाताचेंच मिष्टापात्र केलेला, (जयलज्जबळ) नम (बळाची शिंति नसलेला) असा मी, हे शंकर ! कर्माच्या परिणामाना समूळ उघडून नष्ट करण्यास केव्हां समर्थ होईन ! (अशी ओढ लागली आहे.)

शार्दूलविक्रीडित

पाणि पात्रयतां, निसर्गशुचिना मैथ्येण संतुष्यतां
यत्र कापि निषीदतां बहुतृणं विषं मुहुः पश्यताम् ॥
अत्यगोऽपि तनोरखण्डपरमानन्दप्रबोधस्पृहां
मर्यः कोऽपि शिवप्रसादसुलभां सम्पत्स्यते योगिनाम् ॥ १२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

मिक्षा, पात्रकरीं स्वयंशुचि मित्रे, त्यानंच जे तोषतीं
कोठेंही बसती, तृणासम उष्यां विश्वास जे पाहती ॥
त्या योग्यांतिल, याचदेहि, परमानंदप्रबोधस्पृहा
मर्त्याला विरळाच ती शिवरूपे लाभे कुणाला पहा ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—हाताच्या केलेल्या मिष्टापात्राना, पवित्र अशी जी काय मिष्टा पडेल तिच्यातच संतोष मानणाऱ्या, कुठेंहि पडावें वगवें, अशा वृत्तीच्या, विधाळा तृणवत् मानणाऱ्या, योगी-ब्रह्मण्या हृदयात जी अवते तशी परमानंद जाणण्याची तळमळ, याच देही (याच डोळा) शंकराच्या रूपेण प्राप्त होणारी, विरळाच उष्या (मायशाही) मर्त्याला लाभन अवते. ●●●

विश्वरिणी

परेषा चेतांसि प्रतिदिवसमारुध्य बहुधा
प्रसादं किं नेतुं विशसि हृदय ! केशरलिलम् ? ॥
प्रसन्ने त्वय्यन्तः रात्रयमुदितचिन्तामणिगुणे
विमुक्त संस्रवः किमभिलषितं पुष्पति न ते ? ॥ १३ ॥

आयां

दुसऱ्यांच्या चित्तांतें,

अनुदिन अनुनय करीत बहुरीतीं ।

करण्या प्रसन्न, क्षुब्धतां,

हृदया ! कां कष्ट करिसि तूंच मती ॥

तूंच प्रसन्न होतां,

चिन्तामणिगुण तुझे प्रकट बनून ।

मोक्ष विचारें, इप्सित

तव काय न तेच करिति परिपूर्ण ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ— हे माझ्या हृदया, मना तन्हांनीं आराधना करून दुसऱ्यांच्या चित्ताना प्रसन्न करण्यास्तव तू काय म्हणून बलेबाज्या बजाव्यात पडत आहेस ? आतां मूळ स्वता प्रसन्न होऊन त्यामुळे तुझ्यांतले अगम्य असलेले चिन्तामणिसारखे (जे चिन्तावें ते देणारे) गुण एकदां प्रकट झाले, आणि तुझे विचार भुक्तीच्या मार्गे चालू झाले की, काय असेल नसेल ते तुझे सारें अभीप्सित तेच पूर्ण करून टाकणार नाहीत काय ? ॥ १३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

चेतश्चिन्तय मा रमा सृष्टदिमान्मस्यायिनीमास्थया

भूपालभुवुदीकुटीरविहरन्म्यापारपण्याद्गनान् ॥

कन्यापञ्चकुतिताः प्रप्रिय भवनद्वाराणि वाराणसी—

रप्यापडकिपु पाणिपात्रपतिताः मिश्रामपेक्षामहे ॥ १४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

लक्ष्मी चंचल; तू तिला न भजणें प्रेमें कधीही मना !

भूतालावर नाचतें नृपतिच्या सी भुवू वेष्ट्यांगना ॥

चिंध्या पांघरती, शिरून भयनद्वारांत, काशीपुरी

इच्छूं पात्रकरीं पडेल तितुकी मिश्राच मार्गांतरीं ॥ १४ ॥

गद्यार्थ— हे मना, या चंचल लक्ष्मीचा एकवारसुद्धा तू विचार करून नकोस कारण ही नृपाच्या (श्रीमताच्या) भुवुदीच्या आलापर नाचणारी येद्याच आहे. चिंध्या नेमून, हाताची आंबळ हीच मिश्रापात्र करून, काशीचेरामध्ये, रस्त्यावरून, मोठमोठ्या बाड्यात शिरून, जी गिळेल ती मिश्रा घेऊन, निवांत करावयाचीच येवळ, अपेक्षा आम्ही धरीत आहो. ॥ १४ ॥

वसंततिलका

तस्मादनन्तमजर परमं विकसि

तद् ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विक्रयैः ॥

मत्स्यानुपज्जिग्न इमे पुननाधिपत्य—

भोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति ॥ १५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

तेव्हां, उच्च, अनंत ज्यास न जरा, नित्यप्रकाशी असे चिंती ब्रह्मचि तें, कुकल्प धरिशी चिंतीं कशाला असे ? ज्याचे सर्वहि आनुपंगिक असे पृथ्वीपतित्वादिक शुद्धां आचडतात जे बहुपरीं ते भोग, तें तें सुख ॥ १५ ॥

गद्यार्थ— तेव्हां, हे नरा ! सर्वोच्च, अनंत, ज्याला बार्धक्य नाही, जें नित्यप्रकाशी आहे त्या ब्रह्मार्थच तू चिंतन कर. हे मळतेसल्ले इतर विकल्प कशाला मनात आणतोस ? कारण मुक्ताचें राज्य आणि शुद्धाना आयडणारे जे अनेकविध भोग ते सर्व त्या ब्रह्मापाठोपाठ आपोआप येणारे होत. ॥ १५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः

स्वर्गप्राप्तकुटीरनिवासफलदैः कर्मक्रियाभिन्नैः ॥

मुक्त्यैव भद्रदुःखभाररचनाविध्वंसकालानल

स्वात्मानन्दप्रवेशरत्नल, शेषा वणिगवृत्तयः ॥ १६ ॥

शार्दूलविक्रीडित

शास्त्रें, वेद, पुराण, त्या स्मृति अशीं सारीं कशाला हवीं ?

देवीं स्वर्गेनिवास हें फल, अशीं कर्म कशाला हवीं ?

संस्तारांतिल दुःख नष्ट करण्या कालाग्निसा जो सजे

स्वात्मानन्द मार्ग तो वगळितां वणिगज्य सारें दुजें १६

गद्यार्थ— वेद, स्मृति पुराणांचे पठन, शास्त्रांचे (टीकादि) विस्तार याचा काय उपयोग आहे ? किंवा स्वर्गातील एखाद्या गावातील भोपडीत राहणें हे फल देणारें नानाविध कर्मकांड तरी कशाला हवें ? सत्कारदुःखाचा कालाग्नीप्रमाणें नाश करणारा स्वात्मानन्द पदाची प्राप्ति करून मार्ग एक सोडला तर इतर सर्व वाणिज्य (म्हणजे किंमत घावी व यत्न विकत घ्यावी अशा व्यापारच) होय. ॥ १६ ॥

वैश्वस्य

महेश्वरे वा जगतामधीसरे जनार्दने वा जगदन्तरामनि ।

न वस्तुभेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्वरूपेन्दुशेखरे ॥ १७ ॥

वचनार्ति

विद्वेषा येशा दिव्य शंकरांत

आत्मा जगाचा असल्या हरित ॥

जाणे न मी भेद मुळीच काही

परंतु मी भक्ति शिवास बाही ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—जगतांचा ईश्वर अशा महेश्वर शंकरांना, किंवा ज्याचा अंतरात्मा अशा विष्णूत मी मूळभूत काहीं भेद आहे असें मानीत नाहीं. तरीपण श्रीशंकराविषयीच मला (विशेष) मक्ति वाटते.

शिलरिणी

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले क्षापि पुलिने
सुखासीनाः शान्तध्वनिपु रजनीपु चुसरितः ॥
भवामोगोद्विग्नाः शिव शिव शिवेत्पातवचसः
कदा स्यामानन्दोद्गमवदुल्लासाकुलदृशः ? ॥ १८ ॥

शिलरिणी

सुखानें कोडेही, ध्वनिरहित रात्रीत वसुनी—
तटीं स्वर्गगेच्या धवलपुलिनीं चंद्रकिरणीं ॥
विडोनी संसारा 'शिव शिव' अशा आर्त वचसूं
कधी आनंदाथू भरुनि मम येतील नयनीं ? ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—झगझगीत चांदण्यानें झुझमय करुन टाकलेल्या गगेच्या किनाऱ्यावरील वाळूत कुठेंतरी, नीरव वात अशा रात्री वसून, सवाराळा विटून शिव शिव असे आर्त उद्गार काढून, माझ्या नेत्रात आनंदाधु केव्हा दाखून येतील ? (त्या दिवशीची मी आतुरतेनें वाट पाहत आहे.)

लघरा

त्नात्वा गङ्गापयोमि शुचिकुसुमफलैर्चयित्वा विभो ! त्वां
ध्येये ध्यानां निवेक्ष्य क्षितिधरकुहप्रावशय्यानिपण्णः ॥
आत्मारामोऽफलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात्स्मरारे !
दुःख मोक्षे कदाऽहं समकरचणे पुंसि सेनास्सुख्यम् ? ॥ १९ ॥

लघरा

गंगास्नाना करोमी, शुभकुसुमफले ईश ! तूतें पुजून
ध्येयी ध्याना घरोमी, गिरिकुहरीं शिलापृष्ठभागीं
वसतू ॥
संतुष्टात्मा, अकामी, रतगुरुवचनीं, तूंच होतां प्रसन्न !
दुःख जीं नीचसेवाजनित, वद कधी त्यांतुनी मी
सुखेन ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—गगेच्या जळांने स्नान करून; पवित्र फुलाफळानीं, हे शक्ता ! तुझी पूजा करून, ध्यायाचे ठायीं एकाग्र विचरून, डोंगराच्या गुहेंत शिलाशय्येवर बसून, स्वात्म्यात गुह्य, निष्काम वृत्तीनें, गुरुवचनरत अशा मी, हे भवनरिपो ! तुझ्या उपासनें,

माझ्यासारख्या हातापायाच्या (म्हणजे माझ्याह्मतत्पत्र निवृत्त स्थितीतल्या) माणसाच्या सेवेपासून झालेल्या दुःखानून मी कधी बरे मुक्त होईन ?

शिलरिणी

मही रम्या शय्या त्रिपुलमुपधानं मुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ॥
सुखदीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः
सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ २० ॥

शार्दूलबिक्रीडित

शय्या रम्य मही; विशाल अणुले राह उशी येथुन
हें आकाशचि चांद्या, मृदु असा घायू घने विज्ञान ॥
चंद्राचा झळके दिया; विरति या लीच्या सुखालिंगनीं
रत्ना वैभवयुक्त तो जणु सुखें धांतीत झोपे मुनि ॥ २० ॥

गद्यार्थ—थुई हीच सुंदर शय्या; मोठे बाहु हीच उशी; आकाश हाच चांद्या, मृदुळळ वारा हा पत्रा, चंद्र हाच झगझगीत दिवा योग्य वैराग्यवृत्तिरूपी लीच्या आलिंगनानें आनंदित झालेला असा हा मुनि एखाद्या वैभवशाली नृपाप्रमाणें धान सुखानें झापळा आहे.

शार्दूलबिक्रीडित

कौपीनं शतखण्डजर्जरतर कन्या पुनस्तादृशी
नेक्षित्यानिरपेक्षैक्ष्यमशनं निद्रा स्मशाने वने ॥
स्वातंत्र्येण निरकुशं बिहरणं स्वान्तं प्रशान्तं सदा
स्यैव योगमहोत्सवेऽपि च यदि त्रैलोक्यराग्येन किम् ? २१

शार्दूलबिक्रीडित

सिंघ्या शंभर, जीणें वस्त्र तनुतें, कथा तशी लेखुनी
मिश्रा—जी निरपेक्ष ये फार सुखें, निद्रा स्मशानीं वनीं ॥
स्वच्छंदें फिरणें, प्रशांत मन ही, सुस्थैर्य योगोत्सवीं
हें ज्या लाभतसे, कशास मग त्या त्रैलोक्यराग्यें
हवीं ? ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—शंभर तुकड्याची जीणें वस्त्र, तशीच कफनी, निरपेक्ष किनायास मिळणारी मिश्रा हें अर्थ; स्मशानांत रानांत झोंपणें, स्वच्छंदें वाटेल तेथे फिरणें, प्रशांत मन; योगव्याधि असो कीं महोत्सवाचा प्रथम असो दोन्ही प्रसंगी स्थिर वृत्ति.— इतकें सर्व असल्यावर, त्रिलोकाचें राज्य ही निच शाहजी पत्नी ?

मन्दाक्रान्ता

गंगातीरे हिमगिरिशिलाबध्दपद्मासनस्य
ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ॥
किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसेषु ते निर्विशङ्काः
कम्हूयन्ते जठहरिणाः शङ्खमूढे मदीये ॥ २२ ॥

सुमदारमाला

हिमाद्रीत गंगातटीं पृष्ठभाभीं
शिलांच्याच, घालून पद्मासन ॥
मनीं ब्रह्म चिंतीत, अभ्यासयोगे
अहा ! योगनिद्रेत मी जाऊन ॥
हराधी स्वकंडू न भीतां मृगांनीं
स्वशूंगें मद्गंगावरी घांसुन ॥
मला लागली ओढ कीं शीघ्र पेसे
कर्धी धन्य जातील माझे दिन ! ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—हिमालयात, गंगेच्या काठी, शिलासनावर पद्मासन घालून ब्रह्मध्यान करण्याच्या सराफांनीं मला अशी गाढ योगनिद्रा लागली कीं मी जठ हरिणांनीं, न मला निःशकपणे आपली शिमें खुशाल माझ्या अंगावर घासून आपली कड घमवावी. अहाहा ! असे धन्य दिवस मला (कधीकाळीं) प्राप्त होतील का ? ●●●

शाईलचिकीटित

चाण्डाल किमय द्विजातिरपया शूद्रोऽय किं तापसः
किं वा तत्त्वविवेकपेशलमतिपंगीश्वर कोऽपि वा ॥
इत्युत्पन्नविकल्पजपमुखरी संभाष्यमाणा जनै—
नं क्रुद्धा. ययि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः ॥२३॥

शाईलचिकीटित

हा चाण्डालचि शूद्रकीं द्विज कुणी? किंवा तपस्वीच हा?
किंवा तत्त्वविवेकपंडित असा योगीश कीं काय हा?
पेसे तर्कवितर्क लोक घटतां उद्देशुनी त्यां पर्यां
तेणें क्रुद्ध न या न तुष्ट मनसां योगी पुढे चालती ॥२३॥

गद्यार्थ—“हा काय हलक्या जातीचा, कीं ब्राह्मण, कीं, शूद्र किंवा बैरागी, कीं तत्त्वज्ञानात प्रवीण असा कोणी महायोगी असावा ?” असे अनेक तर्कवितर्क याला उद्देशत, लोक रस्त्यात

आपसात बोलतात, त्याबद्दल न रागावता, किंवा, आनंद न वाटता योगी आपले मुकाट मार्गानें जात असतात. ●●●

शिखरीणी

वातिक्रान्तः कालो ललितललनाभोगसुखदो
धमन्त आन्ता स्म सुचिरमिह संसारसरणी ॥
इदानीं स सिन्धोस्तटमुवि समाकन्दनगिरः
सुतारं क्लृप्तैः शिव शिव शिवेति प्रतनुम ॥ २४ ॥

शिखरीणी

त्रिपांच्या भोगां सुखकर, असा काल नुरला
भ्रमोनी संसारीं सुचिर, अमुचा देह थकला ॥
अतां गंगातीरीं; स्वार निज अती उंच धरनी
असूं आक्रंदेनी 'शिव ! शिव !' अशा आर्तं घचर्नी ॥२४॥

गद्यार्थ—सुंदर ललनाचा उपभोग घेत होतां तो काल निवून गेला; ससाराच्या मार्गावरून फार काळ भटकून भटकून जीव दमून गेला आहे. आता गंगानिरीं उच्चस्वरानें “शिव ! शिव ! शिव !” असा आर्त आक्रोश करीन (दिवस कडीत) आहे. ●●●

ननुपुत्र

सहवर्धितयोर्नास्ति सम्बन्ध प्राणकाययोः ।
पुत्रमित्ररत्नत्रेपु सम्बन्धित्वकथैव का ? ॥ २५ ॥

भार्या

संबंध प्राण तन् यांत न, तीं सहचि बाडलीं असतां ।
पत्नी सुत मित्रांच्या संबंधाची कशास हो घातां ? ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—प्रत्यक्ष प्राण आणि देह हे इतके (एकजीवपणें) एकत्र वाटले असताना सुद्धा त्याचा (मृत्यूनंतर) सनध उरते नाहीं तर माणसाचे पुत्र, मित्र, पत्नी यांच्याशी जे सनध, त्याची पोष्टच कशास ? (ते निरकाल तर नव्हेच पण प्राण व देह यांच्या सनधाइतके म्हणजे माणसाच्या आयुष्याइतके तरी दीर्घकाल कुटून टिकणार !) ●●●

ननुपुत्र

विपश्य विषयाणां च दूरभत्यन्तमन्तरम् ॥
उपमुक्तं विपं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥ २६ ॥

अनुपदुम्

आहे अंतर अत्यंत विपात विपयांतही ।
वधी विप जधी मुक्त; विपय स्मृतमात्रही ॥२६॥

गद्यार्थ—विप आणि विपय (अक्षरांत ३ साम्य असले तरी प्रत्यक्षांत) यांत फार मोठे अंतर आहे. विप हे प्रत्यक्ष तें खाल्ले तरच मारील पण विपय हे नुसते त्याने चिन्तन केल्याने सुद्धा माणसाचा नाश करतात. ●●●

(हाच श्लोक प्र. ४९-६० क्रमांकांत रघोदत्तेंत भाषांतरला आहे.)

वसंततिलका

मुण्डं शिरो वदनमेतदनिष्टगन्धं
गात्रं मलिनं मलिनं गतसर्वशोभम् ॥
भिक्षाटनेन भरणं च हतोदरस्य
कष्टं तथापि मनसो मदनेऽस्ति घाञ्छा ॥ २७ ॥

वसंततिलका

दुर्गंधयुक्त मुख, मस्तक मुंडिलेलं,
सर्वांग घाण नि विशोभित जाहलेलं ॥
हे दुष्ट पोड भरणं जळलं भिकेने
कामार्थ ओढ तरि हाय ! कशी मनानें ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—डोक्यावर केंस राहिल्या नाही; तोंडाला दुर्गंध येत आहे, सर्वांग मलिन होऊन सर्व सौंदर्य नष्ट झाले आहे; पोटाची जळली खाच भरावयाची तीहि भिक्षाजानें ! तरी हायहाय ! मनाला कामोपभोगांची ओढ कायमच आहे । ●●●

आर्या

यदि धनिनः सत्पुरुषाः यदि च सुरूपाणि परवलत्राणि
अनुपचितसुकृतसद्गृह तथ हृदय ! किमाकुलीभावः ? ॥ २८ ॥

आर्या

असले सज्जन धनवान्,
असल्या सुंदर तरांचें परनारी ।
पुण्य न संचित करितां,
हृदया ! आकुल कशास होसि तरी ? ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—सज्जन हे (त्याच्या पूर्वे पुण्याईने) भीगत झाले, आणि परक्यांच्या स्त्रिया (त्या पुरुषांच्या भाग्याने) सुंदर असल्या तरी, हे माझ्या मना ! तूं स्वतां जर पुण्याचा संचय केलेला नाहीस तर (त्याच्या मत्सेरांने) तूं का उगाच व्याकुळ होतंस ? (संपत्ति व सौंदर्य पूर्वपुण्याशिवाय तुला कोठून मिळणार !) ●●●

प्रकरण ३९ वें

सुख दुःख

शिलारिणी

तृया शुष्यत्वास्ये पिबति सलिलं स्वाद् सुरभि
क्षुधार्तः सन् शालीन् कवलयति शाकादिवलितान् ॥
प्रदीते कामाग्नौ सुदृढतरमाश्लिष्यति यधून्
प्रतीक्षां न्यायेः सुखसिद्धिं निरर्पयति जनः ॥ १ ॥

शिलारिणी

सुगंधि स्याद् तो जल पिडनिया शोष हरतो
भुकेसाठी अन्न प्रचुररस पोटांत भरतो ॥
जळे कामाग्नी तें हृदयि तरुणी घट्ट धरितो
उपाया व्याधीच्या, चुकुनि जन या सौख्य म्हणतो ॥ १ ॥

गद्यार्थ—तहानेन तोंड सुकलें कीं गोड सुगंधी जल पिऊन,
मनुष्य आपला शोष शमवितो. भुकेने व्यावृत्त झाला, कीं,
नाना मधुररसाची खावें पाऊन भुकेचे दुःख हरण करतो; कामाग्नि
भडकला कीं तरुणीला गाढ आश्रित दैऊन तो शांत करतो !
अशा तऱ्हेनें दुःख झालें, व्याधि झाल्या, तर त्या शम-
विष्याचे हे जे उपाय त्याला लोक सुद्धा सुलभ म्हणतात, (पण
परें पाहतां सुराणा स्वर्तन अस्तित्व आहे. दुःखपरिहार हे
नकारात्मक असल्याने परें सुख नव्हे !)

वंशस्थ

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
घनान्धकारेभ्यः दीपदर्शनम् ॥
सुखानु यो याति नरो दरिद्रतां
धृत शरीरेण मृतः स जीवति ॥ २ ॥

उपजाति

भोग्य दुःखें, सुख शोभतें तसें
गाढान्धकारी दिसणें दिवा जसें ॥
सुखानुनी जाइ दरिद्रेप्रत
जने तरी हो नर तो जरा मृत ॥ २ ॥

गद्यार्थ—दाढ अंधारांत, (पुष्कळवेळ चाचपडल्यानतर,) जला
दिवा दिसावा, तसे, आधी दुःखें भोगल्यानतर जें सुख मिळतें
त्यात विशेष शोभा आहे. पण, आधी सुख भोगून, नंतर,
ज्याला दारिद्र्य येत तो मनुष्य जिवत असला तरी वास्तविक
मृतच आहे !

उपजाति

सुभाषितज्ञेन जनेन सार्धं संभाषणं सुप्रभुसेवनं च ॥
आलिङ्गनं तुष्टपयोधराणां प्रत्यक्षसौख्यं त्रयमेव लोके ॥ ३ ॥

उपजाति

सुभाषितज्ञासह बोलणें हें
भल्या धन्यातें नित सेवणें हें ॥
आलिगिणें स्त्रीकुच पुष्ट उंच
प्रत्यक्षसौख्यें जगि तीन हींच ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—सुभाषिताच्या श्रुत्या माणसाची संभाषणाची सधि
लाभणें, मल्या अशा धन्याची सेवा करणें, मदमत तवर्णीचें
स्तनाश्रित लाभणें ही तीनच काय तीं प्रत्यक्ष सौख्ये या जगात
आहेत !

अनुष्टुभ्

दिनमेकं शशी पूर्णं क्षीणस्तु बहुवासरान् ॥
सुखादुःखं सुराणाम्यधिकं, का कथा नृणाम् ! ॥ ४ ॥

उपजाति

पक्षामर्धे चंद्र दिनेक पूर्ण
चौदा परी वासर तोच क्षीण ॥
सुखादुनी पुष्कळ दुःख हेंची
देवांसही; काय कथा नरांची ! ४

गद्यार्थ—पंचमयज्जामर्धे चंद्र एक दिवस चंद्र पूर्ण झाले,

बाकीचे चौदा दिवस क्षीणच असतो. देवानाहि सुखापेक्षां
दुःखच अधिक असतें; तर माणसाची कथा काय ?

अनुष्टुप्

लोभमुल्लानि पापानि व्याधयो रसमुल्लङ्घाः ।
स्नेहमुल्लानि दुःखानि त्रयं त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥५॥

वसंततिलका

लोभामुल्लेंच जन पाप जर्गी करीती
स्नेहामुल्लेंच रोग तनूत होती ॥
स्नेहामुल्लेंच मर्नि दुःखाहि जन्म घेई
सोडून तीनहि, सुखी नर नित्य होई ॥ ५ ॥

गद्यार्थ— लोभापायीं मनुष्य पाप करतो : विविध रसाच्या
(अति) सेवनानेंच रोग उत्पन्न होतात; प्रेमापायीं, मैत्रीपायीं
माणसाला दुःख करण्याची पाळी येते ! हीं तिन्ही सोडून देणारा
सुखी होतो !

अनुष्टुप्

इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तिर्यथा सुखम् ।
तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

इच्छा होण्यांत जें दुःख । इच्छातुर्तीत जें सुख ।
नरकीं ब्रह्मलोकीं तें । तैसं कांहीं न लाभतें ॥ ६ ॥

गद्यार्थ— इच्छा, हाव मनात उदाल होणे (व ती अनुभव
राहणें) यात जें दुःख आहे, तसे भयकर दुःख नरकातसुद्धा
नाहीं. आणि इच्छा मनोरथ वगैरे कृत होण्यात जें सुख, आहे,
तसें ब्रह्मलोकातहि नाहीं.

अनुष्टुप्

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मनश सुखम् ।
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ ७ ॥

अनुष्टुप्

जें पराधीन तें दुःख । सर्व स्वाधीन तें सुख ।
थोडक्यांतचि हें जाण । दुःख वा सुख लक्षण ॥७॥

गद्यार्थ— जें परक्याच्या (बाह्य वस्तूच्या) स्वाधीन तें सर्व
दुःख ; जें जें स्वतःच्या अधीन तें तें सर्व सुख; हें थोडक्यांत
दुःखाचें व सुखाचें स्वरूप जाणावें !

अनुष्टुप्

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

अनुष्टुप्

सर्वोच्च सुख हें बुद्धिप्राप्त, गम्य न इंद्रियां ॥८॥

गद्यार्थ— सर्वोच्च सुख हें बुद्धीलाच केवळ ग्रहण करता येतें.
तें इन्द्रियांच्या ग्रहणशक्तीच्या पलीकडे असतें.

अनुष्टुप्

सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिदुःखतः सुखम् ।
तस्मादेतद्द्वयं जगद्यप्येच्छेच्छाश्रयतं सुखम् ॥ ९ ॥

अनुष्टुप्

कधी सुखहि दुःखान्त दुःखांतुनि निघे सुख ।
सोडारीं हीं तयें दोन्ही इच्छी शाश्वत जो सुख ॥९॥

गद्यार्थ— कधी सुख हेच दुःखाला कारणीभूत होतें कधी
दुःखांतून सुख निघतें. तेव्हा शाश्वत सुख इच्छणाऱ्यानें हीं
दोन्ही सोडून घावीत.

प्रकरण ४० वें

शील

अनुष्टुभ्

शीलेन हि तयो लोका शक्या जेतु म सशय ।
न हि निखिदसाध्य वै लोके शीलयता भवेत् ॥१॥

अनुष्टुभ्

निश्चयें, शक्य शीलानें जिकणें लोक तीनही ।
शीलयतास काहीही असाध्यच नसे महीं ॥१॥

गद्यार्थ—यात काहीच सशय नाही, कीं, शीलानें तिही लोक जिकणें शक्य आहे शीलवताला या लोकां असाध्य असें काही नाही

●●●

शिलखरिण

नर तुङ्गाच्छृङ्गद्वरुशिखरिण कापि पुलिने
पतित्वाऽप्य काय कठिनदृपदन्तर्निद्रलित ॥
वर न्यस्तो हस्त फणिपतिमुखे तीव्रदशने
वर बहो पातस्तदपि न कृत शीलनिलय ॥ २ ॥

शिलखरिण

घरें उत्तमा त्या गिरिवहनि खालीहि पडणें
शिलानीं ठेवोनी पुलिनिं तनु चिच्छिन्न घतणें ॥
घरें नागाच्याही मुखीं कर धरोनीहि मरणें
घरें अग्नीमये पतन—न च नि शील जगणें ॥ २ ॥

गद्यार्थ—(नरा) किंवा समुद्राच्या तीरावरील) उंच डोंग
राच्या कड्यावरून खाली पडून घुळणातील कडीण दगडानीं
देहाच्या विघड्या होणें हेरि पल्लरेल महासपाच्या, तीव्र
दान असण्या, ताडान हात घळून आसल्याहि चाली बरी,
खुशाल अग्नीमुद्रा उडी घ्यावी, परंतु शील सोडून जगात जगणें
नको ।

●●●

शार्दूलविक्रीडित

बहिस्तस्य जलापते जलनिधि कुल्यापते तत्क्षणा—
म्हेर स्वल्पशिलापते मृगपते सङ्घ कुरङ्गापते ॥
न्यालो गाल्मगुणापते विपरस पीयूषवर्षापते
यस्याङ्गखिललोकवृद्धभतम शील समुन्मीलति ॥३॥

शार्दूल विक्रीडित

त्यातें अग्नि जलापरी, उदधिही छोन्या क्षण्याचे परी
मेरू अल्पशिलेपरी मृगपती होई कुरङ्गापरी ॥
होई सपहि पुष्पहार, विप हें पीयूषवृषोपरी
लोफाना अवघ्या अति प्रिय असें, जो शील अगों धरी ॥३॥

गद्यार्थ—अखिल जगताला थयत आवडणारें असे (एक)
शील व्याचे अगों असेल त्याला, (सब आपदा यासुद्धा वास्तव्य
होतात.) अग्नि हा जलप्रमाण (शीतल) होतो, समुद्र हा लहानघ्या
पात्रप्रमाणें (सहस्री ओलाढ्याकोणा) होतो, मत्स्यपत लहा
नया त्र्यङ्गसारखा (सहस्र चटण्याकोणा) होतो सिंह हा हरिणा
प्रमाणें (निरुपद्रव) होतो सप हा पुष्पहारप्रमाणें (सुरस्यव)
होतो व विप हें अमृतच्या वृषीप्रमाणें सुरज हात ।

●●●

शार्दूलविक्रीडित

ऐश्वर्यस्य निभूषण मुज्जना शौर्यस्य वाक्सयमो
ज्ञानस्थोपशम श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्यय ॥
अज्ञोद्यस्तपस क्षमा प्रमत्तिरुधर्मस्य निर्याजता
सर्वपापमि सर्वकारणमिदं शीलं पर भूयणम् ॥ ४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

सीजनये खुल्लें सुवैभव, खुळे वास्तव्यमें शूरता
विद्या, ज्ञानहि, शास्त्रिणें सुजिनेये पात्रीव्यये संपत्ती ॥
ज्ञानतीतें प्रभुता, शमें तप, प्रमत्तानें खुळे धर्मही
सर्वा कारण आय, भूयण महा सच्छील हें या महीं ॥४॥

गद्यार्थ—वैभव है सौजन्यानें शोभन दिसते; शीयं है वाणीच्या संयमाने शोभते; ज्ञान है शांतीने, विद्या ही विनयाने, धन है सत्पार्थी दान देण्याने, सप है न रागावण्याने, प्रसुता (सत्ता) ही क्षमावृत्तीने, धर्माचरण है सरल वागण्यानें शोभते पण या सर्वांचे आद्य कारण व महान् भूषण आहे शील !

●●●

उपजाति

वाचो हि सत्यं परमं विभूषणं मृगेक्षणायाः कृशता फटी च ॥
द्विजस्य विधैव पुनस्तथा क्षमा शीले हि सर्वस्य जनस्य
भूषणम् ॥ ५ ॥

उपजाति

वाणीस की सत्यचि थोर भूषण
कृशता फटी हैं धनिताविभूषण ॥
विद्या क्षमा हैं द्विजजातिभूषण
सच्छील हैं सर्व जनास भूषण ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—वाणीचें सर्वोच्च भूषण सत्य; कंवर बारीक असणें हे जीचें मोठें भूषण; ब्राह्मणाचें मोठें भूषण विद्या आणि त्याचबरोबर क्षमा; आणि सर्व मानवजातीचें (सर्वांत मोठें) भूषण शील !

●●●

अनुष्टुप्

शीलं प्रधानं पुरुषैः तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ६ ॥

अनुष्टुप्

शील मुख्य नरामर्घ्यैः टाकी जो तेंच नाशुनी !
काही अर्थ नसे त्याच्या धन-बंधव-जीवनी ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—माणसाला (मनुष्यत्व देणाऱ्या गोष्टीमर्घ्यें) मुख्य शील हे असतें ; पण तेंच ज्याचें नष्ट झालेलें असेल त्याच्या संपत्ति असण्याख, मोठे नातेवाईक असण्याला, व जगण्याला सुटो काही अर्थ उरत नाही.

●●●

प्रकरण ४१ वें

चित्र, विचित्र, शूद्रवैचित्र्य, अर्थवैचित्र्य, समस्या, अपद्धति, प्रहेलिका (उखाणे), कृष्ण-गोपी इत्यादि.

मराठीत आजकाल आलेल्या 'धक्का' गीताचे, हे इत्येक पूर्वज होत. कोटियुक्त शब्दांनी, जगावेगळा चमत्कारिकपणा समर्थ करून दाखविणें, हे कोशल्य या श्लोकांत दिसते. विशेषतः समस्याचे शूद्र असे भयकर दिसावे, की, त्याची पूर्ति अशक्यच वाटायची. पण युक्तीने पहिल्या तीन ओळीतून, समस्येची चौथी ओळ सम्यक् निघायची, हा शब्दाचा खेळ आहे. म्हणून या प्रकाराचें मापावर करणें फार मानगडीचें व कष्टसाध्य होतें. व केव्हां केव्हा मूळाले शूद्र कोटि, धगेरे तसेच प्यावे खातात, याला नादलाज होतो ! संस्कृतांत यमक आवश्यक नाही. मराठीत ती एक अधिक अडचण !

अनुष्टुप्

नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
तनु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥ १ ॥

भावार्थ

'मन' जाणून नपुंसक, दिवले मी तें प्रियेस धाडोनी ।
फसली पाणिनि धाड्या ! हा ! हा ! नेले तिथेंच तें रमुनी

गद्यार्थ—मन (हा शूद्र) नपुंसक आहे असे पाणिनीचे व्याकरण सांगतें. या मरवशावर मी आपलें मन प्रियेकडे पाठविलें; पण तें (जणु काय पुन्हा होऊन) तेथेच रमलें ! पाणिनीने आमचा घात केला !

●●●

उपजाति

काचं गणि काश्चनमेवमूत्रे वाले ! निबध्नासि किमत्र चित्रम् ! !
निचारवान् पाणिनिरेकमूत्रे खानं युवानं मधवानमाह ॥ २ ॥

इन्द्रवज्रा

कांचा, मणी, कांचन एकसूत्रें
तूं गुंफिडीं हें न विचित्र घाले ॥

तो सुशही पाणिनि एकसूत्रें
श्वाना-युवाना मघज्यास घाली ॥२॥

गद्यार्थ—(पाणिनीच्या व्याकरणात, त्यानें, शब्द युक्त्वं मघबन् हे तीन शब्द, एकसारखे चालतात, म्हणून एकाच सूत्रात गोविले. अद्या रीतीन आ = कुत्रा, युवा = तरुण पुरुष, मघवा = इद्र असे तीन अगदी भिन्न मूल्याचे प्राणी एका सूत्रात, सब घोडे नारा टक्के या म्हणीप्रमाणें, एकाच आल्यानें पाणिनि, एका निराळ्या अर्थानें तारतम्यरहित ठरतो ।) (जिला मूल्यामूल्यविवेक आलेला नाही अद्या) हे घाले । काचा, रत्नें, सोन्याचे मणि हे तू एकाच सूत्रात (सुत्र शब्दावर कोटि अर्थ—दोरा व पाणिनिपुत्र) ओबळेस यात विचित्र काय आहे । (तू तर अश्व आहेस) पण मोठा विचारकत जो पाणिनि त्यानें सुद्धा कुत्रा, तरुण व इद्र तिन्ही एका सूत्रात घातले । ●●●

उपजाति

शुनेन यूना प्रसभ मघोना प्रधर्षिता गौतमधर्मपत्नी ।
विवेकान् पाणिनिरेकसूत्रे श्वन युवान मघवानमाह ॥ ३ ॥

उपजाति

श्वानापरी योवनि इद्र इष्ट
करी अहव्येस यळेच अष्ट ॥
तो पाणिनी यास्तव एक सूत्रें
श्वाना-युवाना मघज्यास घाली ॥३॥

गद्यार्थ—(बरील श्लोक २ मध्य, पाणिनीवर, जो अविचे काचा आळ आला, तो त्याचा भव, ओहून काढतो—) युज्याप्रमाणें तरुण इन्द्रानें, वळाळानें (दुष्टानें) गौतम ऋषीची धर्मपत्नी (अहल्या), हिला अष्ट फेले. यावरून, नीट विचारार्थीच त्या पाणिनीन श्वा युवा व मघवा, यांना एका सूत्रात घातले. ●●●

आर्या

अम्बुजमम्बुनि जात, न हि दृष्ट जातमम्बुजादम्बु ।
अधुना तद्विपरीत चरणसरोजादिनिर्गता गङ्गा ॥ ४ ॥

आर्या

उगवे कमल जलीं, परि न दिसे कमलामधून जल येतें ।।
गंगा विपरीत कशी प्रमुपदपझांतुनी पहा निघते ॥४॥

गद्यार्थ—जलात कमल उगवतें, पण, कमलातून जलाचा उद्गम, कधी पाहण्यात आला नाही । पण, आता, हें कसे उलट घडेल पहा—(श्री विष्णूच्या) पदकमलपासून, गंगेसारखा (प्रचंड) अलौघ, उगम पावला ।। ●●●

अनुष्टुप्

चिंता चित्तासमानास्ति बिन्दुमात्रविशेषत ।
सजीव दहते चिंता निर्जीव दहते चित्ता ॥ ५ ॥

अनुष्टुप्

बिन्दु तो सोडतां चिंता चित्तेच्या सम तत्त्वता ॥
जित्याला जाळिते चित्ता तेव्हाला जाळिते चित्ता ॥५॥

गद्यार्थ—एका अनुस्वाराचा फरक सोडला, तर, चिंता ही चित्तेसारखीच आहे (नव्हे । चिंता थोडी जास्त भयकर) कारण चिंता जिवत माणसाला जाळते । तर चित्ता केवळ मेलेल्याला जाळते । ●●●

आर्या

अस्पीयसैन पयसा यत्कुम्भ पूर्यते प्रसिद्ध तत् ।
ब्राह्म तेज पश्यत कुम्भोद्भूत पपौ समुद्रमपि ॥६॥

आर्या

जाणिति सर्वेहि जन कीं, कुम्भ भरे नित्य अल्पशाहि जळें
कुम्भानुनि जन्मे ते ब्राह्म तेज परि समुद्रही प्यालें ॥६॥

गद्यार्थ—ही गोष्ट सर्वांना माहीतच आहे, की कुम्भ हा थोडक्या-शाच पाण्याने भरून जातो. परंतु (हा चमत्कार पहा कीं) कुम्भानून जमलेल्या ब्राह्मतेजानें (कुम्भपुन अगति या ब्राह्मणानें) समुद्रच पिऊन घालिला । ●●●

अनुष्टुप्

सरसो विपरीतश्चेत्सरसत्वं न मुञ्चति ।
साक्षरा विपरीताश्चेद्राक्षसा एव केयलम् ॥ ७ ॥

वसतिलक्षणा

श्याला जरी 'सरस' हा विपरीत साचा
होता तसा 'सरस' तो उरतो सदाचा ॥
त्या 'साक्षरा' च विपरीतपणा घडेल
तें 'राक्षसा' समचि केयळ तो ठरेल ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—(सरस म्हणजे रसपूर्ण हृदयाचा म्हणजे सद्भावयुक्त रसवेत्ता, आणि साक्षर म्हणजे पंडित म्हणजे रसहीन, कठोर, हृदयाचा. या दोघातला परक वास्तवियेण्यासाठी शब्दचमत्कारियुक्त श्लोक) सरस हे जरी विपरीत झाले म्हणजे उलटले ('सरस' हीं अक्षरे उलटी वाचलीं) तरी 'सरस'च राहतात. (रसज्ञ वाकड्यांत शिरला तरी सरस राहलो.) या उलट 'साक्षर'ला विपरीतपणा आला, (साक्षर हीं अक्षरे उलटी वाचलीं,) कीं, तो 'राक्षस' समान होतो (रक्ष नीरस पंडित उलटला, कीं, त्याची टीका राक्षसाखी करू असते.) ●●●

उपजाति

सञ्चारिणी काञ्चनवल्लीप न विपुलुना वा पतिता नमस्त. ।
घृतस्य धारा पतिता न जाने दिव गता वाऽयं भुव गता वा ८

हृदयव्या

ही धांवती वेलचि सोनियाची
कीं बीज पालीं पडली नमीची ॥
धारा घृताची पडुनी कळे न
पृथ्वीत कां स्थगिं यसे दडून ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—(कृपणाच्या घरी, किंवा, खानावळीत पानावर तूप बादलें जातें त्याच वर्णन. देशवस्तुताची 'खानावळीतील घृत धारा' ही कविता या कवितेचें भाषांतरच आहे.) ही काय सोनियाची धावत जाणारी वेली आहे ! कीं आकाशातून पडलेली बीज आहे ? ही तुपाची धार वरून पडली ती परत स्वर्गांत गेली कीं भूगर्भांत शिरली हे काहीं कळत नाहीं. (एवढें मात्र खरें कीं, भातावर काहीं ती पडली नाहीं !)

शादूलविक्रीदित

अनु वाञ्छति वाहन गणपतेराखुं क्षुधार्तः कणी
तं च क्रीडपतेः शिखी; स गिरिजासिंहोऽपि नागाननम् ॥
गौरी जङ्गमुताममूपति कलानाथं कपालालो
निर्णिण्णः स पपौ कुम्भकलहादीशोऽपि हालाहलम् ॥९॥

समघरा

खाण्या पाहे भुकेला गणपति-हना उंदराला फणीन्द्र
स्कंदाला मोर सर्पा, परि गजवदना पावतीचा मृगेंद्र ॥
गौरी गंगेस, चंद्रा अनलहि चिरिर्ला, मत्सरानें पहाती
प्याला हालाहलातें शिव गृहकलहें होत उद्दिग
चित्तीं ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—(घरोघर मातीच्या जुली. तुमच्या आमच्या ससारात गृहकलह आहेत, तसेच, महा देव महा ईश परम ईश्वर अशीं नांवें असलेल्या शंकराच्या घरातुड्या आहेत.) (शंकराच्या गळ्यातला) शुभेच्छा सर्प, गणेशाचें वाहन जो उंदीर त्याला खाऊ पहातो; उलट त्या सर्पाला, कार्तिकस्वामीचा मोर खाऊ पाहतो; शुकडे पार्वतीचा सिंह गजाननाला (तो हत्ती म्हणून) खाऊ इच्छितो; पार्वती गंगेचा मत्सर करते आणि कपालावरचा अभि चंद्राचा मत्सर करतो—या सर्व गृहकलहानें उद्दिग होऊन शंकरहि हालाहल प्याला ! (मग साधारण माणसाची क्या काय ?)

चतुर्दश

चतुर्दशलो राजा जगतीं वशमानयेत् ।
अहं पञ्चाङ्गवल्लवानाकाशं वशमानये ॥ १० ॥

अनुष्टुप्

चतुरंगयलें राजा जग हें मात्र जिंकतो ।
पंचांगवल्लवान् मी हा सारें आकाश जिंकितों ॥१०॥

गद्यार्थ—(शाद्विक कोटि कलन ज्योतिषी बदाई मारतो.)
तेन्नाचीं चार अंगे (पायदळ, अश्वदळ, गजदळ नौदळ इत्यादि दल किंवा) बळ याच्यामुळे, राजा, पार तर जग जिंकू शकेल. पण मी (ज्योतिषी) 'चतुरंग'पेक्षा एक अधिक 'पवाग' असलेला ! त्या पंचांगाच्या बळावर [त्यात ग्रह-गणित असतें म्हणून किंवा वाटेक तया वनावट पत्रिका करण्या-इतनें सर्व ग्रह माझ्या स्वाधीन असल्यानें] मी सर्व आकाश जिंकितों !

अनुष्टुप्

अह च त्व च राजेन्द्र लोकापहोभानपि ।
बहुवीरिह निन्नु पथीतत्पुरुषो भगन् ॥११॥

अनुष्टुप्

लोकापहचि हे राजा ! मी तूं आहोंत रे, तरी ।
मी बहुवीरिह तूं मान पथीतत्पुरुषापरी ॥११॥

गद्यार्थ—(एक यावक व्याकरणाचें शन दाखवून स्वतःची राजाशीं तुलना करतो) हे राजा ! तू काय, मी काय, दोघेहि लोकनाथ आहां. परक इत्काच, कीं, माहा वर्णन करताना लोकनाथ हा समास बहुवीरिह (लोक आहेत नाथ म्हणजे आभयदाते ज्यांचे) सोढवावयाचा व तुझ वर्णन करताना पथीतपुरुष (लोकाचा नाथ) समजावयाचा !

अनुष्टुभ्

स्वयं स्थाणुरपर्णा स्त्री विशाखस्तनय स्मृत ।
तथापि क्रुते छाया भवतापहारिणीम् ॥ १७ ॥

अनुष्टुभ्

स्वयं स्थाणु, अपर्णा स्त्री, विशाख मुलगा जरी ।
दिन देई तरी छाया भवतापहि जी हरी ॥ १७ ॥

हेच वसतलिकंत—

स्थाणु स्वयं शिष नि ली गृहिणी अपर्णा
झाला विशाखचि असा जरी पुत्र त्यांना ॥
आश्चर्यकारक अशी परि देई छाया
की जी समर्थ भवतापहि तंवाया ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—(स्थाणु = शकराचें एक नाव, दुसरा अर्थ झाडाचा
बुधा (खावासारखा, पाने झाळा नसलेला.) अपर्णा =
पार्वतीचें एक नाव, दुसरा अर्थ पर्णहीन, विद्याल = कार्तिक
स्वामी, दुसरा अर्थ फाद्या नसलेला.) शकर स्वता बघावा तर
स्थाणु (नुसता झाडाचा बुधा) बायको बघावी तर अपर्णा (पाने
नसलेली) मुलगा बघावा तर विद्याल (फाद्या नसलेला) तरी
हा स्थाणु, छाया मान, भवतापसुद्धां घात करील, अशी देतो.
(इतर, पुष्कळ फाद्या असलेले, व पानांनी मरगच्च असे वृक्ष
छाया देतात ती केवळ देहताप घात करू शकते.)

अनुष्टुभ्

पिनाक फणि चालेन्दु भस्म-मन्दाकिनी-युता ।
तथापि भन । ते मूर्तिरपवर्गप्रदायिनी ॥ १८ ॥

गद्यार्थ

पिनाक फणि चालेन्दु भस्म नि मन्दाकिनी 'ए'वरी असे
शिवा । तय मूर्तिर असुनी देशी अपवर्ग हे घडे कैसें ? १८

गद्यार्थ—हे शकर ! तुझ्या मूर्तीत, पिनाक (शिवधनुष्य
किंवा निचल) फणि (सर्प) चालेन्दु (चंद्रकोर) भस्म आणि
मन्दाकिनी (गंगा) या प्रमाणे उर्व व फ न म म हा 'ए'वरी
असून, व भक्ताना मान अपवर्ग (म्हणजे मोक्ष) देतोस (हा
वेवदा चमत्कारिक विरोधाभास !)

अनुष्टुभ्

स्वय पञ्चमुख पुत्री गजाननपद्माननी
दिगम्बर कथ जीवेदन्नपूर्णा न चेदृहे ॥ १९ ॥

गद्यार्थ

पंचमुखी असुनि स्वयं, पुत्र गजानन पद्माननचि अस्ती।
जगता कसा दिगंबर जर नसती त्यास अन्नपूर्णा ती? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—(शकराच्या घरात रायाला तोंडेच पाह !)
स्वता शकराला तोंडे पाच (परमेश्वर हा पंचमुख) ;
मुलगे दोन, पैकी एकाला हत्तीचें तोंड, दुसऱ्याला सहा तोंडे;
(घरात समुद्धि केवढी ?) तर घरघनी दिगंबर ! अशा शिथीत
घरात बर (पार्वतीसारखी) अन्नपूर्णा (अन्न पुरें पाडणारी)
नसती तर शकर कसा जगला अस्ता !

उपजाति

स्थाणु स्वयं मूलगिहीन एव पुत्रो विशाखो रमणी त्वपूर्णा ॥
परोपनीते. कुसुमेरजल फलयमीष्ट किमिदं न चित्रम् ॥ २० ॥

उपजाति

स्थाणु स्वयं ज्यास न मूल एक
पत्नी अपर्णा मुलगा विशाख ॥
फळे, परें दत्त फुलें, अजन्न
अमीष्ट दे हें न च फां विचित्र ? ॥ २० ॥

गद्यार्थ—शकर हा स्वतः खानासारखा झाडाचा बुधा मग
त्याला मुलें कुठून असणार ? बायको अपर्णा (पार्वती, पर्णहीन)
आणि मुलगा विशाख (कार्तिकेय, फाद्या नसलेला) तेव्हा
असल्या झाडाला फुलें कुठलीं ? पण लोक त्याला फुलें बाहतात
आणि त्यामुळे तो विपुल फळदा होतो व अमीष्ट देतो हा
चमत्कार नव्हे का ?

शाईकविकीर्तित

' कीटोऽयं भ्रमरीभेदविराट्पद्यानात्तथा चेदह
राम' स्या त्रिजटे । तथा धनुचित दाम्पत्यसीत्यच्युता ॥ "
" एव चेत्कृतकृत्यैव यविता, रामस्तव ध्यानत
सीता, त्व च निहत्य राक्षसपतिं सीतान्तिके यास्यसि । " २१

शाईकविकीर्तित

" भृंगारूप धरील कीट सततध्यान, तरी जाहलें—
मीही राम, न योग्य, पत्निमुख हें लोपेल त्याच्यामुलें ॥ "
" तेंची युक्त ठरेल, राम तुझिया ध्यानच सीता घडे;
तुंही मादनि रावणास समरीं, जाशील सीतेनेडे ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—(अशोकवनात घडलेला सीता व विजयी याचा संवाद. एखाद्या वीरकाने सतत भ्रमराचे ध्यान केले तर त्या-मुळे तो कीटकच मुगा होऊन जातो. अशी कथा विजयने सीतेला सांगितली तेव्हा सीता म्हणते —) “हे विजये ! हा कीटक, जसा, सततध्यानामुळे भ्रमरच होणार, तशी, सततध्यानामुळे मीहि जर राम झालें, तर, माझे दापत्यसुख नष्ट होणार ! तेव्हां हा मोठा घोटाळा होणार !” त्यावर विजयी म्हणते— “अग सीते ! तसें झालें तर फारच उत्तम. कारण त्यानें तू इतक्याच होशील. तिकडे राम दुसऱ्या ध्यानानें सीता होईल; आणि तू राम झाल्यानें, रावणाचा बंध करून, त्वरितच सीतेकडे जाशील !”

शार्दूलविक्रीडित

श्रीरामे मृगयां गतेऽपि धनुषा बाणे समारोपितेऽ- ।
प्याक्रान्तगतेऽपि मुष्टिगलितेऽप्येणाङ्गल्लभेऽपि च ॥
न व्रतं, न पलायितं, न चकितं नोऽकम्पितं नोऽदतं ।
मृगया मद्वशं करोति दयित कानोऽप्यमित्याशया ॥२२॥

शार्दूलविक्रीडित

जातां राम शिकारिला, धनुवरी तो बाण जोडी जरी
आकणोतहि खेळुनी, घर छुटे, धिंधी मृगा तो तरी ॥
न क्षोभे, न भये पळे, न चाकिता, नाही मृगी कांपली
कान्ता मद्राश वैह हा मदन ही आशा तिला वाटली २२

गद्यार्थ—राम मृगयेला गेला असता (हरिणांचे एक जोडपे याच्या टप्प्यात आले. रामाने धनुष्यावर बाण चढविला, कोरी आकर्ण ओढली, बाण हातातून सुटला व त्याने त्या मृगाला बिचिल तरी त्याची ही मृगी, क्षोभने का भयाने पळत सुटली नाही, थरथर कापत सुटली नाही किंवा ती चकितमुद्रा झाली नाही ! तिला वाटले राम हा प्रत्यक्ष मदनच आहे. (व त्याच्या शराने विक्रम झाल्यानें) माझा पति (माझ्यावर अधिकच अनुरक्त होऊन) मला पूर्ण बंध होईल !!

अनुष्टुप्

सन्दिग्धो मध्यकुटिलो कर्णः स्वर्णस्य भाजनम् ।
धिदैवं विमलं नेत्रं पात्र कज्जलमभस्मनः ॥ २३ ॥

वसततिलका

मध्यांत घन, घर छिद्रादि त्या असून
सोन्यास पात्र ठरतो जर्मी तोंब चाल ॥
धिदैव ! निर्मल असतहि अतरानें
नेत्रास मात्र जन मासिति काजळानें ! २३ ॥

गद्यार्थ—ज्याला छिद्र आहे आणि ज्याच्या मध्ये वक्ता आहे असा कान हा सुवर्णलंकाराला पात्र समजला जातो ! आणि जो नेत्र भातून अगदीं निर्मल त्याला मात्र काजळ ! धिकार मखो देवाला ! (छिद्र, वक्, निर्मल हे शब्द द्यायचे.) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

“गृह्णात्येष रिपोः शिरः प्रजविनें कर्षत्यसौ वाजिनं
धृत्वा चर्म धनुः प्रयाति पुरतः संग्रामभूमावपि ॥
धूतं चौर्यक्रयां तथा च शपथं कुर्यान्न वामः करो ।”
“दानानुचमतां विलोक्य विधिना शौचाधिकारीकृतः” २४

शार्दूलविक्रीडित

“शत्रूंचे शिर हा धरी, उसळत्या अश्या लगामीं धरी
जाई ढाल धनुष्य घेउन पुढें संग्रामभूमीवरी ॥
चौर्य धूत करी न; ना शपथ घे केव्हांहि जाया कर !”
“ना दे दान म्हणून त्यास विधि दे प्रातर्विधीचा
चर” ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—(दत्तक्या अशी की दोन कवीना, एकाला उजव्या हाताला व दुसऱ्याला डाव्या हाताला धरून, एक राजा, फिरोजला निघाला; व, ज्याच्या हातीं जो हात आला, त्याची त्यानें खुति करून, कविना करण्याच, राजाने सांगितले, तेव्हा हाताच्या कवीनें चौथी ओळ करून त्याला लोळविले !—)
“हे राजा ! शत्रूंचे शिर (तू छारटेंस, की, तें) धरण्याचें कार्य हा डावा हात करतो ! उसळत्या घोड्याला लगामाने आवरून धरण्याचे काम डावा हातच करतो. ढाल धरण्याचा किंवा धनुष्य धरून रणागणात पुढें जाण्याचा मान डाव्या हाताचा ! हा कर्षण शूत खेळण नाही, कोरी करी नाही किंवा (पैजा मारित नाही, शपथ देत नाही, वचन देत नाही) शपथ घेत नाही.” यावर उजव्या हाताचा पुरस्कर्ता कवि म्हणतो—“पण हा डावा हात कधी दान देत नाही ! पाहून ब्रह्मदेवाने त्याला प्रातर्विधीचा अधिकार मिळा आहे !” ●●●

समस्यापूर्ति श्लोक २५ ते ३६

अनुष्टुप्

विषायां दुर्मंदो यस्य कार्पण्यं विभवे सति ।
तेषां देवाभिशातनां सखिलादसिद्धयितः ॥ २५ ॥

अनुष्टुप्

विद्या असून गर्वीं जे, चिन्मय, धनिक होवनी ।
ते देवें शापिले; त्यांना निघे अग्नि जलांतुनी ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—(पाण्यातून अग्नि निघे अशी चौथी ओळ सम-
स्यापूर्तीसाठी दिली असावी.) विद्या शिकूनहि जे उन्मत्त; व
वैभव असून जे क्रुद्ध त्यांना, तो देवाचा शापच होय. जलांतून-
सुद्धा अग्नि निघावा, (असेच त्यांचे जीवन होय,) असे
म्हटले पाहिजे ! समस्यापूर्तीसाठी काहीतरा विलक्षण अवाक्य
प्राय घटना यावयाची असते; त्याशिवाय पूर्ति करणाराची
परीक्षा कशी व्हावी !

●●●

अनुष्टुप्

दामोदरकराघातनिव्वलीकृतचेतसा ।
दृष्ट, चाणूरमळेन शतचन्द्रं नमस्तलम् ॥ २६ ॥

अनुष्टुप्

चाणूर कृष्णहस्तांनीं मार घाई भयंकर ।
त्या, दिसों लागले तेन्हा आकाशी चंद्र शंभर ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—(“आकाशात शंभर चंद्र” हे समस्येचें वाक्य)
दृष्ट्या आणि चाणूर यांचें मलयुद्ध झालें असाता, जेव्हा का,
तो, कृष्णाच्या कराघाताचा प्रसाद चाणू लागला, तेव्हा (त्याच्या
डोळ्यापुढे काजवे नमकल्यासारखें होऊन) त्याला आकाशात
(पकवे) शंभर चंद्र दिसू लागले !

●●●

अनुष्टुप्

चलचरद्वाराया गङ्गाया प्रतिबिम्बितम् ।
सचन्द्रं शोभतेऽप्यन्त शतचन्द्रं नमस्तलम् ॥ २७ ॥

अनुष्टुप्

गंगेच्या हलती लाटा, विवता चन्द्र त्यावर ।
यहु शोभति, तें वाटे आकाशी चन्द्र शंभर ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—(“आकाशात शंभर चंद्र” याच समस्येची दुसऱ्या
कुणी केलेली पूर्ति.) गंगेच्या हलत्या लाटावर जेव्हा चंद्र
प्रतिबिम्बित होतो, तेव्हा, अशी अत्यंत शोभा दिसते, कीं जणु
आकाशात शंभर चंद्र असावेत !

●●●

अनुष्टुप्

निघे ! पिबेहि शीताशु यास्नायाति मे प्रियः ।
आगते दमिते कुर्याः शतचन्द्रं नमस्तलम् ॥ २८ ॥

अनुष्टुप्

देवा ! शांकुनि घे चद्रा प्रिय येई न तोंवर
तो येतां ठेव आणून आकाशी चंद्र शंभर ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—(“आकाशात शंभर चंद्र” याच समस्येची
तिसऱ्या कवीने केलेली पूर्ति—) कोणी विराहिणी म्हणते—
“देवा ! माझा प्रियकर भेटायला येत नाही, तोंवर चंद्र साकून
ठेव. (कारण विराहिणीला चंद्र अधिकच पीडा देतो.) पण,
तो आला, कीं, आकाशात शंभर चंद्र आणून ठेव ” (म्हणजे
अधिकवाधिका फलम् ! मीलनसुख शतपट !)

●●●

अनुष्टुप्

धृत न श्रूयते कणें दधि स्वप्ने न दृश्यते ।
मुखे दुग्धस्य का वार्ता ! तत्र शक्रस्य दुर्लभम् ॥ २९ ॥

अनुष्टुप्

तूप ना येव्हिले कानीं, विसे स्वप्नीहि ना दही ।
सोडा गोष्टहि दुग्धाची इद्रा दुर्लभ ताकही ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—(समस्येचें वाक्य—ताक इद्राला दुर्लभ) कोणी
अत्यंत दारिद्री म्हणतो—“तूप कानांनी ऐकल नाही, दही स्वप्नात
सुद्धा दिसत नाही, सोडात दुध पडण्याची गोष्ट कशाला ! तूक
इद्राला सुद्धा दुर्मिळ (तर मला कुठून मिळणार !)”

●●●

अनुष्टुप्

भोजनान्तेऽपि किं वेषः जयन्त कस्य वै सुतः ! ।
कथ निष्पुपद प्रोक्त ! तत्र शक्रस्य दुर्लभम् ॥ ३० ॥

अनुष्टुप्

जयन्त पुत्र कोणाला ! कसा वैकुण्ठ या महीं ! ।
प्यावे जेवूनिही काय ! इद्रा दुर्लभ ताकही ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—(“ताक इद्राला दुर्लभ” याच समस्येची दुसऱ्या
कवीने केलेली पूर्ति.) पहिल्या तीन ओळीत तीन प्रश्न विचारले
असून त्यांची तीन उत्तरे क्रमानें चौथ्या ओळीत दिली आहेत.
मराठी भाषासरात समस्यासद्वाचा क्रम बदलल्याने प्रश्नावाहि
क्रम बदलला आहे.) (अर्धे मराठी क्रमाने)—जयन्त हा
पुत्र कोणाला ! (काला !) वैकुण्ठप्राप्ति कशी आहे ! जेवणानंतर-
हि काय प्यावें ! उत्तरे—क्रमाने—इद्रा—(इद्राला) दुर्लभ,
ताकहि.

●●●

उपजाति

ब्रजन्ति पद्मानि कदा विकासः ? प्रिया, गते भर्तरि, किं करोति ?
रात्रौ च नित्यं निहाकुला का ? सूर्योदये रोदिति
चक्रवाकी ॥ ३१ ॥

भुजंगपयात

दुरी नाथ जातां, करी काय नारी ?
वियोगे सदा व्याकुला कोण रात्री ? ॥
घडा केथचां पक्ष पावे विकास ?
रडे चक्रवाकीच सूर्योदयास ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—(श्लोक २६ वाचून देखण्यांत व पुढें, काहीं विचित्र, जगावेगळी घटना समस्येसाठीं थापण्याची प्रथा दर्शविते. समस्यापूर्ति करणाऱ्या कवीनें, अशा खुबीनें पहिल्या तीन ओळी रचावयाच्या, कीं, त्यामुलें चौथ्या ओळीचा योग्य उलगडा व्हावा. त्यासाठीं प्रश्न विचारावयाचे, व, त्याची उत्तरे हे समस्याशब्द अंते दाखविणें, ही युक्ति, बऱ्याच कवींनीं अवलंबिलेली आहे. चक्रवाक जोडण्याचा रात्री वियोग होतो व सूर्योदयाला पुनर्मीलन होतें. पण मुद्रामाच उलट्या अर्थाचें वाक्य समस्येसाठीं दिलें आहे) मराठी भाषांतराच्या क्रमानें पति दूर गेल्यावर स्त्री काय करते ? रडे. रात्री नित्य वियोगानें व्याकुल होणारी कोण ? चक्रवाकीच. पक्ष वेव्हा उमलत ? सूर्योदयास.

•••

उपजाति

निलोक्य नारीमुखचन्द्रविभ्यं वण्डे च मुक्तागलिहारतराः ।
पुनर्निशाया भवमीतचित्ता सूर्योदये रोदिति चक्रवाकी ३२

उपजाति

पाहून नारीमुखरूप चंद्रा !
कंठी तिच्या मोक्षिकारूप तारा ॥
पुन्हां निशा ये जणुं या भये कीं
रडेच सूर्योदयि चक्रवाकी ॥ ३२ ॥

गद्यां—जीमुखरूपी चंद्र व त्या स्त्रीच्या गळ्यातल्या मुक्ताहारतले मोती हे तारे, पाहून, पुन्हां रात्र आली कीं काय ? या भयानें सूर्योदय होऊन मुद्रा चक्रवाकी रडत आहे. •••

उपजाति

शिव प्रहर्ष समुदीक्षते किं ?
प्रिया प्रिय किं कुरुते निशायास ? ॥
मोक्षस्य दाता स्मरणेन को वा ?
गौरीमुखं चुम्बयति वासुदेवः ॥ ३३ ॥

उपजाति

शिव प्रहर्षे बघतो कुणाला ?
हे मुक्ति कोण स्मरतां, नराला ? ॥
रात्री प्रिया काय करीत राहे ?
गौरीमुखाला हरि चुंबिताहे ! ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—(प्रभोचरें)—शकर कोणत्या वस्तूला मोठ्या हर्षानें पाहतो ? गौरीमुखाला. नामस्मरण केलें असता मनुष्याला कोण मोक्ष देतो ? हरि; रात्री प्रिया प्रियकराला काय करते ? चुंबिताहे ! (विष्णु पार्वतीचें मुख चुंबितो !)

•••

भनुचंद्र

कस्तूरी जायते कस्मात्को हन्ति करिणं कुलम् ? ।
किं कुर्यात्कातरते युद्धे मृगापासुनी सिंह पलायते ॥ ३४ ॥

(चाल फटकावाची)

कुणापासुनी मिळे कस्तुरी ? कोण वधी गजसंघ घळें ?
रणांत करितो काय मेवढ ? मृगापासुनी सिंह पळे ! ३४

गद्यार्थ—(समस्येचें वाक्य हरिणापासून सिंह पळतो !)
प्रभोचरें—कस्तूरी कोणापासून निरते ? मृगापासून. गजसंघाला कोण मारतो ? सिंह भिना युद्धांत काय करतो ? पळतो ! •••

भनुचंद्र

असमाने समानत्व भविता कलहो मम ।
इति भवा ध्रुव मानी मृगास्तिसह पलायते ॥ ३५ ॥

(चाल फटकावाची)

“असमानाशीं युद्ध घडे मम
हरिण काय मम तुल्य वळें ? ।”
यशा विचारें सराच मानी
मृगापासुनी सिंह पळे ! ३५ ॥

गद्यार्थ—(तीच समस्या, सोडवणूक निराळी.) हरिणाशी आपली शुद्ध लावण्यात येत आहे, अशा समजुतीने सिंह मनात म्हणतो—“है सुद म्हणजे असमानाचे सुद होणार ! हरिण काय माझ्याशी तुल्यनळ !” असा विचार करून मानी सिंह हरिणपारून पळ काढतो. !

●●●

सिखरिणी

कदाचित्पात्राली विपिनभुवि भीमेन बहुश
हृद्याङ्गि धान्ताऽसि क्षणमिह निपीदेति गदिता ॥
शनै शीतच्छाय तटविटपिन प्राप्य मुदिता
पुरःपत्युः कामाच्छुशुरमियमालिङ्गति सती ॥ ३६ ॥

शार्दूलविकीरित

वायूचा सुत द्रौपदीस वदतो, जेव्हा थके ती चर्नी—
“गे गेलीस दमून तू क्षण इथे विधांति चे वैसुनी ॥”
मोदै शीतल सावली तटवटी लामोनिया ती तिथे
भत्याविलत सासऱ्यासथि सती कामार्थे आलिंगिते ॥ ३६

गद्यार्थ—(विलक्षण समस्या—“ती सती कामार्थ आपल्या नवऱ्याचे देखत, आपल्या सासऱ्याला आलिंगन देते ॥”)—
वनवासना, चालता चालता, द्रौपदी थकलेली पाहून वायुपुत्र भीम, तिळा बारबार म्हणतो, “हे कृष्णा ! दमलीस ! क्षणभर हपें बैस.” असे म्हटल्यावर मग ती द्रौपदी साडागाली थड सावलीला वसून, मोठ्या हर्षाने नवऱ्याच्या देखत कामगृहीसाठी सासऱ्याला आलिंगन देते ! (भीम हा वायुपुत्र; काम, या ठिकाणी थकवा घालविणे हा, त्यासाठी ती वायूला (सासऱ्याला) आलिंगन देते—अगावर येते असा अर्थ.)

●●●

अनुष्टुप्

भक्ते द्वेपो जडे प्रीतिररुचिर्गुरु लङ्घनम् ।
मुखे कटुकता नित्य धनिना अरिणामिष ॥ ३७ ॥

वसवतिलका

भक्तप्रती अरुचि, भक्ति जडे जडांत
मोठीच हौस गमते गुरुलंघनांत ॥
लोपे रसचपण, नित्य मुखी कटुत्व
योग्यांत आणि धनिकांत असे समत्व ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—(भक्त = आपल्यावर मत्ति ठेवणारे; दुसरा अर्थ शिजविलेला भात, जड = मूर्ख, मद्धुद्वि; दुसरा अर्थ

जडाज, अरुचि = अरसिकपणा; दुसरा अर्थ जिमेला चव नसणे. गुरुलंघन = वडिलांचा अपमान करणे, दुसरा अर्थ—
दीर्घ उपवास, लंघन करणे, मुखे कटुकता = वाणी कटु वापरणे
दुसरा अर्थ तोंड कट्ट होणे,) श्रीमत आणि तापाचा रोगी
सोपासहि मत्ताविपर्या द्वेष, जडाविपर्या प्रेम, अरुचि, गुरुलंघन
क्रावेस वाटणे, व मुखी नेहमी कटुकता, असल्याने त्याच्यात
इतके साम्य दिसते

●●●

अनुष्टुप्

“भारत चेक्षुदण्ड च कलानाथ च उर्णय ।”

कालिदासः कविद्वैते “प्रतिपर्वरसाग्रहम्” ॥ ३८ ॥

अनुष्टुप्

“एक्या शब्दच वर्णां तु ऊस, चंद्र नि भारत ।”

कालिदास कवी बोले—“प्रतिपर्वरसग्रह” ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—“महाभारत, ऊस आणि चंद्र या तिघांचेही समर्थ
करणे एकाच शब्दात वर्णन कर पाहू” असे (बहुधा भोगने)
सांगितल्यावर कालिदास कवि म्हणतो, “प्रतिपर्वरसग्रह” ।
(—महाभारत अर्थाच्या प्रत्येक पर्वात रस आहेच; उसात प्रत्येक
पेण्यात रस आहे, चंद्र प्रत्येक पर्वणाळी कल्याणकारक आहे.)

●●●

वायां

“चतुरः सखि मे भार्ता
यल्लिखति तत्परो न वाचयति ॥”

“तस्मादप्यधिको मे
स्वयमपि लिखित स्वय न वाचयति” ॥ ३९ ॥

वायां

“चतुररुचि सखि ! मम पति, तो
लिहितो ते कुणि तुजा न वाचुं शके !”

“चतुर तयाहुनि मम मे,
स्वतां लिही ते स्वता न वाचु शके !” ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—(लग्न झालेल्या दोन मैत्रिणी आपली अकल पापळटात !)
एक म्हणते “सखे ! अग माझे यशमान मारी चतुर !
ते जे लिहितो ते दुपरे कोणीच वाचू शकत नाहीं.—” दुसऱ्या
सखीला तिच्या वरचढ करावीशी वाटली. ती म्हणते “अग
तुझ्याहून माझे यशमान अधिकच चतुर ! कारण ते लिहितो
ते स्वतःच वाचू शकत नाहीत !”

●●●

अनुष्टुप्

उष्ट्राणां लग्नवेलाया गर्दभाः स्तुतिपाठकाः ।

परस्परं प्रशंसन्ति “अहो रूपं ! अहो ध्वनिः ।” ॥४०॥

अनुष्टुप्

उंटांच्या लग्नवेलेला गाती गाढव हे स्तुति ।

“काय रूप ! ध्वनी कैसा !” एकामेकांस ध्वनिती ॥४०॥

गद्यार्थ—उंटाचा लग्नप्रसंग । गाढव स्तुतिपाठक । उंटाचें रूप पाहून गाढव म्हणते “अहाहा ! काय तुझ रूप !” तेव्हा परस्पर प्रशंसा पुरी करण्यासाठी उट म्हणतो “अहाहा ! काय गोड तुझा ध्वनि !”

•••

उपजाति

कश्चिद्बुद्धर्मपवित्रपाणिर्न सदा सिद्धति बालचूतान् ॥
आन्नाश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया द्वयर्पकरी बभूव

उपजाति

यहू कुणी घेउन दर्भ हातीं
यालात्र शिंपी लुजलें यनामतीं ॥
शिंपून आंगे, पितरांस तृप्ति
एक क्रिया द्वयर्थेचि जाहली ती ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—कोणी एक बटु पितृतर्पण करायवाचें तें घरात न करता, रानात आंब्याच्या रोपापाशीं करायवाचा. हातीं दर्भ येऊन, हात पवित्र करून, तें पाणी शिंपल्यामुळ, एकीकडे आंब्याचें शिंपणेंहि झालें, इकडे पितराचें तर्पणहि होऊन, एकच क्रिया दोन अर्थें साधणारी झाली.

इन्द्रवज्र

इन्दीराक्ष्याः स्फुटविद्रुमोष्ठया सङ्केतमुद्दिश्य वने चान्त्या ।
चौराः समस्ताभरणानि हत्वा नासामणिं नापहरन्ति चित्रम्

शाईलविक्रीडित

डोळे नीलचि पत्र, चिद्रुमपरी ते ओघही लालसे
संकेतस्थळीं कामिनी कुणि अशी रानीं जधीं जातसे ॥
चोरांनीं लुटिले तिचे इतर जे सारे अलंकार ते
वेळाला स्पर्श न त्या नथेसचि परी; आश्चर्य हें यास्तें ॥४२॥

गद्यार्थ—नीलकण्ठासारसे डोळे असलेली, उमळलेल्या पांढऱ्यासारसे लालचुडक ओठ असलेली अशी कोणी अभि-

चारिका, एकटीच, रानातून संकेतस्थळीं जात असता, चोरांनीं तिच्या अंगावरचे इतर सर्व अलंकार हरण केले पण केवळ नाकातली नथ तेवढी लुटली नाही हें केवढे आश्चर्य ! (कारण बळून नीलकण्ठप्रमाणें नेत्रांचीं नील (काळीं) किरणें व पांढऱ्या ओठाचीं लाल किरणें पडल्यानें नयेंतील मोती हे गुजारास ये त्यांना वाटले । ह्यासारखीच कल्पना प्रकरण २७ श्लोक ३२ यात आली आहे.)

•••

वसंततिलका

आनन्दताण्डवपुरे द्रविडस्य मेहे
चित्र वसिष्ठरनितासममाज्यपात्रम् ॥
त्रिभुल्लते परितृ यति तत्र दर्बी
धारा विलोकयति योगबलेन सिद्धः ॥ ४३ ॥

वसंततिलका

आनंदतांडवपुरीं द्रविडाघरीं तें
'मेहे' अर्धधतिपरी घुतपात्र होतें ॥
नाचे पळी जणुं विजेसम ती तपांत
धारा वधू शकतसे कुणि योगसिद्ध ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—आनंदतांडव (आनंदाची स्पष्ट असलेल्या) नगरींत, एक द्रविड ब्राह्मणाच्या घरीं, महा विलक्षण असे वसिष्ठाच्या पत्नीच्या (अरुभतीच्या तान्याच्या) आभाराचें तुपाचें भाव (अरुभतीचा तारा भविसुद्ध, उत्तम इष्टि असेल त्यालाच दिवू शकणारा) होतें । त्याच्यात, (अर्थातच त्याहून सुद्ध अशी) पळी विजेसारखी (चपलतेनें व लुडलुड कडकडाट करीत,) नाचत होती, आणि (ती भरून गृहिणीनें) तुपाची धार (अन्नावर) घातली तर ती दिवू शकण्याची शक्ति योगसिद्ध पुरुषात्मक होती !

•••

इन्द्रवज्र

स्वर्गापगायास्तरलेस्तरङ्ग्यौ पौराङ्गनाम ! कुटिले कटाक्षः ।
धर्मश्च कामश्च समेत्य तौरे हान्योन्यमायोधनमारमते ॥४४॥

शाईलविक्रीडित

गंगास्तान थरावयास जमती तीरीं जधीं सुंदरी
तेन्हां धर्म नि काम तेथ लढती, घाटे असें अतरी ! ॥
गंगाशीततरंग सोडूनल असें तें धारत्र धर्माकरी
खीचे यक कटाक्ष शस्त्र म्हणुनी तें यामही वापनी ॥

गद्यार्थ—(गंगानदीवर स्नान करायला, जेव्हा, सुंदर त्रिया जमतात, तेव्हा,) तेथें, तीरावर, धर्म आणि काम हे परस्परवर्धी युद्ध खेळतात. गंगेचे शीतल तरल तरंग हें सोज्ज्वल शस्त्र धर्मोच्या हातीं असतें! आणि त्या नागर सुदर्चे कुटिल कटाक्ष, हें मोहनास्त्र, कामाच्या हातीं असतें! •••

शार्दूलविक्रीडित

साक्षीकृत्य मद्देखर समिरजि स्वर्गोपगमास्तटे
प्राणाना शरण कलेवरधन न्यासीकृत सज्जनैः ॥
भूयो भूरितरुपायनिःकैः सप्रार्थ्यमाना तु या
दाह नेच्छति सा तु किं मुनिवैःकाशी सुधन्यापते? ॥४५॥

शार्दूलविक्रीडित

साक्षी ठेवुनि पार्वती शिव, तटीं गंगेच्या, सज्जन
प्राणाधार असैं शरीरधन हें, येती जधीं ठेवुन ॥
मागेती विनवून तें पुनरपी, देईच ना जी कधीं
ती काशी, न कळे सुधन्य म्हणती कां हे मुनी मंदधीं ॥

गद्यार्थ—(गंगाकाठी देह ठेवून प्राण सोडणाराना पुन जम नाही, पुन्हा देह नाही, या काशीबैराग्याच्या पुण्यदायित्याची व्याजनिवात्मक स्तुति!) शंकर पार्वतीला साध ठेवून, गंगेच्या तटीं, प्राणचें आधार असैं स्वशरीरधन, विचारे सज्जन ठेव म्हणून ठेवून येतात. आणि मग नाना विनवण्या करून सुखा, जी काशी नगरी ती ठेव ज्याची त्याला परत देण्याची गोष्ट सुद्धा काडीत नाही, अद्या (ठेवबुडव्या) काशीला, “ घन्य घन्य ” म्हणून मुनिवर का नावाजतात तें कळत नाही! •••

मदाकान्वा

एका भायां प्रकृतिमुलरा चञ्चला च द्वितीया
पुत्ररुत्वेनो मुननविजयी मन्मथो दुर्निवारः ॥
शेष शय्या शयनमुदधी वाहन पन्नगरि
स्मार स्मार स्वगृहचारित दारुभूतो मुरारि ॥ ४६ ॥

भायां

“ जात्या एक बडयदी,
दुसरी चंचल, अशा मला पत्नी !
सुत अयखळ एकचि जो
घसला सान्या जगास जिंकोनी ॥
शय्या शेष, समुद्रीं
निजणें, वाहन मुजंगरिपु गरुड ! ”
विष्णु स्वगृहसुखा या
स्मरनी स्मरनीच होह लांकूड ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—(जगन्नाथपुरीच्या देवळात विष्णूची मूर्ति लाक-
डाची आहे. ती लाकडी का या विपर्यय विनोद.) एक धायको
जात्या बडबडी ! (सरस्वती); दुसरी चंचल ! (लक्ष्मी), एक
मुलगा (मदन), पण तो मोठा अवपलळ, घसला जग जिंकून !
(अवलल उपद्रवापी !) शय्या बगावी तो शोषनागाची ! शयन
मदिर म्हणे समुद्र ! वाहन मुजंगरिपु गरुड ! असलें हें स्वत जें
यहसौख्य !) आठवून आठवून विष्णु लाकूड झाळा ! •••

अनुष्टुभ

कमले कमला शेते हर. शेते हिमालये ।
क्षीराब्धा च हरिः शेते मन्ये मत्कुणशङ्कया ॥ ४७ ॥

अनुष्टुभ

कमलांत निजे लक्ष्मी हिमाद्रीवर शंकर ।
ढेकणांच्या भयें, वाटे, विष्णु क्षीरोदधीवर ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ— लक्ष्मी कमलात निजते, शंकर हिमालयावर
निजतो, विष्णु क्षीरसागरावर निजतो — या सर्वांचें कारण,
मला वाटतें, ढेकणाची भीति ! •••

अनुष्टुभ

इक्षुदण्डास्तिलाः शृङ्गा कामिनी हेम मेदिनी ।
दधि चन्दनताम्बूले मर्दन गुणार्धनम् ॥ ४८ ॥

अनुष्टुभ

ऊंस, तीळ, दही, शूद्र, माती सोनें नि कामिनी ।
विडा, चंदन— सर्वांचे शाहती गुण मधुनी ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ— ऊंस व तीळ खूप पिळल्यानें, दही खूप घुसळल्यानें,
शूद्राला खूप धाकात ठेवल्यानें, कामिनी निर्दय रतिपीडेनें,
सोनें खूप जेजवल्यानें, माती खूप तिनल्यानें, चंदन खूप उगाळ-
ल्यानें, तावूळ खूप चवणांनें आपापले गुण (गोडी, तेल,
कार्यकरत्व, सुखदायित्व, सु-वर्ण, लवचीकपणा, नवनीत, सुगंध,
रंग) अधिकाधिक प्रकपनि दाखवितात (गुण-संस्कृत्या
क्रमानें) •••

अनुष्टुभ

लेवनी पुस्तक रामा परहस्ते गता गता ।
कदाचिपुनरापाता अथा मुथा च चुम्बिता ॥ ४९ ॥

वसंततिलका

खी, लेखनी समचि पुस्तक, ही जयीही
जातां दुज्याकरिं, मिले न पुन्हां कधीही ॥
भाग्ये कधीं परत ती जर कां मिलेल
पाइन कुस्करुनि चुंवित ती असेल ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—खी, लेखणी आणि पुस्तक या तिन्ही वस्तू अशा
आहेत, कीं, एकदा त्या परक्याच्या हातीं गेल्या, कीं गेल्याच !
यदा कदाचित् त्या परत आल्याच तर अष्टविलेल्या [पाडलेल्या]
कुस्करलेल्या [निष्कालजीपणें बापरलेल्या] आणि चुंवित व
असावयाच्या !

●●●

अपहृतीचें एक उदाहरण—

शादूंकविशीवित

“ या पाणिप्रहलालिता, सुसरला, तन्वी, सुवंशोद्भवा
गोरी, स्पर्शसुखान्ना गुणवती नित्य मनोहारिणी ॥
सा केनापि हूता; तया निराहितो गन्तु न शक्तोऽस्म्यह ! ”
“ रे मित्रो ! तन कामिनी ! ” “ न हि न हि ! प्राणप्रिया
यष्टिका ! ” ॥ ५० ॥

शादूंकविशीवित

“ जी हस्तें कुरवाळिली, सरल जी तन्वी सुवंशांतली
गोरी, अन्न गुणवान्, मनोहर सुखस्पर्शा सदा लाभली
नेली ती कुणिशी ! तिच्याविण न मी जाऊं शके सत्वर ! ”
“ कां भिक्षो ! तव कामिनी ! ” “ न च तसें, कादी
मिया सुंदर ! ” ॥ ५० ॥

गद्यार्थ—(अपहृति म्हणजे लपवालपवी. या श्लोकात
कृप्या इदं मित्रो! पूर्वाश्रमींच्या कामिनीची ओढ लागली व
तिचा विरह कसा असला झाला आहे—याचें तो वर्णन करतो;
पण तें अशा खुनीन कीं सर्व शब्द द्वयकीं बापरून तेंच वर्णन
हातात घरायच्या काठीचें होऊ शकतें.) (अशाच तऱ्हेची लप-
वालपवी प्रकरण २९ मधील १३ वा श्लोक जो “समये पयो
घराणां” यातहि आहे.) कादी आणि कामिनी दोन्ही पाणि-
प्रहलालिता म्हणजे हाताने कुरवाळून लाडवलेल्या; कादी आका-
राचें सरळ, कामिनी स्वभावान सरळ, तन्वी म्हणजे सडपातळ;
दोन्हीकडे; कादी सुवंशोद्भवा म्हणजे चांगल्या बाजूची; कामिनी
चांगल्या कुळांतली; दोन्ही गोत्या, दोन्ही स्पर्शांत सुखद;
कादी गुणवती म्हणजे सरळ भागे असलेली (गोदाळ नसलेली).
कामिनी चांगल्या गुणाची; दोन्ही मनोहारिणी; मित्र म्हणजे

“—अशी अशी ती माझी—कुणीतरी नेली ! तिच्याबाबून मी
हात फिरवू शकत नाहीं.” शेजारचा विचारतो “काय भिक्षु
बुवा ! बरेच रंगेल दिखता कीं ! काय कामिनीची आवडण
आली वाटतें ? ” मित्र म्हणतो “छे, छे, तसे नव्हे ! माझ्या
प्राणप्रिय काठीविषयी मी बोलतों आहे ! ”

●●●

प्रहेलिका. श्लोक ५१ ते ५५

मराठीत ज्याला आपण कोडी किंवा उखाणे म्हणतो तोच
प्रकार सत्त्वमध्य प्रहेलिका या नावान ओळखला जातो. मराठी
प्रमाणेंच काहीतरी विलक्षण, कधी द्वयकीं, शब्दांनी उखाणा
घातला जातो. त्यामुळे जशी कोटि, रूप, त्याप्रमाणें प्रहेलि-
काचेहि मापावर करणें कठीण. प्रयत्न केला आहे—

अनुष्टुप्

नरनारीसमुत्पत्ता सा खी देहविवर्जिता ।
अमुखी कुरुते शब्दं जातमात्रा विनश्यति ॥५१॥

अनुष्टुप्

नरनारीतुनी जन्मे - त्या स्त्रीला देहही नसे ।
नाद कादी मुखावीण, जन्मतों नष्ट होतसे ॥५१॥
गद्यार्थ—(उत्तर चुकी) आगता हा पुरुष व मध्यमा ही
स्त्री या दोन बोटापासून हिचा जन्म होतो. हिचा देहच नसतो;
हिरा तोंड नसताना ही ध्वनि काढते आणि जन्माच नष्ट होते !

●●●

अनुष्टुप्

एकचक्षुर्न काकोऽय विलमिच्छन्न पन्नग ।
क्षीयते वर्धते चैन न समुद्रो न चन्द्रमाः ॥५२॥

अनुष्टुप्

एकक्षर, परि ना काक, इच्छी विल, न सर्प तो ।
वाटे इडे तरीही न चंद्र घा न समुद्र तो ॥५२॥

गद्यार्थ—एकच डोळा असून पावला नव्हे; विलात राहें पण
खणें नव्हे; कमी होणें व वाढणें चान्द, अथवाहि समुद्र नव्हे किंवा
चंद्र नव्हे ! (उत्तर—शाईची दीन)

●●●

अनुष्टुप्

शृण्वकत्री न मार्जारी दिगिह्वा न च सर्पिणी ।
पद्ममयी न पादावली यो जानानि स पण्डितः ॥५३॥

वसंततिलका

काळें हिचें मुख असे परि मांजरी न
नागीण ही न; जिमल्या जरि हीस दोन ॥
ही द्रौपदी न, नवरे जरि पांच हीतें
होईल पंडितचि उत्तर येइ ज्यातें ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ—काळ तोंड आहे पण माजरी नाही; दोन जिमा
आहेत पण नागीण नाही, पाच नवरे आहेत पण द्रौपदी
नाहीं.. याचें उत्तर देईल तो पंडित. (उत्तर लेण्याजोगी) ●●●

उपजाति

वृक्षाप्रवासी न च पक्षिराजखिनेत्रधारी न च शङ्करोऽयम् ।
स्वामल्लधारी न च सिद्धयोगी जल च विभक्त घटो न मेव ॥

उपनाति

वृक्षामि राहे तरि पक्षि हा न
न धूर्जटी, या जरि नेत्र तीन ॥
योगी न हा, वस्त्रकल पांचरुल
पोटांत पाणी, घट, मेघ, या न ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ—वृक्षाच्या शेंड्यावर राहणो पण पक्षी नाही, तीन
जेजे आहेत पण शंकर नाही; वस्त्रकल नेत्रतो पण योगी नाही,
पोटात पाणी पण घट नाही किंवा मेघ नाही । (उत्तर-अशोभल्या
नारळ) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

सर्वस्वापहरो न तत्स्वरागणो, रक्षो न रक्ताशन
सर्पो नैन त्रिलेशयोऽखिलनिशाचारी न भूतोऽपि च ॥
अन्तर्धानपटुर्न सिद्धपुरुषो नाप्याशुगो मारुत -
स्तीक्ष्णास्थो न तु सायकस्तमिह ये जानन्ति ते पण्डिता ॥

शार्दूलविक्रीडित

सर्वस्वापहरी, न चोर. पिउनी घे रक्त, ना राक्षस
नोहे सर्प, विलस्य, भूत न, जरी हा संचरे रात्रिस ॥
अतर्धानपटू, न सिद्ध परि हा, ना वेगवान् मारुत
आहे तीक्ष्णमुखी, न वाण, उमजे जो यास तो पंडित ५५

गद्यार्थ—सर्वस्वापहरी याचे दोन अर्थ; चोराकडे-सर्वस्वाचें
अपहरण करणारा; टेंकणाकडे-सर्व स्वाप गृहणने शोष हरण

करणारा. हा सर्वस्वापहरी आहे तरी चोर नव्हे. रक्त पितो पण
राखव नव्हे, विलसत राहणो पण सर्प नव्हे; रात्री संचार करतो
पण भूत नव्हे; अतर्धान पावण्यात (दिसेनासा होण्यात)
पटाईत पण योगी नव्हे, वेगानें धावतो पण वाण नव्हे; तीक्ष्ण
तोंडाचा पण वाण नव्हे, अशा वाला जे ओळखील तो पंडित.
(उत्तर- टेंकूण; वर आलेच आहे,) ●●●

कृष्ण-गोपी. श्लोक ५६ ते ६२

या विभागातील पहिले दोन श्लोक थोडे दृग्वारिक असले
तरी पुढील चार श्लोकांत अर्थचमत्कृति असल्याने या प्रकार-
णात घातले आहेत.

मन्दारान्या

नोण्याश्वास कलयसि न वा गण्डयो पाण्डमान
दृष्टे वस्तुन्यपि च भजसि प्रत्यभिज्ञामभिज्ञा ॥
कौल धर्म वहसि बहल तद् धुन नन्दसूनो—
वैशीनादस्तन न सले श्रोत्रदेश प्रविष्टः ॥ ५६ ॥

शार्दूलविक्रीडित

उष्णश्वास तुझा न येइ, न विसे पंडुत्व गालांबरी
वस्तू ती यद्यतेस, ओळखिसि ती वृ नीट खुणेपरी ॥
अद्यापी कुलधर्म पाळिसि, तयें ही निश्चिती फी, कधीं
कृष्णाचा मृदु घेणुनाद तुझिया मोला न कर्णोर्मयी ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ—हे गोपी, तुझा श्वास उष्ण येत नाही, गालावर
पडुला आलेली दिसत नाही, कोणतीही वस्तू पाहिलीच, फी, ती
ए शायण्यासारखी ओळखू शकतेस, कुलधर्म अजून नीट
पाळीत आहेस, या सर्व लक्षणावरून हे मोठे । निश्चितपणें असे
गृहणतां येतें, फी, अजून नंदकुमार कृष्णाचा मुरलीनाद, तुझ्या
कानीं, पडलेल्याच नसावा । (तो पडता तर तुही स्थिति घर-
च्याहून विपरीत पुढील श्लोकावल्यासारखी द्वायलाच हवी
होती ।) ●●●

धृषी

मुद्गः स्वलति नीमिका पुलकिता च गण्डत्पली
दशोरपि दृशोदरि स्फुरति रीतिरन्यादशी ॥

वचो ऽपि तन गण्ड स्फुरदमन्दचन्द्रानने ।

मुतासुरलीलव कथय किं समारगितः ॥ ५७ ॥

भाषा

कस्मै किं कपनीयः कस्य मनः प्रलयः कथं भवति ? ।
रमयति गोपवधूती कुञ्जकुटीरे परं व्रजः । ॥ ६२ ॥

भाषा

कायः कुणाः सागारं ? कुणासखात्री पटेलः चदता तं ?
कुशी पूर्णव्रक्षा क्षुद्रः अशी गोपिकाहि रजवित्ते ! ॥ ६२ ॥

गद्यार्थः—कुणालः कायः सागारं ? आणि सागितलें तर
कोणाची कशी खात्री पटणार ? (पण सांगितल्याबिना राह
वतच नाही, कारण चमत्कारच तो तसा आहे कीं—) एक क्षुद्र
गोपी कुजामध्ये क्षुद्र व्रक्षा (वृष्णा) खेळवीत, रमवीत
आहे !

...

प्रकरण ४२ वें

नालय, किशोरावस्था, तारुण्य, वार्धक्य—

वसततिलका

आलक्ष्यदन्तमुद्रलाननिमित्तहासै—
रव्यक्तवर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन् ॥
अङ्गाश्चप्रणयिनस्तनयान्वहन्ते
धन्यास्तदङ्गरजसाः मलिनीभवन्ति ॥ १ ॥

वसततिलका

हासे उगाचः दिसततः हल्लुच दातः
अस्पष्टः, अर्थः न, असे मधु वोलत येत ॥
इच्छी निजाक, असला शिशु खेळवीत
त्याच्या मलें मलिन, ते जर्मि घन्य होत ॥ १ ॥

गद्यार्थः—ज्या बालकाच्या अकारण हास्यान, दाताच्या
कळ्या हल्लुच दिपून पडात आहेत अस्पष्ट, बोवडे अर्थहीन
असे अत्यंत कणमधुर काही श्लोक तोंडामून येत आहेत माडीवर
मसण्यासाठी जो आसुसला आहे अशा बालकाला अगावर
खेळवीत, ते त्याच्या अगाच्या मलान मलीन होतात ते घन्य !
(चाकृतलातील या काव्यसायीय प्रसिद्ध श्लोकाच्या वाचनानें
त्यातील सुंदर स्वभावोत्पत्तीची प्रतीति येऊन, एक जमन महा
पंडित, गटे, हर्षमरानें नाचू लागला, असे सांगतात !) ...

अवुच्छद

दिग्वाससः गतव्रीडः जमिलः धूलिधूसरम् ।
पुण्याधिकाः हि पश्यन्ति गङ्गाधरमित्रामजम् ॥ २ ॥

वसततिलका

स्वच्छदः वर्तनः, सदा तनुः धूलिहीनः
झाला जटाळ, नि धुळीत भुरा मळून ॥
ऐसे शिवासमचि दर्शनः बालकाचें
भाव्यीं वसे, करिति पुण्य अशा नराचे ॥ २ ॥

गद्यार्थः—अगावर वस्त्र नाही, लाजेची जाणीवच नाही,
अस स्वच्छद वर्तन, केस झगळलेले आहेत- धुळीनं अग
भुरकलेलें आहे असे शकतासारखे 'ध्यान' आपल्या
मुखचें ज्यांना पाहण्यास मिळत ते महापुण्यवान् !

...

पृथ्वी

क्षणः सरलवीक्षणः क्षणमपाङ्गसवीक्षणः
क्षणः रजसि खेलेन क्षणमतीनः भूपादरः ॥
क्षणः द्रुततरा गतिः क्षणमतीनः मन्दा गतिः
क्षणक्षण-निलक्षणः जयति चेष्टितः सुसुवः ॥ ३ ॥

पुण्ये

क्षणीं सरल पाहणे— क्षणीं कटाक्षही टाकणे
क्षणीं धुळित खेळणे— क्षणीं तेंतूस दोंगारणे ॥
क्षणीं त्वरित धांवणे, क्षणीं सुमंदही चालणे
क्षण क्षण किशोरित्वें किति विचित्र हें वांगणें ॥ ३ ॥

गद्यार्थ— क्षणांत सरल पाहिल तर दुष्टन्याय क्षणीं कदाच
सोडील; क्षणांत धुळीत खेळेल तर क्षणांत नटापटा करण्यांत शकं
होईल. क्षणांत धांवत सुटेल तर क्षणांत गजगति धारण करील.
अशा रीतीनें, क्षणाभाषाला दिवक्षण बाटणारे किशोरित्वें वांगणें
मोठें मधुर असतें !

...

अनुपुष्ट

सुनिर्मलाग्रि विस्तीर्णा पावन्यपि हि यौवने ।
मतिः कल्पतमेति प्रावृत्तीव तरङ्गिणी ॥ ४ ॥

अनुपुष्ट

पवित्र, स्वच्छ, विस्तीर्ण; अंसुनी मानवी मति ।
गडगड होइ तरुण्यी— पावसाळी जशी नदी ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— मानवाची बुद्धि, (मूलतः नदीसारखी) पवित्र
स्वच्छ, व, विस्तीर्ण असते, तरी, (तारुण्य हा जीवनाचा जणू
पावसाळाच असल्याने—) पावसाळ्यांत जशी नदी, तशीच,
तारुण्यांत बुद्धि, गडगड होते.

...

भार्या

गरिमाणमर्पयित्वा लभिमानं कुचतटात्पुरद्वेषाम् ।
स्वीकुर्वते नमस्ते युना धैर्याय निविशेकाय ॥ ५ ॥

भार्या

स्त्रीकुचं ययुनिचं गर्पितं महिमां, लघुतैस्तं घेतं लांबार
त्या तरणांच्या भार्या अविशेकाही असो नमस्कार ॥ ५ ॥

गद्यार्थ— हरिणाशीचे कुच पाहूनच, जे तरुण, स्वतःचा
' मोठेपणा ' त्यांना अर्पण करून, ' लघुपणा ' स्वीकारतात
(लाचार होतात) त्यांच्या धैर्याला आणि अविशेकाला नमस्कार
असो !

...

उपजाति

अयो नराणां पतिरङ्गानां स्वधर्मचारी नृपतिः प्रजानाम् ॥
वर्षा नदीनामृतदत्तं तरुण्यं गतं गतं यौवनमानयन्ति ॥ ६ ॥

उपजाति

नरसं संपत्तिं पति स्त्रियाणां
राजां स्वधर्मी रतं तो प्रजानां ॥
वर्षा नद्यानां, तरुणां वसंत
गेले पुन्हां यौवन आणितात ॥ ६ ॥

गद्यार्थ— संपत्तिलाय हा पुरुषाला, पत्तिलाय हा स्त्रीला,
स्वधर्माचे चालणारे राजा हा प्रजेला, पूर्वसंज्ञा हा नेत्याला,
वसंतऋतु वृक्षांना, एकदा मिळून गेलेले तारुण्यसुखां, पुन्हां
आणून देतात.

...

वशात्य

किमिहपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्धक्यशोभि वल्कलात् ॥
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारकां
विभावरी पचहणाय कल्पते ॥ ७ ॥

इंद्रवंश

कां यौवनीं टाकुनि भूपणांसं
वृद्धेपरि नेससि वल्कलात् ॥
तारे शशी स्पष्ट अशा प्रदोषी
होई कधी सांग पहाट खाशी ॥ ७ ॥

गद्यार्थ— (मर तारुण्यांत पार्वती तपस्विनी झाली तिला
पृष्ठा,) मर तारुण्यांत अलंकार घालावयाचे ते सोडून, तू
गृह्णतारपणाखा सोभणारे वल्कल कां धारण केले आहेस ? तारे
चंद्र स्पष्ट दिखताहेत अशा मर रात्रीच कधी पहाटेचा अरुणोदय
होतो कां सांग. (अलंकार हे चंद्र तारकाप्रमाणे. प्रदोष हें
मर तारुण्य; वल्कल अरण रंगाचे. अशी सुंदर पूर्णोपमा.)

...

दिशरिणी

गते तत्ताहंभ्यं तरुणिहृदयानन्दजनकं
विस्तीर्णा दन्तालिनिजगतिरहो यष्टिशरणां ॥
जडीमूला दष्टिः शरणरहितं कर्णयुगलं
मनो मे निर्लज्जं तदपि विपथेभ्यः स्पृहयति ॥ ८ ॥

दिशरिणी

युवावस्था गेली युवतिहृदया मोदकरिणी
गळाली दन्ताली, अथवा फिरणे यदि घरनी ॥
विसेना जोड्यांनी, उभय पनले पान पहिरे
तरी निजज्जा या मने विषयवृत्त्या मम उरे ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—तर्पणांना आनंद देईल असें माझे तें तारुण्य निघून गेलें; दंतपंक्ति गळून गेली. असहाय्यपणें काठी धरून चालणें कपाळीं आलें ! दृष्टि जड झाली. दोन्ही कानांना ऐकू येत नाही ! तरी निर्लेज माझ्या मनाला, विषयांची हांव आहे ती आहे !

अनुष्टुभ्

बलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।
गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णका तरुणायते ॥९॥

अनुष्टुभ्

मुलीं सुकुल्या भारी । कैसही पिकले शिरीं ।
अंगेंहि थकलीं, तृष्णा । एकली चेह यौवन ॥ ९ ॥
गद्यार्थ—तोंड संपूर्ण सुकुल्यांनीं व्यापलें आहे. डोक्यावरचे कैस पिकले आहेत. सारे अवयव निःशक्त झाले आहेत—(सारे बुद्ध होत आहे) पण तृष्णा एकली पुनः तरुण होत आहे !

अनुष्टुभ्

मलिनैरलकैरैतैः शुक्रत्वं प्रकटीकृतम् ।
तद्रोषादिव निर्याता वदनाद्रज्ज्वालिः ॥ १० ॥

अनुष्टुभ्

मलीन मम कैसांनीं शुभ्रता दाखिली जरीं ।
त्या रोषच मुखोतून गेली दंतावली तरीं ॥ १० ॥

गद्यार्थ—(कैसांचा मूळ स्वभाव काळे अरुण्याचा, दातांचा स्वभाव शुभ्र अरुण्याचा !) माझ्या या मलीन (दुष्ट; काळ्या) कैसांनीं जेव्हां शुभ्रता प्रकट केली तेव्हां (आपल्या विरोधा-पिकांवर त्यांनीं आक्रमण केले म्हणून) रागातून जणू काय होईनासा दातांनीं यदिरंगून केले !

शार्दूलविक्रीडित

गात्रं संकुचिर्त गतिर्विगलिता अष्टा च दन्तावलि—
दृष्टिभ्रंश्यति वर्धते वधिरता वक्रं च लालायते ॥
वाक्यं नादिपते च बान्धवजनैर्भार्या न शुश्रूषते :-
हा । काष्ठं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यभिप्रायते ॥११॥

शार्दूल विक्रीडित

गात्रें आकसलीं, गतीहि थकली, दंतावलीही गळे गेली दृष्टि नि वाडली घचिरता, हें तोंड लालारले ॥
शब्दा आदरिती न बांधव कुणी, भार्या न सेवा करी हा ! हा ! वृद्धपणीं स्वपुत्रहि नरा होई अभिप्रायी ॥

गद्यार्थ—अवयव आकडले, गति मंदावली, दांत गळाले, दृष्टि गेली, बहिर्रेपण वाढलें, तोंडातून लाळ मळू लागली, नातेबांधक म्हाताऱ्याच्या शब्दाचा आदर करीत नाहीत, बायको सेवा करीत नाही. हाय ! हाय ! वृद्धपणीं स्वतांचा पुत्रबुद्धां अभिप्रायारचा वागू लागतो !

शार्दूलविक्रीडित

अर्थोः पादरजःसमा गिरिनदीवेगोपमं यौवन—
मायुष्यं जलविन्दुलोलचपलं फेनोपमा मेदिनी ॥
धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गार्गिलोद्घाटनं
पश्चात्तापयुतो जरापरिगतः शोकाग्निना दह्यते ॥ १२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

धुळीच्या सम विचः यौवन गिरिनदीतापरी शीघ्रग
पाण्याचे सम आयु चंचल, असे, कैसापरि हें जग ॥
स्वर्गोद्घाटक धर्म निश्चलमनें ज्यानें न केला असे
पश्चात्ताप घडून वृक्षपणि त्या शोकाग्नि जाळीतसे ॥

गद्यार्थ—संपत्ति पायापाळच्या धुळीइतक्या मोलाची, होय; डोंगरावरून खाली वाहत येणाऱ्या नदीच्या वेगाने, यौवन संपत असतें; आयुष्य, जलविन्दुइतकें चंचल; व जग हें निव्वळ फेंगाचा बुडबुडा; (असें गीत उमजून) जो मनुष्य (तारुण्यातच) निश्चयी मनाने, स्वर्गाचे द्वार उघडून देणाऱ्या धर्माचे, आचरण करित नाही, त्याला, म्हातारपणीं पश्चात्ताप होऊन शोकाग्नि जाळीत असतो.

अनुष्टुभ्

अलङ्करोति हि जरा राजामालमिषयतीन ।
विदम्बयति पण्यस्त्रीमलुगायच सेवकान् ॥१३॥

वसंततिलका

राजा, अमात्य, यति आणिक पैद्य पांस
वार्धन्य जे ठरत भूयणभूत खास्त ॥
ते होइ कारण सदैव विडंबनेस
वेद्या नि गायक नि मल्ल नि नोकरांस ॥१३॥

गद्यार्थ—राजे, अमात्य, वैद्य व यति यांना, जे वार्धन्य, अलंकारासारखे भोगून दिवते, तेंच, वेद्या, गायक, मल्ल व नोकर यांच्या विडंबनेला कारणीभूत होतें.

वसंततिलका

आपापदुराः शिरसिजाखिवही कपोले
दन्तावली विगलिता न च मे विषादः ॥
एणीदृशो युवतयः पथि मां विलोक्य
तातेति भाषणपराः खलु वज्रपातः ॥ १४ ॥

वसंततिलका

गालीं वळ्या पडून, केंस थुरे घनून
जाऊन दांत न च मी यनलों विवण ॥
मार्गीं मृगाक्षि जाधें ती मजला पधून
‘बाया’ म्हणे तथिच वज्र पडे घरून ॥ १४ ॥

गद्यार्थ— (‘विषल्या घानांत सुद्धा वेच्छा वेच्छा हिरवट
‘रा’ शिखक असतो !) माझे केंस थुरफट झाले, गालावर
थुरकुल्या पडल्या, दात पडले या गोष्टीमुळे मी कधीं विषण
झालों नाहीं ! पण, जेव्हा का एखादी मृगनयना तरुणी, मार्गीं,
मला “बाया !” म्हणून समोथून बोलू लागते, तेव्हां मान, वज्र
पडल्यासारखे मला वाटते ! (मग तिने काय तुला ‘सज्जा’
म्हणावें !)

सुजगप्रयात

दृतान्तस्य दूरी जरा कर्णमूले
समागल वक्तीति लोका मृगुध्वम् ॥
परस्त्रीपरद्रव्यवाञ्छा व्यजध्व
भजध्वं स्मनापपादात्तन्दिम् ॥ १५ ॥

सुजगप्रयात

यमाची जरादुतिका कार्नि लागे
तुम्ही ऐकणें, ती जगा काय सांगे ॥
“ परस्त्री परद्रव्य लोभा त्पजावें
सदा विन्युपादात्तन्दिदा भजवें ! ” ॥ १५ ॥

गद्यार्थ— यमाची दूतिका दृढावस्था ही कानाच्या भुजाशी
येऊन (केंस पादरे होण्यास आरंभ कानाच्या जवळून होतो.)
जगाल काय सांगते, तें, हे मानवालां ! तुम्ही प्यान देऊन
पेक्षा ! ती म्हणते “ परस्त्री व परद्रव्य यांची इच्छा सोडून
आतां भीविन्युपद्रवलाची सेवा करा ! ”

दिक्षरिणी

निवृत्ता भोगेच्छा बहुपुरुषमानो विगलितः
समानाः स्वार्थाः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ॥
अनैर्यष्टयुत्थानं वनसिभिरुद्धे च नयने
बहो दुष्टः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ १६ ॥

दिक्षरिणी

पळाली भोगेच्छा; ‘पुरुष’ असला गर्वहि नुरे !
जगां या जीवाचे समगुण कुणी मित्र नुरले ॥
उठावें काठीनें हलुच; अति अधार नयनीं !
तरीं दुष्टा देहा मरणभय हें काय म्हणुनी ? ॥ १६ ॥

गद्यार्थ— भोगाची इच्छा नष्ट झाली ! मोठा ‘पुरुष’
म्हणून गर्व होता तोहि गळून गेला ! जीवभय कण्ठभय समगुण
मित्र मरामर स्वार्थां गेले ! काठीच्या आधारानें हलुच
उठावची पाळी आली ! बोलें दाट अधाराने भरले ! तरी
या चाडाल शरीराला मरणाचें भय बादावयाचें तें वाटतच आहे,

●●●

वेतालीय

लुलिता गलिता रदावली चमरीवद्वलीभवन्ति कैशाः ।
न तथापि कया रयाङ्गपाणेः श्रवणप्रतिकरीति मन्दरीतिः १७

वेतालीय छंद

हलली गळलीच दंतपंक्ति
चवरीच्या परि केंस शुभ्र होती ॥
न तरी श्रवणां कया हरीची
रुचणें, ही अतिमूर्खताच साची ॥ १७ ॥

गद्यार्थ— दात हलू लागले, गळू लागले; केंस चवरीसारखे
पादरे होऊ लागले ! तरी सुद्धा, कानागा, हरिकयाभयच
आवड नये, ही चेवदी मूर्खणाची गोष्ट आहे !

●●●

दृष्टी

श्रुति निगिलता गता स्मृतिरपि प्रनष्टाभुना
गतिपिपयमागता निगलिता द्विजानां ततिः ॥
गनामपि च सहतिः समुचितक्रियातरच्युता
इता नु जरयाजया कलियुगस्य साधर्म्यता ॥ १८ ॥

श्रुती

श्रुती शिथिल ज्ञाहली, स्मृतिहि आजला नष्ट ती
गतीहि चुकली स्वपंथ, गळली द्विजांची तति ॥
क्रिया उचित लुप्त होउनि मल्ल गोंसंहति
जरा फटनि दाखिते फलियुगासि साम्ये किती ! ॥१८॥

गद्यार्थ— (वार्धक्य आणि फलियुग यांचे साम्य दाखविले आहे. चार शब्द व्यर्थी; श्रुति = वार्धक्याकडे अवर्णद्विय, फलियुगाकडे श्रवणदादि. स्मृति = वार्धक्याकडे स्मरणशक्ति; फलियुगाकडे मनुस्मृति आदि. द्विज = वार्धक्याकडे दात (ते दोनदा जन्मतात) फलियुगाकडे ब्राह्मण (देहि जन्माने व शुंजीने असे दोनदा जन्मतात) गो = वार्धक्याकडे आर्नेद्विय; (फलियुगाकडे गाय;) श्रुति शिथिल झाली, स्मृति नष्ट झाली, गति अडखळून पडू लागली—फलियुगात माणसाची गति कुपय धरू लागली. वार्धक्यात दात गळले. फलियुगात ब्राह्मणाचे महत्त्व गेले. वार्धक्यात ज्ञानेद्वियाच्या उचित क्रिया लुप्त झाल्या. फलियुगात गोपालन, गोवर्धन या बाबतींतल्या उचित क्रिया कुणी करीत नाही. अशा तऱ्हेने वार्धक्य हे फलियुगाची कितीतरी साम्ये दाखविले !

शायी

वदनं दशननिहीन, वाचो न परिक्षुद्रा, गता शक्तिः ।
अन्यकेन्द्रियशक्ति. पुनरपि बाल्य कृत जरया ॥ १९ ॥

शायी

मुख दतहीन, वाणी अक्षुद्र, बलही गळोनिया गेलें ।
इंद्रियशक्ति न दिसती बाल्यचि दुसरे जरेतुनी आलें ॥१९॥

गद्यार्थ— (वरच्या श्लोकात वार्धक्याचे फलियुगाशी साम्य दाखविले. आता त्याचें शब्दांशी साम्य Old age is second Childhood या म्हणीप्रमाणें.) तोंडात दात नसणें, बोलणें असष्ट असणें, दुर्बल असणें, इंद्रियांच्या शक्ति दिसून न पडणें इतक्या गोष्टींमुळे, वार्धक्य हे, जणु पुनः बाल्य आल्यासारखेंच वाटते.

शायी

दन्ता विक्षयदन्ता केरा काशप्रसूनसकाशा ।
नयनं तमसामयन तपापि चित्त घनाड्यनायचम् ॥२०॥

शायी

हलती दांत मुळांतुनि, काशफुलासमचि केरा शुध जरी
नेत्रदि अच जहाले, चित्त जडे घन नि कामिनीत वरी २०

गद्यार्थ—दात मूळापासून ढिले झाले आहेत, केरा काशपुष्पाप्रमाणें शुध झाले आहेत; डोळ्यात अंधार भरला आहे तरी चित्त, घन व कामिनीतच गुंतून पडलेलें आहे.

अनुष्टुप्

जरा मार्जारिका मुढे यौवनाहुं तयोद्धता ।
परमुखासमायाति शरीरामिपवर्धिनी ॥ २१ ॥

इन्द्रवज्रा

ही मांजरी वार्धक्य धीट खास
भ्रशोमिया यौवन उदरास ॥
खाऊन वाढे तनु आमिपास
आनंद मोठा तिचिया जिवास ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—वार्धक्यरूपी मांजरी यौवनरूपी उदरास (ग्रहिल्या घडक्यास) गट्ट करून मग सर्व देहाचेंच मांस (साक्ष्याशीने) खात खात चरत माढते आणि यानें तिच्या जिवाला परमानंद होत असतो !

उपमाति

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तसं वयमेव तता ।
कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव
जीर्णाः ॥ २२ ॥

ब्राह्मणिकीति

आम्ही भोग न भोगतांच वनलों भोकव्य त्यांचे स्वयें
केलें ना तप; तप मात्र अमुच्या आतां कपाळास ये ॥
गेला काल न; मात्र पूर्ण झिजुनी आम्हीच गेलों सदा
झाली जीर्ण तृषा न, जीर्ण परि हो आम्हीच हे सर्वदा ॥ २२

गद्यार्थ—आम्ही भोग भोगले नाहीं, तर आम्हीच भोगाकरून भोगले गेल, त्याचें मध्य झालें, हेंच म्हणणें जास्त युक्त होय ! आम्ही तप केलें नाही, पण आम्हीच तपविले मात्र गेल्ये. काल गेल्या नाही, (आम्ही दिवस प्रारब्धिले नाहीत) तर, आम्हीच (जलमुयी) गेली; तृष्णा जीर्ण (क्षमी) झाली नाही, तर, आम्हीच जीर्ण (म्हातारे) झाल्ये. !

शार्दूलविक्रीडित

सा बाला, वयमप्रगल्भमनसा सा स्त्री, वय कातराः
सा पीनोन्नतिमपयोधरयुग धत्ते, सखेदा वयम् ॥
साऽऽक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा, गन्तु न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाता स्म इत्यद्रुतम् ॥ २३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

ती बाला ! परि मीच पोरकट हा ! नी स्त्री, नि मी मेकड !
पीनोत्तुग तिला कुचद्वय ! परी माझ्या उरीं जोखड ! ॥
तीवें पुष्ट नितंबमार ! फिरण्या मातेंच शक्ती नसे !
दीपांचे दुसऱ्यांचिया फळ मला ! आश्चर्य हें
कां नसे ? ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—(बुद्धाचें मरुत तळणीशीं लुन झाल्यावरच्या
त्याच्या बरोच, किंवा व्यंग्याचीं एखाद्या तरुणाची त्याच्या
मिथ्या अप्रतीती झालेल्या अवस्थेचे हें वर्णन असू शकेल,
बोड्या फरकानें दोन्हीकडे लावून बघावें.) बाला ती आहे
(तेव्हा वास्तविक पोरकट ती असावी, पण, प्रत्यक्षात) आम्ही
पोरकटासारखे वागत आहो ! ती स्त्री आहे (म्हणून ती भित्री
असावी, पण प्रत्यक्षात) आम्ही गलितधैर्य झालों आह ! तिला
पुष्ट उच स्तन आहेत, (तेव्हा तिला बड धायावें, पण प्रत्यक्षात)
उरावर जोखड असल्यासारखे आम्हालाच बाटत आहे ! तिला
पुष्ट नितंबमार (स्यामुळें तिला चालणें करीण श्हावे, पण
प्रत्यक्षात) आम्हीच वाळू किंवा जाळू शकत नाही ! तेव्हा
दुसऱ्याच्या दोषाचें फळ आम्हाला भोगावें लागवें हें केवढें
अद्भुत !

शार्दूलविक्रीडित

नाम्यस्ता भुवि वादिवृन्ददमनी विद्या निनीतोचिता
खड्गमैः करिडुम्भपीठदलनैर्नात न नाक यशः ॥
कान्ताकोमलपल्लवाधरस पीतो न चन्द्रोदये
तारुण्य गतमेव निष्फलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ २४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

जिकी बादरतांस, भूपण अशी विद्या न अभ्यासिली
खड्गें मारुनि हस्ति, कीर्ति सम ती स्वर्गा न या धाडली
कान्तेच्या अधरांतली प्रभु सुधा ज्योत्स्नेत न प्राक्षिली
गेले दीपन हें उजाड घरीच्या सुषुप्त दीपापरी २४

गद्यार्थ—(बुद्धाचा पश्चात्ताप. Old age is a regret !)

वादपट्ट छेकना जिन्न घेईल अशी, सुवास भूषणभूत अशी
विद्या मी (विद्यार्थी घेतों) अभ्यासली नाही ! (मर ताद-
म्यात) खड्गानें मत्तही मारून, स्वताच्या शौर्याची कीर्ति,
स्वर्गांत पोचविली नाही ! कान्तेच्या पल्लवकोमल अधरातलें
अमृत चांदण्यात वसून प्राक्षिलें नाही ! उजाड घरात दिवा व्यर्थ
(बंदून) जावा तसे माझे तारुण्य निघून गेलें !

उपजाति

पाणौ गृहीताऽपि पुरस्कृताऽपि स्नेहेन नित्यं परिपालिताऽपि
परोपकाराय भवेदवश्यं बृद्धस्य भार्या करदीपिकेव ॥ २५ ॥

उपजाति

घेऊन हातीं-पुढतीं धरून ! स्नेहें त्यां संतत घाडवून ॥
परोपकारार्थ सदैव दोन्ही ! हातांतला दीप नि
बुद्धपत्नी ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—(सर्व वर्णन बोन्हीकडे लागू होतें.) (स्नेह = तेल
किंवा प्रेम.) हातात घेऊन, पुढें धरलेला व तेलानें संतत व्याचें
पोषण केलें, असा दिवा स्ताला, प्रकाश देऊन उपयोगी पडत
नाहीं— दुसऱ्याला उपयोगी पडतो (पूर्वी, पणतीसारखे
दिये, हातात घेऊन पुढें धरले, तरी त्याची जाया पालीं पुढें
पाऊल चाकण्याच्या आशीं पडून, आपलें पाऊल अघारात
पडत असे लोकाना मात्र रस्ता विस्ते.) त्याप्रमाणें अगदीं तळ-
हातावरच्या फोडाप्रमाणें सांगवली, संतत पुढ धरली (तिला महत्त्व
देत गेलें) प्रेमानें संतत घाडविली तरी बुद्धाची (तरुण) पत्नी ही
त्याच्या 'कामा'ची नव्हे. ती परोपकारच करणार (म्हणजे इतरा
च्याच कष्टाना अवश्य पूर्ण करणार !)

अनुष्टुप्

नोपभोक्तु न च लुक्तु शक्नोति विपयान् जरी
असि निर्देशन येन जिह्वया लेदि कोरलम् ॥ २६ ॥

अनुष्टुप्

मोणें टाकूं शकेना जो बुद्ध त्या विपयां जरी !
वाईत श्या जसा हाडे जिमेनें चाटतो परी ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—जरी (प्राप्त = हृद) हा, विपयांना भोगदि
शकत नाही किंवा टाकू शकत नाही, तरी, दाख नमूदेल कुचा
व्याप्रमाणें जिमेनें हाडे चाटीत वसतो, सण, (सुखत्या कष्टानें
जिप्यांचा मिटवया मारीत उपयोग घेतो.)

प्रकरण ४३ वें

स्वभाव.

अनुष्टुप्

यो हि यस्य स्वभावोऽस्ति स नित्यं दुरतिक्रमः ।
आ यदि क्रियते राजा स किं नाशायुपानहम् ॥ १ ॥

अनुष्टुप्

ज्याचा स्वभाव जो, त्यातें टाकणें नित्य दुष्कर ।
राजा केलें जरी श्याना तें कां खाई न खेटर ॥ १ ॥

गद्यार्थ— ज्याचा जो स्वभावच असतो, तो सोडणें, त्याला कधीं जमणार नाही. कुन्याला राजपुत्रावर कलविलें तरी तें काय खेटरें चाडून खाण्याचें सोडणार आहे !

•••

शार्दूलविक्रीडित

काकः पद्मवने रतिं न कुरुते हंसो न कूपोदको
मूर्खः पण्डितसङ्गमे न रमते दासो न सिंहासने ॥
कुली सज्जनसङ्गमे न रमते नीचं जनं सेवते
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ २ ॥

शार्दूलविक्रीडित

काका पद्मवनीं रुची न; रमतो या हंस कूपांत न
मूर्खो पंडितसंगतीहि न रुचे, दासो न सिंहासन ॥
नीच स्त्री सज्जनांमधें न रमतो नीचा जना सेविते
जन्मापास्तुन जो स्वभावच, न त्या, कोणी कधीं
सोडितें ॥ २ ॥

गद्यार्थ— कमलवनांत राहणें काफळचाला आवडत नाही, हंशाला विहिरीच्या पाण्यांत करमत नाही; मूर्खाला पंडितसंगी रुचत नाही. दासाला सिंहासनावर बेंरें वाटत नाही. हलक्या स्वेरिणी सज्जनात न रमतो नीच जनाशींच संग करतो; ज्याचा जो जन्मात स्वभावच, तो कोणीहि सोडीत नाही.

•••

गद्यार्थ

रक्तत्वं कमलानां सत्पुरुषाणां परोपकारित्वम् ।
असतां च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥ ३ ॥

गद्यार्थ

कमलांत साधुपण ॥ सुजनीं तैसा परोपकारगुण ।
दुष्टांतहि निर्दयपण स्वभावसिद्धचि तिघांत हे तीन ॥ ३ ॥

गद्यार्थ— कमलांतही खाली, सज्जनांतला परोपकारगुण; दुर्जनांतलें दुष्टपण... हे तीन या तिघात स्वभावसिद्धच असतात.

•••

शार्दूलविक्रीडित

व्याघ्रः सेवति काननं सुगहनं, सिंहो गुहां सेवते
हंसः सेवति पर्णिनीं विकसितां गृध्रः क्ष्मशान्त्यलीम् ॥
साधुः सेवति साधुमेव सततं नीचोऽपि नीचं जनं
या यस्य प्रकृतिः स्वभावजनिता केनापि न त्यज्यते ॥ ४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

राहे दाट घनांत वाघ, ति गुह्यमध्येंच राहे हरि
पर्णीं हंस यसे प्रफुल्ल; वसतो गृध्र क्ष्मशान्त्यलीं ॥
साधुसंगति साधु नित्य यस्तो नीचासर्वें नीच तो
जी ज्याची प्रकृति स्वभावगुणशी, कोणी न तो
टाकितो ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— वाघ घनदाट अरण्यांतच राहावयाचा; सिंह गुह्यमध्येंच राहावयाचा; फुललेल्या क्ष्मशान्त्य हंशाची वसति; गिधाड क्ष्मशान्तांतच भगवयाचें; साधू हे साधूंचीच संगत मेढमीं घरतात; नीच नीचासंगतीच मैत्री करावयाचें; स्वभावानेंच ज्याची जशी प्रकृति बनलेली असेतो ती तो कधींच सोडू शकत नाही. (सेव् धातु परस्मैपदी क्वा ?)

•••

अनुष्टुप्

नमस्कारप्रियः सूर्यो जलधाराप्रियः शिवः ।
अलङ्कारप्रियो विष्णुर्ब्राह्मणो भोजनप्रियः ॥ ५ ॥

वसंततिलका

होई सदैव नमन प्रिय आस्कराला
भाराभिवेक असतो प्रिय शंकराला ॥
घळें विमृषण असे प्रिय त्या हरीला
मिष्टान्नभोजन असे प्रिय ब्राह्मणाला ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—सूर्याला नमस्कार प्रिय असतात, पाण्याचा अभि-
पेक शंकराला प्रिय असतो; विष्णूला अलङ्कार प्रिय असतात;
ब्राह्मणाला भोजन प्रिय असते.

अनुष्टुप्

जले तैलं, खले गुहां पात्रे दानं मनराशि ।
प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तिः ॥ ६ ॥

शावूलविक्रीडित

पाण्याचे घर तैलबिंदु; कथिलें या गुप्त दुष्टाप्रति
सत्पात्राप्रति दान, शास्त्र शिकवूं जें सुख शिष्याप्रति ॥
हीं सारीं अति अल्प अल्प असुनी विस्तार कीं पायतीं
घृष्टीची जणुं अगभूतचि तयां मैसर्गिणी शक्ति ती ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—पाण्याचे पृष्ठभागावर सोडलेलें तेल, दुष्टाळा संभि-
तलेलें युषित, सत्पात्रीं केलेलें दान, गुप्त शिष्याला शिकविलेलें
शास्त्र; हीं मूल वितीहि अस्य असलीं तरी त्यांच्या अंगभूत
स्वभावधर्मांला अनुसरून विस्तार पावतात. ●●●

शिल्लरिणी

भवत्या हि त्रात्याधमपतितपाखण्डपरिषत्
परित्राणस्नेहः छपयितुमशक्यः खलु यया ॥
ममाप्येवं प्रेमा दुरितनिवहेष्वम्ब जगति
स्वभावोऽयं सर्वैरपि खलु यतो दुष्परिहरः ॥ ७ ॥

शिल्लरिणी

असंस्कारी—पापी—अधम—खल—उद्धारकर्णीं
जसा तूतेंही ना प्रणय सुटणें हाक्य जननी ॥
तसा पापांचाही प्रणय मज सोडीव कथि ना !
स्वभावा सोडावें अति कठिण हें सर्वहि जनां ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—(जगन्नाथ, गंगेस उद्देशून—) हे गंगामते !
असंस्कारी अधम, पापी, पाखंडी अशा सर्वांच्या उद्दाराच्या
कामीं, तुला जें प्रेम आहे, तें थिथिल करणें, जसें तुला शक्य
नाहीं, तद्वत्च, पापें करण्याविषयीचें माझे प्रेमसुद्धा सुटणें शक्य
नाहीं. (तुला तो स्वभाव; माझा हा स्वभाव.) कारण ज्याचा
जो स्वभाव, तो सोडणें सर्वच माणसाना मोठे कठिण धातें. ●●●

शादूलविक्रीडित

मुक्तं मौक्तिमदाम हेमवलयश्रेणी समुत्सारिता
वासो नीलमुरीकृतं, नियमितो मञ्जीरकोलाहलः ॥
गच्छन्त्यास्तव साहस न सहते तन्वङ्गि संगोपनं
धम्मिलच्युतमल्लिकारपरिमलप्रौढो निशीथानिलः ॥४॥

शादूलविक्रीडित

मुक्ताहार तशीं सुवर्णजलये काढून तूं टाकिलीं
केले नूपुर मूक आणि वसनें तूं नेसलीं हीं निळीं ॥
जाण्याच्या तव साहसासह तुझें यत्नें असें गोपन
वेणीपुष्पसुगंधचोर गमतें नैशानिला सहज न ॥४॥

गद्यार्थ—हे अमिसारिके ! कुणाला सुगावा लागू नये,
म्हणून, तू आपला मोत्यावा हार, व सुवर्ण बळयें, कक्कणें,
बगैरे काढून ठेवलीस; पायातल्या नूपुराना (बळून बळाचे
पट्टे बाधून) तू गप्प केलेस आणि (दिसू नये म्हणून अधारा-
च्या उमान) निळ्या रंगाचीं बलें तू नेसलीस. (हें सर्व खरें)
परंतु तुझ्या वेणीतून गळलेल्या मल्लिकापुष्पामुळे सुगंधित
झालेल्या या रात्रीच्या वायूला, तुझें हें साहस व यत्नांनीं तू
चालविलेले हें गोपन सहज होत नाही. (तो चहाडी करून,
जगाला तुझें अस्तित्व सांगत आहे.)

शादूलविक्रीडित

हृत्वा नूपुरमुक्ता चरणयोः संयम्य नीवीमणी-
सुदामध्वनिपण्डितान्परिजने किञ्चिच्चन्द्र निद्रायति ॥
कस्मात्कुप्यसि? यावदस्मि चलिता तावद्विधिरेतः
काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रमधर. शीतांशुरम्युद्गतः ॥ ५॥

शादूलविक्रीडित

केले नूपुर गप्प मी स्वचरणीं, अन्न मेखला बांधिली
होती गजंत फार जी, नि डुकली भुल्यां जधीं लागली ॥
कां रे कोपसि? जो न मी निघतसें, दैवें जणूं प्रेरितां
काश्मीरीकुचगौर चंद्र उदया चांडाळ आला तदा! ५

गद्यार्थ—(सर्वेत्सर्वांनी आपली वाट पाहणाऱ्या वडभाला
अमिसारिका, येण्यास उशीर होण्याचें कारण सांगते—) मी
पायातले पैंजण गप्प केले, मेपलेचे मणि फार वाजत होते
त्यांना नीट नाघले, नोकडाना किंचित झोंप लागण्याची धाट
पहावी लागली. इतके उरकून मी जां निवतें न निघतें तों काश्मीरी
स्त्रीच्या स्तनाइतका गोर तो (चांडाळ) चंद्र, हुद्दयांनै सांगितल्या—
सारखा, उदयास आला. (त्यामुळे छपछपत वायूला फार वेळ
लागला!) मग माझ्यावर का बरें रागावतोस ?

वैतालीय

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्रया ।
वसति प्रिय ! कामिना प्रियास्तवदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ? ६

साक्षी

अधारातें गुरफटलेल्या रात्री पुरमार्गांत
आकाशीच्या मेघगर्जना ऐकुनि ज्या भयभीत ॥
कामिनीस त्या, निजप्रियांच्या दूरस्थहि वसतीस
तुजविण मदना ! अन्य कोण रे समर्थ पोंचविण्यास ? ६

गद्यार्थ—(कुमारसमवातील, मदनरहानानंतर रतिविलाप)
रात्री अधारातें गुरफटलेल्या नगरमार्गातून, मेघगर्जनांमुळे भय-
भीत झालेल्या अमिसारिकेला त्याच्या त्याच्या घडामोडी
घसतीपर्यंत सुखरूप पोंचविण्यास (व तितकें घाडत त्यांना
देण्यास) हे प्रिय मदना ! तुझ्यानाचून दुसरे कोण समर्थ
आहे ? (श्लोक १ पहा.)

प्रकरण ४५ वे

धाराह्निका

अनुष्टुभ्

आदौ वेद्या पुनर्दासी पथाद्भवति कुट्टिनी ।
सर्वोपायपरिक्षीणा वृद्धा नारी पतिव्रता ॥ १ ॥

अनुष्टुभ्

मार्घी वेद्या पुढें वात्सी, होतसे मग कुट्टिणी ।
पतिव्रता वने वृद्धा सर्वोपायचि रंडुन्ती ॥ १ ॥

गद्यार्थ—प्रथम वेद्या, मग दासी, मग कुटीण; आणि या-
पैकी काही करता वेद्याचे उपाय संपण्याइतकी, वेद्या म्हणतारी
झाली, की, मग स्वताला पतिव्रता म्हणवते !

●●●

अनुष्टुभ्

वेद्याऽसौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ।
कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ २ ॥

अनुष्टुभ्

वेद्या ही मदनज्वाला, भडके रूप सर्पणें ।
कामी त्यांत धळी देती आरोग्य-धन-यौवनें ॥ २ ॥

गद्यार्थ—सौंदर्यरूपी सर्पण धावून पेटविलेली, मदनज्वाला
म्हणजे वेद्या ! कामी हे या ज्वाळेंत आपलें आरूप्य आणि
धन होमीत अवनात.

●●●

अनुष्टुभ्

सद्भावो नास्ति वेद्याना स्थिरता नास्ति सम्पदाम् ।
विवेको नास्ति मूर्खाणां विनाशो नास्ति कर्मणाम् ॥ ३ ॥

अनुष्टुभ्

नसे सद्भाव वेद्यांत वेमवा स्थिरता नसे ।
नसे विवेक मूर्खाना कर्मोना नाशही नसे ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—वेद्यात कधी सद्भावना असत नाही; वेमवान
कधी स्थिरता दिसत नाही; मूर्खान कधी विवेक आढळत नाही;
कर्मोचा कधी नाश होत नाही.

●●●

उपजाति

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः सन्ध्याभलेखेव मुहूर्तरागाः ।
वेद्या कृतार्थाः पुरुष निरप्ये निष्पीडितालककवत्यजन्ति ॥ ४ ॥

वसंततिलका

ज्यांचे स्वभाव चल अग्निपरी तरंगी
संघानमासम मने क्षणमात्र रंगी ॥
वेद्या धना मिळवुनी, पुरया निरर्थ
घेतां पिढून अळित्यापरि फेकतात ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—समुद्राच्या लाटाइतके चल ज्यांचे स्वभाव;
संध्याकाळाच्या मेघावरील रगाइतके ज्यांचे प्रेम क्षणजीवी
(नुसतें दाखविण्यापुरतेंच.) अशा वेद्या या कृतार्थ झाल्या
म्हणजे पैते मिळविण्याचें कार्य साबळें, की, (त्याच्यापारी
सपत्ति गमावून) कष्टाक झालेल्या पुरुषात, अर्क, रग, पिढून
घेतलेल्या अळित्याप्रमाणें फेकून देतात.

●●●

वसंततिलका

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो—
विश्वासयन्ति च परं न च विव्रसन्ति ॥
तस्मात्तरेण कुलशीलवता सदैव
वेद्या स्मशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥ ५ ॥

वसंततिलका

कार्यार्थ ज्या हंसुनि दाखिति या रडून
विश्वास घेति नुमचा, परि ठेविती न ॥
वेद्यांस यास्तव नरें कुलशीलवान
घावें स्मशानघटिकेपरि हो त्यजून ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—ज्या वेद्या स्वार्थ साधण्यासाठीं हंसण्याचें सोंग
करतील; रडून दाखवतील; स्वतःवर विश्वास ठेवायला लावतील;
पण स्वतः कोणावरच विश्वास ठेवणार नाहीत; त्या वेद्या,
कुलशीलवान माणसानें, स्मशानांतल्या मडक्याप्रमाणें, (पाय
मुटा लागू न देतां टाळून तशा) टाळल्या.

●●●

हृदयवज्रा

कुर्वन्ति तान्त्रयम प्रियाणि यान्न जानन्ति नर प्रसक्तम् ।
ज्ञात्वा च त मन्मथपाशवद्ध प्रस्तामिष मीनमिवोद्धरन्ति ॥६॥

वसंततिलका

आधीं सदैव ग्रणिता प्रिय वागतात
जों जणिती न, नर, कीं, पुरता प्रसक्त ॥
यात्री पटून नर मन्मथपाशवद्ध
मासा गळीं अडकल्यापरि ओढितात ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—जौवर, पुरुष, आपल्यावर पुरता मोहित झाल्याची
खात्री, त्यांना वाटत नाही, तोंवर, प्रथम, वेश्या अतिशय गोड
प्रिय वाटेल, अद्या वागतात. पण, हे सावज मदन्याच्या
बाब्यात पुरतें अडकल्याविषयी निश्चिती झाली, कीं, गळाल
लागलेल्या माद्याप्रमाणें, त्याला (निर्वयणें) ओढतात. ●●●

अनुष्टुभ्

दूरस्था. पर्वता रम्या वेश्या च मुखमण्डने ।
युद्धस्य वार्ता रम्या च त्रीणि रम्याणि दूरतः ॥ ७ ॥

वसंततिलका

होतीं दुर्लुग गिरि दुर्गम खाजिरे ते
वेश्या मुखास सजवूनचि रम्य होते ॥
युद्धांतली भयद रम्य असे कथा ती
या तीन वस्तु दुरनीच सुरम्य होती ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—या तीन वस्तु दुर्लुगच रम्य — (राजवहलुवद्ध
दुर्गम) पर्वत, (मुळात कुरूप असतहि) तोंड रगविलेरी वेश्या,
आणि (भयकर असतहि) युद्धाच्या वार्ता. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

जात्यन्वाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णखिलाङ्गाय च
प्राप्तीनाय च दुष्कुलाय च गल्लुप्राप्तिभूताय च ॥
यच्छन्तीष्ट मनोहर निजवपुर्लक्ष्मीलवयधद्या
पण्णवीपु विवेकनल्पलतिकाराणीष्ट रज्येत क ? ॥ ८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

जन्मान्धास, रड्यास, खेडयळारा, अत्यंत जीर्णसही
जन्मानें हलक्यास, रक्तपिती ज्या देहास येण्यासही ॥
विताल्यास्तव देह सुंदर विक्री, त्या नीच वेश्येप्रति—
छात्री जी सुविवेककल्पलतिका — ठेवी कुणी कां
रति ? ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—(वेणारें मित्रादिक,) जन्मानें आधला असो, रड्या
असो जर्जर जख्ख येरहा असो, गावढळ असो, हलक्या कुळतळा
असो, घाणेरडे रोग, रक्तपिती वगैरे झालेला असो,—(त्यात कसलेंहि
बर्ज्याचर्ज्य न मानता) त्याला आपला सुंदर देह, असल्या
पैशाच्या लालचीन देणान्या, सुविवेकाच्या कल्पलेला छाटून
टाकणान्या, वेश्येवर कोण प्रेम करू शकेल ? ●●●

आर्या

उपमुक्तखदिरवीटीजनिताधरत्नभङ्गभयात् ।
पितरि मृतेऽपि हि वेश्या रोदिति “ह्य तात तातेति” ॥९॥

आर्या

आला कातविड्यानें तो न मडो रग ओढिंचा म्हणुनी
मृतहि पित्यास्तव रडते वेश्या “हे तात ! तात रे”
म्हणुनी ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—सालेल्या कात व विड्यानें ओढाल आलेल्या रग
कमी न व्हावा, म्हणून, वेश्या, बाप मेला, तरी त्याचा शोक
करताना, “तात ! तात !” म्हणून रडते ! (तात यात सर्व
उच्चार वस्तव म्हणजे केवळ जीय दाताला लावून होतो. पण
त्या ऐवजी, “बाबा बाबा” हे शब्द उच्चारल्यात, ते ओष्ठव्य,
म्हणजे, ओढाल ओठ लागूनच उच्चारण शक्य; व, त्यामुळे
ओढाचा रग थोडातरी कमी होणारच । ओढाचा रग म्हणजे
वेश्येचें जीवन ! तेव्हां बाप मेला तरी वेढेत्तर, पण ओढाचा
रग जाऊन चालणार नाही । त्यासाठी प्रमाना “बाबा बाबा”
शब्द न काढतां, मुद्दाम धरूचा “तात तात” शब्द उच्चारते, इतकी
वेश्या निर्घृण, हे सांगण्याचा हेतु !) ●●●

आर्या

वर्णनदयित कश्चिद्वनदयितो दानकर्मदयितोऽन्यः ।
रक्षादयितश्चान्यो वेश्यानां नर्मदयितोऽन्यः ॥ १० ॥

उपजाति

घर्णावया एक, धनार्थे अन्य
वेद्यास, दाने करण्यास अन्य ॥
असे पती अन्यचि रक्षणाला
यथा करायास कुणी निराळा ॥ १० ॥

गद्यार्थ—(वेद्याना किती नवरे असतात याची गणना कोण करणार ? पण त्यातील ठळक ठळक असे —) कागदो-पत्री स्वतःचे वर्णन करण्यासाठी, एक नवरा ! पैसे उक्ळण्या-साठी, दुसराच नवरा ! दान देण्यासाठी, म्हणजे, दान देण्यास ज्याच्याकडून पैसे काढावयाचे, असे म्हणा; किंवा, ज्याच्या नाशाने, दान ती करते तो म्हणा, — आणखी कोणतीही एक नवरा ! रक्षण करणारा म्हणून (कोणीतरी आढावड) एक नवरा ! 'नवरा नवरा' म्हणून, यथा विनोद करायवाल्या, म्हणून, निराळाच एक नवरा !

वसंतविलका

लज्जावशावनतमन्यरदृष्टिपातं
वैश्वन्शितं कुलवधूवदनारविन्दम् ॥
तेषामनेकपुरुषव्रणिताभरेषु
सक्तिः कथं भवति वेशवधूमुलेषु ॥ ११ ॥

भार्या

छाजेनें नमुनि हळू, नेई जी मन्न दष्टि, पायाशीं ।
येइया कुलखियेच्या जे मर चुंविंति मुखारविंदासी ॥
त्यांना वेशवधूच्या, चुंबुचुंबुनी अनेक पुरुषांनीं
डसलेल्या अधरांप्रति गोडीवाटेळ अल्पही कुठुनी ? ११

गद्यार्थ— छाजेनें, हळूच, नम्रपणे वांकून, पायाकडे दष्टि नेणाऱ्या, कुलकथेचें मुक्तकमल, ज्यांनीं चुविलें, त्यांना, ज्याला अनेक पुरुषांनीं चुंबून चुंबून ओठावर भ्रम केलेले आहेत, अशा, बारागनेच्या मुलाची, गोडी करी वाटेळ !

स्वागता

नाम्बुजैर्न कुमुदरुपमेयं स्वैरिणीनयनपङ्कजयुगम् ॥
नोदये दिनकरस्य न वेन्दो केवलं तमसि यस्य निजसः १२

स्वागता

पद्म वा कुमुद हें उपमान
स्वैरिणीनयनयोग्य असे न ॥
सूर्यचंद्र उदयीं न तयांस
येइ केवळ तमांत विकास ॥ १२ ॥

गद्यार्थ— स्वैरिणी स्त्रीच्या शोळ्यांना पद्म किंवा कुमुद यांपैकी कत्राचीच उपमा देणें योग्य ठरत नाही. (कारण पद्म सूर्यो-दयविकासी, कुमुद चन्द्रोदयविकासी.) पण स्वैरिणीची कृष्णकृत्यें केवळ अंधारांतच व्हावयाचीं व त्यांना सूर्यप्रकाश काय चंद्र-प्रकाश काय दोन्हींचें बावडेंच. त्यामुळे स्वैरिणीनेत्राचा विकास, केवळ अंधारांतच होतो; हें कर्मलौत व त्यात अंतर आहे. (मात्र मूळ संस्कृत कवीनें हें सांगत असतानाच स्वैरिणीनयनांना पद्म म्हटलें आहे हा केवढा वस्तोव्याघात !)

शार्दूलविक्रीडित

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो, मूर्खोऽपि वर्णाधम'
पुष्टां नान्यति वायसोऽपि हि लतां या नामिता बर्हिणा ॥
ब्रह्मक्षत्रविशस्तारन्ति च यया नात्रा तपैवेतरे
त्वं वापीव, लतेव, नौरिव । जने वैश्यासि सर्वे भज ॥ १३ ॥

सुमेश्वरमाळा

विहीरींत ज्या सुद्ध तो विप्र नाहे
तिथे हीनघर्णी असा मूर्खही ॥
मयूरें प्रफुल्ला लता यांकवीली
चढोनी तिला वांकवी काकही ॥
तरे ब्रह्मवैद्यासचें क्षत्र नौकें-
तुनी त्याच नौकेंत चाण्डालही ॥
लता, नाच, वापी, तिन्ही रूच घेइये ।
कुणालाहि सोडू नको तूं महीं ॥ १३ ॥

गद्यार्थ— ज्या विहीरींत, मुक्त ब्राह्मण स्नान करतो, त्याच विहीरींत हलक्या वर्णाचा मूर्खहि बुड्या मारतो ! ज्या प्रफुल्ल वेळीवर वसत, मोर तिला वांकवितो, त्याच वेळीवर कावळ्याहि चढतो व तिला वाकवितो ! ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य ज्या नीकेंत चढून नदी वगैरे ओलाढ्यात, तिच्यांतच चढून, इतर (चाण्डाल वगैरेहि) जातात. येइये ! तू विहीर, लता, नौका सर्व एक-वित आहेस । ज्यात कुणालाहि तू धाडू नको !

वैश्यास

न पर्वताग्रे नल्लिनी प्ररोहति न गर्दभा वाजिधुरं वहन्ति च ॥
यथाः प्रक्षीणां न भवन्ति शालयो न वेशजाताः
चुच्यस्तपाङ्गनाः ॥ १४ ॥

उपजाति

शिरीं गिरींच्या कमलें न चादतीं
न गाढवे अश्वधुरेस चादतीं ॥
येती न साली जवधान्य पेरून
होतात वेदयाहि कधीं पवित्र न ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—डोंगराच्या शिखरावर कमलें कधीं वाढत नाहीत
गाढवें कधीं घोड्याचें जू मानेवर घेत नाहीत जव पेरून कधीं
सादल उगवत नाहीं तसेच (काहीहि उपाय केव्हांनें) वेदया
पवित्र होत नाहीत

प्रकरण ४६ वें

कुंडूनीय मंडळी—आदर्श नातीं; अपत्य—पुत्र—कन्या—कन्यापितृत्व—जामात—मातृभक्त पुत्र
—आदर्श दीर—पितृभक्त पुत्र—आदर्श पत्नी—पतिव्रता सावित्री, सीता,—कुलस्त्री—तिच्या वर्तनमर्यादा
—दोन बायकांचा दादला—स्त्री—पुरुष वैशिष्ट्ये—पतिपत्नी—आदर्श बंधु भरत व लक्ष्मण—माता
—पंचकन्या

अनुष्टुभ्

अन्त करणवस्त्रस्य दम्पत्यो स्नेहसश्रयात् ।
आनन्दप्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति कथ्यते ॥ १ ॥

साक्षी

हृदयरूप वस्त्रास, दपतीस्नेहचि जी वाधितसे ।
आनदाची गाठ, तिथेला अपत्य ह नाम असे ॥ १ ॥

गद्यार्थ—दपतीच्या प्रेमासुख, हृदयरूपी वस्त्राची आनंद
स्वरूप जी गाठ बांधली जाते, तिला अपत्य हें नांव आहे ॥ १ ॥

शादूलविक्रीडित

आनन्दसुतिरामनो नयनयोरन्त सुधाम्यज्जन
प्रस्तार प्रणयस्य मन्मथतरो पुष्प प्रसादो रते ॥
आलान हृदयदिपस्य निपयात्पुष्पे सुच्चारिणो
दम्पत्योरिह लम्प्यते मुकृतत ससारस्तार सुत ॥ २ ॥

शादूलविक्रीडित

आनदाशुच मूर्ती अतारि सुधा कीं प्रीतिरत्नापरी
जाणों मन्मथवृक्षपुष्प रतिच्या धाटे प्रसादापरी ॥
खुदी, चित्तगज प्रमत्त, विपयारण्यां भ्रमे, त्याप्रत
पुण्ये सवृत्तिसार लाभत असे युग्मास लोकीं सुत ॥ २ ॥

गद्यार्थ—(विवाहित युगलना झालेला) पुत्र, म्हणजे, मूर्ति
मत आनदाशु। हृदयाला आनून लावलेला अमृताचा लेप प्रीतीच
रन मदनतरुला आलेला पुष्प ! रतिदेवतेचा प्रसाद ! विपयरूपी
अरण्यामध्ये (घुईत) भ्रमणाच्या, हृदयरूपी हत्तीला, (बांधून,
नियंत्रणा ठेवण्यासाठी) खुदीचा संवाराचें सार ! अण पुत्र
मोठ्या पुण्ययोगानें दपतीस मिळून असतो ॥ २ ॥

अनुष्टुभ्

इद तस्नेहसर्वस्य सममद्वददिरियो ।
अचन्दनमनीशीर हृदयस्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥

अनुष्टुप्

सम धीमा द्रिप्याना प्रेमसर्वस्व हो सुत ।
वाळ्या नि चंदनारीण लेप तो हृदयांप्रत ॥ ३ ॥

गद्यार्थ— श्रीमान असोन, दखिनी असोन, दोषानाहि समान
असे, प्रेमसर्वस्व, म्हणजे पुत्र. बाळा किंवा चंदन याविरहित,
असा हा हृदयाला सौन्दर्य देणारा लेप होय! •••

अनुष्टुप्

स्वगर्भशुक्तिनिर्मित्र सुवृत्तसुतमौक्तिकम् ।
वंशश्रीतिलकीभूतं मन्दभाग्यस्य दुर्लभम् ॥ ४ ॥

व्याख्य

स्वगर्भशुक्तीमधुनीच जन्मलें
सुपुत्र हें मौक्तिक नेटकें भलें ॥
कुळास जें भूषणभूत हें असें
न मंदभाग्याप्रति लब्ध होतसे ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— स्वस्तीगर्भरूपी शिंपल्यात जन्मलेले पुत्ररूपी
गोळीबद मोती, कुळवैभवाच्या कपाळी तिळकावारलें शोभणारे
—मंदभाग्यास दुर्लभ ! •••

अनुष्टुप्

पुत्राशो नरकापस्मात् पितरं त्रायते सुत ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितृन्यः पाति सर्वतः ॥ ५ ॥

अनुष्टुप्

पुत्रास नरकांतून पित्याला सुत रक्षितो ।
म्हणुनी पुत्र तथा नांवः पितृरक्षक नित्य तो ॥ ५ ॥

गद्यार्थ— पुत्र नावाच्या नरकापासून, सुत हा पित्याचे रक्षण
करतो, म्हणून पुत्र-न = पुत्र असें नाव मुळाला लावतात; सर्व
बाजूनीच तो पित्याचा रक्षक असतो. •••

आर्या

किं मधुर सुतचनं मधुरतरं किं तदेव सुतचनम् ।
मधुरान्मधुरतमं किं श्रुतिपरिपकं तदेव सुतचनम् ॥ ६ ॥

आर्या

“यद् मधुर काय” ॥ “सुतचन !”
“मधुरतरहि काय ?” ॥ “तच्च सुतचन !”
“यद् काय मधुरतमं ते ?”
“ज्ञानं परिपकं तच्च सुतचन” ॥ ६ ॥

गद्यार्थ— (कोणालाहि विचारून पहा कीं) “कानाला गोड
काय लागते ?” (तर उत्तर येईल) “पुत्राच्या तोंडचे शब्द.”
“त्याहून मधुर काय ?” “तेंच ! पुत्राचें बोलणें” (विचारा
कीं) “सर्वांत मधुर काय तें समा पाहू ?” (तर उत्तर येईल)
“पुन्हा तेंच. पुत्राचें मापण; पण ज्ञानानें परिपक झालेलें.”
(इतका सर्वांना पुत्र प्रिय असतो.) •••

आर्या

कुम्भ परिमितमम्भः पितृवत्सो कुम्भसम्भवोऽम्भोधिम् ।
अतिरिच्यते मुजग्मा कश्चिज्जनकं निजेन चरितेन ॥ ७ ॥

आर्या

ग्रंथी घट परिमित जळ
कुम्भोद्भव अग्निघडी वसे पिडनी ।
मार्गे सारी स्वपित्या
एखादा सुत कधीं स्वचरितानीं ॥ ७ ॥

गद्यार्थ— कुम्भ हा मोडकेंच पाणी आपल्या पोटात घेऊ
शक्तो ! पण कुम्भापासून जन्मलेल्या (अगस्ति) मुनीनें
समुद्रचा समुद्र प्राधान केल ! चांगल्या कुळात जन्मलेला,
असाच एखादा पुत्र, स्वतःच्या इत्यानीं, आपल्या जनकाला
मार्गे दाखतो. •••

अनुष्टुप्

एकेनापि सुदृक्षेण पुष्पितेन मुगन्धिना ।
वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ८ ॥

अनुष्टुप्

सुगंधी एकही वृक्ष करी फुलुनि गंधित ।—
साऱ्या राना, कुळा जैसा शोभवी चांगला सुत ॥ ८ ॥

गद्यार्थ— एखादा चांगला सुगंधी वृक्ष, जर फुलून आला,
तर, तो सारे रान सुगंधित करून दाखतो. तद्वत्च, एक चांगला
मुलगा, सर्व कुळाला, सर्वांतिमुगंध देतो. •••

वरमेतो गुणी पुत्रो, न च मूर्खशतान्यपि ।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न हि तारागणोऽपि च ॥ ९ ॥

अनुष्टुप्

यरा एक गुणी पुत्र, न मूर्खोंचें लटांयर ।
एक चंद्र तमा नाशी न तारागण सुंदर ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—मूर्ख पुत्रांचे ल्यांवरचे ल्यांवर असण्यापेक्षा, एकच कां होईना, पण गुणी पुत्र असलेला, अधिक चांगला. एकदा चंद्र अंधार नष्ट करतो. अनंत ताऱ्यांनाहि तें कार्य करता येत नाही. ....

अनुष्टुभ्

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ? ।
कारेण चक्षुषा किं वा ! चक्षुःपीडैव केवलम् ॥ १० ॥

उपजाति

विद्वान् न, वा भक्तहि जो न झाला
जन्मास तो पुत्र कशास आला ? ॥
डोळा असावा, चक्षुषा परी, तो
डोळ्यासची केवळ दुःख देतो ॥ १० ॥

गद्यार्थ—जो मुलगा विद्वान् किंवा जो भक्तिमान् झाला नाही तो जन्मल्याचा उपयोग काय ? डोळा असावा पण तो चरणा ! म्हणजे मग डोळ्यानाच दुःख; यापेक्षा अन्य काय निष्पन्न होणार ! ....

अनुष्टुभ्

किं तथा क्रियते घेन्वा या न दोग्ध्री न गर्भिणी ।
कोऽर्थो जातेन पुत्रेण यो न विद्वान् धार्मिकः ॥ ११ ॥

अनुष्टुभ्

कशाला गाय ती? जी ना दूध देई, न गर्भिणी
धर्मी विद्वान् न जो पुत्र, लाभ तो काय जन्मुनी? ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—जी दूधहि देत नाही, किंवा गर्भिणीहि होत नाही, त्या गार्हना उपयोग काय? जो विद्वत्ता मिळवीत नाही, किंवा, धर्माचरणहि करीत नाही, तो पुत्र जन्मून उपयोग काय? ....

इंद्रयज्ञ

जातेति कन्या महती हि चिन्ता
कस्मै प्रदेयेति महान्वितर्कः ।
दत्ता मुखं वास्यति वा न वेति
कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम् ॥ १२ ॥

उपजाति

जन्मे सुता हीच महान् चिन्ता
“घावी कुणा ?” घोर विचार चिन्ता ॥
देता, “असे दुःखित कां सुखांत ?”
वधूपिता या नित काळजीत ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—जन्मली ती मुलगी (मुलगा नाही) हीच गोष्ट प्रथम बापाला मोठी चिन्ता उत्पन्न करते. “कोणाला घावयाची?” हा दुसरा घोर विचार लागतो. छत्र कलन दिल्यावरहि “ती सुखी होत आहे की, दुःखी ?” ही काळजी (जन्ममरत्य !) (एव्हा काय) मुलीचा बाप होणे महादुःखाला कारण होय ! ....

अनुष्टुभ्

कन्या वरयते रूपं माता वितं पिता भुतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिथान्मितरे जनाः ॥ १३ ॥

अनुष्टुभ्

कन्या रूप घये, आई संपत्ती, बाप शिक्षण ।
इच्छित्ती कुल, नात्याचे; पकास इतरे जन ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—पतीची निवड करताना, मुलगी, एवढा, मुख्यत्वे, तो सुंदर आहे की नाही हे पाहते; आई भीमा आहे की नाही, हे आईचे पाहणे असते. बापाची दक्षि, तो शिक्षा आहे किती, याकडे असते. गातेवाईकांची इच्छा असते, की, तो चांगल्या कुळातला असावा. व इतरांची इतरांचे इच्छा असते, की यथेच्छ पकाशे होण्यास मिळावी. ....

इंद्रयज्ञ

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामप संमेष परिग्रहीतु ।
जातो ममाय विशदं प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इत्यान्तरात्मा ॥ १४

इंद्रयज्ञ

कन्या दुजाची जाणु ठेव, तीतें
मी घाडितां जाज तिच्या पतीतें ।
माझे जगलें मन सुप्रसन्न
ज्याची तया ठेवचि पाठवून ॥ १४ ॥

— गद्यार्थ (शाकुन्तल चौथा अंक. कन्याने शाकुन्तलास दुष्यन्ताकडे धाडल्यानंतर काढलेला उद्गार. चार उत्तर श्लोकांपैकी एक) कन्या ही, बाई होले तरी, कन्यापित्याकडे दुरात्म्याने ठेवलेली ठेवच होय ती आज मी तिच्या पतीकडे पाठवित्या-मुळे, दुष्यन्ताची ठेव परत नेल्यावर, जे, हृदयावरील भार हलका होऊन, अंतरात्मा प्रसन्न होतो, तो मंगल घाट आहे. ....

भाईलविधीहित

स्वाधीना दयिता सुतवधि सुतोऽ सौ षोडयाब्दावधि
कन्या स्पष्टकरपीडनावधि सुतस्त्री तदशास्त्रावधि ॥
जामाता बहुलार्पितावधि सखा साधुप्रलापानधि
शिष्यो गुह्यनिरूपणावधि परे चैते धनित्वावधि ॥ १५ ॥

आद्यो

पुत्र न झाले तोंवर पत्नी स्वाधीन राहते अपुली ।
पुत्र हि आह्वा पाळिति, सोळा वर्षे वया न जो झालीं ॥
लग्न न झाले तोंवर सत्ता कन्येपरी असे अपुली ।
सूनहि आह्वांकित तो, जोंवर यौवनदशा न तिज आली
वेऊं पुष्कळ आपण, तोंवर घागेल जांबई नीट ।
जों गोडगोड वोलूं तोंवर मैत्री दिसेल मिनांत ॥
जोंवर गूढ न शिकवूं तोंवर शिष्याहि असेल आज्ञेत ।
इतरे जन गोडचित्त तो, जोंवर आपण अतुल्य धनचंत १५

गद्यार्थ—मुलगा झाला नाही तोंवरच पत्नी नवऱ्याच्या
स्वाधीन असते. (मग ती दिवा होऊन बहुताशी मुलवाळा-
चीच होते.) बयाळा सोळा वर्षे शाग्वी नाहीत, तोंवरच,
मुलगा स्वाधीन म्हणजे आशाधारक असतो (पुढें त्याला
मिथ्या व मते पुढून तो स्वतंत्रपणें वागू लागतो.) मुलगी
आपल्या स्वाधीन असते, ती, लग्न करून देईपर्यंतच, (मग
ती सारखी !) आपली सून, आपल्या स्वाधीन असते, ती,
तिच्या यौवनदशा येईपर्यंतच ! (मग आपला मुलगा तिच्या
मुडीत जाऊन त्याचे द्वारा ती आपली सत्ता चालवू लागते)
आपण, प्रसंगाप्रसंगानीं, जावयाच्या पदरात भरपूर सुवर्ण
टाकीत असु तोंवरच तो आपल्या स्वाधीन, (तें आटले, कीं,
तो काढलाच !) गोड व मित्र बोलत राहू, तोंवर मित्रांनी
मैत्री टिकलेली दिसते. (जरा अभिय, स्पष्ट बोलून पहा, कीं,
मित्र अमित्र झालाच.) जी विद्या आपण शिष्याला शिकवीत
असु त्यांतले गुह्य, गुपित, मर्म, त्याला जोंवर आपण सांगत
नाहीं, तोंवरच शिष्य गुरूच्या स्वाधीन असतो (एकदा तें
गुह्य शिष्याला हसूनत झालें, कीं, सजीवनीच्या प्रांतीनतर
ज्या कव, सवा तो गुरूला सोडून स्वतंत्र होणारच !) इतर
लोकहि आपल्या स्वाधीन असल्यासारखे वागतात, ते, आपण
श्रीमंत आहो तोंपर्यंतच (आपण दारिद्री झालों, कीं, जव
आपल्यावर उल्लेख !)

अनुष्टुभ्

ज्येष्ठो भ्राता, पिता यापि यश्च निष्ठां प्रयच्छति ।
श्रपस्ते पितरो ज्ञेया धर्म्ये च पथि वर्तिन ॥ १६ ॥

अनुष्टुभ्

मोठा भाऊ, पिता किंवा ज्याने विद्या दिली मुला ।
पिता तिघांस मानावें; धर्माचा मार्ग हा भला ॥ १६ ॥

गद्यार्थ— धर्म मार्गानें चालत जाणें असल्याच, व आपला
मोठा माऊ, पिता, व विद्यादाता गुरू या तिघांनाहि पितृव्यच
मानीत जा. ●●●

अनुष्टुभ्

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणा शत पिता ।
सहस्र तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १७ ॥

अनुष्टुभ्

दशोपाध्यायासि गुरु पिता गुरुशताहुनी ।
सहस्रहि पित्याहुन माता श्रेष्ठसि मन्मनी ॥ १७ ॥

गद्यार्थ— (धर्मकार्ये करणाऱ्या) दहा कुलोपाध्यायाहुन,
विज्ञासत गुरु श्रेष्ठ, शरर गुरूहून पिता श्रेष्ठ, आणि सहस्र
पित्याहुन माता श्रेष्ठ होय ! ●●●

अनुष्टुभ्

तद् ब्रूहि वचन देवि राजो यदभिकाक्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्वितीभिभाषते ॥ १८ ॥

अनुष्टुभ्

राजेच्छा काय कैकेयी ! सांग तें मज एकदां ।
पाळीन ती प्रतिज्ञा मी, राम बोलें न दोनदां ॥ १८ ॥

गद्यार्थ— (रामायण. दशरथानें कैकेयीच दिलेला वर
पितृमचीनं श्रीराम पाळत काढत हा पितृमचीचा महान आदर्श)
तर हे कैकेयी, दशरथराजाची काय इच्छा आहे तें मला सांग,
मी ती पूर्ण करीन, ही तुझाशी मी प्रतिज्ञा करतो. राम कधीं
दोनदां बोलत नसतो. (दिलेला शब्द नेहमीं खराच भरतो,
फिरवीत नाही) ●●●

अनुष्टुभ्

नाह जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ॥
नूपरे त्वेव जानामि नित्य पादाभिचन्दनात् ॥ १९ ॥

अनुष्टुभ्

जाणतो मी न केयूरां, जाणतो मी न कुण्डले ॥
मात्र नूपुर जाणें मी नित्य पादनटीमुळे ॥ १९ ॥

गवार्थ— (रामायण. सीतेला रावणाने नेली, तेव्हा, तिने आपल्या अगावरचे अलंकार वाटत ठिकठिकाणी टाकून, रामाला रावण गेल्याचा मार्ग सापडायला अशी व्यवस्था केली. राम लक्ष्मणांना, सीतेच्या बोधात, ते सापडले, तेव्हा " हे चांगिने तू ओळखतोस काय ? " असे लक्ष्मणाला विचारल्यात आले असता, त्याने दिलेलं उत्तर, या श्लोकात आहे—) मी केयूर (बाहूवर घालण्याचा अलंकार) ओळखीन नाही, (कानातली) कुडले सुद्धा ओळखीत नाही. पण नेहमी सीतामाईच्या पाया पडण्याच्या माझ्या सवयीमुळे पायातलीं पैजणें तेवढीच ओळखू शकतों. (विराने आपल्या भावजईचीं घागण्यांचा महान् आदर्श यात दर्शविला आहे, कीं, विराने इतके नम्र, सभ्य, सच्छीलपणें वागवें, कीं, त्याची दृष्टि भावजईच्या पायाहून वर कधींच बाळ नये.)

शाईल विप्रकीर्तित

तिष्ठन् माति पितुः पुरो मुनि यथा सिंहासने किं तथा ?
यत्सबाह्वयत सुखं हि चरणौ तातस्य, किं राज्यतः ? ॥
किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तेष्विहते या गुरो—
रायास खलु राज्यमुक्षितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुण ? ॥ २०

सुमंथरमाळा

पित्याच्या पुढें भूयरी जो उभा, तो
तसा शोभतो काय सिंहासनीं ?
पित्याच्या चुणेनी पदां सीध्द जैसे,
तसें का मिळे राज्यही सेवुनी ? ॥
पित्यामागुनी जेवतां शांति ये जी,
तशी काय त्रैलोक्यही भोगुन ?
त्यजोनी पित्या, राज्य हें कष्टदायी !
कुणा त्यात काही दिसे का गुण ? ॥ २० ॥

गवार्थ— (नागानंद नाटकातील पित्याच्या सेवेपुढें राज्य व सिंहासन तुच्छ मानणारा पितृमत्त पुत्र म्हणतो—) पित्याच्या पुढ, (नम्रतेनें), भूमीवर, (त्याच्या आज्ञापालनासाठीं) उभा राहणारा पितृमत्त मुलगा, जिज्जा शोभते, तितका, तोच, सिंहासनीं कसहि शोभतो काय ? पित्याच्या सेवेमध्यें, त्याचे पाय पुरव्यानें, जे सुख पितृमत्ताला लागते, तें, प्रत्यक्ष राज्य सेवून तरी मिळतें काय ? पित्यानें मोक्ष कर्म्म उरलेलें अन्न, भक्षण करणाऱ्या, पितृमत्ताला जी शांति प्राप्त होते, ती त्रैलोक्य भोगून तरी मिळते काय ? तेव्हां मला तर असेच वाटतें कीं

पितृसेवा गोडून राज्यप्राप्ति होणें हें कष्टप्रदच असतें. त्यात काय अर्थ आहे !

अनुष्टुभ्

सदा वक् सदा क्रूर सदा पूजामपेक्षते ।
कन्याराशिस्थितो नित्य जामाता दशमो ग्रह ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ्

सदा वक् सदा क्रूर म्हणे ' धा मान ' सर्वदा ! ॥
दहाचा ग्रह जामात कन्या राशीस जो सदा ॥ २१ ॥

गवार्थ— (कन्या = सुलगी व दुसरा अर्थ सूर्य ज्या राशीतून फिरतो त्यापैकी एक राशीस = मराठीत तो तिच्या राशीस लागला म्हणजे छळ लागला, दुसरा अर्थ—राशिचक्रा-पैकी राशीस. वक्र = बाकड्यात शिरणारा, पचागात वक्री ग्रह म्हणतात, तो दुसरा अर्थ) नेहमीच वक्र (वक्री), नेहमीच क्रूर; नेहमीच मान इच्छिणारा, जावई हा कन्याराशीस नेहमीच लागलेला (नवग्रहापलीकडचा), दहाचा ग्रहच जणू ! (सूर्यसुद्धा एकच राशीस सतत नसतो !)

अनुष्टुभ्

यस्य भार्गो शुचिर्दक्षा भर्तारमनुगामिनी ।
नित्य मधुरवक्त्री च सा रमा, न रमा रमा ॥ २२ ॥

अनुष्टुभ्

ज्याची पत्नी दक्ष शुद्ध, पती मागुनि जातसे ।
मधुभायी-तीच लक्ष्मी ! लक्ष्मी लक्ष्मी खरी नसे ॥ २२ ॥

गवार्थ—ज्याची पत्नी, (अतर्थात्) पवित्र, स्वर्णव्यात दक्ष, आणि पतीच अनुकरण करणारी, आणि सदा मधुरभाषिणी, ती खरी लक्ष्मीच ! लक्ष्मी (संपत्ति) ही लक्ष्मी नव्हे.

अनुष्टुभ्

शीलभारवती कान्ता पुष्पभारवती लता ।
अर्थभारवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ॥ २३ ॥

अनुष्टुभ्

शीलभारें नता कान्ता ! पुष्पभारें नता लता ।
अर्थभारोपेक्षा वाणी । दिसती फार शोभुनी ॥ २३ ॥

गद्यार्थ— (मूल संस्कृत श्लोकतेले शब्द मराठीत सहज समजण्याजोगे असल्याने तसेच ठेवले आहेत.) सच्छ्रीलाच्या माराने (नम्रवर्तनी) कांता; पुण्यमाराने (लवलेली) लता; (मोठा) भार्य भरल्याने (उजळ अशी) वाणी, या तीन वस्तूंना कांही अवश्य सौंदर्य असते !

●●●

उपजाति

कायेपु मन्त्री करणेपु दासी भोज्येपु माता शयनेपु रम्भा ।
धर्मानुकूला क्षमया धरित्री भार्या च पाद्गुण्यवतीह दुर्लभा

शाहूलविक्रीदित

सह्यागार, कसेंहि कार्य पडतां, दासीच कर्मांमधे
माता भोजन घालितां, नि शयनीं रंभेपरी सौख्य दे ॥
धर्माळा अनुकूल वृत्ति, धृतिवीपेशी क्षमा जी धरी
हे साही गुण जीत, दुर्लभ अशी पत्नी झिलोकान्तरें २४

गद्यार्थ— (कसलेंहि कार्य करण्यापूर्वीच्या योजनावस्थेत) जी पतीची सह्यागार असते, (प्रत्यक्ष) कार्य करतांना जी दासी चारखी (अंग मोडून परिश्रम करते,) पतीला भोजन घालताना आई (इतक्या वास्तव्याने त्याच्या पोपणास जपते;) शयनीं रंभेप्रमाणें (रतिबुद्ध वेळून तुलत करते,) धर्माचरणाच्या बाबतींत पतीशीं पूर्ण सहकार्य करणारी; (सर्वसहा) पुष्वीइतकी क्षमाशील (वृत्ति असलेली) असे सहाचे सहा गुण एकपटलेली, अशी पत्नी, या जमीं दुर्लभ आहे.

●●●

आर्या

तत्पे प्रभुरिष गुरुविष मनसिजशास्त्रे श्रमे भुजिष्येव ।
गेहे श्रीरिज गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा मीढा ॥ २५ ॥

आर्या

शयनीं प्रभुपरि, गुरुपरि रतिशास्त्री, भृत्य इतर कण्यांत ।
घरांत लक्ष्मीपदि, गुरुपुढतीं लज्जाच ती असे मूर्ते २५

११ गद्यार्थ— आदर्श स्त्री, ही शयनीं, आपल्या प्रेमाने पतीला आपला आशाधारक सेवक बनविते, रतिशास्त्रामध्ये पतीची गुरु असते, पण कष्ट करण्यांत जी स्वताच पतीची नेकर होते; घरास लक्ष्मीप्रमाणें (समुद्रिवैभव यांचे सौंदर्य देते,) व वहील माण-
सांच्या पुढें मूर्तिमंत छत्राच असते !

●●●

अनुष्टुप्

न गृहं गृहभित्वाद्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते ॥ २६ ॥

अनुष्टुप्

न घर, घर हें नांव; गृहिणीच खरें घर ।
घर जें गृहिणीवीण रानाहुनि भयंकर ॥ २६ ॥

गद्यार्थ— घर हें नांव (नुसत्या रिकाम्या) घराला देत नाहीत. त्यांतली गृहिणी हें खरें घर, गृहिणीविना घर हें रानाहुन भयंकर !

●●●

अनुष्टुप्

वृक्षमूलेऽपि दयिता यत्र तिष्ठति तद् गृहम् ॥
प्रासादोऽपि तथा हीनो ह्यप्यसदृशः स्मृतः ॥ २७ ॥

अनुष्टुप्

झाडाखालींहि राहील स्त्री जिथें गृह तें खरें !
स्त्रीविना राजवाडाही अरण्याच्यासमान दे ॥ २७ ॥

गद्यार्थ— पत्नी जिथें राहील, मग तें स्थल झाडाखाली कां असेना, तेंच खरें घर; पत्नीविरहित राजवाडाबुद्धी अरण्यासारखाच समजावा.

●●●

आर्या

जीवति जीवति नाथे, मृते मृता, या मुदा युता मुदिते ।
सहजस्नेहसाला कुलवनिता केन तुल्या स्यात् ? ॥ २८ ॥

आर्या

नाथ जगे तो जगसे, मरतां मरते, सुखें सुखाचे तो ।
सहज-प्रेम-मधुर जी तुल्य कशामार्गी अशी
कुलस्त्री ती ? ॥ २८ ॥

गद्यार्थ— पति जिवत असे तोंवरच, जी (सत्या अर्थाने) जगते; तो मेल्य कीं, जी मरते; त्याला आनंद झाला कीं, जिला आनंद होतो; सहज म्हणजे अकृत्रिम प्रेमरसाने जी मधुर, अशी कुलस्त्री कशामार्गी तुल्य असेल !

●●●

अनुष्टुप्

दामोदरस्य मुरली कथं न भवति प्रिया ! ।
विप्रयोगे गतप्राणा, सप्राणाऽभययोगतः ॥ २९ ॥

अनुष्टुभ्

प्रिय कां न गमे कृष्णा मुरली एकजीविनी ? ।
वियोगीं जी गतप्राणा सप्राणा मात्र चुंबनीं ॥२९॥

गद्यार्थ—(मुरलीचे रूपक पुढ करून आदर्श पत्नीचे वर्णन.)
प्राण शब्दावर कोटि; मुरलीकडे ध्यावयाचा अर्थ गतप्राण
म्हणजे आत बायु नसलेली, म्हणून नाद न काढणारी, स्त्रीकडे-
मृत, मृतप्राय, सप्राणा—मुरलीकडे आत बायु असलेली, म्हणजे
नाद करणारी, बोलकी. स्त्रीकडे—जीवत—पुनर्जीवन लाभलेली.
जी मुरली (आदर्श, एकजीव झालेल्या पत्नीप्रमाणे,) पतिवि-
योगाने गतप्राण व अघरी घेतली असता सप्राण होते, ती
(अद्वैतभाव पावलेली) मुरली कृष्णाला प्रिय का वाढ नये ? ●●●

-वैतालीय

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्पलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्न हि विचेतनैरपि ॥३०॥

वैतालीय छंद

शशिच्या सह जाह कौमुदी
जलदाच्या सह वीज लुप्त ती ॥
पतिमागुति जाति अगना
अस्तें ज्ञानचि हें अचेतनां ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—(कुमारसमवातील मदनबहानानंतर रतीनें केलेला
विलाप) चंद्राच्या सह चंद्रिका निघून जाते; मेघावरोंवरच वीज
रोप पावते; (ही दोन्ही उदाहरणे स्पष्टपणे हेंच दर्शविताने,
की,) पत्नीनें पतीचाच मार्ग अनुसरायचा असतो—या
गोष्टीची जाणीव अचेतन छडीला मुद्रा आहे (तेव्हा मीच
कशी रे तुझ्या मार्गे राहिलें ? आणि मदना ! तू तरी मला
एकदील सोडून कसा गेलास ? अचेतनाइतकेंमुद्रा ज्ञान आप
व्याला नसावें ?) ●●●

अनुष्टुभ्

पतिर्नाथः पति प्राणा पतिस्ते पालको न किम् ।
पतिस्तेऽभिपतिर्मुख्यो योगक्षेमकर पतिः ॥
त्वदर्धं सहते क्लेशस्तत्र तत्र दिवा निशि ।
त्वं तानद्वर्तसे नेहे निर्भया स्वस्थमानसा ॥ ३१ ॥

एतेषामुपकाराणां कृतेऽसौ करतस्तव ।
क वाञ्छति क भद्रे राजा सन्नधारय ॥
“ शुद्धा प्रीति, स्मित चारु, सारित्रीकी वशवर्तिता ”
इत्येतत्त्रयमाकाङ्क्षन् न महोदार एष किम् ? ॥ ३१ ॥

अनुष्टुभ्

पति नाथ पति प्राण, न कां त्वत्पति पालक ? ।
मुख्याधिपति तूतें तो योगक्षेमास दायक ॥
साहे क्षेश तुझ्यासाठी जेथें तेथें अर्हानिश ।
तेथें तू राहसी गेहीं निर्भय स्वस्थमानस ॥

इच्छी या उपकारांचेस्तव तो तुजपासुनी — ।
कर काय, जरी राजा, तें सखे घेइ जाणुनी ॥
“ शुद्ध प्रेम, हंसू गोड; प्रेमें आर्हेंत घर्तन । ”
हीं तीन मात्र इच्छी तो अत्युदारच काय न ? ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—(शेक्सपियरच्या उताऱ्याचें कै. गु. म. पा. ओक-
वृत संस्कृत भाषांतर.) हे स्त्रीजाति ! पति हा तुझा नाथ,
तुझे जीवन, तुझा पालकच नव्हे का ? तुझ्या हृदयरज्याचा तो
राजा तुझ योगक्षेम चालविणारा; तो रात्रदिवस तुझ्यासाठीं ठायीं
ठायीं कष्ट बोरीत असतो आणि त्यामुळे तू यद्दामध्ये निर्भय
स्वस्थचिच राहू शकतेस ! ●●●

इतक्या या सर्व उपकारांचा मोबदला म्हणून, तुझ्या,
हृदयरज्याचा राजा असून, तुझा पति, तुझकडून काय कर-
मार बसल करू इच्छितो तें नीट जाणून घे. “विशुद्धप्रेम, मधुर
हास्य, आणि सार्विक प्रेमळ अशी आराधारकता ! ”
(आता त्वच विचार कर कीं—) एकट्या तीनच गोष्टींची तुज-
कडून अपेक्षा करणारा, तुझा तो पतिराजा किती उदार हृदयाचा
असेल नरें ? ●●●

आर्यां

वयसि नवे स्वामिन्यः सहचर्य. सन्ति मध्यमे यपसि ।
वार्द्धक्ये तु नराणां धात्रीकर्मणि कुर्वेने दयिता ॥ ३२ ॥

आर्यां

स्त्री मध्यमीं सहचरी, तारुण्यां स्वामिनीच पुढयाची ।
येतां वार्द्धक्य तथा होई परिचारिकाच ती त्याची ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—तारुण्यामध्ये पत्नी ही पतीची स्वामिनी; मध्यम-
वयांत सहचरी (मित्रच); व वार्द्धक्यामध्ये ती त्याची शुभ्यक
परिचारिका होते. ●●●

उपजाति

सखीं सुशीलां कुशलां सुरूपां यः सानुरागां मुवि विन्दतेऽत्र ।
किं तस्य रत्नेरुत रम्यद्वयैः कं शेषविहासितं ततो
गरीयान् ? ॥३३॥

उपजाति

सच्छील कौशल्य-सुरूप-युक्ता
जगीं मिळे प्रेमळ ज्यास कांता ॥
रत्नें तया हृष्येहि काय होय ?
तिच्याहुनी सन्निधि थोर काय ? ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—(मूल संस्कृत श्लोक कै. गु. म. पा. ओककृत.)
ज्या (धन्य) पुरुषाला, या जगात, सुशील, कुशल, सुंदर व
प्रेमळ अशी पत्नी मिळते, त्याला रत्नाची किंवा प्राडादात्री पदां
काय ? अशा पत्नीपेक्षा मोठा धनकोश तो कोणता ?

अनुदुभ्य

लक्ष्मीवता कुदाराणामलक्ष्मीः सहचारिणी ।
निर्लेक्ष्मीकाः सुदारास्तु लक्ष्मीप्रणयभाजनम् ॥३४॥

अनुदुभ्य

कुपत्नीक धनेशांच्या आकाबाईं फिरे घरीं ।
सुपत्नीक दुरिघ्यांना प्रेमें लक्ष्मी स्वये वरी ॥३४॥

गद्यार्थ—(कै. गु. म. पा. ओक.) बाईट नायको
असलेल्या लक्ष्मीवताच्या घरीं, (आकाबाई,) अवदसा, ही
सहचरी असते. पण चांगली नायको असलेल्या दुरिघी पुरुषा-
वर, लक्ष्मी स्वता प्रेम करते ! !

बायां

आपदि मित्रपरीक्षा शूरपरीक्षा रणाङ्गणे भवति ।
विनये वशपरीक्षा, स्त्रिय. परीक्षा तु निर्धने पुसि ॥३५॥

बायां

संकटं मित्र, रणांगणां सारे शूरहि परीक्षिते जाती ।
संस्कृति वंशाची अन् गरिबी खोची करी परीक्षा ती ॥३५॥

गद्यार्थ— संकटं आलीं असता, (ते कसे बागतात यावरून)
मित्राची परीक्षा होत असते; रणांगणांत (ते कसे लढतात
यावरून) शूराची परीक्षा होत असते. (मुलांना) शिक्षण (संस्कार)
भसले दिले जातात यावरून वंशाची परीक्षा होत असते. आणि

पतीच्या दारिद्र्य आले असता (ती कसा संसार करते यावरून)
स्त्रीची परीक्षा होते.

शार्दूलविक्रीडित

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा, स्वामी प्रसादोन्मुखः
स्निग्धं मित्रभवञ्चकः परिजनो नि हैशलेशं मनः ॥
आमारे रुचिः स्थिरश्च विभवो, रिधावदातं मुखं
तुष्टे विष्टपट्टाणिष्टदहरो सप्राप्यते देहिना ॥३६॥

शार्दूलविक्रीडित

सच्छील गृहिणी, सुवृत्त मुलगा, सुमीत ऐसा धनी
प्रेमी मित्र, मन व्यथोविण, रमे जो भुल्य ना धंचनीं ॥
यांधा गोंडस, वैभव स्थिर, मुलीं घिठेमुळें तेज तें
तोपे इष्ट तो भवान्तक हरी, ते-हांच हें लाभतें ॥३६॥

गद्यार्थ— सदतेनी पुत्र, सच्छील पत्नी, आपल्यावर सतुष्ट
असा स्वामी, प्रेमळ मित्र, न फसविणारा नोकर, यत्किंचिनाहि
हेतू नसलेलें मन, सुंदर बाधा, स्थिर वैभव, विद्येनें शोभणारें
मुख, हें सर्व, भवसागरातून मुक्त करणारा व इष्ट देणारा, भी-
हरी, ज्यावर प्रसन्न होतो, त्याच धन्य पुरुषास प्राप्त होत
असते.

अनुदुभ्य

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मं सनातन ॥ ३७ ॥

अनुदुभ्य

जेदी मत्वति तू जेथें, जाईं या तो स्वयं जियें ।
हा सनातन रे धर्म, कीं, मो जावें तिथें तिथें ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ— (केवळ प्रेमासाठीं, जाणूनउजून, अत्यायुषी
सत्यवानास सावित्रीनें बरिले. त्याच जेव्हा यम नेऊ लागला,
तेव्हा सावित्री त्याचे मागून चालली. ती चावून दमशी, म्हणून,
यमानें तिला परत जाण्यास सांगितलें, तेव्हा ती म्हणते—)
जेथें माझा धर्म नैल्य जात नांदे तिंवा जेथें तो आपणहून
जाईल, तेथें तें, त्याची सहचरी, मी, जावें हाच सनातन
धर्म आहे.

वंशस्थ

न कामये भर्तृविनाहृता सुख
न कामये भर्तृविनाहृता दिवम् ॥
न कामये भर्तृविनाहृता श्रिय
न भर्तृहीना न्यवसामि जीवितुम् ॥ ३८ ॥

उपजाति

पतीविना मी सुख इच्छितेंच ना
न इच्छितें स्वर्गादि मी पतीविना ॥
संपत्ति ना इच्छितसें पतीविण
इच्छी न त्यावीण जगूंहि जीवन ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ— (बाबिनीने परत आवें म्हणून यमानें विल नावा
आमिपें कासविली— सुख, संपत्ति, स्वर्ग देऊ येला; तेव्हा, ती
बाणेदारपणें झणते—) पतीपाऊन विपुल होऊन मी सुख
इच्छीत नाही. पतिविरहित मी स्वर्ग इच्छीत नाही. पतीची
भास्ति होणार नसेल तर मी संपत्तीहि इच्छीत नाही पतीपाऊन
मी जगूच इच्छीत नाही.

■■■

अनुष्टुभ्

यदि त्व प्रस्थितो दुर्ग वनमथैव राघव ।
अप्रतस्ते गमिष्यामि मृदूनन्ती कुशकष्टकान् ॥ ३९ ॥

अनुष्टुभ्

रामा ! घोर घनी जाण्या आजची निघारी जर ।
तुडवीत तुझ्या आधीं काटे, मी निघतें तर ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ— (ऐन राज्याभिषेकाचे वेळीच श्रीरामचंद्राच्या
कपालीं वनवासाला जाणें आलें. सोडले बरोबर नेण्याची इच्छा
मन्थूरी पण सीता देऊन, ती त्याच्या पुढें त्याच्या मार्गावरील
काटेकुटे आपल्या कोमल पदकमलांनीं तुडवीत, त्याचा मार्ग
निष्कटक करण्याचा स्वता निश्चय घेण्याचें सांगिते)

हे राघवा ! तु घोर अप्रत्याप्त जाण्यास आजच निघणार
असशील तर, ही, मी, तुझ्या आधीं, तुझ्या मार्गावळे काटे
तुडवीत (तुझा मार्ग निष्कटक करण्यासाठीं) तुझ्यापुढें
निघारें ।

■■■

अनुष्टुभ्

यस्यया सह स स्वर्गो निरयो यस्यथा विना ।
इति जानन् परं प्रीति गच्छ राम मया सह ॥ ४० ॥

अनुष्टुभ्

जो तुझ्यासह तो स्वर्ग, नर्क तो, जो तुझ्याविण ।
जाणुनी थोर ही प्रीति, जा रामा ! मज घेउन ॥ ४० ॥

गद्यार्थ— सीता म्हणते, रामा, तुझ्या संगतीत जें काय
शोच्य प्राप्त होईल, त्याखच, मी स्वर्ग म्हणतें, तुझ्या विरहित,
जें काय असेल, (मज जें विशांतले सर्व सुख का होईना)
त्याखच मी नरक मानतें; तेव्हा माझ्या प्रेमाची ही उल्लेखता
वाणून, रामा, मला बरोबर घेऊन तूं वनात चल.

■■■

अनुष्टुभ्

न पिता नाम्नो वात्मान ना माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको सदा गति ॥ ४१ ॥

अनुष्टुभ्

ना सखीजन ना माता ना पिता सुख, ना स्वतां ।
येथें, मृत्युपुढें स्त्रीला पति हा गति एकठा ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ— (सोतेचे उद्गार) बाप नाही, मुल्या नाही,
स्वत (ची पुण्याई) नाही, आई नाही, मैत्रीणी नाही—या
जगत काय किंवा परलोकात गेल्यावर काय, कोण पति हाच
एक गति होय. (एकच व्याख्यातरी सिधु देच शब्द बोलते.)

■■■

अनुष्टुभ्

इतद्वया हि वैदेही छायेवातुगता पतिम् ।
न जहाति रता धर्मं मेरुमकरप्रभा यथा ॥ ४२ ॥

अनुष्टुभ्

गेली छायेपरी सीता कृतार्थ पतिमागुनी ।
मेरुस ज्यापरी सूर्य सोडीना धर्मपावनी ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ— (पतीनरोबर वनात जाऊन जैतवनाबायें त्याच्या
सर्व सुखदुःखत सहभागि होण्यास मिळाल्यानें) कृतार्थ होऊन
सीता छायेसारखी पतीमागुती गेली धर्मरत अवलेखी स्त्री,
सूर्य असा मेरुमोक्यालवी प्रदक्षिणा कधी सोडीत नाही, तशी
पतीला कधीच सोडीत नाही.

■■■

उपजाति

जीवेतिर वज्रवरस्य पश्चाच्छीं प्रस्थाप्यप्रतिरूपरूपा ।
न मादृशीं रक्षस धर्मयित्वा पीतामृतस्वापि तरास्ति
भोक्तः ॥ ४३ ॥

यसंततिलका

अत्यंत सुंदर शचीस धलात्करोनी
इंद्रापुढेहि कधि दीध जगेल कोणी ॥
तूं राक्षसा धरिशि मत्सम जो खिंयेस
प्राप्ती सुधा तरिहि निश्चित मृत्यु त्यास ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ— (स्वतःच्या शीलाच्या स्थैर्याविषयी, आणि
रामाच्या सामर्थ्याविषयी महान् विश्वासामुळे, सीता, रावणाला
ढणकावून म्हणते—) एक वेळ अप्रतिम रूपवती अशा इंद्राणी-
वर दलात्कार करूनहि, एखादा दुष्ट, इंद्राच्या पश्चात् विरफाल
जगू शकेल. परंतु हे रावणा ! (जिवा घाता राम आहे अशा)
मजसारख्या सतीला, धरून, मग तू जरी अमृत प्यालास तरी,
त्या तुला (मृत्यूच येणार) मोक्षप्राप्ति शक्य नाही हे प्यानीं ठेव !

●●●

रघोदत्ता

अ !—विवाहसमयाद् गृहे वने शैशवे तदनु वीवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुप्राश्रितोऽन्यथा रामबाहुरूपधानमस्तु ते ॥ ४४ ॥

साफी

लज्जापासुनि, सखे, आजवर, गृहांत अथवा रानें ।
लहान होतों तदा, नि झालों जेव्हां तरुण नि तरुणी ॥
कुण्या हुजीनें असृष्ट, नि तुज शिर टेकुनि निजज्याची
रामबाहु ही उशीच सीते । लाभो तुजसि सदाची । ४४।

गद्यार्थ— (आदर्श रहस्याश्रमी रहिणीच्या, परमोच्च
सुखाचें, उत्तररामचरित्रातील, हें वर्णन आहे. लकाविजयानंतर,
राज्याभिषेकानंतर, सीता व राम, लक्ष्मणाचा चित्रपट पहात
होते. सीता गरोदर अवस्थानें दमून तिळा क्षणभर डोकें टेकून
झोप प्यावेंचें वाटू लागलें, व इकडेतिकडे कोठ उशी दिसते
काय, तें ती पाहू लागली असता, राम तिळा म्हणतो—)
आपला विवाह शास्त्रादिवलापासून, घरात अस, किंवा वनात
अस, अगदीं लहान होतो तेव्हा, तसेच तरुण्यात आलों तेव्हाहि,
हे सीते ! दुसऱ्या कोणत्याहि स्त्रीनें ज्यावर कधीं डोकें टेकलें
नाहीं अशा हा रामबाहु, जसा आजपर्यंत तुमी उशी होत आला,
तसाच आताहि होयो — (अन्य कसली उशी कशास
शोभते ?)

●●●

अनुपदम्

— प्रवादः सत्यमेवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप ।
पतिव्रताना नाकस्मात्पतन्त्यशूणि मृतले ॥ ४५ ॥

अनुपदम्

सीतात्याग तुला रामा ! कलंकचि खरोखर ।
पतिव्रतांचे ना व्यर्थ सांडती अशु भूवर ॥ ४५ ॥
गद्यार्थ— रामा ! (निःपराध पवित्रा अशा सीतेचा तू
त्याग केलास) हें तुला कलकरूपच आहे. पतिव्रतांचे अशु
व्यर्थ भूमीवर साडत नसतात !

●●●

अनुपदम्

सविशेषतया स्त्रीणां हीमत्वमुपकारकम् ।
विवर्धयति सौंदर्यमलावर्ण्य च गुह्यति ॥ ४६ ॥

अनुपदम्

उपकारक लज्जा ही स्त्रीजातीस विशेषतां ।
कपी वर्धित सौंदर्ये गाणि झांकी कुरुपता ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ— लज्जा ही, विशेषकरून स्त्रीजातीला, अत्यंत
उपयुक्त असते. (असलेलें) सौंदर्य ती अधिक खुलवून दाखविते,
व कुरुपता (असेल तर ती तिला) झाकून टाकते.

●●●

अनुपदम्

काम रूपवती रत्नं निधिः शीलवती पुनः ।
पुंसो बलं क्षियो रूपं व्यसृजद् भगवान् विधिः ॥ ४७ ॥

अनुपदम्

सुंदर स्त्री जरी रत्न; सच्छील स्त्री परी निधि ।
रूप स्त्रीस, नरा शक्ति विभागें निर्मितो तिधिः ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ— सुंदर रूप असलेली स्त्री, ही जरी अनोल रत्ना-
सारखी असली तरी सच्छील स्त्री, ही एखाद्या धनकोशासारखी
असते. पुढ्यास शक्ति व स्त्रीला रूप अशी विभागणीच
ब्रह्मदेवानें केली आहे.

●●●

अनुपदम्

तावत्कुलस्त्रीमर्यादां यावत्तुज्जावगुण्ठनम् ।
हते तस्मिन्कुलस्त्रीभ्यो वरं वेद्याङ्गनाजनः ॥ ४८ ॥

आर्ग्य

लज्जावर्गुण्डित असे तोंवर मर्यादशील कुलपुत्राति ।
जातां अवगुंठन तें, तीहुनि घरची न काय वेद्या
ती ! ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ— लज्जेचा बुरखा घेऊनच, बोलणें, चालणें, वागणें, ही कुलस्त्रीची मर्यादा असते. लज्जेचें अवगुंडन टाकून देऊन जर ती चागूं लागली, तर असल्या कुलस्त्रीपेक्षां सरळ वेष्ट्याच बरी नव्हे काय ?

शिखरिणी

पदन्यासो गेहाद् बहिरहिफणारोपणसमो
निजावासादन्यद् भवनमपरद्वीपतुलितम् ॥
वचो लोकांलभ्यं कृपणधनतुल्यं मृगदंशः
प्रामाण्यः कान्तादिधुरिष चतुर्थसमुदितः ॥ ४९ ॥

शिखरिणी

घराच्या बाहेरी, पद अहिसिरीं ती समजते
निवासा लोकांच्या स्वमनि परका देश गणिते ॥
तिची थाणी लोकां कृपणधनवत् दुर्लभ अति
चतुर्थीचंद्राच्यासम पतिथिना अन्य जगतीं ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ— (पूर्वकाळीन कुलस्त्रीच्या वर्तनमर्यादांचें वर्णन.)
स्वतःच्या घराबाहेर पाऊल टाकणें, हें, सर्वांच्या पणावर
पाऊल टाकण्यासारखे, ती मानते; स्वतःच्या घराहून अन्य
कोणाचेंहि घर, हें, ती जणूं काय, परका देश, असे समजते.
कृपणाचें धन, जमे, कोणाळाहि अलभ्य, तद्वतच तिचें बोलणें
मापण हें परवर्षांच्या कानाना दुर्लभ; आणि (गणेश) चतुर्थीला
चंद्राचें दर्शन जतें अशुभ समजतात तसे व तितकें अशुभ,
पतीबाचून दुसऱ्या कोणाचेंहि दर्शन ती समजते.

शाईलबिकीडित

सच्चातो रतिमन्दिरावधि, सखीकर्णाग्रि व्याहृतं,
चेतः कान्तसमीहितावधि, महामानोऽपि भीनावधि ॥
हास्यं चाधरपल्लवावधि, पदन्यासावधि प्रेक्षितं,
सर्वं सावधि; नावधिः कुलमुखां प्रेम्णः परं केवलम् ॥ ५० ॥

बाल कटवयावी

कुलस्त्रियेच्या कृतिमर्यादा किती मधुर या गमतात— ।
फिरणें होई तिचें फारतर शयनमंदिरापर्यंत ॥
तिचे पोंचती शब्द फारतर सखिजनकर्णोपर्यंत ।
धांव मनाची तिच्या, पतीचें ईप्सित करण्यापर्यंत ॥
मागाचीही मजल, अयोला पतिशीं धरण्यापर्यंत ।
हास्याची उकळीहि फारतर अधरपल्लवापर्यंत ॥
विनत दृष्टि पोंचते फारतर दुज्या पाउलापर्यंत ।
मर्यादा सयांत ठेवते—पतिवरच्या न प्रेमांत ॥ ५० ॥

गद्यार्थ— (कुलस्त्रीच्या कृतिमर्यादांचें अधिक विल्लारानें
वर्णन.) तिचें फिरणें, फार फार तर, शयनमंदिरापर्यंत होत
असतें; तिच्या मुखातील शब्द फार तर, सखींच्या कानापर्यंत
ऐकूं जावयाचे; तिच्या मनाची धांव, फार तर, पतीचें ईप्सित
करण्यापर्यंत; तिनें राग, कोप, मान, धरला, तर, त्याचें पर्वव-
सान, फारतर, पतीशीं अगोला धरण्यातच व्हावयाचें; अगदीं
हास्याची उकळी फुटली, तरी, जरा अधरपल्लव उमलण्यापुरतीच
तिची मजल जावयाची; तिची दृष्टि, फारतर पुढच्या पावला-
पर्यंत पोंचेल, इतकी विनत असावयाची; अशा रीतीनें कुलस्त्री,
सर्व वर्तणुकींत, मर्यादा मानते; पण, पतीवर करावयाच्या प्रेमांत
मात्र, ती, कसलीच मर्यादा न मानता तें निःसीम करते !

शाईलबिकीडित

अमृत्यानमुपागते गृहपती तद्राधणे नम्रता
तत्पादार्पणदृष्टिरासनविधित्तस्योपचर्या स्वयम् ॥
सुते तत्र शयीत तत्रयमतो जहास्य शय्यामिति
प्राच्यैः पुत्रि निवेदितः कुलबधूसिद्धान्तधर्मागमः ॥ ५१ ॥

शाईलबिकीडित

येतां स्वागतणं पतीस, वचनीं त्या, नम्रता ठेवणें
हेणें आसन, दृष्टि लावुनि पदीं, त्यातें स्वयें सेवणें ॥
त्याच्या मागुनि झोंपणें—नि उठणें त्याच्याहि आधीं परी
प्राच्यांनीं कथिला मुली ! वय कुलस्त्रीधर्म ने
पापरी ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ— परी आलेल्या पतीचें उठून, उमं राहून, स्वागत
करणें; त्याच्याशीं बोलण्यात नम्रता ठेवणें; दृष्टि त्याच्या पायावर
ठेवून, त्याला बसण्यास आसन देणें; स्वतः त्याची सेवा करणें;
तो झोंपल्यानवर झोंपणें; पण तो उठण्यापूर्वी आपण शय्या
सोडून उठणें; अशा, मुली, प्राचीन योर लोकांनीं, कुलस्त्रीनें कसे
वागावें, याचा आदर्श सांगून देवला आहे.

वसंततिलका

विद्येभरस्तु सुधिया गलितेऽपि भेदे
भावेन भक्तिसहितेन समचर्चनीयः ॥
प्राणेभरश्चतुरापा मिलितेऽपि चिते
चेलाञ्चलन्यवहितं हि निरीक्षणीयः ॥ ५२ ॥

भिक्षुरिणी

पटे अद्वैताची महति तरिही भक्ति करुनी
परेशा पूजायें सुचतुर नरें भाव धरुनी ॥
तसें सुख खीनें, जरिहि हृदयैकत्व पटले
पहायें नाथाते-तनु विभव झांकून पटले ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ— जसे एखाद्या मुक्त भक्ताने विधेश्वराशीं अद्वैत
प्रतीत झाल्यानंतर सुद्धा, भक्तिभाव धरूनच त्याचें पूजन करणें
हें योग्य, तद्वत्च, चतुर कुलस्त्रीनें, आपल्या प्राणेश्वराशीं
हृदयाचें एकत्व साधल्यानंतर सुद्धा, (अगदीं निर्लेज्ज व निर्द्वेष
न होना) स्वतःसुविभव वस्त्रांनीं आश्रित करूनच पतीचें दर्शन
घ्यावें. (स्वयंवर नाटकातील रुक्मिणी म्हणते त्याप्रमाणें
" एकांतीहि सोडी ना विनया । ")

•••

अनुष्टुभ्

विलाद्विर्द्विर्लस्थान्तःस्थितमार्जारसर्पयोः ।
मध्ये चाखुरिवाभाति पत्नीद्वययुतो नर ॥ ५३ ॥

वसंततिलका

विलाच्या आंत याहेर सर्पे आणिक मांजर ।
मध्ये मूपक तो तैसा द्विभार्योपति हो नर ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ— विलाच्या आंत सर्प असावा, आणि, बाहेर बोका
असावा, व, दोघाच्या मध्ये उदीर सापडावा; तशी स्थिति
" दोन बायकांच्या दाडल्याची " असते

•••

अनुष्टुभ्

द्वे भार्ये एकसस्ये य. पुरुष कुरते कुभीः ।
एकस्मिन् पञ्जरे व्याघ्रीद्वय स्थापयते द्वि स ॥ ५४ ॥

अनुष्टुभ्

जो मूर्ख दोन भार्यांना वसे एकत्र घेउन ।
एकाच पिंजऱ्यामध्ये तो ठेवी दोन वाघिणी ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ— जो मूर्ख नवरा, दोन बायकांना, एकत्र घेऊन
राहतो, तो, जणू फाय, दोन वाघिणींना एकाच पिंजऱ्यात
कोवून ठेवतो.

•••

अनुष्टुभ्

न नवे यौवने कार्ये त्वरा दापरिमिहे ।
वार्द्धके न तु सा चिन्ता पुसा श्रेयोभिकाङ्क्षिणा ॥ ५५ ॥

अनुष्टुभ्

इच्छी स्वश्रेय जो त्यानें लग्नाची करणें मनीं— ।
वार्द्धकीं न कधीं चिन्ता, उतावीळ न यौवनीं ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ— आपलें कल्याण व्हावें अशी इच्छा असेल,
त्यानें, तात्काळच लग्नाची कधीं धाई करू नये, व म्हातारपणीं
लग्नाची कधीं चिन्ता करू नये.

•••

अनुष्टुभ्

पुरुषाम्यपिक्ता प्रीति स्त्रीणामिति न निश्चितम् ।
वरीयसी भनयेया निर्निवादमिद पुनः ॥ ५६ ॥

उपजाति

नराधिका प्रीति जर्गी लियांची
याची जरी निश्चिती नैव साची ॥
स्त्रीप्रीति त्याहून वरिष्ठ होई
याच्यामध्ये वाद कुठेंच नाही ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ— पुरुष प्रेम करते व स्त्री प्रेम करते, तेव्हां त्यांच्या
प्रेमाची तुलना करून पाहिल्यास, स्त्रीचें प्रेम पुरुषापेक्षा (आकारानें)
अधिक भरेल हें काही निश्चितपणें सांगता येत नाही, परंतु स्त्रीचें
प्रेम (प्रकारानें मात्र) पुरुषापेक्षा वरिष्ठ असतें (त्याची उत्कृष्टता,
दीप्तिता अधिक असते) यात मात्र दुर्जेन मतभेद नाही. " प्रेम हें
स्त्रीचें जीवनसर्वस्व असतें—पण पुरुषाच्या जीवनाचा तें एक
केवळ भाग असतें, " असे इस्वीत एक वाक्य आहे.)

•••

अनुष्टुभ्

आपतन्ती विपत्पुसा धीवलेन निवार्यते ।
इय प्राप्ता स्त्रिया धैर्यात्पुसह्यतु न नीयते ॥ ५७ ॥

अनुष्टुभ्

फरी पुरुष, बुद्धीने आपत्तींचें निवारण ।
येतां त्या, स्त्रीच धैर्यानें नीट नेई निभावुन ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ— (मुटुवावर) आपत्ति येत असता, पुरुष हा
आपल्या बुद्धीनें त्याचें निवारण करतो; परंतु त्या प्रत्यक्षात
येऊनच पडल्या, म्हणजे, स्त्री, ही धैर्यानें, त्यातून नीट (संता-
पचा गाढा) निभावून नेते—त्याची दुःख सुलभ करते.

•••

अनुपुत्र

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।
पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रेणैवोपदिश्यते ॥५८॥

अनुपुत्र

स्त्रिया खरोखरी साऱ्या निसर्गांनच पंडित ।
पुरुषांतील पांडित्य शास्त्रांनीं त्यांस शिक्षित ॥५८॥

गद्यार्थ— पांडित्याचा विचार केला असता, असे दिसून येते, कीं, पांडित्य (सुज्ञता) स्त्रीला खरोखर निसर्गातच आहे. पण पुरुषांचे पांडित्य, हे केवळ, त्यांना शास्त्रांनीं पढविलेले आहे.

वसंततिलका

बीणागमशिक्षितपटुदयममानुषीणां
सद्व्ययते निस्तुत या प्रतिकोधनतयः ॥
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपव्यजात—
मन्धैर्द्विजैः परभूतः खलु पोषयन्ति ॥ ५९ ॥

वसंततिलका

श्री ही अमानुष, शिके न, तरी राहाणी
होईल मानुष फिती मग ती शिकोनी ॥
बे कोकिला निज पिला घघ पोषयोनी
अन्यां द्विजांकडुनि, जाह नमीं उडोनी ॥ ५९ ॥

गद्यार्थ— (शाकुन्तलाच्या पावल्या अंकांतला प्रसंग आहे. दुष्यंत हा शकुंतलेवर प्रेम केल्याचें, व गांधर्व विधीने तिच्याशीं लग्न केल्याचें, सर्व, ऋषिशापानें विस्मृत जातो. अशा स्थितींत शकुंतला सगलीं त्याचे दरबारीं येते व पूर्वीच्या प्रणवाच्या आठवणीं सांगून स्वतःचा स्वीकार करण्यास विनविते. अर्थात् विस्मृतीनें प्राप्तलेल्या दुष्यन्ताला हे सर्वं कुमाव वाटतें, व दुसऱ्या कुशाग्र तरी 'लक्ष्मण' सापल्याला विकारविलें आत आहे, असे वाटून, तो तें सर्व नाकारतो व कोकिलेचें उदाहरण देऊन शकुन्तलेला हिणवितो । कोकिला आपलीं अशीं कावल्यांच्या धुरव्यात टाकत व त्यांच्याकडून आपल्या पिलाचें पोषण करून घेते, व म्हणून कोकिल हा परपुत्र म्हणतात.)

श्री ही शिक्षण न घेतांच मोठी राहाणी अयते, ही गोष्ट, अमानुष क्रियात सुद्धा जर दियन पडते, तर, मनुष्य योगीतली श्री, ही शिक्षण घेऊ राहण असल्याने, तिची तर गोष्टच बोलायपास नको; (ती अमानुष झालून अनेक पदीं राहाणी

असणार, यात काय संशय ?) आकाशात उडून जाण्यापूर्वी (नव्या स्वैरपणाला भोक्तीक व्हावी म्हणून जणू काय) कोकिला या आपलीं शिलें दुसऱ्या पक्षाकडून पोषण घेतात (हे प्रसिद्ध आहे.)

●●●

अनुपुत्र

श्रिया गेहे भयाऽरण्ये रामस्त्यक्तस्त्वया पथि ।
जत मुदे ! पुरन्धीणा प्रत्यय क करिष्यति ॥ ६० ॥

अनुपुत्र

श्रीनें गृहीतच, मार्गी तूं, मीं रामा त्यजिलें घनीं !
मुदे ! विश्वास हा ! स्त्रीचा धरील फथि जां कुणी ? ६०

●●●

गद्यार्थ— (अशोकवनात रामाची मुद्रा (अगदी) दाखवून मारुतीनें सीतेची गाठ घेतली तेव्हां स्त्रीजातीच्या, ओळखीन तीन व्यक्ति, रामाला सोडून गेल्या, हा चमत्कारिक विचार मनात येऊन, एक प्रकारच्या विनोद कुडीनें, त्या मुद्रिकेला उद्देशून, सीता झणते—) श्रीनं (छत्रीनें, राज्यवैभवानें) रामाला अगदी त्याच्या घरीच सोडले. (राज्याभिषेक होऊ शकला नाही झणून.) मी त्याची धर्मपत्नी, पण मीहि त्याला अरण्यात ओडिलें. (हरण झाल्यामुळे.) आता हे मुद्रिके ! (तु एकटीच त्याचेजवळ होतीस, पण मला खण घटविल्यासाठी) मार्गीत त्याला तूहि सोडून आलीस ! मग मग बरे (असे एकामागून एक, इजा विशा विआ, असे, स्वीकृत पुढ्यन्यागाचे अनुभव स्मर्यात घेऊन) स्त्रीचा कोणी विश्वास घरील का !

●●●

अनुपुत्र

पतिर्हि देवता नार्या पतिर्वन्धु पतिर्गुर ।
प्राणिरपि प्रिय तस्माद् भर्तु कार्ये निशेपत ॥ ६१ ॥

अनुपुत्र

धंधु अन् गुरु, पत्नीला, पतीच, तिज देवता ।
प्रिय, प्राणाहुनी त्याचें करो पत्नी विशेषता ॥ ६१ ॥

गद्यार्थ— पत्नीला, पति हाच, सर्व नात्यांच्या माथलाप्रमाणे, पति हाच गुरु, पति हाच देव, जिनें आपल्या प्राणतत्त्वा, विशेषेंचें त्याचेंच प्रिय कराचें.

●●●

अनुपुत्र

अर्थ भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतम स्त्वं ।
भार्या मूल त्रिवर्गस्य भार्या मूल तत्त्वः ॥ ६२ ॥

अनुष्टुप्

अर्धो गस्त्री मनुष्याची सर्वश्रेष्ठहि मित्र ती।

धर्मार्थकाममूलस्त्री, मोक्षाची मूल तीच ती ॥६२॥

गद्यार्थ— पुरुषाचें, स्त्री ही जणू अर्थे अंगव, तीच त्याची सर्वश्रेष्ठ मित्र, धर्म, अर्थ, काम या तिन्ही पुरुषार्थांचें मूल, स्त्रीच होय. व, (अखेर चौथा पुरुषाय जो मोक्ष, त्याग्र,) पुरुषार्थ या भवसागरातून तारून नेण्याच, मूल कारणहि, स्त्रीच ।

शालिनी

प्रेयो मित्र बन्धुता वा समप्रा

सर्वे कामाः शेषधिर्जीवित च ॥

स्त्रीणा भर्ता धर्मदरादच पुसा-

मित्यन्योन्य वत्सयोद्भातमस्तु ॥ ६३ ॥

वसतिलका

नार्ती समग्र उभयां, प्रिय, मित्र होत
अद्वैतजीवन, निधी, अखिलेप्सितार्थ ॥

पत्नी पतीस, पति तीसहि या जगात

वत्सास यां उभय, हेंच असो प्रतीत ॥ ६३ ॥

गद्यार्थ— (मालती, माधव, या बालवयाच्या बंधूवरास दिलेला आशीर्वाद—) एकमेकाना (सर्वांत) प्रिय व्यक्ति, मित्र, (आर्ह, बाप, बहीण, माऊ, इ) सर्व नार्ती (ज्यात एकवटी आहोत असें माणूस), (मनाच्या) सर्व आशा आकांक्षांचें केंद्र स्थान, जणू सर्व धनकोश, आणि, (अद्वैत पावलेलें) जीवनच असें; पत्नीला पति व पतीला पत्नी एकमेकास (वाटली पाहिजेत,) हें, या (बालवयीन) बंधूवरास प्रतीत होवो !

अनुष्टुप्

नातम्नी विधते वीणा, नाचत्रो निधते रथ ।

नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतह्रमजा ॥ ६४ ॥

वसतिलका

तारांपिना जगति संभवते न वीणा

चक्राणिना कर्धि कुठें रथही असेना ॥

राहो सुखी पतिविना न कर्धी कलत्र

होती स्वतांस जरि शंभरही सुपुन ॥ ६४ ॥

गद्यार्थ— तारावाचून वीणा अश्व शक्य नाही. चाक्रा-वाचून रथहि अश्व शक्य नाही. तद्वत्च, पतीवाचून स्त्री,

सुखी होऊच शक्य नाही;— मग तिला स्वतःचे शंभर का मुखो असेनात.

वैतालीय

धनधान्यसमृद्धिश्चापि शिशुहीन न गृह निराजते ॥
शिशुरत्नमरीचिभासिते न पुनर्मूर्च्छति दैन्यज तम ॥६५॥

वैतालीय छंद

बहु धान्य असून वा धन

न विराजे गृह तें शिशुविण ॥

शिशुरत्न जिथें प्रकाशतें

शिरतें ना तम दैन्य हें तिथें ॥ ६५ ॥

गद्यार्थ— धन धान्य आदि सर्व समृद्धि असलेलें घर, जर शिशुहीन असेल तर त्याला कसलीच शोभा विसत नाही या उलट, बालकूपी रत्नाच्या प्रकाशानें उजळलेल्या घरात, दैन्य रूपी अंधाराचें, पाऊल पडत नाही

इद्रवज्रा

पादोपमुक्ते तव पादुके म एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्ध्ना ॥

यावद्भवानेष्यति कर्षसिद्धिं तावद्भविष्याम्यनयोर्विधेय ६६

इद्रवज्रा

पायातल्या या तव पादुका दे

शीर्षे तुला या प्रणतास मातें ॥

हें कार्य झालें तव सिद्ध जों न

तों मी सदांराच शिरें धरीन ॥ ६६ ॥

गद्यार्थ— (भरत रामास रानात भेटून म्हणतो—) तू पायात घालून वापरलेल्या, या तुझ्या खडावा पायीं होकें ठेवलेल्या मूर्ध्ना दे. बीबर तुझे हें (वनवासची पिशाण) कार्य संपलें नाही, तोवर, मी, या पादुकांचा आशारक होऊन राहीन.

अनुष्टुप्

इह स्यास्यामि देहेन तत्र स्यास्यामि कर्मणा ।

नाम्नैन भवतो राज्य कृतरक्ष भविष्यति ॥ ६७ ॥

अनुष्टुप्

येथें राहीन देहानें-कामानें तेथ राहिन ।

त्याप्रामाणें राज्याचें रामा ! होरल रक्षण ॥६७॥

गद्यार्थ— (भरत रामास गृहणतो—) मी येथेच राणात तुझ्या जवळ राहीन, व कर्माने अगोप्येन राहीन; तुझ्या केवळ नावा नेंच तुझ्या राज्याचें रक्षण होईल. (मी तें करण्याची आज्ञा-शक्ती नाही.)

अनुष्टुप्

न हि तद् भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
तद्वत् भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवस्यति ॥ ६८ ॥

अनुष्टुप्

होणे न तें कधीं राष्ट्र जेथें राम न भूपति ।
ते राम राष्ट्र होईल—जेथें श्रीराम राहती ॥ ६८ ॥

गद्यार्थ— (भरताचें रामावर, प्रेम जितकें अपार, तितकाच विश्वास सुद्धा अपार होता. तो म्हणतो—) जेथें राज्यकर्ता श्रीराम नाही, ते राष्ट्रच होणार नाही. उलट, ज्या रानात श्रीराम राहात असेल ते रानसुद्धा राष्ट्रपदवीस पात्र ठरेल.

अनुष्टुप्

सुचिरेणापि कालेन यशः किञ्चिन्मयार्जितम् ।
अचिरेणैव कालेन भरतेनाथ सञ्चितम् ॥ ६९ ॥

अनुष्टुप्

अजिंलें यश मी किंचित् दीर्घ कालाचि कष्टुनी ।
अल्पकाळांत तें आज बसे भरत अर्जुनी ॥ ६९ ॥

गद्यार्थ— (भरताचें त्यागपूर्ण बहुप्रेम पाहून सतृप्त झालेले श्रीराम म्हणतात—) एवढेंचें कुठें यश मी मिळविलें, पण तें दीर्घकाल कष्ट घेव्याचें पळ आह्मे; पण भरतानें मात्र आज अगदीं चोथ्या वेळांत (एका सपाट्यात) तें मिळविलें. (धन्य त्याची.) (पाहुणा मागितल्याचा प्रसंग.)

अनुष्टुप्

दृष्टपूर्वं न ते रूप पादौ दृष्टौ तवानघे ।
कपमन्वेययामित्वा रामेण रहितां वने ॥ ७० ॥

वसंतविलका

पूर्वीं स्वरूपन तुजें कधीं पाहिल तें
मी पाहिले अनघ केवळ पायसीते ॥
शोधावयास मग आज कसा शकेंन
रानावनांत तुजला स्वयंतीविहीन ? ॥ ७० ॥

गद्यार्थ— (सीताहरणानंतर रामलक्ष्मणांनीं सीतेचा शोध सुरू वेल. “ मी इकडे शोधतो, तू तिकडे शोध ” असे रामांनीं म्हटल्यावर, एकट्या लक्ष्मणानें शोध कसा करावा ? कारण त्यानें सीतेच्या पायापलीकडे तिचें रूप कधींच पाहिलें नव्हतें तेव्हा ही अवघण लक्ष्मण सांगतो.) हे निर्याप सीते ! मी तुजें रूप यापूर्वीं कधींच पाहिलेलें नाही, केवळ तुझ्या पायाचें मात्र, मला दखेन बडलें आहे. तेव्हा आता या रानावनात रामाविरहित, अशा तुला, मी कसा शोधू ? (कोबर राम अवघता, तर तुला ओळखू शकला असता, पण, मी एकटा तें कसें करू !)

अनुष्टुप्

दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
प्रविष्टं तत्र मां देवि ! त्वं पूर्वमवधारय ॥ ७१ ॥

अनुष्टुप्

दीप्त अग्नीत वा रानीं रामचंद्र शिरे जर ।
त्याआधीं जाण मी सीते ! शिरालोंच तिथें तर ॥ ७१ ॥

गद्यार्थ— (राम वनवासाला निघाला तेव्हां लक्ष्मणानेंहि त्याचेकरोबरच जाण्याचें ठरविलें. त्याप्रसंगीं तो सीतेस म्हणतो—) राम हा वनातच काय, पण, जळत्या अग्नीत जरी शिरणार असेल, तरी, हे सीते, मी हा लक्ष्मण, त्याचे आधींच त्यात शिरेन हें लक्षात ठेव !

अनुष्टुप्

न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ।
मद्विधा वा पितु पुत्रा. सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ ७२ ॥

अनुष्टुप्

माखते ! बंधु सारेही न होती भरतोपम ।
न चा मित्र तुझ्यापेसे—न चा पुत्रहि मत्सम ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ— (वाल्मीकिरामायणात आदर्श व्यक्तींची सुखी गदीं उखळलेली आहे. आदर्श पत्नी, आदर्श पुत्र; आदर्श बंधु, आदर्श दीर, आदर्श मित्र— इत्यादि. राम मावतीस म्हणतो—) माखते ! बाबारे सारे माऊ बाहीं भरतासारखे नसतात, माझ्यासारखे पितृमह पुत्रहि सर्वेच नसतात— तुझ्या-सारखे मित्रहि सारे नसतात. !

अनुपमम्

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या च प्रियमादिनी ।
अरण्ये तेन गन्तव्यं यथास्थं तथा गृहम् ॥ ७३ ॥

अनुपमम्

आई ज्याच्या घरी नाही - न पत्नी प्रियभाषिणी ।
अरण्यासम ते नेह - जावें त्याने त्वरे घरी ॥ ७३ ॥

गद्यार्थ— ज्याच्या घरात आई नाही — किंवा प्रियवादिनी पत्नीहि नाही, त्याने खुशाल अरण्यात जावें, कारण, त्याचें ते घर कसलें ? अरण्यच तें !

उपमाति

स्तनन्धपस्याङ्गमलङ्करोति नेत्रोत्सवायात्मन एव माता ॥
अङ्ग कथं न्वेयं हि भूपणानां सन्धारणानिर्दिष्टमस्नुवति ? ७४

इदमप्रा

शृंगारिते दूधपित्या शिशूस्त
माता स्वनेत्रा सुखजाघयास ॥
त्या अहं याळास सुभूषणां
आनंद होईल वदा कुडोनी ? ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ— अगदी अगावर पिण्याइतक्या, लहान बालकास माता, जी अलंकारांनीं सजविते, ती, केवळ स्वतःच्या डोळ्यांनीं, तो सोहळा पाहून आनंद पावार्थ, एवढ्यासाठीच अन्यथा, इतक्या लहान त्या बालकास, अलंकार घातल्याचें सुख कसलें वाटणार ?

अनुपमम्

अपत्यदर्शनस्यार्थे प्राणानपि च या त्यजेत् ।
व्यजन्ति तामपि क्रूरा मातरं दारहेतवे ॥ ७५ ॥

अनुपमम्

पाहण्या पुत्र, जी माता निजप्राणहि अर्पिते ।
सोडिती हाथ ! तीतिहि स्वीपायीं क्रूर पुत्र ते ॥ ७५ ॥

गद्यार्थ— जो पुत्र (जन्मले) पाहण्यासाठी, आई आपला जीवसुद्धा धोक्यात घालते— त्या आइलासुद्धा, क्रूर मुलगे,

आपल्या बायकोप्रीत्यर्थ दावून सेतात ! (जगात कृतमरणाला सीमाच नाही !)

शिवरिणी

पृथिव्या पुत्रास्ते जननि । बहव सन्ति सरला
अहं तथा मध्ये विरलतरलोऽयं तव सुत ॥
त्वयाऽयं त्यागो मे तव समुचितो नास्ति सुभगे ।
कुपुत्रो जायेत काचिदपि कुमाता न भवति ॥ ७६ ॥

शिवरिणी

जमीं तुलें माते । सुत कितितरी होति सरल ।
परी त्यामध्ये मी अवलळचि हा एक विरल ॥
मला तू सोडावें, तुजसि मुळीं शोभे मज परी
कुमाता ना कोठे—कुसुत परी लोकीं कितितरी ॥ ७६ ॥

गद्यार्थ— (आच नवे पुढच्या कोणातरी शकराचार्यांनीं देवी जगदेव उद्देशून म्हटलेलं कीक, जन्मदात्या आईला का लागू होऊ नये ?) हे जननि । या जमीं सरळपणें वागणारे असे कितितरी पुत्र तुझ आशेत, पण त्यांत कचित् एखादा अवलळ निघतो, तो हा मी आहे पण, म्हणून, आई । तू माझा त्याग करावाच, हे काही (तुझ्या बाळ्याला व अपार व्यासमाशील्ल्या) केव्हाहि शोभणारें नाही, कारण बाईस मुलगा केव्हातरी जन्मतो पण, बाईत आई कधीच जन्माला येत नवते

अनुपमम्

अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा ।
पञ्च कन्या स्मरन्नित्य महापातकनाशिनी ॥ ७७ ॥

अनुपमम्

अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी सती ।
नित्य स्मर्य पांच कन्या—ज्या महापाप नाशिनी ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ—अहल्या, द्रौपदी, सीता, राममती मन्दोदरी या पांच महान् सती स्त्रियांचें नित्य स्मरण करवें—त्यामुळे मोठें पापहि नाश पावेल.

अन्योक्ति

संस्कृत काव्यायें एक अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य व भूषण, म्हणजे अन्योक्तिप्रकरण हें होय. “लेकी बोले, सुने लागे” या मराठी म्हणीत, अन्योक्तीचें यथार्थ वर्णन व उद्दिष्टदर्शन होतें. विनोबा भाषे यांनीं कोठेसे लिहिलें आहे कीं— (प्रस्तुत लेख-कानें तें कवितेंत बघविलें आहे—“अन्योक्ति एकाच घवे बरोनी । उद्दिष्ट राहें परि अन्य कोणी ॥ अत्युच्च अन्योक्ति बसे जगत । बरोनि खधी; परि ईश आत ॥”) एकाला उद्देशून बोलावयाचें, परंतु, लक्ष्यवेष दुसऱ्याच कोणाचा असावयाचा. यात व्यंग्योक्ति वक्रोक्ति, टोमणा इत्यादि जसे आहेत, तसेंच सरळ व निवळ स्तुति, किंवा निंदा सुद्धा. काहीं काहीं तर; म्हणायच्या अन्योक्ति पण अन्याला उक्ति नसून, निवळ वर्णन; फार तर स्वभावोक्तीच्या स्वल्पाचें असतें. अशाचा समावेश, खरें म्हणजे, अन्योक्तीत करण्यात येऊ नये, परंतु ‘सुभाषितमहाभाषार’सारख्या ग्रंथांनीं पायडा पाडला तो येथेहि अशाच चालू ठेवला आहे. या-प्रकरणानली १३० व १३५ ही शकुन्तलात आलेली अन्योक्ति ही खरी खुरी आर्य म्हटली पाहिजे. संस्कृतमध्य सहस्रा अन्योक्ति आहेत, पैकीं या प्रकरणात सुमारे तीनशें व इतर प्रकरणानून त्या त्या विषयात शोभायत्या सुमारे १००-२५० मिळून ४००-४५० अन्योक्ति या ग्रंथात आहेत. या प्रकरणात त्या त्या अन्योक्तीतल्या गूढार्थानें चालू काळातील अनेक घटनाचें किती यथार्थ वर्णन होऊ शकतें हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातला बोंबकपणा मूळ कवीचा आहे—मी केवळ चालू घटनांनीं साम्य दर्शविण्याचेंच काम केले आहे. रोंकडों बर्षांपूर्वी रचण्यात आलेल्या या श्लोकानर्थ अर्थ रोंकडों बर्षांनंतरच्या घटनांनाहि वसोतत लागू पडल्याचा भास व्हावा, याबद्दल, मूळ कवीची भिकाळदर्शी व्यक्ति प्रतीत होतें या दृष्टीनें श्लोक क्रमांक १, ६, ८, ११, १६, २२, २३, २४, २५, ३५, ३६, ३७, ४३, ४४, ४७, ५०, ५६, ८४, ८५, ९१, ९७, ९८, १००, ११४, ११६, १२३, १२८, १३०, १४५, १४७, १५१, १६१, १७२, १८०, १८२, १८३, १८८, १९९, २२५, २३१, २३४, २४८, २५१, २५३, २६६, २६८, २७०, २७४, २८१, २८५, २९३, ३०१, ३०२, इत्यादि सुद्धाच वाचवें त्यातल्या काहींमधून उदा. १८३, १८८, २२५ एकेक कथानक, नाटक करूं उभें राहू शकतें याचें किंचित् दर्शन घडविले आहे. — वाचकांनीं आपापली कल्पनाशक्ति चालवून उपयोग केल्यास, आणखी कितीतरी कथा यातून निघू शकतील. “अमरकवे श्लोकोऽप्येकः प्रकथ-यथापते” ही उक्ति अन्योक्तींना विशेष लागू पडते.

●●●

अगस्ति (कुम्भोद्भव) अन्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

कम्पन्ते गिरयः पुरन्दरमिषा मैनाकमुखाः पुनः

क्रन्दस्वम्बुधरः स्फुरन्ति वदन्तान्कूरोद्रता बहुयः ॥

श्री कुम्भोद्भव ! मुच्यतां जलनिधि स्वस्त्यस्तु ते साम्प्रत निद्रालु श्लपबाहुवञ्जितमलाश्लेषो हरिः सीदति ॥ १ ॥

शार्दूलविक्रीडित

मैनाकादि सुरेन्द्रभीत गिरि हे आतां पुन्हां कांपती
आक्रोशे नभि मेघ, अग्नि वड्या ओके मुखानें अति ॥
हे कुम्भोद्भव ! सोड सागर कतां, कल्याण लाभो मुला
लक्ष्म्याश्लेष घडून सैल, भय ये क्षोणालु या विण्णुला १

गद्यार्थ— अगस्ति मुनीनें समुद्र प्राशन केला, व, त्यानंच तो पुन्हा उत्पन्न केला, या दोन घटनांच्या मधल्या काळाविषयी तरी हा श्लोक असावा; किंवा, बरील दोन्ही घटना पूर्ण होऊन गेल्यानंतर, पुढें वेढा तरी, समुद्रप्राशन करण्याचा धाक अगस्ति मुनीनें पुन्हा घातला असेल तेव्हांच तरी हा श्लोक असला पाहिजे) हे कुम्भोद्भव मुने ! सागर सोडून दे (याचा अर्थ व प्राशन केलाच तो पुन्हा परत सोड; किंवा आतां पुन्हा पिण्याचा धाक न घालता त्याचा पिच्छा सोड, असे दोन्ही अर्थ समजतात.) वृक्ष कल्याण असो. (व पुन्हा सागर अजून उत्पन्न केला नाहीच, त्यामुळे; किंवा, आतां व तो पुन्हा पिऊन टाकतील त्यामुळे) इद्राच्या भीतीनं मैनाकादि गिरि (जे परत वृद्धाच्या भीतीनं समुद्रात वडून गेले ते) पुन्हा परतच कापू लागले आहेत. (“मास च्मत्स्थानच नष्ट शाले किंवा होणार”

या भयानें) दग आक्रोश करीत आहे. (समुद्रांत राहण्यामुळे शांत असलेला) वाड्यामि पुन्हां आग ओक्कू लागला आहे. आणि (ज्याच्यावर तरंगणाऱ्या शेषरूपी शय्येवर शोष घ्यायची तो सागरच नष्ट झाला किंवा होणार यानें व्यर्थ होत्याला) शोषालु विष्णु, लक्ष्मीच्या मोवतालवा त्याचा बाहुपाश दिला पडून आता म्हाज शाला आहे.

●●●

अगुरु अन्योक्ति

मार्ग

अगुरुरिति वदतु लोको गौरवमत्रैव पुनरहं मन्ये ।
दर्शितगुणैव वृत्तिरस्य जने जनितदाहेऽपि ॥ २ ॥

मार्ग

'अ-गुरु' म्हणजे जन त्याचें; गौरव त्याच्या मला गमे पांढर-
कीं तो दावी निजगुण-जाळी त्याच्याच शिकवि
नाकांत ॥ २ ॥

गद्यार्थ— अगुरु हे एक मुंगिषि द्रव्य असत, जाळल्यानेच त्याचा मुगम खुळतो. गुरु, गौरव शब्दावर कोटि) अगुरु हा लोक 'अ-गुरु' (गुरु म्हणजे योर नसलेला) खुशाल म्हणोत. परंतु त्याचा गौरव, (मोठेपणा) यांचेच विस्तृत पडतो कीं, जो त्याला जाळतो (त्याच्याच नाकान पुसत) त्याला तो आपल्या अपूर्व मुगंधाचा गुण दाखवितो ! (मित्र किंवा कौतुक करणाराला आपले गुण सर्वच दाखवितो. पण अपकारकर्त्याला सुद्धा स्वगुणांनीं सुद्धा करणाऱ्या खऱ्या योराचें हे अन्योक्तीनें वर्णन आहे.) ●●●

अशोक अन्योक्ति

वसंततिलका

गर्वापसे विकचकोरकमच्छुगुञ्ज—

दुदृष्टपदपदघटाविभवेन किं नु ? ॥

वामभुवां चरणताडनदोहदांनि

किं नाम न स्मरसि तावदशोक ! तानि ! ॥ ३ ॥

वसंततिलका

पुष्पे फुलून थालि मंजुल गुंजतात—

याचाच कां धरिसि गर्व तुझ्या मनांत ॥

लत्ताप्रहार तरुणी करिती अशोक

ते दोहळे तवचि विस्मरलास तूंकां ? ॥ ३ ॥

गद्यार्थ— (तरुण स्त्रीनें डाव्या पायानें लाप मारली म्हणजे अशोकाचे दोहळे पुरविले जाऊन त्याला फुलें येतात असा संस्कृत वाक्यार्थ सवैत आहे.) हे अशोक ! आज तुझीं फुलें फुललीं आहेत, व, त्याचिमोवतीं भुंग्यांच्या छडीच्या छंडी मंजुल गुंजारच करीत आहेत, या वैभवामुळे एवढा गर्व तुला कां बरें झाला आहे ? (नुकतेंच, हीं फुलें फुलण्यापूर्वी,) तरुण स्त्रियांचे लता-प्रहार घाण्याचे दोहळे तुला लागले होते, ते (प्रहार खाऊनच तुला हे वैभव प्राप्त झालें आहे ही गोष्ट) तुला आठवतच नाही कीं काय ? (इतरच ऐदीत मिरविणाऱ्या पण अन्यत्र वरिष्ठांच्या लाया खाणाऱ्या बदाईजोरांना, किंवा ज्यांच्या सहाय्यानें प्रसूत वैभव प्राप्त झालें त्यांना विस्मरून केवळ आजचे वैभव मिरविणाऱ्या कृतमाना ही जोडगोळी आहे.) ●●●

अशोक अन्योक्ति

बादूळविक्कीवित

किं ते नम्रतया मिस्रततया किं वा घनच्छायाया !

किं वा पल्लवलीलाया किमनया वाऽशोक ! पुष्पश्रिया ! ॥

यस्वन्मूलनिषण्णखिन्नपथिकः स्तोमं स्तुवन्नन्यत्र

न स्वाह्नि मृदूनि खादति फलान्माकण्डमुक्ताण्डितः ॥ ४ ॥

बादूळविक्कीवित

सारी स्यर्थे असे अशोक ! तव ती उंची तथा मम्रता

छाया ती घनदात, पल्लव तशी पुष्पांतली चावता ॥

पांथ श्रांत तुझ्या तळीं स्तवितसे सोकेंद तूतें जरी

देशी ना मृदु गोड सुंदर फळे आहसि तूं त्या परी ॥ ४ ॥

गद्यार्थ— हे अशोक ! काय उपयोग आहे तुझ्या त्या

नम्रतेचा ! काय उपयोग तुझ्या उंचीचा ! काय उपयोग तुझ्या

घनच्छायेचा किंवा पल्लवीच्या लीलेचा किंवा पुष्पांच्या घैमवाचा !

कारण, पाथ तुझ्या तळीं दमून मागून मसतो, व, उकटेनें तुझीं

स्तवितस्तोत्रें गातो, त्याला काहीं तू, मृदु मधुर फळे पोटमर

खाऊ घालीत नाहीस. (देखाव्याला अपलपयळ पण वस्तुतः

'निष्फळ' स्वागत करणाऱ्यावर हा प्रहार होय.) ●●●

आम्र (रसालफल) अन्योक्ति

वसंततिलका

दिङ्मण्डलं परिमलैः सुरभीकरोपि

सौन्दर्यमावहसि लोचनलोभनीयम् ॥

हंते रसालफलवयं । तथापि दूरे

यद् प्रमिलं च कठिनं हृदयं विभर्षि ॥ ६ ॥

वसततिउक्ता

गवें सुगंधित जरी करिशी दिशांस,
आम्हा ! स्वरूप तव मोहक लोचनांस ॥

तूतें असे हृदय घट्ट जटाळ पेंसें,
हैं मन्मनीं फलवरा ! परि शाल्य भासे ॥ ५ ॥

गद्यार्थ— हे फलप्रेष्ठ आम्हा ! तू आपल्या सुगंधानें सर्व दिग्मंडळांला सुगंधित करतोस, आणि तुझे सौंदर्यहि मोठें नयनाभिराम असतें ; परंतु तुला हृदय मात्र कठीण, व जटाळ असावें, या गोष्टीचे मला अतिशय दुःख वाटतें. (दुरून ऐकावी तों मोठी कीर्ति, प्रत्यक्ष पाहावें तरी मोहक मूर्ति, पण अनुभवानें तो पापाणहृदयी; अशा मनुष्याला हा फन्कारा आहे.) ●●●

आभ्रवृक्ष (माकन्द) अन्योक्ति

गद्यार्थ

पृष्ठाः खल्ल परपुष्ठाः परितो घटाश्च विटपिनः सर्वे ।
माकन्द ! न प्रपेदे मधुपेन तवोपमा जगति ॥ ६ ॥

गद्यार्थ

सारे वृक्ष यघितले, भवतीं, साऱ्याहि कोकिलां पुशिलें ।

आम्हा ! तव तोलाचें भ्रमराला जमि कुणी न सांपडलें

गद्यार्थ— साऱ्या कोकिलांना विचारून पाहिलें, मोंबतालीं सर्व वृक्ष धुडाळून पाहिले, पण हे आभ्रतरो ! भ्रमराला काहीं तुझ्या तोलाचें दुसरे कोणी सांपडलें नाहीं. (सहज कुणी तरी कुणावर तरी हुरळतो, बऱ्याला पार चागले म्हणतो. पण साऱ्या पोर माणसांनी महती अशी कीं, ज्याचें प्रेम फन्कारापाखा अधिकवेळ एका ठायीं पिकत नाहीं अशा अभिनवमधुलोहम भ्रमरानें (चावट चिकित्सकानें सुद्धा) मुद्दा खूप घोषावतींहि त्या महतीपुढें शरणागति स्वीकारावी.) ●●●

आभ्रफल अन्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

आनर्ण्याभ्रफलस्तुतिं जलममृचनारिकेलान्तर
प्राप कष्टकृति तथैव पनसं जात द्विधोर्वास्तम् ॥

आस्तेऽधोमुखेव कदलमगद् द्राक्षाफल क्षुद्रता

श्यामत्व वत जाम्बव गतमदो मात्सर्यदोपादिह ॥७॥

शार्दूलविक्रीडित

आऱ्याची स्तुति ऐकुनीं जल वने त्या नारळाचें मन
कांटा ये फणसा, दुभंग वसलें वाळूक तें होउन ॥
वाके खालतिं केळ, आणि वनलीं घारीक द्राक्षें किती
काळीं लिक्कर जाभळेंहि पडलीं मात्सर्य वाढून तीं ॥७॥

गद्यार्थ—आभ्रफलाची स्तुति ऐकून नारळाच्या हृदयाचे पाणी पाणी झालें, फणसाच्या सर्वांगावर काटा आळा, वाळूक (दरबूज) घुमगलें. पेळीचें झाड सालीं पाहू लागलें, प्राथें सकोचून अगदीं सहान झालीं, आणि मात्सर्यानं जाभळे काळीं पडलीं. (यात अन्योक्तीच वैशिष्ट्य नाहीं. केवळ कथितस्पर्शानुगत वर्णन आहे.) (सज्जनाच्या महतीपुढें निंदकाची कशी गणावण उडते तें वर्णन.) ●●●

आभ्रफलान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

मा गर्व कुरु शर्करे ! तत्र गुणान्नामन्ति राज्ञां गृहे
ये दीना धनवर्जिताश्च कृपणा स्वपेयं पश्यन्ति नो ॥
आप्नोह्य मधुकूपकैर्मम फलैस्तृप्ता हि सर्वे जना
हे दाम्ये ! तत्र किं गुणैर्मम फलैस्तुल्य न किञ्चित्फलम् ॥८॥

शार्दूलविक्रीडित

घाटो गर्व न शर्करे ! गुण तुझे, राजे जरी जाणितो
तूतें निघेन, दीन अन् कृपण हे स्वर्णीहि ना पाहती ॥
मी आऱ्या ! रसपूर्ण या मम फलें संतुष्ट सारे जन !
जळ्ळें त्वद्गुण फोल ते ! फल कुणी मनुष्य कोठेंच न

गद्यार्थ— (प्राचीनकाळीं, साखर दुर्मिळ व महाग असल्याने, मूठमर भीमत व राजे लोकांनाच ती लस्य असे. आवे मान सुकाळाचे, अगदी गरीबाला मुद्दा छन्न होते. आज बहुधा साखर व उत्तम आवे एका भावान विकले जातात, ही गोष्ट निराळी) आंश म्हणजे हे शर्करे ! तुझे गुण राजे लोकच जाणतात यामुळे तुला गर्व होऊ देऊ नकोस. कारण समाजातील, दीन, निघेन, कृपण, अशा निरनिराळ्या घरातल्या लोकांना तू स्वर्णास्तुता दिखत नाहींच, आणि, माझी रसपूर्ण फलें पाऊन मात्र सारे लोक तृप्त होत आहेत. जाळ ते तुझे गुण ! मादयासारखें पळव कुठे नाहीं. (माकंदाचाचें घारे झाड लागल्यापासून, केवळ बहुजनसमाजासाठी जें जें फाय असेल तें चागलें. व मूठमर भीमत, मजबूतवृद्धा, दुर्वागदीं जें जें फाय

असेल तें सरसकट चाईट, असें म्हणण्याची जी फॅशन पडली आहे अगदी तिला संतोतत घेऊन आवा साखरेला हिणवीत आहे !)

आम्रवृक्षान्योक्ति

आयां

गाता कोकिल एव ज्ञाता च रसाल एव नियतमिदम् ।

याम्रवृक्षममुद्रायति तस्याखिपु गुलकसुकुलानि ॥ ९ ॥

आयां

कोकिल एकच गायक रसधेत्ता त्यास एक आंघाच ।

गातां हा पंचम, त्या तळवर मोहोर येई रोमांच ॥ ९ ॥

गद्यार्थ— कोकिल हा एकमेव गायक—आणि त्याचें रसग्रहण करणारा खरोखर आम्रवृक्ष हा एकच ! कोकिल पंचम स्वरात गाऊ लागतो—आणि आम्रवृक्षान्या जणू हाडातून, आम्याच्या मोहोराच्या रूपानें, अंगावर, रोमाच उभे राहतात. ■■■

(ऊस) इक्षुदण्डान्योक्ति

वसंततिलका

कान्तोऽसि नित्यमधुरोऽसि रसकुलोऽसि
किं चासि पञ्चशकार्मुकमद्वितीयम् ॥

इक्षो ! तवास्ति सकलं परमेश्वरं

यत्सेवितो भजसि नीरसतां क्रमेण ॥ १० ॥

वसंततिलका

तूं गोड, सुंदर उंसा ! रसपूर्ण सर्व

आहेस रे स्मरधनुष्यचि तूं अपूर्व ॥

हें सर्व गोड; परि एकच दोष माने

कीं सेवितां रुचि तुझी सख्ते क्रमानें ॥ १० ॥

गद्यार्थ— हे उंसा ! तू सुंदर आहेस, गोड आहेस, रसपूर्ण आहेस जणू अपूर्व असं मदधनुष्यच आहेस. हें सर्व ठीकच आहे पण तुझ्यात मला एकच उणेपणा दिसतो, तो हाच, कीं, तुजें सेवन करता करता हळू हळू (गुळाकडून बाब्याकडे) तूं नीरस होत जातोस. (सत्कान्याप्रमाणें धने धने नवतामुपैति—धणा-धणाला मग नव रखाची प्रतीति द्यावी तसें माज मुख्यांत होत नाही.) (प्रतिभा आरस वाटलेल्या कवीन) ■■■

कञ्चुकान्योक्ति (चोळी)

स्वागता

श्रीमता कपय कञ्चुक ! पूर्वं

कानि कानि सुकृतानि कृतानि ॥

जन्म यापयसि येन समस्तं

हारहृषददये हरिणाश्रयाः ॥ ११ ॥

स्वागता

कञ्चुका ! गतमवीं तप हस्तें

सांग काय घडलीं सुकृतें, तें ॥

जन्म घालयिसि सर्वेचि लुब्ध्या

हारशोभित हृदीं रमणीया ॥ ११ ॥

गद्यार्थ— हे वैभवशाली कञ्चुका ! गेल्या जन्मांत काय काय पुण्यकृत्यें केलीस तें तरी सांग, कीं ज्याच्या बळावर, हारानें मंडित अशा हरिणाशीच्या हृदयावर सारा जन्म तू घालवितोस ! (विशेषशी कर्नवगरी (निदान या जन्मात तरी,) ज्याची दिवत पडत नाही तरी बो जगाला ऐशा बाटावा अशा 'उच्च' पदीं आरुढ झालेल दिवतो अद्याल उद्देशून.) ■■■

(कपि) मार्कटान्योक्ति

उपजाति

युक्तं समायां खलु मार्कटानां शाखास्तत्पूर्णां मृदुलासनानि ।
सुभाषितं वीकृतिरातिथेयी दन्तैर्नखाग्रैश्च निपाटितानि ॥ १२

उपजाति

सभा कपींची ! तिथ योग्य होती

कांथा तलेच्या मृदु आसनें सीं ॥

अन् ओरप्राडे नख दंत यांचे

आतिथ्य तें ! स्वागत घीळूतीचें ॥ १२ ॥

गद्यार्थ— मार्कटाची सभा मरली ! तिचें झाडाच्या फांद्या याच मऊ बैठकी, नीळार हेंच स्वागताचें मधुर मापण आणि नखानीं दातानीं ओरबाटणें हेंच आतिथ्य ! अशा स्थळीं व प्रसंगीं हें सर्व योग्यच म्हटलें पाहिजे. (असंस्कारी जनसमूहांत सुसंस्कृतानें वाहून वचली अपेक्षा ठेवूं नये. गाढवाचा गोपळ व खायचा मुकाळ !) ■■■

अनुपम

हार्तं पक्षसि केनापि दत्तामशेन मकटा ।

मेदि जिघ्रति संश्लिष्य करोत्युन्नतमासनम् ॥ १३ ॥

मण्डुम

असं वरिं दिव्या हारा वधे मकट चाटुन ।

हुगुनी वेद फेकून—फरितो वर आसन ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—कुणा अश माणसाने मकडाच्या गळ्यात हार घातला । सहजिकच माकडाने तो चाटून पाहिला, हुगून पाहिला, आणि फेकून दिला, आणि आपले (लाल) कुळे वर केले । (' अरसिनेपु फवित्तिवेदनम् ' असं म्हणण्याने, एकाद्या अरसिकाची समाचना, जेव्हा, फार सौम्य वाटेले, तेव्हा या श्लोकाचा उपयोग प्रभावी ठरेल,) (बरील दोन्ही श्लोकात अन्योक्तीबरोबरच उत्कृष्ट स्वभावोक्ति आहे ।)

कमलान्योन्ति यातच कमलपत्र-कमलिनी चाविर्पयी
अन्योक्ति श्लोक १४ ते २० पर्यंत.

मालिनी

अपि दलदराधिन्द । त्यन्दमान मरन्द

तन किमपि लिहन्तो मञ्ज गुञ्जन्तु ब्रह्मा ॥

दिशि दिशि निरपेक्षस्तानकीन निवृण—

नपरिममयमन्यो ब्रान्धरो गन्धवाहः ॥ १४ ॥

मालिनी

विकसत कमला ! तू गाळिशी त्या मधूतें

पिडनि अलि करू दे मंजु गुजारयातें ॥

दश दिशि तन गंधा स्वार्य सोडून, नेतो

अलगवि तन यधू गंधयाही सदा तो ॥ १४ ॥

गद्यार्थ— हे उमलत्या कमला ! तुझा गळणारा मध चाटीत सुगे तुझ्या मोकळी मंजु गुजारव करीत खुशाल रूजी घालेत ! परंतु तुझ्यापासून फयाचीही अपेक्षा न करता, तुझी सुगंध (वीरि) दशदिशात पसरविणारा हा गंधवाह म्हणजे वारा तुझा आगळाच (पराबुरा) यधू (मिर) आहे हें नीट ध्यानात घे ! (स्वार्थासाठी चाटुगिरी करणाऱ्याचा आपले मित्र समजणाऱ्या मोजक्या भीमताना, त्याचे खरे मित्र कोण हें सांगण्यासाठी ही अन्योक्ति आहे)

उपजाति

रे पद्मिनीपत्र ! भनचचरित्र चित्र प्रतीमो वयमत्र किञ्चित्
त्व पद्मजन्मापि यदृच्छामात्रादपि स्पृशस्त्यम्बु न पङ्कसङ्गि १५

इन्द्रवज्रा

हे पद्मपत्रा ! तव हें चरित्र

वाटे मला अल्प तरी विचित्र ! ॥

पकात दैव जरि जन्म तूतें

न स्वार्थिणी पकिल तू जलातें ॥ १५ ॥

गद्यार्थ— हे कमलपत्रा ! तुझी वागणूक, मला तरी योढी जगावेगळीच वाटते. दैवयोगाने, तुझा जन्म बरी चिखलात झालेला असला, तरी, तू चिखलगिऱ्या पाण्याला स्वार्थसुद्धा करीत नाहीस. (हलक्या कुलात जन्मलेल्या व वाईट सगळीत वाढलेल्या पण आपले चरित्र विशुद्ध ठेवणाऱ्या सज्जनाला धन्यवाद !)

पुष्पिवाद्या

रुचिरतिरुचिरा शुचित्वमुच्चै शिरसि धृत स्वयमेव शङ्करेण

कमलिनि । मलिनीरुपि कस्मान्मुखमिदमिन्दुसुदीक्ष्य

लोककान्तम् ॥ १६ ॥

पुष्पिवाद्या

अति मधुर छटा शुचित्व उच्च

शिरि धरिल स्वयमेव शङ्करें ॥

कमलिनि ! मलिनत्व का मुखास ?

जनसुखकारक पाहूनी विधूस ? ॥ १६ ॥

गद्यार्थ— ज्याला वण अति सुंदर, पावित्र्य अतिशय धोर, ज्याला स्वयं शङ्कराने आपल्या शिरावर धारण केले आहे अशा, सर्व जगाला सुखदायक चंद्रालाहि पाहून, हे कमलिनि ! तुझ्या सुखाला अशी मलिनता का बरे ? (कमलें चत्रोदयास मिळाले) (काही नवदण, दुरापाय दीकाकार, कां, ज्यांना नित्यिहि मंदय दिसत, गुणाच डोंगर दिसले तरी ते नाक मुरडा वयाचेच, अशांना उद्देशून ही अन्योक्ति आहे ।)

वमतलिका

लक्ष्मीः स्वय निरसति त्वयि लोकपारी

मित्रेण चापि विदितीऽसि द्दानुराग ॥

बन्दीन गायति गुणास्तन चञ्चरीक

क पुण्डरीक ! तन साम्यमुरीकतोनि ॥ १७ ॥

वसंतविलका

लक्ष्मी स्वयं निवसते जिय लोकघात्री
मित्रासिही तव दिसे परिपूर्ण मैत्री ॥

भाटापरी तव गुणस्तुति भ्रंग गाई

हे पुंडरीक ! तव साम्य कुठें कुणाही ! ॥ १७ ॥

गद्यार्थ— जगताचें धारण करणारी लक्ष्मी स्वयं तुझ्याच वसति करते; मित्राची (सुप्रीची) मित्रराष्ट्राची ही तुझी हृद प्रीति दिसून येत आहे. भाटाप्रमाणें भुगे तुझें गुणगान करीत आहेत. हे कमला ! तुझे साम्य हुसव्या कोणाला दिसणार आहे ? (कसलेंच न्यून नसलेल्या सर्वतोपरी भाग्यशाली माणसाला उद्देशून— बहुधा कोणा राजाला उद्देशून कोण्या कवीने बलोकरविला असावा.)

●●●

शार्दूलविक्रीडित

एकस्मिन्ननिराशयो समजनि स्वच्छे सरोवारिणि

भ्रात. सद्गुणधुनेन कानिचिदहान्यत्र व्यतीतानि नौ ॥

लब्धं तामरस ! त्वया मृगदृश लीलान्तसत्सपद

शैवाल विह्वलमि पामरनधूपादाहते पायसि ॥ १८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

एका स्वच्छ सरोवरांत अपुला झाला असे जन्म रे
गेले गोड इथें कितीक दिन रे मैत्रीमयें आपुले ॥
नारीजात सदा प्रसाधनपर्दी पझा ! तुला ठेविते
मी शेवाळ इथें जळांत डुलतें छुद्र स्त्रियांच्या पदें १८

गद्यार्थ— (शेवाळ कमलास म्हणतें—) एकाच स्वच्छ सरोवरात तुझा आणि माझा जन्म झाला. माऊ ! याच ठिकाणीं तुझे व माझे किती तरी दिवस, मधुर मैत्रीसुखात गेले. पण हे कमला ! तुला मान हरिणालींच्या सौंदर्यवर्षक साधनात स्थान प्राप्त झालें आहे आणि मी शेवाळ मात्र, छुद्र स्त्रियांच्या पायांनीं दबळलेल्या पाण्यांत, दफळून तिळडे दबळले जात आहे ! (दोन सारख्या सावणीं एक, मायशाली, मोठ्या पदाला नदतो; व दुसरा समाजाने लाथाडून जातो; दोन सारख्या बहिणींपैकी एक राजाची राणी होते, व दुसरी निचारी दारिद्र्याचे वध उपशीत असते. 'दो फूल साय फूले, किमन्नु ज़ुद ज़ुदा है' । या वैपम्याला उद्देशून.)

●●●

शायं

मधुप इव मास्तेऽस्मिन्मा सौरभलोभमम्युजिनि । संस्थाः ।
लोकानामेव मुदे महताऽप्यात्माऽमुनाऽर्जिता नीतः ॥ १९ ॥

शायं

मधुपापरि या मरुता सुगंधलोभी असें न गण नल्लिनी !
जगदानन्दास्तवची याचक हा होइ थोरही असुनी १९

गद्यार्थ— हे कमलवेळी ! भ्रमर जगा (मधाचा) लोभी, तसाच बारा हा सुगंधाचा लोभी; अशी समजूत तू करून घेऊ नकोस. वास्तविक, हा अतिशय थोर असून यानें केवळ जगदानंदकारक काय करण्यासाठीच, ही याचकवृत्ति स्वीकारलेली आहे. (पोटाची रडणीशी भरण्यासाठी याचक येतात, व घरेचें सुखी असून, केवळ शकाचांसाठी याचना करणारे येतात त्या दोघांनाहि एकाच मापाने मोजणाऱ्या भीमताना उद्देशून.)

●●●

शार्दूलविक्रीडित

नीराकिर्मिलतो जनिर्मधुरता रमासुखस्पर्धिनी

वास किं च हरेः वरे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ॥

सर्वस्व तदहो महाकविगिरा कामस्य चाम्मोदह !

त चेष्टीतिमुरीकोषि मधुपे तत्त्वा किमाचम्भोहे ! २०

शार्दूलविक्रीडित

जन्म स्वच्छ जळीं ; तुझी मधुरता स्त्रीच्या मुखाचे परी
विष्णूच्या करि वास, गंधहि असा कीं देयचित्ता हरी ॥
पझा तूं मदननास सत्कविसही सर्वस्व होसी, परी—
बोलूं काय ? तुला जर प्रणय रे या क्षुद्र भुंग्यावर २०

गद्यार्थ— हे पझा ! स्वच्छ जळात तुला जन्म झाला, सुंदरीच्या मुखासारखी मधुरता लाभली, भीविष्णूच्या हातांत वसतिस्थान मिळालें, देवाचें चित् हरण करणारा मधुप लाभला, आणि तू महाकवींच्या वाणीचें व मदनाने सर्वस्व होऊन बसलें तरी क्षुद्र भुंग्यावर जर तुझें प्रेम जडलें तर आम्ही म्हणायें तरी काय ? (सर्वगुणसंपन्न रागकव्यांचे हलकट माणसावर प्रेम बढायें निंचा सर्वगुणसंपन्न सच्चदानें एतत्या धुत्राशीं मैत्री करावी व ती सोडात येऊ नये अशा प्रसंगाला उद्देशून.)

●●●

करीरान्योक्तिअनुष्टुप

किं पुष्प किं फल चास्य करीरस्य महात्मन ।
येन बृद्धि समासाद्य न कृत पत्रसंग्रह ॥ २१ ॥

अर्था

धोर करीर महात्मा पुष्प कुठें यास वा कुठें फलही ? ॥
इतुकी उन्नति पावुनि केला यानें न पत्रसंग्रहही ! २१ ॥

गद्यार्थ— (करीर नावाचें एक मोठें वाटणारें काटेरी झाड, याळा पानें फुलें फळें कोहीच लागत नाहींत.) ह्या महात्म्या करीराला कुठली फुलें आणि कुठली फळें ! एवढा मोठा होऊन यानें नुसता पत्रसंग्रह सुद्धा केला नाहीं ! (चांगल्या व वाईट दोन्ही अर्थानीं ही अन्योक्ति घेता येईल. रत्ना निरंजम मनुष्यानें—धन संपत्ति तर साचविळी नाहींच पण मोठ्या पदाचा ध्वन साधी उपजीविका सुद्धा मिळविली नाहीं, इतकी अपरिमह कृति ! असे गुणगान हें होईल, किंवा कुस्मितापानें हा एवढा योगा वाटला, तरी, इतर ऐश्वर्य राहो, पण, चार पोण्याची पानें (पत्रसंग्रह) सुद्धा, बियांकांसाठीं यानें जमविळी नाहींत असेंहि म्हणता येईल.)

कलशान्योक्तिशादूलविक्रीडित

भ्रात काञ्चनलेपगोपितबहिस्ताम्राकृति सर्वतो
मा भैषी कलश । स्थितो भन चिर देवालयस्वोपरि ॥
ताम्रत्व गतमेव काञ्चनमयी कीर्ति स्थिरा तैः शुभा
नान्तस्तत्त्वनिचारणप्रणयिनो लोका बहिर्मुद्रय ॥ २२ ॥

शादूलविक्रीडित

आच्छादी तय तान्त्रदेह कलशा ! सोनें चढ्याजुनीं
राहा तू स्थिर मदिरावर अता, भीती नसो त्वन्मनीं ॥
'सोन्याचा' तव कीर्ति ही स्थिर असे, तावें वसे लोपुनी
पाहीना कुणि आतलें, जन भुले याहेरचें पाहुनी ॥ २२ ॥

गद्यार्थ— हे कलशा ! (देवळावरच्या कलशा !) तुझा मूळचा तान्यानें पडविलेला देह सोन्यानें पोहीकडून आच्छादून टाकलेला आहे. (सोन्याचा तुझ्यावर मुलामा घेलेला आहे.) त्यामुळे तुला आतां मिण्याचें मुळीच कारण नाहीं तू खुब्याल देवमदिराच्या मिरावर मिराळ राहा. तुझे ताम्रत्व गेलें

आहे. 'तू सोन्याचा आहेस' ही तुम्ही कीर्ति आता बदमूल होऊन बसली आहे. सर्वसाधारण माणसाना भाजल्या तत्वाचा विचार करण्याची मुळीच आवड नसते—ते स्वभावात च बहिर्मुद्रय म्हणजे बाहेरच्या देखाव्यावर हुळणारे असतात ! (मूळात स्वतःची पात्रता नसता बहिःस्थाने उच्च पदीं चढणाऱ्यांना उद्देश्य. एखाद्या लोकप्रिय पक्षानें उभे केलेले नालायक उमेदवार, शेवट लावलेले दगड, निवडून येतात, एवढेंच नव्हे तर मनीमुद्रा होतात. हाहि ताच्यावरील सोन्याच्या मुलाम्यानें, कलशाचा 'कलश' झाल्याचा प्रकार !)

***

अर्था

ढढतरगलननिबन्ध कूपनिपातोऽपि कलश ! ते धन्य ।
यज्जीवनदानैस्त्व तर्पमर्थ नृणा हरसि ॥ २३ ॥

अर्था

घेउनि फास गळ्याला, धन्य तुजें कूपपतनही कलशा !
की तू जीवनदानें तृष्णातार्तांची निचारितोस तृपा ॥ २३ ॥

गद्यार्थ— हे कलशा ! स्वताच्या गळ्याला घट फास लावून येऊन, स्वतः विहीरीत खोल जाण्याचें अथ पतनहि पत्करतोस, तें पतनसुद्धा केवढें धन्य म्हटलें पाहिजे. कारण तू जीवनदानान (पाणी देण्यान) तृष्णात्याकुल अशा जनांचें दुःखहरण करतोस । (सकार्यास्तव कष्ट कष्टणारे, देशशत्रूत्यासाठीं पायीं जाणारे देशभक्त असेच इतरांना जीवन देतात व स्वतःच्या गळ्याला लागणाऱ्या फासाला धन्य करतात.)

***

कल्पवृक्षान्योक्तिशादूलविक्रीडित

औदार्यं भुनक्त्येऽपि निदित सभूतिरभ्योनिचे—
वर्षोऽसौ नन्दनरानने परिमलो गीर्माणचेतोहर ॥
एव दातृगुणोक्तं सुस्तरो सरोऽपि लोकोत्तर
स्वादर्थिप्रतार्थितार्पणविधावेक्षो विवेको यदि ॥ २४ ॥

शादूलविक्रीडित

ज्याची त्यात उदारता विभुवर्नी—जन्मे समुद्रामधें
राहे इन्द्रवनात—मोहित करी देवांस सौरभ्य तें ॥
सारे कल्पतरूंत दातृगुण दे उच्छ्रष्ट होते, जर—
पाषाणाज विवेक एकचि कधीं दातृ शके तो तर ! ॥ २४ ॥

गद्यार्थ— ज्याची उदारता सगल्या त्रिमुक्ताला माहीत आहे; ज्याला समुद्रमयनाचे प्रसंगी क्षीरोदधीत जन्म लाभला; ज्याचे बसतिस्थान नन्दनवन; ज्याचा सुगंध देवाचें सुद्धा चित्त हरील असा; अशा रीतीने दातृयुगप्रधान गुणसमुच्चय या कल्पतरूचा मोठा अपूर्वच ठरला असता—जर याचकाना दान देण्यात यावें केवळ एक पात्रापात्रविवेक दाखविला असता तर ! (आल्या गेल्याला, “भाई भाई” म्हणून मिळ्या मारणारे, पात्रापात्रविवेकशून्य आजही आहेतच. प्रत्येक मत्काला, तो मागेल तें देत राहून, सर्व संधीवर उडत्यासुटत्या आपत्ति आणणारे मोठे शस्त्र, पूर्वीही होतेच, त्यांना उद्देशून.)

●●●

शारदूलविक्रीडित

स्वलोकित्य शिखामणिः सुरतरुप्रामस्य धामाद्रुत
पौलोमीपुरुहूतयो परिणति. पुण्यावलीनामसि॥
सत्य नन्दन ! किं विद सहृदयैर्नित्य निधिः प्रार्थ्यते
“त्वत् खाण्डवज्ज्वाण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानरः” ॥ २५ ॥

शारदूलविक्रीडित

स्वर्गा भूयण, धाम अद्भुत सदा तू देववृक्षाप्रति
पुण्याचें फल तू असें तुज शची अन् इद्र हे मानिती ॥
याळा ! सर्व खरे, परी सहृदय हे ब्रह्मास हें प्रार्थिती—
कीं, “वैश्वानर दग्धखाण्डव असा स्पर्श न तूतें
कधी” ॥ २५ ॥

गद्यार्थ— बाळा कल्पतरू ! तू स्वर्गास मत्कामरील रत्ना-
ममाणें भूयणभूत आहेस, सर्व देववृक्षामध्ये अष्ट आहेस;
प्रत्यक्ष इद्र व इद्राणी ठेला, स्वतःच्या पुण्यासाठीचें फल
मानतात, हे सारे खरे ! परंतु सहृदय, सज्जन ब्रह्मदेवाची अशी
प्रार्थना करीत असतात, कीं, खांडववन जाळणारा तो वैश्वानर
वधवा, तुझ्यापासून दूर असे !

(इतरांना, जे मार्गाचें तें देणारा कल्पतरू, पण
स्वस्वरक्षणाची, काही, त्याने व्यवस्था केलेली दिसत नाही.
अन्यथा, इतरांचें ईषित देणाराला, स्वस्वरक्षणाचीही —अग्नीनें
मुद्दा स्वतःला जाळू नये—अशी व्यवस्था करून घेता गाली
असती. पण मग आत्यंतिक औदार्याला ब्रह्म लागला असता
ना ! आत्यंतिक अहिंसेच्या आग्रहापायी, गांधींनीं, शेवटच्या
दिवसात, हिंदुस्थानची सारी राजसत्ता हातीं असतानाही
स्वस्वरक्षणासाठी आरक्षकव्यवस्था नाकारली, व, पाकिस्थानला

कोट्यवधि रुपयाची औदार्याची खेपट चाकू ठेवली; त्यावेळीं
त्याच्या अनुयायांना जी मीति पोटात बाटत होती, तिचें
हुवेहुव चित्र या मन्योर्चीन नाही का !)

●●●

अनुष्टुभ्

कल्पवृक्षोऽपि कालेन भवेद्यदि फलप्रदः ।

को विशेषस्तदा तस्य वन्यैरन्यमहीरुहैः ॥ २६ ॥

अनुष्टुभ्

कल्पद्रुहि उदायनें फलदायी ठरे जर ।

त्याच्यात अन्यवृक्षांत काय भतर हो तर ! ॥ २६ ॥

गद्यार्थ— (जें मार्गाचें तें तात्काळ देणारा हेंच तर कल्प-
द्रुमाचें वैशिष्ट्य.) कल्पद्रुमसुद्धां जर सावकाश कालान्तरानें
फलदायक होणार असेल, तर मग, रानातल्या इतर झाडांत व
त्याच्यात अंतर तरी काय ! (याचकाला, याचनेचें दुःख फारसे
मोगावयाच न लाबता, तात्काळ दान देणारा, अशी ज्याची
कीर्ति. अशा कोण्या दात्यानें त्या कीर्तीत न साजेजे, वर्तन
केल्यास, त्यास उद्दे न)

●●●

वैतालीय

न मया रचित तवालवाल
पयसा वा विहितस्तवामिषेक ।

अपि कल्पतरौ ! परोपकारे
भवतो विश्वविलक्षण प्रकार ॥ २७ ॥

वैतालीय छंद

तुज मी रचिलें कधीं न आलें
कधीही या न जलाभिषेक केलें ॥

परि कल्पतरौ ! परोपकार
करिशी हाच विलक्षण प्रकार ॥ २७ ॥

गद्यार्थ— हे कल्पतरू ! मी तुझ्या मुळाशी कधीं आलें
केलें नाही; किंवा, कधीं साधेपानें, तुझ्यावर पाणी छिपडलें
नाहीं. (इतरां मी तुझ्याशीं तृप्तपणें अनास्थेनें वागलों;)
तरी परोपकार करण्याचे बाबतीत (दुसरा आपल्याशीं पत्ता
वागला हें लक्षात न घेतां, समजूतीनें तू वागतोव,) हा प्रकार
मात्र फार लोकविलक्षण म्हणता पाहिजे. (आपण कसेंहि
परचेपणान वागलों तरी भिय, बहु भगिनी, माता, पिता,
इत्यादि, आपल्यावरील प्रेमान अंतर पडूं देत नाहीत, असा
अनुभव येतो, तेव्हाचे पश्चात्त इद्रयाचे हे उद्गार आहेत.)

●●●

कस्तूरिकान्योक्ति

मालिनी

अथि वत गुरुगर्वं माम् कस्तूरि ! यासी—
रखिलपरिमलानां मौलिना सौरभेण ॥
गिरिगहनगुहायां कीनमृत्यन्तदीनं
स्वजनकममुनेव प्राणहीनं करोषि ॥ २८ ॥

मालिनी

तुज मच बहु होचो गर्व कस्तूरि ! साचा,
अखिलपरि मळांच्या श्रेष्ठ त्वत्सेरभाचा ॥
गहन गिरिगुहान्तीं जो लवे आश्यासी,
गरिय तव पित्याचा प्राण त्यानेंय घेसी ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—हे कस्तूरी ! जगातल्या सर्व सुगंधात, तू श्रेष्ठ आहेस, या गोष्टीचा, तू फार गर्व धरू नकोस.—कारण, पर्वताच्या खोल खोल गुहात, आश्यायर्थ लपून असणाऱ्या, अतिशय दीन अशा तुझ्या जनकाच्या प्राणहानीला, हा तुला सुगंधच कारणीभूत ठरतो (हे लक्षात ठेव !) (आपल्या मुलाच्या सद्विद्यासंपन्न, सद्गुणसंपन्न मरण्यासाठी मातापित्यानीं आपल्या सर्वत्वाचा होम करून, सर्वतोपरी 'जिवत मरण' पत्करिले, याची जाणीव न ठेवता, स्वतःच्या गुणसंपन्नतेचा गर्व बाहणाऱ्या कृत्त्र मुलास उद्दिष्ट.)

●●●

मन्दाग्रान्ता

जन्मस्थान न खलु निमल वर्णेनीयो न वर्णो
दूरे पुंसा वपुषि रचन् पङ्कशङ्कां करोति ॥

यद्यप्येन सकलसुरभिद्रव्यगर्वापहारी

को जानीते परिमलगुणः कोऽपि कस्तूरिकायाः २९

कार्तिल्विनीविव

जन्मस्थान न शुद्ध ; रंगहि फर्धी वर्णू नये जो कुणी
घाटे ही दुखनी जणू चिखलशी देहावरी लावुनी ॥
हे सारें, परि गर्व ही हरितसे साऱ्या सुगंधांतला
कस्तूरींत कळे न गंधगुण हा आला कसा कोडला ! २९

गद्यार्थ—कस्तूरीचें जन्मस्थान (हरिणाची नाभि) बराचें तर तें शुद्ध नव्हे, रंग बगळा तर तो कुणी वर्णू नये असा. कुणी जर अंगावर लावली, तर दुखून चिखल फसल्यासारखें वाटवें, हे सर्व असले तरी तिला सुगंध मान अखिल जगताच्या साऱ्या सुगंधी द्रव्यांचा गर्व हरण करील असा ! हा अपूर्व सुगंधगुण तिला कसा कोटून प्राप्त झाला ते कोण सांगू शकेल ! (इत्युक्ता

कुळात जन्मलेल्या, वर्णानें, रूपानें, सुंदर तर नव्हेच, पण, कुरूपच असलेल्या, पण, सद्गुणानीं सर्वश्रेष्ठ ठरणाऱ्या कोण्या अलौकिक व्यक्तीस उद्दिष्ट.)

●●●

काकान्योक्ति

वसंततिलका

कृष्णं वपुर्वहतु चुम्बतु सफलानि
रम्येषु संसतु चूतवनान्तरेषु ॥
पुंसोऽनिलस्य चरितानि करोतु कामं
काकः कलध्वनिविधौ स तु काक एव ॥ ३० ॥

वसंततिलका

काळा असो; मधुर खात असो फळें तो
आम्रांत रम्य वसतीही करो यनान्तीं ॥
हे कोकिलासम फरी जरि काक सर्व
काढी ध्वनीच परि केवळ "काव ! काव ! " ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—कावळ्याचा रंग काळा असो; तो मधुर फळें खात असो; रम्य आम्रवनात वसतीही करो; हे सर्व कितीही तरी कावळ्याचें, कोकिला सारखें दिसत असलें, तरी, सोंबातून ध्वनि कदाही तो मात्र 'काव ! काव !' (योर माणसाचें, इच्छा कितीही प्रसन्नपनीं, हीन माणसानें, सोंग माणलें, तरी, प्रसन्न इच्छाचे वेळी योर तो योर, हीन तो हीन हें उघडकीस नसतानाच राहात नाहीं !)

●●●

वैवालीय

विचित्रे विशेषगर्हणीयः

कट ! त्वं रट कस्तवापराधः ! ॥

सहकारतरी चकार योऽसी

सहवासं सलेन कोकिलेन ॥ ३० अ ॥

वैवालीय

तुज कोकिलसंगती जयांन
दिखली आसन्नतरुपरीच तेणें ॥

विधि निंद्यचितो ठरे चिदोप

रट काका ! तज यांत काय दोष ? ॥ ३० अ ॥

गद्यार्थ—आऱ्याच्या शाळावर ज्या ब्रह्मदेवांनं तुझी कोकिलादीं संगत घडविली (आणि तूहि कोकिलासारखेंच मधुर कडून करदील असा खोश्याच अपेक्षा बनमानगटत उपज केल्या व साहित्यिक त्या फलत्या पावडल) तो ब्रह्म-

देवच विरोप दोषी उरतो ! हे कावळ्या ! तू आपला कावकाव कर. तुझा यांत काय दोष ! (नीट लखवी न पाहता अगदीन निवृष्ट गुण्याच्या माणवाला मोठ्या यदावर बसविलें, व, त्याच्या-कडून अपेक्षाभंग झाला, तर, दोष कोणाचा ?)

शार्दूलविक्रीदित

काक ! त्वं फलनम्रमास्रनिपिन दैवात्समासादन्य
किं कर्णो बधिरिकरोपि परुषकैकारकोलाहलः ! ॥

मीनं चेदवलम्बसे रतभरप्रक्षान्तपुंस्तोफिल-

भान्त्याप्रि त्यपि संचरन्ति न कथं मुग्धाः कटाक्ष-

च्छटाः ! ॥ ३१ ॥

शार्दूलविक्रीदित

लामोनी फलनम्र आस्रवन हें काका ! सुदैवें असे कां फानां किटवून टाकिसि फुका काकारवें कर्कशें घेसी मौन तरी रतातें जणु तू कोकीळसा भासुनी मुग्धांचे तिरपे कटाक्ष न च कां घेसील आकपुनी ३१

गद्यार्थ— हे काका ! फलमरानें वाकलेल्या भाव्याच्या झाडाची, राईची राई, सुदैवाने तुला लाभली असता, येथे बसत तू आपल्या कर्कश काकारवांनी. कां उगाच, कान विटवून टाकीत आहेस ! तू जर गप्प बसलास, तर, रतातें कोकिळच वाढून मुग्ध कोकिळाचे प्रेमळ कटाक्ष, तू आपल्याकडे आकर्षून घेऊ शकणार नाहीस का ? (पण मूर्खाला, आपलें तोंड, नको तेथें, व, नको त्यावेळीं उघडून, आपला मूर्खपणा जग-जाहीर करण्याची जन्मजात खोड असते ती जाणार करी ! मौन धारण घेई, तर, कित्येक अश सुद्धा, मुळात खपून जातात, हे आपण पाहात नाही का !)

उपजाति

काकस्य गात्र यदि काञ्चनस्य
मापिक्यारत्नं यदि चञ्चुदेशे ॥

एकैकपक्षे प्रथमं मणीनां

तथापि काको न तु राजहसः ॥ ३२ ॥

उपजाति

सर्वोप झालें जर सोनियाचें
चोर्चीत गुंफुं जरि रत्न साचें ॥

पेक्षांत रत्न जडलीं त्यास

तरीही तो काक न राजहसः ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ— कावळ्याचें शरीर जरी सोन्याचें केलें, चोंच रत्नाची केली, दोन्ही पल रत्नानीं गुफिले तरी कावळा कांहीं राजहस होत नाही. (तेथें पाहिजे जातीचें. सौंदर्य आणता येईल पण गुण कोटून आणणार ! सोन्यारत्नानीं मदविला, तरी, कावळा, दूध, पाणी, निराळें करूं शकेल काय !)

अनुष्टुभ्

“वयं काका वयं काका” इति जल्पन्ति वायसाः ।

तिमिरारेस्तमोहन्तु शङ्कातद्धितमानसा ॥ ३३ ॥

अनुष्टुभ्

“काक आम्ही ! काक आम्ही ! न हो आधार” हें असें ज्योत्स्नेत बोलली काक तमोह्नराशिमीतसे ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ— (चादण्यान कावळे कावकाव का करतात यावर उल्लेख.) चंद्र हा अंधाराचा नाश करणारा; कावळ्यांचा व अंधाराचा राग एक. तेव्हा चंद्र उगवला, कीं, रासादृश्यानें, अंधाराबरोबर आपल्याहि नाश व्हावयाचा, या भीतीनें वणु काय चादण्यात (“आम्ही अंधार नाही.) आम्ही कावळे, आम्ही कावळे ! ” असे तमोनाशी चंद्राला नीट बजावण्यासाठी, ‘काव काव’ असा ध्वनि, कावळे करीत असतात.)

अनुष्टुभ्

तुल्यवर्णच्छदे. कृष्ण सङ्गतः किल कोकिलः ।

केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते ॥ ३४ ॥

अनुष्टुभ्

काळा त्यांसम वर्णानें मिसळें कोकिलान्मधें ।

ओळखी कोण काकाला जर तो न स्वयं बघे ? ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ— सारखाच रयाचें आवरण असलेल्या कोकिलान्मधें, काळा कावळा मिसळला असता, तो स्वता तोंडातून, कावकाव ध्वनि जर न काढील, तर त्याला कोण ओळखून काढू शकेल ! (पण गप्प बसेल तर तो कावळा फसला !)

शार्दूलविक्रीदित

किं केकीच शिखण्डमण्डिततनु ! किं शिवत्पाठकः !

किं वा हस इवाङ्गनामतिपुरुः ! शरीरं किं मुत्स्यनः ! ॥

किं वा हन्त ! शकुन्तराजपिस्त्वत् कर्णामृणं सिञ्चते !

काकः केन गुणेन काक्षनमये व्यापारितः पञ्जरे ! ॥ ३५ ॥

सुमंदारमाळा

मयूरापरी काय यातें पिसारा ?

वदे काय हा पोपटाचे परी ?

स्त्रियां चाल दावी असा हंस कां हा ?

कुठें तुल्य साळुंकिशीं सुस्वरीं ? ॥

करी, पक्षिराजा मशा कोकिळाच्या

परी काय कणीं सुधासिंचन ?

सुधर्णाच्या पंजरीं ठेविला काक

हा कोणत्या तडूणा पाहुन ? ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ— (कृष्णा मूर्खनें शेन्याच्या पिंजऱ्यात कावळा ठेवलेला पाहुन कवि विचारतो—) वाला काय मोरगारला सुवर पिसारा आहे ? हा काय पोपगारला बोळू शकतो ? स्त्रीजातीला सुवर ललित गति गुरूवारला दाखविणारा हा काय हंस आहे ? हा काय साळुंकिसारखा सुस्वर गाऊ शकतो ? किंवा पक्षिराज कोकिळामार्गां हा काय कानामध्यं असुतसिंचन करू शकतो ? यापैकी, एकहि, हा जर करू शकत नाही, तर मग या कावळ्याचा कोणता गुण पाहुन, वाला, मोठ्या दिमागाने, शेन्याच्या पिंजऱ्यात ठेवण्यात आले आहे ? (अर्थाधीं अर्थांअर्थां सत्त्व नवगाराला अर्थमंजरी, कादंबरीलेपकाळा शेत कीमती नेमले जाण्याचे प्रकार पाहिले म्हणजे या अन्योक्त्याची आढळण होणारच.)

●●●

(काजवा) खद्योतान्योक्ति

चिह्नरिणी

जगच्चक्षुस्तेजोनिधिरखिलमाकाशमभितो

मयूरीक्रामन्नपि मनसि मान न वहते ॥

जिह्वा खद्योत ! ख ? नित्यं जिह्वी ते गतिरदो ?

क्षित्यतेज पुच्छे ! तदपि बत गर्वेण वलसे ॥ ३६ ॥

सिखरिणी

जगच्चक्षुस्तेजोनिधि, सखल आकाश फिक्की

स्वतेजानें व्यापी, तरि मुळि न त्या गर्वहि मनीं ॥

कितीसा तू ? व्योमीं गतिहि तव पद्योत ! कितीशी ?

किती दीप्ती पुच्छीं ? तरिहि किती गर्वें मिरविशी ? ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ— सर्व जगाचा नेत्र, व तेजःचा निधि, अशा तो महान् धर्म, सर्व आकाश उत्पन्न, आपल्या किरणानीं त्याला व्यापून घेतो,— परंतु त्याच्या मनाला गर्वाचा स्वर्ध सुद्धा नाही ! आणि, हे काजवा ! अरे तुला जीव तो वेवदासा !

आणि आकाशात तुम्ही मरारी तरी कितीशी ! तुम्हा शेषटीत तेव तरी केवढेंसे ! आणि तरीहि मोठ्या ऐटीत मिरवतो आहेस ! (गुरु अत्यंत विद्वान् पण प्रसिद्धिविन्मुख अणवा पण अर्चा हळकुडांने पिबळ्या शानलवदुर्विदग्ध झालेल्या शिष्याने आपली मिमी जगमर बाजवावी या व अशा स्वल्पाच्या अनेक घटनांना उद्देशत)

●●●

कुटजान्योक्ति

गद्यार्थ

समुपगतवति दैवादवहेलं कुटज ! मधुकरे मा गाः ।

मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दलामप्य महामान्यः ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ

दैवें अलि ये जवळीं, त्याचा कुटजा ! करीन अपमान ।

मधुनं तुडुंब पेशीं कमलेही यास देति घडुमान ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ— (कुटज हे एक झाड आहे. त्याच्या फुलात गुगुध किंवा मध गमल्याने नाहलाज शाखाशिवाय गुगे त्याकडे फिक्त नाहीत.) हे कुटजा ! तुम्हा दैवानें भ्रमर आज तुजकडे आला आहे, तर त्याला तू य कश्चित् समजून त्याची अवहेलना करू नकोस. (तुम्हापाशीं मध नाहीच. परंतु) मधानें तुडुंब भरलेल्या अशा कमलाना सुद्धा, घडुमान देण्याच्या पानतेचा, हा, वाटो. (आपल्याकडे आलेल्या शाखातुम्हा अतिथीची, खरी माहीती, आपणास माहीत नसल्याने, किंवा मूळचा योर माणूस, स्वकार्यार्थ सहाय्ययाचना, करण्यास आला असता, त्याची थोरवी आपणास अज्ञात असल्याने, आपण त्याचा अवमान करण्याचा संभव असतो, त्यास उद्देशून. भावण मालात परमेश्वर याचक होऊन येत असतो, तेव्हां कोणालाच विन्मुख पाठून नये, अशी बायकातून समजूत आहे, तसेच हें.)

●●●

(कुत्रा) कुम्कुरान्योक्ति

इदमत्रा

नैर्गुण्यमस्यैवमशाशुचित्य रम्याचरन परकुत्तितत्वम् ॥

अवग्यो गृहीनं तिसु नाम मूर्खैर्विषम्य एनाय शुना न

जाने ॥ ३८ ॥

इदमत्रा

अस्वच्छता दीर्घं नि चंचलत्व, मार्गी भ्रमंती पर-

कुत्तितत्व ॥

ही, मूर्ख येती कुतऱ्याकडून किंवा घडे त्याउलट, कळेन

गद्यार्थ— ब्रूयणा, नाचरेपणा, घाणेरडेपणा, मार्गांतून फिरणें, दुसऱ्याचें उणें पाटीत बसणें—हीं सर्व कुत्र्याकडून मूर्खानीं उचलिलीं, किंवा, मूर्खीकडून कुत्र्यानीं उचललीं, हे काहीं समजत नाही. (त्याच्यात तत्तम ठरविणें कठीण !)

भाषा

शोक मा कुरु कुन्कुर ! सचेष्ट्वहमधम इति मुधा साधो !
कष्टादपि कष्टतर दृष्ट्वा शान कृतप्रनामानम् ॥ ३९ ॥

भाषा

कुत्र्या 'कृतप्ल' नामक नीचचिन्ता नीचांत जो, तथा यशुनी शोक न कर हे श्वाना ! 'पशंत मी अधम' या विचारांनीं ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ— हे श्वाना ! 'सर्व प्राण्यांत मीच अधम' असे वाटून, तू आपल्या मनात उगाच शोक करू नकोस. नीचांतली मीच 'कृतप्ल' नामक कुत्र्याची एक जात आहे, (ती तू अजून पाहिली नाहीस, असे दिसते.) ती एकदा दृष्टीस पडली की, तुझी तुलाच वाद लागेल, की, आपण किती तरी बरे ! उगाचच स्वतः ला वाईट समजत होतो.

(या शिवाय पहिल्या खंडातील प्रकरण १४ श्लोक ७ खंगू ल्वाल्ममध' हा श्लोक पाहावा.)

कुण्डल्यान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

यद्युरै हानिलाग्निशस्त्रसलिलैश्चैर्ग्री तपो दुष्कर-
तस्यैतत्फलमीदृश परिणत यज्जातरूप वपुः ॥
मुग्धापाण्डुकपोलचुम्बनसुख सद्गन्ध रत्नोच्चैर्मा
प्राप्त कुण्डला वाञ्छसे किमपरयन्मूढ दोलायसे ? ॥ ४० ॥

शार्दूलविक्रीडित

वायू-अग्नि-जलात, शस्त्रहत, तू केलेंस जें दुष्कर-
मोठ्या त्याच तपें, सुवर्णवपु हे लाभे तुला सुंदर ॥
गाळीं चुंबन लाभलें तरणिच्या, रत्नांसवें मिश्रता,
इच्छाकाय उरें म्हणून तुलसी हे कुंडला ! तू मातां ? ४०

गद्यार्थ— हे कुंडला ! वायु, अग्नि, जल (वायूनें फुल्ल जाऊन अग्नीत वापविला जाऊन, पाण्यात गार वेळ जाऊन) यात, तयेंच शस्त्रहत (हातोड्याचे ठोकें खाऊन) होऊन तू

जें मोठें दुर्बल तप केलेंस, त्याचें परिपक्व फल म्हणून तुला सोन्याचा देह लाभला, तरुणीच्या गालाचें चुम्बनसुख लाभलें, उत्कृष्ट रत्नाची संगत लाभली. (देहाचें सार्यक व्हावें अशा मोलाचें हें सर्व तुला मिळालें असूनहि) आता आपणही काय हवें आदें, म्हणून, हे मूर्खा, असा डुलन आहेस (बळबळ करीत आहेस ?) (अत्यंत लेप्सी माणसे,—की, ज्यांना मितीही घन, ऐश्वर्य, सुख, मिळालें, तरी समाधान म्हणून नाही—आणखी काहींतरी मिळविण्यासाठी त्याची बळबळ चालूच असते, अश्याना उद्देयत.)

शिलारिणी

अलङ्कृतुं कर्णौ भृशमनुभवन्त्या नगरज-
ससीत्कारातिथ्यलितनदनाया भृगदश ॥
कराब्जग्यापारानतिसुकृतिसारान् रसयतो
जनु सर्पं श्लाघ्य जपति ललितोत्तंस भवतः ॥ ४१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

कर्णा शोभविण्यास विधनविधी होऊन जी पीडित सीत्कारासह जी भृगाक्षि अपुल्या मानेस वेळावत ।
पुण्याचें जणें सारशा निजकरें गोंजारुनी ये तुला
वाटे जन्म सुधन्य सर्थ तुजला हे कुंडला ! लाभला ४१

गद्यार्थ— कानाना भूषविण्यासाठीं सुकतेच कान टोंचून घेतल्यानें अजून ते बरेच दुखत असल्यानें, कानाना (कुंडलाची तार ओंबवानी, माना वेळावत, ही हरिणाक्षी सीत्कार काढीत, ज्याचा स्वर्ग महापुण्यानेंच लाभवावा, अशा आपल्या करकमलांनीं तुला चापचून गोंजारते—तेव्हा हे कुंडला ! तुझ्या वारा जन्म धन्य शाळा अतेच म्हटलें पाहिजे ! (आपणशाही पुरुषाला उद्देशत)

कुम्भाज्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

श्लाघ्य नीरसकाष्ठान्नशत श्लाघ्य प्रचण्डातप.
क्लेश श्लाघ्यतर सुपक्वनिचयः श्लाघ्योऽतिदाहानल ॥
यत्कान्ताकुचपार्श्वबाहुलतिरहितोल्लीलासुख
लब्ध कुम्भवर त्या ! न हि सुख दुःखीरिना
लभ्यते ॥ ४२ ॥

शादूलविक्रीडित

काठीनें घडवी, उन्हांत सुकवी, कुंमार, कुंभा ! जरी
पंकातें तुडवून भाजित असें अग्नीत तूतें जरी ॥
स्त्रीयस्त्राजवळीं कुदाति शिकनी तू डोलती तें तिथें
ते धन्यत्व तयें मिळें । न सुख रे दुःखाविना
लाभतें ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ— हे कुभा ! (मातीचा घण, मातीतून घटस्थ
होईपयतच्या प्रक्रियेमध्ये कुमारांनें) तुला बाळलेल्या लोकांजनें
स्वयं बघिलें तें घरेचें झालें पिरतल करून तुडविलें तेंहि बरें
झालें, प्रत्यक्ष उहात सुकविलें तेंहि छान झालें व अग्नीत
भाजलें तेंहि उत्तम झालें, कारण (या सगळें फळ म्हणून)
तत्पणींच्यां बघोबोळवळ त्याच्या शादूलविक्रीच्या मिठीत हिंदूकळ
प्याचें सौख्य तुला लाभलें हे केवढें धन्यत्व बाबारे ! दुःख,
कष्ट मोगल्यांविषयां सुख मिळत नसतें (खूप कष्ट वेळानंतर
अनसफळ्य लाभलेल्या माणसास उद्देशत)

केतकी अन्योक्ति

वसततिलका

पत्राणि कष्टकशतैः परिवेष्टितानि
वार्ताऽपि नास्ति मृगुनो रजसाऽन्धकार ॥
आमोदमात्ररसिकेन मधुव्रतेन
नालोकितानि तव केतकि ! दूषणानि ॥ ४३ ॥

वसततिलका

पानास कष्टक यद्, मधु अस्पही न
अधार आत पसरे रजही भरून ॥
गंधास पैवळ तुझ्या मुलुनीच खास
पोंहे न भुग तय केताकि ! दूषणास ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ— तुझ्या पानांच्या समानार चेंकडों काटे मधाचें
सर नाव्हि नाही (अंगनागोत्र) रज भरून आधार झालेला !
परंतु हे केतकी ! केवळ मुगधाळा भाळलेला मुगा ! तुझे हे
सोप पाहान नाही (कोणता काही, कोणात काही, एखाद्या
तरी गुण असतोच त्याच्या अनेक दोषाकडे डोळेझाक करून
एखाद्या रसिकाने त्याच्या त्या एका गुणार्थें कीतुक वेळ्यामुळें,
त्याला यादृ लागणें, की, आपणें सर्वगुणबंधन पं मिरीपच
आहो ! अशांच्या खोळ्यांत अर्कन पाळल्यासाठीं)

वसततिलका

हे हेमकेतकि ! काय बहु गर्विताऽसि
ससेन्यसे मधुकरैः खिलैरतीव ॥
नेषा रसातिशयता ! नलिनीविभोगा-
तैर्दीपते विमलकण्ठकालसम्पः ॥ ४४ ॥

वसततिलका

भुगे तुलार सकलं सेविति हे म्हणून
कों केतकी ! वससि गर्वमरे पुणून ? ॥
ही ना तुझी सरसता ! नलिनीविभोगें
चेतात हे झडप कण्ठकालसंघें ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ— हे मोनकेतकी ! (संघाक्रांत झाल्याबरोबर)
सारे भुग तुलाच सेवित आहेत, यामुळें, तुमच्यांजून वसलीच
कीं काय ? तू अत्यंत रसपूण म्हणून हे तुजकडे येत आहेत,
अवा गैरसमज करून घेऊ नकोत त्याची मिया, जी कमळ
वेली (तिचीं कमळं घुसावाबरोबर मिळ्यानें) तिचा त्याना
वियोग बडल्यानें, (जिवावर उदार होण्याइतक्या दुःखानें)
तुझ्या तीक्ष्ण कण्ठकर्षी सुळावर, (भौसकून घेऊन आर्महत्या
करण्यासाठीं) हे झडप घालीत आहेत (छुई मयाकें मिळवें
नाही म्हणून दाबडे, थोका पत्करून विषारी मेथिलेदेई सिरिई
सुंदा पितात ! म्हणून काय सिरिईनें स्वतःला धांपिणें समजावें
काय ?)

कोकिलान्योक्ति

वसततिलका

अस्या सखे बधिरलो रुनियासभूमौ
नि कूजितेन फिल कोकिल कोमलेन ? ॥
एतें हि दैवहतकास्तदमित्रार्थं
त्वां काकमेघं फलपतिं बलाभमिडा ॥ ४५ ॥

वसततिलका

हे कोकिला ! बधिर राहति लोफ येथें
लाभेल काय फल स्वप्नदुःखननातें ॥
पाहून दैवहत हे तुज काकारण !
तूतेंच काफ म्हणतील खुळे अजोण ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ— हे कोकिला ! या ठिकाणीं सर्व बहिरे लोक राहात
आहेत तेव्हा, तुझ्या मंगुळ कुठ्याच्या उपयोग काय ? हे
दैवहत लोक, तुला व कावळ्याचा रंग अभिमत आहे, हे पाहून

हे खुळे तुलाच कावळा समजतील. (गाढवापुढे वाचली गीता.
कालचा गोंधळ बरा होता. अरसिकेसु कवित्वनिवेदनम्) •••

शार्दूलविक्रीडित

गीतं कोकिल ! तेमुदरसविदः शृण्वन्ति कर्णामृतं
नो किञ्चिदितरन्ति ते तरुदलैरेव स्वयं जीवसि ॥
कर्णायुर्हमुद्रिरन्ति विरुतं काकास्तु तेभ्यो बलिं
प्राज्ञा एव दिशन्ति । हन्त ! धिगिदं वक्तं विधेः क्रीडितम् ४६

शार्दूलविक्रीडित

त्वद्गीता भयणामृता रसिक ते पेकोनिया, कोकिला !
काहीही तुज देति ना; जगसि तूं खातां तरुंच्या
दला ॥

आक्रोशेकडु कर्णकर्कश तया काकास दया बलि—
पेसै सांगति झुड ! हाय धिधिची वक्र गती
जाहली ! ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—हे कोकिला ! (जगांतले सारे) रसक, तुझ, कानाळ
अमृतासारखे लागणारे गीत, आनंदाने ऐकतात; पण तुला देवात
काय ! तर काही नाही ! तुला आपली उपजीविका झाडांची पाने
खाऊनच करावी लागते ! या उलट, कानांचे आयुष्य कमी
होईल, असे, कर्कश ओरडणाऱ्या, कावळ्याला मात्र, बलि द्याय,
असे, सुख लागतात ! मनुष्यदेवाची क्रीडाच वक्रगति दुवरे काय ?
(चती खीळ घरात लाबायला गती झुडा नखावी व अचतीच्या
दाराशी हत्ती झुलत असावे हा जगाचा न्यायच आहे.) •••

सवाई

रे रे कोकिल ! सा भज मौनं त्रिषिदुदक्ष्य पञ्चमरागम् ॥
नो चेत्प्रवाहि को जानीते काककदम्बकपिहिते चूते ! ४७

सवाई

रे रे कोकिल ! घर नच मौन
स्वर पंचम लेव दे चढवून ॥
कोण जाणतो तुज इथ, ना तर,
काकांनी भरल्या आंघाव्यावर ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—हे कोकिला ! तू मौन घळं नकोस; योडेसै को
होईना, पण पंचमसुरातले कून एकवार दे चढवून ! नाहीतर
कावळ्यांनी पूर्ण गडबडलेल्या, या आम्बव्यावर, तुला कोण

ओळखू शकेल ! (गुणशाली पण प्रसिद्धिविमुख माणसाचा
आजण्या या बाहिरातजाजीच्या सुगांत निभाव लागणार नाही !
बोलेल त्याची माती विकली जाते — अवेळचे मोती-
सुदां विकले जात नाहीत.) •••

आर्या

तावत्कोकिल विरसन् यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन् ।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ ४८ ॥

आर्या

तोंवर कोकिल ! घालव दिन नीरस हे धनान्तरीं वडुनी
जोंवर अलिमालाकुल आघवुस ये कुठेंतरीं फुलुनी ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—हे कोकिला ! कुठें तरी एखादा तरी आम्बवृक्ष पुढून
मोहोराख येईल व त्याच्या मोंबतीं गुंण्यांच्या हुंडी गर्दी फले
लागतील, तोंवर, नीरस असे तुझे दिवस, फले तरी तुझ्या
एखाद्या रानांत तुला कढले पाहिजेत. (धाईट दिवस सर्वांनाच,
केव्हां तरी, येतात. धीर सोळां कामा नये.) •••

आर्या

एकस्वं गहनेऽस्मिन् कोकिल ! न कलं कदापिदपि कुर्याः
स्वाजह्यशङ्कया त्वान्नं निग्नन्ति निर्दयाः काकाः ॥ ४९ ॥

आर्या

हे कोकिल ! कूनन तू करू नको एकदा कधीं रानीं ।
घडितील कावळे हे निर्दय, तुज कावळाच समजोनी

गद्यार्थ—हे कोकिला ! तू रानात कधीं एकदा कूनन करू
नकोस. हे निर्दय कावळे, तुला स्वतःच्याच जातीचा (कावळा)
समजून, (तू त्याच्यापेक्षा निराळ्या सुरांत बोळोस, एवढ्याच
अपराधाबद्दल) तुला दार मारतील. (अरसिकांच्या समूहांत
कवि, दुष्टांच्या समूहांत सुजन, मूर्खसमूहांत विद्वान् या सर्वांच्याच
जिवाला धोका असतो. त्यांनीं अरक्षित राहू नये.) •••

अनुष्टुप्

तावन्मौनेन नीयन्ते कोकिलैरपि वासराः ।
यावत्सर्वजनानन्ददायिनी वाक् प्रवर्तते ॥ ५० ॥

अनुष्टुभ्

दिन, कोकिल हा कंठी तोंधरी मौन सेवुन ।
आनंदकर सर्वोना जें फुटे कंठ त्यास न ॥ ५० ॥

गद्यार्थ— जेव्हा सर्व जगाला आनंद देणारे कंठमाधुर्य, त्याला आलेलें नसतें, तोंधर, कोकिल हा सुद्धा आपले दिवस मौन सेवून घालवितो. (या मौनाचा फार मोठा अर्थ आहे. कोणतीही कला कलावंतानें प्रथम आपल्याशींच गुप्तपणें पुष्ट करावी, व जगाला ती आनंद देईलच असा आत्मविश्वास आल्यावरच, प्रकट करावी. अन्यथा के. गडकच्यानीं म्हटल्याप्रमाणें, कला, ही अज्ञान आणि धाडस यांनीं युक्त, अशी, जगापुढें आली म्हणजे सगळा आनंदच ।)

अनुष्टुभ्

भद्र कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्दुरा यत्र वकारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥ ५१ ॥

अनुष्टुभ्

मेघ येतां कोकिलांनीं घरचें मौनसेवन ॥
यके बेडूकची, तेथें, दिसे मौनचि शोभुन ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ— आकाशांत मेघ येण्याच्या वेळीं कोकिलांनीं मौन धारण केले तेंच घरे केले; कारण बेडूकसारखे ओरडणारे जेव्हां अशणार तेव्हां मौन धरण्यांतच शोभा आहे. (अरसिका-मध्ये कवि, गोंधळ्यांना मानपंडित यांनीं असाच सुविचार केला पाहिजे.)

अनुष्टुभ्

काकः कृष्णः पिकः कृष्णस्वभेदः पिककाकयोः ।
वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ॥ ५२ ॥

काव्यं

काक नि कोकिल— दोघे दिसती रंगामधें जरी एक ।
येतां वसंत, कोकिल तो कोकिल आणि काक तो काक ॥

गद्यार्थ— कावळा काळा, कोकिलहि काळा, असें त्या दोघांत अभिन्नत्व आहे. परंतु एकदा का वसंत आला, कीं, कावळा तो कावळा, कोकिल तो कोकिल. (तेव्हा जगमर मधून मधून उपद्रवातच. पण हें सौम्य पार काळ टिकत नसतं.)

अनुष्टुभ्

काकः सह विरुद्धस्य कोकिलस्य कलागिरः ।
खलसद्गोपि नेष्टुर्वै वस्त्याणप्रकृतेः कुतः ? ॥ ५३ ॥

काव्यं

काकविरुद्धस्य कोकिल, तत्संगांतहि धरी कलाचाणी
खलसद्गोपिहि सज्जन कर्कशपण आणणार तो कुठुनी ५३

गद्यार्थ— काकळांच्या सहवासांतमुद्धा, तद्विरुद्धप्रकृति कोकिलाची वाणी, कलापूर्ण मधुरच राहते। दुष्टांच्या संगतीत-मुद्धा मूळ, कल्याणकर मुद्रप्रकृति असे सज्जन, कठोरपणा आणणार कुठून !

काव्यं

हे कोकिल कुरु मौनं जलधरसमये हि पङ्किला भूमिः ।
विकसति कुटजकदम्बे वक्त्रि भेके क तेजसरः ? ॥ ५४ ॥

वसंततिलका

हे कोकिला अजुनि मौन धरी मुखानें
भूमीयरी चिखल हा थप पावसानें ॥
आलीं कवंचकुटजांस फुलें फुलून
बेडूक ओरडति-वाघ तुला कुठून ? ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ— हे कोकिला ! तूं सध्यां मौन धारण कर ! पावसाळा अवल्यानें सर्वत्र चिखल झालेला आहे. कदम कुटजांसारख्या (निगंध) वृक्षांना फुलें आलीं आहेत व बेडूक ओरडत आहेत. येथें तुझ्या पंचमरगाला कोठून वाघ मिळणार ! (कुठलांचे जियें प्राक्व्य-तेथें सज्जनांनीं मौन पाळणेंच इष्ट ! त्याचें कोठुका होण्याची शक्यताच तेथें नसते.)

क्षीरसमुद्रान्योक्ति

गार्दूकविक्रीडित

साकं प्रावगणैर्लुठन्ति मणयस्तीरेऽर्कबिम्बोपमा
नीरे क्षीरधरेः समं च भगवानिद्राति नारायणः ॥
एवं वीक्ष्य तवाविवेकमपि च प्रीदि परमुत्तरेः
किं निन्दान्ययथा स्तवाभि कथय क्षीरार्णव त्यामहम् ॥ ५५ ॥
तीराला दगडांत लोळति मणी-ज्यां तेज सूर्यापरी
नक्रांच्या सहचरी जळांत भगवान् तो होप घेई हरि ॥
पाहोनी अविवेक हा तव, तशी मोठी तुशी उत्तरी
हे क्षीरार्णव ! सांग, मी हि कारणें निंदा तुझी का
रुति ? ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ— हे क्षीरसागर ! तुझ्या तीरावर बघावें, तर दगडांच्या राशीतच, सर्वांगमान तेजस्वी अशी रत्नेदि व्हेऊ पडलेली आहेत. पाण्यांत, सर्व नळवर्षांच्या समवेतच भगवान्

विष्णु क्षोप घेत आहे ! एकीकडे, तुझा हा अविचारीपणा (द्रगडाला कुठे स्थान द्यावे, रत्नाला कुठे ठेवावे इत्यादि वास्तव्य नसणे हा) पाहिला व दुसरीकडे (चोदा रत्नाला व प्रत्यक्ष अमृताला सुद्धा जन्म देण्याइतका) तुझा मोठेपणा मनात आला, म्हणजे, तुम्ही निंग करानी, की, स्तुति करानी, हे कुठेनासे होतें (अत्यंत योग माणसुद्धा 'वसुधैव कुटुम्बकम्, इत्यादि महान् तत्वाच्या जयघोषात, सारतम्य सोडून वसतात, अशी उदाहरणे जगाम आहेतच !)

गर्दमान्योकि

शार्ङ्गलविकीरित

हे रे राक्षस ! वस्त्रभारवहनकुप्रासमभासि किं ?
राजाश्चावस्य प्रयाहि चणकाभ्यूपान्मुख भक्षय ॥
सर्वान्पुच्छवतो हया इति यदन्यत्राधिकारे स्थिता
राजा तैरुपदिष्टेन मनुते सत्य, तत्स्या परे ॥ ५६ ॥

शार्ङ्गलविकीरित

का रे गर्दम ! भार वाहून तुला कुप्रासची खाण्या ?
मै खाण्यास चणे सुजात यत्तुनी राजाश्वशालेंत या !
"ज्या ज्या पुच्छास अन्नार्थि" असें मजी इथें मानिती
राजा वदून हेच सत्य गणितो, मीना हुजे सेविती ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ— हे गर्दमा ! वस्त्राचे एवढाले मारे वाहूनसुद्धा तुला खाण्याला कुप्रासच का बरे मिळाला ? त्यापेक्षा तू असें कर ही येथें राजाची अश्वशाला आहे, तीत ये, आणि सुखानें चणे वगैरे पौष्टिक अन्न खात बस (तू म्हणशील, "मला तेथें प्रवेश मिळणार कसा ?" तर ह लक्ष्यात ठेव की, बाबा, ही अचेरनगरी आहे) येथे अधिकारी इतके बुद्धिमान आहेत की (शेडा ग्राहव हा मेद पाना फळत नाही, तर) ज्याला ज्याला शेपट तो ती चौडाच असें हे मानतात व कुंथला राजा, त्याचें बोलणें हे लक्षण असें मानतो व दुसरे (सुख निचारे) तत्स्यपणें गप्प बसतात ! (आजच्या बुद्धियुगात सुद्धा अश्ली अचेरनगरी अनेक ठिकाणी दिसते ! आणि 'तच्छ तज' म्हणविणारे, अन्नपणात अगदीं अन्नजनाना सुद्धा पार्श्व मान पाळावयाला लावतात, अशी उदाहरणे आहेतच !)

गोदावरी अन्योकि

अनुष्टुप्

न केनापि श्रुत दृष्ट वारिणा वारि शुष्यते ।
अहो गोदावरीनारा भवसि धुर्विशुष्यते ॥ ५७ ॥

अनुष्टुप्

वाळे जळ, जळें, हें ना पाहिलें ऐकिलें कुणी ।
गोदावरीजळें जाई भवसागर वाळुनी ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ— (शब्दचमत्कृतीने गोदावरी नदीच्या पावित्र्याचे वर्णन) साध्याने पाणी वाळणें, हा प्रकार, कोणी कधी ऐकला नाही, की, पाहिलाहि नाही पण (नसेल पाहिला तो प्रकार पहा, की) गोदावरीच्या पाण्याने भवसागर वाळून जातो !

गगा अन्योकि

अर्थार्थ

किं निराश्व शेषे शेषे वयसि त्वमागतो मृत्युः ? ॥
अथवा सुख शयीया निरुते क्षमाति जाह्नवी जननी ५८

अर्थार्थ

सरत्या वयांत केसा निर्भय निजशी ? समीप ये मरण
अथवा नीज सुखानें ! जाग्रत गगा वहात जवळून ५८

गद्यार्थ— (गगा नदीच्या किनाऱ्यावर निवलेल्या श्वावाच्या माणसास उद्देष्ट प्रश्न विचारून त्याचे उत्तरी गगनदीची मृत्युनाशक याकि वर्णिली आहे—) हे बुद्धा ! तुझे आयुष्य तर मरत आलें, तेव्हा उरलेल्या आयुष्यात (जीवाचें सार्थक करण्यात प्रत्येक क्षण वेचण्याचें सोडून) भवा नि शक्यणें कसा निजला आहेस ? मृत्यु बळक आला आहे ! पण (माझाच प्रश्न चुकला) तू सुखानें नीज कारण कायत गगामाता जवळच जगत बसली आहे (ती तुला अमरत्व देणार) तेव्हा तुझी मृत्युची भीति वाटण्याचें कारण नाही !

अर्थार्थ

स्वर्गुनि ! तव महिमानं वक्तुमनीश स्वयं कणीशोऽपि ॥
नितरासि अतपदमच्युतमच्युतपदविच्युता अपि तपः ॥ ५९ ॥

अर्थार्थ

गगे ! तव सहिमा गे ! वर्णाया दोषही समर्थ नसे ।
अच्युतपदविच्युत तू अच्युतपद या जगास देसि
कसे ? ॥ ५९ ॥

गद्यार्थ— (शब्दचमत्कृतीने गगमहिमावर्णन) हे स्वर्गांत तू स्वतः अच्युत (च्युत न होणार) किंवा विष्णु पदापावन (स्वभावापास किंवा पायापास) विच्युत (भट्ट झालेली, पडलेली, किंवा छगम पावलेली) अथवा जनाला मात्र अच्युत पद (अच्छ पद, विष्णुपद) देतेस ह्या जो अत्यंतगामात्य

चमत्कार, त्याची महती वर्णन करण्याला, प्रत्यक्ष, (सहस्र सुखे असलेला) शेष सुद्धा समर्थ होणार नाही.

(धान्य दळण्याचे जाते)

किंवा

गरुड (विहिरीवरील रहाट) अन्योक्ति

अनुप्रास

रे रे घरट्ट ! मा रोदी. | का कं न आमयन्त्यम् : ! |

कटाक्षक्षेपमात्रेण, करावृक्षस्य का कथा ! ॥ ६० ॥

अनुप्रास

जात्या । रडू नको रे ! स्त्री फिरवी न कुणा कुणा !

कटाक्षेहि, करे ओढी त्याची घातां पुसोंच ना ॥ ६० ॥

रहाटाकडे—

रडू नको रहाटा ! स्त्री . (पुढे सर्व बरीलप्रमाणे)

गद्यार्थ— (इळवना जाते पोगरा आवाज करत किंवा पाणी फाटताना रहाट करून वाजतो त्याचे समाधान करण्याचे मित्रांना, कवि, स्त्रीजातीच्या 'आकर्षणाचा' प्रभाव लागत आहे—) हे जात्या (किंवा रहाटा !) रडू नको ! अरे स्त्री ही कोणाकोणाला गरार फिरवीत नाही ! नित्यकाला तर नुसत्या कण्ठाच्या केरीने (नाचविते व आपल्या भोंवतीं किरायला लावते,) मग प्रत्यक्ष हातांनी धरून ज्यांना ती ओढते त्यांची कथा काय घागावी !

चक्रवाक अन्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

मित्रे कापि गते, सरोरुहने बद्धानने ताम्यति
कन्दसु धमरेषु वीक्ष्य दयिताक्षिष्ट पुरः सारसम् ॥
चक्राद्देण वियोगिना विसलता नास्वादिता नोज्झिता
यत्ते केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥ ६१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

जातां स्वयं दुरी, मिष्टान कमलें होतां अतिम्लान तीं
भुंगे ओरुहता, यधून रमल्या त्या सारसांची मिष्टी ॥
छाईना त्यजिना विसले हि मिष्टी चक्राळ कडीं धरी—
जातां प्राण, गळ्यांत त्या अडविण्या, तीं अर्गलाचे पटी

गद्यार्थ— (अन्योक्तीपेक्षा ही उद्धृत स्वभावोक्ति आहे.)
सयं कुंठे ती गेला (माबळलः) सारी कमलें (तीं हा पावत)

मिष्टान म्लान छाळीं, भुंगे ओरुह लागले; व समोरच एका सारसाने आपल्या मित्रेला मिठी मारली, हें सर्व दृश्य पाहून, विरही चक्रवाक पक्षी, तोंडात घेतलेले कमलतट धड खाईना, व यधूनहि देईना, पण (जणू काय त्या विरहदुःखाने) स्वतःच्या निष्ठुर नाक पाहणाऱ्या प्राणाना, गळ्यातल्या गळ्यातच, अडवून धरून, (बाहेर पडू न देण्याच्या उद्देशाने, त्यानें) ते विसतट, गळ्यात अर्गलासारखे, (जूच, अडसर; मारल्या-सारखे) ठेवून दिले !

चातकान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

रे रे चातक ! सावधानगनरा मित्र क्षण भूयता—

ममोदा बहुवोधि सन्ति गगने, सर्वेऽपि नैतादृशाः ॥

केचिदुष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणीं, गर्जेन्ति केचिद् वृषा ।

य य पश्यसि तत्सू तस्य पुरतो मा श्रुहि दीनं वच ॥ ६२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

यारे चातक ! लक्ष्य देऊनि सख्या, हें ऐक एक क्षण
आकाशीं गसती किती घन जरी, ते सारखे सर्व न ॥
वृष्टींनीं कुणि या जगा भिजविती, कोणी वृषा गर्जेती
ज्या ज्या पाहसि त्यापुढे न घडणे घाणीं तुझी दीन ती ६२

गद्यार्थ— हे चातक ! मित्र, मी तुला सांगतो, तें, क्षणभर नीट लक्ष्य देऊन ऐक. आकाशात, मेघ वर पुष्कळच असतात, पण ते सारे काही एकसारखे नाहींत, काही, जळवपाच करून पृथ्वीला भिजवून दाखतात—तर काही उगाचच गर्जेना करतात, म्हणून, जो जो मेघ दिसेल, त्या त्या प्रत्येकापुढे, तू दीनवाणे-पणें उगाच याचना करू नको. (दान करणाराना जवा पात्रा-पात्रविवेक सांगतात, तसेच याचकानींही कोणापाशीं याचना करावयाची व कोणापाशीं नाही यात तातम्य ठेवणें अवश्य असतें;—कारण, मोठे बघटेपाळे दिसले, म्हणजे घाळे काही दानगार नसतात, मेघाप्रमाणेंच त्यांच्यातही, अयाचित वृष्टींनीं तृप्त करणारे व पुष्कळ आश्वासने देणारे असे मेघ आहेतच)

सद्याई

गर्जेन्ति मेघ ! न यच्छसि तोयं

चातकपक्षी व्यापुलितोऽहम् ॥

दैवादृष्टि यदि दक्षिणगम

क त्व काह क व जलपान, ? ॥ ६३ ॥

सवाई

घन ! गर्जसि परि जल नच देशी

व्याकुल हा मी चातकपक्षी ॥

दैवें जर ये दक्षिणवारा

कुठ तूं, कुठ मी, कुठ जलधारा ? ॥ ६३ ॥

गद्यार्थ—(चातक मेघास म्हणतो)—हे मेघा ! नुस्त्या गर्जना करतोहेच, पण वल्लुष्टि करित नाहीस. मी चातकपक्षी अगदी व्याकुल झालों आहे. (आता, अधिक वाट पाह्याला लावून, माझा अंत पाहू नको. वृष्टि करायचीच, तर, लौकर कर. नाहीतर, लौकरच वर का) दक्षिणेचा वारा कुठला तर कुठें तू, कुठ मी आणि कुठें वृष्टि ! (अशी दाणादाण उडवून जाईल.) (सत्कार्य करायचे, नुस्तें सत्कार्य करित बघू नये ! त्यासाठी मुद्दूर्ति पाहत बघू नये. सत्कार्य करण्याची संधि बारबार येत नवते. जीविताचा भरवठा काय ? क्षणात मृत्यूचा क्षपाटा येऊन सारे सत्कार्य कान्यावर उडवून लावील.) (याच अर्याचा 'वितर वारिद' हा श्लोक मेघान्योर्नित पहा...) ●●●

वसंततिलका

के वा न सन्ति भुवि वारिहवतसा

हंसावलीवलपिनो जलसनिवेशा. ? ॥

किं चातकः फलमपेक्ष्य च घनपातां

पौरन्दरीं कलयते नववारिधाम् ॥ ६४ ॥

वसंततिलका

नाहीत कां जमीं ठळीं—कमळें जयांत-

आलीं फुलोनि भवतीं कलहंस जेथ ? ॥

इच्छा मनीं धरुनि चातक तो कदाची,

वज्रामुलें भयदही नववृष्टि याची ? ॥ ६४ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्यात अलंकाराप्रमाणें, सुंदर कमळें फुलत आलेलें आहेत, व, ज्याच्या भोवतीं हसाच्या छडी विहार करीत आहेत, असे बलाघय, जगात कोडे वा आहेत ? परंतु असें असत सुद्धा, मनात कशाची अपेक्षा घरून, न कळे, चातक हा वीज पडण्याच्या सभवासुलें भयदायक अशा मेघाच्या नव-वृष्टीचीच याचना करतो ! (तें सुद्रांना कधीं कळावयाचें नाही. उच्च ध्येयावर दृष्टि ठिळलेल्या महात्मांचे वर्तन साधारणांना असेंच विक्षिप्त घाटतें. गडकऱ्याच्या 'प्रेम आणि मरण' या

कवितेतील झाडाला विजेचें वेड का लागलें, हें, असेंच सामान्य जनाना आकलन होणारें नव्हे !) पुढें श्लोक ६७ पहा.

●●●

आर्या

चातक ! घूमसमूहं दृष्ट्वा मा धाव वारिधुद्वया ॥

इह हि भविष्यति भवतो नयनयुगादेव वारिणा पूरः ॥ ६५ ॥

आर्या

घूमस मेघ समजुनि धावुं नको चातका, तयामागें ।

नेत्रांतूनचि तुझिया पाणी हा वाहवील दे वेगें ॥ ६५ ॥

गद्यार्थ— हे चातका ! हा घुराचा लोट पाहून, त्यालाच मेघ समजून, तू त्याच्यामागें उगाच धावू नको. (हा उल्ला जल्लुष्टि तर देणार नाहीच,) पण तुझ्या डोळ्यातून मान हा पाण्याचा पूर वाहवील. (याचक या नात्यानें भळत्याच्या पुढें हात पसरला, तर, केव्हां केव्हा " भीक नको ! कुत्रा आवर ! " असें म्हणण्याची पाळी येते, त्याच उद्देशान्.) ●●●

मदाक्रांता

सन्त्येवास्मिञ्जगति बहूना पक्षिणो रम्यरूपा—

स्तेषा मध्ये मम ॥ महती यासना चातकेषु ॥

यैरुच्छोक्षिय निजसखं नीरद स्मारयद्भिः—

क्षितारुढं भवति किमपि ब्रह्म कृष्णामिधानम् ॥ ६६ ॥

मन्दाकान्ता

सौंदर्यानें जगातें असतां श्रेष्ठ कित्येक पक्षी

प्रेमा त्याच्याहुनि परि मला खास या चातकाशीं ॥

जेव्हां नेत्रा वर करुनि ते कृष्णमेघा पहाती (किंवा

यहाती,)

तेव्हां होई स्थिर, न फळतां करण हें ब्रह्म चित्तीं ६६

गद्यार्थ— या जगात रूपांनै सुंदर पक्षी पुष्कळच आहेत ; परंतु त्या सर्वांमध्ये चातक या पक्ष्याविषयीं मला विशेष प्रेम घाटतें. त्याचें कारण, असे कीं,— चातक हे जेव्हां वर डोळें करून निजमित्र जो (कृष्ण) मेघ त्याकडे पाहतात, तेव्हां माझ्या चित्तामध्ये न फळत (का कोण जाणे) कृष्ण नांवाचें ब्रह्म आसत होतें.

●●●

शार्दूलविक्रीडित

कूपे पानमधोमुखं भवति मे; नद्यो वराक्यः स्त्रियः ।
सारङ्गैर्बकटिडिभिः सह सरस्येवं समालोकयन् ॥
नादत्ते वृषितोऽपि होनसलिलं क्रूरैर्दूतं जन्तुभि—
मानाद्बुधतकन्धरः सुरपतिं तच्चातको याचते ॥ ६७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

वांके मान कुच्यामधे जळ पितां, स्त्री ती विचारी नदी
सारंगादि तळ्यांत घाण करितो पक्षी, बघे हें जयी ।
जन्तु क्रूर जिये— गढूळ जळ तें, तुण्यातही नर पितो
मानी चातक, मान उंच धरुनी इन्द्रासचि प्रार्थितो ६७

गद्यार्थ— (श्लोक ६४ मध्ये जो प्रभ कवीने अनुत्तरित सोडला, त्याचें अंशतः उत्तर, या श्लोकांत कवीने ठकिलें आहे)
विहिरींत पाणी प्यायचें, तर, मान खाली बांकवायी लागते;
नदी विचारी स्त्रीजति ! (मानी पुरुषाचें काय स्त्रीपाशी याचना
करावयाची ?) तळ्यांत पाणी पिण्यात जाचें तों सारंग, वगळे,
टिड्या पाणी त्यांत घाण केलेली; ज्यांत क्रूर वंत वळवळताहेत
असें गढूळ पाणी, यावाही, तुण्यात अवघडि चातक पीत
नाही; तर मानानें, खांदे उभरून केवळ इद्राची (मेघदेवतेची)
प्रार्थना करतो. ●●●

चन्दनान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

भातध्वन्द्वन ! । कीं ब्रवीमि विष्टप । स्फूर्जफणाभीषणा
गन्धस्यापि महाविषाः फणभृतो गुर्या पदे ते कृताः ॥
दैवात्पुष्पफलान्वितो यदि भवानत्राभविष्यत्तदा
मो जाने किमन्यमिष्यद्विक्रं रक्षार्थमन्यतस्तनः ? ॥ ६८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

तूतें एक सुगंध घोर असतां त्याच्याहि संरक्षणा
हें मोठे विषपूर्ण नाग जवळीं तूं ठेविशी चंदना !
दैवानें तुज लामली जर कधीं पुष्पें फळें सुंदर
तूं याहून उपाय काय करिशी, तें कोण जाणे नर ६८

गद्यार्थ— हे चंदनवृक्षा ! अरे तुला कुठें एक सुगंध हा गुण
लामला, तर, त्याच्या रक्षणार्थ पाहरेकरी म्हणून महाविषारी
भयंकर फणा उभारणारे, असे नाग, तूं आपल्या संग्रहीं
ठेवलेले आहेस. माग, दैवयोगानें, जर कधीं तुला फुलें फळें

लामलीं असतील, तर कोण जाणे, तूं त्यांच्या संरक्षणार्थ याहून
जाणखी काय भयंकर उपाय केले असतेस ? (कुठें कुठें
एखादा गुण लामला, तर कृपणासारखा तो स्वतःजवळच जपून
ठेवणाऱ्या व परार्थ त्याचा कर्त्तवितहि उपयोग होऊं न
देणाऱ्याला उद्देशून.) ●●●

इन्द्रवज्रा

मूलं मुजङ्गैः शिखरं प्लवङ्गैः शाला विहङ्गैः कुसुमानि भृङ्गैः
नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभैः समन्तात् ६९

उपजाति

मुजंग मूलीं, शिखरीं प्लवंग
शाखांत पक्षी; कुसुमांत भृंग ॥
कांहीं न पेसें मुळि चंदनातें
येती न कोणी जिय आभ्रयातें ॥ ६९ ॥

गद्यार्थ— चंदनाच्या झाडाच्या मूलाशीं सर्पांनीं आश्रय
घेतला आहे. शेंड्यावर माकडांनीं, फांदीतून पक्ष्यांना व
फुलांत सुंग्यांनीं आश्रय घेतलेला आहे— चंदनाच्या झाडाचा
अशा कोणताच विभाग नाही, कीं, ज्यांत, कोणाना कोणा ठरी
प्राण्यानें आश्रय घेतला नाही. (सर्वतोपरी, सर्वांगपरोपकारी,
महाम्नाचें हें वर्णन आहे.) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

सीरम्यं सुवनत्रयेऽपि विदितं शीत्यं तु लोकोत्तरं
कीर्तिः किं च दिग्गङ्गनाडगणगता । किन्वेतदेकं दृष्टु ॥
सर्वानेव गुणानियं निगिरति धीरखण्डं ते मुन्दरान्
उज्जन्ती खलु कोटरेषु गरलज्यालां द्विजिह्वावली ॥ ७० ॥

शार्दूलविक्रीडित

शैलोभ्यासहि गंध ठाऊक, तुझी अव्यंत ती शीतता;
शेळी कीर्ति दिग्गङ्गांत; परि तूं हें एक पेके अतां; ॥
टाकी सद्रुण सर्व सुंदर तुझे हे चंदना । खाउनी
(जाळुनी)
ही सर्पांचलि कोट्यांत गरलज्याला हरे ओकुनी ॥ ७० ॥

गद्यार्थ— हे चंदनवरो ! तुला सुगंध ठाऱ्या शैलोभ्याला
माहीत आहे. तुझी शीतलता धोकोवर आहे तुझी कीर्ति दिग्ग-
ङ्गादीच्या अंगणांत पांचवी आहे.... हें सर्व खरे पण...

एवढें हें एक ऐकून ये: तुझ्या दोस्तित हें जे सर्प आहेत त्यांनी ओकलेल्या विपरीती ज्वाला, तुझे हें वारें सुंदर सद्गुण खाऊन (जाळून) दावीत आहेत. (अनेक सद्गुण अर्गी असता, एक तुलडेपणा, एक माणूसवाणेपणा, माणसाला जवळ येऊ न देण्याचा एक दुर्गुण, ज्या माणसाच्या अर्गी असतो, व त्या एका दुर्गुणानें ज्याने आपल्या चाऱ्या सद्गुणाची माती करून टाकली आहे, अद्याल उद्देशून (एको हि दोषो गुणवर्जिताये या कालिदासोक्तीच विरोधी उक्ति)

आर्वा

जनक स्थाणुनिशेषो जाति काष्ठ भुजङ्गमै सङ्ग ।
स्वगुणैरेव पटीरज यातोऽसि तथाऽपि महिमानम् ॥ ७१ ॥

आर्वा

याप कुणीसा तर तय, जातीनें काष्ठ, सग भुजगाशीं ।
स्वगुणांनींच तरीही हे चंदन, ! तूं महत्पदा जाती ७१

गद्यार्थ— हे चंदना, कुणीसा वृक्ष हा तुझा पिता, जातीनें तू काष्ठ, तुला सगति शमली ती सफीची, असें असताहि येवळ तूं स्वतःच्या अगच्या गुणांनीं एवढ्या महत्पदाला बदल आहेस !

(जसांनं हीन, योनीन हलका, सग दुष्ट, अशा परिस्थितीत छाहि एखादा माणूस स्वगुणांनीं मोठा होतो त्याला उद्देशून)

आर्वा

अंयि मलयज ! महिमायं कस्य गिरामस्तु नाम विषयस्ते ?
उद्धिरतो यंत्ररत्नं कोणिन पुष्पासि परिमलोद्भरि ॥ ७२ ॥

आर्वा

हे चंदन ! तव महिमा वर्णुं शकणार कोण चाणीनें ? ।
ओक्तीं गरल अशाही सर्पां तू पोपिस्ती सुगंधानें ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ— हे चंदना ! तुझी थोरवी कोण आपल्या वर्णीनें वर्णन करू शकेल ? गरल ओकणाऱ्या सर्पांसहि तू आपल्या सुगंधानें पुष्ट करतोस

आर्वा

पाटीर । तव पटीमान् क परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् ।
यत्पिपतामपि नृणा पिष्टोऽपि तनोपि परिमलैः पुष्टिम् ७३

आर्वा

हे चंदन ! दोष्य कुणा होई धरणें तुझ्या सुवृत्तीस ? ।
तुज कुटिती जन त्यांसहि पुष्टि तुष्टि परमलैच देतोस

गद्यार्थ— हे चंदना ! तुझी हीं अलौकिक मली धृति धरण्यास कोण संमर्थ आहे ? हे तुला कुत्रात त्यानी तू स्वता चूर्ण होऊन सुद्धा स्वताच्या सुगंधानें पुष्टितुष्टि देतोस. (निरनिराळे दृष्टात देऊन वरील दोनहि श्लोकात अपकारकर्त्यावरहि उपकार करणाऱ्याची महात्माची वृत्ति वर्णिली आहे)

अनुष्टुप्

सुमगा सुलभारोहा फलपल्लवशालिन ।
जायन्ते तरवो देशे न तु चन्दनपादपा ॥ ७४ ॥

अनुष्टुप्

सोपे चढायया, वृक्ष फलपल्लवशोभन ।
होती कितीक या लोकीं विरळा परि चंदन ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ— सुंदर, चढायला सोपे, फलांलंबीयुक्त असें वृक्ष अगमर वाटेला तेवढे वाटतात—पण चंदन मात्र अगदीं वचित

अनुष्टुप्

सन्त्येव लिखिताकाशा महीयन्ति महीरुहा ।
तथापि जनताचित्तानन्दनश्चन्दनद्रुम ॥ ७५ ॥

अनुष्टुप्

होतो उंच तरु कीं जे महीं किरित्ति लेखन !
तथापि जनताचित्ता देह आनंद चंदन ॥ ७५ ॥

गद्यार्थ— आकाशात लेखन करू शकतील इतके उंच वृक्षहि जगात आहेतच. परंतु जनताचिताला आनंद देणारा एक चंदनच (वरील दोन्ही श्लोकात जगात सर्वगाधारणांचें संस्था माहुर्येव राह्या थोर महात्माचें अससंख्याकत्व वर्णिले आहे.)

आर्वा

यद्यपि चन्दनवितपी विधिना फलकुसुमवक्षिनो विहित ।
निजवपुषैव परेषां तथाऽपि सन्तापमपनपति ॥ ७५ ॥

आर्या

केलें चंदनवृक्षा विधिनें फलपुष्प याचनाच जरी ।
निजतनुनेंच परी तो अन्यतनूतील सर्वे दाह हरी
॥ ७५ अ ॥

गद्यार्थ—चंदनवृक्षा, वृक्षदेवान, फळे किंवा फुले, काहीच दिली नाहीत, तरी, तो आपल्या देहाचें दान करून, (उगाळून घेऊन) दुसऱ्याच्या देहातील ताप नाहीसा करितो. (साध नावाचून परोपकाराचें भडत नाही.)

चन्द्रान्योक्ति

मन्दाक्रान्ता

पादन्यास क्षितधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरो
क्रान्त येन क्षपिततमसा मध्यम धाम विष्णो ॥
सोऽय चन्द्र पतति गगनादल्पशेषे मयूखे
दूरारोहो भवति महतामप्यपभ्रशहेतु ॥ ७६ ॥

मन्दाक्रान्ता

मेरूच्याही—गिरिगुरु अशा—मस्तकीं पाद ठेवी,
अधारातें हरनि विष्णु जो व्यापितो सर्व पृथ्वी ॥
तो हा तेज क्षयचि घडुनी ये नभातून खालीं !
थोरानाही अतिच चढणें हो अध पातकारी ॥ ७६ ॥

गद्यार्थ—सर्व गिरींचा प्रमुख अशा मेरूच्या शिखर सुद्धा जो आपले पाद (गिरि) ठेवितो, जो अधाराचा नाश करून (विष्णूनें वामनावतारात दुसऱ्या पाषाणानें जी व्यापली ती) पृथ्वी जो आक्रांत करतो, तो हा चंद्र आता तेज क्षय लागून (पहाटेच) आकाशातून खाली पडत आहे. मोठे लोक झाले म्हणून काय शाल ! त्यांना सुद्धा अति उंच चढणें—हे पतनालाच कारणीभूत होतें

वसवतिलका

तारापते ! कुमुदिनीमनुकूलक्रान्ता
पादेन पीडयसि, कम्पयसि द्विजातीन् ॥
निद्रेषमाचरासि नि च नियोगिलोके
नक्तचरस्य भजतः फरुणा युत स्यात् ॥ ७७

वसवतिलका

आशाकिता कुमुदिनी तुडवून पादें
चंद्रा ! कसा सतत कापविंदी द्विजातें ॥
कां द्वेष रे धरिसि तू विरहीजनास ?
दुष्टा ! दया तुज कुठून निशाचरास ? ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ—तुझ्या आठों वागणाऱ्या कुमुदिनीरूपी पत्नीत का बरें पादानी (गिरणांनीं) तुडवितोस आणि द्विजांना (ब्राह्मणांना, गुरा अर्थ पश्यांना) (यडीनें कुडकुडवून) (ब्राह्मणाकडे भयानें) का तूं थरथर कापवितोस, आणि त्या विद्याच्या विरहीजनाचा द्वेष कां करतोस ? (चन्दाकाना विरह घडवितोस, सूर्य विकाशी कमल मिटल्यानें त्यांत सुगा भडवून भ्रमरीपासून तो विरुच होवो—आणि इतर सर्वत्र रीतीनें चंद्र हा सर्व विरही जनाच्या विरहानलच्याला भडवविणाराच ठरतो.) (पण हें सर्व बोलणेंच व्यर्थ आहे) तू पडलास निशाचर ! (राख भूत इत्यादि) तेव्हा तुझ्या दुष्टपात दया असेल अशी अपेक्षा कशी करावी ?

मालिनी

अभिलपसि यदीन्दो ! वक्त्रलक्ष्मी मृगाक्ष्या
पुनरपि सकृदम्भी मञ्ज, सक्षालपाङ्गम् ॥
सुखिमलमय बिम्ब पारिजातस्य गन्धै
सुरभय, वद नो चेत्त क तस्या मुख क ॥ ७८

मालिनी

दासि ! तुज जर व्हावी स्त्रीमुखाची सुकाति
फिरनि खुडुनि धू तो दाग तू सागरातीं ॥
विमल मुग्ध करी तें पारिजातें सुवासी
न तर कुठून होसी तुल्य तू स्त्रीमुखाची ?

किंज

न तर मुख कुठें तें, त्वहि कोठें तुलेसी ? ॥ ७८ ॥

गद्यार्थ—हे चंद्रा ! तुला जर, हरिणाक्षीच्या मुखाचें सौंदर्य प्राप्त करून घेण्याची अभिलाषा असेल, तर, पुढां एकवार, समुद्रात बुडी मार, व नापल्या तोंडावरचा तो दाग धुऊन घे, आणि, अद्या तन्हेन कळरहित स्पर्शेस तूं सुख, पारिजाताच्या वासांनीं सुगंधित वर अस बर तू न घेईस, तर तूच सांग (तुझ्या करतांना) सुख स्त्रीचें सुख कुठ आणि तू कुठ ? (असच बोलीहि म्हणणार नाही काय !)

वसततिलका

मारस्य मित्रमसि किं च सुधामयूष !
शम्भायसि प्रणयिता प्रस्टीररोपि ॥
विश्वासपात्रमसि यद् द्विपतोस्तयोर—
प्येतत्तत्र प्रवृत्तिशुद्धतनोश्चरित्रम् ॥ ७९ ॥

वसततिलका

घारे सुधाशु ! असुनी स्मरमिन खास
तं दाविशी प्रणय रे तरिही शिंगस ॥
विश्वासपात्र रिपुशा उभयास एक
हैं श्रेय शुद्ध तुझिया चरितास देण ॥ ७९ ॥

गद्यार्थ—हे सुधाकर चद्रा ! एकीकडे वनावें, तों, तू मवनाचा, मित्र, आणि, दुसरीकडे पहावें ता शकरावर प्रेम व्यक्त करतोस ! एकमेकांचे शत्रु असलेल्या, त्या दोघानाहि, तू विश्वासपात्र बादावास, हैं श्रेय, तू जात्यन अत्यंत विशुद्ध आहेस, याच गोष्टीला आहे. (दोही शत्रूंचा विश्वासपात्र फक्त शुद्धचरित्रच होऊ शकतो.)

शार्दूलविक्रीडित

नक्षत्राणि बहूनि सन्ति परित पूर्णोदयान्यम्बरे
तै किं शान्तिमुपैति दीर्घतिमिर, किं वार्धिरुज्जुम्भते ? ॥
किं स्यादार्तचक्रोपारणनिधिर्भात सुधादीधिते !
तन्नून मुनैकतापशमन श्लाघ्यस्तनैवोदय ॥ ८० ॥

शार्दूलविक्रीडित

नक्षत्रें जरि भोंवतीं उगवलीं सपूर्ण या अघरीं
तेणें कां तम नष्ट होई ! अथवा अंधीहि येई घरी ? ॥
होती आर्तचक्रोर तृप्त ? जर्णिच्या तापास जो नाशन—
चंद्रा ! एकतुला नभीं उदय तो सुखाध्य सर्वोद्भूत ॥ ८० ॥

गद्यार्थ—सपूर्ण नक्षत्रें जरी, आकाशात समोवार सर्वत्र उगवलीं, तरी, त्यांच्या तेजनें काय गाढ अधाराचा नाश होणार आहे ! निचा समुद्र उचलून सर येणार आहे ! निचा आर्त चक्रोराची काय तृप्ति होणार आहे ! म्हणून हे चंद्रा ! जगाच्या सर्व तापास, एकदाच शमन करणारा जे तू, त्या तुला, एकत्रच याच उदय प्रशसनीय होय !

चन्द्रकान्तान्योक्ति

वनुधुम्

सुधाकरकात्स्पर्शाद् बहिर्द्रवसि सन्त ।
चन्द्रकान्तमणे ! नेन मृदुत्व लोकरिधुनम् ॥ ८१ ॥

आर्या

द्रवसी बाहेरहि तूं सुधाकरकरें वृहत्कडून मणे ।
हे चन्द्रकान्त ! मृदुता जगप्रसिद्धचि तुझी भसे तेणें ॥ ८१ ॥

गद्यार्थ—हे चद्रकान्त मणे ! अमृतपानीं अशा चद्राच्याहि दातल किरणानीं सब बाजरीं बाहेरून सुडा तू द्रवतोस यामुळे तुझ मृदुत्व जगप्रसिद्ध (व लोकविलक्षण) ठरलें आहे. (द्रवण्याची, विरघळण्याची, पाझरण्याची, क्रिया ही केवळ तामांन (हुं पानें) उण्यतेनें व्हावयाची, अस आपण ज्ञात पाहतो, पण, चद्रकान्त हा, अत्यंत शीतल व अमृतासारख्या श्यामक किरणानीं द्रवतो द्रवण्याची क्रिया साधारणत अत करणाची, असे आपण समजतो, पण चद्रकात सर्वबाजरीं बाहेरूनसुडा द्रवतो हैं मोठ वैशिष्ट्य. कै गडकरी म्हणतात तसे— "जे आनंदही रडवें, तु खात कसे तें होई ?")

चम्पकान्योक्ति

आर्या

साधारणतरुबुद्धा न मया रचितस्तवालालोऽपि ।
लज्जयसि मामिदानीं चम्पक मुननाधिवास्तिते कुसुमै ॥ ८२ ॥

आर्या

धुद्र तरू समजुनि मी कैलें आळेंहि चम्पक ! न तुजसी ।
जगभर सुरभि भरोनी आता कुसुमै मलाचि लाजविशी ॥ ८२ ॥

गद्यार्थ—हे चम्पका ! कसलेतरी सार्धे धुद्र शाद समजून मी, तुला आळेंसुडा केले नाहीं पण आता तू, जगभर सुगंध भरण्या आपल्या फुलांनीं मलाच अगदी लाजून टाकलें आहेस. (एखाद्या थोर माणसाची थोरवी आपल्याला अज्ञात असावी व त्यामुळे आपण त्याला कुणीतरी अलक्ष्यागल्लवत्या समजून त्याची उपेक्षा करायी, पण पुढें त्याची परी मढवी कळल्यावर आपण शरमून जावें, या घटनेस उद्देयन)

यसंतिलिका

अन्तःप्रतमरुसैफतद्वहामान—

मूलस्य चम्पकतरोः क विकासचिन्ता ! ॥

प्रायो भरतुपचितस्थितिदेशभाषा

श्रेयः स्वजीवपरिपालनमात्रमेव ॥ ८३ ॥

यसंतिलिका

मूलांत आन गच्छत्या मरुचंपकासी

आशा कुहन कुसुमें फुलतील पेसी ? ॥

देश, स्थितीहि यहुधा प्रतिकूल ज्यातें
कतैय जीवपरिपालन हेंच हातें ॥ ८३ ॥

गद्यार्थ—मारबाड देशाच्या वाळवटात लवलेल्या, आतून
तापलेल्या बाकून ज्याची मुळ जालशी जात आहेत, अशा
चंपकाला, वाढून फुलें लागतील, ही आशा तरी कुढून असणार ?
प्रतिकूल स्थल, व परिस्थिति प्याला लागली, अद्याना, केवळ
जीव जगविण्याची धडपड करणे हच कतैय अवस्कर. (सधुणी
मागधाला त्याचे गुण दाखविण्यात, सर्व परिस्थिति जर सयकर
प्रतिकूल करून ठेवण्यात आली, तर त्यानें विचान्यानें केवळ
जीव जगविण्यापलीकडे काही गुणप्रमाण न दाखवावा यात त्याला
काय दोष !)

...

जलान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

शैल्य नाम गुणस्तत्रैव तदनु स्वाभाविकी स्वच्छता
किं भूमः शुचिता भरत यशुचयः स्वशोण यस्यापरे ॥
किं वाडत परमुच्यते स्तुतिपद यस्मिन्वन देहिना
त्व चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्तवा निरोधु क्षम ? ८४

शार्दूलविक्रीडित

शैल्याचा गुण परुष्या तुज; तशी

ती स्वच्छता मूळची !

घणू काय पवित्रता ? अशुचिहि

स्पर्शच होई शुचि ॥

“प्राण्यां जीवनरूपं तूच !” कुठली

मोठी स्तुती यादनी !

पाण्या ! तू जर नीच मार्ग धरिशी,

रोधू शके कां कुणी ? ॥ ८४ ॥

गद्यार्थ—शीतलता हा गुण तुझ्या एकव्याचा आहे; तुला
निसर्गानें जन्मदिद स्वच्छता दिलेली आहे. तुझे पावित्र्य
काय वर्णावें ? तुझ्या नुमत्या स्पर्शानें अशुद्ध वस्तु शुद्ध होतात;
‘तू प्राणिमात्राला जीवनरूप आहेस’ याहून आणखी मोठी
स्तुति ती काय असावयाची ? असें सारे असून हे पाण्या !
जर तूच (सरल श्रदेशाकडे नेणारा) नीच मार्ग धरिलास तर
तुला कोण अडवू शकणार ? (सर्वतोपरी वरील वर्णन लागू
पडणारे घोर लोकच जेव्हा हेकटपणें नीच मार्ग धरतात तेव्हा
“कश्चित्तायस्थिरनिश्चय मन पयश्च निम्नाभिमुखप्रतीपयेत् ? ”
या कारिकाशेचीन अगुस्वरुन त्यांना त्याचे अनुयायी आळा
घालू शकन नाहीत, या भयानक घटनेस उद्देशून.)

...

शार्दूलविक्रीडित

अञ्ज त्वज्जमयाज्जभूस्तत इदं ब्रह्माण्डमण्डापुन—

विंश स्थानरजगम तदितर चन्मूलमित्य पयः । ॥

धिक् त्वा चोर इव प्रयासि निभृत निर्गत्य जालान्तरै-

र्ध्वयन्ते निनशास्तदेकशरणास्रगमाश्रिता जन्तवः ॥ ८५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

पाण्या ! अञ्ज तुझ्यांत, त्यांत विधि तो, ब्रह्मांड

तै त्यांतुनी

ब्रह्मांडांतुनि विन्ध्य-सर्वचि अतें जन्मे तुझ्यापासुनी ॥

धिक् ! चोरापरि तू हळूच सुट्टी जातेंस जाल्यांतुनी;

प्राणी-आश्रित जे तुझे-अगति ते, जाती तिथें राहूनी

(किया घंघनीं) ॥ ८५ ॥

गद्यार्थ—हे पाण्या ! तुझ्यांत अञ्ज (कमल; पाण्यात
जन्मणारा) जन्म घेत कमलत ब्रह्मदेवाचा जन्म झाला;
ब्रह्मदेवापासून ब्रह्माण्ड जगलें व ब्रह्मांडापासून स्थावर जगम
विश्व जन्माला आलें—अशा रातीनें पोर पाहतां तुझ्यातून
सर्व काही जन्माला आलें. असें असतां कोळी जेव्हा जाळें
दाकतो तेव्हा, तू तेवढे, चोरासारखें हळूच त्या जाल्याच्या
छिद्रातून सुटून जातेंस, नाणि, तुझे आश्रित — एकव्या तुझ्याच
आधारावर जगणारे—जसे अचर प्राणी निचारे अगनिक
होऊन, (त्या जाल्यात राहून मल्यानें) पकडले जातान.
विचार ओगे तुला ! (प्रगाढ सुदारी पथरयापना करतो.
त्यातली प्रत्येक गोष्ट तोच करीत असल्यानें वर्षे अनुयायी त्याला
‘सितानी’ समजू लागतात. पण सत्कर्माळी तो मित्राजी तेव्हा
नेमका हळूच चोरासारखा सुटून बाहेर, व अन्नन्यागनिक अनु-

यायाना तेवढा तो खुशाल पकडले जाऊ देतो. अशा घटना
राजकारणात घडतातच, त्यांना उद्देशून. संस्कृत कवि त्रिकाल-
दर्शीच म्हटले पाहिजेत.)

जिह्वाभ्यासिक

अनुपुम्

जिह्वे ! प्रमाण जानीहि भोजने मापणेऽपि च ।

अतिभुवितरतीभोक्तिः सद्यः प्राणापहारिणी ॥८६॥

अनुपुम्

जिह्वे ! औचित्य दू जाण;—जेवतां बोलतां तसें ।

अतिव्यापणं नि अत्युक्ति प्राणघाती इतीति असे ॥ ८६ ॥

गद्यार्थ—हे जिह्वे ! खाण्यात काय किंवा बोलण्यात काय
औचित्याच्या मर्यादा ओळखून वागत जा. अति रागें किंवा
अति बोलणें दोन्ही स्वरित मरणात जाणेंच होत. (अवाक्या-
बाहेर, हावरटपणानें, अतिरेकी उत्साहानें मल्लेंच घाड
करणाऱ्यास उद्देशून. अति सर्वत्र बसवें.)

तमोऽभ्यासिक

अनुपुम्

तमस्तोम मृश सोममण्डलोपरि राजसे ।

धूमपानेन किं नाम धाम गन्धमतः परम् ? ॥ ८७ ॥

अनुपुम्

चंद्रावरी तमः पुंजा ! मोठी शोभा तुझी दिसे ।

धूमपानें तुला स्थान लभ्य याहुनि कायसें ? ॥ ८७ ॥

गद्यार्थ—हे तमः पुंजा ! चंद्राच्या शुभ्र विम्बाच्या पार्श्व
भूमीवर तुझी शोभा कागडीच उठून दिसत आहे (अथार
काळोप व दगडुद्धा धूर खाऊन वाढतात अशी समजूत)
धूमपान करणाऱ्या (विड्या ओढणाऱ्या) तुला याहुन उच्चर
स्थान कोठून मिळणार होतें ? (आर्षीच नालयक पण तुकून
माकून दैवानें मोठ्या पदावर ऐसीत भिरविणाऱ्या व चांगल्या
लोकान्या पाठिन्याने (पार्श्वभूमीने) उठून दिसणाऱ्या
हलकटाला उद्देशून.)

(तपजू.) तुलान्योक्ति

आर्या

प्राथ्य प्रमाणपदवीं को नामास्ते तुल्येऽप्यलेपस्ते ।

नयसि गरिष्ठमधस्ताच्चदितामुच्चैस्तर्प कुरुषे ॥८८॥

आर्या

आलें प्रामाण्य तुले ! म्हणुनि असे गर्व केवढा तुजसी ।
मोठ्यांस नेसि खालीं, धुंद्रांना उंच उंच चढवीसी ॥८८॥

गद्यार्थ—हे तुले ! तुला प्रामाण्य प्राप्त झालें (गुरु कोण,
रुतु कोण हें उपविषयाचा अधिकार मिळाला) या कारणानें
तुला केवढा गर्व (होऊन तू आघळी झाली आहेस) झाला
आहे ! जे खरे खुरे सत्यान (वजनदार, थोर) त्यांना तू खालीं
नेतेन व त्याहुन उलटे म्हणजे शुद्ध, (वजनान) हलकें असतात
त्यांना तू वर चढवितेस (जड वजनानें तराजूनें पारवें खालीं
जातें व हलक्या वजनानें वर जातें यावर उपेक्षा) (अपामाला
न्यायाधीशानें पद दिलें की असा उरफाटा न्यायच मिळा-
वयाचा, याला उद्देशून.)

आर्या

गुरुषु मिलितेषु शिरसा प्रणमसि, लघुपूजता, समेषु सना ॥

उचितज्ञाऽपि तुले ! किं तुल्यसि गुञ्जाफलैः कनकम् ? ८९

आर्या

गुरु मिळतां शिर नमधिसि,

लघुशीं उन्नत, समांसि सम अससी ।

उचितज्ञा असुनि तुले !

तोलांसि गुंजांसवै सुवर्ण कशी ! ॥ ८९ ॥

गद्यार्थ—हे तुले ! तुला गुरु, अष्ट, (वजनदार, जड,)
मेठ्या कीं तू शिर बाकवितेस (आपलें पारवें खालीं नेतेस)
लघु, हलकट (कमी वजनाचा) मेठला कीं आपलें शिर उच
करतेस (मान लाढ करतेस, स्वमान दाखवितेस; पारवें वर
नेतेस) समान मेठला (सारख्या वजनाच्या दोन्ही वस्तु आल्या
कीं) सम वृत्ति धारण करतेस (दोन्ही पारवीं सारख्या उंचीला
आणतेस, दावी समपातळीत आणतेस.) (गुरु मेठला कीं,
शिर नमविणें, लघुशीं स्वमान राखून राहणें व समानाशीं सम-
वृत्तीनें, बरोबरीच्या नात्यानें वागणें) याप्रमाणें तुझी वर्तणूक
उचितज्ञ माणसाला साजेची दिसत अथवाहि, (एका गोडीचें
मात्र आश्चर्य वाटत, कीं) तू गुंजाबरोबर तोण्याची तुल्य
(वजन) कशी करतेस ! (इतर सर्वत्र उचित वर्तनाचा म्हणून
प्रसिद्ध असलेल्या माणसात मुद्दा, एखादी खोड असते,—
एखाद्या चमत्कारिकपणा असतो,—एखाद्या बाक्तीत त्याचें
सारक्य सुटतें, हें आपण पाहिलेंच ना !)

(गवत) तृणान्योक्ति

भाषां

रुदस्य सिन्धुतटमनु तस्य तृणस्यापि जन्म कल्याणम् ।
यत्सलिलमज्जज्वालकुलजनस्य हस्तावलम्बनं भवति ॥९०॥

आर्थं

उगवे नदीतटाकीं कल्याणद जन्म त्या तृणाचाही ।
जलांत तेथें कोणा बुडत्या आधारभूत जे होई ॥९०॥

गद्यार्थ—नदीच्या किनाऱ्यावर उगवलेल्या गवताचासुद्धा जन्म फेवडा लोकोपकारक, धन्य, म्हटला पाहिजे; कारण, पाण्यात बुडताना घातल्या झालेल्या माणसाला आधार म्हणून हातांचे धरण्यास त्याचा उपयोग होतो. (योग्य स्थळीं, अत्यंत शुद्ध वस्तुसुद्धा फेवडी कल्याणदायी होते.) (तृणाचें आणखी उप कारकत्व प्रकरण १६ श्लोक ८ पहा—तृण चाहू वर मन्ये.)

आथां

दीप्यन्ता ये दीप्ये घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ।
तेजः स्वनिनाशाय ॥ भवति तृणानामिव लघूनाम् ॥९१॥

आर्थं

जे घडविले झळकण्या, वीर नि रत्नें दिसोत झळकून ।
तृणसम लघुजीवांचें तेजवि टाकी स्वतांस मारून ९१

गद्यार्थ—ब्रह्मदेवानें झळकण्यासाठींच योजना करून ज्यांना जन्म दिलेला आहे, अशीं रत्नें व वीरपुरुष झळकून राहोत. (त्याचें झळकणें त्यांना शोभून दिवतें व पचून जातें कारण ते 'घोर' आहेत.) पण गवतासारख्या गरीब विषाच्या प्राण्यांना त्याचें तेजव (गवत तुल्यकीत, तजेवदार हिरवेचार अखलें, कीं, गुढें प्रथम त्याला खाणार, व कापणारे प्रथम त्यालाच कापून विकणार.) त्याच्या स्वताच्या विनाशाला कारणीभूत होतें. (घोरानीं जें वेळें तेंच गरीब सुदानीं करून चाळणार नाही, त्यांना तें वातक होतें. राजेवदाराच्या हिर्या जेवें खुवाळ मिरवीत, तेथें गरीबाची सुदर स्त्री सुरक्षित नसे, अशा बोभाट नित्येक संस्थानी राण्याविषयी आपण ऐकत नव्हतो काय ?)

(तेली) तैलिकान्योक्ति

उपजाति

अमी तिलास्तेलिक ! नूनमेतां स्नेहादवस्थां भवतोपनीताः ।
द्वेषोऽभविष्यदमीषु नूनं तदा न जाने किमिवाकरिष्यत् ॥९२॥

इन्द्रवज्रा

तेल्या ! अरे तूं घघ या तिलांसी
स्नेहामुळें काय दर्शेस नेसी ॥
देष्टा जरी तूं असतास त्यांतें
ठावे कुणा, जें करतास तूं तें ? ॥ ९२ ॥

गद्यार्थ—(स्नेह शब्दावर कोटि; एक अर्थ तेल; दुसरा मैत्री. स्नेहात् म्हणजे एक अर्थ तेल मिळविण्यासाठी; दुसरा अर्थ मैत्रीपायी.) हे तेल्या ! अरे स्नेहापायीं तू या तिलाची काय दशा करून टाकली आहेस (तेल पिळून पेंडेवारतें निस्सृत्य केलें आहेस) तें पहा तर परें; आणि हें सर्व स्नेहाच्या नांवानें. आणि तू त्याचा 'स्नेहामिलापी' असण्याऐवजीं, परेंच, देष्टा असतास तर काय केलें असतेंच कोण जाणें ! (बरीच श्लाघत कोटि योजून विचित्रार्थ फाटला असला तरी प्रत्यक्षात, स्नेहीच आपला घात करतात (स्नेहबुद्धीनेंच)—असा विचित्र अनुभव येव्हा येव्हा येतो, व इंग्रजीत म्हटल्याप्रमाणें God ! Save me from my friends ! देवा ! माझ्या स्नेहापासून माझें रक्षण कर असे म्हणण्याची पाळी येतेच ना !)

दुग्धान्योक्ति

भाषां

को हि तुलामपिरोहति क्षुचिना दुग्धेन सहजमधुरेण !
तप्तं विवृतं मयितं तयापि यस्नेहमुद्रितं ! ॥ ९३ ॥

आर्थं

क्षुचि मधुर त्या दुधाच्या अल्पहि तुलनेस कोण उतरेल !
त्या तापया, नि विरजत, घुसळत, तें स्नेह मात्र वेईल !
॥ ९३ ॥

गद्यार्थ—(स्नेह शब्दावर कोटि; दुधाकडे अर्थ छोणी, इतरत्र मैत्री) पवित्र, शुद्ध, निर्मल, आणि निरगतः मधुर असा दुधाची तुलना दुसऱ्या कोणत्या वस्तूनें होणार आहे ! त्याला ताप या (तापवा किंवा छळ करा.) विवृत करा (निघाड करा;—ताक पासून विरचा.) किंवा घुसळा (घास था) तरी तें स्नेहच (छोणी घुत; मैत्री) प्रकट करणार ! (खरे मित्र असेच असतात ते तप्त, विवृत मयित केले, तरी, स्नेहात अंतर पडू देत नाहींत.)

(रूप हें आदर्श मित्र या विषयी अत्यंत सुंदर रूपक असलेला श्लोक २ प्रकरण २१ मध्ये पाहा "क्षीरेणामगतोदकाय" हा मनुहरीचा श्लोक.)

(धोतऱ्याचें फूल) धत्तूपाव्योक्ति

यसततिलका

धत्तूर ! धूर्त ! तरुणेन्दुविलासयोग्ये
स्थाने पिनारूपतिना विनिवेशितोऽपि ॥
किं कैरवाणि विरुसन्ति ? तम प्रयाति !
चन्द्रोपलो द्रवति ? वारिधिरपैति वृद्धिम् ? ॥ ९४ ॥

यसततिलका

चंद्रास योग्य असल्या स्याळें धत्तूपाचे
तूतें शिवें निजशिरीं जरि ठेविलें रे ॥
कां कैरवें विरुसती ? तम काय लुप्त ?
वाढे समुद्र ! द्रवतो कधि चंद्रकांत ? ॥ ९४ ॥

गद्यार्थ—हे धोतऱ्याच्या फुला ! (हीं फुलें शिवाळा प्रिय
असतात म्हणे !) ज्या जागीं चंद्रकोरेला बसवायचाचें अशा
स्थळीं म्हणजे स्वतःच्या मस्तकावर धक्कानें तुला धारण केलें
तरी (तेवढ्यानें तुला चंद्राची थोडीच सर येणार आहे ?)
काय (तुझ्या प्रभावानें) कुठुन (चंद्रविकासी वमलें) उम-
ळणार आहेत ? काय अक्षर पळून जाणार आहे ? काय
चंद्रकांत मण्याला पाहून फुटणार आहे ? काय समुद्राला भरती
येणार आहे ? (चुटून वैभवोणे कोणी एखादा, मोठ्या पगवर
आलढ झाला, तरी ज्याच्या जागेवर तो बसला त्याचा प्रभाव
तो कुठून दाखवणार ?)

०००

धन्वन्तरि (नमन)

समग्र

शाडूचें चक्रं जलौकं दधतममृतघट चारुदोर्मिथुतुर्भिः
सूक्ष्मस्वच्छातिहयांशुपरिविलसत्सकधम्मो जनेत्रम् ॥
कालाम्भोदोऽगलान्न कटितटनिलसंघाहूपीताम्बराल्बे
वन्दे धन्वन्तरि तं निखिलगदवनप्रौढदानामिलोल्मम् ॥ ९५ ॥

समग्र

शांखा, चक्रा, जळूला अमृतघट धरी चार हातीं पवित्र
घेई जो रेशमाचें सुविमलघसन स्फंधि; जो पद्मनेत्र ॥
तेजानें कालमेधासम; कटितट धरी चारु पीताम्बराल
वन्दू धन्वन्तरि तो अनलसमचि जो रोगरूपी वनास ॥ ९५ ॥

गद्यार्थ—आपल्या चार सुंदर हस्तामध्यें जो शरप, चक्र,
जळू व अमृतघट धारण करतो, अगदीं तळम, स्वच्छ, मोहक

असे रेशमी वस्त्र जो आपल्या स्कंधावर ठेवितो, ज्याचे नेत्र
कमलाप्रमाणें कोमल व सुंदर आहेत, ज्याची अगकांति फाळ-
मेधाप्रमाणें रसरशीत आहे, व ज्याच्या कर्तिसमोती सुंदर
पीताम्बर आहे, व अखिल रोगाच्या वनास जो दावानलसारखा
आहे, अशा त्या धन्वन्तऱ्याची गी वदन करतों. ०००

धूमान्योक्ति

सुप्तिपत्रा

सहजमलिनयक्रभाजं भवति भवः प्रभवामनाशहेतुः ।
जलधरपदवीमनाप्य धूमो गलनविनाशमनुप्रयाति ।
नाशम् ॥ ९६ ॥

यसततिलका

जे जन्मतां मलिन, वक्रचि, जन्म त्यांच्या
भाणी पित्यासहचि आत्मविनाश साचा ॥
जो धूम, मेघ वनतां, वधितो पित्यास
(अग्नीसः) आणि वधितो मग तो स्वतांस ॥ ९६ ॥

गद्यार्थ—जे जन्मतःच मलिन व वक्र, (पापी आणि
वाकड्या वालीचे हा अर्थ माणसाकडे; कौटुंब्याच्या काळ्या
वणानीं युक्त व वाकडा, गोल, गिरक्या घेणारा हा अर्थ
धुराई) त्याचा जन्म, त्याच्या स्वतःच्या जनकाच्या व स्वर्गा-
च्याहि नाशाला कारणीभूत होतो. उदाहरण धुराचें, हा जन्मतःच
मेघरूप होतो. (दग हा प्रासुल्यानें पाण्याच्या वाफेचा असतो.
असलाच तर असत वृक्षमात्र त्यात धुराच्या वणाचा असेल.
पण दग सादल्यानें वहुधा पूर्वी दग हा कन्याच अर्थां धूसापासून
होतो अशी संस्कृत कवींची कल्पना होती असें दिसते—
“ धूमज्योति सलिलमृक्ता सविधातः मेघः ” कार्लिदास.) आणि
आपला पिता जो अग्नि, त्याला, मेघ, जलवृष्टीनें डार मारतो व
मग लगेच स्वतःहि मरून जातो. ०००

धूलिकान्योक्ति

शादूलविक्रीडित

ये जात्या लघव सदैव गणनां याता न ये कुत्रचिद्
पद्मयामेव विमर्दिता. प्रतिदिने भूमौ विलीनाधिरम् ॥
उत्क्षिप्ताश्चपलाशयेन मृता पश्यन्तरिक्षे सखे
तुलानामुपरि स्थितिं क्षितिभृतां कुर्वन्त्यमी पांसवः ॥ ९७ ॥

शाबूलविशीरित

जन्मानें लघु; अल्पही न गणना केव्हां जयांची कुठें
पायीं ज्या तुडवीत सर्व, निव, जे आलिंगिती भूमिंतें
धूळीचे कण, मूर्ख पायु उडवी जे अतरिक्षांतरी
झालानें वसती पहा गिरिचिंया उतुंग शृंगांवरी ॥९७॥

गद्यार्थ—जे जन्म लहान, क्षुद्र, ज्याची गणनाच
(सख्यामापन किंवा म्हावरमापन) कधीं कोठे झालेली नाही—
म्हणजे ज्याची सख्याच कोणी मोडलेली नाही किंवा जे
कुणाच्या पित्रागतीत नाहीत, जे रोज सर्वांकडून पायाप्यालीं
तुडविले जातात व जे नित्य भूमीलाच निळपून अवतात ते
धूळीचे कण, मूर्ख अविचारी वायुनं आकाशात उधळले गेल्याने
पहा, आता उच डोंगराच्या शिखरावर कतो झालानें आरुढ
झाले आहेत. (राजकारणात, एखाद्या पक्षाच्या क्षणीक लोक-
प्रियतेच्या दावळीनं, असेच कितीतरी क्षुद्र, अगण्य, पायीं
तुडविण्याच्या पात्रतेचे, सुईंवर सपण्यारे धूळीचे कण अचानक-
पणें एकत्र मदीपदाच्या गिरिगावर आरुढ झालेले दिसतात तें
सर्व काळ लोकाला विदितच आहे.)

०००

(प्रथमप्रज्ञातीत प्रकरण १४ मध्य श्लोक २ रा " पादाहत
समुत्थाय " हादि धूलिकान्योक्तिसारखाच आहे.)

(नदी) सरितान्योक्ति

आर्या

कतिपयदिनसत्पायी पुरो दुरोजतोऽपि भविता ते ।
तदिनि ! तद्वृषपातनपातकमेकं चिरस्थापि ॥९८॥

आर्या

अल्पचि टिकणारा हा महापूर शीणें निघून जाईल ।
सरिते! पीडिछि तटतट, टिकुनी हे पाप मात्र राहिल ९८

गद्यार्थ—हे नदी ! आज कितीहि प्रचंड महापूर तुला
आलेला असला, तरी तो फार योड्या दिवसाला सोपती आहे.
तो क्षीयरच निघून जाईल. पण त्याच्या संगतीनं तू वेफाट
होऊन, तुझे चिरमित्र जे तटतट त्याला तू उपटून टाकलेस हे
पाप मात्र तुला चिरकालाचें बटून राहणार आहे (याचा विचार
कर) (लोकप्रियतेच्या महापुराच्या लाटेवर वसून मदान्धपणें
धुमाकूळ घाटून अत्याचार करणारे, जगभर इतिहासभर
दिवतात, —तो पुर निघून जातो व त्यानीं केलेली मित्रहत्या
तेवढी मागे राहते.)

०००

उपजाति

छाया प्रवृत्ति नमन्ति पुष्पै फलानि यच्छन्ति तद्वृषा ये ।
उन्मूल्य तानेव नदी प्रयाति तरङ्गिणा किं प्रतिपन्नमस्ति ?
॥ ९९ ॥

उपजाति

छाया घरोनी, नमुनी फुलांनीं
पूजी तटीचा तर जो फलांनीं ॥
जाई नदी ही उपटून त्यास
स्थिरा न मैत्री ' लहरी ' जनांस ॥ ९९ ॥

गद्यार्थ—तण्वरील जीं झाड नदीवर सावरी धरतात, फुले
देऊन जणू नमन करतात, फलें देऊन जणू पूजा करतात त्यांच
झाडाला नदी समूळ उपटून निघून जाते. ' तरङ्गी ' म्हणजे
' लहरी ' म्हणजेच संचल (नदीमध्यें तरंग म्हणजे राग
अवतात) माणसाची मैत्री स्थिर कुठ पाहिली आहे ! (संपक
वरील प्रमाणेंच तरङ्गी शब्दावर कोटि)

०००

आर्या

तदिनि ! चिराय चिराय विन्ध्यमुनस्तत्र सदापन्नित्राया ।
शुध्यन्त्या अपि युक्त किं खलु रष्योदकादानम् ॥१००॥

आर्या

विन्ध्यपित्याचा हे नदि ! विचार कर, तूं पवित्र नित्य जरी
थेणें गद्यारंग्या युक्त दिसे का सुकून जाशि तरी ? १००

गद्यार्थ—हे नदी ! ज्या विन्ध्य पर्वतात तू उगम पावलीस
त्या तुझ्या [पित्याच्या उच्च] भूमीचा विचार कर. तू वदा
पवित्र आहेस (हे खरें आहे. आणि त्यामुळेच विचारार्थें
लागते की) आतां तू सुकून जाण्याचा प्रसंग आला तरी (पाणी
वाहते राहण्यासाठी) तू आनल्यत गद्यारंग्या मिळवून थेणें
युक्त दिसेल का ? (बान्धव्यन घनोदित निर्मळ राष्ट्रीयत्व हें
ग्रीड साम्याच्या पक्षानीं, या नदीप्रमाणेंच ' वाहते राहण्या-
साठी, ' मुत्सद्दीय रीत्याच्या राष्ट्रीय गद्यारंग्या समावेश आपल्यांत
बन्धन घेतल्याचे प्रसंग लाजेच आहेत !)

०००

(नागवेल) नागवल्लीन्योक्ति

वसंततिलका

किं वीरुधा मुनि न सन्ति सहस्रशोऽप्या
यासां दलानि न परोपकृति भजन्ते ॥
एकैव वल्लिष्ट विराजति नागवल्ली
या नागरीनदनचन्द्रमलङ्करोति ॥ १०१ ॥

वसंततिलका

वेली न कां किति सहस्रचि या जगांत
ज्याचीं दलें न च परोपकृती करीत ॥
वेलींत एक परि शोभत नागवेल
जी सुंदरीवदनचंद्रहि शोभयील ॥ १०१ ॥

गद्यार्थ— ज्याचीं पानें कौणावर कधीं उपकार करीत नाहीत,
अशा अन्य वेली जगात सहस्रही नाहीत काय ? पण वेलींत एक
काय ती नागवेलच परोपरच शोभते; जिचीं पाने (ताघूल
रगानें) सुंदर लीच्या वदनचंद्राला सुद्धा भूषविणत !

पंखाऱ्योक्ति

वसंततिलका

उत्तुङ्गशालशिखरस्थितपादपस्य
कानोऽपि पक्षफलमालभते संपक्षः ॥
सिंहो बली गजविदारणदारुणोऽपि
सीदत्यहो तरुतले खलु पक्षहीनः ॥ १०२ ॥

वसंततिलका

उच्चाम्रिशृंगतरुचें फल पक्ष प्यातो
पंखामुळेच सहजीं वध काकही तो ॥
मारी गजा, हरि असा यलवान् असून
लोळे तरुतलेच पंख नसे म्हणून ॥ १०२ ॥

गद्यार्थ— उच्च वोगराच्या शिखरावरील झाडाची सुद्धा पक्ष
फले या कश्चित् कावळ्या प्राक शक्ती, कारण केवळ त्याला पक्ष
आहेत म्हणून याच्या उडट, हत्तीज पाहून टाकण्याइतकी
मर्याद शक्ति ज्याला आहे अशा सिंह झाडाच्या मूळशीं लोळत
पडतो, कारण केवळ त्याला पक्ष नाही म्हणून ! (हे सर्षपले
वैषम्य सर्वत्रच आहे. साधन, केव्हां केव्हां अगदीं सुंदर वाटें
पण त्यायोगान् घडणाऱ्या कृतींमध्ये पार मोठें अंतर पडतें, तें
पंखाऱ्या दृष्टान्तान् दर्शविलें आहे.)

पद्मान्योक्ति

शाबूळविक्रीडित

(मार्गे कमलान्योक्ति पहा.)

पौलोमीपतिकानने मिलसता गीर्णभूमीरुहा
येनाघ्रातसमुज्झितानि वसुमन्प्राजधिरे निर्जरे ॥
तस्मिन्मधु मधुव्रते निधिनशान्माध्वीकमाकाङ्क्षति
त्वचेदक्षसि लोभमभ्युज तदा किं त्वा प्रतिद्रुमहे ! १०३

शाबूळविक्रीडित

ईद्राच्या पानि देववृक्ष फुलुनी, त्यां जीं फुलें लागली,
ज्यानें हुंगुनि टाकितांहि परि तीं देवादिनीं हुंगिलीं ॥
तो मुंगा, मधु आज, दुर्गतिमुलें तूतच याचीं तसे,
पक्षां तूं जर येथ लोभ धरिशी—मी काय बोलू कसे ? १०३

गद्यार्थ— हे पक्षा ! ईद्राच्या उपवनात देववृक्ष फुलून त्यांना
जीं फुलें लागलीं, तीं ज्यानें हुंगून टाकल्यावर देवानाहुद्धा
हुंगण्यास पान वाटलीं असा (योर योग्यतेचा) हा भ्रमर,
आज, केवळ त्याला वाईट दिवस आले म्हणून तुझ्यापाशीं
मद्याची याचना करण्यास आलेला असता, तूं जर लोभ धरून
(गाय पान्हा चोरते त्वा) याला मध घेऊ विला नाहीत तर
आता तुझ्या (वेडेपणा) पुढें मी तरी काय बोलवें ! (ज्याची
योरवी आपल्यास माहीत नाही असा अतिथि किंवा याचक
आपल्याकडे येतो तेव्हा आपल्याकडून अशानानें त्याचा अप-
मान होण्याचा संभव असतो त्या घनेत उद्देष्ट.)

(पलस) पलाशान्योक्ति

वसंततिलका

मा गर्वमुद्रह विमुदपलाशपुष्प !
यत्पदपदं ग्रंथति मामतिगन्धलुब्ध !
रे मालतीविरहतो ज्वलदमित्ररूप
त्वा मृत्युकारणमेवेत्य समाश्रितोऽसि ॥ १०३ अ ॥

अर्थ

होवो पलसफुल ! तुज मूर्खीं गर्व न अलाच चित्ताला
कीं गंधलुब्ध पदपद आश्रय घेण्यास मजकडे आला ॥
त्या मालतीविरह रे घडतां, देण्यास जीव साधन तो
यघतां, अग्निच तुजला समजुनि तो त्यामध्ये
उडी घेतो ॥ १०३ अ ॥

गद्यार्थ—हे मूर्खा पळसुला ! " गंधलुब्ध होऊन हा मुंग्ठा माझ्या आश्रयास आला आहे " असा गर्व ते बाहू नेकोस. (खरी गोष्ट अशी आहे, की,) त्याला मालतीपुष्पाचा विरह घडताच, तो जीव देण्यास निघाला असतो, दुष्ट्या लाल रंगाला, जीव देण्याचें साधन विल्लवच समजून तो (आत्महत्यासाठी) दुष्ट्या आश्रयास आला आहे. (मूर्ख लोक, कित्येक मोठ्या गोष्टींचें अथे स्वतःकडे घेऊं पाहतात त्यांना उद्देयत.)

पारिजातान्योक्ति

अनुष्टुभ

पारिजाततले याचन लगेन मधुमतः ।

भ्रमयं तावदेवास्य कुञ्जे कुञ्जे तरी तरी ॥१०४॥

भाषा

जोंपरि न भ्रमरस्वर कुठेंतरी परिरजत ये विलुप्त ।

वृक्षोवृक्षीं कुंजोकुंजी पाचें सरले न भ्रमण ॥ १०४ ॥

गद्यार्थ—जोंपरित भ्रमराला कुठेंतरी एखाद्या पारिजात दृष्टीस पडून नाही तोंवर त्याचे झाडाझाडानून कुंजकुंजांत फिरणें काहीं सपणार नाही. (भ्रमवेड्याचें वर्णन. प्रियमासि होईपर्यंत त्याचें झाडाझाडानून, कुंजाकुंजानून चकरा मारणें सादच रहायचें.)

भाषा

परिमलसुरभितनभसो बहव कनकाद्रिपरिसरे तरव ।

तदपि सुराणा चेतसि निवासितमेव पारिजातेन ॥१०५॥

भाषा

सुरभि नभा करणारे, मेरुपरिसरीं असून वृक्ष किती ।

तव पारिजात एकचि परि वसला घर करून सुरचित्तीं

गद्यार्थ—आकाशाला सुगंधित करून सोडणारे, असे किती. तरी वृक्ष, मेढ पर्वताच्या समोवर आहेत. परंतु देवाच्या हृदयात, एका पारिजाताचें माय ते अदृढ स्थान मास करून घेतले आहे. (भ्रम हे कोणाचें कोणावर का बसवें याला कारणें देता येत नाहीत. आनंद. कोऽपि हेतुः त्रिचा भिन्नचिहिं लोकः । असे काहीतरी म्हणावें.)

पुष्पान्योक्ति

पंचतंत्रिका

रे पुष्प ! सुंदर ! मनोहर ! चारवर्ण !

त्वं शोभसे स्वपदभूषण सम्प्रतीह ॥

कालेन फ्रिन्नु कियता फिल ते दलानि

हा कोमलानि विगलन्ति पुरा धरण्याम् ॥ १०६ ॥

मलानि व्रजन्तु सकलान्यथ ते दलानि

वर्णो विनश्यतु तनुर्विलयं प्रयातु ॥

लोकं पृणः परिमलस्तु तवास्ति कोऽपि

येनेव जन्म सफलीक्रियते तवेह ॥ १०७ ॥

त्वद्द्वययोऽभिनवमस्तु विलोभनीयं

रूपं च नाम रमणीयतर नराणाम् ॥

हा ! इन्त ! कालवशतोऽखिलमेति नाश

त्वत्सौरभेण सदृश यश एव शेषम् ॥ १०८ ॥

पंचतंत्रिका

हे पुष्प सुंदर ! मनोहर ! चारवर्ण !

स्वस्थान आज अससी जरि भूपवून ॥

हा ! पाकळ्या मृदु तुझ्या किति कालमात्रें

जाणें गळून धरणीवर कोण जाणें ॥ १०६ ॥

जावोत हीं तव दलें सगळीं सुकोनी

जावोच रंग विटुनी, तनु ही मरोनी ॥

हा एक गंधचि तुझा सुखतो जगास

तेणेच ये सफलता तव जीवनास ॥ १०७ ॥

सारूप्य त्वत्समचि मोहक होइ साचें

त्याहून रूप रमणीय असो नराचें ॥

कालान्तरें सकल हें जरि नष्ट होई

कीर्तीच एक तव गंधसमान राही ॥ १०८ ॥

गद्यार्थ— (या तीन श्लोकांच्या पुष्पान्योक्तींत कै. गु. म पा. ओक यांनी पुष्पाच्या दृष्टातामे, पुष्पाचें सर्व गेल तरी मुंग्ठा मागे राहतो त्याप्रमाणेंच माणसाचें, इतर सर्व नष्ट झाले तरी कीर्ति मागे राहते हें दर्शविलें आहे.) हे सुंदर, मनोहर व सुकरणाच्या पुष्पा ! तू आज झाडावर किंवा वेलेवर ज्या स्थानी आहेस त्या स्थानाला भूपर्वीत आहेस, हें खरें— परंतु हाय ! हाय ! ह्या कोमल पाकळ्या किती अल्प बाढालच जमिनीवर गळून पडणार आहेत कोण जाणे. तुझ्या पाकळ्या सर्व कोमेजून जावोत, रंग विटून जावो, किंवा, सर्व तुझा देहच नाश पावो. पण तुझा हा एक अवर्गनीय गंध जे आहे, तो जगाला संतुष्ट करीत राहो; म्हणजे, तेवढ्याने तुझ्या जन्माचें सार्थक होणार आहे.

मुन्युपाचेंहि अनेक आहे. तुझासारंगच त्याचेंहि, विलोमनीय अनेक नांव, किंवा त्याहून रमणीय असे रूप, हें सर्व कालवशात नष्ट होतें; परंतु तुझ्या मुंग्ठाप्रमाणें त्याची कीर्ति तेवढीच शिल्लक राहते.

पुस्तकान्योक्ति

अनुष्टुप्

तेलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलग्रन्थनात् ।

मूर्खहस्ते न दातव्यमेव वदति पुस्तकम् ॥ १०९ ॥

आर्या

“जल, तैल, सैल यधन, यांपासुनि मज सदैव रक्षार्थे ।”
वदते पुस्तकं सुजना, “मूर्खकरीं मज कधी न तूं धावें”

॥ १०९ ॥

गद्यार्थ— पुरतः हे मनुष्याल म्णत अवतें, कीं, “माझ
तू तेलचे डाग घडण्यापासुत, पाण्यानें मिळेलें जाण्यापासुत,
आणि माझी बाधणी खिळखिळी, सैल होईल असे घसकू
फसकू वापरण्यापासुत मांसं रक्षण कर. आणि शेवटीं पण उर्षीत
महाराजाची गोष्ट ही कीं, मला मूर्खाच्या हातीं जाऊ देऊ नकोस.”

***

शाईलविनीडित

संपात्य सदपत्यन्तरकराद्रक्ष्य च सुक्षेत्रवत्
सशोध्य त्रिणिनोऽङ्गवत् प्रतिदिन वीक्ष्य च सन्निव्रतम् ॥
बध्य ग्रन्थवदङ्ग च हि, न त्रिसम्यै हरेर्नाम—
नैव सीदति पुस्तकं किल कदाऽप्येतद्गुणो वच ॥ ११० ॥

सुमशतमाला

परापासुनी रक्ष सुक्षेत्र जैलें,
तया पाळणें तूं सुपुत्रापरी
घणाचे परी त्या सदा शुद्ध ठेवी,
पहा प्रत्यहीं त्या सुमित्रापरी ॥
तया बन्धनाचे परी घट्ट यांधी,
नको विस्मरूं ईशानामासम
अशानें कधीं पुस्तकातें न बाधा,
गुरूंचा असे बोध हा उत्तम ॥ ११० ॥

गद्यार्थ— “चांगल्या मुलाचे करतोस, तितक्या मायेनें व
काळजीनें पुस्तकाचे तू संगोपन कर, चांगल्या शेताचें करतोस
तिवक्या दक्षतेनें त्याचें परक्याच्या हातापासुत रक्षण कर-
एखादी बकम जिनकी स्वच्छ ठेवतोस तितकें पुस्तकहि निर्मळ
ठेव, सन्निवाळा जया प्रत्यहीं एकदा तरी पहातोस (मेळतोस)

वदतव पुस्तकावरून रोज एकदातरी नजर फिरवीत जा. वेड्या
घट्ट बाधाच्या तितकी पुस्तकाची घट्ट बाधणी आहे—सैल नाही याची
रोज खावी करून घे; आणि ईश्वराचें नाम हें ज्याप्रमाणें कधीहि
विसरायचें नवतें तसेंच पुस्तकाचेहि कधी विसरण घडू देऊ
नकोस...अशा तऱ्हेनें बाधलें असता पुस्तकाला बाधा पोचत
नाहीं—” हा गुरूचा उपदेश आहे

***

यकान्योक्ति

वशास्य

न कोकिलानामित्र मञ्जु गुञ्जित

न लब्धलास्यानि गतानि हसवत् ॥

न बर्हिणानामित्र चित्रपक्षिता

गुणस्तथाऽप्यस्ति यके यकव्रतम् ॥ १११ ॥

वशस्य

न कोकिलांचेसम गोड कुंजन

लालित्य हंसापरि तें गर्वित न ॥

मोरापरी पक्ष जरी न चित्रित

मोठा यकाचा गुण (!) हो यकव्रत ॥ १११ ॥

गद्यार्थ— (यकोक्ति) बगळाला कोकिलासारखें मज्जुल
कुंजन करता येत नाही, ह्याप्रमाणें त्याच्या गतीला लालित्य
लाभलेलें नाही, किंवा मोराप्रमाणें त्याचीं पिसें चित्रविविध
रंगानीं भूषित नाहीं पण (हें सर्व नवलें म्हणून काय झालें !
बगळा काहीं अगदी निर्गुण आहे असें समजून ना !) यकण्यान
(लावून विश्रांत घालवून बळवण्यात गट्ट करणें) हा मोठा गुण
त्याच्यापाशीं आहेच कीं !

***

वसवतिलका

हस प्रयाति शनैर्नैरिदि, यातु तस्य
नैसर्गिकी गनिरिय न हि तत्र चित्रम् ॥

गत्या तया जिगमिपुर्वक एव मूढ-

थेतो दुनोति सकलस्य जनस्य नूनम् ॥ ११२ ॥

वसवतिलका

चालेच हंस हल्लु तें न चित्रित घाटे

नैसर्गिकीच गति ती असते तयातें ॥

आणूं यथे गति तरी यक मूर्खची तो

साऱ्या पहा जनमना दुखवून जातो ॥ ११२ ॥

गद्यार्थ— हस हा सुंदर मंद गतीने वर चालत असेल तर तर चालो, त्याची ती नियतवृत्ति गति असल्याने, तें काहीं विविध वाटत नाही. परंतु एखादा मूर्ख बगळा जेव्हा का त्याच्या गतीची नफळ करू बघतो, तेव्हा सर्व जगाच्या हृदयाला, तें दृश्य बघल्याशिवाय रहात नाही. (यत्किंचित् पात्रता नसलेल्याने शोराभोळ्याचा भाव आणणें हें असेच पीढक वाटतें) ●●●

अनुपुष्ट

रामः— "पश्य लक्ष्मण ! पश्यथा वक्रं परमधार्मिकः ।
शनैर्मुञ्चति पादाम् प्राणिना वधशङ्कया" ११३
मत्स्य — "सह्यावरी विजानाति सह्यासिचिष्टितम् ।
वक्रः किं वर्ण्यते राम ! येनाह निष्कृलीकृतः" ॥

हृदयवा

राम— "पयेंत हे लक्ष्मण ! चे घडून !
धर्मिष्ठ मोठा धुक ये दिसून ॥
प्राणी कुणीही न मरो म्हणून
चौड्यावरी चालतसे जपून" ॥११३॥
माझा उत्तर देतो— "शेजारच्याला दिसतात खास ।
शेजारच्याचे रूपलेहि दोष ॥
निर्वंश केले मज ज्या घकानें
तो स्तुत्य रामा ! तुजला कशांने

गद्यार्थ— (रामायणातल प्रसंग. पपा खरोवत जपून पावले टाकीत चाललेला बगळा पाहून, निष्पाप, सरलबुद्धीच्या रामाला तो मोठा धार्मिक अहिंसावादी वाटला. मत्स्याने त्याचा भ्रम-निरास केला—) राम म्हणतो— "लक्ष्मणा ! हा वध पपा खरोवतात, एक परमधार्मिक बगळा कोणी, नलचर चिरडून मरू नये, म्हणून, मोठा जपून, हृदय, चौड्यावर चालत आहे. " मत्स्य त्याला उत्तर देतो— "शेजारच्यालाच शेजारच्याचें चरित्र व चरित्र नीट कळतें. रामा ! अरे, ज्यानें मासे सर्व बुळ टाऊन फसत केले, तो बगळा तुला वर्णीय वागावा ? " (दुष्ट बल्लभारी, परमधार्मिक, अहिंसावाचे योग आणून, जपून पावले टाकीत, शेजार विभाव दाखवीत, त्याचा कसा नि पात करतात, हे सुपरिचितच आहे.) ●●●

वसवतिलका

उत्कण्ठो विततनिर्मलचारपक्षो
हसोऽयमत्र नभसीनि जनैः प्रतीत ।
गृह्णाति परलज्जलच्छफरां यदाऽप्री
शानस्तदा खलु यकोऽयमितीह लेके ॥११५॥

वसवतिलका

फैलावुनी विमल पक्ष, उडे नभांत
तें त्यास हंस जन ॥ समजे मनांत ॥
मासे जधीं, टपुनि, हा डबन्यांत खाई
खात्री पडे झणि तदा धुक मात्र हा, ही ॥११५॥

गद्यार्थ— बगळा जेव्हा खांदे उचलून, खच्छ पादरे पक्ष फैलावीत आकाशात उडतो, तेव्हा, जगाला वाटतें, तो हंसच आहे. पण जेव्हा का तो (घाणेरड्या) डबक्यातून (कोचीनें) मासे उचलतो, तेव्हां मात्र, हा बगळा याची बगळा खात्री पडते. (हस हा मोत्याचा, कमलवृत्ता चारा खातो.) ●●●

शादुहविम्रीवित

"कस्त्व लोहितलोचनास्यचरणो ?" "हस" "कुतो"
"मानसात्"
"किं तत्रास्ति" "सुवर्णपङ्कजवनान्यम् सुधासन्निभम् ।
रत्नानां निचया प्रवाललतिजं वैदूर्यरोहि कचिच्च"
"शम्भूका न हि सन्ति" "नेति" च यकैराकर्ण्य
ही ही कृतम् ॥ ११६ ॥

सुमदारमळा

"मुखीं, लाल, नेत्रीं पर्दीं कोण तू ?" "हस,"
"कोहून तू ?" "मानसापासुनी !"
"असे काय तेथें ?" "वर्ती स्वर्णपद्मे,
तसें गोड पाणी सुधेच्यादुनी ॥
तिथें रत्नराशी नि घेली प्रवाली—
नि वैदूर्य ?" "माहीं तिथें शकुन ?"
"नसे" "येहुनी तुच्छतेनेच" "ही ही"
फकोनी तदा हासले ते धुक ! ॥ ११६ ॥

गद्यार्थ— (मानसखरोवरापासून एक हंस, बगळ्यांच्या समु-दायात येऊन दाखल झाला. त्यावेळीं बगळ्यांची व त्याची झालेली प्रसन्नोत्तरे—) बगळे विचारतात— "डोळे, रंग व पाय हात असलेले कोण हो तुम्ही पाहणे ?" हस उत्तरतो, "मी हस !" बगळे विचारतात, "आलात कुठून ?" हस सगळे— "मानसखरोवरापासून ।" बगळे विचारतात, "तिथें काय आहे ?" हस सारतो— "तिथे सुवर्णकमर्गाची बनें, अमृतासारखे मधुर पाणी, रत्नांच्या राशी, पौंड्र्याचे घेल, व बचिर् वैदूर्यरत्नांची शाळ सुद्धां ।" बगळे विचारतात,

(या सर्वे लाजलान गप्ता नकोत.) तिये शबूक (गोगल्याची-
साररा आन किडा असलेले शारा, शिंपले,) नाहीत का ? ”
हस, “नाहीत ” म्हणताच, तें ऐकून ही ही करून ते बगळे
त्या हसला व त्याच्या त्या मानसरोवराच्या वैमवाला तुच्छ
तेनें फिदी फिदी हसले ! (के. शि. म. परावपे यांनीं त्यावेळच्या
‘काळ ’ पनात, दुष्काळी कामावर राडी फोडणाऱ्या मजुराची
एक गोष्ट लिहिली. त्यान “या कधी जीवनाला सोडून तू
स्वर्गास चल ” असे सांगितलें असता तो मजूर म्हणतो—
“अरे आहे काय तुमच्या त्या स्वर्गात ? तेथे काय दयाळू इधम
सरकारचें राज्य आहे ? तेथे काय बारबार असे दुष्काळ
पडतात ? दुष्काळ पडला, कीं, अशीं दुष्काळी कामे निवून विवें
काय अशी दाडी फोडायची संधि मिळत असेल ? ना, हें असलें
वैभव जिणें नाही, तो स्वर्ग हका आहे कोणाला ? ” त्या
गोष्टीची व या श्लोकाची तुलना करून वचण्याजोगी आहे.)

●●●

शादूलविक्रीडित

“पक्षद्वद्विराजितोऽहममलो मीनान् प्रसेवे सदा
पुष्टाह् ॥ कलादिभि. पडितक्षत्र सम किं मम ? ॥
सर्वाणुविरोगतोऽह ” ममल चन्द्र बको हासते !
मात्सर्येण दुरात्मनोऽपि सुजन दृष्ट्वा सदा हासते ॥ ११७

शादूलविक्रीडित

“पक्षद्वद्व मलाहि निर्मेकहि मी मीनां सदा सेवितों
मी हा पुष्ट, कला कमीअधिक उया, मनुष्य का चद्र तो ?
सर्वेस्थागुशिरां हि मीव ” बक हा त्या श्वेतचन्द्रा हसे !
मात्सर्येण सुजनास दुष्टहि सदा कीं हासती हो असे ११७

गद्यार्थ— (अडीच ओळी द्वयार्थ.) बगळा म्हणतो—
(तुमच्या त्या चद्राची कुशारकी मला नका सामू) चद्र
पक्षद्वद्विराजित, (म्हणजे त्याला शुक्लपक्ष वृष्णपक्ष, असे
दरमहिण्यास दोन पक्ष असतात,) तर मलाहि दोन पक्ष (म्हणजे
दोन पक्ष) आहेत, (पण, ते दोन्ही शुद्ध म्हणजे पादरेच आहेत,)
मी निर्मल आहे— (चद्रावर डाग आहे,) चद्र नेव्हावरी
मीनराशीला लागतो — मी तर सदासर्वकाळ मीनांच्या
(मत्स्यांच्या) राशीला (लागून त्यांना खात) असतो, मी
नेहमी पुरात तर चद्र एक योगिमेलान काय तो पुढाग, इतर
येळीं कमी अधिक कळना सुच— अला चद्र काय माश्याशीं
तुल्य आहे ? चद्र फार तर एका स्थाणूच्या (शकटाच्या)
शिंरावर बसलेला — पण मी सर्व स्थाणूच्या (शाळाच्या)

शिंरावर बसणारा ! ” असे म्हणून (पादरा) बगळा पादऱ्या
चद्रास हसतो ! दुर्बल असेन मत्स्यारनें सुजनास हसतात. ●●●

वकुलान्योक्ति
शिवरिणी

निसर्गादारामे तत्कुलसमारोपसुवृत्ती
वृत्ती गालगारो वकुलमपि कुत्रापि निदधे ॥
इदं नो जानीते यद्यमिह शोणान्तरगतो
जगज्जालं कर्तो वसुमभरसौरम्यभरितम् ॥ ११८ ॥

शिवरिणी

निसर्गें माळी जो तऱ्हरचमकार्यांत कुशल
तरी लावी यागेंतचि कुठतरी ‘धुद्र’ वकुल ॥
कुणा हें ठावे कीं, वकुल इथ कोणांत पडनी
(किवा, अज्ञात असुनी)
स्वपुण्यांच्या गंधें अखिल जग टाकील भरनी ॥ ११८ ॥

गद्यार्थ— जन्मस्वभावांनंच, शाळाची रचना करण्याच्या
कामात कुशल, अद्या माल्यानें, (चुकून त्याचें महत्त्व लक्षात
न राहून; धुद्र समजून) बकुळाचें झाड, उघांनात कुठेतरी (काना
कोपण्यात) लावेल. पण (बकुळ तें बकुळ. तें आपले गुण
थोडेंच सोडणार !) कुठेतरी कोपण्यात पडलेलें व म्हणून
अज्ञात राहिलेलें हें बकुळाचें झाड आपल्या फुलांच्या सुगंधानें
सर्व जग लोकरच भरून टाकणार आहे याची पूर्वकल्पना
कोणाला आली होती ? (श्लोक २७ व श्लोक ८२ यात अशीच
कल्पना आली आहे. ११९ व्या श्लोकातहि तशीच.) ●●●

शिवरिणी

दधान प्रेमाण तरपु समभावेन, विपुला
न मालागारोऽप्रासकृत करुणा बालधकुले ॥
अथ ॥ द्रागुचलसुमनिराणां परिमले—
ईदगन्तातेने मधुपकुलसङ्कारभरितान् ॥ ११९ ॥

शादूलविक्रीडित

ठेवी प्रेम समानभाव घडनी जो सर्व वृक्षावरी
तो माळी करुणा न बालधकुला काही निराळी करी ॥
यानें मात्र झणीं धरून सुमनें, त्याच्या सुगंधासर्वें
केले व्यास विशास, मृग जमले त्याच्याहि
गुणारवें ॥ ११९ ॥

गद्यार्थ—जो माळी, सर्व झाडावर, समभावाने, सारखे प्रेम धरितो, त्याने घालविलेल्या रोपाच्या बाबतीत, काही निराळी विशेष अशी दयावृत्ति, पक्षपातवृत्ति (दाखवावयास हवी होती पण) दाखविली नाही. पण, या वृत्ताने मात्र, लोकर फुले घडून, त्याच्या सुगंधाने व त्याच्यामुळे जमलेल्या भ्रमराच्या झुडीच्या गुंजारवाने सर्व दिशा व्यापून टाकल्या. (२७, ८१, ११८ या श्लोकांतल्या सारखीच कल्पना. रग्याखुऱ्या खस्ता, गुणी माणसाळ, वाटेस त्या परिस्थितीत फेकण्यात आले, तरी तो आपल्या गुणप्रकर्षाने अप्रभूतेचा मान मिळविल्याशिवाय रहात नाही.)

●●●

यलिराजाची महती

अनुष्टुभ

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारणितो हरेः ।

अन्यो बलि. स येनासी भिक्षाप्राप्तीकृतं करः ॥ १२० ॥

बसतल्लका

लक्ष्मीपयोधर धरुनचि ज्या हरीचा
लागून कुंकुम बने कर लाल साचा ॥
भिक्षार्थ पात्र असल्याहि करा करीतो
तो धन्य धन्य जगतीं बलि एक होतो ॥ १२० ॥

गद्यार्थ—(वामनावतारात विष्णूला बलिराजपुढे मिशेसाठी हात पसरवा लागला ही कथा परिचितच आहे.) (प्रत्यक्ष सपत्नीची देवता जी) लक्ष्मी तिचा पयोधर धरल्याने, त्याबरोबर कुंकुमाने, लाल रंगलेला विष्णूचा हान, ज्याने स्वतः पुढे, मिशेचे पात्र म्हणून पसरवायास लागला तो बली धन्य ! (आपल्या औदार्याने, निधनाना, मध्यमाना, 'श्रीमतना' मुद्रा कोणी आपल्यापाशी याचना करायला लावील. पण बलीने याचक केले ते प्रत्यक्ष भी'पतीला') म्हणून अपूर्वार्ह.)

●●●

मार्गव (परशुराम) महती

उपेन्द्रवज्रा

कुलाचला यत्न मही दिजेम्य प्रपञ्चत सीमटपत्त्वमापु ।
चमुरुत्सर्गजल समुद्रा सारैण्येव श्रियमननोतु ॥ १२१ ॥

बसतल्लका

ज्याने द्विजांस जग हे जधि दान केले
सीमाशिला तधि कुलाचल हेच झाले ॥
दानोदकापरि समुद्रहि सर्व होते
देवो सदा पिबव, मार्गव तो जगात ॥ १२१ ॥

गद्यार्थ—ज्या रेणुवेच्या पुत्राने म्हणजे मार्गव परशुरामाने (पृथ्वीचा स्वता उपयोग न घेता) तिचे ब्राह्मणाना दान केले, तेव्हा कुलपर्वत, हे जणू काय चतुःसीमा दर्शविणारे खुणेचे दगड झाले, तसेच समुद्र हे दान देताना हातावर मोठ्याचे उदक बनले, अशा तो महाप्रवाही, नि स्वार्थ व वनस्पत परशुराम जगास वैभव देवो.

●●●

भ्रमरात्योक्ति

भाषा

येनामन्दमरुदे दलदरमिन्दे दिनान्यनापिपत ।

कुटरे खड्ड तेनेहा तेने हा । मधुकरेण कपम् ॥ १२२ ॥

भाषा

जे कां घडलमरंदी चिकसत रुमलीं दिनांस घालवित ।
कैशी देशा मधुचा इच्छा कुटजांमती असावी ती ? ॥

गद्यार्थ—ज्या भ्रमराने भरपूर मध असलेल्या उमलत्या कमलात दिवस घालविले, त्यानेच आता हायहाय ! (मध नसलेल्या कुटरे) कुटजाच्या फुलाची सुवा कशी धरावी ! (फुले वेचलीं तेथे गोवत्या वेचायची पाळी मोठ्यावर मुद्रा येते. Alas ! How have the mighty fallen— असे इंग्रजीत म्हटले आहेच.)

●●●

रघोदत्त

नि न पश्यसि महेन्द्रदिदुमुखे शीनदीधितिरसाबुदधति ॥
मीलितैव नलिनीह मा कृपास्तन्मधुवत । मुधा गतागतम्

रघोदत्त

कां विसे न वद पूर्व याजुला
चद्र येह उदयात तो तुला ? ॥
ही मिटेच नलिनी मधुनता

येरझारहि करू नको घुषा ॥ १२३ ॥

गद्यार्थ—हे मधुवत ! पृथु दिशेला तो शीतल निरणाचा चद्र उदयास येत आहे ते तुला दिसत नाही का ! ही नलिनी नव आता मिटलीमुद्रा—आता उगाच येथे चकरा कशाला मारतोस ! (प्रियेच्या भोवती, प्रणयादाघनासाठी, तिचे दर्शन, शब्दभरण, सहवास, इत्यादिरूपी मधु पाखव्यासाठी दिवसभर कदाचित तिच्या पाखव्याचा वचळत—कडी पाखव्याच्या प्रिय-कराला, कवि, अन्योक्तीने सांगतो की, माता तिचे वडील परी आले व पराची दारे बंद झाली तेव्हा आता मुझ्या येरझारा पुरे कर.)

●●●

रघोदत्ता

नीरजान्यपि निषेव्य निर्भरं नीरसानि कुटजानि वाञ्छसि ॥
चञ्चलत्वमिह चञ्चरीक ते साहसं कथमिदं निमोक्षयसि ?
॥ १२४ ॥

रघोदत्ता

तूं यथेच्छ कमलांसं सेवुनी गंधहीन कुटजांसं वाञ्छिती ॥
चंचलत्व तव आणि साहस भ्रंग हें सकल केचि
सोडिती ? ॥ १२४ ॥

गद्यार्थ— हे भ्रमरा ! तू (मधुपूर्ण) कमलाचा यथेच्छ उपभोग घेतलास, तरी, अजून, नीरस गंधहीन कुटजपुष्पांची तुला इच्छा असवी ! तुझे हें चंचलत्व आणि हें साहस, तू केव्हा कसा सोडणार ? (अतिकामलेमी पुष्पाळा, घरीं सुंदर स्त्री आगुति मुख देत असता, चंचल आणि साहसी वृत्तीनें तो बाहेर गटारात शोण लायला जातो, याला उद्देश्यल.)

●●●

रघोदत्ता

पीतमत्र मधु यापिताः क्षपा भृङ्ग ! सर्गमचिरेण विस्मृतम् ? !
हीनमानसुषमा हिमागमे पद्मिनी यदिह नाग्लोके ?
॥ १२५ ॥

रघोदत्ता

पीत जेथ मधु, कंठिच्या निद्रा
भ्रंग ! तें विसरली झणीं कसा ? ॥
क्षीण कान्ति शिदिरे जिची अशी
पद्मिनी तुज दिसे न मीं कशी ? ॥ १२५ ॥

गद्यार्थ— हे भ्रमरा ! ज्या पद्मिनीच्या मुखकमलामध्ये मधु प्यालास, व रात्रीच्या रात्री घालविलास, तें सर्व, इतक्या थोड्या काळावधीतच विसरलास ? अरे आज हिमपाताने, (हिवाळ्यातील दहिंवणाने) मान व सौंदर्य सर्व नष्ट झालेली, ही पद्मिनी, (या वाजून तूं हक्के वेळा आला गेल्यास तरी) तुला नवावीथी सुद्धा वाटू नये अशी ठरली काय ? (स्वपत्नीचें, म्हणा, कीं चाराङ्गनेचें म्हणा, आमुष्यानील शिथिरकटु म्हणजे वादेंक्य आल्यानें सर्व मान, सौंदर्य बगैरे हस होऊन हीन दशा झाल्या वर, पुरुषाने पूर्वीचें सर्व सुखोपभोग विसरून, तिच्याकडे आता उद्गमसुद्धा पाहू नये या कृतज्जतेस उद्देश्यल !)

●●●

प्रहर्षिणी

आनघा. स्तनकभरेण पल्लविन्यः
शोभन्ते कति न लताः परागपूर्णाः ? !
आमोदे मधुनि च मर्दये च तासां
यो भेदः स खलु मधुवतैः कवेचः ॥ १२६ ॥

प्रहर्षिणी

बेली या किति न परागपल्लवांनीं
पुष्पांनीं अतिशय शोभती लहोनी ? !
त्यांचे ते मधु, मृदुता, सुगंध यांत
जाणे तो मधुकर एक काय भेद ! ॥ १२६ ॥

गद्यार्थ— फुलाच्या गुच्छांनीं किंचित् बाकलेल्या, पल्लवांनीं भरलेल्या व परागांनीं पूर्ण अशा बेली काय थोड्या का शोभताहेत ? पण त्याच्या मधात, मृदुपणात, सुगंधात जे सूक्ष्म भेद आहेत ते जाणव्यास रसवेचा एकदा मधुकरच समर्थ आहे. (साधारण पुष्पाळा, भरगच्च दावण्यानें मुसमुसलेल्या सर्व लिया सारख्याच आकर्षक वाटतात, पण मधुम्रतासारखे बापा गावचें पाणी प्यालेल्या रंगेल कामी पुष्पाळाच त्याचे मधु, मृदुता, सुगंध, यातले सूक्ष्म भेद उमगवात. सर्व श्लोकच इथेच आहे.)

●●●

वसंततिलका

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !
लोल विनोदय मन सुमनोलतासु ॥
मुग्धामजातरजस कलिनामकाले
बाला कदर्ययसि किं नवमल्लिकाया ? ॥ १२७ ॥

वसंततिलका

तूं हाल जे करिशी, सोसति भ्रंग ! जीस
त्या पुष्पवाङ्मतिच तूं रमवी जियास ॥
मुग्धा, न जीस रज ये, नवमल्लिकेची
ती कां अकार्लि कळि कुस्करिरी उगाची ? ॥ १२७ ॥

गद्यार्थ— हे (निर्दय) भ्रंग ! तू कदाचित् ते हाल ज्याना सोसत असतील, अशा अन्य कुठल्या फुलेजेंत, तू आपला जीव खुशाल रमव. पण अजातरज अशा नवमल्लिकेच्या या मुग्ध कल्लिमागेल्या अकार्लिंक का कुस्करतोस ? (मोठांगनाशीं निर्दय रति करण्यास सरावलेल्या कामी पुरुषाने, अजातरज मुग्ध

न्यालिकेरीं, अकालीं, घसमुसळेपणा केन्यास, तिने विचारीने
दुसरे काय म्हणायें ?)

•••

वसततिलका

एणीदरा श्रवणसीमिन् यदा नयन्ति
तेनैव तस्य महिमा नवचम्पकस्य ।
त्व तत्र नो विहासे यदि भृङ्ग ! तेन
नेतस्य काचिदपि सा तु तवैव हानि ॥ १२८ ॥

वसततिलका

कर्णीं मुगाक्षि जायं प्रोचिन्ति चपकातें
तेणेंच त्या परमवैभव प्राप्त होतें ॥
भृंगा ! जरी विहरसी नव्च तूं हे तेथें
त्याला मुळीं न, घडते परि हानि त्तें ॥ १२८ ॥

गद्यार्थ—चाण्याचें ताज फूल, मृगनयना जेव्हा आपल्या
कानावर खोबतात, तेव्हा, त्या सुसत्या सन्मान्यपदवानातेंच
चपकाला काय मोठेपणा मिळावयाचा तो मिळून जातो ! हे
भृंगा, तू तेथें त्या चपकाभोंवतीं गुनारव करून रुजी घालण्यास
उपस्थित नसलास, तर त्यात त्या चपकाची फाहीच हानि घडत
नाहीं. घडते ती तुझीच (“अत्यंत सत्पात्र गुणी सज्जनाचा सत्कार
समारम झाला. प्तासगी हेवेदाये किंवा मालत्य किंवा स्वतः ये
महत्त्व दाखविण्यासाठीं वर्तमानपत्राचे वातावर, (जे भ्रमवत्
काल्या शार्डनें असल्या प्रसंगाचें वर्णन करून प्रसिद्धि देऊ
शकले असते ते) त्यावेळीं उपस्थित नव्हते, त्यांना कधि म्हणतो
“अरे त्या योर माणसाची यात काहीच हानि नाहीं.. त्याचा
सन्मान बऱ्याच तो झाला. पण तुमची मान वृत्तपत्राचे स्तंभ
न भरता आल्याने पोटाची पैदास कमी झाली ! इतकेंच.”)

•••

वसततिलका

मा गा विपादमलिपोतक ! केतकीना—
मन्तर्निगूढमनकाय्य मधुप्रकर्षम् ॥
लाभ स एव परमो ननु कष्टकाना
श्रेयोभिरक्षतशरीरतया प्रयासि ॥ १२९ ॥

वसततिलका

लामे न गुप्त मद्य आतिल केवड्याचा
मानू नकोस मानें भुंग ! विपाद याचा ॥
कांट्यातुनी सुटसि ओरखड्याविनाची
मोठा खरा घडतसे तुज लाभ हाची ॥ १२९ ॥

गद्यार्थ— हे भृंगा ! (तू केवड्यापाशीं मद्य मिळण्याच्या
अपेक्षेनें गेल्यास खरा पण) तुला केवड्यात, आत आत गुप्त
दडवून ठेवलेला मद्याचा साठा मिळाला नाहीं, या गोष्टीमुळे,
तू विपण्ण होऊ नकोस. त्या केवड्याच्या कटकपतीनीं ओरखा-
डला न जाता, सुपरूप देहानें, तू सुटून आलास, हेंच तू
आपलें मोठें माग्य समज. (चिक्कू माणसानें गुप्त दावून
ठेवलेल्या धनापैकीं काही मिळेल, म्हणून, दाचक त्याच्याकडे
जातो, च निराश होऊनच परत येतो, तेव्हा त्याच्या दारच्या
कुण्यानीं ओरखाडलें नाहीं, एवढेच नशीब समजून त्यानें स्वल्प
सर्वाचें.)

•••

भार्या

अभिनवमधुलोपस्त्व तथा परिचुम्प्य वृत्तमञ्जरीम् ।
कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर ! विस्मृतोऽस्येना कथम् ॥ १३० ॥

भार्या

नवमधुलोप भृंगा ! चुनुनि तू आग्रमजरी तंशी, ।
केवळ कमलवसतिनें तोपुनि तूं तिजसि केथि विस्मरसी ?
॥ १३० ॥

गद्यार्थ— (ही प्रख्यात ब खरीबुरी अन्योक्ति महाकवि
भरिलिंसाच्या धाकुल्ल्याच्या पावल्या अकाल आली आहे.
दुष्यन्त्याच्या अनेक बायकांपैकीं एकीवरचें त्याचें प्रेम (तिचें
वारुण्य सपत्नानें) नवमधुलोपपृचीनें सपलें, च दुसरीवर
बसलें. ही दुसरी बहुधा रतिरति देगारी नवयीवना नमावी.
तिच्या इतर गुणासुळे, तिच्या फेवळ सहसासारच दुष्यत
संतुष्ट असावा, अशें या रत्नोकावरून दिसतें. म्हणून ती पहिली,
दुष्यन्त्यास उद्देधन, हा श्लोक म्हणते—) हे नवमधुलोप
भृंगा ! पूर्वीं आग्रमजरीचा येथेच उपभोग त्या तऱ्हेन घेतला !
आणि कमलान (त्यात मद्य किंवा सुगंध मिळण्याचीं आद्या
नसत) फेवळ बसनि कायला मिळाली, एवढ्यावरच संतुष्ट
होऊन तू आन त्या आग्रमजरीला कथा विस्मरला !

•••

माल्यभारा

भ्रमर ! भ्रमता दिगन्तराणि क्वचिदासादितमीक्षितं श्रुतं वा ।
वद सत्यमपास्य पक्षपातं यदि जातीकुसुमासुतारि पुष्पम् ॥ १३१ ॥

मालभारणी किंवा माल्यभारा

भ्रमरा ! फिरतां दिशोदिशीं रे
दिसलें कां कधि ऐकिलें, मिळालें ॥
वद सत्य, त्यजून पक्षपात
कुठ जाईलम पुष्प या जगांत ? ॥ १३१ ॥

गद्यार्थ—हे भ्रमरा ! तू दिशादिशात फिरणारा व (त्यामुळे सगळ्या कुळाचे वचिमेव जाणणारा) (श्लोक १२६ बहद.) म्हणून तुला विचारतो, आणि तूला एकाचा फुलाविपरीत पक्षपात झालेला तो वाजूस सारून तू सत्य मात्र सांग, कीं, जाईच्या फुलासारखे फूल तुला कधीं कुठें सापडलें, किंवा तू ऐकलें आहेस काय ? किंवा पाहिलें आहेस काय ?

•••

शादूलविक्रीडित

नीत जन्म नवीननीरजवने पीत मधु स्वेच्छया
मालत्या कुसुमेषु येन सतत केली वृता हेलया ॥
तेनेय मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेम्यते
हा धिदैववृत्त । स एव मधुष का का दशा
नागत ॥ १३२ ॥

शादूलविक्रीडित

स्वेच्छन्वे मधु पीत, पंक्जवर्नी आजन्म जो राहिला
मोदें मालतिच्या फुलांत रमुनी जो नित्यची खेळला
पेशाही मधुगंधलुब्ध मधुषे गुंजालता सेविली !
धिग् देवान न कशी कशी करुण ही यातें दशा पातली !
॥ १३२ ॥

गद्यार्थ—ज्याने स्वच्छन्दानें मध पीत, कमळाच्या वनात जन्म काढला, ज्याने नेहमी मालतीफुलात आनंदानें क्रीडा केली, त्याच मध व सुगंध यांना मालणाऱ्या भ्रमरानें, आज पहावें, तों, गुंजेच्या वेलीशीं रममाण होण्याची पाळी आली ! धिक्कार असो देवाच्या दुर्गतीस । या विचारांवर आणखी काय काय दशा दशा करून सोडणारे प्रलय येऊन गले नसतील ?

•••

शादूलविक्रीडित

प्रारम्भे कुसुमाकरस्य परितो यस्योल्लसन्मञ्जरी—
पुञ्जे मञ्जुलमुञ्जितानि रचयस्तानातनोरत्सवान् ॥
तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशा दैवाल्क्यामञ्जति
त्व चेन्मुञ्चसि चञ्चरीक ! त्रिनयं नीचत्व—
दन्योऽस्ति क ॥ १३३ ॥

शादूलविक्रीडित

येतां गोड घसंत, येति फुलुनी त्या मंजरीभोंवतीं
केला उत्सव साजरा जिय तुवां गुंजारवांसंगतीं ॥
दैवें आघ्रतरूस त्याच कुदशा येऊन तो वालतां,
मुंगा ! सोडिसि त्यास तूं, तर गमे तूं मूर्ते रे नीचता ॥ १३३ ॥

गद्यार्थ—वसंत ऋतु खगताच, फुलून येणाऱ्या ज्या आन्याऱ्या मोहोपाच्या गुच्छातून, मञ्जुळ गुंजारव करीत, तू त्या तन्हेनें महोत्सव साजरे केलेस, तोच आघ्रद्वय, आज दुर्दैवानें वाईट दशा प्राप्त होऊन, सुद्धा जात असता, हे भ्रमरा, सारी सभ्यता सोडून, याचा बर त्याग करणार असशील, तर तुझ्या-इतका नीच अन्य कोण ? (वैमवापुरती मैत्री ठेवणारे, व कठीणकर्तवी सोडून बाणारे, शमापुरते मामा सर्वत्र आहूतच.)

•••

भार्या

मलिनेऽपि रागपूर्णा विकसितयदनामन्दजयेऽपि ।
त्वयि चपलेऽपि च सरसा भ्रमर कथं वा सरोजिनीं त्यजसि

भार्या

प्रेमल तुज मलिनासिंहि,
बडबड तव तरि जिच्चें घदन उमले ।
तुज चंचलासि सरसा,
त्यजिसि बशी पद्मिनीहि केचि अले ॥ १३४ ॥

गद्यार्थ—तू मलिन (काळा, पापी) अवलोक तरी तुझ्या शींहि प्रेमपूर्ण वृत्ति ठेवणाऱ्या, तू अति बडबड्या अवलोक तरी आपलें घदन विकसितच ठेवणाऱ्या (तुझ्या बडबडीला विटून लोंढ वाकडें न करणाऱ्या) तू चंचल वृत्तीचा असूनहि तुझ्याशीं सरस राहणाऱ्या कमळिनीचा, हे मुंगा, तुझ्यानें त्याग करवतो तरी कथा ! (अर्थात गुणी सहनशील पतिनेतेचा त्याग करणाऱ्या उल्ह्ता उद्देशत.)

•••

शिखरिणी

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बद्धशो वेषधुमतीं
रहस्याद्यापीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ॥
कौतो व्याधुन्वत्याः पित्रसि रतिसर्वस्वमधं
वयं तत्पान्थेपान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती ॥१३५॥

शिखरिणी

कदाहें हाले त्या बहु चलित नेत्रास भिडसी
हळू कर्णापाशीं मधुर गुजगोष्टीच वदसी ॥
पिशी हसतें झाडी तुजसि तरि रत्यकें अधरा
अम्ही तत्पान्थेपी फुकट ! सुकृती तूंच भ्रमरा ॥१३५॥

गद्यार्थ— (शाकुंतल, पहिल्या अंकांत, दुष्यंत-शाकुंतल
भेटीच्या वेळीं ती कोण, कुठली, मुनिकन्या कीं क्षत्रियकन्या
इत्यादि माहिती (तत्पान्थेप) दुष्यन्त विचारीत होता, एवढ्यांत
एक मुगा, जणू तें कमल समजत शाकुंतलेच्या सुखामोर्वां फिलें
छागला; त्यास दुष्यंत म्हणतो— (भयान) कदाचक्षेपाने चलित
अशी तिच्या, नेत्रांस, तूं स्पर्श करीत आहस; जणू गुजगोष्टी
कराव्या, तसा तू तिच्या कानापाशीं गुणगुणत आहस, ती
हातांनीं दुखा झटकून दाकीत असतोहि, रतिकुप्राचें सार, असे
अपराधत तू पीत आहस ! आम्ही इकडे तत्त्वविचारप करीत
बसत निष्कल ! तूं मात्र लग्ना साधलास एत भ्रमरा ! (पाह-
सानें कार्य साधतें; अतिविचारानें नासतें.)

आचार्य

इह रूपमात्रसारे चित्रगते किमिति कनककमलेऽस्मिन् ।
न रसो नापि च गन्धो मधुकरबन्धो ब्रूया भ्रमसि ॥१३६॥

आचार्य

चित्रित कनककमल हें—रूपच केवळ खरें असे वास !
ना रस, ना वास, इथे कां दे भ्रमरा उगाच फिरतोस ?

गद्यार्थ— हे भ्रमरा, अरे हें काहीं खरें सुवर्णकमल नाही
तर सुतें चित्र आहे. यांत वस्तु नाही केवळ रूप तेवढें खरें
आहे. रस ना रस, ना वास; तरी पेड्या, का वृथा येथें रुजी
घालतोस ? (असल प्रेमेरेडान तो ! प्रियेचे सुतें चित्र पाहून
वेडे होणारे प्रेमी, काय करतील, खाता येत नाही !)

शिखरिणी

उपानीतं दूतपरिमलमुपाप्राप्य मरुता
समायासीदस्मिन्मधुरमधुलोभांमधुकरः ॥
परो दूरे लाभ. कुपितफणिनश्चन्दनतरोः
पुनर्जीन्यायापदि तदिह लाभोऽप्यमृतः ॥ १३७ ॥

रघुवरा

वायुतें आणिला तो परिमल दुरुनी, हुंगुनी भुंग छाळा
लोमी, त्या सेविण्यातें सुमधुर मधु, त्या चन्दनालांमि
गेलो ॥
राहो तो लाभ दूरी; कुपित भुजग जे तेथ त्यांच्याकडून
भुंगा ! येसी जिता तूं सुखरूप तर तो लाभ मोठाच
मान ॥१३७॥

गद्यार्थ— वायुने दुरुन कुठून तरी चंदनाचा सुगंध आणला,
तो हुंगून, भ्रमर, लोभाविष्ट होऊन, त्याचा सुमधुर मधु मिळ-
विण्यासाठीं चन्दनवृक्षापाशीं गेलो. तो थोर लाभ तर दूरच राहो.
परंतु, त्या चंदनावरच्या कुपित सर्पाच्या तडाख्यातून, जणून
माचून, सुखरूपपणें, तूं परत आलास, तर हे भ्रमरा ! तोंच
मोठा लाभ झाला असे तू समज. (उद्दिष्ट श्लोक १२९
मधल्यासारखें.)

०००

मयूरान्योक्ति

हार्दकविक्रीडित

एतस्मिन्मलपाचले बहुविधैः किं तैरकिञ्चिद्विदः
कात्तोल्लसकपोतकोकिलकुलैरेनोऽपि पार्श्वस्थितः ॥
केन कूजति चेत्तदा विचटितन्यालावलीबन्धनः
सेन्यः स्यादिह सर्वं लोकमनसामानन्दनश्चन्दनः ॥

हार्दकविक्रीडित

हे कोकीळ, कपोत वगैरे, मलयीं व्हावे कशाला इथें ?
ज्यांचा ना उपयोग ! एक जवळी हा मोर राहो जिथें ॥
यत्केदारव ऐकतांच गळुनी सर्पादि तीं घेणें—
होई चंदन सेन्य—जो सुखवितो साच्या जनांचीं
मन ॥१३८॥

गद्यार्थ— येथें या मलयपर्वतावर, कावळे, पुतळे, कपोत
इत्यादि नानाविध पक्षी हे कशाला हवेत ! कारण ते निरुपयोगी
(नाहीत) न करणारे) आहेत. पण एक हा जवळ आणेल
मोर जर सुखांत येकास बांदील तर (तेवढें पुरें आहे)
त्यामुळे अखिल जन्मानाला आनंददायक अशा चंदन, सेन्य
(लस्य व उपमोष) होऊ शकतो. (आपापसांनीं उपयोगी
पटणारा, एक समित पुढे शीलभोक्त जमा करून काय उपयोग ?)

०००

आर्या

यनादपि क पश्यति शिखिनामाहारनिर्गमस्थानम् ।

यदि जलदनिनदमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः !

॥ १३८ अ ॥

आर्या

दाद, फिरे मोर कुठें हें जाणायास कोण यत्न करी ? ।

हर्षुनि घनघननादैं खुळा स्वयं तोच नाचता न जरी ?

गद्यार्थ— मोर हा, आहार काय, विहार काय, कोठें करतो, याचा, जर तो वेड्यासारखा मेघगर्जनेनें आनदाने नाचला नवता, तर कोण मोठ्या जिज्ञासेनें यत्नपूर्वक शोध करण्यास गेलें असेलें ? (काहीं विरोध गुणवत्ता कोणत असली, तर जम त्याच्या चरित्राचा शोध वेणार. एरवीं कोणाला कोणाची पर्वा आहे !) ●●●

मलयान्योक्ति

वसंततिलका

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा

यत्राश्रिता हि तरवस्तरवस्त एव ॥

मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण

शाखोटनिम्बकुटजा अपि चन्दनाः स्युः ॥ १३९ ॥

वसंततिलका

ते व्यर्थ हेमगिरि अन् रजताद्रि उच

ज्यांच्यावरील तर केवळ ते तरुच ॥

तो श्रेष्ठची मलय, जेथिल वृक्षपंक्ति

निवादिही सकल चंदनरूप होती ॥ १३९ ॥

गद्यार्थ— मोठे उच व मौल्यवान सुवर्णपर्वत किंवा चांदीचे पर्वत असतील तरी काय त्याचा उपयोग ! कारण त्याच्या आश्रयाने वाढलेली झाडे हीं केवळ (तीं व तरां) शाब्दिक राहतात. म्हणून मलयपर्वतच आम्ही सर्वश्रेष्ठ मानतो. कारण त्याच्या आश्रयाने वाढलेली शाखोट, लिंब, कुटज असलीं शुद्ध झाडे मुळा चंदनच होऊन जातात. (चंदनवालिण्यानें त्यांनाहि सुगंध लागून तीं चंदन म्हणूनच विकलीं जातात.) (सद्गुणाची खरी परीक्षा यातच आहे, की, स्वतः गुणी असत मागत नाही— तर वालिण्यात वेणारांनाहि गुणी करून उन्नत वेळें पाहिजे.) ●●●

मान्त्रिक वर्णन

शार्दूलविक्रीडित

भेकेन कणता सरोपपरुषं यत्कृष्णसर्पानने

दातु कर्णचपेटमुञ्जितमिया हस्तः समुल्लासितः ॥

यच्चोधोमुखमक्षिणी विदधता नाणेण तृष्णीं स्थितं

तत्सर्वं विपमन्त्रिणो भगवतः कस्यापि लीलायितम् ॥

शार्दूलविक्रीडित

कांनीं थप्पड घावयास, न मितां जें कृष्णसर्पाननीं जाई हात उगारुनी, गुरगुरे वेडूक जें कोपुनी ॥

खालीं अमतिकार पाहत अस्ता, जें नाग तेंड्यां वसे— वाटे सर्वसमर्थ—मान्त्रिकहता ती खास लीला मसे ॥

गद्यार्थ— काळ्या सर्पांच्या कानावर थप्पड देण्यास, वेडूक रागारागाने गुरगुरत निर्मयपणे, सर्पांच्या तोंडावर हात उगारून घावून जातो काय, आणि सर्व, तोंड खालीं करून डोळे जमिनी-कडे लावून, प्रतिकार न करता रागून बसतो काय— हा सर्व विलक्षण प्रकार म्हणजे कोण्या महामान्त्रिकाची लीला विसते ! ●●●

मालतीकुसुमान्योक्ति

वसंततिलका

किं मालतीकुसुम ! ताम्यसि निष्ठुरेण

केनापि यस्मिन् विलूनमितो लताप्राप्तः ॥

लोकोत्तरेण विलसद्गुणगौरवेण

को नामुना शिरसि नाम करिष्यति त्वाम् ? ॥ १४१ ॥

वसंततिलका

कां मालतीकुसुम ! खुदी लतिकेवरून

कोणीहि निष्ठुर म्हणूनचि होसि खिन्न ? ॥

गंधा, जरीं तव अलौकिकदत्ता भुलून

तूतें शिरावर धरील न कोण कोण ? ॥ १४१ ॥

गद्यार्थ— हे मालती कुसुम ! गुणीतरी निष्ठुराने तुला या छतेवरून खुद्दून घेतलें, याघाटी का दूखिन्न झालें आरेंस ! तुझ्या लौकिक सद्गुणाना माळून तुला कोण शिरावर घाण करणार नाही (हे नवपरिणीते ! आर्द्राच्या मांडीवरून ' वितर' राच्या घेलीवरची ही मुग्ध मनोहर कल्पित ' कोण्या निष्ठुराने

(दृश्या पतीनें) खड्गन नैत्यावहल खेद मानू नकोस दृश्या सन्धील सौंदर्यादि सद्गुणाना मोहून पतीनें दुःखा शिरोधार्य करवें यांतच तुस साफल्य नाही का ?)

•••

(माली) मालाकारान्योक्ति

मन्दाकान्ता

तोयैस्वरैरपि करुणया भीममानो निदाघे
मालाकार ! व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ॥
किं सा शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारा
धारासारानपि विकिरता विस्ततो वारिदेन ॥ १४२ ॥

मन्दाकान्ता

मालव्या ! थोडे जल असुनिही, सूर्य जै होरपाळी
(आस्येनें) मायेनें तू करिसि तरची वाढ जी उष्णकाळी ॥
तैशी कां तो कधि कवं शके मेघही पावसाळी
धारानीं जो जलमय करी विश्वही अल्पकाळी ॥ १४२ ॥

गद्यार्थ—जगाला सूर्य होरपाळून टावीत आहे, अशा उन्हाळ्यात अगदीं योद्ध्याच्या पाण्यानें सुद्धा, हे मालव्या, या तरुची, मायेनें, आस्येनें, जी वाढ तू करून दाखविलीस, ती, सान्या विश्वाला, जलधारानीं जलमय करून सोडणाऱ्या, पाव साळी मेघाला, तरी, करून दाखविणें शक्य होईल काय ? (स्वतःच्या जिवाचा उन्हाळा करून, अत्यंत दारिद्र्यात सुद्धा, मायेनें, आई आपल्या बालकाचें संगोपन गितकें पांगळें करील, तितकें, श्रीमतांनीं, आपल्या मुलाचें बैभवशाली शुश्रूषालयात, मादी पगारी परिचारिका ठेवून करविलेले संगोपन बागळें होईल काय ?)

•••

मुनि (भक्त) जनान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

पृथ्वी तानदिय महत्तु मद्दती, तद्देष्टन वारिधिः
पीतोऽस्ती कलशोद्भवेन मुनिना, स व्योमिन खपोतरत् ॥
तद्विष्णोः परम पद कलयत. पूर्ण पद नाभयत्
सोऽपि त्वद्बहि वर्तते खलु हरिस्त्वच परः को महान् ॥ १४३ ॥

शार्दूलविक्रीडित

थोरां हनहि थोर पृथ्विः उदधी वेष्टी तिलाही परी
प्याला त्यास अगस्ति, तोहि नमिज्या हो काजव्याचे परी
चाले विष्णु तदा, न एक पद्दही तें ज्या जहालें पुरें
राहे त्वद्बहि तो ! तुझाहुनि मुने ! मोठा कुठें कोण रे ?

॥ १४३ ॥

गद्यार्थ—सर्व मोठ्या वस्तू हून, पृथ्वी ही मोठी म्हणतात; परंतु तिलाहि समुद्र सर्वबाजरीं वेष्टितो; इतका समुद्र मोठा, पण त्याला अगस्ति पिऊन गेला, म्हणून, अगस्ति फार मोठा म्हणावा, तर तो अगस्ति (चा तारा) आकाशात, फार तर एकाद्या काजव्याइतकच चमकतो; एवढें मोठे आकाश पण (बामनावतारान तीन पावले टाकावयास जातो) तें त्याच्या एका पावलाच्या पुरेसें सुद्धा भरलें नाही. आणि अष्टादितीनें या सर्वांहून मोठा जो विष्णु, तो तुझ्या हृदयात बसित करतो ! तेव्हा हे मुने ! हे भक्ता ! तुझाहून मोठा कोण ?

•••

मुरली अन्योक्ति

वैतालीय

मुरली म्हनीयवराजा परपुसा परिचुम्बिता सती ॥
विजने निपिने भयातुरा परमेश्वर स्मरती ररास सा ॥ १४४ ॥

वाणी

सद्वंशजात मुरली परपुरुषे चंचिता सती रानी ।
विजनीं भिउनी जाउनि आकडे जणुं परेश आठवुनी
(आळवुनी) ॥ १४४ ॥

गद्यार्थ—(दोन शब्द द्वयर्था. सद्वंशजात=चांगल्या वैकुण्ठापासून बनविलेली हा अर्ग मुरलीकडे, सत्पुरुष जन्मलेली हा अर्थ लीकडे. परपुसा=परपुरुष जो इष्ट त्यानें—हा अर्थ मुरलीकडे, परक्या पुरुषाने हा अर्थ लीकडे.) परपुरुषानें राजात एकान्तान सद्वंशजा मुरली चुनिली ती निजारी मिळून परमेश्वराला आळवून रोदन करती शाली (विनयभरासारव वणन.)

•••

शार्दूलविक्रीडित

सौभ धाम मुखाभ्युज भगवतो तत्रासनप्राशन
शय्या चाधरपडरोज्य मृदुलाइ गुण्टस्तदुच्छोर्ध्वरम् ॥
अङ्गुल्यस्तन सेरने निरलमा भूमः विमन्यसुख
हा ! हा ! वैरिणि ! हे तथापि मुरलि ! त्यां त्रैति
मिद्रापि त्रिम् ॥ १४५ ॥

दार्ढ्यविक्रीडित

कृष्णाचे मुखपत्र सौधचि, तियें तूं यासंबाते पिशी
शय्या त्या अंधरी, तसा मृदुल तो अगुष्ट तूतें उशी ॥
त्वत्सेवारत दक्ष अगुष्टि, कुटें गे सौख्य तें याहुनी ?
कां गे झोंप तरीहि येद न तुला हे यांसरी'

वैरिणी ? ॥ १४५ ॥

गद्यार्थ—(कृष्णी विरहिणी गोपी, दुस्स रात्रमर कृष्णाची
सुरली ऐकू येत राहिल्याने, पण, स्वता मिलास असमर्थ असल्याने
व त्यामुळे तळमळत, तडफडत, निद्राविहीन अवस्थेत पडल्याने,
चिह्नन त्या सुरलीला म्हणते—) कृष्णाचे मुखकमलरूप सौध
धाम (अमृतमय स्थान,) (दुसरा अर्थ गन्ची असलेले घर,)
तुला झाले; तेथें, तू आसन्नप्राज्ञ म्हणजे कृष्णाचे पुष्पमृद
पितेत, (दुसरा अर्थ मगमाशन करतेस), त्याचा अघरपल्लव
ही तुला मृदुल शय्या लाभली, त्याचा मृदुष्ट आंगठा ही
उशी मिळाली, (निरनिराळे सूर काढण्यासाठी तुझ्या अंगा-
वरून फिरणाऱ्या) तुझी सेवा करण्यात दक्ष, अशा त्याच्या
अगुली (तुझे हातपाय चेपायल मिळाल्या,) (गन्चीवर, आसन्न
पीत, गादीवर पडून, उशीवर डोकें टेकून, हातपाय चेपले
जात आहेत, यापेक्षा निद्रा येण्यास अनुकूल परिस्थिति
कोणती ?) याहून अधिक सुख तें काय असायचें ? अशी
इतक्या सुखत लोळत असतहि, हे वैरिणी सुरली ! तुला झोंप
येऊ नये काय ? (कृष्णाच्या हातात आढळ्या निजलेल्या
ओठाळा ओठ शिगलेल्या, आगळ्यावर टेकलेल्या, त्याच्या
अगुली तिच्या आगावरून फिरत असलेल्या सुरलीचे चित्र
ओळखापुढें आणाचें. इतकें सुंदर सपूर्ण रूप फार कचित्
आढळतें.)

(मुसल) मुसलान्योक्ति

मालिनी

जगति विदितमेतत्काष्ठमेवासि नून
तदपि च दिल सत्य कानने वर्धितोऽसि ॥
ननकुनलयनेत्रीपाणिस्तद्गोत्रस्वेऽस्मिन्
मुसल ! किसलय ते तत्क्षणायन जातम् ॥ १४६ ॥

मालिनी

विदितचि मुसल ! त्वेह हर् लांकडाचा
परि अधिक खरें कीं 'जगली' तूच साचा ॥
घरिति तुज जर्हीं त्या पद्मनेत्री करानीं
पुलकिततनु तूं कां होशि ना पल्वानीं ॥ १४६ ॥

गद्यार्थ— हे मुसल ! शय्या जगला माहीत आहे, कीं,
तू निवळ लाकूडच आहेस. पण त्यातल्या त्यात अधिक सत्य
हें आहे कीं तू रागात वाटलेलें 'जगली' आहेस. कारण तसें
नसतें तर, टक्करीत कमलासारखे सुंदर नेत्र असलेल्या तरुण
सुंदरी, तुला हातांनी घेतात त्या महानदप्रसंगी, तुझ्या
आगावर तळणीच पल्लवरूपी रोमाच फुडून यावयास नको
होते काय ?

मेघान्योक्ति

प्रहर्षिणी

दीनानामिह परिहाय शुष्कसस्यान्यौदार्यं प्रकटयतो महीधरेषु
ओन्नत्य परममवाप्य दुर्मदस्य ज्ञातोऽयं जलधर तादृको
विवेक ! ॥ १४७ ॥

प्रहर्षिणी

दीनांचीं त्यजुनि इथेंच शुष्क शेतें
औदर्या प्रकटविसी महीधरातें ॥
झालासें तव हृदयीं मदातिरेक
हे मेघ ! मज कळला तुझा विवेक ! ॥ १४७ ॥

गद्यार्थ— गरीब विचान्या शेतकऱ्याचीं इथें बाळून चाललेलीं,
शान्याचीं शेतें, सोडून, हे मेघ ! तू आपला उदारपणा डोंगराना
दाखवीत बसला आहेस, (डोंगरावर पाऊत; शेतावर काहीं
नाहीं.) यावरून तुला अत्यंत मद झाला असत, तुझा
(बक्रोकीनें) विवेक (?) मला कळून चुकला ! (समाजात जो तो
आपापल्या सामाजिक पातळीतच बाबतों. श्रीमत हे श्रीमतानाच
आहेत, देणग्या, भेटी, देतील. गरिबाना त्यातलें चुकून सुद्धा
काहीं मिळत नाही. श्रीमताना त्या औदार्याची, देणग्याची
आवश्यकताहि नसते, — आणि गरिबाना आवश्यक असत,
त्या अलभ्य असतात ! पण मदोन्मत्ताना विवेक असणार कुठून ?)

दुःखविलंबित

नितर चारिद ! वारि दवातुरे चिरपिपासित चातकपोतके ।
प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा क च भग्नं क पय कच चातक ?
॥ १४८ ॥

दुःखविलंबित

जलद ! हे जल चातकयालका
चिरतपादय-पीडित हा न कां ? ॥
क्षणभरें जर वादळ रे उडे
जल कुठें ? कुठ चातक ! तू कुठें ? ॥ १४८ ॥

हेच शार्दूलविकीरित

दे या चातकबालका, जल तुझें हे चारिदा शीतसें
हा तापून दवाग्निने, वृषितेही फारा दिसांचा असे
ना देशी तर हा क्षणांत तुजला नेईल वायू दुरी
कोठें चातक ? तू कुठें ? जल कुठें ? तायातुडी हो
तरी ॥ १४८ ॥

गद्यार्थ—हे मेघा, दवाग्निने तापलेल्या, बहुकाल त्पात
अशा या चातकबालकास तुझें पाणी दे. (आणि, तें त्वरितच) न
देखील, तर, सेमव आहे, कीं, क्षणभरात बादळ उठेल—आणि
मग कुणीकडे तू, कुणीकडे पाणी आणि कुणीकडे चातक असे
होऊन जाईल (सत्कार्य) कराचें तें त्वरित करून टाकावें. विलंब
आवल्यास कदाचित् ती संधि पुन्हा येणारहि नाहीं.) ●●●

अनुष्टुभ्

यदभ्युक्तमादाय द्राघोसि जलदोन्नतिम् ।

तस्योपपेम्बुवैगीर्जन्मालिन्यस्योपधित हि तत् ॥ १४९ ॥

अनुष्टुभ्

ज्या अग्नीच्या जळें मेघा ! उन्नती तुज लाभते ।

गजेंण त्यावरी तूं त्वन्मालिन्या च शोभते ॥ १४९ ॥

गद्यार्थ—हे मेघा ! ज्या समुद्राचे जलकण घेऊन तू या उच्च
पदास (आकाशान) पोचला आहेस, त्याच समुद्रावर, (अश-
रवा. वर) तू गजेंण करावीस, (गुरुरावेस; उर्मटपणा दाख-
वायास,) तूं तुझ्या मालिन्यालाच (रगानें मलीन; शाळनें
हलका) शोभते. (जगातल्या सगल्या कृतमाना उद्देशून.) ●●●

आर्षा

एकस्य तस्य मन्वे धन्यामभ्युन्नति जलधरस्य ।

विश्व सशैलकाननमामनमवलोकते यस्य ॥ १५० ॥

आर्षा

उन्नति त्या मेघाची एकाची धन्य या जमीं दिसते ।

गिरि-वन-सह विश्व उभें आतुर ज्याच्या मुखाकडे
घडते ॥ १५० ॥

गद्यार्थ—ज्याच्या मुखाकडे, पर्वत, अरण्यांसहित शारे ज्या
अपेक्षेनें, आतुरतेनें, व्यते, त्या एकाच्या मेघाचीच कांय ती

उन्नति, (उच्च पदाला चढणें) मला धन्य वाटतें. (सर्वांची
उन्नति सारखी जगत्कल्याणकारक नसते.) आत्मनेन्द्रित स्वायीं
माणसे उच्च पर्वी चढून उपयोग काय ? उदाराची उन्नति हीच
काय ती धन्य.) ●●●

श्लोदता

मुञ्च मुञ्च सलिल दयानिधे !

नास्ति नास्ति समयो विलम्ब्यते ॥

अथ चातककुले मृते पुन—

वारि चारिधर किं करिष्यसि ? ॥ १५१ ॥

श्लोदता

देह देह जल चारिदा त्वरें

येथ वेळ न धिल्ल्यास रे ॥

होति चातकचि नष्ट हे जर

काय रे करिशि त्या जला तर ? ॥ १५१ ॥

गद्यार्थ—हे जलधरा ! तुझ्या वृष्टीच्या चारा लोकर लोकर
सोड. ही विलंब करण्याची वेळ नव्हे. हे चातकच सर्वे जर
आज (तू जलदान न केल्यानें) मरून गेले, तर, तुझ्या त्या
पाण्याचें तू कांय करणार आहेस ? (उरकरी लाल कित्तीची,
दीर्घवृत्तीपणाची लागण, वेव्हा, वेव्हा, इतकी लागते, कीं,
जन्तवेवरील सकल निवारण करण्याचें कार्य, त्या संकष्टानें,
उदाहरणार्थ, पूर, आग, धरणीकप, रोगाची वाय, इत्यादिमुळे
संपूर्ण सहारा व्हावयाचा तो होऊन जाईपर्यंत, मुरू सुद्धा होत
नाहीं अशा वेळीं जलतेवा आनोष काय असेल तें बरील
श्लोक दर्शवितो.) ●●●

उपजाति

आपो विमुक्ता कचिदाप एष

कचिन्न किञ्चिद्रल कचिन्न ॥

यस्मिन् विमुक्ता प्रभवन्ति मुक्ता

पयोद् तस्मिन्निमुक्तः कुतस्त्यम् ? ॥ १५२ ॥

उपजाति

तू वारिलें तें जलरूप कोठें

कोठें न कांहीं, विप होई कोठें ॥

जिच्यात तें वर्तुनि होई मोती

मेघा ! रुचे का तुज ती न मुक्ति ? ॥ १५२ ॥

गद्यार्थ—हे मेघा ! तू जे पाणी वर्षितोस (त्याचे पुढे काय होतं त्याचा कधी विचार केला आहेस कां ?) तें कुठें पाणीच राहून त्याच स्वरूपांत सोडतें (नया, तळन, विहिरी इत्यादीत) कुठें त्याचा कांहींच मागमूस दिसत नाही—(बमिनीत घोष-त्यानें...खण्ण वस्त्वर पडून वाफ होऊन गेल्यानें इत्यादि) कुठें कुठें तर (विपारी वस्त्वर पडून बाहण्यानें) तें विष सुद्धां होऊन जातें. पण ज्या एका ठिकाणीं पडलें असतां, पाण्याचे मोती होऊन जातात, त्या सागरांतल्या झुकीचीं तूं विमुख कां (ती झुजा कां आवडूं नये ?). (आपल्या दातुत्वाचा जेथें अधिकांत अधिक सदुपयोग होईल, त्या स्थळाऐवजीं, इतरत्रच, त्याची परिणति न पाहतां, खेरात करणारे तारतम्य-रहित दाते असतातच ना !)

●●●

उपजाति

पानीयमानीय परिश्रमेण
पाथोद पायोनिधिमध्यतत्त्वम् ॥
कल्पद्रुमे सीदति सामिलापे
महोपरे वर्षसि किन्निमित्तम् ! ॥ १५३ ॥

इन्द्रवज्र

आणून पाणी यहु तूं अमून
हे धारिदा ! धारिधिच्यामधून ॥
सोतकंड तो कल्पतरु त्यजून
ही क्षार भू दीपिप्सि कां म्हणून ? ॥ १५३ ॥

गद्यार्थ—हे मेघा ! पुष्कळ कष्ट करून, अगदीं सज्जद्राव्या मध्यभागांतून, तू एवढें पाणी आणून, इकडे ह्या कल्पतरु वृक्ष्या-कडे अपेक्षेनें पहात, म्हणून जात असताहि, त्या धारटणावर कां वृष्टि करीत आहेस ? (उद्दिष्ट श्लोक १५२ प्रमाणे) ●●●

वसंततिलका

प्लेपु हा ! तरुणमारुतधूपमाण—
दारानलैः कवलितेषु गहीरुहेषु ॥
अम्भो ॥ चेज्जलदं मुखसि मा विमुख
वज्रं पुनःक्षिपसि निर्दयं कस्य हेतोः ? ॥ १५४ ॥

वसंततिलका

॥ ! वादलें भडकुनी वणवा जयांस
धेरी चहूंकुडुनि दीन अशा तरुंस ॥
देणें नसेल तर देउं नको जलास
हे क्रूर ! वज्र तिथ फेकिसि तूं कशास ? ॥ १५४ ॥

गद्यार्थ—सोळाट वाऱ्यानीं सडपल्यानें, भडकलेल्या वणत्यानें, अरेरे, ज्या निचाऱ्या झाडांना घेऊन, गिळून, टाकलें आहे, अशांच्या वर तुला जलवर्षाव करायचा नसला, तर कलं नको, पण, हे निर्दय मेघा ! आणकी त्यांच्यावर कीज कां फेकीत आहेस ? (सासऱ्या बावाला कंटाळून, पत्नीनें, आपल्या पतीकडे साहाय्यार्थ धाव घ्यावी, तर, त्यानेच तिच्या छाया मारावी, असे झालें !) ●●●

शादूकविक्रीडित

कर्तव्यो हृदि वर्तते यदि तरोरस्योपकारस्त्वया
मा कालं गमयाम्बुवाह ! समये सिद्धिममभोभरेः ॥
शीर्णे पुष्पफले दले विगलिते मूले गते शुष्कतां
कस्मै किं हितमाचरिष्यसि परीतापस्तु ते स्यात्यति १५४ अ

शादूकविक्रीडित

इच्छा या तरुचें भलेंच करण्या मेघा ! तुला रे जर
घो घो वृष्टि विनाचिलंब करणें तूं या तरुच्यावर ॥
जातां पुष्पफले, दले हि गळुनी, जातां मुळें घालुनी
कोणाचें करणार तूं हित ? उरे रे ताप तूतें मनीं
॥ १५४ अ ॥

गद्यार्थ—हे मेघा ! या शाडावर तुला उपकार करावयाचाच असेल, तर उशीर न लावतां याच्यावर धो धो वृष्टि कर ! कारण, एकदां का या शाडाचीं, फुलें, फळे, पालवी झडून गेलीं व मुळें युष्ण गेली, कीं, नवर मग तूं कोणाचें काय हित करणार आहेस ? तुला मान (सूर्याचा) ताप (सहन करणें) एवढेंच शिल्लक राहील. ●●●

वसंततिलका

शृण्वनुरः पृथगर्जितमस्य हन्त
रे पात्य ! निहलमना न मनागपि स्याः ॥
विभार्तिवारणसमर्पितजीवनीऽयं
नार्कणितः त्रिभु सखे भवताम्बुवाहः ? ॥ १५५ ॥

वसंततिलका

पेकून पांय ! अति कर्कश गर्जितास
येवो मुळीं न तव विहलता मनास ॥
चिश्वातिनाश जमिं जीवनकार्य ज्याचें
तू ऐकिलेंस न च गर्जित कां घनाचें ? १५५

गद्यार्थ— हे पांय ! पुढें मोठी कठोर गर्जना ऐकू येत आहे
तिच्यामुळे तू मनात विव्दल होऊ नकोस. (तुला विह वादून
मग वाटलें असेल !) विश्वाचें दुःख निवारण करण्यासाठी,
ज्याने आपलें जीवन (पाणी, जीवित.) समर्पित आहे, अशा
मेघाचें तू कधी, पूर्वी, गर्जित ऐकलें नाहींच कीं काय ? ●●●

वसंततिलका

यत्पल्लवः सप्तभरकुसुमं यदासी-
त्तत्सर्वमत्रभवतः पयस प्रसादः ॥
यद्वरुहे फलविधौ न ददासि वारि !
प्राचीनमम्बुद । यशो मलिनीकरोपि ॥ १५६ ॥

वसंततिलका

ये पालवी, पुढति पुष्पहि ये तरुस ।
तें श्रेय सर्व जलदा । नुसिया जलास ॥
येण्या फळें जर न दैशि जला तयास
तूची जुण्या मळविशील तुझ्या यशास ॥ १५६ ॥

गद्यार्थ— हे मेघ ! शाळा पालवी फुटली, पुढें फुलेंहि
खागली, ही सर्व तुझ्या जलाचीच कृपा आहे. आता त्या शाळा
फळें लागण्याच्या नेमक्या वेळींन जर तू (आपली कृपा आटवून,
पाह्या आटवून,) जल देण्याचें नाकारिलेंस तर, तुझ्या पूर्वापार
चाळत आलेल्या कीर्तीला, तूच मलिन करशील (एका आश्रित,
मुलाचें एका उबार गृहस्थानें, बालपणीं चागलें सगोपन केलें
पण शिक्षणाच्या वेळीं हात आणडले—एका प्रत्यक्ष बापांनें
आपल्या मुलीला सगोपन करून शिल्लक दिलें पण तिच्या तो
रुम करू देईना...अशी विचित्र उदाहरणें बघलीं आहेत.
अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिर्लक्षणम् । प्रारब्धस्यान्त-
गमनं द्वितीयं बुद्धिर्लक्षणम् ।) ●●●

मालिनी

दयदहनजटालज्वालजालाहृताना
परिमलितललानां म्लायता भूरहाणाम् ॥
अपि जलधर ! शीलश्रेणिशृंगेषु तोयं
वितरसि बहुतोऽयं श्रीमदस्तावकीनः ॥ १५७ ॥

मालिनी

अतिभयद दवात्री होरपाळी जयांस
गळति जियुनि वेळी, म्हाल पेशां तरुस ॥
त्यजुनि करिशि वृष्टी अद्रिच्या दोखरांस
जलद ! मद तुला हा वैभवाचाच खास ॥ १५७ ॥

गद्यार्थ— दवानलच्या वाटेच्या गगर फिरणाऱ्या प्वाळानीं
होरपाळून टाकलेल्या, ज्याच्या अंगावरच्या आश्रित वेळीं गळून
पडत आहेत, अशा, मगल झाडाकडे डुंकून सुटो न पाहतो, हे
जलधर ! झोंगराच्या रागाच्या शिरपारपर पुष्कळ वृष्टि कर-
तोस, हा तुला तुझ्या उन्नतवैभवाचा केवढा मद चढल्य
म्हणावयाचा ! (उद्दिष्ट श्लोक १४७ प्रमाणेंच.) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

कासारेषु सरित्सु सिन्धुषु तथा नीचेषु नीरमहं
धिक् तत्रापि शिरोनतिः किमपरं ह्ययं भवेन्मानिनाम् ! ॥
इत्यालोच्य विमुच्य चातकुषुवा तेषु सृष्टाभाराद्
उद्ग्रीवस्तव वारिवाहं कुहते धाराधारालोकनम् ॥ १५८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“ सारे अग्नि तसे तडाग सरिता नीचस्थ । पांच्यापुढें
माना थांकविणें जलास्तय किती ही मानहानी घडे ! ”
याटे चातक हा विचार करुनी सयोंस त्यां सोडुनी
हे मेघा ! तव वृष्टि सादर घेधे मानेस उंचाजुनी ॥ १५८ ॥

गद्यार्थ— समुद्र काय, नद्या काय, तलाव काय, हे सारे
नीचस्थ, (अगदीं खोल जागीं अवलेले). आणि पाण्यासाठीं
या नीचाच्या पुढें माना वाकविणें, ही, मानी पुरव्याला केवढी
मानहानिकारक गोष्ट ! हा विचार करून, हे मेघा ! हा तव
चातक, त्या उर्वांना सोडून जलधाराची वृष्टि करणाऱ्या—
तुझ्याकडेच मोठ्या आदरानें, यर मान करून राहत आहे.
(ए उच्चस्थ; तुझ्याकडे मानी पुरुष आला आहे. त्याचा तू
अपमान करून नको) (साधारणपणें श्लोक ६७ प्रमाणेंच.) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

प्रीये भीष्मनरेः कोटिर्नकृता दधोऽपि यच्चातक-
त्वां ध्यायन्मन वासराण् कथमपि द्राघीयसो नीतवान् ॥
दैवाब्जोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानीं यदि
स्वीचक्रे करतानिपातनकृपा तत्क प्रति द्रुमहे ॥ १५९ ॥

शार्दूलविकीरित

ग्रीष्मीं सूर्ये निजप्रचंड किरणीं ज्या चातका पोळतो
तूतें ध्यातचि ते सुदीर्घं दिन जो कैसे तरी कठितो ॥
आता दैवयशे तया दिसुनिही—गाराचिया घुष्टिनें
हे मेघा ! करिशी कृपा जर अशी, आम्ही कुणा
घोळणें ? ॥ १५९ ॥

गद्यार्थ—उन्हाळ्यात, सूर्याच्या मयकर किरणानीं पोळला
जात असताहि—तुझे ध्यान करीत, जो चातक, ते दीर्घ दिवस
कसे तरी कठितो, त्याच चातकाच्या आता दैवयोग दृष्टीस
पडल्याबरोबर (पाणी देण्याऐवजी) (याड याड होडपून
झाडणाऱ्या) गाराच्या वृष्टीची कृपाच जर दारपणार असतील,
तर, हे मेघा ! आता आम्हीं घोळणार तरी काय अन् कुणाला ?
(रावणाच्या वनवासात ते भयकर दिवस करून परत रामाकडे
आल्यावर दुसरा वनवास सीतेला घडला तसाच प्रकार ।) ●●●

अनुष्टुभ

ऋमेव चातकाधार इति केषा न गोचरः ।
किमस्मोद् वदामात्राकर्षण्योक्तिं प्रतीक्षते ॥ १६० ॥

अनुष्टुभ

चातका तूच आधार हें का झाल नसे कुणा ?
आमुच्या दीनवाणीची वाट का पाहसी घना ? ॥ १६० ॥

गद्यार्थ—चातकाचा आधार तूच हें काय कोणाला माहीत
नाहीं ! मग हे मेघा ! आमच्या दीनवाणीची वाट का पाहत
आहेस ? (हे उबार दुखा, सर्व याचकाचा आधार तूच. पण
मग आमच्याकडून दीनवाणे याचनायन्त्र देण्याची का वाट
पहातोस ? यावयाचें तें, याचकाला लक्षा न आणतां, आरक्षण
होऊन धावें, हे खरे औदार्य !) ●●●

अनुष्टुभ

चातक स्वानुमानेन जल प्रार्ययतेऽभ्युदात् ।
स स्वोदारतया सनां प्रानयत्यभ्युना मेहीम ॥ १६१ ॥

वसतिल्लका

प्रार्थित चातक घना स्वयलानुसार
" हे शीत गोड जलयिदुच दोनचार " ॥
तो मेघ थोर अपुल्या हृदयानुसार
पृथ्वी भरून पसरी जल सर्व दूर ॥ १६१ ॥

गद्यार्थ—(चातकाला कितीस पाणी पिण्याची शक्ति
असणार !) म्हणून तो आपल्या शक्तीच्या मानानच (चार
दोन विंदु) जलाचीच मेघाला प्रार्थना करतो. परंतु मेघ हा
मात्र आपल्या महोदार वृत्तीला अनुसरून सर्व जगालाच जलमय
करून सोडतो ! (खरे उदार आहेत, ते, याचकाची मागणी
सुद्धा असली, तरी, स्वतःच्या थोर औदार्याला शोभेसेच देतात.
हे विठ्ठलास ठाकरसी याकडे हे महर्षि अण्णासाहेब कर्ण
महिल्याविद्यापीठासाठी, देणगी मागण्यास गेले. मागून मागून,
ते, किती मागणार होते ! पण, ठाकरसींनीं १५ लाख रु. देणगी
देऊ करून कर्त्यांना, इतकें चवित केले, कीं, क्षणभर, " मी
स्वप्नात तर नव्हे ? " असें कर्त्यांना वाटल्याशिवाय राहिले-
नाहीं) ●●●

शार्दूलविकीरित

आरामाधिपतिर्विवेकविकलो नून रसा नीरसा
वाल्यामि परुषीकृता दश दिशश्चण्डातपो दु सह ॥
एव धन्वनि चम्पकस्य सत्पले सहारहेतानपि
न सिद्धसंप्रतेन सोपद ! कुतोऽप्याविष्कृतो वेधसा ॥ १६२ ॥

शार्दूलविकीरित

बागेचा धनि मूर्ख, आणि धरणी गेली पुरी घालून
आधीनें जणु धुद या दशदिशा ! हें ऊनही सख न ॥
चाप्याला स्थिति नाशकारक मरूमध्ये असे ही जरी
शिंपाय्या अमृता, घना ! विधि तुला धाडी कुठोनी तरी ॥

गद्यार्थ—उद्यानाच्या घाल्या, चपराची जपणूक कशी
करावी, याचें ज्ञान नाहीं, जमीन खव मुद्दून नीरस झाली
आहे—आधी (धुळीन आपले करून सोडणारे वादळ) उठून,
दशदिशा धुदकारल्या आहेत सूर्याचा ताप सहन होईनासा
झाला आहे, अशी, मरुप्रदेशातल्या चपकाला, सर्व परिस्थिति
नाशकारक झाली अगता, अहाहा ! ब्रह्मदेवाने मुदेवागे, त्याच्या
वर अमृतवृष्टि करणाऱ्याची, हे मेघा ! कोटून तरी तुला पाठवून
दिले ! (मयकर प्राणसंक्रांतहि अचानक, अकस्मित, चमत्कार
झाल्याप्रमाणें, ईश्वरी कृपा होऊन सकटप्रस्ताला पुर्णजन
लामागे या घटनेस उद्देग !) ●●●

वसंततिलका

आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्णतप्त—
मुदामदावविधुराणि च काननानि ॥
नानानदीन्दशतानि च पूरयित्वा
रिक्तोऽसि यजलद सैव तवोत्तमश्रीः ॥१६३॥

वसंततिलका

पीडा हरुन् रचितसचि पर्वतांची
वाधानलांत जळत्या सगळ्या यनांची ॥
मेघा ! नद्यांमधुनि तूं भरुनी जलातें
झालास रिक्त तरि धैर्य तेंच तूतें ॥ १६३ ॥

गद्यार्थ— वसन्त्याच्या प्रारंभ किरणांनीं तापलेल्या पर्वतराजीचें
प्रांतवन करून, वणव्यानें पोळलेल्या पानावनांची आग विसवून,
आणि अनेक नद व नद्यांना पाण्यानें भरून टाकून, त्याकुलें
हे मेघा ! तूं रिकामा झाला आहेस, हेंच तुलें सर्वोच्च वैभव
आहे. (कोणी रिक्त असला, तर तो कद्यानें रिक्त झाला, हेंच
महत्वाचें आहे. न्यखनांनीं, मूळें उधळपट्टीनें रिक्त होणारे,
आणि दानानें रिक्त होणारे एकाच मापानें कसे मोजता येतील ?
यहांत सर्वस्वाचें दान करून पूर्ण निधन झालेल्या खुराजाविषयी,
प्रकरण १५ मधील १६ वा —“ स्वल्पस्तु ते निर्गलिताभ्युगमं ”
हा श्लोक पाहावा.)

आर्था

मैताः स्वयमुपभोक्षसि मोक्षसि चैज्जलद यत्र कुत्रापि ।
तत्किं तत्र न मुञ्चसि मुक्ता मुक्ता भवन्ति यत्रापः ॥ १६४ ॥

आर्था

उपभोगसी स्वयें न स,
जर घन । सोडसि कुठेंतरी पाणी ।
तर कां तियें न वरिसि
जेथें मोती घडे जलामधुनी ? ॥ १६४ ॥

गद्यार्थ— मेघा ! अरे, तूं वर्षाव करतोस तें पाणी तूं स्वार्थ
तर, काहीं उपभोगीत नाहीस, आणि, कुठेंतरी गुहा तें ओना-
वयाचेंच । तर मग ज्या ठिकाणीं तें वर्षिलें असतों, पाण्या-
पासून मोती उत्पन्न होतात, त्या ठिकाणींच तें कां ओतीत
नाहीस ! (इति याव प्रकरणातील श्लोक १५२ प्रमाणे.)

शार्दूलविक्रीडित

निष्पद्यं शिशिरेण धीवरगणैर्निर्भस्यनिष्कर्मकं
व्याधैर्निर्विद्वग् निरम्बु रविणा निनल्लकं दन्तिभिः ॥
निःशालरुमकारि शक्तगणैर्नमैकमात्रं सरो ।
हे जीमूत ! परोपकारक ! पयोदानेन मां पूरय ॥ १६५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

पद्यां शैत्य हरी, नि धीवर वधी मत्स्यां नि कूर्मोप्रसि
पंथ्यां व्याध, जलास सूर्य, गज हे नालांसही नाशिते ॥
कंदां हुकर खाति, केवळ उरे हें नांव ' मोठे तळें '
हे पायोद ! परोपकारक ! भरी, देऊन मातें जळें ॥ १६५ ॥

गद्यार्थ— (सरोवर, आपल्या दुःखितीचें वर्णन करून मेघाचा
घांवा करीत आहे.) थंडीनें माझ्यातील सान्या कमळांचा
सहार केला, कोळ्यांनीं सर्व मत्स्य व काष्ठवैहि नाहीशी केली,
व्याधानीं सर्व पक्षी नष्ट केले; सूर्यानें पाणी वाळवून टाकलें;
(कमलें जाऊन) नुसते कमलवेलींचे नाळ राहिले होते तेहि
हत्तींनीं उपटून घेतले, कमलवेलींचे कद उरले होते ते हुकरांनीं
खाऊन टाकले—आतां माझे ' मोठे तळें ' हें नांव तेंचवें उरलें
आहे, तेव्हां हे परोपकारी मेघा ! मला जलदान करून पुन्हा
भरून टाक. (काप गेले; भोंकेंडरलीं भरी द्या.)

शिकारीणी

तवैव प्रावीण्यं जलद । जगदानन्दकरणं
यदम्भःपालीराहरसि खलसत्त्वाज्जलनिधेः ॥
निसर्गाक्षारास्ता नयसि च कथंचिन्मधुरता—
मयासारैस्तासां युगपदुपकर्ताऽसि जगतः ॥ १६६ ॥

शार्दूलविक्रीडित

आनंदप्रद या जगा तवचि हें कौशल्य मेघा ! भलें !
पाणी पुष्कळ, दुष्टचित्तचि अशा घेसी समुद्रांतलें ॥
खारें मूळ, तरीहि गोड करिशी तें केचि कोणा फलें !
देशी त्यासमवेत सौख्य जगता तूं वृष्टिधारामुळें १६६

गद्यार्थ— हे मेघा ! तुझ्या एकट्याचेंच हें कौशल्य सान्या
जगाला आनंददायी असें आहे कीं, एव म्हणजे दुष्ट, आविष्ट
सत्त्व म्हणजे प्राणी (मयकर मत्स्य नकादि) ज्याच्यांत अशा
समुद्राचे पुष्कळ पाणी तूं ओढून घेतोस आणि मूळचें तें खारें
पाणी, कसे कोण जाणे तूं गोड करतास आणि त्या गोड
पाण्याच्या वृष्टीसमवेत सर्व जगाला सौख्य देत असतोस.

शार्दूलविक्रीडित

तापं छम्पसि सर्वशः प्रकरूपे मुक्ताफलं शुवितपु
क्षेत्रं सिञ्चसि, किञ्च पल्लवयसि श्रीखण्डमुत्थान्दुमान् ॥
क्षारं क्षारमिदं जलं जलनिधेरादाय जीमूत हे !
विश्वं जीवयसि, प्रसिद्धिकरणे प्रादोर्गतिं कस्ते गुणान् ?

शार्दूल विक्रीडित

तापा नाशिसि सर्वतां, वितरसी शुक्तीत मोर्त्ये नवीं
शेतं शिपिसि, चंदनादि तरुतं तूं आणिसी पालवी ॥
मेघा ! क्षारचि, अधिधूत जल हे देवोनिया खेजुनी
विद्या जीवन देसि; सद्गुण तुझे घणूं शके कां कुणी ?

गद्यार्थ— हे मेघा ! सर्व जाज्जीं, सर्वांचा ताप तूं हरण
करतोस; शिंपवण मोर्ती उत्पन्न करतोस; शेती शिंपतोस,
चंदनादि झाडांना पालवी उत्पन्न करतोस; समुद्रांतून अगदीं
खारें खारें पाणी तूं खेचून घेतोस, आणि (तें गोड करून)
सर्व विश्वाला जगवितोस ! तुझे गुण वर्णायबास कोण समर्थ
आहे !

●●●

आर्या

पापोनिधिमधि पापो वितरसि पाथोद किं तेन ? !
दिनकरकरामिततं चातकपोतं न तोषयसि ॥ १६८ ॥

आर्या

हे जलदा ! जल देशी
जलनिधिला; बोल यांत फल काय ? !
चातकपोत उन्हांनें
पोळे त्या कां न तोषविसि ? हाय ! ॥ १६८ ॥

गद्यार्थ— हे मेघा ! तूं समुद्रावर आपल्या पाण्याचा वर्षाव
करतोस त्याचें फल काय सांग पाहू ! इकडे पहार्वे, तो विचारें
चातकाचें पिच्छ, उन्हांनें मागून निघत आहे, त्याला मात्र
पाणी पाजून, तूं दुष्ट करीत नाहीस, याला काय क्षणार्थ ! ●●●

रघोदत्ता

चातकस्य मुखचञ्चुसम्पुटे नो पतन्ति यदि वारिविन्दवः ।
सागरीकृतमहीतलस्य किं दोष एव जलदस्य दीपते ? १६९

रघोदत्ता

वारिविंदु जर चातकाच्या
एकही न पडला मुखांत या ॥
भूतलास जलधीच जो करी
दोष त्या कुठुनि अंबुदावरी ? ॥ १६९ ॥

गद्यार्थ— चातकाच्या चोंचीत, (मेघांची वृष्टि चालू असतां)
एखादाहि जलविंदु पडला नाही तर, ज्यानें सान्या भूमितलाला
समुद्र करून सोडला आहे, अशा त्या मेघाला काय दोष ?
(चातकाची चोंच उपडली, तरी ती इतकी चिमुकली की,
पावसाचरोबर असलेल्या सान्यामुळे, तीत एककुदा येव पडत
नाही, असेहि केव्हांकेव्हां घडतें. त्याला मेघानें काय करावें ?
बरोबर १६८ व्या श्लोकातल्या प्रभारा अंशतः उत्तर या श्लोकांत
आहे.)

●●●

रघोदत्ता

याचते त्रिचतुरः पयःकर्णाश्चातको जलधरं पिपासया ॥
सोऽपि पूरयति विश्वममसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥ १६९ अ ॥

रघोदत्ता

याधिले उदकाविंदु थोडके
जें घनाप्रति पिपासु चातकें ॥
तो भरी अखिल विश्वही जळें
थोर हे किति उदार चांगले ॥ १६९ अ ॥

गद्यार्थ— चातक विचारा तान्हेला होऊन मेघापाशीं तीनचार
येव पाणी मागतो पण मेघ खारें विश्व जलानें भरून टाकतो !
अहाहा ! थोर लोकाची उदारताहि केवढी थोर ! ●●●

मेघ सुवर्णपर्वतान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

ये सन्तोषनिन्तरप्रमुदितारतेषां न भिन्ना मुदो
ये त्वन्ये घनलोमसंकुलधिपस्तेषां न तृष्णा हता ॥
इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं सम्पदां ?
स्यामन्येव समासेहमाहिमा मेघर्ष मे रोचते ॥ १७० ॥

शाबूलविक्रीषिच

संतोयें मुदितांचिया न मानिंचे ते मोद वा मंगले
चित्तें लुब्ध अशांचिया न मनिच्या तुणेंस वा नाशिलें
येसा मेरु रची कुणास्तव विधी सौवर्ण मोठा निधि
ज्याचे स्वर्ण जिते स्वतांतचि असा कोणा रुचेकां कधीं ?

गद्यार्थ— ज्याचीं हृदयें सतोषामुळें निरन्तर आनदित
आहेत (अशाच्या हृदयात क्या सुवर्णगिरी मेळून आपल्या
अपार वैभवानें लोभ उत्पन्न करून) त्याच्या सतोषानदित
धूर्तीचा भग करण्यात यश मिळविलें नाहीं; किंवा धनलुब्धाच्या
मनातली धनतृष्णा (त्यांना नकोस होईल इतके सुवर्ण देऊन)
मानून टाकली नाहीं; असा तो सुवर्णाचा महान निधि, कीं
ज्याच्या सुवर्णाची महती स्वतापुरतीच—असा मेरु ब्रह्मदेवानें
उत्पन्न तरी कोणासाठी घेला आहे ? (या याच्या निरुपयोगी-
पणामुळें) मग तो मुळीं आचळत नाहीं !

मौक्तिकान्योक्ति

वसतविलका

रत्नाकरात्परिहृता वसति. निम्नय—
दङ्गीवृत्त कठिनवेधनदुःखभार ॥
यक्षोजकुम्भपरिरम्भणलोलुपेन
किं किं न तेन विहित वत मौक्तिकेन ? ॥ १७१ ॥

वसतविलका

रत्नाकरस्थ वसती निज सोडिली ती
दुःखेहि विधन विधीतिल सोडिली ती ॥
स्त्रीयक्षसागितसुखांतिल लालचीनें
केले न काय नि किती घद्य मौक्तिकानें ॥ १७१ ॥

गद्यार्थ— रत्नाचा साज अशा समुद्रात वास लाभला, तरी
तो सुद्धा सोडून ते बाहेर पडले; स्वतःच्या देहाला आरपार
भोक पाडून येण्याच्या भयकर यातनाहि त्यानें सहल्या। स्त्रीच्या
रत्नापे आश्लिन लाभवें या लालचीनें मौक्तिकानें काय काय
केले नाहीं !

अनुपुब्ध

मुक्ताहार ! गुणीभूय नोपसर्ग्यः स्तनस्तवया ।
विभवे यस्य वाटित्य व्यर्थं तदुपसर्पणम् ॥ १७१ अ ॥

गार्था

गुणयुत होउनि मुक्ताहार ! जाऊं नको स्तनजवळीं ।
जो कठिन वैभवातहि व्यर्थचि जाणें न का तयाजवळीं

गद्यार्थ— हे मोत्याच्या हारा, तू गुणवान् होऊन (दोन्यात-
ओवला जाऊन) स्त्रीच्या स्तनाजवळ जाऊ नको. वैभवातच जो
कठिन त्याच्याजवळ जाणे व्यर्थच असतें. (गुण = रोरा व
सद्गुण) (कठिन = स्तनाकडे घट्ट, माणसाकडे कठोर हृदयाचा)
(वैभव = स्तनाकडे तात्पर्य; माणसाकडे वैभवकाळ.)

रंगान्योक्ति

वसतविलका

हे रङ्ग ! हेमतुल्या तुलितोऽसि नित्य
मान जडहीहि; किमु पश्यसि नो निशेषम् ? ॥
स्वर्ण सरलघटित नृपशेखरेषु
त्व पाप ! पामरयधूचरणेषु लीनः ॥ १७२ ॥

वसतविलका

रंगा ! मिळे तुज सुवर्णतुला म्हणून
हर्षूनं नको, यद्य तुम्ही किति भिन्न भिन्न ॥
रत्नासवे नृपसिरीं चढतें सुवर्ण
तूं क्षुद्र ! पामरयधूचरणीच लीन ॥ १७२ ॥

गद्यार्थ— (पाश्चात्यांनी कृत्रिम रंग फादण्यापूर्वी प्राचीन
वाळी रंग हे सोन्यामोलान बिकले जात असत.) हे रंगा !
सुवर्णाचीं यजन दुसऱ्या पारक्यात घालून तुझ नेहमी यजन घेतें
जात असल्यानें (महान् राजे, श्रीमन्, दाते स्वतःची सुनर्णतुला
करतात तरी) सुवर्णतुला तुला लाभली वा घनने, गर्वानें पुणून
जाऊ नकोस. तुम्हा शोचने चढतीं भिन्नता आहे, ती तुला दिसत
नाही का ? सुवर्ण हे रत्नाचीं निगडित होऊन राजाच्या शिरावर
(सुदुस्तरपानें) चढून वसत आणि क्षुद्रा ! तू हलकट स्त्रियाच्या
पायी लीन होऊन यथोक्त. (पूर्वी विणसी स्त्रिया, विरोपत
वेश्या पायाचे टळवे स्वकीय असत.) (योरामोळाच्या चरि-
त्रालत्या, कचित् सुवर्ण एखाद्या बाबतीत साम्य स्वतःत अवतरे,
कीं तेवढ्यानें क्षुद्रांनी त्या योरामोळाची करोरी करू पहाणें
हास्यास्पद नव्हे का ? सुसारी पार रंगते म्हणून टिळक, किया
गुडबी रोग झाला म्हणून शिवाजी कोणी होणे काय ! मढकीं
करणारा स्वतःला ब्रह्मदेव म्हणून, रायगडा (प्रथमगड—प्रकरण
२ श्लोक ३९) किंवा कवित्त करता आली कीं, “ मी फालिदास ”
(प्रकरण २ श्लोक ३७) म्हणविणारासारखेच हें.)

रत्नाम्योक्ति

दुतविर्लेखित

कनकभूषणसङ्ग्रहणोचितो यदि मणिलपुणि प्रणिवीयते ॥

न सं विरौति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता

॥१७३॥

दुतविर्लेखित

कनकभूषणेण योग्यं जडावयों
कथिलं रत्न असे वस्योनिया ॥

कधि रडे न, न ते खुलते जरी

मलिन योजककीर्ति ठरे परी ॥१७३॥

गद्यार्थ—सोल्याच्या अलंकारांत जडवून वसविण्याच्या पात्र-
तेच एखादे रत्न जर कोणी अविश्रुत जडविले तर, ते रत्न, स्वतां
फाही रडून आक्रोश करिते नाही; किंवा, आनंदाने मोठे झळकत
नाही; हे पारं; परंतु, ज्याने ही योजना केली त्याच्या योजकते-
बद्दल (म्हणजे अपयोजकतेबद्दल) त्याची मात्र निंदा झाल्या-
शिवाय राहात नाही, (संकोची वृत्तीने, महात् पात्रतेच्या
सज्जनांनी, परकृत अपमानाबद्दल कुकुर न केले, म्हणून काय
झाले? अपमान करणाराला फाही अवकल नसावी काय?)

...

शादूलविक्रीडित

आघ्रातं, परिलीढमुप्रनखरेः क्षुण्णं च यच्चर्वितं
क्षितं यद्वत नीरासवकुपितेनेति व्यथां मा कृयाः ॥

हे सद्रत्न ! तवैतदेव कुशलं यद्वानरेणाग्रहा—

दन्तःसारविचारणव्यसनिना वृणीकृतं नास्मिना ॥१७४॥

शादूलविक्रीडित

एतः चादितसे, नखे कुशतडे; चावून फेकी दुरी
“नाही गोड” म्हणून वानर तुला संतापुनी तो, तरी-
कधी होई न; तो चुरा न करितो, पाहण्या आतले
डेचोनी दगडांचरी, समज हे रत्ना ! तुझे भाग्य रे १७४

गद्यार्थ—हे रत्ना ! तू माकडांच्या हातांत घाबडलेस; तेव्हां
तो तुला हुणून पाहतो, चाटतो, नखानी कुशतडवो, चावतो,
आणि आत फोडी गोड रा नाही, हे आढळल्याने, रागावून,
तुला भिरकावून देतो, यानी तू दुःखी होऊ नको ! प्रत्येक
घरूनत, आत कार्य आहे; हे पाहण्याचा माकडांचा जो स्वामित्व

नादिष्टपणा, त्याला अनुसरून, त्याने, तुला दगडाने ठेचून तुझे
चूर्ण केले नाही, हेच तुझे मोठे भाग्य समज. (अरसिकाचे
हाती काव्य, तसेच मक्याचे हाती रत्नमणि. कोकिलाविषयी
असाच इत्येक ४९ याच प्रकरणत पहा.)

रोहिणी (चंद्रपत्नी) विषयक अन्योक्ति

वसततिलका

भो रोहिणि ! त्वमसि रात्रिचरस्य भार्या

होनं निवारय पतिं सखि दुर्निवारम् ॥

जालान्तरेण मम सगुनि संनिविष्टः

श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एषः ॥ १७५ ॥

वसततिलका

हे रोहिणी ! तव निशांचर चंद्र नाथ

ठेवी तया अवलंकास नियंत्रणांत ॥

जालांतुनी मम गृहांत शिरून मार्गे

स्पर्श करे जघन, हा कुलधर्म कां ने ॥ १७५ ॥

गद्यार्थ— हे रोहिणि ! तू निशांचर चंद्राची पत्नी; तेव्हां
आपल्या अवलंब ठाऊकच नवऱ्याला जरा आबरून घे.
(स्वतःच्या घरांत किंवा बाहेर शेण खायला जातो, तिथे वाटेक
तो धुमाकूळ घालू दे; पण आतां हा, अधिक थोड होऊन)
माझ्या (शेजारणीच्या) घरांत जाळीतून शिरून मारून, माझ्या
भोणोभागास, करानी (किरणांनी), स्पर्श करतो, हा काय सभ्य
मोर्गोची रीत झाली ? (व्यभिचारी बाहेरच्याला मीगडाबद्दल
त्याच्या नायकोकडे, शेजारणीची तक्रार.) रात्रिचर शब्दावर
कोटी.

...

लेखनी विषयक अन्योक्ति

समधरा

विप्रेर्म्यः साधुदानं, सिंघजनसुहृदां चोपकारांकुलध्वं

सौजन्यं बन्धुर्गे, निजहितमुचितं स्वामित्यै यथाधर्म ॥

श्रोत्रे ते तथ्यमेतत्कथयति सततं लेखनी भाग्यशालिन् !

नो चेन्नद्वेष्टधिकारे मम मुखेसदृशं तावकास्य भवेदि ॥१७६॥

समधरा

“घावीं विप्रांस दाने; उपश्रुति करणे मित्रशत्रूसही या
बंधूरांनी गोड घते; स्वहितसंद करी योग्य ती स्वामिसेवा
हे मंत्र्या ! लेखणी ही श्रवण तव घटे “यापरी यागरी न
(सत्ता) हुदा जाईल तेव्हा मलिन मुख तुझे होई
माझ्यासमान” ॥१७६॥

गद्यार्थ— मंत्र्यांच्या कानावरची लेखणी त्याला म्हणते, ("तुझ्या हाती अधिकार व संपत्ति आहे तोवर) मंत्र्यांना चांगले दान दे; शत्रू असोत, मित्र असोत, सर्वाना उपकृत करून ठेव; नातेवाईकांशी सौजन्याने वाग; स्वतःचे हित व त्यांचेचोवर योग्य ते स्वाभिमानीपणे कर. " हे मंत्र्यां! (तुम्हारे कोण तुला एवढा सद्गुणदेश करणार आहे!) तू माग्यशाली! म्हणून तुझ्या सतत कानाशी, लागून, ही लेखणी तुला असे सांगत आहे, की, जर तू याप्रमाणे वागला नाहीस, तर तुझा एकदा का अधिकार नष्ट झाला, म्हणजे मग, तुझे सुख, हे माझ्या (लेखणीच्या) सुखासारखेच (मलिन) होईल. ●●●

वसन्तान्योक्ति

उपजाति

पत्राणि जीर्णानि फलं विनष्टं
छाया गता पक्षिकुलेः प्रयातम् ॥
वसन्त ! जानीहि तत्राशयाऽसौ
समुज्जति नैव जहाति वृक्षः ॥ १७७ ॥

उपजाति

सुकून पाने, फल नष्ट झाले
छायाहि गेली, लागली उडाले ॥
तुझीच आशा धरुनी वसंत !
'मोठेपणा' वृक्ष न सोडितात ॥ १७७ ॥

जिजा वसंतविलंबत—

पाने सुकून फलही जरी नष्ट झाले
छाया जुरे, लागहि सर्व जरी उडाले ॥
आशा तुझीच धरुनी निजे 'उच्च' वृक्ष
घारे वसंत ! वेंच वृक्ष न सोडितात ॥ १७७ ॥

गद्यार्थ— पाने सुकून गेली, फल नष्ट झाले, सांबली उरली नाही, पक्षी उडून गेले, तरी, हे वसंत ! तुझ्या आरोवर हा वृक्ष आपली (अश्रवः) उंच वृत्ति सोडीत नाही. (त्याच्या आभाराच्या मर्यादावर 'समुज्जत' सुद्धा आपली 'उच्चति' टिकवून घेतात—कठीण काळात सुद्धा—तो केवढा माग्यशाली !)

विहीर, (वापी) कृपान्योक्ति

शाबूलविकीरित

आस्तां तावदहो समुद्रमहिमा दूरं अपि कर्णप्रिय—
स्तीरे यस्य पिपासयैव मरणं प्रप्नोति शीघ्रं जगः ॥
तस्मादम्बुनिधेर्वरं लघुसरः कृपाऽयं वापिका
यत्र स्वात्मकारद्वयेण सलिलं पेपीयते स्वेच्छया ॥ १७८ ॥

शाबूलविकीरित

ठेवा दूरचि हो समुद्रमहिमा—तो गोड काना जरी
तान्हेनेच मरे जिथ जल झणीं प्रत्यक्ष तीरावरी ॥
घाटे पुष्करिणी, विहीर अथवा छोटी तळींही बरी
स्वेच्छेने जल ये कुणासहि पितां जेथून दोन्ही करी ॥ १७८ ॥

गद्यार्थ— अहो ! वृणन करताना तो कानाना जरी गोड लागला तरी समुद्रमहिमा दूरच ठेवा ! कारण त्या समुद्राच्या प्रत्यक्ष तीरावर माणूस, अगदी तहानेनेच लोकर मरून जाते. म्हणून घाटे, की, असल्या तुमच्या त्या समुद्रापेक्षा, पुष्करिणी, विहीर किंवा लहानसे तळे ही सुद्धा फार बरी, ज्या ठिकाणी आपल्या दोन्ही हातांनी कोणताहि वयेंच पाणी पिता येते. (सुस्त्या समुद्रशील श्रीमतापेक्षा, ययायकि, अस्वस्वस्य, फूल नाही फुलाची पाकळी, देणारे गरीब विचार केतो तरी बरे.) ●●●

आर्या

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदाऽपि कृपाः।
अत्यन्तसरसद्वयो यतः परेषां गुणप्रदीताऽसि ॥ १७९ ॥

आर्या

'मी नीच फार' म्हणुनी कृपा ! कष्टं नकोस, हृदय तुझे
अत्यंत सरस असुनी गुण घेती तू सदैव दुस्न्याचे ॥ १७९ ॥

गद्यार्थ— (नीच= (विहीरकडे) खोल; (अन्यत्र) हलका. सरस= (विहीरकडे) जळपूर्ण; (अन्यत्र) रसिक; हृदय= (विहीरकडे) अंतर्भाग; (शतरंज) मनु, हृदय; गुण= (विहीरकडे) दोरी, पाणी काढण्याची; (अन्यत्र=सद्गुण;) हे कृपा ! 'मी फार नीच' या विचाराने उगाच तू कधी होऊ नकोस. कारण तुझे हृदय अत्यंत सरस असून, परेसंबंधी गुणग्रहण करण्यास तू तयार आहेस. (हृदय रसक असले, न, दुस्न्याचे गुणग्रहण करण्यास तयार असले, तर असा नीच मनुष्यहि कोरवे समजला पाहिजे.) ●●●

शादूलविमोडित

किं जातोऽसि चतुष्पथे ? घनतर छत्रोऽसि किं छायाया ?
छन्नश्वेतफलोतोऽसि किं ? फलभरैराश्रयोऽसि किं संनतः ? ॥
हे सद्बृक्ष ! सहस्र सम्प्रति सखे शाखाशिखाकार्पण —
क्षोभोत्पादनभञ्जनानि जनतः स्वैरेव दुद्येष्टितैः ॥ १८६ ॥

शादूलविमोडित

चौमागीं दजलास कां ? धरिसि कां तू दाट छाया बति ?
हैशी त्यांतुनि कां फळे ? फलभरें तू नक्ष कां खालती ? ॥
पापाचें फळ आपुल्याच तर ! हे सोयी, करी जें जन-
चाले—कोपुनि तोडिती तर फलें, कांथा तुझ्या
ओडुन ॥ १८६ ॥

गद्यार्थ—आधी, तू या चव्हाव्यावर उगवलासच का ?
बरे उगवलास तर उगवलास, पण, एवढी घनदाट छाया का
धारण करतोस ? बरे; एकवेळ तोंड चाललें असतें; पण,
त्यातच तू फलसंपन्न कथाला झालास ! बरे एवढ्यावरच मागावें
तर तोंड नाही. तू फलभर घेऊन नक्षपणें इतका खाली का
वाफलास ? हे वृक्ष ! या तुझ्या साऱ्या पापाचें फल म्हणजे
आळा गेला, आता तुझ्या फायारूपी किऱ्या, घस्न, ओरबाडून,
फलें तोडीत, शाखा मोडीत राहणार, हे सर्व आता लोशीत
बैत ! (सर्व तन्हेची गुणसंपत्ति असून, ती उघड्यावर मांडून
ठेवायची—तिचें योग्य तें सुरक्षण करावयाचें नाही,—म्हण ती
चोराबारी जाण्याशिवाय दुसरें काय होणार ? अरक्षित गुण
हे प्राणघातक बैरी कसे उरतात याकिरीय प्रकरण ३ मधील
श्लो. १७ 'मास मृगाणा' हा श्लोक पहावा) ●●●

अनुष्टुप्

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातये ।
फलान्यपि परार्याय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥ १८७ ॥

अनुष्टुप्

छाया मन्पांस देती जे उन्हातचि स्वतां जरी ।
फलें देती दुज्यांसाठी, वृक्ष सत्पुरुषापरी ॥ १८७ ॥

गद्यार्थ—जे स्वता उन्हात तापत उभे राहून, छाया मात्र
डुवल्याना देतात; आणि (प्रसूतिवेदना स्वता मोगून) फलेंहि
दुसऱ्यानाच देतात, असे, वृक्ष, हे खरोखर सर्व प्रकारें
सत्पुरुषासारखेच होत. ●●●

शादूलविमोडित

मूलं स्थूलभृतीवबन्धनदृढ श्रावाः शतं मांसला
वासो दुर्गमहीधरे तरुपते ! कुत्रास्ति भीतिस्तुव ! ॥
एकः क्रितु मनागयं जनयति स्वान्ते ममाधिकारं
ज्वालांलीललीभननकरुणो दानानलो वस्मः ॥ १८८ ॥

शादूलविमोडित

वृक्षा ! जाड नि घट्ट मूल तुजला, शाखा किती पुष्ट या;
राहाया गिरि उंच;—कारण तुला कांहींच नाही भया ॥
आणी मन्मनि भीति अस्य परि रे—दावानल क्रूर हा
ज्वालांच्या वलयांत रान अवघें जो खात आला
पहा ॥ १८८ ॥

गद्यार्थ—हे वृक्ष ! तुझ मूल चांगलें जाड व बमिनीत पकें
जपडलेलें आहे. तुझ्या पाया घटपुष्ट असून सख्येनेहि पुष्कळ
आहेत, तुझी वसति उंच दुर्गम पर्वतावर आहे—असे सर्व
पाहिलें, म्हणजे वाटतें कीं तुला भय कशाचें ? परतू माझ्या
मनामध्यें एकच गोष्ट, बोडी मयव्यग्रता उत्पन्न करीत आहे;
ती ही,—तो पहा क्रूर वणवा आपल्या ज्वालांच्या वेढोळ्यात
घेऊन सारें रान खात खात येत आहे. (सर्व काहीं ठीक
आहे असे वाटत असतें व मनुष्य निर्भयपणें जागत असतो
त्याच वेळीं त्याच्या बेसावधपणाचा फायदा संफटें घेतील
असा समज असतो. तेव्हा सावधानपण सदा सर्वकाळ ठेवणें
आवश्यक असतें.) (कै. शि. म. पराजपे याच्या काळातील
निबडक निबडात, “ तें झाड अजून आहे ना हो ? ” या
नावाचा एक लघुनिबध (भाग १० पान ९०) आहे,
त्यातील व या श्लोकातील कल्पनासाम्य पहाणें अतिशय
उद्बोधक होणारें आहे.) ●●●

अनुष्टुप्

पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिन ॥ १८९ ॥

गद्या

फल, पुष्प, पर्ण, छाया, चल्कल लांकूड, मूल जे देती ।
तरुवर ते धन्य जगां निराश कधि याचकां न
जे करिती ॥ १८९ ॥

गद्यार्थ—पातें, पुलें, फळें, सावली, मूळ, चकलें, लकूड यापैकी, कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारें, माणसाला उपकारक होणारे तरुवर, खरे घन्य होत; कारण, त्याच्याजवळ आलेले कोणीहि याचक, निराश होऊन परत जात नाहीत. ●●●

आर्या

हिमसमपो वनवद्भिर्जघनः पवनस्तडिच्छताभिभवः ।
सर्वे सहसे यावचावद्रुम ! कुरु सदा परोपकृतिम् ॥ १९० ॥

आर्या

वणवे आणि हिंवाळे, द्रुतगति धारे, जिजाहि, ज्या पडती ।
सहन करू शकवी तू तोंथर कर हे तरो ! परोपकृति ॥

गद्यार्थ—यडीचा गारडा, वणव्याची आग, सोसाट्याने वाहणारे धारे, लफळणाऱ्या विजा, हे सर्व सहन करण्याची, दुःखात जोंपयेंत शक्ति आहे, तोंपयेंत, हे तरो ! तू नित्य परोपकार करीत रहा. ●●●

आर्या

अध्वन्यध्वनि तरव्य पथि पथि पथिकैरुपास्यते छाया ।
विरल. स कोऽपि चिदपो यमध्वगो गृहगत स्मरति ॥ १९१ ॥

आर्या

मागोंमागों तरु, ज्या छायेस्तव सेवितात पांथस्थ ।
विरलचि परि तो तरु, ज्या घरी जाऊनीहि नित्य स्मरतात ॥ १९१ ॥

गद्यार्थ—मागोंमागोंतून झाडे अवतात व रस्त्यातून पामरथ कुणातरी वृक्षाच्या छायेला नसतात. पण एखादा वृक्ष असतो, की, ते पांथस्थ घरी पांथस्थ विरलचि मुढा व्याधी आढळणं काढीत असतात. (आयें कोही शुश्रूष. वण देवाची ओढ लावणारे कवित्.) ●●●

उपजाति

कश्चिन्न पल्लवभाददाति कश्चिन्मृगानि पल्लानि कश्चित् ।
पर करालेऽस्य निदाघमल्ले मूले न दाता सल्लिख्य कश्चित् ॥ १९२ ॥

उपजाति

तोडी कुणी पल्लव ते नवीन
फुलें फळें नेह कुणी सुद्धन ॥
मयाण याच्या परि उष्णफालीं
कुणी मुळाशीं न जलास घाली ॥ १९२ ॥

गद्यार्थ—कोणी झाडाची ताजी पालवी तोडून घेतो, कुणी फुलें, कुणी फळें खुद्दून घेतो. परंतु भयकर अशा उन्हाळ्यात (झाड विचारें भरपून जात असता) याच्या मुळाशीं पाणी घालणारें मात्र कोणी नाहीं ! (उपकार घेणारे सर्व, परंतु इतकतेनें उपकारकर्यांची परतफेड करणारें कोणी नाहीं) ●●●

अनुष्टुभ्

अहो एषा वर जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा याप्ति नार्थिनः ॥ १९३ ॥

अनुष्टुभ्

धन्य ते ! जे स्वयें होती सर्वांचें उपजीवन ।
धन्य वृक्ष ! कधीं देखें निराशा याचकांस न ॥ १९३ ॥

गद्यार्थ—याचा जन्म धन्य की जे सर्वांची उपजीविका चालवतात; तद्गतच धन्य ते वृक्ष, की याच्यापार्शीं वेणारे याचक कधीं विनमुर परत जात नाहीत. ●●●

वैद्यान्योक्ति

अनुष्टुभ्

वैद्यराज ! नमस्तुभ्य यमराजसहोदर ।
यमस्तु हरति प्राणावैध प्राणान्धनानि च ॥ १९४ ॥

आर्या

ह यमराजसहोदर
वैद्यराज ! ज्या तुम्हां नमस्कृति ही ।
प्राणचि हरितो यम, परि,
हरिता प्राणासयें तुम्ही धनही ॥ १९४ ॥

गद्यार्थ—हे यमराजाचे वरले यथु वैद्यराज ! तुम्हाला नमस्कार असो. (यमाच्यापेक्षां आपण वरचढव !) कारण यम वेचळ प्राण हरण करतो, पण तुम्ही प्राण आणि घन दोन्ही हरण करता ! ●●●

अनुष्टुभ्

वैद्यराज ! नमस्तुभ्य क्षपितक्षोपमानव ।
त्वयि विन्यस्तभारोऽयं वृत्तान्तः मुखमेधते ॥ १९५ ॥

आर्या

मानवजात्युच्छेदक ! वैद्यराज ! ज्या तुम्हां नमस्कार ।
राहे मुरांत यम हा तुम्हापरी टाकुनी स्वकार्यभर ॥ १९५ ॥

गद्यार्थ— अहो अखिलमानवजात्युन्हेक वैद्यराज ! तुम्हास हा नमस्कार प्या ! तुम्हावर आपल्या कार्याचा (सर्व प्राण्यांचा संहार करण्याचा) भार टाकून यम अगदीं सुगान आहे. ●●●

अनुष्टुभ्

चिता प्रज्जलिता द्यूा वैद्यो निस्पयभागत ।

“नाह गनो, न मे आता, रुपेद हस्तलाघमम्” ॥ १९६ ॥

वार्था

जळती चिता यद्योनी आश्रये वैद्य हा स्तिमित झाला ।
मी, ममयंघु न गेलों, मग कोणी दाखिली स्वहस्तकला ?

गद्यार्थ— चिना पेटलेली पाहून वैद्य आश्चर्यचकित झाला. (कारण हा रुग्ण याच्याकडे औपचार्य आला नव्हता.) तो म्हणतो, “या ठिकाणी मी गेलो नव्हतो, व (मी त्याच्या मृत्यूची वयारी केली नव्हती, म्हणून अर्थात,) माझा भाऊ यमहि गेला नाही, मग या रुग्णाला ठार करण्याचें हें हस्त कौशल्य कोणाचें ? (आम्हा दोघांशिवाय माणसाला मृत्यु देणारें दुसरे कोणी नाहीं.) ●●●

उपजाति

नटोऽपि दद्याद् गणकोऽपि दद्या—

संप्राप्येत पाशुपतोऽपि दद्यात् ॥

वैद्य कथ दास्यति याचमानो

यो मर्त्तुकामाऽपि हर्तुकामः ॥ १९७ ॥

वार्था

नट, गणक, पाशुपतही विनबुनि धन एकवेळ देईल ।
मर्क यद्यत्या हर्क यद्यनो (मर्त्यासहि लुटतो जो)

विनबुनि तो वैद्य केलि देईल ॥ १९७ ॥

गद्यार्थ— नटहि एकवेळ देईल, कुत्रुड्या ज्योतिषीहि देईल, फणलक शिवमचहि विनति केल्यास कदाचित् देईल (हे तिही दातृत्वशून्य समजले जात असावे) पण मरु वष पारालाहि हरु वषपारा (मृत्युशून्यवरील रुग्णासहि हट्ट पाह पारा) वैद्य विनबुनसुद्धा कसचा देतो । ●●●

अनुष्टुभ्

न्यायेस्तत्त्वज्ञान वेदनायाश्च निग्रह ।

एतद्वैश्य वैद्यत्वं न वैद्य प्रभुरासुप ॥ १९८ ॥

अनुष्टुभ्

जाणणें तत्त्व रोगाचें वेदनास निगारनी ।

हेंच वैद्यत्व वैद्यचें—असुण्याचा न तो धनी ॥ १९८ ॥

गद्यार्थ— रोगाचें अचूक ज्ञान करून घेणें, रुग्णाच्या वेदना दूर करणे, हें वैद्यचें वैद्यत्व होय वैद्य (शाला म्हणून) काहीं कोणाच्या आसुण्याचा स्वामी नमते. ●●●

शार्दूलकान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

निभ्राणे त्वयि भस्म क समभवन्मन्दाद्रश्मन्ने ?

क क्षौम फलवाचकार न कृतौ, वृत्तिं वसाने त्वयि ? ॥

धत्तूस्त्वृष्टापास्तु त्वयि गते तज्याज क केतनी ?

स्यात्तज्याज्जहिहि त्वमीश्वर गुणाढ्योऽस्ति तद्भाहक ॥

शार्दूलविक्रीडित

भस्मा चर्चितसि तूं, त्यजी तरि कुणी का चदनीं आदर ?

चमी पांघरस्ती, न कोण तरिही चळें धरी सुदर ?

तूतें धत्तुर आवडें तरि कुणी दे केतनी टाकून ?

नि सोंमं गुण शकरा । त्यजिसि जे घेतील ते ते जन ॥

गद्यार्थ— तू आपल्या अगावर भस्माचा लेप देतोस, म्हणून क काय, चदनलेपाविषयी कोणाचा आदर कमी झाला आहे ? तू ह्या लोकांने कातड नेसत वसतोस, म्हणून सुदर रेखमी वस्त्रे पोशीत नसून, ही ? तुला धोतयाचें फूल आवडू लागलें, म्हणून काय कुणी केवदा टाकून दिला आहे ? सर्व संगातून स्वतंत्र होण्यासच हे शकरा तू जे जे गुण, (चांगल्या वस्तु) टाकीत जाशील, त्या त्या वस्तूचे लोक प्राहक आहेत. (संपूर्ण नि संग होणें हें ध्येय ठीक आहे पण त्याचें व्यवहारात आचरण अशक्यच होत. कित्येक आश्रमातील वैराग्यशील पणाचे वर्तनाचे नियम जितके अधिक कडक तितका त्याचा भग अधिक—तिक्ता अप्रामाणिकपणा अधिक, दोंग अधिक. शालावर गुरूने बहिष्कार पुकारावा आणि शिष्यांनी मुलें घेत विलासवेंत शिकायला पाडवावीं, गुरूने पदयात्रा कपावी आणि शिष्यांनीं घरातल्या मोगाशीं नवनव्या मॉडेलची भर पालावी. आश्रमान सपलीक राहणाऱ्या विराहितांनीं मुद्रा प्रसन्नचर्य पाडवें असा नियम करावा कीं लोकरच आश्रमान पाडणे हलू लागल्याचे प्रकार बगानें पाहिलेच आहेत.) ●●●

शाङ्खान्योक्ति

भाषा

कीटगृह कुटिलोऽन्तः कठिन क्षाराम्बुसम्भनः शून्या ।

शाङ्ख श्रीपतिमिरटे केन गुणेन स्थिति लेमे ? ॥ २०० ॥

वधतलिका

जो आत पोळळ निवळ, किड्यास यास

क्षारांनु-जात नि कठीणचि बेह ज्यास ॥

कोण्या गुण परि कळे न च शाखही तो

विष्णूसमीप पद उच्चचि मेळयीतो ? ॥ २०० ॥

गद्यार्थ— जो स्वता रिड्याचें घर, आतून वन व पोळळ, ज्याचा जम लाच्या समुद्रात, आणि, ज्याचा बेह अतिशय कठिन, असा वान कोणाच्या गुणाच्या कळावर, शीविष्णूच्या कवळ स्थान मिळवून घेला ते काहीं कळत नाही (सवली अपात्र माणस, मोठ्या पगवर कदा बदतात, ह्या गूढाचा उकल होत नाही. शकराच्या डोक्यावर चढलेल घोवाचा फूल (श्लोक १५ पहा), देवमंदिरावर चढलेला ताम्रफल्य (श्लोक २२), सुवर्णपत्रावळ बावळा (श्लोक ३५), डोंगराच्या शिरावर आरुढ झालेली धूळ (श्लोक १०), या सर्वांनी हाच सर आहे.)

●●●

विकिरणो

॥ वाग्भोभौ जन्म क च वपुदिदं कुन्दधनल

क चात्रासस्थान वृत्तमहह विष्णो करतलम् ॥

क नीचानामास्ये परिणतिरिय सुच्यन्मनिधा—

त्रितीयाय द्वाष्ट्य कण्ठकण्ठ रोदिति मुहु ॥ २०१ ॥

विकिरणो

“समुद्रीं जन्मे मी तनु मज मिळे कुन्दधनल

पत्तायाही लामे सुचिमल हरीचे कतल ॥

अशा मातें खुंची पकडुनि मुर्ती नीच जन तो ”

म्हणोनी, का, वाटे, अतिकरण हा शाख रडतो २०१

गद्यार्थ— (कोण्या पैरागी भिषायाचें शल वाजवला त्यात करण सर भायून कवि त्यावर उल्लेख करता—) “मी महान् विशाल अशा समुद्रात जन्माचा आर्ध, कुदुलसारखा स्वच्छ निर्मल अशा देह मला लाभला, आणि रहावला जागा मिळाली शीविष्णूच्या पवित्र करामध्ये । ही परिस्थिति कोटें ? आणि,

आज हा नीच माणूस मला पकडून आपल्या मुलाने खुचीत आहे, ही परिस्थिति कोटें ? ” अशा आपल्या दुःस्थितीच्या विचारांनीच, वणू काय, हा अस वारवार अतिकरण रडत आहे.

●●●

दुर्विक्रियत

जलनिधौ जनन धनल वपुर्गुरिपोरपि पाणितले स्थिति ।

इति समस्तगुणान्वित शाङ्ख । मो कुटिलता हृदये न

निवारिता ॥ २०२ ॥

दुर्विक्रियत

जनन अर्धित, शुभ्र तनू दरी

सतत घासहि विष्णुचिया करी ॥

असुनि शाख ! तुला सगळे गुण

हरिसि का हार्दिकें कुटिलत्व न ? ॥ २०२ ॥

गद्यार्थ— (कुटिलता = शत्रूच्या आत मळगुत्रासारखी रचना असते ती, दुष्टा अर्थ वक्रवृत्ति.) समुद्र हें तुझ जन्म स्थान, देह शुभ्र निर्मल आणि वसति शीविष्णूच्या हातात । असे सारे गुण तुझ्यामध्ये असता, हे शत्रू ! तुझ्या आतली कुटिलता तू कशी काढून टाकीत नाहीस ? (पण असा प्रश्न विचारण हेंच शत्रूपणाचें लक्षण आहे शत्रूला पणें पळत असतें तर त्याच शत्रू कोणी म्हटलें असतें ?)

●●●

शुक्रान्योक्ति

भाषा

शुक्र ! तत्र पृष्ठस्थस्यैवैक गुण निश्च हृष्टपाभास ।

समज नि येनामरण शरण ते पछरे वास ॥ २०३ ॥

भाषा

पटनीं ध्यास तुझा हा गुण न शुक्र ! सर्व सद्गुणाभास

जो आमरण तुला रे घडयी या पजरामणें वास ॥ २०३ ॥

गद्यार्थ— हे पोपटा ! शिक्कलेले शब्द ग्रहण करून, ते पाठ म्हणून दागविण्याचा, हा जो ध्यास, तुझ्या अर्गी आहे, तो, वास्तविक गुण नसून, गुणांचा तुझा आभास आहे—कारण यामुळे तुला आमरण या विजयंत राहणें कपाळीं आलें आहे । (अगचे गुणच कसे मारक ठरतात याची अनेक उदाहरणें श्लोक १८६ पहा.)

●●●

शिवरिणी

अमुष्मिन्मुद्याने विहगखल एष प्रतिपलं
 विलोल कालोल वरणाति खलु यात्रत्वदुतरम् ॥
 सखे तावत्कीर ! द्रव्य हृदि वाच च सखलां
 न मौनेन न्यूने भवति गुणभाजा गुणगण ॥ २०१॥

शिवरिणी

इथें या उद्यानीं थरणरुतु जों काकचि करी
 मुखें फाकाराका क्षणभर शुक्रा तोंवरि धरी- ॥
 मनौं तूं यांधोनी सुटद, तव तें मंजु घचन
 घडेना मोनानें कधि गुणिजनांचा गुणगण ॥ २०४ ॥

गद्यार्थ— या उद्यानात इथें हा दुष्टपक्षी डोंवपाळ्या, सारखा
 का का करून कर्णरुतु जोवर ओरडत आहे तोंवर हे पोपटा ! तुझीं
 तीं मज्जुल (आणि विदग्ध) सचनें तू आपल्या हृदयातच कोडून
 जपडून ठेव. मोनानें काहीं गुणी माणसाचा गुणसमुदाय कमी
 होत नाही. (श्लोक ५१ मध्ये फेरिल्यावरहि अशीच मौन
 धारणाची पाळी आलेली दिसेल.)

•••

शार्दूलविक्रीडित

वासः काञ्चनपद्मे नृपन्तान्भोजैस्तनूमाज्जन
 भक्ष्यं स्वादुरसालदाडिमफल पेय सुधाभ पय ॥
 पाठः संसदि रामनाम सतत धीरस्य कीरस्य मे
 हा हा हन्त तयाऽपि जन्मनिटपि नोद मनो धावति ॥ २०५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

राहें कांचनपंजरें, नृप करें सुस्नान घाली मला
 डाळिंब मधु खावया, अमृतसे हें दुग्धही प्यायला ॥
 घोके मी शुक्र रामनाम जरि हें लोकांत रात्रंदिन
 जन्मे मी जियत्या सदा तसकडे हें धाव घेई मन ॥ २०५ ॥

गद्यार्थ— (पंजरबद्ध पोपट म्हणतो) मी सोन्याच्या पिंज
 र्यात रहात आहे, राजा स्वता आपल्या कोमल हातांनी मला
 स्नान घालतो (किंवा साफसफ करतो) गोड रसरशीत डाळिंब
 मला प्यायला मिळालेले; अमृतासारखे दूध प्यायला मिळत
 आहे, समेत सतत मी धीरगमीरपणें रामनामाचा जप करीत
 असतो .. (हे सर्व खरे) परंतु मी ज्या ठिकाणीं जन्मलों
 त्या शाळाच्या कुशीत (दोरीत) बाऊन पडण्याची मनाला
 पार ओढ लागली आहे. (अत्यंत भीगत पारतन्याला सुटा,
 अत्यंत दारिद्री स्वातंत्र्याची सर येत नाही.)

•••

उपजाति

सुभाषितस्याध्ययनानुरक्तं शुक्रं वराणां प्रहसन्ति काकाः ।
 तमेव संससु गिरंक्रान्तं दृष्ट्वा भवन्ति त्रपया नतास्या २०६

उपजाति

सुभाषिताभ्यासक पोपटातें
 जे हांसती काक, वधूनिया, ते ॥
 समेत त्या पाहुनि वोलतांना
 लाजून खालीं करतात माना ॥ २०६ ॥

गद्यार्थ— गोडीन सुभाषित शिकत असलेल्या पोपटाला पाहून
 जे बापुडे कावळे त्याला हसत असतात, तेच, पुढें पोपटाला
 समेत, तीं सुभाषितें पाठ म्हणून दाखविताना पाहून, खजेनें
 माना खाली घालात.

•••

शेषान्योक्ति

शायी

युक्तोऽसि भुवनभारे मा वक्रां वितनु कन्धरा शेष !
 त्वय्येकस्मिन् कश्चिन् सुखितानि भवन्ति भुवनानि ॥ २०७

शायी

धरण्या नियुक्त भुवनें, शेषा ! तूं हालवूं नको मान ।
 एक तुझ्या कंधांवर भुवनें बसलीं सदा सुखावून २०७

गद्यार्थ— हे शेष ! भुवनें उचवून धरण्यासाठीं तुझी
 नेमणूक आहे. तेव्हा तू थोडा सुटा खावा (मान) बाकडा
 करू नको ! एक तू कष्टत आहिस त्यामुळे सर्व भुवनें सुखी आहेत.
 (एकाच्या आधारावर चालेल्या संस्थेत, किंवा एकट झुड्यात,
 कर्त्याला धणाभराची सुटां विश्वाति घेतां येत नाही । जरा मान
 हलविली की सगळे गडगडलेच !)

•••

अनुष्टुप्

वहय. फणिन' सन्ति मेरुभक्षणतःपरा ।
 एक एव हि शेषोऽयं धरणीधरणक्षम ॥ २०७ अ ॥

शायी

रघाती घेडूक पेसे होती कित्येक सर्प भूमिपरी ।
 पृथ्वी उचलूं शकतो पेसा हा एकमात्र शेष
 परी ॥ २०७ अ ॥

गद्यार्थ—वेष्टक खाणारे सर्व पुष्कळ आहेत. परंतु वृष्ठी उचलून धरण्याचें सामर्थ्य असलेला श्रेष्ठ हा एकमेव सर्व आहे.

●●●

समुद्रान्योक्ति

उपजाति

तृषा धराया' शमयत्सशेषा य. सोऽम्बुदो गर्जति गर्जतूच्चैः ॥
यस्त्वेव कस्यापि न हस्ति तृष्णा स किं वृषा गर्जति
निस्त्रपोऽन्वि. ॥ २०८ ॥

उपजाति

तृष्णा जगाची हरिती समग्र ते गर्जना मेघ करोत उग्र
हरी तृषा अन्वि न जो कुणाची निलेज्ज तो गर्जत कां
वृथाची ?

गद्यार्थ—या वृष्ठीची तहान जो पूर्णपणें शमवितो तो मेघ मोठी गर्जना करतो तर करो ! (एवढी कामगिरी केलेी त्यानें ज्योती मिरवणें एकवेळ टीक आहे.) पण जो हा समुद्र कोणाचीहि तृष्णा हरीत नाही, तो निलेज्ज, जो उगाचच गर्जना करीत आहे ! (काहीहि स्वार्थ न करता, केलेली मोठी ज्योमत नाही—उलट निरा वाटते.)

●●●

वसततिरुक्ता

स्वस्वस्तु विद्रुमननाय नमो मणिभ्य
कल्याणिनी भवतु मौक्तिकशुक्तिमाला ॥
प्रात मया सक्तमेव फल पयोधि ।
यदातगैर्जलचरैर्न निदारितोऽस्मि ॥ २०९ ॥

वसंतिरुक्ता

तीं पोंवळी, मणिहि, शुक्ति तयांत मोतीं,
सारीं असोत लखलाम तुझीं तुला तीं ॥
ना फाडिलें मज तुझ्या अतिघोर नकें
हे अन्वि ! पांत फल सधें मला मिळालें ॥ २०९ ॥

गद्यार्थ—(समुद्रांतली जलग्रस्त संपत्ति मिळवावयास गेलेला, यण ती न लाभतों नकाच्या तडाख्यातून कलाखला सुद्धा आलेला म्हणतो—) हे समुद्रा ! पोवळ्याचें तें बन, तीं रत्ने, त्या शिपा आणि ते मोती हे सर्व तुझें तुझ्यान लपलपम आहे. (तुझ्या पोटांतल्या) मयकर जलचरानीं, मला फाडून टाकलें नाही, एवढ्यानेच मला (तुझ्यापासून) काय मिळावयाचें, तें मिळून गेलें.

(उच्चार, याते म्हणून कीर्ति असलेल्याच्याकडे याचकानें जावें, तर काहीं पुरस्कार न मिळता, त्याच्या आशित दुष्टाच्या हातून जिवंत सुटल्यास, माग्य समजावें यास उद्देगून. श्लोक १२९ व १३७ यात असाच अर्थ आहे.)

●●●

शाईकविक्रीडित

एतस्मादमृतं सुरैः शतमखेनोच्चैश्च श्रमा' सद्गुण'
कृष्णोद्भूतविभ्रमैरुच्यते सतिर्लक्ष्मी समासादिता ॥
इत्यादिप्रचुरा. पुरातनकथाः सर्वेभ्य एव श्रुता
अस्माभिर्न तु दृष्टमत्र जलधौ मिष्ट पयोऽपि क्वचित् ॥

शाईकविक्रीडित

देवां सांपडली सुधा; शतमुखा उच्चैश्च श्रमा सद्गुणी
विष्णूला अतिगूढविभ्रमकरी लक्ष्मी मिळे यांतुनी ॥
वार्ता अद्भुत या लुप्त्या परिसल्या सर्वांमुलीं, या इथें
आम्हां अन्विमधें परी न दिसलें पाणीहि गोडे कुडें !

गद्यार्थ—(अमृतमयन प्रसंगी) “ या सद्गुणापासून देवाना अमृत मिळालें, इद्राला मोठा गुणी उच्चैश्च श्रमा हा अर्थ मिळाला; अत्यंत अद्भुत चमत्कार दाखवणारी लक्ष्मी, ही प्राप्तच विष्णूला मिळाली ” असल्या चित्रविचित्र पुराणकथा आम्ही सर्वांच्याच तोंडून ऐकत आलों, पण, या देवें समुद्रविनाश्यावर, आम्ही येऊन तपास करतो, तर, त्या मोठमोठ्या गोष्टी राहू शा; या समुद्रात नुसतें गोडें पाणीतुदा आम्हाला कोठ आढळलें नाही. (मोठ्याची दक्कणातून, काव्यातून वर्णिलेली कीर्ति ऐकावी, य मग प्रत्यक्ष त्याचें दर्शन व अनुभव घडावा, य त्यानें संपूर्ण भ्रमनिरास व्हावा, असे प्रकार पुष्कळ वेळा पडतात. ताजमहाल-विषयीं काव्यातून इतकी अतिशयोक्ति कवींनीं केली आहे की ती वाचून य मग ताजमहाल प्रत्यक्ष पाहून निराश, निरस्त—भ्रम झालेले लोक अनेक आहेत.)

●●●

शाईकविक्रीडित

पीयूषेण सुरा श्रिया मुरापरिपूर्वाद्या मेदिनी
शक्र-कम्पहरा शशङ्ककलया श्रीशक्रस्तोषितः
मैनाकादिनगा निजोदरगता सत्यानन स्यापिना—
स्वच्छूलीरुणे सद्योद्भव—मुनिः केनापि नो

वारितः ॥ २११ ॥

शार्दूल विक्रीडित

श्री, विष्णूः सुधाहि देउन सुरां; पृथ्वीस सीमेमुलें
इंद्रा कल्पतरू; शिवा शशिकला देऊन त्वां तोपिलें ॥
मैनाकादि गिरींस आश्रय दिला पोटांत तूं घालुनी
तूतें आचमितां अगस्ति, उद्धे ॥ त्या वारिलें ना कुणी !

गद्यार्थ—हे सागरा ! विष्णूला लक्ष्मी देऊन, देवाना अमृत देऊन, पृथ्वीला समुद्रवलय्याची मर्यादा देऊन, इंद्राला कल्प-
वृक्ष देऊन आणि शक्राला चक्रवर्ण देऊन तू समुद्र केलेस;
तसेच मैनाकादि पर्वतांना आपल्या पोटात आश्रय देऊन निमेष
केलेस, पण बाबारे ! अगस्ति मुनीने एका आचमनात तुला
प्राशन केले त्यावेळी त्याचा हात धरायला कोणीसुद्धा बांधून
आलें नाहीं ! (कोण येणार ? उपकार घेतात, ते वृत्तज्ञतेनें
परतफेड करण्यासाठी नव्हेच ! “ गरज सरो-आणि वैद्य मरो ”
हीच जगाची रीत आहे.)

पृथ्वी

इतः स्वपिति केशनः कुलमितस्तदीयदिपा-
मितश्च शरणाधिंन शिखरिणा गणा शेरते ॥
इतोऽपि वडवानल सह समस्तसर्तनै-
रहो विततमूर्धित भरसह च सिन्धोर्यु ॥ २१२ ॥

पृथ्वी

निजे इयंचि विष्णु, शत्रुगणही तयाचा इयें
गिरी शरण येति तेहि निजले पहा हे इयें ॥
इयेंच वडवानि अमृ प्रलयमेघ सारे पहा
अहा किति विशाल भारसह अग्निचा देह हा ॥ २१२ ॥

गद्यार्थ—इये विष्णु (आपल्या शेषशयनावर) शापलेला
आहे—तर येथे दुसरीकडे त्याच्या शत्रूचा गण पडलेला आहे;
इंद्राच्या वज्राला मिजून आश्रयाला आलेल्या डोंगराचे टोळेके
हि इयेच निजलेलें आहे; इयेच एकीकडे वडवामिहि आहे
आणि त्याच्याच समवेत प्रलयमेघहि इयेंच आहेत, अहाहा !
चिती अचाट, विशाल व वेचदा भार सहन करणारा समुद्राचा
देह हा !

वसततिलका

आदाय वारि परित सरिता मुखेभ्यः
किं तानन्दजितमनेन दुरर्णवेन ? ॥
क्षारीकृत च वडवादहने इत च
पातालकुक्षिकुहरे निनिवेशितं च ॥ २१३ ॥

वसंततिलका

चोर्हीकडून जल घेत नदीमुखांचें
दुष्टप्रधिनें मिळविलें तरी काय साचें ? ॥
खारें करून, वडवानित होमुनीया
पाताळि कुक्षितचि ठेवुनि नेह पाया ॥ २१३ ॥

गद्यार्थ—चोहोत्राज्जलीं नद्यांच्या मुखातलें पाणी घेऊन, या
दुष्ट समुद्रानें (नदी ही स्त्री; त्याच्या ‘ ताडचें पाणी ’ पळ-
विणें हा दुष्टपणा अशी कोटि !) शेवटीं मिळविलें तरी काय ?
तर आधीं गोड होतें त्याला खारें करून टाकलें; नंतर त्याची
वडवानलात आहुति दिली, आणि शेवटीं पाताळाइतक्या खोल,
अशा, आपल्या कुशीत (कोणाला मिळू नये अशा रीतीनें)
ठेवून दिलें; (व अशा रीतीनें वाया मान घालविलें.)

आर्वा

यद्यपि बद्ध शैलैर्यद्यपि गिरिमयनमुपितसर्पैस्त्वः ।
तदपि परभीतभूधरस्त्राया दीक्षितो जलचि ॥ २१४ ॥

आर्वा

जरि सीमित शैलांनीं,
गिरिमथनें हवनि सर्व जरि नेलें ।
तरी परभीत गिरींचें
रक्षण हें व्रत न अग्निनें त्यजिलें ॥ २१४ ॥

गद्यार्थ—समुद्राका, तो अमर्याद पसरला असता, आव-
रून धरला, मर्यादा घातली, बांधून ठेवला तो डोंगरांनीं; घुसळून
काढून, त्यातलीं सर्व रत्नें देवदानवाना चोरून नेण्यास साहज
केलें तेंहि मंदर नावाच्या एका (रबीचें स्वरूप घेतलेल्या)
डोंगरानेंच ! (तेव्हा या कडु अनुभवावरून, खरें म्हणजे
समुद्रानें डोंगराचें कायमचें वैरच धराक्यास हवें होतें.) परंतु
(महोदर माणसे शत्रूलाहि आश्रय देतात त्यास अनुसरून)
(इंद्राच्या वज्रास भ्यालेल्या) मैनाकादि डोंगराचें संरक्षण
करण्याचें समुद्राचें व्रत नाडून आहे !

आर्वा

किं खलु रत्नैरेतैः ? किं पुनरभायितेन वपुषा ते ?
सलिलमपि यन्न तान्नमर्णव वदन प्रयाति तृपिता-
नाम् ॥ २१५ ॥

आर्वा

रत्नें हीं तव, तनु वा घननीलहि असुनि काय कामाची ?
जोंवरि हे उद्धे ! तव जल हें हरितें त्या न सुपितांची

गद्यार्थ— हे समुद्रा ! जर तुजें हें पाणी वृषिताच्या तोंडांत ख्यात नाहीं, तर, तुझ्या या रत्नाचा, किंवा मेघव्याम अशा देहाचा काय उपयोग ! (गेरा गेम्या आणि कषाल करता !)

अनुप्रास

अथः करोषि रत्नानि मूर्ध्नी धारयसे तृणम् ।
दोषस्तनैव पाथोधे । रत्नं रत्नं तृणं तृणम् ॥ २१६ ॥

अनुप्रास

खालीं तूं उगिसी रत्नं शिरीं घेतोस तूं तृणं !
तुझाच दोष हा अध्ये । रत्न रत्नः तृणं तृणं ॥ २१६ ॥

गद्यार्थ— रत्नाना तू खालीं (नीच) स्थान घेतोस व जावतास तू डोक्यावर धारण करतोस, हा, हे सागरा ! तुझाच दोष आहे । रत्नं तीं रत्नं, तृणं तीं तृणं ! (सागर हा पृथ्वीवरील सर्व वस्तूत मोठा ! पण म्हणून काय त्यानें या श्लोकाच्या-सारखा पात्रापात्रविवेकाचा अभाव दाखविल्यास, जग त्याला नावें ठेविल्याशिवाय राहणार आहे ?)

(वायु-वादळ) समीरणान्योक्ति

दुस्तविलम्बित

अहह ! चण्डसमीरण ! दाहणं किमिदमाचरितं चरितं त्वया
अदिह चातकचञ्चुपुटोदरे पतति वारि तदेव निनारितम्

दुस्तविलम्बित

अहह ! निर्दय चण्डसमीरण !

करिशि घोर कशी कृति दाहणा ॥

पडति चातकचञ्चुत जीं जले !

इहनि त्यांसचि, तूं न पडू दिले ॥ २१७ ॥

गद्यार्थ— हे प्रचंड वादळा, तू हे केवढें निर्दय काम करून ठेवलेस, की, चातकाच्या चिमुकल्या कोंबीच्या पुढात (जें काय अवस्थेत) पाणी पडत होत तें (तू आपल्या शेताच्यानें दुसरीकडे वाहवून नेऊन) पडू दिलें नाहींस (स्वताला उपयोग नवला तरी दुसऱ्याला तें मिळू न देणारे ग हाणींजलेकुत्रेच हे.)

सर्पान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

मीली सन्मग्नयो, गूढं गिरिगुहा, त्यागः किलात्मनवचो
निधिलोपमैतथ दृष्टिनिर्लेख्य चर्येदृशी ॥

अन्यत्रातुलनस्यता, द्विरसना, वक्त्रे पिथ, वीक्षण—

सर्षामगलसूचकं, कथय भो भोगिन् ! सखे किन्विदम् ? ॥

शार्दूलविक्रीडित

रत्नं थोर शिरीं, गूढंत वसती ; त्यागें त्वचाही झडे
खाणें वायु अयललभ्य ; असली ही वृत्ति एकीकडे !
जाणें वक्त्रे ; जिभाहि दोन, विष त्या तोंडांत दृष्टी पडे—
तेथे मंगलनाझ सर्प वद हे हें सर्वे कौणीकडे ? ॥ २१८ ॥

गद्यार्थ— डोक्यावर महान रत्न धारण करणें (हें या ठिकाणीं भीमती (वैमवाचें) लक्षण न समजता गुणप्राप्ततेचें लक्षण समजलें पाहिजे कारण यातील वाकीचें वर्णन सुनिमताचें आहे.) गूढंत राहणें, त्याग एवढा मोठा, की, अगावरची त्वचा (फात) मुळा (बारबार) टाकणें ; अभयलानें, सहजी मित्रगारा वायु, हाव मधून चरितार्थ करणें, — ही (एकदर वायु, सुनि, तापस याना शोमगारी) दुसरी वित्तवर्षा एकीकडे ; आणि अन्यत्र वाकड्या चालीनें चालणें, दोन जिभा असणें, तांदात विषाचा साठा ठेवणें, आणि ज्याच्यावर इष्टि पडेल त्याचें अमगलच ओढवायचें असें डोळे ... हें सारें कौणीकडे ! सर्प ! याची संगति कशी लबाब्याची साग ! (पूर्वीकडून तापस महात्मे दिसणाऱ्याच्या पोटात अनेकदा सर्पांचे गुण एकवटलेले दिसतात अशी उदाहरणे असतातच.)

(तडाग) सरोवरान्योक्ति

वसततिलका

आपेदिरेऽम्बरपथ परितः पतङ्गा

शृङ्गा रसालमुकुलानि सनाथपन्ति ॥

सङ्कोचमवति सरस्वयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त कतमा गतिममनुपैतु ? ॥ २१९ ॥

वसततिलका

आकाशमार्गि खग भोंवतिंचे उडाले

सारे रसालमुकुलप्रति भ्रम गेले ॥

तूं आठवां परि सरोवर ! हीन दीन

जाती दयाजनक काय दरोस मीन ? ॥ २१९ ॥

गद्यार्थ— आकाशाच्या पक्ष्यांनी आकाशाचा मार्ग घडून ते उडून गेले । भुगे आकाशाच्या मोहोराच्या आभ्रयाला निघून गेले ; परंतु हे सरोवरा ! (तू आठवां जाऊन) तुझ्या विलासाचा संकोच झाला, म्हणजे, गरीब विनाच्या मत्स्याची काय वाट होणार ! त्याची स्थिति किती दयाजनक होणार !

शिलखरिणी

इयत्पां सम्पत्तापि च सलिलानां त्वमधुना
न तृष्णामार्तानां हरसि यदि कासार ! सहसा ॥
निदाघे चण्डांशो भिरति परितोऽङ्गारानि-क्तं
कृशीभूतः केपामहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥ २२० ॥

शिलखरिणी

असोनी आतां ही विपुल जलसंपत्ति तुजसी
तडागा ! आतांची जर झार्ण तूपा तूं न हरिसी
जधीं श्रीर्मीं सूर्य प्रखर पसरी आग भवतीं
सुकोनी जातां तूं हरिदिल कुणाची तधि किती ?

गद्यार्थ— (एका तलावाला बघारा फार उंच असल्याने दोरी लावून थोडे थोडे पाणी काढाचें लागे; इतर तलावाधारणें काढावर जाऊन हातांनी पिण्याजोगे नव्हतें त्याला उद्देष्ट—)
हे तडागा ! आज आता तुज्यापाशी एवढी मोठी जलसंपत्ति असत सुद्धा, तू जर, तहानें व्याजुल झालेल्याची तृष्णा स्वरित झाली होती नाहीं, तर उन्हाळ्यात सूर्य जेव्हा प्रखर विरणाचे अगार चोहोंकडे फेरीत असेल आणि तू जेव्हा पुष्कळ रोडावलेला असशील, तेव्हा कोणाची तहान समविचार ! (मरपूर वैभव असला मुचहस्तानें दान न देता, हात आखडून बरणाच्या दात्यात उद्देष्ट.)

शार्दूलविक्रीडित

“याति मय्यचिरानिदाघमिदिरज्ज्वालाशोतेः शुष्कता
गन्ता क प्रति पान्यसन्ततिरसौ सन्तापमालाकुलाः ” ॥
एव यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्य वपुः क्षीयते
धन्य जीवनमस्य मार्गसरतो भिन्नारिधीना जनु ॥ २२१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“जातां भी सुकुनी निदाघरविच्या ज्वालांमुळे सत्वरी
जाती पांथ उन्हांत होरपलतां कोणाकडे हे तरी ? ” ॥
चिंता ही मर्नि लागुनी क्षय जपा देहा सदा लागला
तो मार्गस्थ तडाग धन्य जगती ! धिक्कार त्या अग्निचला
गद्यार्थ — (पावसाळ्यानंतर प्रत्येक तलाव सकोचून का
जातो यावर उद्देश—) “ उन्हाळ्यातल्या सूर्याच्या शेंकडों
ज्वालांनी लोंकरच मी सुटून गेल्यावर, अरेरे ! विचारे वाटसरू
उन्हांने होरपळून कोणाकडे जातील ? ” या नित्य चित्तेनें
ज्याच्या देहाला सतत क्षय द्यायला आहे, अशा मार्गस्थ

तलावाचें जीवन घन्य ! सागराच्या जिण्याला धिक्कार ! (स्वतः
संपूर्ण रिक्त होईपर्यंत देत राहावयाचें, पण, आपल्या पश्चात्
सुद्धा, याचकाचें काय होईल याच्या चित्तेनें जीवनपणी क्षय लावून
प्यायचा, याहून मोठे दातृत्व कोणतें !)

सारसान्योक्ति

शार्दूलविक्रीडित

आपूर्येत पुनः स्फुरच्छफरिकासारोर्मिर्भारिभि—
भूर्योऽपि प्रविज्यम्भमाणनलिनें पश्येम तोयाशयम् ॥
इत्याशाशततन्तुबद्धदयो नक्तं दिन दीनधीः
शुष्यत्यातपशोपितस्य सरसरेस्ती जरत्सारसः ॥ २२२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“लाटा त्रेलति, मस्त्य खेलति, भरो देशा जळानें तळें !
पद्मं त्यांत पुन्हां फुलोत—बघण्या हें हृदय केन्हां मिळेल ? ”
सूर्यानें सुकल्या तळ्याजयळ, या आशा धरोनी मर्नि
राहे सारस बुद्ध दीन झुरणी लागून रात्रंदिनीं ॥ २२२ ॥

गद्यार्थ— “ ज्याच्यात लाटा हालत आहेत, मासे खेळत
आहेत, ज्याच्यात पुन्हा कमलें फुटून आलें आहेत असले
तळें केन्हां पाहायला मिळेल ” अशा आशेच्या शेंकडों
तव्नीं गुरफटलेल्या हृदयानें, म्हातारा दीन सारस, उन्हांनें
सुकलेल्या सरोवराच्या काठाशी रात्रदिवस झुत आहे ! (त्याला
विखायला हवें असलेलें हृदय मोठे रम्य व सर्वजनानुबन्धनक
असलें तरी मोठ्या लोककल्याणाच्या मगल विचारानीं, तो
थोडाच प्रेरित झाला आहे ! त्याला, त्यातलें त्याचें प्राय
तेवढें हवें आहे !)

सिंहान्योक्ति

शिलखरिणी

दिगयन्ते श्रयन्ते मदमलिनगण्डा काटिनः
करिष्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ॥
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिक्षाना पुनरप
नखाना पाण्डित्य प्रभृतयतु कस्मिन् मृगपतिः ? ॥

शिलखरिणी

दिगन्तीं पेडूं ये घ्वनि गज मदोन्मत्त करिती
दया सत्कारीची ! समयल पशू नान्य दिसती ॥
जगो आतां कोणा, असुनि अतितीक्ष्णाग्रहि नखें
कराचें सिंहानें प्रकट नखपांडित्यचि निक्कें ! ॥ २२३ ॥

गद्यार्थ— (ही व पुढच्या २-२ सिंघान्योक्ति या जगन्नाथ पंडिताच्या आहेत. त्याला स्वतःच्या कवित्वाचा (बऱ्याच अशीं एकारण) फार गर्व होता. प्रत्यक्ष कवित्व व काव्य या विषयाच्या श्लोकांहि त्याने इतर कवींना तुच्छ ठरविणारे पुष्कळच श्लोक अगदीं स्पष्टोक्तीने केलेले आहेत. त्यापैकी ७-८ श्लोक प्रकरण २ मध्ये दिलेले आहेत. आता इतर कवींना तुच्छ ठरविण्याचें काम, स्वः एव सिंध व इतरांना हत्ती वगैरे ठरवून तो अन्योक्तीने करीत आहे, हें सून ध्यानीं ठेवूनच, या अन्योक्ति वाचल्यास त्याचें योग्य रसग्रहण व मननज्ञान होईल.) (मला घाबरून पळालेल्या) मदनोन्मत्त हत्तीचे चीत्कार आता दिगन्तात ऐकू येत आहेत. (इतरे ते दूर पळाले; माझ्या समोर उभे राहून सामना करण्याची गोष्टच करताल ?) त्याच्या बायका हसिणी, (अघात डकडे तिकडे आहेत, पण खी जात म्हणून) त्याच्याविषयी केवळ दया दारविणेच इष्ट. (खीवर शाल कसें उगारणार ?) बरे, इतर पक्षविषयी विचार केला, तर, माझ्याशीं समप्रल क्षणीच नाही. (तुल्यबल प्रतिस्पर्धाशिवाय इतराशीं युद्ध हें भ्याडाचें काम.) तेव्हा आता, अत्यंत तीक्ष्ण अशा या नराचे पांडित्य, या जगात सिंहानें कोणापुढे (कोणाच्या देहावर) प्रकटलें ? (जिंदापला कुणी राहिल नाही म्हणून हळहळणाऱ्या अरेबशाहरच्या धर्तीवरच जगनाथाची ही हळहळ आहे. जगन्नाथाळा 'पठित कवि' म्हणत; तेव्हा या श्लोकातल्या "मलाचें पांडित्य" या शब्दाला विशेष अर्थ उत्पन्न होतो.)

शिल्लिणी

न यत्र स्थैमान दधुराभिभ्रान्तनथना
गलहानोद्रेकभ्रमदलिरुदम्बा फाटिन ॥
लुठमुकाहारे भवति परलोक गतनतो
हरेरप्य द्वारे शिव शिव शिवाना कलमल ॥ २२४

शिल्लिणी

मदोद्रेका प्याया फिरति अलि, ऐसे गज जिथें
भ्रमोनी भोतीनें नयन, नच राहें घजति ते ॥
हरीच्या त्या द्वारी - जिथ अमित मोती निगुरले
अरेरे ! तो जातां तिय मुकति कोव्हे नि कुतरे ॥ २२४ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्या बाह्या मदात्त राण्यामाठी, त्या भोवतीं युगे फिरतोहेत, असे मद्मत्त हत्तीमुदा, अतिमयाने दोळे भ्रमून गजून, ज्या विंदाच्या (गुरे-या) दाराशीं, नुसते उभे राहू पडले नाहीत, व जेथे (सिंहाने) मारलेल्या हत्तीच्या

गळस्य) भौचिकाचा रज पडलेल आहे, अशा त्या दाराशीं, सिंध परलोकीं गेल्यावर हर ! हर ! आज कोव्ही कुणीं भुक्त आहेत ! (सर्वसाधारणपणें महापराक्रमी पुढ्याच्या पश्चात् धुंदरांनीं मित्राचें, या घटनेस तर हा श्लोक लागू आहेच. पण "माझा जिवितपणा मोठे मोठे कविगज (मी या) कविसिंहा-पुढे नुसते उभे सुद्धा राहू शकले नाहीत. पण मी नेत्यावर पाडेल तो भिन्न कविब्रज सुद्धा कवि म्हणून मित्रू छगेल " याची हळहळ जगनाथानें व्यक्त केल्याची शक्यता दिसते.)

०००

शिल्लिणी

स्थिति नो रे दध्या क्षणमपि मदान्वेक्षण सखे !
गजश्रेणीनाय ! तमिह जटिलाया वनभुनि ॥
असी कुम्भिभ्रान्त्या वरनखरविद्रानितमहा—
गिरिप्रागमायः स्तपिति गिरिगमे हृत्पतिः ॥ २२५

शिल्लिणी

मदाच्या धुदीनें सगुनि गजराजा ! क्षणहि या—
नको राहें येथें अतिगहन रानांत सखया ! ॥
नखांनीं फोडी जो. गज समजुनी, प्रस्तर महा
(किंवा, गजचि स्वमजोनी जडक हा !)
गुहेप्रमथें पेसा प्रवल निजला ! सुख घड हा ॥ २२५ ॥

गद्यार्थ— (अथुक्त प्रकाशान किंवा अर्धवट सोंपत काळा राहक पाहून (रागादश्यानें) तो हत्ती आहेसैं वाहून विहांनें त्यावर हल्ला चढवून, आपल्या तीक्ष्ण नपानी, त्याचा मुदा चक्काचूर करून टाकला, ही पार्श्वभूमि.) हे गजराजा ! मदाच्या धुदीनें नेत्र अथ शास्त्रापूर्वक, या घनदाट अरण्यांत, क्षणभर सुद्धा उभा राहू नकाय; प्रचंड वाळ्या राहकाला (रागादश्यानें जुन्न) हत्तीच समजून आपल्या तीक्ष्ण नखांनीं फोडून दानगारा (असा महाप्रल) मिद, या येथें गुहेत निजलेला आहे. (जगन्नाथानें इतर कविगजना त्याच्या हा जगन्नाथकवि-सिंहाच्या परस्पर रामध्यांची या अन्योक्तीनें जाणीव करून दिलेली आहे परंतु गेल्या काठ वर्षांच्या प्रत्येक मुज मराठी वाचकाला हा श्लोक मुक्तांत हाता होता... लोकमान्यांनीं आपल्या 'देवरी' पत्रावर हा श्लोक घालून, त्यात देवरी=सिंह या विषयी ही अन्योक्ति इत्याच अर्थ नव्हता ! हिंदुस्थानच्या प्रत्येक सिंध कन्नून तिच्या सुप्त रामध्यांची खूद तिला व मदान्ध गजस्त्री इतकी साम्राज्यवसेला, जगाची कन्न देऊन प्रत्येक धीर देत, राज्यकर्त्यांना धावरवून सोडल्याचा, लोक-

मान्याचा उद्देश स्पष्ट आहे,— हे ह्यज्ञरूपी मदान्ध गजराजा ! या भयकर अरण्यात (खडप्राय हिंदु देशात) क्षणभर मुद्धा राहू नको. (साठ वर्षांच्यापूर्वीची चले जाव Quit India ! ही घोषणा !) तू तर रत्नामाळाचा प्राणी; पण हत्तीच समजून प्रत्यक्ष प्रचंड फाळ्या घडकावाही (तुझ्याहून अधिक क्रूर कठोर पायाणद्वयी असे फाळे मुसलमानादि आक्रमक त्याचाही) ज्याने आपल्या तीक्ष्ण नयानीं चक्राचूर करून टाक्या, असा महापराक्रमी हिंदुजनगरूपी सिंह, येथें गुंहेत निज्या आहे. जनतेला तिच्या सुत सामर्थ्याची आता जाणोच नाही, पण एकदा का ती जाणत झाली, व तिच्या इतिहासप्रसिद्ध सामर्थ्याची प्रतीति घडली, की, हे परकी राज्यकर्त्यांनी ! तुम्हाला पळना झुई योडी होईल. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी आपल्या गोमानक फाळ्यात याच ऐतिहासिक सामर्थ्याचें उद्धान केलें आहे —

“ जो जो मागे, आला आसुर शस्त्रीच्या काँ मरावरी ।
भारतीय यज्ञाभ्य नाचला, त्याच्या त्याच्या उरावरी ॥

× × ×

पठाण, मोगल, तुर्क, इराणी, दाढी तितुकी सामोरी ।
पुर्तुगिज बलदाज फिरंगी दोपी तितुकी पाठिवरी ॥
परि तितुफ्यांही सहित मराठा वीर दुहेरी धुंज करी
पन्था हस्तें उपदित दाढी, दोपी उडवी हुज्या करी ”

१०० वर्षांनंतर जगन्नाथाचा हा श्लोक लोकमान्याना उपयोगी पडावा, यावरून अन्वोर्त्तीचें अमर सामर्थ्य दिसून येतें

●●●

अनुपम

नामिपेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने
विनामार्गितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥ २२६ ॥

अनुपम

सिंहा वनीं न संस्कार अभिपेक न लाभतो ।
स्वयल्ले श्रेष्ठ जो होई स्वयंचि मृगराज तो ॥ २२६ ॥

गद्या— (मानवामध्ये, राजा होण्याच, नाना संस्कार व अभिपेकादि विधि, आवश्यक अस्त्याव; पण) सिंहाला रानामध्ये कोठले संस्कार आणि कोठला अभिपेक ! पण स्वपराक्रमाने जो श्रेष्ठत्व मिळवितो, तो आपोआपच मृगराज होतो. (आणि मोठे संस्कारपूर्वक अभिपेक असे घोड्यावर बसलेले रडतराय काय योडे आहेत ! तेथें पाहिजे जातीचें !)

●●●

शिलरिंगी

पिव स्तन्यं पोत ! त्वमिह मददन्तानलधिया
द्यन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परुषान् ॥
त्रयाणा लोभानामपि हृदयतापं परिहर—
जय धीरं धीरं ध्वनति नवनीलो जलधर ॥ २२७ ॥

शिलरिंगी

सुखें पी कुंघातें, हरिशिन्नु ! महा निमुर अशी
दिगन्तीं ते हत्ती समजुनिच कां दृष्टि करिशी ? ॥
जलें, त्रैलोक्याच्या हृदयपरितापास हरितो
असा तो हा येथें नवलजल गभीर घुमतो ॥ २२७ ॥

गद्यार्थ— हे सिंहाच्या हांवा । सुजानें आईचें स्तनपान कर दिवतात ते मदोन्मत्त हत्ती समजून का उगाच उम दडीनें तिकडे डोळे ताणून पहात आहेच ? (रंग सादल्यानें व ध्वनिगम्यानें तू फसलाय.) अरे ! तो हत्ती नव्हे ; तर तिन्ही लोकांचा, आपल्या जलदृष्टीनें, हृदयवाह शमविगारात, श्याम वर्णाचा, नवलधर मेघ, आपल्या धीर गभीर बाणीनें घुमत आहे ! (मोठ्याचें सर्वच मोठें ! त्याचे भ्रम, त्याचें वेड सुद्धा माठें ! उदीर मारणाऱ्या धुद्राचीं परात्मस्थाने हीं नव्हत. अगदीं बालसिंहाला सुद्धा मत्त हत्ती हाच ‘ खेळायला ’ लागतो !) याशिवाय प्रथम खडांतील प्रकरण १४ मयें श्लोक ५ ‘ भुल्लामोडि नरा ’, तसेच प्रकरण १३ मधील श्लोक १ ‘ को वीरस्य ’, श्लोक ४ ‘ विनाप्यर्थवीरः ’, श्लोक ११ ‘ सिंहः शिशुरपि ’, श्लोक ८ ‘ स्वस्य स्नायुवरा ’ हेहि सिंहान्योक्तिच आहेत.

●●●

शार्दूलविभीषित

एण जीडति मूषकथ खनति द्वीपी च गर्वायते
कोट्या क्रन्दति वरगते च शशशो वेगादुर्ध्वनति ॥
नि.शक करिपोतकस्तल्लतामुमोदते लीलया
ह हो सिंह ! निना तयाज्य विपिने कीदृग् दशा वर्तते ॥

शार्दूलविभीषित

उंडारे मृग; भूमि उदिर खणी; चित्ता मदें डोलतो
कोल्हा ओरडतो, ससा यडयडे, वेग ररू पावतो ॥
लीलें करिपोतही तल्लता नि.शक उन्मूलती
झाली हाय ! यनांत काय कुदरा सिंह ! तुझ्या मागुलीं
गद्यार्थ— (सिंहाच्या नुमत्या बासांन बा दुरागत गर्जनेनें ज्याची पळापळ सुरू व्हायची ते—) हरिण (आनदानें उडारून) ऐकत आहेत, उदीर (स्वस्पर्शानें) भूमि उकरीत आहे; निचा गर्वात

डुलत आहे ; कोव्हा ओरडत आहे, ससा बडबडत आहे, करू नामक हरिण वेगान इकडे तिकडे घावत आहे ; कसलीहि भास्ती न वाटत हत्तीचीं पिढ खुशाल तण्ळात उघटीत आहेत ! हाय हाय रे सिंहा ! तू नसत्यानें आज वनात काय ही कुदश ! (ज्याची भीति, दनदना अवावयाचा ते गेले आणि शुद्राचें मावव्य माजलें !)

●●●

भाषां

जठरजलनगलताड्यपगतशङ्खं समागताऽपि पुर ।

करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्यता नु कयम् ? ॥

भाषां

जरि हरिणावलि आली चालत नि-शकचित्त सामोरी ।

जळतहि जठराग्नीनें, तरि करिरिपु हरि तिला कसा मारी ? ॥ २२९ ॥

गवार्थ—जठराग्नीच्या ज्वालांनीं (भुकेच्या वेदनांनीं) जळत असलेल्या सिंहाच्या, अगदीं समोर नि-शकचनें, हरिणाचा कळपचा कळप, आपण होऊन चालत आला, तरी 'हत्तीचा शुद्र' (अशा अर्थ पदवीचा) हा सिंह त्याला कसा मारील ? (मानी शुद्र सक्कळीं सुद्धा, स्वतःच्या मोटेपणाला न शोभणारें काम करण्याइतक्या, द्यालच्या पातळीवर, उतरत नाहीत. यान अर्थाचा श्लोक ५ प्रकरण १४ पहा.)

●●●

भाषां

धीरधनिभिरल ते नीरद ! मे मात्रमासिको गर्भ ।

उन्मदयाणमुद्धया मध्ये जठर समुच्छलति ॥ २३० ॥

भाषां

(सिंहो म्हणे—)

“धना ! तू गर्भे नको ! गर्भ एक महिन्याचा ।

ध्वनि भासुनि हत्तीचा, उदरी उसळ्याच मारितो साखा ॥ २३० ॥

गवार्थ—(सिंहाने मेघाला म्हणते,) “अरे बाबा तुझें तें धीर गमीर गाऊत तू बंद कर ! माझ्या गर्भात एकच महिन्याचा जीव वाढत आहे, त्याला, तुझा ध्वनि हा उन्मत्त हत्तीची गर्जनाच वाटून (त्याच्यावर हल्ला करण्यासाठी) तो गर्भस्य बाल पोटात उसळ्या मारीत आहे. (श्लोक २२७ मधील अगा वर पिण्याच्या सिंधिच्या उघडे या गर्भस्य सिंधूचें पाऊल ! दोन्ही श्लोकां, इतर मोठ कवींच्या काव्यरूपी (मध्यमच)

हत्तीला शिकण्यासाठी जगन्नाथ कविसिंहाचें बालवयाचेंच काय पण गर्भस्य काव्य सुद्धा उसळ्या मारीत आहे अशी गर्वोक्ति !)

●●●

अनुष्टुभ्

सूकर—

“दश व्याघ्रा जिताः पूर्वं सत सिंहाख्यो गजाः ।

पश्यन्तु देवता. सर्गो अद्य युद्धं त्वया मम ” ॥ २३१ ॥

सिंह—

“गच्छ सूकर ! भद्र ते ! ब्रूहि “सिंहो जितो मया” ।

पण्डिता एव जानन्ति सिंहसूक्तयोर्वैलम् ” ॥ २३१ अ

अनुष्टुभ्

डुम्कर सिंहास म्हणतो—

“तीन हत्ती, सात सिंह, जिकिले घाघमी दहा ।

यु । ज तुझे माझे देवांना, हणतो, पहा ! ” ॥ २३१ ॥

सिंह प्रत्युत्तर करतो—

“जा सूकर ! भले होबो ! सांग “मी सिंह जिकिला.”

जाणती सुत्र हे मान तुझ्या माझ्या दलायला ॥ २३१ ॥ अ

गवार्थ—डुम्कर (बढाई मारीत) सिंहाला म्हणतो, “मी यापूर्वीच दहा बाघ, सात सिंह व तीन हत्ती जिकिले आहेत. आज आता, सिंहा ! चल तुझ माझ युद्ध होऊदे—देवाना म्हणावें, बघा तर रारे ! ” सिंह त्यास प्रत्युत्तर करतो— “हे सूकर ! जा तुझे कल्याण होय ! (खुशाल जगाळा ओरडून) सांग, की मी सिंहाला जिकिलें ” तुझ बल किती व माझे किती तें सुज्ञान माहीत आहे ! ” (नीच जन केव्हा केव्हा घोराना सुदामच खिन्नून, विडून, डिवचून, “या आमच्याचीं वामना करावला ” असे आम्हांन देत असतात. उद्देश असा, की, त्यांना आपल्या नीच व शालच्या पातळीवर आणावें पण रारे घोर असतात, ते या मोहाला चढी न पडता, आपली पातळी उज्वळ राखतात)

●●●

पार्श्वकथित्रीहित

निद्रामीलितलोचनो मृगपतियांरद् गुहां सेते

तात्त्वैरममी चरन्तु हरिणाः स्वच्छन्दसन्चारिणः ॥

उनिद्रस्य विधूतकेसरसट्टामास्य निर्गच्छतो

नादे श्रोत्रपथं गते गतधियः सन्वेय दीर्घायुपः ॥ २३२ ॥

बाबुलविषीं दित

निद्रामीलितनेत्र सिंहचि गुहेमध्ये पडे जांवरि
स्वच्छन्दे हरिणे फिरत अवधीं चोडीं रुडे तोंवरि ॥
जेव्हां झाडुनि केश, जाग्रुत, निधे बाहेर तो सत्वर
पेकूं ये धृतिनाशक ध्वनि तदा रक्षो तयां ईश्वर ॥

गद्यार्थ—शोपेची शापड असल्याने, डोळे मिटून, सिंह जांवर आपल्या गुहेत पडून आहे, तोंवर स्वच्छंद फिरणारी हरिणें खुशाल सर्वेन वावरोत. पण एकदा का, तो जागा होऊन, आपली आयाळ झटकून बाहेर पडेल, व (ऐकणाराची बुद्धि, धैर्य, नष्ट करणारी आपली ती) गर्जना करील, तेव्हा, ती ऐकून गलितधैर्य, चलितबुद्धि झालेल्या हरिणाना विचान्याना परमेश्वर दीर्घायु करो ! (थोर दिसले नाहीत तोंवर झुद्राची पेट !)

●●●

अनुपुष्टम्

जात. स्तन्य न जग्राह कण्ठीरय किशोरकः ।
चक्षुर्न्यापारपामास कुञ्जे कुञ्जरशालिनि ॥ २३२ ॥

अनुपुष्टम्

जन्मतां दूध घेईना शर सिंहकिशोर तो ।
हर्सीचा बास ज्या कुंजी त्याकडे दष्टि फेकतो ॥ २३३ ॥

गद्यार्थ—सिंहाचा बच्चा जन्मल्याबरोबर दूध सुद्धा घेईना. ज्या कुशात हत्तीचा बास त्याला लागला त्याकडे दष्टि फेकत राहिला. (श्लोक २२७-२३१ प्रमाणेच उद्दिष्ट.)

●●●

उपजाति

गर्जनं हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे
प्रतिध्वनीनाममृतानिशम्य ॥

पद ब्रवन्ध कृमिषु सरोपः

प्रतर्जयन्त्यमृगेन्द्रनादम् ॥ २३४ ॥

वसंतलिका

गर्जे गुहेत जलसंनिध सिंह जेव्हां
त्याचा प्रतिध्वनि पडे निजकण्ठ तेव्हां ॥
भासून अन्यहरिगर्जित तें तयास
त्याच्या वधार्थ निघतो हरि हा सरोप ॥ २३४ ॥

गद्यार्थ—जलानें युक्त अशा गुहेत, जेव्हा सिंह गर्जना करतो, तेव्हा, त्याचा जो प्रतिध्वनि, त्याच्या कानी येतो, त्याला जणु दुसऱ्या सिंहाची गर्जनाच समजत, हा, त्या नवागताला मारण्यासाठी बाहेर पाठव टाकतो. (मानी पुरुषाचा आपल्या शेकांत दुसऱ्याचें पाऊल पडलेलें कधीं घडून होत नाही—अगदीं कल्पनेत सुद्धा नाही. काव्यनिक आक्रमणाच्या सुद्धा प्रतिकारार्थ तो मित्र असतो. प्रत्यक्ष आक्रमण होऊनहि, वाटाघाटीनींच सर्व प्रश्न सोडविण्याची मनीषा धरणाऱ्या, आरंभकाला निपेधपत्र पाठवीत बसणाराचा जातकुळी निराळी.)

●●●

अनुपुष्टम्

मतेभकुम्भमेदी यः कठोरनखराशिभिः ।
मृगारिरिति नान्यैव लघुर्भवति केसरी ॥ २३४ अ

अनुपुष्टम्

फोडी तीक्ष्ण नखांनीं जो उन्मत्तजगकुम्भ तो ।
'मृगशत्रु' अशा नांवें सिंह नीचत्व पावतो ॥ २३४ अ

गद्यार्थ—जो आपल्या तीक्ष्ण नखांनीं मत्त गजाचीं मस्तकें फोडितो तो सिंह मृगाचा शत्रु (म्हणजे झुद्राचा शत्रु) असे म्हणणें हा त्याचा अपमान होय, त्याला हलकेपणा देणें होय.

●●●

सुवर्णान्योक्ति
भुजंगप्रयात

न वै ताडनात्तापनाद्वह्निमप्ये
न वै त्रिकयाक्लिश्यमानोऽहमस्मि ॥
सुवर्णस्य मे मुस्यदुःख तदेकं
यतो मा जना गुह्यया तोलयन्ति ॥ २३५ ॥

भुजंगप्रयात

मला ठोकुनी तापया विस्वधांत
कुठेही विका ! क्लेश होती न त्यांत ॥
महादुःख हें कीं सुवर्णास मातें
जस झुद्र गुंजेसवे तोलती तें ॥ २३५ ॥

गद्यार्थ—सुवर्ण म्हणतें — मला हातोड्यानें ठोकतात, अशीत धातून तापवितात, तिका, यादारात नेऊन विकतात,

यापैकी कोणत्याहि गोष्टींचें, दुःख, वाटत नाही. माझे सर्वांत मोठे दुःख हें आहे, की लोक वजन करताना एक मानस गुन्हा टाकतात व दुसऱ्या पारधात मला टाकतात व अशा रीतीने माझी छुद्र गुनेबरोबर 'तुलना' करतात. (स्वतःच्या शक्तीची, गुणाची, महत्त्वाची परीक्षा जगानें कोणतीहि उच्च कसोटी लावून केली तरी, त्याचे योगदान दुःख वाटत नाही. छुद्राच्या पातळीवर नेऊन त्याच्याबरोबर आपली तुलना केली जावी, हें मान वे सहन करणार नाहीत.) ०००

सूर्यान्योक्ति

स्वामता

क्षयकयन्तमभितो भुवनानि त्वालयन्तमभितः कसत्पानि ॥

पालयन्तमप कोककुलानि ज्योतिषां पतिमहं

महयामि ॥ २३६ ॥

स्वामता

जो समोवर्तित ध्रुवो भुवनांस

भोवतीं कुलवितो कमलांस ॥

पोषितो सकल चक्राफही

ज्योतिषस्य सवित्या प्रणती ही ॥ २३६ ॥

गद्यार्थ—तिन्ही भुवनाना, जो आपल्या विरणूची जलान, धुकन फाडतो, सर्वत्र समाधार जो कमलाचे छांड करून त्याचा विकास करतो, चक्राकाच्या कुलाचे पावनपोषण करतो, त्या, आकाशस्थ दिव्यज्योतीच्या प्रमुख अशा, सूर्याला मी नमन करतो. ०००

हरिणी

पततु नभसो गच्छन्तस्त निमज्जतु वारिधौ

प्रजतु वरुणागारद्वार प्रभाभिरनादतः ॥

तदपि वर्णदिप्ता पाद शिरस्तु महीभृता

दलितमिरातः प्रातः पुनः सहस्रेभ्यति ॥ २३७ ॥

हरिणी

जलधित ध्रुवो, अस्ता जावो पडोनि नभान्तुनो

वरुणगर्हाच्या दारीं जावो, प्रभाहि विळोपुनी ॥

तरिहि रवि तो डेगेनीया पदां गिरिरोखरीं

उगडुनि पुन्हां प्रातः काळीं करील तमा दुरी ॥ २३७ ॥

गद्यार्थ—आकाशासारख्या उच्च पदापासून पतन पावून सूर्य हा अस्ताला जावो, समुद्रात बुडो, प्रभेनें अनादर घेला आहे अशा अवस्थेत वरुणाच्या घराच्या दाराशीं जावो; पण पुनश्च यक्षाळीं, अंधाराचा नाश करून, महीभृत् (= डोंगर किंवा राजे) याच्या शेवयावर पाद (पाय; विरण;) ठेवून, तो पुन्हा उदय पावणार ! (हें बहुधा, अन्योक्तिनें, अज्ञात्या दासुराच्या पराजित, तेजोहत राजाच्या आश्वासनपर, उत्तेजनपर, गीत असावें; बहुतेक सर्व वर्णन सूर्य व राजा बोहीकडे लागू पडणारें दृष्यां, आहे.) ०००

वनुपुद्गम्

तस्यैवानुदयो भूयान्मनोरस्योदये सति ।

विकासभाजो जायन्ते गुणिन कमलाऽऽकराः ॥ २३८ ॥

वनुपुद्गम्

सूर्योपप्रतिच ती श्रेष्ठ-ज्याचा उदय होवनी ।

विकास पावती सारे कमलाकर ते गुणी ॥ २३८ ॥

गद्यार्थ—सूर्याची उन्नति (वर येणें) हीच जरी भेष्ट, की ज्याच्या उदयासुद्ध गुणी (आत रात अवलेले; दुसरा अर्थ सद्गुणी) कमलाकर (कमलाचे समुदाय दुसरा विद्याधनाचे वाडे) विसर पावतात. (विदेशा व गुणीजनाना उतेजन व आश्रय देणाऱ्या नृपतीची अन्योक्तिन स्तुति. उन्नत व्हावे, योग पदाला चढावे ते अवलेच राजे इतराचा माय उपयोग !) ०००

शार्दूलविक्रीडित

यत्पादाः शिरसा न केन निभृताः पृथ्वीभृता मध्यत-

स्तस्मिन्भासयति राहुणा करलिते लोकनयीचक्षुषि ॥

राज्येने स्फुरित तमोमिहदित तागमिरञ्जुन्मित

घूमेरुतिरयतमा विमर करी किं किं न वेधेद्वितम् ॥ २३९

शार्दूलविक्रीडित

ज्याचे पाद शिरां सदैव धरिले पृथ्वीभृतांच्या गणे

तेजोराशि अशा प्रिलोफनयना त्या प्रासितां राहुनें ॥

ये अचार, नि तारका चमकनी, ते पाजवेही तसे;

घू घू घूक घरी—अशा कुचरिता घण्टें फितो वा कसें ?

गद्यार्थ—ज्याचे पाद (किरण; दुसरा अर्थ पाय.) पृथ्वी-
भूतार्पणी; (पर्वतार्पणी; दुसरा अर्थ राजार्पणी) सर्वांनीच सदा
आपल्या डोक्यावर धारण केले, अशा त्या त्रैलोक्याच्या नेत्रा-
समान, तेजस्वी सूर्याचा राहून ग्राम वेत्यावरोवर, काजवे
एकलुई लागले, अंधाराने डोकें वर काढलें, ताऱ्यांनी डोल
दाखवायला सुरुवात नेली, घुमटे सुद्धा उठून धुळार करू
लागली ! कुणी कुणी काय काय दुश्चरित दाखविलें तें काय
वर्ण ! (कोण्या महापराक्रमी राजाच्या अतानवर क्षुद्रांनी
उठावणी नेली याविषयाचा शोक अन्योत्तीनें वर्णिला आहे.
श्लोक २२४ व पुढें श्लोक २४२ दोन्ही याच अर्थाचे.) ०००

अनुष्टुभ्

खद्योने धोतते तावथावभोदपने शशी ।
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमा ॥२४०॥

अनुष्टुभ्

चंद्रोदय न जों होई तोंगरी काजवा स्फुरे ।
सूर्योदयापुढें तेज त्या दोघांसहि काय रे ? ॥ २४० ॥

गद्यार्थ—चंद्राचा उदय झाला नाही तोंवरच काजव्याची
एकलुई ! पण सूर्याचा उदय झाला, की तो काजवाहि नाही व
तो चंद्रहि नाही. (निरुद्ध कवींची पुशारवी मध्यमाच्या
उदयापर्यंत; पण सर्वश्रेष्ठ कवि उदित झाले की त्या दोघांनाहि
निधम करून दाफतात ही अन्योक्ति.) ०००

वसंततिलका

देनो हरिर्दत्तु वक्षसि कौस्तुभ त-
न्मन्ये च काचन पुनर्द्युमणे; प्रतिष्ठा ॥
यत्पादसगतिस्मर्पितसौरभाणि
धत्ते स एव शिरसा सरसीरूपाणि ॥ २४१ ॥

वसंततिलका

वक्षावरी हरि धरी जरि कौस्तुभास
त्याहून थोर रविचेंच सुतेज खास ॥
सौरभ्य ज्यात भरितो पद त्या रवीचे
तें पद्म भूषण वने हरिस्तकीचें ॥ २४१ ॥
(किंवा सौरभ्य ज्यात भरितो स्वपदें रवी तो
पद्मांस त्या निजशिरीं हरि तो धरीतो)

गद्यार्थ— अत्यंत तेजस्वी असा कौस्तुभ मणि, विष्णु,
आपल्या हृदयावर खुशाल धारण करो; परंतु, दिवसमणि असा
जो सूर्य त्याचीच महती मला विशेष वाटते. (कारण असें
की)— त्या सूर्याच्या पादाच्या (पायाच्या किंवा किरणाच्या)
सममानें, ज्याच्यात सुगंध भरला जातो, तीं कमलें, तो विष्णु
आपल्या (हृदयाच्या नितीनरी वर अशा) मस्तकावर धारण
करो— (सूर्याचे पाय विष्णूच्या डोक्यावर ! मग कोण श्रेष्ठ
कोण ?) ०००

मन्दाक्रान्ता

पातः पूर्णो भवति महुते नोपतापाय यस्मात्
काले नास्तं क इह न गता यान्ति यास्यन्ति चान्ये ! ॥
एतान्नु व्यययति यदाऽऽ लोभबाह्वैस्तमोभि—
स्तस्मिन्नेव प्रवृत्तिमहति ग्योम्नि लब्धोऽवकाशः ॥२४२॥

मन्दाक्रान्ता

सूर्याचें या पतन न मना दुःख दे फार; कां की—
गैला, जाई, कवण न, न वा अस्त पावेल लोकीं ! ॥
पीडा हें दे परि हवर्षि कीं दृष्टियाहांधकार
व्यापी आतां अहह ! नभ हें—जें निसर्गाचि धोर २४२

गद्यार्थ— या सूर्याचें हें पतन (अस्त होणें) हृदयाला
फारसे दुःखादायी वाटत नाही; कारण, (त्याची त्याची) वेळ
आली की, इहलोकीं अशा कोण आहे, की, जो अस्ताला गेला
नाहीं, जात नाही किंवा जाणार नाही ? परंतु हृदयाला व्यथा
होते, ती, या गोष्टीची, की, जो कधीं दृष्टीला सुद्धा दिसत नाही,
(इतका क्षुद्र) अवकार, आता नितर्गतः जें धोर अशा विशाल
आकाशात, खुशाल पाय पसरून, त्याला व्यापून बसला आहे !
(श्लोक २२४ व २२९ यातलाच अन्योक्ति प्रकार) ०००

सोनार-स्वर्णकार हेमकारान्योक्ति

वसंततिलका

हे हेमकार ! परदुःखविचारपूढ !
किं मा मुहं क्षिपसि वारशतानि बह्वी ! ॥
सदीप्यते मयि सुवर्णगुणातिरेको
लाम. परं तव मुखे खलु भस्मपाताः । ॥ २४३ ॥

वसंततिलका

हे स्वर्णकार ! न दिसे परदुःख तूतें !
अस्तीति केकिस्ति कसादा तवार मातें ॥
तेणें सु-वर्ण उजळे मम मुख भारी
तोंडांमथें तव पडे पनि राख सारी ॥ २४३ ॥

गद्यार्थ— (सुवर्ण गृहणने) हे सोनारा ! दुःख-त्याचे दुःख न कळण्याइतका तूं मूढ आहेस ! कां मला शंभर शंभर वेळा अस्तीति दकलोल ! पण (या तुझ्या दुष्ट हत्तीचें फळ इतकेंच, कीं) माझी सुवर्ण—काति मान अभिकारिण उजळत जात आहे आणि तुझ्या तोंडात मात्र अधिकाधिक राख पडत आहे. (सोने वितळवताना पुंकायच्या पुंकाणीनें हळूच दाखेळीं तें शोषून, थोडें थोडें सोने सोनार चोरीत असताच, असा घोषाया आहे. त्या शोषणाबरोबर थोडी थोडी राख सोनाराच्या तोंडात येते.) (शोराच्या निदनें त्योचीं मात्र अग्निपरीक्षा होत जाऊन त्याचें कीर्ति—सुवर्ण अधिकाधिक शुद्ध-वानें शळकू लागतें व निंदकाच्या तोंडांत मात्र राख पडून तें आपोआपच गप्प होतें यास उद्देशून.)

***

हत्ती (गजाभ्योक्ति)

वसंततिलका

केलिं दुःख परिमुद्द्वय सरोरुहाणि
गाह्वर शैलतटनिर्झरिणीपयांसि ॥
भावातुरककरिणीकालालिताङ्ग
मातङ्ग ! मुञ्च मृगराजरागमिलापम् ॥ २४४ ॥

वसंततिलका

छा पंकजांस; कर खेळ गजा ! वनांत
हुंवुनि घेइ गिरिनिर्झरिणीजलांत ॥
गोंजारुंदे तुज करे करिणी जियाची
तूं होस सोड हरिणी पति. हुंजण्याची ॥ २४५ ॥

गद्यार्थ— हे गजा ! तूं आपल्या रानात खेळ कर; फमलें मरण कर; डोंगराच्या कड्यावरून नौतळणाऱ्या हत्तीच्या पाण्यात, जलनीडा कर; तुझ्यावर प्रेम करणारी तुशी जिवल्या हत्तीण, तुला आपल्या छांतेनें कुरपाळीत, तोडि आनंद उपभोग ! परत मावारे मृगराजशीं मुद्दानें क्षेत्र घेण्याचीं अमिलापां मात्र परत नते ! (सुषपट, सुपलेडून, आरामप्रिय परिमित पात्र-तेच्या माणसांनीं आपल्या आवाक्याबोहर होप घेण्याचा अधिकार करू नये अशा इशारा !)

***

विकारिणी

निपेवन्तामेते वृषमहिषमेपाश हरिणा
गृहाणि क्षुद्राणां कतिपयतृणैरेव सुखिनः ॥
गजानामास्थानं गदसलिलजम्बालितभुवं
तदेवं विन्द्याद्रेर्विपिनमथवा भूपसदनम् ॥ २४५ ॥

विकारिणी

गृही क्षुद्रांच्या त्या वृष महिष, मेंढया, मृग निके
विचारे राहूं या मुळभर तणा खाउन सुखें ॥
परी या हत्तींना, मद गळुनियां कर्दम जिणें
रुचे राहाया तें नृपसदन वा विन्ध्यवन तें ॥ २४५ ॥

गद्यार्थ— बैल, योगगे, मेंढे, हरिण इत्यादि क्षुद्र जनावरें, मुळभर गवत चयलीत, तेथळाने वृष होत, खुशाल क्षुद्रांच्या घरातून नाहोत ! पण मानघन हत्तींना, मात्र, मद गळून जेथें विरल झालेला आहे, अशा, वृषतीच्या गजबाला, तरी, निघा, विन्ध्यपर्वताचीं अरण्यें तरी, निवासात योग्य पाटणत. (इतर स्थानें नव्हेत.) हत्तीच्या मानी स्वभावाविषयीं (कुण्याच्या तुळनेनें) स्वभावोक्तिः प्रकरण १४ मधील श्लोक ७ लाहूलचालन हा श्लोक पहावा—जगन्नाथ पंडिताचा श्लोक अशाच पद्धतीत लिहिलेला आहे.)

***

शाईलविकीरित

नीवारप्रसवाप्रमुष्टिकवैलें वरितः शैशवे
पीत येन सरोजपत्रपुटके होमाशेष पयः ॥
तं पश्चान्मदमन्यरालिबलव्यालुप्तगण्ड गजं
सानन्दं सभयं च पश्यति मुमुक्षुरे
स्थितस्तापसः ॥ २४६ ॥

शाईलविकीरित

नीवारें भरुनी मुठी, शिशुपणीं खाऊं जया घातलें
ज्यातिं दुग्धदि यज्ञराष्ट्र नालनीद्रोणांतुनी पाजिलें ॥
येता त्या मद, भुंगुंद्द जमुनी गंडस्थळां शान्कित
पाहे तापस त्या दुरूनच गजा आनंद-भाती-

शुत ॥ २४६ ॥

गद्यार्थ— बालवर्णी, प्याला, नीवाराचे बोन मुठी भरून खाऊ घातले, व यशाले डरलेले दूध फमलण्याच्या द्रोणांतून ज्याला पाडले, (इतकं जो गरान माणसाळ्या होता)

त्या हत्तीला आता मद पुढल्याने, तो खाण्यास जमलेल्या भगानीं ज्याचें गडस्थळ पार झालून गेलें आहे—अशा अवस्थेंत, त्याचा (पितृसमान) तो तापस—दुरूनच त्याकडे मोठ्या आनंदानें पण त्याचमोरीर भयानें पाहून आहे. (भूळच्या आडदांड मुल्ल्या वापानें प्रेमानें वाढविलें व तो आता अधिकच आडदांड पण कर्तृचशाली झालेला पाहून, तपाच्या मावना, आनंदा-बरोबरच भयानहि मिश्रित असतात. जुन्या प्रेमाला स्मरून बागला, तर ठीक; पण स्मरूनशील योधनान उन्मत्त उच्छ्वसल झाला तर ?) 'रायगडाला जेव्हा जाग येते' चें साम्य. ०००

अनुष्टुप्

मलोत्सर्गं गजेन्द्रस्य मूर्ध्नि काकं करोति चेत् ।

कुलानुरूपं तत्तस्य यो गजो गज एव स' ॥ २४७ ॥

अनुष्टुप्

मलोत्सर्गं गजेन्द्राच्या शिरीं काकहि जें करी ।

कुलधर्मचि तो त्याचा हत्ती हत्तीच तो परी ॥ २४७ ॥

गद्यार्थ—गजेन्द्राच्या डोक्यावर कावळा उमृत मलोत्सर्गं करते, तें त्याच्या कुलशीलाला अनुरूप असेच होय—(त्या कृत्याने हत्तीच्या मोठेपणाला काय नाच वेणार ?) हत्ती तो हत्तीच असतो. (थोराचे निन्दक हे स्वतांचे कुलशील मात्र जगाला दक्षकृत असतात. थोराच्या शीर्षाला ते धडा लावून शकत नाहींत) ०००

शार्दूलविक्रीडित

त्यक्तो विन्ध्यमिरि पिता, भगवती माता च रेवोज्झिता
त्यक्ता स्नेहनिबद्धन्धुराधियस्तुत्योदया दन्तिनः ॥
त्वल्लोमान्ननु हस्तिनि । प्रतिदिनं वन्धाव दत्त वपु—
स्त्व दूरीकुरूपे—सुउन्ति च शिरःपीठे कठोराङ्कुशा २४८

शार्दूलविक्रीडित

आलों विंध्यपित्या ज्यजून, त्वजिली रेवाहि मातेपरी
स्नेहानें दृढयद्ध तुल्यबल ते सोडून आलों करी ॥
लोमानें तज हस्तिनि । प्रतिदिनीं मी देह धांधू दिला
जाशी दूर—नि तीक्ष्ण अक्रुश हथें माझ्या शिरीं टोंचला

गद्यार्थ—(रात्री हत्तीला फकटण्यासाठी मोह पाडण्याच्या हत्तिगीची योजना करतात; व तिच्या लोमानें हत्ती तिच्या

मागून घेऊन, बघनात पडतात; पण ती त्या कोणालाच हामत नाहीं—पुन्हा दुष्ट्या हत्तींना मुलविण्यासाठी ती रानात नेली जाते असा फसलेला एक हत्ती म्हणतो—) माझ्या पित्या समान असलेला तो विषयपर्वत, व देवनातुल्य मातेसारखी ती नर्मदामाई, तेंपंच, माझे प्रिय मित्र तुल्यबल हत्ती, या सर्वांना मी सोडून आलों ! हे हस्तिनि ! तुझ्या लोमानें, रोज मी देह सुद्धा वाधू दिला; आणि आता तू माझ्यापासून दूर गेलीस; व, इकडे तीक्ष्ण अनुस्राचे आघात मात्र माझ्या शिरावर होत आहेत ! (स्फूर्तिवृष्णा, मदिरावृष्णा, परस्त्रीवृष्णा, कीर्तिवृष्णा इत्यादि कसल्या तरी 'ती' च्या मोहानें कुलशील, मोठे-पणा, मैत्री, याचा त्याग करून 'ती' च्या पायी बघनात पडून मनुष्य अच.पतित होतो—देवर्षी 'ती' तर हामत नाहींच, पण अनेक दु.र्षे व आपत्ति त्याच्या डोक्यावर आडळतात, या सर्वांचें हे रूपक आहे. इत्यहच्या इतिहासात कार्डिनल वूल्से या महत्त्वाकांक्षी माणसानें पोप व राजा यांना (दोन विरुद्ध दोकाना) त्वष्ट करण्याच्या नादात—इतो भ्रष्टस्वतो भ्रष्ट. अशी स्थिति करून घेतली, तिचें दैक्षित्यपरकृत (हेन्नी भाडवा या नाटकातील) वर्णन ततोतत या श्लोकावरलें आहे.) ०००

अनुष्टुप्

वन्धनस्योऽपि मातङ्गः सहस्रभरणक्षमः ।

अपि स्वच्छन्दचारी खः स्वोदरेणापि दुःखित ॥ २४९ ॥

अनुष्टुप्

अस्तीनीहि हत्ती स्वयं यन्धनस्य

सहस्रांस्त पोसाधया तो समर्थ ॥

जरी भ्यात हा नित्य स्वच्छन्दचारी

परी स्वोदराचेंच त्या दु ख भारी ॥ २४९ ॥

गद्यार्थ—स्वतः बघनात पडलेला हत्ती, हा अनेकांचें उदर-भरण करण्यास समर्थ (त्याच्या सेवाशुभ्रपेसाठीं नितीतरी लोकाना काम मिळतें) असतो पण स्वतः अनिर्गन्धपणें फिरणारा दुःखा, हा आपल्याच पोटाच्या चितेने दु खीत असतो. लोभ-मान्यासारखे महापुरुष तुल्यात होते तरी त्यांच्यामुळे चार माणसांचें पोटां मरत होतें. पण स्वतःच्या पोटाच्या विचनन असलेले सैंकडो सुद्ध प्राणी, पूर्ण स्वातंत्र्यात बाहेर काय थोडे होते ?) ०००

गार्वा

नीपे पयसि लवीयसि तापेन वरः प्रसारितो करिणा ।

सोऽपि न पयसा लिप्तो लाघनमात्रा पर नीत ॥ २५० ॥

आर्या

कूपांत लव जलास्तय तस गजानें पुढें स्वकर केला ।
तो न जलानें भिजला स्वतास हलकटपणाच परि आला
(पदरीं) (जडला)

गद्यार्थ—उन्हानें तापलेल्या हत्तीन, अत्यंत मोठें पाणी
अपलेल्या (जवळ जवळ नवलेल्या) विहिरीत, आपली सोड
छांरविली. पण ती सोडसुद्धा पाण्याने भिजली नाहीं ! आणि
(पाचना, ती बुडो अस्थानी, केल्याने) हलकेपणा, मान
पदरीं आला ! (सकटत असला म्हणून काय झालें ! माणसाने
आपला मोटेपणा सोडून, तारतम्य विगसून, हात पुढें पसरवा,
हें अर्थात बुजाला व पदरीं छुता येण्यासच कारणीभूत होतें.)

●●●

आर्या

यदि मत्तोऽसि मत्तकज ! किमपीभिरसारसरलतरुदलनैः ।
हरिमुसुर खरनखरं व्यपनेष्यति ते स करटकण्डूतिम् २५१

आर्या

अससि गजा ! मत्त तरी उपटिसि तुर्बल तरुंस कां सरल ?
जा खरनख सिंहाप्रत, तो तय करकंडु पूर्ण शमरील ॥
(जिरवील) २५१

गद्यार्थ—हे गजा ! तू फार माझला आहेस हें खरें, पण,
हे दुबळे सरलवृक्ष (देवदार) उपटण्यात काय मोठें भूषण
आहे ! तीक्ष्ण नखे असलेल्या त्या सिंहाकडे एकवार जा कीं,
तो तुझ्या सोडेची कड संपूर्ण जिरवील. (बाहेर मागूनहि पण
घरच्या म्हातारीचे काळ शर वीर जगभर सर्वत्र आहेतच. उडल्या
सुडल्या लढाईच्या गोष्टी बोलणारे, व वेगटचा शीतल मरेपर्यंत
लडू, पण पाकिस्तान होऊ देणार नाहीं, असे ब्रह्मदणारे शीत,
मुसलमानांना भिऊन, कोकरासारखे पळून, हिंदूच्या आभयाला
आले. व आता हिंदूनाच दमदाटी करून स्वताचें राज्य स्यापू
पहात आहेत, हे, या अन्योक्तीचें उत्तम उदाहरण आहे.) ●●●

शादूलविक्रीडित

पीतं यत्र हिंसं पयः फरलिता यस्मिन्मृणालाङ्कुरा—
स्तापार्नेन निमग्न्य यत्र सरसो गच्छे त्रिमुक्तः श्रगः ॥
धिक् तस्यैव जलानि पङ्किलयतः पायोजिनीं ममृतो
मूलांस्तुल्यतनतः कटीन्द्र भवतो लज्जाप्रिय नो जायते २५२

शादूलविक्रीडित

जेथे शीत जला पिऊन, विसही खाऊनिया जेथले
होतां ताप, जलांत डुबुनि तुवां जेथें श्रमां वारिलें ॥
धिक् ! त्याच्याच जला गट्टळ करितां, उन्मूलतां पसिनी
मूलांतें खाणितां तुला गजवरा ! लज्जा न वाटे मनीं ! २५२

गद्यार्थ—ज्या ठळ्यातलें शीतल जल तू प्यालास; जेथले
जितकतू तू भकिलेस; उन्हानें तापून जातां, ज्याच्या पाण्यात
यथेष्ट डुबून तू आपला श्रमपरिहार केलास, त्याच सरोवराचें
पाणी तूं आता गट्टळ करीत आहेस, तेथल्या कमलपेढी उघडीत
आहेस, कटमुळे राणून दाखित आहेस, याची हे गजभेषा !
तुला कराव जंत वाटत नाहीं ! (कगातल्या घाण्या कुतमाना
उद्देशून ही अन्योक्ति आहे. एकच प्यास्यातली सिंधु ही वातलें
सरोवर; व व्यवसायीन शुधाकर हा यातला मत्तयव, कल्पिलें की
सुरेस रूपक तयार होतें.) ●●●

शादूलविक्रीडित

कौपं वारि विलोक्य वारणपते ! किं निमित्तेनास्यते !
प्रायो भाजनमस्य संग्रति भवोत्तत्पीयतामादरात् ॥
उन्मज्जकच्छफीपुल्लिन्दललनापीनस्तनरिफालन—
स्फारीभूतमहोर्षिनिर्मलजला दूरेऽधुना नर्मदा ॥ २५३ ॥

शादूलविक्रीडित

वापीचें जल पाहूनी तुज गजा ! आश्चर्य कां वाटलें ?
पी तूं वासच आदरें ! नित तुझ्या दैवास हें लागलें ॥
जेथें कीडसि मत्स्य, निर्मलजलीं, त्या भिलुकण्या घदा
न्हाती—आणि तरंग उच उठती—ती दूर रे नर्मदा २५३

गद्यार्थ—(नर्मदेच्या परिसरांतून पळवून आणिलेल्या हत्तीच्या
पुढे, विहिरीने चार दोन वादल्या पाणी प्रथमच पिण्यासाठीं
ठेवण्यात आलें, तेव्हां कपेंछेच वाटून हत्ती तें पिरना; त्यावेळीं
तो माहूत त्याला म्हणतो—) हे गजराय ! विहिरीचें हें पाणी
पाहून तुला आश्चर्य का वरें वाटलें ! (वाटणें साहजिक आहे,
परंतु—) आतां तुझ्या या बघनावस्थेंत हें तुझ्या कपाळीं लागलें
आहे तरी हेंच आता गोठ मानून घेऊन पी. जिच्यामध्यें मासे
क्रीडा करीत आहेत व जिच्या निर्मल जळांत, चारलल्या स्नान
केल्यानें त्याच्या पुष्ट स्तनांमुळे खाटा उठत आहेत, अशी, ती,
तुसी नर्मदा आता दूर राहिली ! (देशाक तुलांत पडल्यावर
त्यांच्यापुढें पहिल्या दिवशीं लेंढां तो तेपला वेप, तो फोरा,

ते अन्नपाणी, येते तेव्हा त्याची काय अवस्था होते असेल त्याचें हे वर्णन आहे.)

●●●

निशिरिणी

गले पाशस्तीव्रशरणयुगले गाढनिगडो

दृढः स्कन्धे बन्धः शिरसि सुणिपातः खरतरः ॥

नरः स्कन्धारूढो बत मरणयोग्येऽपि विषये

न जानीमोऽयं द्विरद वद कस्मात्तत्र मदः ॥ २५४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

आहे पाश गळ्यांत तीव्र; जडशा येथ्याहि पायांवरी स्पर्धी बंधन घट्ट; अकुश डसे तो तीक्ष्ण, माथ्यावरी ॥ स्पर्धी माहुत; हाय ! दुःस्थिति तुला ही मृत्युयोग्याजरी लागी हे गज ! थोर हा मद तुला आला कशाचा तरी ? ॥ २५४ ॥

गद्यार्थ—हे गजा ! तुझ्या गळ्यात तीव्रपाश अडकवलेला आहे, पायात जड वेड्या आहेत, पायावरून घडे दावें बाघलेलें आहे, डोक्यावर तीक्ष्ण अकुश भोवकडे जात आहेत, पायावर माहुत बघलेला आहे अशी ही सर्व (अत्यंत अपमानास्पद) मरण बरे बाडाबपास लावणारी तुझी दुःस्थिति असता, आम्हाला कळत नाही, की, हा एवढा मोठा उन्मत्तपणा तू कशाची दाखवीत आहेस ? (गुलामगिरींतच भूषण मानणाऱ्या व स्व जनानाच देत दाखविणाराना उद्देष्ट)

●●●

शार्दूलविक्रीडित

ऊर्णा नैव विभर्ति नैव विषयो दोहस्य वाहस्य वा
तृप्तिर्नास्य महोदरस्य बहुभिर्घोसेः पलालेरपि ॥

॥ कष्टं कथमस्य पृष्ठशिखरे गोणी समारोप्यते !

को गृह्णाति कपर्दिनैरमुमिति प्राप्तेर्यैर्गो हास्यते ॥ २५५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“ नाही लोंकर यास, दूधहि न दे; होणें न हा घाहन मोठे पोट, न तृप्ति यास कितिही कोंडा तुणें खाउन ॥ पृष्ठीं उंचाच याचिया चढविणें कैशी कुणी गोण ती ? घेई कोण कपर्दिकेसहि ? ” गजा हे ग्राम्य हो हांसती ॥ २५५ ॥

गद्यार्थ—“ यात्र (मेढ्याभारली) लोंकर नाही; हा दूध देत नाही; वाहन म्हणून हा उपयोगी नाही ! याचें एवढें हे मोठे पोट कितिहि चार दाणा घालून थोडेंच भरणार आहे ! याची पाठ म्हणजे डोंगराचें शिरमरच; इतक्या उचावर गोणी चढवावयाच्या म्हणजे केवढें कष्टाचें ! याला एक कपर्दिकेला तरी कोण विकत घेणार ? ” असें म्हणून गावेंदळ माणसे हसोला हसत सुल्लीं ! (अस्तित्तेषु कथितविनियमम् ! याच प्रकरणातील ११६ व्या श्लोकात वगळे जसे हसाला हसले तसाच हा प्रकार ! गावेंदळाना आपल्या मेढ्या गाढवें हींच बरी ! हवी त्याच्या दृष्टीनें कुचकामाचा !)

●●●

आर्या

करिवर ! सञ्चर धीर मा मर्दय मर्मदाणि पत्राणि ।

अस्मिन् गङ्गाकुहरे धृतसटः केसरी वसति ॥ २५६ ॥

आर्या

गजवर ! चाल हळू तूं

पाला तुडडुनि मुळीं न नाद करी ।

शटकुनि आयाळ इथे

राहे मृगपति सुसज्ज गिरिकुहरी ॥ २५६ ॥

गद्यार्थ—हे गजवरा ! या रानातून तूं हळूहळू चाल (वाळलेला) पालापाचोळा तुडवित्याच, त्याचा आवाज होईल, तो सुडा करू नको; कारण, नाहीतर त्यामुळे तुझी चाहूल या गुहेंत बाबळच आयाळ शटून (हल्ला करण्यास सिद्ध) असलेल्या विहाळा लागेल !

●●●

आर्या

आपातालगभीरे मज्जति नीरे निदाघसेतप्तः ।

न स्पृशति पत्न्यालम्भ पञ्जरसेपोऽपि कुञ्जरः क्षापि

॥ २५७ ॥

आर्या

तत उन्हेही डुवे पातालासमचि खोल डोहांत ।

उपला पंजर तरि गज

कुठेंहि डबक्यास लाविना हात ॥ २५७ ॥

गद्यार्थ—उन्हांनें तापला तरी हवी पाताळाइतक्या खोल पाण्यातच डुवे ! रोडावून सापळा झाला, तरी, तो कुठल्या तरी क्षुद्र डबक्याला स्पष्ट हल्ला करणार नाही. (मानी म्हणतात तो असा.)

●●●

अनुष्टुप्

अन्तर्निशति मार्जारी शुनी वा राजवेश्मनि ।
वक्षिप्रस्य गजेन्द्रस्य क्रिमर्थः परिहीयते ॥ २५८ ॥

अनुष्टुप्

कुनी वा मांजरी दोषी जाती राजगुहान्तरि ।
वाहेरचि उभा हत्ती त्यास काय कमी परी ॥ २५८ ॥

गद्यार्थ— मार्जारी निया शुनी दोषी घेट राजाच्या रहाव
शिरवात आणि हत्ती बाहेरच उभा असतो म्हणून हत्तीचें काही
कमी पडतें काय ? (मोठेपणा, अमुक स्थळीं पांचला, एवढ्याने
घेत नसतो. तो अगभूतच हवा)

•••

गद्यार्थ

कलम । तजान्ति कमागतमलिमेन मा वदाप्यवज्ञासी ।
अपि दानमुन्दराणा क्षिप्रधुर्याणामप्य शिरोधार्यः ॥ २५९ ॥

गद्यार्थ

धर न अथहा कलमा । ये जवळीं त्या अलीलि केडांही
होइ शिरोधार्यचि हा दानी सुदर महानजानाही २५९

गद्यार्थ— हे बालगज ! तुझ्या जवळ आलेल्या वा भुल्यावा
तू अपमान करू नको. कारण दानसुदर (दान=हत्तीचा मंद
किंवा वातुवानें शोभणाऱ्या) अथवा मराम नादि हा शिरो
धार्य (दान) (मंद) हा डोक्यातून वाहतो त्यामुळें भुगे डोक्या-
वरून असणार, दुसरा अथ=आदरणीय) आहे आपल्याकडे
आलेला यावर काय दजावा आहे हें माहीत नसल्याने आप-
ल्याकडून त्याचा नकळत अपमान होणें शक्य असतें म्हणून
सावध !)

•••

गद्यार्थ

सूते सूतरगृहिणी सुवरातमपि नित्यदुर्भंग स्रटिति ।
फरिणी विराय सूते कमपि महीपाललालित

कलमम् ॥ २६० ॥

गद्यार्थ

सुत शंभरहि करटे भरामरा वीत जाइ इकरिणी
राजमिय सुत एकचि भाग्ये केडांतरी विते फरिणी ।

गद्यार्थ— इकरिणी ही शंभर शंभर दुर्दैवी पिले भरामर
विऊन मोकळी होते. पण राजांनीं सुद्धा ज्याचे लाड करावे,
अशा पात्रतेचे बालक इच्छीण ही कधींकाळीं प्रसवत असते ।
(मद्हा असलेल्या वस्तु अशा दुर्मिळच असावयाच्या. त्या
सुकाळाच्या क्षाल्या, की, कवडीमोल.)

•••

वसततिलका

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतलि—
दूरीकृता करिवरेण मदान्धशुद्धया ॥
तस्यै य गण्डयुगमण्डनहानिरेपा
मृद्गा पुनर्निश्चयपथने चरन्ति ॥ २६१ ॥

वसततिलका

दानार्थि त्या मधुकरा निजकर्णतलें
दूरी मदान्धचि मजें जरि हाकलीलें ॥
त्याचेच गाल दिसती मग शोभुनी न
भुंगा रमे विकचपसवनीं फिरुन ॥ २६१ ॥

गद्यार्थ— दानार्थी (मंद चापण्यासाठीं निंघा दान
मागण्यासाठीं) भुयाला, मदान्ध हत्तीनें आपल्या वानाच्या
पल्यासीं शडपून दूर हाकलून लावले, तर, त्यामुळें त्याच्याच
गालाची शोभा कमी होते. भुयाला काय ? तो आपला पुनश्च
उमलत्या कमलाच्या कनात रमून जाईल (दानासाठीं प्रसिद्ध
अमलेल्या दात्यानें उमत्तपणें यांचक घालवून लावले तरी
याचकाना दुसरीकडे दाते भेगतीलच पण या दानी मागणाचीच
कीर्ति कमी होणार !)

•••

वसततिलका

गण्डस्थले हि मद्भ्रिजलोपलुब्ध—
मत्तभ्रमदधमरापतलाऽऽहतोऽपि ॥
कोप न गच्छति नितान्तपलोऽपि नाग—
स्तुन्ये उले हि बलयान्परिपोषमेति ॥ २६२ ॥

वसततिलका

गण्डस्थळास, मद्भुधचि भुंग मत्त
पादें जरी तुडघुनी यदु पीडितात ॥
कोप तरी न गज तो पलयान् नितान्त
तुल्यासि माय नित कोपति शक्तिमेंत ॥ २६२ ॥

गद्यार्थ— मंदप्राशनार्थं दुग्ध अथा मध भृगानीं गटस्पळा
मोवतीं फिरून, त्यावर पायानीं तुडवून जरी हत्तीला पार पीडा
दिली, तरी, हत्ती एवढा बलिष्ठ असून त्याच्यावर रागवत नाही.
शक्तिमत हे, आपल्याशी तुल्यबळ असतील, त्याच्यावरच
कोपतात.

•••

वसंततिलका

न स्वा करेणुमपि नापि निजान्किशोरा—

नात्मानमेव परिशोचति वारणेन्द्रः ॥

दानाग्निमप्रनुरत्र यथोपसन्ना—

न्दानार्थिनो मधुरानधिरूढभावान् ॥ २६३ ॥

वसंततिलका

दानार्थि भावरत भृग समीपवर्ती

जो शोक त्याप्रति गजान्त गमे स्वचिर्षी ॥

दावाग्निने जळतही तितका न घाटे

पिछें, स्वता नि करणीस्तवही तयातें ॥ २६३ ॥

गद्यार्थ— अरण्यात वणव्यान सापडून पोळत असलेल्या
गजराणाचा, स्वताच्या लाडक्या पत्नीची, आपल्या घालकाची,
किंवा स्वताची मुद्रा जेवढी काळजी वाटत नाही तेवढी, दानार्थी,
भावरत, अथा जवळ आलेल्या भृग्याच्या विपरीत वाटते. (योर
माणसाचं हें लक्षणच आहे, कीं, दानार्थी, स्वतःवर मविभाव
घरणारे व शरणाधी, जवळ वेढेले, अथाच्या कल्याणाची
काळजी, त्यांना, स्वतःच्या प्रत्यक्ष कुटुंबीयापेक्षाच काय, पण
स्वतापेक्षासुद्धा अधिक वाटते) दानार्थी, उपसन्न हे शब्द दृष्टी.

•••

शिखरिणी

न गृहाति प्राप्त नवकमलकिञ्जल्किनि जले

न पद्मैराह्लाद व्रजति विसमद्भावंशकलैः ॥

ललन्ती प्रेमाद्रामपि निपद्यते नान्यकरिणी

स्मरन्दावैर्मृग हृदयदयिता वारणपति ॥ २६४ ॥

शिखरिणी

न घेई घासातें गज कमलरेणुयुत जलीं

भरे ना आनंदें विस उघळली, या न बिखलीं ॥

न साहे गोंजारी प्रणयित जरी अन्य करिणी

जरीं दावें दग्धा हृदयदयिता येह स्मरणीं ॥ २६४ ॥

गद्यार्थ— (रानात वणवा लागला त्या धावपळीत हत्ती
तेवढा सज्जला) आणि त्याची प्रिया हत्तीण वणव्यात सापडून
जळून गेली त्या आठवणीनें कमलतुनीं भरलेल्या माण्यात,
त्याचा घास घेण्याची हत्तीला इच्छा होईना. विपत्तू उधळून
निंवा चितल तुडवून (नेहमीप्रमाणें) त्याला आनंद होईना
दुसरी एक हत्तीण प्रमाद होऊन सोडेंनें त्याला कुरवाळू लागली
तेहि त्याला सहन होईना.

•••

दृष्टी

जहीहि गुरुगर्जित निजहि शुण्डया सीकृत

परिभ्रम शनैर्नम, किमु गजेन्द्र गर्जयसे ? ॥

यथा न फिल केसरी गिरिदरीषु निद्रा त्यजन्

विमूर्च्छयति जृम्भया सुभग तावकीन मन ॥ २६५ ॥

दृष्टी

त्यजी विकट गर्जना, न कर तूं करें सीकृत

हलू भ्रम असा घनीं न धनता गजा गर्वित ॥—

जयें, त्यजुनि शोंप सिंह गिरिकदरीं जृम्भणा

करोनि तुझिया मनास घडवील ना मूर्च्छना ॥ २६५ ॥

गद्यार्थ— हे गजेन्द्रा गर्जनें का उगाळ उगमस झाला आहे ?
(तो सोडून दे.) विकट गर्जना करू नकोस, सोडेंनें सीकारहि
काढू नकोस, आणि रानातून जातांना असा जपून, (भावाज
होऊ न देता) चाल, कीं जेणेंकरून गिरिकदरीं निजलेल्या
सिंहाची शोंपमोड होऊन, तो जामई देऊन, वृश्चा मनाला
भीतीनें मूर्च्छित करणार नाही

•••

शादू विमोडित

कर्णे चामरचारुकम्बुरुलिका कण्ठे मणीना गणा

सिन्दूरप्रकर शिर परिसरे पार्श्वान्तिके किंकिणी ॥

लब्धथेनूपवाहनेन करिणा वदेन भूपासिधि—

स्नत्किं भ्रषाधूलिघूसरतनुर्मन्यो न वन्य करी ? ॥ २६६ ॥

शादू विमोडित

कर्णी चामरशुभ्र शंखरुलिका, वित्येक कंठीं मणि

सिंदूरें शिर सर्वे भूषित, असे, मागें पुढें किंकिणी ॥

लामे हें नुपवाहका जरि गजा धध्दासही भूषण

तेणें तो गिरिधूलिघूसर करी कां घन्यही घन्य न ? ॥ २६६ ॥

गद्यार्थ—कानामध्ये चबरीच्या केसाप्रमाणे शुभ्र बारीक बारीक दासाचा शगार; गळ्यात रत्नाच्या माळा, डोक्यावर शेंदूर चर्चून पत्रावली वगैरे काढलेली, मागे पुढे विणविण करणाऱ्या लहान घटा किंवा घुंगरे, अशा तऱ्हेचा हा सर्व साज शगार, राजाचे वाहन बनेलेल्या गुलाम झालेल्या हत्तीला लामला, म्हणून काय डोक्याने डोंगराला धडक देऊन त्याच्या धुळीने मावून भुरकट झालेल्या रानगी (पण पूर्ण स्वतंत्र पराक्रमी) हत्तीची थोरवी कमी होणार आहे ? (केवळ पारतत्यात राष्ट्र भरले, म्हणजेच, कवि स्वातंत्र्याची महती गाऊ लागतात असे नव्हे. सत्कृत कवि, या दृष्टीने पाहता, सार्वकालीन काव्य करतात असे दिसत—गुलाम होऊन राजसेवा करून नृपदच पदव्याती भूपित झालेल्या व त्यातच भूषण मानणाऱ्याची एक पिढी मुक्तीच पत्रास वर्षांपूर्वी या देशात होऊन गेली. पण, त्यामुळे, पारतत्याच्या डोंगराला धडक देऊन स्वतःच्या जीवनाची व ससाराची धूळधाण करून घेणाऱ्या, 'जगती' म्हणून संबोधल्या जाणाऱ्या देशभक्ताची महत्ता थोडीच कमी होणार आहे ?)

शार्दूलविक्रीडित

पादाघातनिर्वृण्णित वसुमती त्रासाकुला, पक्षिण
पङ्काङ्कनि सरसि गण्डकनयणक्षोभक्षता शाखिन ॥
प्राप्येद करिपोतकैर्निधिवशाच्छार्दूलशय्य वन
तत्तनाम कृत विशृङ्खलतया वक्तु न पराप्यते ॥२६७॥

शार्दूलविक्रीडित

पादें भूमिल पीडिलें, मित्रविलें पक्ष्यांस, वृक्षां क्षत-
केलें घासुनि गाल त्यांचर, तळीं केलींच पंकाचृत ॥
लामोनी गजवालक विधिवदों सिंहाविना हें वन
केलें काय किती विद्रुंखलपण—तें सांगणें शक्य
न ॥ २६७ ॥

गद्यार्थ—पायांनी तुडवून तुडवून भूमीला पीटा दिली; पश्यांना धावरवून सोडले, गडस्थळ पोचून झाडांना जखमा केल्या, धिंगाणा पालून तळ्याचे पाणी गडळ करून सोडले हिंदू अनुपस्थित आहे असे 'मोठे रान' हत्तीच्या पिढ्याला देवघात सापडले, मग काय विचारात ! त्याने जो काय युमावूळ धारला पाचें वर्णन करून सांगणें सुद्धा शक्य नाही ! (कदां पुरुष गेल्या वर विचारात पसता कोणी नाही, अशा अर्थाने, उन्मत्त)

पोरें, किंवा पराक्रमी राजा मेल्यावर, समाजकृत, जो धुडगूड पालवात, त्याला उद्देशून)

शार्दूलविक्रीडित

नो मन्ये दृढबन्धनाक्षतमिदं नैनाङ्कुशाघातन
स्कन्धारोहणताडनत्परिभव नैवान्देशामम् ॥
चिंता मे जनयन्ति चेतिमि यथा स्मृत्वा स्वयुष्यान्वेन
सिंहत्रासितभीतभीरुलम्भा यास्मन्ति कस्याश्रयम् ॥ २६८

शार्दूलविक्रीडित

यद्याचे क्षत मी गणी न तितुके, धा अङ्कुशाघात न
स्कन्धारोहणमानहानि न गणी, देशातरीं दास न ॥
संपीयां स्मरतां जशी उपजते चिंता स्वचिंतां या-
की याळें मम सिंहभीत कवणा जातील तीं आश्रया ?

गद्यार्थ— (बघनात पडलेला हत्ती, आपल्या माग रानात राहिलेल्या आपल्या बालकाची चिंता वाहतो—) दोरखानी, झुरळानी, बट्ट आबळल्यामुळे, पडलेल्या घट्यांची तितकी मजबूत काळजी वाटत नाही;—अङ्कुशाच्या माराचे हि तितकें दुःख वाटत नाही, छुद्र मनुष्य माझ्या जाघावर बघून मज्जा मारतो, ही मानहानि, मी, तितकी मनाला लाजून घेत नाही; माझ्या देशापासून मी दुरावले, याचे हि मज्जा तितकें बार्हट वाटत नाही, इतरी चिंता माझ्या दोळीतल्या त्या इतरांपेक्षा मजबूत वाटते, की, सिंहाच्या भीतीने घाबरून जाता, माझी ती याळें कुणाच्या आभाला जातील ! (देशभक्त तुम्हात पडल्यावर, स्वतः वर आलेले सर्व प्रसंग त घेवोने सोळात, पण, आपल्या दोळीतले माग राहिलेले कचेरचे होताना देशभक्त सरकारच्या तडाख्यात धापडल्यात, आपण स्वतंत्र नसता त्यांना जसे समावून घेत होतो, तसे, आता त्यांना कोण आश्रय देईल या चिंतेने अधिक व्याकुळ होतात.)

शार्दूलविक्रीडित

सान्द्रामोदवती स्वरीयरसनी पद्मेरहाणा—तती—
स्वकत्वाऽय भयर करीन्द्र भगनाम्यायामयाम् ॥
एतच्चेतसि सप्रधार्य जगतीविल्यानदानैस्त्वा
शुष्माभि त्रियता यथोचितदृष्टिर्हस्यायनाद्वान् ॥ २६९ ॥

शार्दूलविक्रीडित

सौरभ्यं भरली त्यजून वसती ती पद्मसंघांतली
आला हा जवळीं तुझ्या गजवर आतिथ्य घेण्या अलि
ध्यानीं ठेवुनि हें, स्वदान, जगतीं प्रप्यात, दे त्या मद
कीं, औचित्य घडून आगमन तें होई न हास्यास्पद २६९

गद्याचे—हे गजवर ! स्वतःचें तें कमलवनातलें, सुगधानें
परिपूर्ण, असें, वसतिस्थान सोडून हा भ्रमर तुझ्या जवळ पाहुणा
म्हणून आला आहे; हें ध्यानी घेऊन, तू आपलें जगविल्यात
वान (= मद) त्याला देऊन (आणवून न घरता) अशी
उचित कृति कर, की, त्याचें तुझ्याकडे येणें हें हास्यास्पद
होणार नाही ! (दानधराना सुद्धा, अतिथीचें युक्त 'स्थान'
माहीत नव्ह्याने केव्हा केव्हा ते आपलें 'दान' त्यापासून
आखवून घरतात तसे होऊ नये!) इलेफ २५९ याच अर्थाचा.

शार्दूलविक्रीडित

पत्युर्यत्पतिताशेषत्रयलभासेन वृत्तिः कृता
पीत यच्च करावगाहकलुष तत्पीतशेष पय ॥
प्राणान्पूर्वतरे विहाय तदिदं प्राप्तं करिण्या फल
यद् बन्धवत्रणातरस्य करिणः क्लिष्टं न दृष्टं मुखम् २७०

शार्दूलविक्रीडित

खावोनी पतिनें, गळे तृण, त्या शेवा तिनें भक्षिलें
तो पीतां, उरलें करे गडुळलें, पाणी तिनें प्राक्षिलें ॥
त्यापूर्वीच मरुन, भाग्यफल हें त्या हत्तिणीला मिळें—
कीं यन्नें द्रवणखिन्न त्या पति (गज) मुखा नाही तिनें
पाहिलें ॥ २७० ॥

गद्याचे—(रानात हत्ती पकडला गेला आणि हत्तीण मागे
राहिली तेव्हा)— आपल्या पतीनें खाऊन गळलेलें उरलेलें,
गवत खाऊनच तिनें दिवस काढले. पतीनें प्राशन करून
उरलेलें, त्याच्या सोडेंनें दळल्यानें गडुळ झालेलें पाणी पिऊनच
तिनें तृणा वारिली (मारली). (अशा रीतीनें देहाला उपास
घादून) पतीच्या आधीं प्राण सोडण्यात हत्तिणीनें भाग्यफल हें
मिळविलें कीं बंधनाच्या म्णानीं दुःखित असे पतिसुख पहाणें
तिच्या कपाळीं आलें नाही. (पारत यात पडलेल्या पतीचें मुख
पहावें न लगावें म्हणून बाळून घेणाऱ्या, जोहार करणाऱ्या,
रजपूत खियाच्या तेन्खी उग्र स्वातंत्र्यप्रीतीचेंच हें हत्तिणीचें
चिन् आहें.)

शार्दूलविक्रीडित

मीडाभारि तडागवारिणि गतातङ्गं न पद्मेरुहै—
वल्ली काचन शङ्कसीतर्गता नाकर्षिता हर्षतः ॥
नाछिष्टा करिणी करेण करिणा कामातुरेणामुना
दप्ट्राभिर्विस्ताननः शिर शिर व्याजोकि पञ्चाननः
॥ २७१ ॥

शार्दूलविक्रीडित

केला खेळ न पल्लवस्य कमली भीति त्यजोनी मनीं
वृक्षालिगित वल्लरी न कुठली वा ओढिली हर्षुनी ॥
हत्तीनें रतिनें प्रियाहि न करे आलिगिनी, कारण—
हा ! हा ! भीषणदंत त्यास दिसला चिन्नाळ
पंचानन ॥ २७१ ॥

गद्याचे—हत्तीनें निर्मय मनानें, सरोवराच्या कमलामध्ये
नीडा केली नाही; किंवा, सधर्ष मनानें एखाद्या वृक्षावर चढलेली
वेली ओढून काढली नाही; किंवा, कामातुर मनानें, आपल्या
सोडेंनें, आपल्या प्रियेला आलिगन दिलें नाही; कारण—उघड्या
तोंडाच्या दागानीं अनाळविकाळ, अंसा सिंह, त्याच्या दृष्टीस
पडला ! (मरणाच्या भीतीन इतर सर्व विकार विसरले जातात.
महापुरात शाडावर आश्रय घेतलेला मानव व सर्प, परस्पर न
भिता दिलेले वसल्याचें एक उदाहरण आहे. १८१७ च्या
समयान एका गावीं इग्रन विजन (कच्छ) करीत होते, त्या
मयान वेवासारख्या भितीच्या पोकाळीत (मळदात) एक तरुण
व अपरिचित तरुणी जवळ जवळ विवस्त्रावस्थेत येतून बसलीं
असता, कामविकार दोघाच्याहि मनाला धिबला नाही.) ●●●

शार्दूलविक्रीडित

आतामोऽयमनिर्गलेन बलिना भग्नं समग्रे मयाऽ—
त्यन्तं समुत्तरहर्षार्थिनमदोदग्रः किमुनाघसि ! ॥
मातङ्ग ! प्रतिगर्भेव भवतो मारी निदाघग्रर—
स्तस्यैव प्रतिकारमईसि सखे सम्यग् समालोचितुम् ॥ २७२ ॥

शार्दूलविक्रीडित

“हें उघाण उभें विशंगल घळें मी दाखिलें भंगुनी”
पेसा हर्ष मरुन काय फुगुनी उन्मत्त होसी मनीं ॥
मातङ्गा ! प्रतिवर्ष हाच तुजला होणें उन्हाळीं ज्वर
मूळाचा प्रतिकार नीट सवया सम्यग्विचारें कर ! २७२

गद्यार्थ—“हैं सारे उद्यान मी माध्या वेफाट बेलामा घसीनं उध्वस्त कम्न टाकलें” या हर्षानं फुलत हे गजा ! तू एवढा उन्मत्त का झाला आहेस ? अरे हा उन्हाळ्याचा ताप तुला प्रतिवर्षी होणार आहे; तेव्हा त्याचें मूळ वें ऊन, त्याचा प्रतिकार करण्याचा नीट विचार करून शोध, (म्हणजे तुला दिसेल, की, उन्हाचा राग या उद्यानावर फाटण्याऐवजी, तापसमनायें हें उद्यान राखणें हें तुझे कर्तव्य आहे.) (धराबाहेरून अपमानित होऊन, वैकल्प पदरीं येऊन, येणारे, कित्येक तिरशिंगराच, घरीं येऊन, तो राग आपल्या पत्नीमुलावर काढतात ! हा अपमान तर बाबवार होणार ! पण त्याचें क्षमन करण्याच्या सत्तार घुस्पाचाच हे विश्वस करीत असतात ! मूळ कारणाचा नाश करण्याचें याना सामर्थ्यच नसतें ! (प्रकरण ७ मधील श्लोक ८ पहा) बाणविद कुत्रा बाणालाच डसतो पण सिंह बाण चोडणारावर हल्ला करतो !)

●●●

हरिणान्योक्ति (मृग, फल्गू मृग)

अनुष्टुप्

दूर्वाङ्कुरतुणाहारा धन्यास्तात वने मृगा. ।

विभरोन्मत्तचित्ताना न पश्यन्ति मुक्वानि यत् ॥ २७३ ॥

अनुष्टुप्

खाती गवत दुर्वा जे सुधन्य मृग ते घर्ती ।

वितोन्मत्तमुख ज्यांच्या येतीं न अवलोकनीं ॥ २७३ ॥

किंवा हेंच आर्थ—

दूर्वाङ्कुरतुण प्याडनि जगती जे धन्य धन्य ते हरिण ।

कारण धनमत्तांचें मुख दघणें त्यांचिया कपाळीं न २७३

गद्यार्थ—नौबज्या दूर्वा, गवत, प्याऊन बगलारे हरिण हे परोपार धन्य म्हटले पाहिजेत; कारण, सपत्नीन उन्मत्त झालेल्या भीमनाचीं तोंडे (याचकट्टीन) त्यांना पाहवी लागत नाहीत. (यात हरिणाभ्याकीपेक्षा याचकनिदाच आहे.)

●●●

दुतविलिखित

अथि कुरङ्ग तपोवन त्रिभामादुपगतासि किरणपुरीमिभाम्

इह न पश्यसि " दास्य मास्य प्रस पिबेति " शुक्रानपि

जयतः ॥ २७४ ॥

दुतविलिखित

तुज तपोवन वाडून हें, मृगे !

चुकुनि येसि किरातपूरित मे ॥

शुक न कां इय वोलोति तें दिसे

“ धरुनि मारुनि फाडुनि खा ” असें ? ॥ २७४ ॥

गद्यार्थ—हे मृगे ! हें तपोवनच, असें वाडून, ध्रमान, तूं शिकल्याच्या वस्तीं चुकून आली आहेस. ‘ धरा, मारा, पाडा, चावा, प्या ’ असे इथले पोप मुद्रा बोलताहेत, हें तुझ्या पाहण्यात आलें नाहीं का ? (तें आल असें तर त्यावरून इथे कसली माणसे राहतात हें तुला कळूच असें.) (आश्रयादाता आश्रम आहे असे समजून या चुकलेली विचारी स्त्री, ज्या ठिकाणी गेली, तो वेदवाचा अड्डा आहे, हें, तिच्या पोपटाच्या बोलण्यावरून तिला कळूच असें, पण तें तिच्या लक्ष्यात आले नाहीं, आणि विचारी फतली.)

●●●

वसवतिलका

पणीगणेषु गुरगर्गनिमीलितान्नाः

किं कृष्णसार खलु खेळसि नाननेऽस्मिन् ? ॥

सीमामिमा कल्प भिन्नरुद्रिकुम्भ—

मुक्तामयी हरिनिहार वसुन्धरापाः ॥ २७५ ॥

वसवतिलका

गवें मिटून नयनार हरिणीगणांत

कां कृष्णसार ! इथ खेळसि या वनांत ? ॥

गंडस्थ मोति करिचे पसरून साची

सीमाच ही समज सिंह फिरावयाची ॥ २७५ ॥

गद्यार्थ—हे कृष्णसारगा ! मोठ्या गवान तेज मिटून, हरिणींच्या कळपान (निर्मयपणे) या रानात कसा गेळत बसला आहेस ! अवळ पहा, हत्तींच्या गडस्थळाले मोती उमिनीवर पसरून, मृगाराज सिंह, याचा विशार कोडवर चालतो, याची सीमारेषाच जणू आसू देवनी आहे. (तेव्हा तुझ्या बायकात तुला ऐकू वयाच तें दूर दुराफडे रोळ. बालिश मृग बायकात नव्हड-णाच्या उचरली ! सावधान.)

●●●

मन्दाक्रान्ता

रे सारङ्गा ! वनप्रसूनपस्तत्तमाद्यान मृग

बुडावीत त्रिमुनमनोहारि चाचन्यमणो ! ॥

आ जानीमो गगनसमये हन्त का तारासीम—

न्येक्रान्त्या बुबलपदयो लुपित्वा यौवनक्रीः ॥ २७६ ॥

मदप्रान्ता

सारंगांनों ! घनिं चसुनिही, मोहवी चिध्व पेसें
सांगा पाहूं कुठुनि शिफलां नेत्रचांचल्य खासें ? ॥
आले ध्यानीं; कुणितरि फिरे एकली जी घनार्नीं
पणाक्षी ती लुटुनिच तुम्ही मेळवेली कला ती ॥२७६॥

गद्यार्थ—हे सारंगानो ! रानात राहणारे तुम्ही ! तेव्हा खरे
सांगा पाहू, हे नेत्रचांचल्य तुम्ही कुठे शिकलां ? आले माझ्या
ध्यानात, एकरी कुणीतरी हरिणाक्षी रानावनान्न जात असता
तिला हट्टाच ही यौवनाला अलंकाररूपी कला तुम्ही मिळविलीत
हे खास. (चोरीच्या पैशावर भीमत झालेल्यांना उद्देशत, यात
चाचल्य व श्री हे शब्द विशेषार्था, एकमेकात पूरक आहेत.)

●●●

चार्दूलचिक्रीडित

यद् यत्र मुहुरीक्षसे न धनिना, धूये न चाट्टमृषा
नैवा गर्गिरि शृणोषि न च तान्प्रलाशया भाजसि ॥
काले बालतृणानि खादसि पर निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग ! कुत्र भवता कि नाम ततः तपः ॥२७७॥

चार्दूलचिक्रीडित

न भीमंतमुखांस पाहसि, न या खोटी स्तुती बोलसी !
त्यांच्या गर्वबचां न पेकसि, न त्यां आलाडुनी धांवसी ॥
घेलीं खासि तृणांफुरांस, निजसी निद्रा जधीं ये तुला
केले काय कुठे कसे तप तुवां सांगे कुरंग ! मला. ॥२७७॥

हथ—आयेंत

यद्यसि न धनिकमुखा तू खोटी चाट्टकिही न या बदसी
उन्नत तद्वचनैकसि,—आशा धरुनी न मागुनी पळसी
खासी तृणचि भुकेला—येतां निद्रा सुखांत तू निजसी
तर तू तप केवि कुठे हरिणा ! केलेस सांग ते मजसी
॥ २७७ ॥

गद्यार्थ—हे हरिणा ! बारबार भीमतांचे तोंड तू पहात
नाहीस; खोटी चाट्टि करीत नाहीस, त्याचे गर्वोद्वत शब्द
पेकत नाहीस, आशेला लागून त्याच्या पायी तू धावत जात
नाहीस; भुकेच्या घेलीं कांयचे गवत खातोस, शोष आली कीं
सुपानें निजतोस—ही एवढी पुण्याई तू कोठ व कसे तप

करून मिळविलीस तें तरी मला साग. (हरिणाच्या स्तुतीं
याचकाची निंदा.)

●●●

उपजाति

वसन्यरण्येषु चरन्ति दूर्वां पित्रन्ति तोयान्यपप्रिहाणि ॥
तथापि बध्वा हरिणा नराणां को लोकमाराधयितु
समर्थः ॥ २७८ ॥

उपजाति

खातात दूर्वां बसतात रानीं
मिळे स्वये तेंच पितत पाणी ॥
तरी मुगां मारिति लोक तें कां ?
हा ! तोपवू कोण शकेल लोकां ? ॥ २७८ ॥

गद्यार्थ—रानात राहणात; दूर्वां खातात; सहजीं मिळेल तें
पाणी पियात, इतकी निचपद्रवी वृत्ति हरिणाची अफनमुद्धा,
मानवप्राणी त्यांना मारतात ... मानवाचें समाधान करणें
कोणाला शक्य आहे ! (प्रकरण ५ स्थलेक २७ पहा (युग-
मीनसज्जनांना) निचपद्रवाचे मुद्धा अकारण बैरी जगात आहेत.
देवमुद्धा बुबंलधातक आहेच.)

●●●

आर्वा

इह किं कुरङ्गशावक केदारे वलममजरीं त्यजति ।
तृणधन्ना तृणबाणस्तृणघटित कपटपुरुषोऽयम् ॥ २७९ ॥

आर्वा

शेतांत (कुरणांत) पाडसा ! कां
लोण्या भाताचिया त्यजिति भिडन !
तृणहृत धनु, शर, तृणहृत
मिववाया कपटपुरुष हा जाण ॥ २७९ ॥

गद्यार्थ—हे हरिणबालक ! शेतात चागल्या छत्रउशीत
भाताच्या लोण्या मिळाल्या, त्या (भिडन) दाखून कां जातोस ?
अरे हा जो पुरुष तुला दिसत आहे (तुजगावणें), तो खोग,
गवताचा पेरलेला आहे. त्याच्या हातातलें धनुष्यहि गवताचें,
व बाणहि गवताचाच, आहे. (वाचनिक मर्यानें हातातलें फळ
खोदून पळ्याच्या हरिणहृदय बहादुराना उद्देशत.) ●●●

बायां

तृणमुखगपि न खलु त्वां

स्यजन्ति हे हरिण वैरिणः शबरारः ।

यशसैव जीवितमिदं त्यज योजितश्रुसङ्ग्रामः ॥ २८० ॥

बायां

दातीं तव, तृण अस्तुनिहि

स्यजिति न तुज हे मृगा ! शबर वैरी ।

त्यज तर जीव यशोन्वित—

योजुनि तव शृङ्गं क्षुंज त्वासि करी ॥ २८० ॥

गद्यार्थ—हे मृगा ! तुझ्या तोंडात गक्ताचा घास आहे, (तू अगदी "वातीं तृण भरलेले" आहेस, तरीहि,) हे वैरी शिकारी तुला काही सोडणार नाहीत, हे निश्चित. मग, निदान मरायचें तें, कीर्ति घेणाकून, सरभूत तरी मर; म्हणजे असे की आपल्या शिंगाचा उपयोग करून त्यांच्याशी चांगली झुंज देऊन घोरार्थ मरण पत्कर । (आमळेश्चानें घाजूची दयाशुद्धि, सद्बुद्धि, न्यायवृत्ति, जाणत करून त्यांना जिंकायचें, हें तत्व या कवीला मान्य दिसत नाही. कारण अशी जाणूत होण्याच्या पलीकडे गेलिले ह्मण अवघात, हें कवीनें ओळखले आहे. आणि अशा घाजूचीं आत्मव्यथा प्रयोग करण्यापेक्षाही, घाजीचाच उपयोग कराला, हें इतिहाससिद्ध महान् तत्त्वच, हरिणाचें निमित्त करून, कवि जगाला सांगत आहे.)

...

उपजाति

विध्वा मृगी व्याधशिलीमुखेन मृगस्तु तत्कातरवीक्षितेन ॥

विहाय वैहं विगतव्यपैत्र परस्य जीवावधिराधिरासीत्

॥ २८१ ॥

वसंतविलका

व्याधाचिया जरि दारें हरिणी सुचिद्ध

नेत्रें मयाकुल तिच्या मृग होय चिद्ध !

प्राणां त्यजून विगतव्यथ ती जहाली

आजन्म आधि परि सीच मृगास झाली ॥ २८१ ॥

गद्यार्थ—शिकान्याण्या बाणानें हरिणी विद्ध झाली, पण ह्मणजे हरिण हा तिच्या मयाकुल दृष्टिपातानें विद्ध झाला ! प्राण सोडून ती हरिणी आपल्या दुःखीतून मुक्त झाली, पण, ह्मणजे हरिणाला मात्र हाच मरेपेक्षाचा ह्मणजे होऊन बसला !

२५

(अत्यंत हळव्या व भेदात लोकांना, कांहींना कांहीं तरी कारणांनीं, चितारोग कायमचा लागलेलाच असतो. ज्याला प्रत्यक्ष दुःख झालें, त्यानें विव्धल्यानें, हें ठीकच; पण दुसरा विव्धलो म्हणून हे विव्धलतात. दुसऱ्यांनीं स्वदुःखाचा अंत केला, तरी यांना तोच चिंतेचा विषय. नेपोलियनच्या विरुद्ध इंग्लंड व जर्मनी एकचटून उठत होते. जर्मन कां पळत होते तर नेपोलियन त्यांच्या प्रत्यक्ष पाठीस लागला म्हणून; पण इंग्रज कां पळत होते तर म्हणे नेपोलियन पाठीस लागेल म्हणून ! असे इतिहासच सांगतो.)

...

वसंतविलका

सेयें स्पली बनतृणाडबुरजालमेत-

त्सेयें मृगीति हृदि जातमुदः कुरङ्गः ॥

नैव तु वेति यदिहान्तरितो लताभि—

रापाति सजितकठोरशरः किरात. ॥ २८२ ॥

वसंतविलका

मैं हें तृणांकुरयुत स्थळ सांपडून

ती ही मृगी घडुनि हो मृग सुसज्ज ॥

जणें न तो परि शयें लघुनी लतांत

येतो सुसज्जशर निर्युग तो किरात ॥ २८२ ॥

गद्यार्थ—तेंच हें (पूर्व परिचिन) भरपूर गात वादलेलें कुरण; ती ही हरिणी—असें सर्व पाहून हरिण आनंदित झाला. परंतु त्याला हें काही माहीत नव्हतें, की, येथेंच, येथीलपेथें लघुन, कठोर बाण सज करून, शिकारी येत आहे. (घी देखा लेकिन बड्या नहीं देता. "तिसरें तें सावधपण। सर्व विपरी ॥" ही रामदासोक्ति कधीहि विस्मरण चालू न जाई.)

...

वसंतविलका

रोमन्यमाचारय मन्यरमेथ निद्रां

मुञ्च श्रमं तदनु सशर रे यथेष्टम् ॥

दूरे स पामरजनो मुनयः मिलेते

निष्कारणं हरिणपोत विभेधि कम्पत् ॥ २८२ ॥

वसंतविलका

तूं संप रे कर स्वथ नि होष येई

जाऊनि दीण, मग संवर तूं कुटरी ?

दूरी किरात पल ते; मुनि हेच त्वस

कां रे अकारण निरी मृगपोत दंष्ट्र ॥ २८२ ॥

गद्यार्थ—(व्याधानें पाठलाग वेला अवता, पळतपळत जीव घेऊन, पांडस मुनींच्या आभमात शिरलें. तों दादीवाले मुनि पाहून, त्यांना शिकारी समजून, पांडसाची भीति काहीं गेली नाही. म्हणून कवि म्हणतो)— हे पांडसा ! इथें स्वस्थपणें रवथ कर; शौच घे; शीण गल्यावर यथेच्छ भ्रमण कर. ते बुद्ध शिकारी आता दूर राहिले. हे दिसतात ते मुनि आहेत— आता उगाच का भितोस ?

●●●

हरिणी

दुततरमितो गच्छ प्राणैः कुरङ्ग प्रियुज्यसे
निमित्ति वलितग्रीव स्थित्वा मुहुर्मुहुरीक्षसे ! ॥
विदधति हतग्याधानां ते मनागपि नार्द्रता
कठिनमनसाभेपामेते त्रिलोचनविभ्रमा ॥ २८४ ॥

हरिणी

त्वरित इधुनी जाहं प्राणां गमाविति तूं मुगा
फिरफिरमि कां माना वेळावुनी यधसी उगा ? ॥
कठिणहृदयी व्याधांच्या या कधींहि दया मुळीं—
उपजविल ना चित्तीं, लीला तुझ्या नयनांतली २८४
गद्यार्थ—हा मुगा ! तू इधून लेकर निघून जा, नाहीतर, आपले प्राण गमावून बसशील ! का उगाच, पुन्हा पुन्हा, उभा राहून, मान बळवून वेळावून क्वण आहेस ? अरे ! तुझ्या नेत्राची ही गोहक लीला, या बुद्ध व्याधांच्या कठिण हृदयामध्ये, व्याध्रता, यत्किंचितसुद्धा उत्पन्न करू शकणार नाही (दया उत्पन्न होण्याला सुद्धा) योडीवरी सहृदयता मूळात असवी लागते. म्हणून दगाडाचें हृदय असगराच्या पुढें, दया उत्पन्न करण्याचे प्रयोग चालणार नाहीत. म्हणून हें तन निरपवाद नव्हे.)

●●●

शिल्लरिणी

स्थलीना दग्धानामुपरि मृगतृष्णामनुसर—
स्तुपार्तः सारद्रो विरमति न खिलेऽपि मनसि ॥
अजानानस्तत्त्व न स मृगयतेऽन्यत्र सरसी—
मभूमी प्रत्याशा न च फलति विघ्न च कुरते ॥ २८५ ॥

शिल्लरिणी

जळाल्या भूमागावर मृगजळातें अनुसर
न थांबे तान्हेला हरिण, हृदयीं तिप्रहि तरी ॥
तळ्या नान्या शोधी, मभिं न फळतां तत्त्व परी सें
दुराशा अस्थानीं, मुळिं न फळतां विघ्न करिते २८५

गद्यार्थ—जळलेल्या (उष्ण) वैराण प्रदेशावर (पाण्याचा भ्रम उत्पन्न करणारा जो देखावा दिसतो, तिकडे, पाण्याच्या आसोनें मृग धावतात, त्यालाच मृगजळ म्हणतात. अशा त्या) मृगजळामागें धावणारा हरिण, तान्हेला, मनानें शिणला तरी धावायचा थावत नाही. कारण या देखाव्याचें सत्य स्वरूप त्याला कळत नाही, यामुळें दुसरीकडे, परोसरीचें तळें, शोषायलाहि तो जाता नाही. अस्थानीं ठेवलेली आशा, सफल तर, होते नाहींच, पण तळट विघ्न उत्पन्न करते. (कधींहि न 'द्रवणाऱ्या' दुष्टाच्या गळ्यात, " माई माई " म्हणून मिठ्या मारायला जाण्याचे, बऱ्यामुळें होरपळून निघण्याचे, प्रकार जगभर चालूच आहेत. पण त्यात मेढामेढ इत्काच कीं हतिगाह ! विचान्याला तें तत्त्व समजण्याची बुद्धिच नसते, पण या मानवी मृगाला ती बुद्धि असतहि, केवळ तें तत्त्व शिकवणाऱ्या गुरूला, तें श्रेय मिळू नये, एवढ्याच सारीं ते अशा मृगजळामागें जातात पण हशानें, तत्त्वज्ञानाचें दुसरें तळें शोधित नाहीत.)

●●●

शार्दूलचिक्रीडित

नात्र व्याधशरा पतन्ति परितो नैत्रात्र दानानलो
नायुक्चापचभीतिरस्ति कुहकुन् नो बाधुरावन्धनम् ॥
पर्यालोच्य कुरङ्गकैण विहितो नक्षत्रनायाग्रनो
नो जानाति यदत्र दास्यति विधिः स्वर्भानुदन्तव्रणम् ॥ २८६ ॥

शार्दूलचिक्रीडित

“ येथें ना पडती किरातशरा; ना दायागिं या भोंवतीं
ना खालींवर भूहि—दुष्ट मज वा जाळ्यांत ना धोंघती ”
हें पाहून तिथें, वसे मृग जरो चन्द्राध्रया जाउन
जाणे ना परि त्या तिथेंहि विधिचे स्वर्भानुदन्तव्रणम् २८६

गद्यार्थ—(चंद्रावरचा शकशकाट पाहून) हरिणानें मनात विचार केला कीं, येथें शिकण्याचे बाण पडावयाचे नाहीत, समोवर्ती वृणवे लागणार नाहीत, अमविणारे पाचखळग इथ नाहीत, दुष्ट्यानीं लावून ठेवलेलीं जाळीहि नसल्यानें पकडले जाण्याचें भय नाही, या विचारानीं त्यानें नक्षत्राचा मुख्य जो चंद्र त्यावर आश्रय घेतला. (चंद्रावर जो डाय आहे, तो, फाहीच्या मठें सद्याचा आकाराचा, कोणाच्या मठें हरिणाच्या आकाराचा आहे म्हणून चंद्राला 'शशाक' 'मृगाक' अशीं नावें आहेत.) परंतु त्या मृगाला हें माहीत नव्हतें कीं येथेंहि ब्रह्मदेव, आनाशरथ सूर्याच्या (निंबा राहत्या) दातानीं त्याला चांगला चाया घणार आहे. (चंद्रावर आतावरण नसल्यानें ॥ शीतलव देणारे पाणी किंवा शाब्दादोषा दे नसल्यानें, तेथें सूर्याचीं शिरणें, दातानीं पाहून

खायें, तर्था तीक्ष्ण व अक्षरशः स्त्रायला उठल्यासारखीं असणार
हैं शास्त्रीय सत्य आहे.) (गृहणाच्या वेळीं चंद्राला प्राणान्या
राहूचे दात हरिणालाहि लागणारच.)

•••

पुष्पिताम्रा

कति कति न मदोद्धताश्चरन्ति
प्रतिशिखरं प्रतिकाननं कुरङ्गाः ॥
कचिदपि पुनरुत्तमा मुगास्ते
मदयति यमद एव मेदिनीशान् ॥ २८७ ॥

पुष्पिताम्रा

किरति न किति कां मदोद्धताः
प्रतिशिखरं प्रतिकाननं कुरंग ॥
विरलचि मृग धोर तेव खास
मदचि जयांतिल मोहवी नृपांस ॥ २८७ ॥

गद्यार्थ—डोंगराच्या प्रत्येक शिखरावर, प्रत्येक रानात मोठ्या
मदोन्मत्तपणें किणारे मृग काय घोडे कां आहेत ! परंतु ज्याच्या
मदानेच नृपतीना सुद्धा मोहित करता येतें, असा मृग (कस्तूरी)
प्रसवणारे भेट मृग फारच घोडे.

•••

वसंततिलका

कस्तूरिकां हरिण ! मुञ्च वनोपकण्ठे
ना सौरभेण ककुभ. सुम्रीपुरुष्य ॥
आस्तां यशो ननु किरातशराभिघातात्
त्राताऽपि हन्त भविता भवतो दुरापः ॥ २८८ ॥

वसंततिलका

याहेर ठेय घनिच्या, मृग ! कस्तूरीस
तेणें सुगंधमय तूं न करी दिशांस ॥
जे-ह्यां किरातशर हे तय जीव घेती
त्राताहि दुर्मिळ तुला; कुठली सुकीर्ति ! ॥ २८८ ॥

गद्यार्थ—हे मृग ! ही तुशी कलुगे तू या रानाबाहेर ठेव,
तिनें, सर्व दिशाना सुगंधित करून सोडूं नकोस. हे व्याघ्र जेव्हा
तुश्यावर दारापात करतील, तेव्हा, तुला, तुशी ती सौरभ्यनीति
तर राहोच पण त्या शारापातापासून तुजें रक्षण करणारा मुद्धा
दुर्मिळ होऊन बसेल. (जेव्हा शुण हे बेरी होतान, तेव्हा, ते
रूपान ठेयणें अयस्पर.)

•••

मन्दारान्ता

सौरभ्येण त्रिभुवनमनोहारिणा काननेऽस्मिन्
यकस्तूरीहरिण ! भवता वासितो दिग्विभागः ॥
तस्यैतत्ते फलमुपनतं पत्रिभिर्लुब्धकानां
विद्वः प्राणास्त्यजसि; न गुणः श्रेयसे निर्गुणेषु ॥ २८९ ॥

मन्दारान्ता

सौरभ्यानें त्रिभुवनमनोहारि, येथें घनास
हे कस्तूरीमृग ! भवति तू टाकिलें पा दिशेस ॥
त्याचेंची हें फळ तुज; शरें विद्व तू लुब्धकांच्या
देशी प्राणां; गुण न फल हे सन्निधीं निर्गुणांच्या ॥ २८९ ॥

गद्यार्थ—(मागच्या श्लोकाला, कस्तूरी रानाबाहेर ठेव-
ण्याचा उपदेश कस्तूरीमृगांत काहीं ऐकला नाहीं. मोग मृगाचें
त्याचीं फळे !) हे कस्तूरीमृग ! त्रैलोक्याचें मन हरण करणाऱ्या
तुझ्या त्या सुगंधानें, तू रानाची ही सर्व दिशाच भरून टाकलीस
आणि त्याचच फळ, म्हणजे व्याधाच्या बाणानीं, विद्व होऊन
प्राण सोडण्याची पाळी तुझ्यावर आली आहे ! निर्गुणी
माणवांपाशीं गुणाचें चीज कसे होणार ?

•••

हंसान्योक्ति

अनुपदम्भ

हंसः श्वेतो बक्रः श्वेतः को मेदो वरुहंसयोः ? ।
नीरक्षीरविभागे तु हंसो हंसो बक्रो बक्रः ॥ २९० ॥

आर्वा

बक शुभ्र, हंस शुभ्रचि, मेद फुटें उभयतांमधें पास ? ।
पाणी दूध निराळें करतां बक बकचि, हंस तो हंस ॥ २९० ॥

गद्यार्थ—हस पादरा अवतो. बगळाहि पादरा अवतो.
(तेव्हा वरवर पाहतो) त्या दोघामधें काय मेद आहे ! परंतु
(बळमिश्रित दुधांतून,) दूध व पाणी निराळें करण्याची परीक्षा
पाहिली, की, हस तो हस आणि बगळा तो बगळा. •••

वसंततिलका

रे राजहंस ! किमिति त्वमिहागतोऽसि ?
योऽसी बक्रः स इह हंस इति प्रतीतः ॥
तद्व्यन्यामनुपदेन पुन. स्वभूयी
यासद्वन्ति न बक्रं पल्लु मृदलोका ॥ २९१ ॥

वसंततिलका

मालास आज इथे कां घट राजहंस !

जातो इथें समजला एक हाच हंस ॥

या पावलीच निजभूमिस जाह; जों न

हे मूर्ख तूस घटती घगळा म्हणून ॥ २९१ ॥

गद्यार्थ— हे राजहंस ! तू येथें कशाण आलास ! येथें हा जो बगळा आहे, तोच हस समजला जातो ! (इतके पठित व रसिक येथेले लोक आहेत) तेव्हा हे मूर्ख, जोंवर, तुला बगळा म्हणूनच संशोधीत नाहीत तांवर (त्या प्रसंगाच्या आनंद) तू आलास तसाच आपल्या मायभूमीस जा ! (जेथे गुणाची पारख नाही तेथें गुणी जनांनीं जाऊ नये. तेथे जाणें म्हणजे स्वतःची किंमत कमी करून घेणें होय)

भार्या

नीरक्षीरविवेके हंसालस्य त्वमेव कुरुपे चेत् ।

विश्वेऽस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति क ! ॥ २९२

भार्या

पाणी दूध निराळें करण्या आळस तुलाच हंस जरी ।
धिर्दयीं आतां दुसरे कुलव्रता पाळतील कोण तरी ? ॥

गद्यार्थ— हे हंस ! दूध आणि पाणी निरनिराळे करून दाखविण्याच्या कामात तूच जर आळस करत असशील, तर, या विश्वात, आता दुसरे कोण दुल्लभत पाळणार ? (जगभर अशीं अनेक गुणी माणसे आहेत, की, आपल्या अगच्या गुणाचा उपयोग करून दाखविण्याच्या कामीं, त्यांना मनस्वी फटका असतो ! त्यांना उद्धेस्त अशा विश्वासपात्र माणसांनींच आपलें कुलव्रत सोडलें तर जगानें दुसऱ्या कोणाकडे पहावें !)

वसंततिलका

अम्भोजिनीवननिवासतिलासमेव

हंसस्य हन्ति नितरा कुपितोऽपि धाता ॥

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धा

वैदग्ध्यमीर्तिमपहर्षमसौ समर्थ ॥ २९३ ॥

वसंततिलका

हंसावरी कुपितही विधि फार झाला

खेळूं न फार तर दे कमलांत त्याला ॥

प्रख्यात दुग्धजलभेदफयुद्धिफीति

त्याची हळू न शकतो विधिही परीती ॥ २९३ ॥

गद्यार्थ— ब्रह्मदेव, समजा, कीं हजामत फार रागावला, तर तो येऊनजालून, हसाचा कमलवनातला निवास, व विलास

नष्ट करू शकेल, परंतु, पाणी व दुग्ध निरनिराळें करून दाख-
ण्याच्या अद्भुत कौशल्यानें हसाला प्राप्त झालेली ती सुप्रसिद्ध
कीर्ति काहीं, तोहि हरण करू शकत नाही. (सत्तामदानें धुद
झालेले राजे, अधिकारी, हे गुणीजनांचा अन्य सर्व तन्हेनें छळ
करू शकतील, परंतु त्यांच्यातले गुण, ते थोडेच हरण करू
शकतील ? सावरकराची पंढरी अग्रावून ठेवल्यानें सावरकराचे
गुण नाहीसे करता आले ?)

रथोद्धता

गात्रमम्बु सितमम्बु यामुने कज्जलाभमुभयत्र मज्जत. ॥

राजहंस ! तप सैन शुभ्रता चीयते न च, न चापचीयते २९४

रथोद्धता

शुभ्र गांगजल, आणि यामुने

श्याम, या उभयपक्षांत म्हाउन ॥

राजहंस ! तव सीच शुभ्रता

घाटते न, घटते न तत्त्वता ॥ २९४ ॥

किंवा हेंच (गौरवतु ज्ञानकी या चालीवर)—

शुभ्र गांगजळीं । श्याम यमुनाजळीं ।

उभय सीर्यामधें (म्हाणुमीही) ॥

राजहंस ! तुशी । शुभ्रता मूळ जी ।

अधिक वा, वा उणी होत नाही ॥ २९४ ॥

गद्यार्थ— शुभ्रवर्णाच्या गंगारहात तुला स्नान घडो किंवा
काळ्यासारख्या (ही अतिशयोक्ति) काळ्या यमुनाजळात
घडो, हे राजहंस ! तुशी ती मूळची शुभ्रता तरीच राहते ।
अधिकहि होत नाही, किंवा कमीहि होत नाही. (खरे थोर
पुरुष असेच असतात. कोणत्याहि परिस्थितीत ते आपलें
मूलस्वरूप सोडीत नाहीत.)

भार्या

यदि नाम दैवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अवकारनिवर मित्रितति तत्किं कृन्वाकुरिष हस ? ॥ २९५ ॥

भार्या

जर कां दैवगतीनें कमलहीन जग घनेल हें साचें ।

तरि कोंबड्यापरी का

उकरी हा हस दीग कचऱ्याचे ? ॥ २९५ ॥

गद्यार्थ— दैवाची गति फिरल्यानें, सर्व जग जरी पदाचित्
कमलविरहित झालें, तरी, हा हस कौण्ड्याप्रमाणें काय
कचऱ्याचे दीग उकरील ? (आपढ्यस्त झाले तरी थोर पुरुष

आपल्या मोठेपणाला न शोमणारे हलकें काम करण्याइतक्या नीच पडवीला उतरत नाहीत. सिंहाभ्योक्तीत व गद्याभ्योक्तीत या तन्हेचे मानीपणाचे दर्शक श्लोक आहेतच.)

●●●

वसंतविलका

मुक्ता मृणालपटली भवता निपीता
न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ॥
रे राजहंस ! वद तस्य सरोवरस्य
कल्पेन केन भवितोसि कृतोपकारः ? ॥ २९६ ॥

वसंतविलका

छाहोस तूं विस जियें; जल व्यायलास
केलास तूं कमलिनींत जियें निवास ॥
रे राजहंस ! वद त्याच सरोवरासी
वेणार तूं परतफेड कधीं नि केसी ? ॥ २९६ ॥

गद्यार्थ— रे राजहंस ! ज्या सरोवरामध्ये तूं यथेच्छ कमलतु मग्न केलेस, पाणी व्यालास आणि जेथल्या कमलिनीमध्ये राहिलास, त्या सरोवराच्या उपकाराची परतफेड कोणत्या इत्यानें (व कधीं) करणार आहेस ? (स्वतःवर झालेल्या उपकाराची परतफेड करणें, अनुषंगी होणें हें हिंदुधर्माचें एक विशिष्ट तत्त्व आहे. कित्येक लोक असे आहेत कीं, ज्या जन्मात ते हें कर्तव्य पार पाडीत नाहीत. अशाना, अशा अन्योक्तींनीं, टोचीत रहाणें हें कवि आपलें कर्तव्य समजतात.)

●●●

पृथ्वी

पूरा सरसि मानसे विकचसारसास्त्रिखलत्—
परागसुरभीवृत्ते पथसि यस्य यातं वयः ॥
स पल्लजजेश्शुना मिलदनेकमेकाबुले
मरालकुलनायकः कस्य रे कथं वर्तताम् ? ॥ २९७ ॥

शार्दूलविक्रीडिव

पसें जेय कुल्लुन रेणु गळतां झालें सुगंधी पय
पृथ्वी यापरि मानसांत अवघें नेलें ज्याचें वय ॥
आतां या डबक्यांत, मेहुळ जियें कित्येक ते हुंयती
होरे सांग किती कडीण जगणें त्या राजहंसापरि

॥ २९७ ॥

गद्यार्थ— कमलें उमळून, त्यांतील रेणु गळल्यामुळे, ज्याचें पाणी सुगंधित झालें आहे, अशा मानस सरोवरात, पृथ्वी ज्याचें आयुष्य गेलें, अशा त्या हंसप्रेष्ठानें, आतां, अनेक वेड्यांनीं ज्याचें पाणी दबळून सोडलें आहे, अशा एखाद्या डबक्यांत कसे जगावें ! सांगा; (फुले घेचली तेथें गोवण्या वेचावयाची दैवगतीनें पाळी आलेल्या थोराच्या सहानुभूतीनें कवि तळमळत आहे !)

●●●

अनुष्टुभ्

एकेन राजहंसेन या शोभा सरो भवेत् ।
न सा वकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥ २९८ ॥

गद्यार्थ

जी ये तळ्यास शोभा एक तिथें राजहंस असण्यानें ।
तीरीं सभोंवतीं वक सहस्र असुनी न ती कधीं येणें ॥ २९८ ॥

गद्यार्थ— एक राजहंस असण्यामुळे सरोवराला जी शोभा येते, ती, तीरावर सभोंवतीं सहस्र वगळे असूनहि येत नाही !

●●●

अनुष्टुभ्

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् ।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥ २९९ ॥

अनुष्टुभ्

नीरजालंघित जरी नीर सर्वत्र स्तापडे ।
अन्यत्र मानसावीण हंस-मानस ना जडे ॥ २९९ ॥

गद्यार्थ— कमलांनीं सुशोभित असें पाणी (एफ्रगा मानस सरोवरातच आहे असे नाही) सगळीकडे आढळून येतें, परंतु हंस-मानस मानसाविना इतरत्र रमत नाही. (मानसाची इतर वैशिष्ट्ये इतरत्र कोठे आहेत !)

●●●

रघोदाता

कश्चिदेव समयं समागतं त्वां न विस्मरति शब्दमनुजम् ॥
मानसे विहर हंस ! मानसे मा विमुच पुनरस्य सोढुम्

॥ ३०० ॥

रघोदत्ता

येसि हंस ! जरि तू कधीतरी
पद्म नित्य तुजला स्मरे परी ॥
मानसीं विहर हंस ! मानसीं-
याचिया न परि सोड मैत्रिणी ॥ ३०० ॥

गद्यार्थ—हे हंसा ! तू कधी काळी येतोस, (व या पद्माचा उपभोग घेतोस, पण,) तरी हे पद्म सतत तुझे स्मरण करीत असतं; कधीच तुला विसरत नाही. तेव्हा तूहि (त्याच्या भावनेला योग्य प्रतिसाद देण्याचें कर्तव्य हे कर फी) मानशांत विहार कर परंतु तो तसा करीन अथवा, मानसानून (मानानून) याच्या विपर्याया प्रेमाला दूर करू नकोस. (दुष्यताला शत्रुत्वेच्या एखाद्या सखीनें बगबाचें इतकीं ततोतत त्या परिस्थितीला जुळणारी, ही अन्योक्ति आहे. मानवासारख्या उच्चपदस्थानें म्हणजे राजाने सहज राजात गेल्यावेळीं एका वनकन्येचा उपभोग घेतला तेव्हामासून ती त्याचें सतत स्मरण करीत बसली. इकडे हा परत मानससरोवरात गेल्यावर त्या वनकन्येला त्यानें विसरून जाऊ नये इतकीच विचारीची अपेक्षा.)

●●●

वसंततिलका

स्थित्वा क्षणं निततपक्षतिनामन्तरिक्षे
मातङ्गसङ्ग-कलुषा नलिनीं विलोक्य ।
उत्पन्नमन्युपरिवर्धरानिःस्वनेन
हंसेन साक्षु परिहृत्य गत नलिन्याः ॥ ३०१ ॥

वसंततिलका

फैलावुनी क्षण, नभीं स्थित, पक्ष, हंस
पाहे गजें कलुषिता जधिं पक्षिनीस ॥
संतापुनी करित धर्धर निःस्वनासैं
सोडी वळून मग साक्षुच हंस तीतें ॥ ३०१ ॥

गद्यार्थ— हंसानें पर फैलावून, क्षणभर आकाशांतच थांबून खाली पाहिलें, तो बाळ्या हत्तीनें घुस्करून टाकलेली नलिनी, त्यास दिसली. तें दृश्य पाहून त्याला कोष येऊन तो गुरगुरला पण (आपल्या दोस्त्याची जाणीव होऊन) विचारा डोळ्यात पाणी आणून, वळून, त्या नलिनीला ओढून परत फिरला ! (पाळणीच्या वेळीं जीव बचावून पळून आलेल्या सहस्रो निवासिवावर, स्थिरस्थायीर शास्त्रावर घरी परत जाऊन

पाहता, धलात्कारित यहल्यमी पाहण्याची पाळी आली. सद्द येण्याची शक्तिहि नाही,—तिच्या पाणीदारपणाहि नाही; अशा जाणिवेनें केवळ रडत रडत, त्या लक्ष्मीला ओढून त्याला परत वळावें लागलें असतानाच्या, त्या परिस्थितीचें, ततोतत चित्र, या अन्योक्तिरूपानें, कधीनें, या प्रसंगाची काही कल्पनाहि नसता रोंकडें वर्षापूर्वीं पाहून ठेवावें हे केवढें आश्चर्य ! ●●●

शृङ्गाक्षिनाजमनोहरहारिगीतां
राजीवरेणुक्कणकीर्णपिशङ्गतोयाम् ॥
रम्यां हिमाचलनदीं प्रविहाय हंस !
हे हे हताश बद्द का दिशमुत्सुकोऽसि ? ॥ ३०२ ॥

वसंततिलका

शृंगी मनोहर जियें मधु गाति गीत
पद्मस्थ रेणु गळुनी जल पिंग जीत ॥
रम्या हिमाचलनदीस त्यजून हंस
हा हा हताश बद्द जासि कुण्या दिशेस ? ॥ ३०२ ॥

गद्यार्थ—शृंग्गाक्षिना जेवें मनोहर गुजारावाचें गायन करीत आहेत, कमलातला रेणु गळून निघ्यातलें पाणी पिंगट रंगाचें झालें आहे, अशी हिमाख्यातून बाहणारी ही सुंदर नदी ओढून हे हसा ! अशा हलाच होऊन दुसऱ्या कोणत्या दिशेकडे जाण्यास उत्सुक झाला आहेस ? (काय बरे या हसाची व्यथा असेल ! त्याची प्रिया मानससरोवरात राहून गेली म्हणून असे असेल काय ? का मागील ३०१ व्या श्लोकांतल्या प्रमाणें याची नेहमीची पक्षिनी दुसऱ्या कोणी काबीज फेळी असेल काय ? व त्यामुलें कै. शि. म. पराबरे याच्या एका गोष्टीतल्या, फारा वर्षांनीं घरीं परत फिरलेल्या, माणसाप्रमाणें,—“माझी शेती आता दुसऱ्याचीं झाली आहे. माझे घर आता दुसऱ्याचें झालें आहे. माझ्या शेतात आता दुसऱ्याचीं गुरें चरत आहेत, माझ्या घरात आता दुसऱ्याचीं पोरें फिरत आहेत ” इत्यादि या इत्यानें उद्विग्न होऊन तर तो हस दुसरीकडे निघाला नसेल !)

●●●

शिखरिणी

तरी तोरोढूते कचिदपि दलाच्छादिततनु-
पतद्धारतासार गम्य त्रिपमा प्रादुपमिमाम् ॥
निवृत्तायां तस्यां सरसि सरसोत्पुल्लिलने
स एव त्वं हंसः पुनरपि विलासास्त इह ते ३०३

खिलरिणी

दलें झांकोनी तू निजतनुच, तीरीं तरुवरी
महाधुष्टीचे हे कठिण दिन कंठी कुठतरी ॥
सरोनी ते, पयें सरासि जाधि येतील फुलुनी
पुन्हां तो तू हंस प्रचुर तव लीला कर क्षणीं ॥३०३॥

गद्यार्थ— हे हसा, तीरावर उगवलेल्या कुठल्या तरी झाडा-
वर, पानांनीं आपले अग झाकून घेऊन, भयंकर धो धो वृष्टीचे
पावसाळ्याचे, हे कठीण दिवस, कसे तरी काढ; हे दिवस
एकदा संपून गेले, व पुन्हा सरोवर उमललेल्या सरस कमलांनीं
भरून गेलें, कीं, पुनरि तोच तू हंस पुन्हा तेव आपले विलास
खुशाल कर. (सर्वोत्तराच केव्हाना येव्हा तरी आपसि येतात व
पाडवाच्या प्रमाणें अज्ञातवासात सुद्धा दिवस काढावे लागतात.
म्हणून सर्वांनीं त्या प्रसंगाना तोंड देण्याची तयारी ठेवावी; पण,
मविष्याच्या विपयी आशावाद सोडू नये.)

शार्दूलविक्रीडित

य सन्तापमपाकरोति जगतो यक्षोपकारक्षनः
सर्पेषाममृतात्मकेन वपुषा प्रीणाति नेत्राणि यः ॥
तस्याप्युन्नतिमन्मुदस्य सहसे यत्न त्वमेतावता
वर्णेनैव परं मरालधवलः कृष्णश्चरित्रैरसि ॥ ३०४ ॥

शार्दूलविक्रीडित

पृथ्वीला उपकारकारक, सदा, संताप जो घालवी
सर्पांच्या, अमृतासम स्वतनुने नेत्रांस जो तोपवी ॥
साहे उन्नति ना मुळीं तुज, अशा त्याही घनाची जर
वणें केवळ शुभ्र, हंस ! अससी; काळा कृतीनें तर ३०४

गद्यार्थ— (पावसाळ्याचे दिवस व त्यामुळे मेघ वर आका-
शात येणें या गोष्टी ह्याला अभिप्राय असतात, कारण पावसा-
वाढांनीं, तळ्यातल्या कमळाचा सत्पानाचा होऊन, हवाचें

विलासस्थळच नाहींचें होतें ही पार्श्वभूमि.) जो मेघ वगताचा
ताप नष्ट करून मोठे उपकार करतो व अमृतमय आपल्या
देहाच्या दर्शनानें सर्वांच्या नेत्रांचें पारणें फेडतो, अशा मेघाची
सुद्धा उन्नति (वर आकाशात येणें) जर तला सहन होत नसेल,
तर हे हंसा ! तू केवळ वर्णानें तेवढा शुभ्र, व प्रत्यक्ष कृतीनें
मान काळा आहेस, असेच म्हणणें प्राप्त आहे. (जगाचें हित
होत असता त्याच घटनेत क्वचित् कुण्या व्यक्तीचें अहित
होण्याचा समज असतो; अशा वेळीं "पुष्कळाचें पुष्कळ हित"
या तत्वाला धरून त्या व्यक्तीनें त्या घटनेचा न्यायसंगत
दृष्ट्या द्वेष न करता, उलट स्वागतच करावें, हें सांगण्याचा
हेतु.)

***

हिमाचलान्वोक्ति

काव्यं

तरुकुलमुपमापहरा जनयन्ती जगति जीवजातिसिम् ॥
येन गुणेन भवानीतात ! हिमानीगिमां वरसि ? ॥ ३०५ ॥

काव्यं

नाशी जो तरुशोभा, अतिपीडा वेर सर्व जीवांसी ॥
तो हिमपुज हिमादे ! कुण्या गुणास्तय शिरीं सदा
धरिती ! ॥ ३०५ ॥

गद्यार्थ— हे हिमालया ! जो सर्व तरुसुशोभाचें सौंदर्य
हरण करतो, आणि, अखिल जीवसृष्टीला अत्यंत पीडादायक
असतो, असा तो हिमसंचय, त्याच्यातल्या कोणत्या गुणाला
भाळून, तू आपल्या शिरावर सतत भारण नेहा आहेस !
(चमत्कारिक तर रचनेच, पण पुष्कळ मोठे लोक, एखाद्या
दुर्जन्याची घनिष्ठ समज ठेवताना आदळतात. त्याचे गूढ कारण
काय तेंच नवि निगरीत आहे.)

***

प्रकरण ४८ वें

शोक, विलाप, आर्तोद्धार

- (१) अजविलाप (२) परित्यक्त सीतेचे उद्धार (३) परित्यक्त अयोध्या नगरीचे उद्धार
(४) जगन्नाथाचा भामिनीस्तन विलाप (५) रतिविलाप.

श्लोक १ ते १७ पर्यंत रघुवशातल्या आठव्या सर्गातील अज्ञाचा विलाप व त्याचें सात्वन याचें भाषांतर आहे. अज हा रघुराजाचा मुलगा. स्वयवरपद्धतीने त्याचें इदुमतीशी लग्न झालें व अत्यंत प्रेममय सत्कार होऊन त्यांना एक पुत्र झाला, तोच दशरथ तोळहान असताना, अचानक एक दिवस, हे पति पत्नी विहारमग्न असता, आकाशातून चाललेल्या नारदांच्या बीणेवरील पुष्पमाला तिच्या अंगावर पडताक्षणी, तिचे प्राण निळा सोडून गेले. इदुमति ही मूळची स्वर्गीय अप्सरा वृणविदूची तपश्चर्या मग्न करण्याचा तिने प्रयत्न केला म्हणून, त्यान, तू मानवी स्त्री होशील असा तिचा वाप दिला, पण मग तिने क्षमायाचना केल्यावर उद्या प दिला की, स्वर्गीय पुण्ये तुझ्या अंगावर पडताच तू मानवदेहानून मुक्त होऊन पुन्हा स्वर्गांत जाशील अजाला हे माहीत नव्हतें. तं आपल्या निकालदशी बुद्धीनें जणून, वनिष्ठमुनींनीं आपल्या शिष्याकरवीं अजाला तें सव सांगून त्याचें सात्वन केलें. अजानें पत्नीवरोवरच प्राणत्याग करण्याचा विचार सोडून, मुलाच ययायोग्य सवर्धन करून, प्रायोपवेशन करून, मग तोहि स्वर्गांत गेला व पुन्हा इदुमतीशीं त्याचें मीलन झालें.)

वैतालीय

विललाप स बाष्पगद्गद सहजामप्यपहाय धीरताम् ॥
अभितप्तमयोऽपि मर्दव भजते जैत्र कया शरीरिषु ? ॥ १ ॥

वसवतिलका

सोडोनिया सहज धैर्यहि, अतरात
होऊनि गद्गद रडे मज तो नितान्त ॥
संतत लोहहि भजे मुदुताच साची
घाता कशा करणें मग मानवाची ? ॥

गद्यार्थ— अर्गीचें कमजत धैर्यहि सोडून, अडकनीं गद्गद अशा अंत करणानें, अजानें विलाप केला तापलें म्हणजे (लोखणासारकें) लोखंड छुट्टा मळ होतें, मग, मानवाची कया काय ?

०००

वैतालीय

कुसुमान्पि गात्रसङ्गमात्प्रभन्त्यापुरोहितं यदि ॥
न भविष्यति हन्त साधन किमिवान्यग्रहरिष्यतो निषे ? ॥ २ ॥

वसवतिलका

पुण्यें मूढूहि, ठरलीं तनुसंगसीत
प्राणापहार करण्या जर हो समर्थ ॥
होई न काय दुसरें मग त्या विधीला
संहारसाधन नरा प्रहराचयाला ? ॥ २ ॥

गद्यार्थ— देहाचा स्वरो शांत्याकारणानें, पुणेंहि जर माण हरण करण्यास समर्थ ठरलीं तर, (माणसावर) आघात करण्याच्या कामीं, निषीला, आपली दुसरे काय काय, साधन म्हणून वापरण्यास उपयोगी होणार नाही ? (हें कोण सांगू शकेल ? संहारक साधन कोणतें न्हायें याला अतः राहिला नाही.)

०००

वैतालीय

अथ वा मृदु वस्तु हिंसितु
मृदुनैवारभते प्रजान्तरकः ।
हिम्मेकविपत्तिरत्र मे
नल्लिनी पूर्वनिदर्शन मत्ता ॥ ३ ॥

वसंततिलका

किंवा, विनष्ट करण्या, यम हा, मृदूस
योजून अन्य मृदुवस्तु, करी प्रयास ॥
आधी उदाहरण जाणित मीहि यास
पावे हिमें मृदुहि, कीं नलिनी विनाश ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—अथवा (या उदाहरणावरून असेच म्हणों माग
पडते की,) एखाद्या मृदु वस्तूचा विनाश करण्यास, यम, हा
दुसरो मृदु वस्तु, हेंच शस्त्र वापरून, प्रयत्न करतो; या प्रकाराला
एक उदाहरण सुद्धा मला आधींच ठाऊक आहे; तें हें, की
हिमासारख्या अत्यंत मृदु वस्तू (तितक्याच मृदु) कमलवेलीचा
नाश केला जातो

●●●

वैतालीय

ज्ञातं यदि जीवितापहा
हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ? ॥
विषमप्यमृत कश्चिद्भवे—
दमृतं वा निपमीश्वरेच्छया ॥ ४ ॥

वसंततिलका

हा हार जीव हरण्या जर का समर्थ
घर्षी धरूनहि मला न घधी किमर्थ ? ॥
होई कधी विपहि तें अमृतसमान
ईशेच्छया अमृत हेंहि विपासमान ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—हा पुष्पहार जर (खरोखरच, व निरपवादपणे)
भाग्यातक म्हणावा, तर मी तोच माझ्या छातीवर ठेवला तरी
मला को ठार मारीत नाही ? (यावरून इतकच ठरते की—)
अस्त्रधारित्रीच तशी इच्छा असली तर केव्हा केव्हा विषाचे
सुद्धा अमृत होऊन जाते व अमृतपेहि विष होऊन जाते

●●●

वैतालीय

अथ वा मम भाग्यविल्लासशक्तिः कल्पित एष वेधसा ॥
यदनेन तर्हने पातितः क्षपिता तद्विपाथिता लना ॥ ५ ॥

वसंततिलका

हारास याच, अथवा, मम दग्धदैवें
हा ! वधरूप विधिने दिवले असार्थें ॥
यांने समाश्रयतरु मज पाडिलें न
शाखाभिता परि लता घडेली म्हणून ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—विवा (अर्से म्हणावे लागते कीं—) माझे
दैव पुढे, त्यामुळे ब्रह्मदेवाने या हाराला वधार्थें रूप दिलें
असावे, कारण यांने (हुबहुब वधार्थें करावे तसे) आश्रयतरु
जो मी त्याला न पाडला, त्या वृक्षाच्या शाखावर आश्रय
घेतलेल्या वेलीलाच तेवढें मारलें ।

●●●

वैतालीय

कृतवत्यसि नावधीरामपराधेजपि यदा चिरं मयि ।
कपयेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिम न मन्यसे ? ॥ ६ ॥

वसंततिलका

केले सदैव अपराधचि मी तरीही
सावध तूं मज कधीं दललील नाही ! ॥
आतां अचानक, निरागसशाहि माते
जे सांग, ना मणिंसि भाषणपात्र कां तें ? ॥

गद्यार्थ—मी तुझे नेहमीच अपराध करीत आलों, तेव्हाहि
जर तू माझी अवज्ञा करून, कधीं दलून, अबोला धरला नाहीस,
तर आता एकाएकी, निरपराध अद्या या मला, समापणपात्र
समजत नाहीशी कशी बसली ? (काय कारण असावें ?)

●●●

वैतालीय

धनमसि शट शुचिस्मिते ! निदितं कतयत्सलस्तथ ॥
परलोकमसनिवृत्तये यदनापृच्छणं गताऽसिमाहितः ॥ ७ ॥

वसंततिलका

स्वर्गांत जासि पुनरागमनाविहीन
शब्दें न वक्तुं पुस्ततां मज, यावरून ॥
शुद्धस्मिते ! मज गमे जणुं काय तूं
खोटाच मत्प्रणय, मी शट खास चाटे ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—हे शुद्धस्मिते ! मला एका शब्दानें सुद्धा न
विचारता, न पुस्ततां, इतुन स्वर्गांत गेलोच — आणि गेलीस
तीहि कायमची, (परत न येण्यासाठी,) यावरून मला वाटतें
कीं, मी खरोखर दागी आहे व माझे प्रेमहि खोटे आहे असेंच
तुला वाटत असलें पाहिजे.

●●●

वैतालीय

दयितां यदि तादन्वगादिनिवृत्तं निमिदं तथा विना ? ॥
सहतां हतजीपित मम प्रजलानामप्यनेन वेदनाम् ! ॥ ८ ॥

वसंततिलका

होता तिला अनुसरूनचि नीट गोला
पेसा कसा परतुनी तिजवीण आला ? ॥
चांडाळ जीव मम ! मी चढतों तयातें—
“ घे सोस आत्मकृत घोरचि वेदनातें ” ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—हे माझे प्राण, त्या माझ्या प्राणप्रिय दयितेच्या पाठोपाठच (क्षणभर नीट) गेले होते; पण का, कसे, कोण जाणे, तिला न घेताच परत आले ? असल्या या चांडाळ माझ्या जीवाला आपल्याच कृत्यानी ओढवून घेतलेल्या घोर यातना, कैस म्हणावें सोशीत

●●●

वैतालीय

सुरतश्रमसमृद्धो मुखे
प्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ॥
अथ चास्तमिता त्वमात्मना
धिगिमा देहघृतामसारात्मा ॥ ९ ॥

वसंततिलका

जे स्वेदविंदु धडुनी सुरतांत, आले
अद्यापि ते तव मुखीं दिसतात याले ' ॥
गोलीस तूंच परि घेउनिया स्वतातें
धिकार चाचल अशा नरजीवमातें ! ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—सुरतक्रीडेच्या थकव्यामुळे जमलेले थोडेसे स्वेद विंदु मुझा अद्यापि तुझ्या मुखावर दिसत आहेत आणि हकडे बघतों तो तू स्वताला घेऊन उलट झालीस ! धिकार अगो या नरदेहाच्या चाचल्याला !

●●●

वैतालीय

मनसाऽपि न निप्रिय मया
वृत्तपूर्वं तप किं जहासि माम् ? ॥
ननु शब्दपतिः क्षितेह
त्वयि मे भावनिबन्धना रति ॥ १० ॥

वसंततिलका

केले कधीं न तव अप्रिय मीं मनेंही
जाशी कशी त्यजुनि तूं मज मे ठरीही ? ॥
मी शब्दमान पति या क्षितिचा, परंतु
मत्प्रेमभावबद्धबंधन एकली तू ॥ १० ॥

गद्यार्थ—मीं, यापूर्वी, कधींहि तुझ अप्रिय, मनानेहि केले नाहीं, तरी तू मला कशी सोडून चाललीस ? (मी पृथ्वीचा पति आहे म्हणून तिला सवत समजून, आपल्या प्रेमात वाटे-करीण आली, असे मानून, तू रागावली असशील, असें वाटवें, म्हणून तुला सांगतों तें नीट समजून घे कीं—) मी पृथ्वीचा पति आहे असे म्हणणें हें केवळ शब्दमात्र आहे (तो एक मायेचा अलंकार आहे) पण भावनेनें दृढबद्ध असे माझे प्रेम काय तें एकट्या तुझ्यावर आहे.

●●●

वैतालीय

कुसुमोत्सृचितान्वलीभृतश्चलपद्मरुचस्तवालकान् ॥
करभोर करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशक्तिः मे मनः ॥ ११ ॥

वसंततिलका

हे भृंगनील, कुरळे, लुम गुंफिलेले
वायू जधीं हलचितो तव कैश बाले ! ॥
तो आणितो पुनरपि मम या मनास—
“ येणार तूं परतुनी ” असलीच आस ॥ ११ ॥

गद्यार्थ—या तुझ्या, फुलांनीं गुंफलेल्या, कुरळ्या, भ्रमरा सारख्या रगाच्या, कैशना हलवणारा हा वारा, तू पुन्हा परत येणार, अशी आशा मनास लावीत आहे.

●●●

वैतालीय

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विपादमाशु मे ॥
अवलितेन गुहागत तमस्तुदिनाद्रेवि नक्तमोषधिः ॥ १२ ॥

वसंततिलका

तेन्हां प्रिये ! उडुनि जाग्रत होइ तूणें
मेई हरून मम चित्तविपाद पूर्ण ॥
जैशा हिमालयगिरीवरच्या गुहांत
नक्तोपधीं झळकुनीं तम नाशितात ॥ १२ ॥

गद्यार्थ—तेन्हां प्रिये ! लौकर जागी हो आणि तू आपल्या जागृतीनें (उषटलेल्या नेत्राच्या तेजानें) माझ्या मनाची विपणता नाहीशी करावीस हेंच शुभ— ज्याप्रमाणें हिमालय पर्वतावरील गुहातला अंधार, नक्षीपथि, आपल्या तेजानें नष्ट करतात. (तदत्त)

●●●

वैतालीय

इदमुच्छ्वसितालक मुखं तव विद्यान्तकथं दुनोति माम् ॥
निशि सुप्तमौक्तपङ्कजं प्रिताम्यन्तरपद्मदस्वनम् ॥ १३ ॥

वसततिलका

ज्या आननीं रळति चंचळ दीर्घ केस
बोले न ते तशि मला दुखवी मनास ॥

ज्यातील भुंग धनले निशी शब्दहीन
पेड्या अपूर्व मिटल्या कमलासमान ॥१३॥

गद्यार्थ—एखादे अपूर्व (सुंदर) कमल असावे, रात्री ते
मिटेलेले असावे व त्याच्या आतल्या (अडकलेल्या) भुंगाचे
गुजाराचे बाबलेले असावेत— “प्रमाणे ज्या तुझ्या या गुजारा
तुझे केस हलत खळत आहेत, अस, ते, बोलेनास झाल्यामुळे,
माझ्या मनाला चरका लावीत आहे. ●●●

वैतालीय

शशि न पुनरेति शरीरं दयिता इन्द्रचर पतत्रिणम् ॥
इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मदहे ॥१४॥

वसततिलका

मेढे पुनश्च रजनी अपुल्या शशीस
पक्षीण त्या सहचरा अपुल्या नरास ॥
बोधास होइ विरहायथि सहा सेणे
जाळी कसें न तथ कायमचेंच जाणें ॥१५॥
किंवा (हें चिरकाल,)

गद्यार्थ—रजनी, आपला नाथ जो चंद्र त्याला पुन (एक
दिघसाच्या विरहानंतरच) जाऊन भेटते, चक्रवाकी, (रात्रीमुळे
विमुक्त झालेल्या) आपल्या सहचर चक्रवाकाशी (एक
रात्रीच्या विरहानंतर) पुन समीप होते (त्याचा विरहकाल
अस व पुन पुन मल्ल होण्याची निश्चिती या दोन कारणा
मुळे) त्या दोघाना (चंद्र व चक्रवाक यांना) तो विरहाचा
कारणविष सहन करणे शक्य होत पण, येथे तू गेलीस ती
पुन्हा येणारी नसल्याने, हा तुझा चिरकालीन विरह, मला दाहक
कसा बाटणार नाही ? ●●●

वैतालीय

नरपङ्कजसस्त्रेऽपि ते गृध्र दूयेत यदङ्गमर्षितम् ॥
तदिदं प्रियहिप्यसे कथं वद वामोह चित्तापिरोहणम् ॥१५॥

वसततिलका

घातून पळव नये, रचिताहि शय्या
अगास ज्या मृदु तुझ्या सुपली सदा या ॥
वामोह, त्या सदन होइल केवि साची
शय्या चित्तेपरिल नुक्कचि लाकडाची ? ॥१५॥

गद्यार्थ—कोवळी कावळी पालवी अथून केलेल्या शय्ये
वर सुद्धा तू अग टाकलेस तर तुझी कोमल काया दुपत असे,
तिला आता हे वामोह ! चित्तेवर चटणें कस सहन होईल ? ●●●

वैतालीय

इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वा प्रथमा रह सखी ॥
गतविधमसादनीरवा न शुचा नानुमृभते न लक्ष्यते ॥१६॥

वसततिलका

जी तू पुन्हा न उठण्या निजसी सदाची
एकातिची प्रथम ही तव मित काची ॥
संपुन साथ गतनाद अशी जहाली
शोक तुझ्याच जणु मागुति होहि मेली ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—तू पुन न उठण्याजोगी चिरकालाची निजलीस
आणि एकागतली तुझी जी मेदला—सखी (तुझ्या विलासी
हालपारीच्या तालावर गाचगरी) आता मूक झाल्याने, जणु
काय, तुझ्या शोकाने तुझ्या मागेमागे (सती गेल्यासारखी)
मल्ल पडली आहे (दोन नकार = एक होकार. शब्द “ मेळी
नाही असे नाही) ●●●

वैतालीय

कलमन्यभृतास्तु भाषित कलहसीपु मदालस गतम् ॥
पृथतीपु विलोलमीक्षित पवनाधृतलतास्तु विभ्रमा ॥
त्रिदियो सुकयाऽप्येक्ष्य मं निहिता सयममी गुणास्तव्या ॥
गिरेहे तत्र मे गुरुव्यथ हृदय न त्वयलम्बितु क्षमा ॥१७॥

वसततिलका

देवोनिया मधुर भाषण कोकिलास
हृसीमर्षे गति मदालस ठेविलीस ॥
हृष्टी विलोल दिघलीस मृगगगनास
लालित्य हंदि पवनं हलत्या लतास ॥
स्वर्गास्तुया अरुणि तू मम पाठवीनें
हे ठेविलेस गुण निश्चित दस्तनें ॥
अत्यंत घोर परि या विरहव्यथेत ।
आभ्यासण्यास हृदया मम दे न शक ॥१७॥

गद्यार्थ—तू आपली, मधुर वाणी कोकिलास
साचेरी गति, कलहसीत चाल हृष्टी हरिणीमत्ते, आणि
लालित्य, हें वाय्वान हाण्याचा मेलून, अथा तरेनें हे तुझे
दिविष गुण, स्वर्गास जाण्याची गुण पाई झालेली अथस्तुद्धा,

माझ्या काळजीने (तुझ्या पश्चात् तुझी आठवण करून मन रमविण्यास मला साधन असतें, या विचारानें) तू त्या त्या वस्तू ठेवून गेलीस, (अशीच माझी रतोर रतोर मावना आहे.) (तुझे कार्य तू केलेस परें) पण तुझ्या विरहानें अत्यंत व्यथित झालेल्या या माझ्या हृदयाला आश्वासन देण्यास ते समर्थ नाहीत.

●●●

वैतालीय

मिथुन परिकल्पित त्वया
सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय निवाहसक्तिया
मनयोग्यम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥ १८ ॥

वसंतविरका

आम्र, प्रियंगु लतिका, उभयास या तू
गे कल्पिलेंस मिथुनासमची, परंतु ॥
त्यांचा तुयां न करताच विवाह काते !
किंवा (त्यांच्या, स्वयं न करतां शुभमंगलार्थें)
गेलीस तूच मिथुनी, घट योग्य का तें ? ॥ १८ ॥

गद्यार्थ—हा आम्रवृक्ष व ही प्रियंगु लता, या दोघाना, व स्वता वर वधू अस जोडपे उरविलेस, आणि आता याचें शुभमंगल न उरकता तूच इथून निघून जावेंस हें काहीं युक्त नव्हे.

●●●

वैतालीय

कुसुम कृतदोहदस्त्वया
यदशोभोऽयमुदीरयिष्यति ॥
अलङ्कारण कथं नु त—
तत्र मेव्यामि निगममाख्यताम् ॥ १९ ॥

वसंतविरका

केलेंस दोहद जया निज तूं पदार्नी
येई अशोक जधिं तो कुलुनी कुलानीं ॥
त्याचीं फुलें अलकभूषणयोग्य पेशीं !
अर्पू तयें तुज मृताजलि मीच पेशी ? ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—तू स्वता (स्वताच्या लक्षाप्रहारानें) ज्याचे दोहाळे पुरविलेस (अशोकाला तरण सु-दीनें डाव्या पायांनें लक्षाप्रहार केल्यानें फुलें येण्याचे मोठे काव्यमय दोहाळे लागतल, अशी

संस्कृत कविकल्पना आहे !) तो अशोक वृक्ष आता जेव्हा (तुझ्या पश्चात्) फुलून बहराला येईल, तेव्हा त्याचीं जीं फुलें, तुझ्या केसाना अलङ्कृत करण्याच्याच योग्यतेचीं, त्याच फुलांनीं तुझ्या मृतोत्तर नियेंतली अजलि मी कशी देऊ ? (व्याला तू लक्षाप्रहार केलास त्याचीं फुलें तुझ्या डोक्यावर ! असा विरोधामास यात नसेल ना ?)

●●●

वैतालीय

स्मातेन सशब्दनपुर चरणानुप्रहमन्यदुर्लभम् ॥
अमुना कुसुमाश्रुपरिणा त्वमशोनेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ २० ॥

वसंतविरका

अन्यास दुर्लभ नि नूपुरशब्दसंगें
लक्षाकृपाच तव ती स्मरुनी जणूं गे ॥
पुष्पाश्रु धरित, तुझ्यास्तव हा अशोक
हा ! हाय ! आज करितो जणूं काय शोक ॥ २० ॥

गद्यार्थ—तुझ्या शाण्याला दुर्लभ, पैजणाच्या तालावर तू त्याच्यावर केलेली चरणकृपा (लक्षाप्रहार) जणू काय आठवून (इतकबुद्धीनें की काय !) हे सुदर ! अशोक, फुलाचे अश्व दाळीत तुझ्यासाठीं शोक करीत आहे (अशोक शोक करतो हा विरोधामास.)

●●●

वैतालीय

तत्र नि श्रुतितानुकारिर्मिर्वकुलेरर्धचिता सम मया ॥
असमाय निलासमेखला किमिद किमरकण्डि सुष्यते ॥ २१ ॥

वसंतविरका

त्वच्छास्ततुल्य सुरभी वकुळी कुलानीं
तूं मीहि अर्ध तिजला रचिली असोनी ॥
गे त्या पुरी न करता रतिमेखलेसी
का झोंपलीस वद किन्नरकण्ठि पेदी ? ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—तुझ्या उच्छ्वासाचे अनुकरण करणाऱ्या (तिवक्या सुगंधी असणाऱ्या) वकुळीच्या पुरानीं, तू व मी दोघे मिळून गुफताना अर्धी राहिली, तीं तुझी विलास मेरला, पुरी न करताच, हे किन्नरकण्ठि ! अशी कशी शोभी गेलीस ?

●●●

वैतालीय

समदुःखसुख सखीजन प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मज
अहमेकरसत्तायापि तेव्यनसाय प्रतिपत्तिनिष्ठुर ॥ २२ ॥

वसन्ततिलका

दु खीं सुखीं सम, सख्या तुजला असल
अन् पुत्र हा प्रतिपदा शशिच्या समान ॥
मी एकनिष्ठ पति येथ असल, सांगे
त्वद्बुद्धि हेकट कटोर अशीच कां मे ? ॥२२॥

गद्यार्थ—दुःखाचा प्रसंग असो, सुखाचा असो, दोन्ही परिस्थितींर सम वृत्ति ठेवणाऱ्या (दोन्ही स्थितींत प्रेम कायम ठेवणाऱ्या) अशा सख्या (तुला लाभल्या आहेत,) आणि प्रतिपदेच्या चंद्रामागणें (उत्तरोत्तर कल्याणकारी वाढत जाणारा) असा पुत्र (तुला देवानें दिलेला आहे,) मी हा तुझा पति एक निष्ठ, (केवळ तुझ्यावरच मेग करणारा,) असे सर्व अवताना वृत्ती वृत्ति (परत न येण्याची) हद्दी निघुर का बरें ? ॥२२॥

वैतालीय

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता निरत गेयवृत्तुर्निरुत्तरः ॥
गतमाभरणप्रयोजन परिशून्य शयनीयमय मे ॥२३॥

वसन्ततिलका

गेली गळून धृति, तें रतिसाप्य गेलें
थांबोनि गान, जतु उत्सवहीन झाले ॥
आभूषणास सुळिं हेतु तुरेच काहीं
शाय्याहि शून्य बनली मम आजला ही ॥२३॥

गद्यार्थ—माझ धैर्य गळून गेलें रतिमुख सफलें, गायन थांबलें, त्या त्या कर्तुत योग्य ते उत्सव आता कसचे करणार ? अलंकाराचें आता प्रयोजनच उरल नाही. माझी शय्या आज शून्य झाली आहे. ॥२३॥

वैतालीय

गृहिणी सचिः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाभिधौ ॥
करुणानिमुखेन मृग्युना
हरता त्या वद किं न हे हृतम् ॥२४॥

वसन्ततिलका

एकांतिषी सहचरी, गृहिणी, सुमयी
जी लाडकी ललित सर्व कलात छात्री ॥
तूतें अशा, हरनिया अतिनिष्ठुरां
नेटें न काय मम, सांग सते यमार्ते ? ॥२४॥

गद्यार्थ—माझी गृहस्वामिनी, मनी, एकातातरी सहचरी, ललित कलात माझी आवडती शिष्या, अशा तुला ओढून नेण्यात, मृत्यूने माझे काय नेल नाही, तें साम (सर्वच नेल,) ॥२४॥

वैतालीय

मदिराक्षि मदाननार्पित मधु पीत्वा रसवत्कथ नु मे ॥
अनुपास्यसि वाष्पदूषित परलोभोपनत जलाञ्जलिम् ॥२५॥

वसन्ततिलका

मी मन्मुखें मधुर मध तुला दिलें तें
प्राशन हाय । परलोभगताच काते ॥
अधूमुळें मम, मलीन, हयून देतां
कैला जलाञ्जलि पिशील डुकून आतां ? ॥२५॥

गद्यार्थ—हे मदिराक्षि ! मी माझ्या मुखांन तुझ्या मुखात घातलेलें मधुर मध पिऊन, (त्याची चय ताडत असतां) आता मागून, माझ्या अक्षूनी गढूल व धार घालेला, व हयून परलोभ कात तुझ्याकडे पाठविलेला जलाञ्जलि तू कसा पिशील ? (ती रुचि आणि तें सानिध्य, आणि आता ही अरुचि व हें अंतर ।) ॥२५॥

वैतालीय

विभवेऽपि सति त्वया निना
सुखमेतानंदजस्य गण्यताम् ॥
अहृतस्य विलोभगान्तरै-
र्म सयै विषयास्त्यदाश्रया ॥२६॥

वसन्ततिलका

मातें सुखमय असल तुझ्या निना तें
मत्सौम्य हें यथ सरो ! इतुकेंच होतें ॥
अन्यामिणें नित अबुध अशा अजातें
सारे जमीं विषय मे त्वदधीन होते ॥२६॥

गद्यार्थ—मला सुखळ कमर असलें तरी तुझ्यापाचून माझें या अत्राच, सुख इतकेंच होतें. दुःख्या कोणत्याहि आम्नि पाना कळी न पडलेल्या, आट्ट न झालेल्या अशा, माते, सर्व विषय, हे इतकेंच । केवळ तुझ्या स्वाधीन होते । (प्रत्येक विषयसुख तुझ्यासमर्पितच मी घेतू शकत नव्हें. तुझ्यापाचून त्या सुगोडर्त सुखक नष्ट झाले आहे) ॥२६॥

वैतालीय

विलपन्निति कोशलाधिपः
करुणार्थप्रथितं प्रियां प्रति ॥
अमृतोत्पृथिवीरहानपि
स्तुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥ २७ ॥

वसंततिलका

जेव्हां असेंच करुणार्थें प्रियार्थ
तो कोशलाधिप विलाप यसे करीत ॥
टाकी स्वपार्श्वगत सर्व तरू करून
शाखांरसाधु गळुनी जणु कीं, मलीन ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—कोशलाचा राजा तो अज, आपल्या प्रियेस्तव
अशा तऱ्हेनें अत्यंत करुण अर्थानें गुफलेले विलाप करीत
अवता, त्यानें, त्याच्या आगुझाजूच्या झाडांना सुद्धा रडवून,
त्याचे टपटप गळणारे द्यावारस हे जणु जे अशु, त्यांनीं मलीन
करून सोडले !

●●●

वैतालीय

अथ तस्य कश्चिदङ्कतः
स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ॥
निससर्जं तदन्त्यमण्डना—
मनलायागुरुचन्दनैधत्से ॥ २८ ॥

वसंततिलका

अकावकून पतिच्या, मग सुंदरी ती
कैशीतरी स्वजन हे उचवून नेती ॥
तो अन्त्यमंडनचि हार तिच्या गळ्यात
अन्नी दिला अगुरुचंदन सर्पणांत ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—मग, मोठ्या कष्टनें, आसबाचवांनीं त्या सुंदरीला
त्याच्या माडीवरून उचवून नेले व (ज्या पुष्पहारानें तिला
मरण आले) तोच हार प्रेनुगुमार म्हणून, तशाच तिच्या
गळ्यात ठेवून, अगुरु, चंदन, असें सर्पण असलेल्या अम्रीत
तिचें विसर्जन केले.

●●●

वैतालीय

प्रमदामनुसंस्थित. शुचा
नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ॥
न चत्तार शरीरमग्निसा—
त्सह देव्या, न तु जीविताशया ॥ २९ ॥

वसंततिलका

“शोकं मरे नृप असूनहि पत्निमार्गे”
निंदेस या मिउनि केवळ, पत्निसंग ॥—
देहास अग्निस दिलें न अजें स्वताच्या
लोभें मुळीं न परि तें निजजीविताच्या ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—“राजावारसा राजा असून वायलीच्या शोकानें
तिच्या मागोमाग मेला” अशी आपली निंदा घडू नये, याच
केवळ हेतुनें अज्ञाने आपला देह आपल्या त्या राशीसह अम्रीत
अर्पण केला नाहीं ; जगण्याच्या इच्छेनें नव्हे.

× × × ×

(मूळ लघुवशातील पुढील १० श्लोकांत वसिष्ठ मुनींनीं अंत-
र्शानांनं इदुमतीची पूर्ण कथा जाणली, ती आपल्या शिष्याला
अजाकडे पाठवून त्याचेकडून सांगितली. व त्याचे शेवटीं आश्वा-
सनाथ जे उपदेश थोडक्यात (लघुसंदेशावदा सरस्वती) केला
तो तेवढा पुढें भाषांतरित केला आहे -)

वसिष्ठशिष्य अज्ञास म्हणतो—

●●●

वैतालीय

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमापुस्थिता ॥
वसुधैयमवैश्यता त्वया वसुमत्या हि नपाः कलत्रिणः ३०

वसंततिलका

चिंता पुरे ‘मरण’ या विपयांत चिंतीं
जन्मे तया अटळ होत जर्गी विपत्ति ॥
आतां विचार कर तूं क्षितिचा मनांत
पृथ्वीमुल्लेख नृप होति कलत्रघट ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—तेव्हा आता तिच्या मरणाविषयीची चिंता पुरे
कर, जो जो जन्माला आला त्याला त्याला सकट, मरण हें अपरि-
हार्यच आहे. आता तूं (त्या मानवी पत्नीचा विचार सोडून)
(पार्थिव पत्नी) पृथ्वी हिचा विचार कर, कारण राजे हे पृथ्वीमुल्लेख
उरे नष्टावत असतात. (त्याच्या भूपति, पृथ्वीपति, क्षितिपति
हत्यादि नावातच तो अर्थ आहे.)

●●●

वैतालीय

उद्ये मद्रवाच्यमुज्झता श्रुतमानिष्कृतमात्मनसया ॥
मनसस्तदुपस्थिते ज्यरे पुनःकलीनतया प्रसायताम् ॥ ३१ ॥

वसंततिलका

तूं स्वोदयीं न मदर्निदित जाहलास
संस्कार संयत असा नित दाखिलास ॥
आतां जघीं ज्वर तुझ्या हृदयास भाजे
होवो पुन्हां प्रकट पोरुय पूर्ण तेजें ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—तू उदयोन्मुख असताना (वेमवास चढत असताना) तू गर्विष्ठ आहेस अशी निंदा जगाकडून स्वावर ओढवून घेतली नाहीस (उलट) अतिशय सयमानें स्वताचें शिक्षण, संस्कार, प्रकट केलेस. आता तुझ्या मनाला हा (पत्नीमरणाचा) ताप जाळित असता, पुन्हा तू आपल्या पौरुषानें उजळून उठ. ●●●

वैतालीय

रुदता कुत एव सा पुनर्मेरता नानुमृताऽपि लभ्यते ॥
परलोकाज्जां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ३२ ॥

वसंततिलका

लामे कुठून तुज ती रुडसी तरीरी ?
मैलास मागति, तरी मिळणार नाही ॥
लोकांतरास रिचवो, आपल्या नराति
कर्मानुसार गति भिन्नपथेंच नेते ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—अरे, ती उल्ला रडत तर कुठून मिळणार म्हणा, पण अगदी तिच्या मागोमाग प्राणार्पण केलें तरी ती तुला प्राप्त होणें शक्य नाही. कारण परलोकीं जाणाऱ्या प्राण्यानी गति त्यांच्या त्यांच्या कर्मांनी, निरनिराळ्या मार्गां धरितात. ●●●

वैतालीय

अपशोऽश्मनाः कुटुम्बिनीमनुगृहीष्य निगपदक्षिभिः ॥
स्वजनाश्रु किलातिसतत दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ३३ ॥

वसंततिलका

पत्नीवरी कर अनुग्रह, तूं त्यजून
चित्स्थ शोक, तिज अन्त्ययिणी करून ॥
अश्रु प्रदीर्घ अति ढाळिलि यष्टु जे, ते
होतात दाहक, असें म्हणती, मृतातें ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—मनागला शोक काढून टाकून, पत्नीचा अन्त्ययिणी करण्यानें तिच्यावर अनुग्रह कर. मृगचे आलेष्ट, जर, अति दीर्घकालपर्यंत त्याचेसाठीं अश्रु ढाळलीत, तर, ते अन्ध त्या मृगाला दाहक होऊन असे मृत सांगतात. ●●●

वैतालीय

मरण प्रकृतिः शरीरिणा विकृतिर्जायितमुच्यते युधैः ॥
क्षणमप्यतिष्ठते शसन्त्यदि जन्तुर्ननु लाभानसौ ॥ ३४ ॥

घाटे युधां “ प्रकृति मृत्युच मानवाची
देहास या विकृति जीवन हीच साची ॥
राहे कुणी क्षणहि यामधुनी जगून
तोही तयास बहुलाभ असेंच जाण ” ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—ज्ञाते म्हणतात कीं, “ मृत्यु हाच प्राण्याचा मूलस्थभाव आहे व जीवन हीच खरोखर विकृति आहे. तेव्हां अशा स्थितीत कोणी क्षणभर जरी जगून राहिला तरी त्याला खरोखर भला झाला असे त्यानें मानावें. ” ●●●

वैतालीय

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ॥
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुच्छतम् ॥ ३५ ॥

वसंततिलका

मूढास संतत निजप्रियनाश घाटे
की एक शल्य हृदयीं नव पोचलें तें ॥
नाचेंच तें उपटिलें स्थिरधीस घाटे
उद्घाटलें कुशल दार म्हणे तयातें ॥ ३५ ॥

गद्यार्थ—आपल्या प्रिय व्यक्तीचा मृत्यु, हें आपल्या हृदयात नवेंच शल्य बोनलें अग मूर्ख मानतो. तर उलट स्थिरबुद्धीचा पुरुष, त्या मृत्युसुल्लेख, शोकाकारण असे एक शल्य उपटलें जाऊन, कसयाणाचे दारच उपटलें गेलें असे समजतो. (पुढें श्लोक ३९ पहा) ●●●

वैतालीय

स्वशरीरशरीरिणानापि
श्रुतसयोगिपर्ययौ यदा ॥
गिरहः क्रिमिजानुनाशये—
द्वद वालीर्गिपथैर्गिपथिनम् ॥ ३६ ॥

वसंततिलका

स्वामी स्वदेहगत, वेद, त्रिभुक्त युक्त,—
होणार हें जर असे सरळीं प्रतीत ॥
सुशास याथागतस्तनुनियोग होतां
तोही फसा मग घडे अश्रुताप चिंता ! ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—जर प्रत्यक्ष हे स्वताचें शरीर व त्याचा (शरीर) स्वामी (आत्मा) याचा मुद्रा संयोग होतो, व, वियोग होतो, ही गोष्ट प्रत्येकाला माहीत आहे; तर भग, बाह्य वस्तूच्या विर-
हाने सुशाला कुटून हळहळ वाटेला, यांग.

वेताडीय

न पृथग्जनपञ्चुचो वश
वशिनामुत्तम ! गन्तुमर्हसि ॥
द्रुमसामुपमा किमन्तर
यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चला ० २ ३७ ॥

यसंततिलका

साधारणासमचि होउन शोकचिच
हे श्रेष्ठसंयम ! तुला वडणें न युक्त ॥
झाडें गिरी उभयही सुदृतांच घात
रे झालतील तर अंतर काय त्यांत ? ॥ ३७ ॥

गद्यार्थ—हे सयमी पुरुषातील श्रेष्ठा ! दुष्टाच्या, सामान्य,
इतरे जनाप्रमाणें, शोकाच्या अधीन होणें तुला योग्य नाहीं.
जर वाऱ्यामुळे, झाडें व पर्वत दोन्ही हळू लागले, तर त्याच्यात
अंतर तें काय ?

अनविलोप समाप्त.

ननुष्टम्

प्रोत्पीडे प्रवाहस्य परीराह प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदय प्रलापैरेव धार्यते ॥ ३८ ॥

कार्या

जाता प्रवाह तुमुनि, निचरा करणें उपाय हा त्याला ।
अधुयिमोचन करुनी शोक तसा सहा होई हृदयाला ३८

गद्यार्थ—प्रवाह अडव्याने, तुमचा शाला असला, त्याचा
पात्र फोडून वेऊन, निचरा करणें, हाच त्यावर उपाय, त्याच
प्रमाणें शोकानें प्रसुब्ध झालेल्या हृदयाला, अधुमोचन
करण्यानें, तो सहन करता येतो.

ननुष्टम्

यानत कुरुते जन्तु सवधान्मनस प्रियान् ।
तापतोऽपि मिलिह्यन्ते हृदये शोकशङ्क ॥ ३९ ॥

ननुष्टम्

मनाला प्रिय संबंध करावे जितुके नरें ।
तद्दृढीं खोदिलीं जातीं शोकाचीं तितुकीं घरें ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—मनुष्य, आपल्या हृदयाला प्रिय वाटणारे, जितके
जितके, सबंध खोडीत असतो, तितकीं तितकीं, शोकाचीं घरें
त्याच्या हृदयात खोदिलीं बघात

उपजाति

शीलानि ते चन्दनशीतलानि
श्रुतानि भूमीतलविश्रुतानि ॥
तथाऽपि जीर्णां पितराग्रस्मा-
द्विहाय हा वत्स ! कप गतो ऽसि ॥ ४० ॥

उपजाति

त्वच्छीलं हें चंदनशीत होतें
विख्यात लोकीं श्रुतही तुझें तें ॥
वरी अकस्मात् पितरास जीर्ण
हा ! वत्स ! गेलास कसा त्यजून ? ॥ ४० ॥

गद्यार्थ—(कोणी बुद्ध आर्द्रबाप आपल्या मृत पुत्राबद्दल
शोक करीत आहेत—) तुझें शील हें चंदनासारखें शीतल होतें,
तुम्ही विद्या सर्व जगत प्रसिद्ध होती अशा स्थितीत हे बच्चा !
या तुझ्या बुद्ध मातापित्याच अचानक सोडून कसा रे गेलस ?

वसंततिलका

आदाय श्रमखिल स्तनवर्जमङ्गा
न्मा मुञ्च वायुरिक यामि कुरु प्रसादम् ॥
सौदम्य श्रमकलत्रप्रहृष्टाभिः
मन्मार्गवीक्षणपरा शिशरो मदीया ॥ ४१ ॥

वसंततिलका

थे हें स्तनाधिण उभ्या तनुतील मास
हे व्याध, सोड, कर या इतुन्या रूपेस ॥
खाण्यास घास शिकले न शिशू अजून
पाहात घाट मम, जातिला रे गळून ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—(पासेपारच्याच्या जाब्यात सापडलेली हरिणी
त्याला विनवीत आहे—) हे पासेपारच्या ! (तुला येऊन जाऊन
माझे मासच हवें तर) माझ्या या स्तनाधिवाय इतर सर्व अवयवां
तलें मास घे आणि मला सोड, इतकी कृपा कर, जी माते, मासी
बाळें अनृत गताचा पास व्याथला शिकनीं नाहीत, (मी त्यांना

दूध पाज्याला लैकरच येईन अशी) माही वाट पहात ती विचारीं गळून जातील ! (मातेच्या वास्तव्यप्रेमाचा मर्यादा नाही, व त्यासाठी ती करते त्या त्याचाला अत नाही । पण किती मुलमा पाची जाणीव असेल ? व, कितीजण याबद्दल योग्य वृत्त्या दाखवीन असतील ?)

●●●

वसंततिलका

सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी

गत्वा जवान्निचतुराणि पदानि सीता ॥

गन्तव्यमस्ति क्षिपदित्यसहृद् भुवाणा

रामाश्रुणः कृतनती प्रथमावतारम् ॥ ४२ ॥

सक्ती

असुनी असुनी नगरीजवळचि, शिरीषसुममृदुदेही ।
वीनचार पद चालुनि घेणें, थकोनिया येदेही ॥
पुन्हां पुन्हां जांघि पुसलागली “जाणें कितसें असुनी ?” ॥
रामाश्रुप्रथमावतार ती करती ह्याली नयनी ॥ ४२ ॥

गद्यार्थ—(रामाबरोबर, मोठ्या उत्साहाने, सीता वनात जाण्यास निघाली खरी, पण राजकुन्याच ती, तिच्या चालण्याची संवय कुठली ?) अयोध्यानगरीच्या परिसरातच अजून असता, शिरीष फुलासारखी कोमलगी सीता, येणाने ३-४ पावलें चालून जाऊन (थकून) जेव्हा वारवार विचार लागली कीं “अजून कितीसे दूर जायचें आहे ?” तेव्हा तिनें रामाच्या डोळ्यात (वीनचार पावलातच थकली, आतां पुढें अरण्यात हिचें कसे होणार या चिंतें) पहिले बहिले अशु उत्पन्न केले. ●●●

वेतालीय

विपिनं क्व जटानिवन्धनं तत्र चेदं क्व मनोहरं वपुः ॥
अनयोर्घटना । विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषमर्तनम् ॥ ४३ ॥

वसंततिलका

हें वांघणें तथ जटांस, यनात कोठें ?
वेसा मनोहर तुसा मृदु देह कोठें ? ॥
हा योग जो घडवितो विधि या प्रमाणें
कापी शिरीष मृदु तो जणुं कीं रुपाणें ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—(जग बांधलेल्या वनवासी सीतेला पाहून कोणाचेंसे हस्य कळवळून आलें—) रानात येऊन हें तुझें लग्नपत्र (कपून वापयाच्या रस कडोर वृत्तीनें राहणें) कोठें आणि तुशी ही मनोहर तनु कोठें ? या दोन्हींचा योग ज्यानें घडवत

आणला तो ब्रह्मदेव खरोखर शिरीष पुण्याला खड्गानें कापीत आहे (असेच म्हणावें खगेले.) ●●●

(याच्यापुढील ८-९ श्लोक, हे, रामागेलें, लक्ष्मणानें सीतेचा वनात त्याग घेतल्यावर सीता त्याला, रामाच्या रागण्यासाठीं जो निरोप देते त्याचे आतोद्धार आहेत. खुबश सर्ग १४ श्लोक ६० ते ६७, शेवटचा श्लोक कोठला तें माहीत नाहीं.) ●●●

उपजाति

अश्रूज्जनं सर्गमनुक्रमेण त्रिधापय प्रापितकप्रणामः ॥

“प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायन चेतसेति” ॥ ४४ ॥

वसंततिलका

अश्रूंस सर्वे कथं मत्प्रणति क्रमाने
त्यातें पुढें विनविणें मम तूं वतीनें ॥—
“माते कुळांकुर दिला तुमच्या सुतानें
चिंता सुमगल तया अपुल्या मनानें ” ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ—लक्ष्मणा । माझ्या सर्व सासुसारांना (प्रथम मोठ्यास व नंतर लहानास अशा) क्रमानें, माझे समस्कार घातून, नंतर, माझ्या बतीनें त्यांना विनति कर कीं, “तुमच्या पुतानें माझ्या मध्यें तुमचा ओ कुलातुर लावला आहे, त्याचे तुम्ही आपल्या मनानें मगल चिंतन करा ” ●●●

उपजाति

वाच्यस्त्रया मद्बचनांस राजा
“बही विशुद्धामपि यत्समक्षम् ॥
मां लोकसादशयणादहंसीः
श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ” ॥ ४५ ॥

वसंततिलका

मी सांगतें, म्हणुनि त्या वद कीं “क्षितीश ।
असीत शुद्ध ठरले असुनी समक्ष ॥
लोकापवाद, मन, येकुनि सोडलेंस
तें शोभले वद तुझ्या झुत या कुलास ? ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ—मी सांगें म्हणून त्या रामराजास विचार कीं “सकोसमक्ष मी अर्पित झुद्ध ठरलें अश्या, येऊन लोकापवाद येऊन व माझा त्याग फेटाय तें तुझ्या शिज्याला किंवा कुळ-सीतीला शोभतें काय ? ●●●

उपजाति

कल्याणबुद्धेरथ वा तनाय
न कामचारो मयि शङ्कनीयः ॥
ममैव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्जेषुप्रसङ्गः ॥ ४६ ॥

वसततिलका

* कल्याणबुद्धि असती म्हणुनीच मातें
अन्याय तूं करिसि, संभव हा न वाटे ॥
माझेच खास जनान्तरपातकांचें
आलें असें फलित घोर असह्य साधें ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—अथवा, तू माझा हितचिंतकच असल्याने, तू मजवर असा अन्याय करात आहेस असा मी संशय घेजे योग्य नाही. हे जे दुसरे मनवर कोसळलें आहे, तें माझ्याच मागच्या जन्मीच्या पापांचे घोर असह्य फलित असलें पाहिजे. (तेव्हा मी तुला बसा दोष धावा ?)

•••

उपजाति

उपस्थिता पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वन मया सार्धमस्ति प्रपन्नः ॥
तदास्पदं प्राप्य तयाऽतिरोषा—
स्तोडाऽस्मि न त्वद्भने वसन्ती ॥ ४७ ॥

वसततिलका

लक्ष्मी गृहागत असून तिला त्यजोनी
आलास घेउन मला इथ घोर रात्री ॥
स्थानी तिच्याच बसलें, तुझिया गृहांत
झालें असह्य तिज कोपुनि, हें मनांत ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ (अथवा या दुस्काचे कारण म्हणून दुसरीच एक गोष्ट मनात येते ती अशी की—) लक्ष्मी (राज्यलक्ष्मी) तुझ्या घरी (चालत) आली तिला लाथाडून तू मला घेउन रात्री आलास. आता (पुन्हा रात्रात परतून) मी तिच्या जागेवर (रात्रीपदावर) येऊन (तिच्या नाकावर टिचून) बसलें व तेंही अगदी तुझ्या घरात! म्हणून, मला वाटतें, सहापून, मी तुझ्या घरात राहतें हें तिला सहन झालें नाही. (म्हणून तिने स्वतीमत्सरानें, मला, तुझ्यावरवीं घराबाहेर काढून आवलें अशाचें)

•••

उपजाति

निशाचरोपपुतभर्तृकाणा तपस्विनीना भवत. प्रसादात् ॥
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्य कथं प्रपत्स्ये त्वयि
दीप्यमाने ? ॥ ४८ ॥

वसततिलका

ज्यांच्या परीस वधिलें कुणि राक्षसांनीं
त्या तापसीस तुझियाच रूपेंकरोनी ॥
झालें शरण्य, मग तूं असतां सतेज
जाऊं कशी शरण मी दुसऱ्यास आज ? ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—(पूर्वी वनवासात असता) ज्याचे पति राक्षसांनीं वधिले, अशा तपस्विनींना, तुझ्या बळावर जी मी आश्रयभूत ठरलें, तीच मी, (आज, तू पृथ्वीवर पूर्ण) तेजानें शळकत असता, दुसऱ्या कोणाच्या आश्रयाला कशी जाऊ ?

•••

किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे
कुर्यामुपेक्षा हतजीवितेऽस्मिन् ॥
स्याद्रक्षणाय यदि मे न तेज—
स्त्वदीयभक्तर्गतमन्तराय ॥ ४९ ॥

वसततिलका

जें व्यर्थ होई तव या विरहें नितान्त
आस्था अशा न धरतें हतजीवनांत ॥
त्वद्गत तेज नसतें जर रक्षणीय
गमरेथ, जें मम ठरे मरणान्तराय ॥ ४९ ॥

गद्यार्थ—तू माझ्या गमरेत ठेवलेलें तेजस्वी (कुलाकुर) कीज (प्राणपणानें) रक्षणीय नसतें, व, त्यामुळे, तें मला (आमहात्येच्या मार्गात) अवयळा झालें नसतें, तर तुझ्या कायमच्या या विरहामुळे व्यर्थ ठरलेल्या या माझ्या दुर्भाग्य जीवनात (आस्था न घेता) उपेक्षा करूनच मी मेळ असतें.

•••

उपजाति

साऽह तपः सूर्येनिविष्टदृष्टिर्लूयं प्रसूतेक्षरितुं यतिष्ये ॥
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च
विप्रयोग ॥ ५० ॥

वसंततिलका

ती मी प्रसूति घडुनी, पुढतीं करीन
सुखांवरी धरुनि दृष्टि तपार्थे यत्न ॥
जेणे पुनश्च मजला जननांतरींही
तूं लाभशील पति आणि वियोग नाही ॥ ५० ॥

गद्यार्थ—ती मी, मी एकदा प्रसूति उरकली, कीं, सुखांवर
दृष्टि खिळवून तप करण्याचा प्रयत्न करीन; अशावादीं, कीं, तूच
मला पुढच्या जन्मीसुद्धा पति लाभवास आणि वियोग कधीं
पडू नये.

उपजाति

वृषस्य वर्णाश्रमपालन यत्न एव धर्मो मनुना प्रणीतः ॥
निर्वासिताऽप्येवमतस्तत्त्वयाऽहं तपस्विसामान्य-
भवेक्षणीया ॥ ५१ ॥

वसंततिलका

वर्णाधमा नृपतिर्न प्रतिपाळणे हं
कर्तव्य नैमुनि दिलें मनुनेंच आहे ॥
निर्वासिता जरि असेन तुपां परतु
मातें तपस्विसम मासुनि घट्टेजें तू ॥ ५१ ॥

गद्यार्थ—राज्यानीं वर्ण, आश्रम, यांचा प्रतिपाळ करायचा हें
मनुनेंच धर्मकर्तव्य त्यांना नैमुन दिलें आहे. तेव्हा आता मी
तू निर्वासित केलेली (भूतपूर्व राखी) जरी अवलें तरी केवळ
मी सामान्य तापसी आहे, असे समजूनच, तू माझ्याशीं बांध
(मला म्हणून काही विशेष पाणजूक देऊ नये.) ”

स्वागता

वत्स ! गच्छ मम वाचिस्तेन तद्रामचन्द्रचरणे कथयेथाः ॥
“आययोरिध भवेदुत्तरागो नामयोरिव विधिः प्रतिकूल ॥ ५२

स्वागता

वत्स ! जाउनि असें हाणि सांग
रामचंद्रचरणीं मम योल ॥
“आपुल्यासम असो अनुराग
यापरी विधि नसो प्रतिकूल ॥ ५२ ॥

गद्यार्थ—वत्सा ह्मणजे ! जा आणि श्रीरामचंद्राच्या पायाचीं
हे माझे शब्द सांग कीं, “ (जगांतल्या सर्व भेमी दपनींना) तुझ्या

माझ्यासारखें (अपूर्व) प्रेम लाभे, पण तुझ्यामाझ्यासारखें दैव
मात्र प्रतिकूल नसो. ”

शिक्षरिणी

अयेद रक्षोभि कनकहरिणच्छत्रविधिना
तथा वृत्त पापैर्व्ययति यथा क्षालितमपि ॥
जनस्थाने शून्ये करुणकरुणैरार्यचरितै—
रपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ ५३ ॥

सम्यग्

केलीं जीं राक्षसांनीं ‘ कनकहरिण ’ या ध्वनेनें करून—
पापें, तीं नष्ट केलीं, तरी जनहृदया जाळितो हो भजून ॥
एकांतीं त्या अरण्यां अतिरुण अशा राघवाच्या छतींनीं
अधू ढाळी शिलाही—कठिनहृदयही चम्र जाई
कुटोनी ॥ ५३ ॥

गद्यार्थ—सोन्याचा हरिण इत्यादि नांना फसवणुकीचे
प्रकार योगून, पापी राक्षसांनीं जीं घोरकृत्ये केलीं, तीं मंतर धुळून
टाकलीं गेलीं, तरी, अबून, तीं (जनहृदयाला) दाहक होत राहिलीं
आहेत. ह्या धृत्य जनस्थानामध्ये, सीतेच्या घोषान असना,
अत्यंत करुण असे जे विलाप भीरुमानें केले, त्यानीं, (अद्यापि
सुद्धा) दगडसुद्धा पांसार फुटून राहत आहेत, आणि अत्यंत
कठीण समजलें जाणारें वज्राचें हृदयसुद्धा फुटत आहे.

(श्री रामचंद्र, अयोध्येच्या सर्व नागरिकांसह स्वगांळ गेले
व, त्यामुळे, सूर्यवशाची बघपारपरेची राजधानी अयोध्याओल
पडली, व, मरदिवसां ती भयान दिसू लागली. रामाचा मुन्ना इरा
यान, नवीन कुशावती नगरी बसविली होती. तेव्हा अयोध्येचे
अभिष्ठात्री देवता कुशाकडे गेली, व, तिनें, त्यानें एतत्त
अयोध्येसच आपली राजधानी करावी, असें, लक्षां दिसून
केली. त्यावेळीं तिनें त्यावेळची अयोध्येची स्थिति बघून
केली ती अत्यंत हृदयद्रावक जरी आहे.)

वसंततिलका

“नांदे सुराज्य, नित उत्सव, वैभवं या
मी टाकिलेंच अलकेप्रति जिंकुनीया ॥
तू सर्वशक्ति रचिवंद्य असून आतां
आली पहा मज अशी करुणा अवस्था ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ—(श्री रामचद्राच्या घेळी) सुराज्य नादत
असल्यामुळे व सतत मंगल उत्सव चालत असल्यामुळे, या सर्व
वैभवाने, मी (अयोध्या नगरीन) कुचेराची राजधानी जी
अल्का तिला सुद्धा मागे दाकले! पण हाय! हाय! त्याच
सर्ववशातला सर्वशक्तिमान असा तू (कुश) जिवन असताहि, मी
(ही अयोध्यानगरी) अत्यंत शोचनीय दशोल येऊन ठेपले
आहे.

उपजाति

निशीर्णतल्पादृशतो निवेश
पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ॥
निहन्त्रयत्पस्तनिमप्रसुयं
दिनान्तमुप्राणिलभितमेवम् ॥ ५५ ॥

वसंततिलका

स्वामीविना कितिक हर्म्य तथा मनोरे
दारे घरे पडुनि हा मम वास्तु वा रे ॥
संध्याभामसम दिसे रवि अस्त होतां
हाहानिलें विसकटूनचि मेघ जातां ॥ ५५ ॥

गद्यार्थ—राजाविना, शेंकडों प्रासाद, सौध, मनोरे, घरे दारे,
कोसळून सर्वत्र पडसद झालेला माझा (अयोध्या नगरीचा) वास्तु
आता सूर्यास्त झाल्यावर, मंचड बादळ उडून, त्यान, मेघाचे तुकडे
तुकडे करून, आकाशात सर्वत्र इतस्ततः वे खड फेकून घावे,
अशा संध्याभामामागे दिसत आहे.

उपजाति

निशासु भास्वत्कलनूपुराणा यः सचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ॥
नदन्मुखोलकात्रिचितामिषाभिः स बाह्वते राजपथः शिवाभिः
॥ ५६ ॥

वसंततिलका

रात्रीं सतेज मधुरस्वन नूपुरांनीं
वेले निनादित जया अभिसारिकांनीं ॥
शोधीत मांस, मुकतां, स्वमुखप्रकाशीं
तो राजमार्ग अलि आध्रय त्या शिवांसी ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ—पूर्वी (रामराज्याच्या वेळी) ज्या माझ्या राजमार्गां-
वरून रात्री, तेजस्वी, झळकणाऱ्या, व कमलम वाजणाऱ्या, अभि-
सारिकांच्या पायातल्या पैजणांच्या नाशानीं गजगजगारी, ये जा,
असावयाची, त्याच राजमार्गांवरून, आता (कोल्हाच्या उघड्या
तोंडातून अघारान एक प्रकारचा प्रकाश बाहेर पडतो असें
म्हणतात) भुक्ण्यामुळे उघडलेल्या तोंडातून बाहेर पडणाऱ्या
प्रकाशाच्या साह्याने मास शोधणाऱ्या, अशा, कोल्हाची वर्दळ
बाह्यत्क गुरू झाली आहे.

उपजाति

आस्फालितं यत्प्रमदाकरागै—
मृदङ्गवीरधनिमन्गच्छन् ॥
बन्धैरिदानीं महिस्तदम्भ-
शृङ्गाहत मोक्षति दीर्घिकाणाम् ॥ ५७ ॥

वसंततिलका

होत्या स्त्रिया करित पुष्करिणीजलांत
ताडोनिषा मृदुकरेंच मुवंगनाद ॥
शुंगे अरण्यमहिषें जल ताडण्याने
आतां गमे रडतसे करुणस्वनानें ॥ ५७ ॥

गद्यार्थ—ज्या नगरीतल्या पुष्करिणीच्या पाण्यात सुंदर
तरुणी आपल्या हातांनी, नीडासमयीं, पाणी उचळवून दृग्मा-
सारखा ध्वनि काढीत असत, त्यात आता रानदोणगे शिंगांनीं
डबकन असल्याने, तें पाणी, जणू करुण आक्रोश करीत आहे.

उपजाति

वृक्षेभ्या यष्टिनिशासभङ्गा—
नृदङ्ग शृङ्गापगमदलास्या ॥
प्राता दबोल्काहतशेषजहाः
कीडामयूरा वनवर्णिणत्वम् ॥ ५८ ॥

वसंततिलका

लोपून यष्टिगृह जे निजती तरुंत
ना नाचती, न मिळतां पखवाज साथ ॥
लोपून शेषहि पिसें, दबदग्ध होतां
कीडामयूर घनले घनमोर आतां ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—क्रीडामयूरासाठी उंच काठीवर घरे बांधलेली असत, ती आता खोपल्याने, ते झाडावर जाऊन निजत असतात. गृहस्वामिनी, त्यांना नानायल लवण्यासाठी मृदगाची धाक करीत; तीच आता बंद पडल्याने ते नाचेनासे शाले आहेत; (झाडात निजावे लागल्याने फाट्यातून जा ये करण्यासुद्धे, त्यांनी बरीच पैसे गवून गेली आहेत व त्यातून) उरलेली, वणव्याच्या ठिगण्यांनी जळून गेल्याने, ते क्रीडामयूर, आता, (पिछाऱ्याचा परादा झालेल्या) रानटी मोराच्या अवस्थेत जाऊन पोचले आहेत.

हृद्भयत्रा

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्पश्वरणांसराणाम् ॥
सोपो हतन्यङ्कुमिरादिविधं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे

॥ ५९ ॥

वसंततिलका

ज्या पायन्यांवरुनि रंगित पावलांनीं
गेल्या सुख्य रमणी जपुनी जपूनी ॥
मारोनि बाघ हरिणां, पद रक्तवर्ण
आतां खुशाल पक्ष टाकिति त्यांवरुन ॥ ५९ ॥

गद्यार्थ—ज्या पायन्यावरुन (घाटाच्या म्हणा, घरोघरच्या बिन्यातल्या म्हणा) सुंदर रमणी (अकित्यानें छाल) रक्तविलेव्या पावलांनीं, (जपून) चालत गेल्या, त्याच पायन्यावरुन, हरिण मारून, त्यांच्या रक्ताने लडखडलेल्या पायांनीं, बाघ, आता चालत जात आहेत.

उपजाति

चित्रद्विपाः पद्मनानतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ॥
नखाङ्कुशाघातपिभिन्नकुम्भाः संरन्ध्रसिंहमहूतं वहन्ति

॥ ६० ॥

वसंततिलका

चित्रांत रेखितहि पद्मननस्थ हत्ती
ज्या हत्तिणी निजकरें विसाण्ड देती ॥
होतां प्रभिन्नघट सिंहनखांकुरांनीं
कोपप्रहारकृत चिन्ह घरी अजोनी ॥ ६० ॥

गद्यार्थ—(मोठमोठ्या हर्ष्यातून, मंदिरांतून) कमळाच्या क्कनात हत्ती शिरलेला आहे व त्याला हत्तिणी आपल्या ओडिने

नियततु मरवीत आहेत, अशा, भिंतीवरील शिखातल्या हत्तीवर, तो पराच समजून, सिंह आपल्या नपरुपी अंशुशक्ते आघात करून, त्याचे कुंभ फोडीत आहे, व, अशातूनचें शिंहाच्या ओंधाऱ्या आघाताची चिन्हे तो हत्ती धारण करीत आहे !

उपजाति

स्तम्भेषु योषिप्रतियातनाना-
मुक्कान्तराण्यक्रमसूराणाम् ॥
स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गा-
मिनीरुपद्माः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ ६१ ॥

वसंततिलका

स्तंभांत ज्या युवति आकृति कोरलेल्या
रंगच्छटा चिटुनि धूसर जाहलेल्या ॥
त्यांच्या स्तनीं पदरूपचि पायतात
कातीच; सर्प तिथ ज्या कधि टाकतात ॥ ६१ ॥

गद्यार्थ—प्राचावरुन ज्या, तरुण स्त्रियांच्या मूर्ति कोरलेल्या होत्या, पण रंग विलून ज्या आता भुरकट दिवत आहेत, त्या मूर्तीवरुन, आता सर्प वावत आहेत; आणि, त्यांनी टाकलेल्या काती, त्या मूर्तीच्या (अनाहत) स्नांवावरुन जणू काय पदर वेतल्याचा भास उत्पन्न करीत आहेत !

उपजाति

कालान्तराव्याममुषेषु नक्त-
मितस्ततो रुद्रतृणाङ्कुरेषु ॥
त एव मुकापुण्यशुद्धयौगि
हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ ६२ ॥

वसंततिलका

कालान्तरें धवलरंग उडून फाळे
येथें तिथें गवत ज्यांतुनि वाढलेले ॥
हर्म्यांत त्याच, निर्दिश आज न शोमताती
ते तेच चंद्रकर मोकिकहराकांति ॥ ६२ ॥

गद्यार्थ—ज्याचे शुभ्र पदल रंग उडून जाऊन, जे, आता फाळे पडले आहेत; ज्यांत आता दकटे तिकडे गवत वाढलें आहे; त्या प्राणादातून, मोत्यांच्या हारामार्गेणें शुद्ध अशी पूर्वीची तीच चत्राची किरणे, आता शुद्धन दिवत नाहीरी झाले आहेत.

इन्द्रजाल

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां
पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ॥
वन्यः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः
विलस्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ ६३

वसंततिलका

शाखा हळू सदय ज्यांतिल चांकयोनी
ज्यांचीं फुले खुडियलीं सुविलासिनींनीं ॥
आतां पुलिंदसम वन्यचि वानरें तीं
उद्यानि त्या मम लतांप्रति गांजिताती ॥ ६३ ॥

गद्यार्थ—भाइया उद्यानातल्या ज्या वेलींचीं फुलें, विलासी
कियांनीं, त्यांच्या फाथा हलक्या हातांनीं चाकून तोडिलीं,
त्याच वेली, आता, रानटी पुलिंदप्रमाणें, (धुडगूल घालून)
(काळतोड्या) बानराकडून गाविल्या जात आहेत. ●●●

उपजाति

रात्रावनाविष्कृतदीपभास.
कान्तामुखश्रीविद्युता दिवाऽपि ॥
तिरस्किपस्ते कृमिस्तन्तुजालैः—
निच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ ६४ ॥

वसंततिलका

जेथें दिसे न दिवसां रमणीमुखश्री
किंवा दिवे झळकतीच न ज्यांत रात्री ॥
ये जा न धूर करितो; रचितात जाळीं
हा ! हाय ! त्याच खिडक्यांतुनि आज कोळी
॥ ६४ ॥

गद्यार्थ—ज्या खिडक्यातून आता रात्री कधी दिव्याचा
झळझळाट दिसेत नाही; आणि, दिवसासुद्धा ज्यातून सुंदर
क्रियांच्या सुराचें दर्शन घडत नाही; (स्वयंपाक किंवा होम
हवन होत नसल्यानें) ज्याच्यातून धूर ये जा करीत नाही,
अद्या खिडक्या, आता, कोळ्यानीं बाघलेल्या जाळ्यानीं पार
झाकून गेल्या आहेत. ●●●

उपजाति

बलिक्रियावर्जितसैरुतानि
स्नानीयसंसर्गमनानुवन्ति ॥
उपान्तवानीरगृहाणि दध्वा
शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ ६५

वसंततिलका

धर्मक्रिया न घडती पुलिनांत जेथें
स्नानीय गंध मिसळें न जळांत जेथें ॥
तीरास वेतासगृहें, -सरयूजळें तीं
दोन्हीहि शून्य थुनीं छुपतेंच चिचीं ॥ ६५ ॥

गद्यार्थ—जिच्या बाळबटत आता काहीहि धर्मक्रिया घडत
नाहीत, जिच्या पाण्यात आता स्नानार्थं योजलेले सुगंधी पदार्थ
मिसळत नाहीत; अशी ती सरयूनदी, व तिच्या काठावरचीं तीं
वेतसगृहें, सर्वच शून्य पाहून, मनाला, आता, चरफा बसल्या-
शिवाय राहात नाही. ●●●

उपजाति

तदर्हसीमा वसति विसृज्य
मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ॥
हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां
यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ ६६

वसंततिलका

तेन्हां कुशा ! तव नवी वसती त्यजोनी
स्वीकार ही मम तुझी कुलराजधानी ॥
जैसा निमित्ततनु सोडुनि मानवी ती
वेई पिता तव पुन्हां परमात्ममूर्ती ॥ ६६ ॥

गद्यार्थ—तेन्हा हे कुशा ! तुझी ही वसति सोडून, मी जी
तुझी वधपरंपरेची कुलराजधानी, तिचाच स्वीकार करणें तुला
युक्त होय. ज्याप्रमाणें, कारणपरत्वे, निमित्तमान, तात्पुरता,
आलेला मनुष्य देह सोडून, तुझा पिता श्रीरामचंद्र पुन्हां
मूळ परमात्मगुतीत विलीन झाला, त्यास घडूनच तुजें हे
कर्म होईल. ” ●●●

जगन्नाथकृत मामिनीसाठी विलाप

अजविलाप, रतिविलाप इत्यादि कालिदासकृत विलाप-प्रमाणेंच जगन्नाथ पंडिताच्या मामिनीविलासातर्गत करून प्रकरणातील स्वपत्नी मामिनी (अकबरकन्या खवल्लीच्या आधींची लहानवयातच दिवंगत झालेली) हिच्यासाठी केलेला विलापहि फार प्रसिद्ध आहे. त्यातील काहीं श्लोक (क्रमशः नवे) पुढें भाषांतरित केले आहेत—

(६७ ते ७८)

वसततिलका

दैवे परामनदनबालिन हन्त जाते
याते च सम्प्रति दिव प्रति बन्धुरने ॥
कल्पे मन कययितासि निजामनस्था ?
क शीतलै शमयिता वचनैस्तनाधिम् ? ॥ ६७ ॥

वसततिलका

माझें मला विमुख दैवचि हाय । होतां
पत्नीहि स्तनसम ही परलोकिं जातां ॥
चित्ता । निजस्थिति कुणाप्रति सागशील ?
अन् कोण मनुष्यने तुज शांतवील ? ॥ ६७ ॥

गद्यार्थ—हाय हाय ! अज माझें दैवच मजकडे पराङ्मुख

हालें आहे व सर्व नात्याच्या माणसातील अष्ट (अशी माझी मियपत्नी) आज स्वर्गास गली आहे. अशा स्थितीत हे माझ्या मना । तुझी ही दीन अवस्था तू कोणाला सांगणार व शीतल शब्दांनीं तूला शोकपरिहार तरी कोण करणार ?

वसततिलका

सर्नेऽपि निष्मृतिपथ त्रिपथा प्रयाता
निधाऽपि खेदगलिता त्रिमुखीनभूव ॥
सा केवल हरिणशायनलोचना मे
नैवापयाति हृदयादधिदेवतेन ॥ ६८ ॥

पृथ्या

पदा विषय सर्व निष्मृतिपयास गेले अता
मुखा फिरविते थकून जणु काय विधा स्वता ॥
त्यजी न हृदयास तीच हरिणाशि हो एकली
जणु हृदयशासिकाच अधिदेवता ती भली ॥ ६८ ॥

गद्यार्थ—(अशी गुणशाली पत्नी गल्यामुळे निपयमुख वेचव शक्याने) सर्व विषय आता निष्मृतीच्या मार्गास गेले

आहेत. (विधासेवनातहि गोडी न उरल्याने) विधा स्वतःच जणु थकून गेल्याने, माझ्याशीं आज पराङ्मुख झाली आहे

परंतु एखादी अधिदेवता, (जशी आपला बाळू, कोणत्याहि परिस्थितीत सोडीत नाही,) तद्वत् हरिणाच्या पाडसासारख्या नेत्राची ती (माझी मामिनी) एकटीच काय ती माझ्या हृदया पासून दूर जात नाही.

वसततिलका

निर्माणमङ्गलपद त्वया व्रजन्त्या
मुक्ता दयागति । दयाऽपि किल त्वयेपम् ॥
यन्मा न मामिनि निभालयसि प्रभात—
नीलारविन्दमदभङ्गरे. कटाक्षैः ॥ ६९ ॥

शादूलविक्रीडित

जातां स्वर्गसमान मंगलपदा मोठ्या त्वरेनें मिये ।
सोडीसीच दया, दयामय अशीं तूची असोनी स्वये ॥
भात कालिं फुलोत नीलकमलें—तद्वर्षहारी असे
देशी तू न कटाक्ष आज म्हणुनी घाटे मनाला तसें ॥ ६९ ॥

गद्यार्थ—हे मामिनि ! भात कालीन नीलकमलाचा गर्व हरण करणारे तुझे कटाक्ष टाकून, आज, तू मला पहात नाहीस, यावरून, स्वर्गासारख्या मंगलपदाला जाण्याच्या त्वरेपाशीं, मूळची तू दयामयी असता, नेमकी (मजविषयी) ती दयाच तू सोडीलीस अस म्हणायें लागतें.

वसततिलका

धृत्वा पदस्खलनभीतिनाशत्कर मे
या रूढनयसि शिलाशकल निराहे ॥
सा मा विहाय वयमप विलासिनि । दा—
मारोहसीति शतधा हृदय प्रयाति ॥ ७० ॥

पृथ्या

सरेल तव पाय यास्तव धरून माझा कर
चिराहि चढलीस जी जपुनि तूं सहाणेवर ॥
त्वजून मज आज वेचि चढलीस स्वर्गांरी
फुटे हृदय पूर्ण हें मम, अता विचारें परी ॥ ७० ॥

गद्यार्थ—हे विलासिनि! आपल्या विवाहप्रसंगी (सप्तपदीच्या वेळी) पाय घसरून पडशील या भयाने, सहाणे-वर, माझा हात धरूनच जी तू चढलीस, तीच तू, आज मला टाकून, एकरीच, (दोन अगुळ उच महाणेवर नहे, तर) स्वर्गाद्वितीया उंचीवर, कशी चढली असशील, या उफत्या कल्पनेनेच, माझा हृदय, शतधा विदीर्ण होत आहे. ●●●

वसंततिलका

सौदामिनीशिलसितप्रतिमानरूपे
दत्ता कियन्त्यपि दिनानि महेन्द्रभोगान् ॥
मन्त्रोच्चैस्तस्य नृपतेरिव राज्यलक्ष्मी-
भोग्यच्युतस्य कारतो मम निर्गताऽसि ॥ ७१ ॥

शादूलविक्रीडित

तेजस्वी विसुनी अचानक वसे विपुल जशी लोपुन
ईद्राचे मज भोग देऊनि तसे, थोडेच तूही दिन—
सोडी मंत्र जया, अशा नृपतिला, ती राज्यलक्ष्मी जशी
भाग्यभ्रष्ट अशा मलाहि सपि तू सोडून जाशी
तशी ॥ ७१ ॥

गद्यार्थ—वीज जशी तेजस्वी दिसता दिसता अचानक हट
होते, तसे (अस्वजीवी) पण देवेंद्रालाच लभ्य, असे भोग,
काही थोडे दिवस मला देऊन, राजनीतिमत्राने सोडलेल्या
राजाला, राज्यलक्ष्मी, जशी सोडून जाते, तशी, भाग्यभ्रष्ट अशा
माझ्या हातातून तूहि अगदी अचानकपणे, निघून चालवी
झालीस. ●●●

वसंततिलका

चिन्ता शशम सकलापि सरोरुहाणा—
मिन्दोश्च त्रिभुवमसमां सुषमापसीत् ॥
अभ्युद्गत कलकल किल कोमिलाना
प्राणप्रिये यदपथि त्वमितो गताऽसि ॥ ७२ ॥

वसंततिलका

चिन्ता समग्र कमलामधली निमाली
चद्रासही अतुलनीयचि कांति आली ॥
आले विदोष वल कोकिलकृजितास
जाशी प्रिये! इथुनि ज्या क्षण, त्या क्षणास ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ—हे प्राणप्रिये! तू इहलोकातून निघून जाण्याचाच
अवकाश—कीं लोच, क्षणमनाच (“भामिनीच्या मुखम-
लच्या सौंदर्यापुढे आमचे सौंदर्य कोण पहाणार ? ” ही)
कमलाच्या पोटातली सर्व चिन्ता शांत झाली ! (भामिनीच्या
मुखचंद्राच्या तेजापुढे स्थान झालेल्या) चंद्राच्या विवाला कधी
नव्हते असे तेज प्राप्त झाले ! (भामिनीच्या मधुरकप्डापुढे
लज्जित होऊन मूक झालेल्या) कोकिलांनी एकदमच उडू उडूची
एकच धुमाळी उडतून दिली ! ●●●

वसंततिलका

काव्यात्मना मनसि पर्यगमनपुरा मे
पीयूषसारसारसास्तव ये विलास ॥
तानन्तरेण रमणीरमणीयशीले
चेतोहरा सुकविता भविता कथ न ! ॥ ७३ ॥

वसंततिलका

काव्यात्म होऊनि पुरा गमले मनास
पीयूषसारसम गोड तुझे विलास ॥
येणार त्याविण सुशील सखे ! कसे नै
चेतोहरत्व अमुच्या कवितेस सांगे ॥ ७३ ॥

गद्यार्थ—खींचे सौंदर्य वाढविणारे शील धारण करणाऱ्या
हे भामिनि ! पूर्वी (अर्थात तू जिवंत असता) जे तुझे विलास
स्वातल्या काव्यात्मतेमुळे माझ्या हृदयाला अमृताच्या अर्का-
सारखे जाणवले, (ते आता तुझ्याबरोबर निघून गेले)
त्याच्यावाचून आता आमची कविता (रसिकाच्या) हृदयाला
हरण करण्याजोगी (आकर्षक) कशी होणार ! ●●●

वसंततिलका

या तावकीनमधुरस्मितकान्तिहीना
भूमण्डले विफलता वरिपु व्यतानीत् ॥
सा कातराक्षि ! विरय त्वयि यातवत्यां
राकाधुना वहति वैभवमिन्दिराया ॥ ७४ ॥

वसंततिलका

पाहून शुभ्रतर कान्ति तुझ्या स्मिताची
लोकीं जिला कविहि मानिति फोल साची ॥
तू लोपतांक्षणी अता यद्य पूर्णमा ती
थेऊनिया मिरविते जणुं लक्ष्मिकान्ति ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ—ज्या पौर्णिमेचें तेज, तद्वया मधुर स्मिताच्या कांती-
पेक्षां हीन असल्यानें, जगातल्या सर्व कर्मांना, त्याचें वर्णन (तुद्वया
मुखचंद्राच्या तुलनेनें) कारणें व्यर्थ वाटत आले, तीच पौर्णिमा,
हे कातराधि ! तुझे अस्तित्व या जगानून लोपताच आतां, बणूं
साक्षात् लक्ष्मीचें वैभव घेऊन मिरवीत आहे.

●●●

वसंततिलका

भूमी स्तिता “रमण ! नाथ ! मनोहरेति”

संशोधनैर्यमथिरोपितवर्णसि धाम् ॥

स्वर्गं गता कथमिदं क्षिपसि स्वर्गेण—

शावाक्षि ! तं धरणिधूलिषु मामिदानीम् ? ॥ ७५ ॥

बार्हस्पत्यिरीषीत

“हे नाथा ! रमणा ! मनोहर !” अशा

शब्दांत संशोधनी

नू होतीस जमीं तदा वसविलें

स्वर्गां मला नेउनी ॥

हे एणाक्षि ! अतां घडे उलट, कीं

स्वर्गांत तूं घैसली

गन् पृथ्वीवर कां धुळींत मजला

लोळवीशी अशी ? ॥ ७५ ॥

गद्यार्थ—हे हरिणबाल्कनयने ! तू या पृथ्वीवर होतीस
तेव्हां तू मला, “हे रमणा ! हे नाथा ! हे मनोहरा !” अशा
(लाडक्या) नावांनीं संशोधित होतीस, आणि, तीं ऐकून मी स्वर्गांत
चढल्याचा आनंद मोगीन असे आतां (सर्व उलटें होऊन)
तूं स्वर्गांत जाऊन बसलीस आणि (बीतारुं मलाहि स्वर्गांत
चढवावयाचें सोडून, तुझी बाणी बंद झाल्यानें), त्याच मला या
पृथ्वीवरच्या धुळींत अशी कशी लोळवीन आहेस ? ●●●

वसंततिलका

काश्यपमुग्धलमपास्तुलं च शील

लोकोत्तरं नित्यमर्थमय नय च ॥

एतान्गुणानशरणानथ मां च हित्वा

हा हन्त सुन्दरि ! कथं त्रिदिधं गतासि ? ॥ ७६ ॥

वसंततिलका

तेजस्वि रूप, तय, शील तुलाविहीन

संस्कार थोर नि सुशिक्षण अर्धपूर्ण ॥

निखाण सोडुनि मला, नि अशा गुणांशी

स्वर्गांत हाय ! अजि सुन्दरि ! केवि जासी ? ॥ ७६ ॥

गद्यार्थ—तेजस्वी असे तुझें सौन्दर्य, ज्याला तुझ्याच नाहीं
असे तुझे शील, लोकोत्तर संस्कार, आणि, अर्धपूर्ण असे तुझें
शिक्षण, (यांनीं ज्याचा आधार घ्यावा अशा योग्यतेची दुसरी
क्षी जगात नवल्यानें) हे सर्व, तुझ्याविना निराधार झालेले
सद्गुण आणि मी या सर्वानाच सोडून, हे सुन्दरि ! तूं स्वर्गांत
कशी पालवी शालीस ? ●●●

वसंततिलका

स्वप्नान्तरैरपि खलु मामिनि ! पत्युरन्यं

या दृष्टवत्यसि न कश्चन सामिलायम् ॥

हा ! सम्प्रति प्रचलितासि गुणैर्विहीनं

प्राप्तुं कथं कथय हन्त परं पुनर्गमम् ? ॥ ७७ ॥

वसंततिलका

स्वप्नांतही पतिहुनी वुसल्या कुणास

तूं मामिनी ! धयितलेस न सामिलाय ॥

ती आज केवि घडली मिळवावयास

हा हाय ! निर्गुण अशा परं पुनर्गम ! ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ—हे मामिनि ! ज्या द, स्वप्नात मुद्दां, स्वप्नाच्या
पतीचाचून अन्य कोणाहि पुरुषाकडे अभिलाषेच्या दृष्टीनें
पाहिलें नाहींस, तीच तूं आज निर्गुण अशा परं पुनर्गम
(परमेश्वराला) प्राप्त करून घेण्यासाठीं हाय ! हाय ! कशी
चालती झालीस ? ●●●

वसंततिलका

कान्त्या सुवर्णवरया परया च शुद्धया

नित्यं स्थिताः खलु शिखाः परितः क्षिपन्तीम् ॥

चेतोहरामपि कुशेशयलोचने । त्वां

जानामि कोपकल्यो दहनी ददाह ॥ ७८ ॥

बार्हस्पत्यिरीषीत

सोन्याहून विरोध कान्ति, शुद्ध

लोकीं तुम्हें दृष्टी

तेजोज्योति तुझ्या, सर्व स्थिति

तूं तेव्हा नेहमी ॥

कान्ते ! तूं कान्तेच्या नि अस्मि

ते तेव्हा नेहमी

कोणें या तुव नेहमी नव मने,

ही नेहमी सत्वर ॥ ७८ ॥

गद्यार्थ—हे मामिनि ! तुझी कान्ति सुवर्णाहून उज्ज्वल व तुझे पावित्र्यहि तसेंच सर्वश्रेष्ठ होते, व जेथे जायचीय तेथे तेथें समोदती तू आपल्या तेजोऽप्योनि जणू केंचनच जात होतीस. (सुवर्णासारखी कांति व आत्यंतिक पावित्र्य हेच नेमके गुण अग्नीचे ! व तेच तू विशेषवानें प्रकट करीत होतीस) या गोष्टीला (मात्सर्ययुक्त) राग मनात धरून, मला काढतें, (गडबडीनें) तू एवढी (सुंदर कोमल) कमलनयना व (विश्वाचें) चित्तहरण करणारी असूनहि, तुला, अग्नीनें जाळून टाकिलें असलें पाहिजे

०००

कव्याविलासांतला उतारा सपत्न्या. पण पुढील श्लोक याच्या शेवटीं शोमश्याजोगा सुव्रत्तितत्त्वातला आहे—

शार्दूलविक्रीडित

परवेत्रसमानकान्ति सलिले मग्न तदिन्दीवर
मेघैस्ततरित प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी ॥
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता—
स्त्वत्सादृश्यमिदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ ७९ ॥

शार्दूलविक्रीडित

नेत्रांची तव कान्ति ज्या, कुसुद तें गेलें घुडोनी जलीं
दावी त्वस्मुखसाम्य तो विधु लपे मेघांचिया अतरीं ॥
ज्या हंसांत तुझ्याच साम्य गतिचें, तेही उडाले कसे !
त्वत्साम्यें घडुनी जिव्या रमयिणें हें सदा दैवा नसे !
॥ ७९ ॥

गद्यार्थ—हे विषयत कसे, तुझ्या नेत्रासारखी ज्याची कांति, तें नीलकमल पाण्यात बुडून गेलें, तुझ्या गुलासारखें तेज असलेला चंद्र, मेघामागे दडून बसला, ज्या राजहंसाची गति तुझ्यासारंगी, तेहि उडून गेलें, अशा शैलीनें (तुझ्या पक्षात, नीलकमलें पाहून तुझे नेत्र पाहिल्याचें, चंद्र पाहून तुझे मुख पाहिल्याचें, किंवा, राजहंसाची चाल पाहून, तुझी चाल पाहिल्याचें, समाधान मानून) तुझ्या नुसत्या साम्य दर्शनानें मी मनोविनोदन करून घ्यावें, हें सुद्धा दुष्ट दैवाला सहन होत नाही, असें दिसतें.

०००

कुमारसम व या कालिदासकृत काव्यामर्च्यें, शकानें मन्वाचें वहन केल्यानंतर मदनपत्नी रतीनें केलेला विषय चौथ्या सर्गांत आहे. त्यांतले ३२ श्लोक यापुढें भाषांतरित केले आहेत—

वैतालीय

अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधाऽऽलिङ्गनधूसरस्तनी ॥
निललाप निनीर्णमूर्धजा समदुःखामिनि कुर्वती स्थलीम् ८०

वसंततिलका

होऊन विह्वल पुनश्च तदा रतीनें
वक्ष स्थलीं मलिन, भूवर लोळण्यानें ॥
केला विलाप शिरी कुतल विस्कटीत
साच्या स्थलास समदुःख जणू करीत ॥ ८० ॥

गद्यार्थ—(मूळेंतून उठल्यावर) भूमीवर लोळण्यानें वक्षस्थळीं मलीन झालेली, व डोक्यावरचे पेंस विस्कटलेले आहेत, अशी रति, दुःखानें पुन्हा विह्वल होऊन, साच्या मोंवतालच्या प्रदेशाला जणू समदुःखी करीत, विलाप करती झाली.

००

वैतालीय

“उपमानममूद्रिलसिना करण यत्तव कान्तिमत्तया ॥
तदिदं गतमीदृशीं दशा, न विदीये, कठिना खलु स्त्रियाः ८१

वसंततिलका

“जी जाहली तजु तुझी बहुकांतिमंत
साच्या विलासि पुरयां उपमानभूत ॥
ती या दर्शत घडुनि हृदि मी फुटे न
स्त्रीजात यावरुनि खास ठरे कठीण ॥ ८१ ॥

गद्यार्थ—हे मदन ! जो तुझा अत्यंत कांतिमान् असा हा देह, जगभरच्या सर्व विलासी पुरुषांना उपमानभूत झाले, (सुंदर पुरुषाला उपमा म्हणजे “तो अगदीं मदनानेच पुतळाच !”) त्या देहाला आता (चिमुटभर राखेची) ही दशा आलेली (प्रत्यक्ष डोक्यानीं पाहूनसुद्धा), मास हृदय पुढें जात नाही, यावरून, स्त्रीजात हीच खरोखर अत्यंत कठिन-हृदयी म्हणणें माग आहे.

०००

वैतालीय

क तु मा त्वदधीनजीविता निनिकीर्य क्षणभिन्नसीदद् ॥
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंधात इवासि निद्रत ॥ ८२ ॥

वसंतविलका

माझे त्वदाश्रितचि जीवन; त्याच मातें
सोडून सौहृद झणीं पळलास कोठें ? ॥
फोडून वांच आपुला, नलिनी त्यजून
जाया जलाशयचि घाह्नि त्यासमान ॥ ८२ ॥

गद्यार्थ—तळ्याच्या पाण्याच्या आश्रयानें कमलवेली वाढलेली
असावी—पण त्या पाण्यानें बघारा फोडून त्या वेलीला सोडून
घूर वाहून जायें, त्याप्रमाणें, केवळ तुझ्यावर अवलंबून जीवन
असलेल्या मला दाडून इतक्या वर्षांचा स्नेहपूर्ण बाध, क्षणभरात
फोडून तू मला कोठें पळून गेल्यास ?

•••

वैतालीय

कृतनानसि विप्रिय न मे प्रतिकूलं च न ते मया कृतम् ॥
किमकारणमेव दर्शनं निरुपन्यै रतये न दीयते ॥ ८३ ॥

वसंतविलका

केलें न अप्रिय असें मम तूं कधींहि
केलें न मीहि तुजला प्रतिकूल काहीं ॥
कां रे अकारणाचि तूं निजदर्शनासी
पेशा विलाप करत्या रतिला न देसी ? ॥ ८३ ॥

गद्यार्थ—मला अप्रिय असे तू कधीं वेलें नाहींस, तसेच
दुला प्रतिकूल असे मीहि काही केलें नाहीं. तेव्हा तुझ्यासाठीं
विलाप करणाऱ्या या रतीला, काही कारण नसता, तू दर्शन का
बरे देत नाहींस ?

•••

स्मरसि स्मर ! मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु वन्धनम् ॥
च्युतकेसरदूषितैक्ष्णान्यतसोत्पलताडनानि वा ॥ ८४ ॥

वसंतविलका

याणीत गोत्र चुकतां तुज वांधियेलें
फांचीगुणें, स्मर तुला वद कां स्मरे रे ? ॥
भूपोत्पलेंच अद्या तुज ताडिलेलें
यंत्रेषु पोडक तुझ्या नयनांत झाले ? ॥ ८४ ॥

गद्यार्थ—रतिप्रसंगी माझ्या ऐवजीं जुनून् दुसऱ्या मुण्या
कीचें नांव तुझ्या वीडून आलें, यावरून, रतिकीर्तनें ही तुला
माझ्या मेखलेच्या दोरीनें, बांधून पावेलें, तें, रे स्मरा ! तुला
आढवतें का ! तिचा अलंकारातल्या कमलानें ही तुला सोडवतें

व त्यातले रेणू तुझ्या ओळ्यात खुपत राहिले, त्याची तुला
आठवण आहे का ?

•••

वैतालीय

‘ हृदये वससी ’ति मप्रियं यदवोचस्तद्वैमि कैतवम् ॥
उपचारपद न चेदिद त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ? ॥ ८५ ॥

वसंतविलका

“ तूं मद्बुद्धीच वससी ” प्रिय शब्द मातें
जे थोळलास मज ते गमतात छोटे ॥
ते औपचारिक; तसें नसतें अनंग—
होतास कां, तर, कशी रति मी अंगे ? ॥ ८५ ॥

गद्यार्थ—“ हे प्रिये रति ! तू नित्य माझ्या हृदयात
राहतेस ” असे मला अतिप्रिय जे शब्द तू बोलत आलास ते
छोटे होते, असें मला वाटतें. ते शब्द केवळ औपचारिकच
असावेत. तसे नसतें तर तू अनङ्ग, (वेढहीन) कसा झाला
अस्ताच ? आणि (तुझा देह नष्ट झाला, तरी, तुझ्या हृदयात
राहणारी), मी, रति मात्र अक्षत, अभंग, कशी राहिलें अर्चतें ?

•••

वैतालीय

परलोकरूपवासिनः प्रतिपरस्वे पदवीमह तय ॥
विधिना जन एष वञ्चिनस्त्वदधीन खलु देहिना सुखम् ॥ ८६ ॥

वसंतविलका

तू जराहलास परलोकरूपप्रधासी
येतें क्षणांत मेलण्या तुझिया पयासी ॥
आहे मला फसविलें विधिनें; जनांचें
सारेच सौर्य असतें स्वदुर्फीन सारें ॥ ८६ ॥

गद्यार्थ—तू परलोकाच्या प्रवासास नुस्ताच निघाला
आहेस; ही पहा मी लुगोल्या येथून तुला मार्ग भरण्यास येत
आहे. मला विधीनें चांगलेच फसविलें आहे. (माझेच फाय,
पण) प्रत्येक मानवाच मुत्र तुझ्याच स्वाधीन आहे.

•••

याच्या पुढचा “ रजनीनिमित्तवगुण्डिते ” श्लोक अमिता-
रिका खदया (प्रकरण ४४ पहा) येऊन गेला आहे.

वैतालीय

नयनान्यरुणानि धूर्गयन्वचनानि स्वबलपन्थदे पदे ॥
असनि त्वमि गम्भीरमदः प्रमदानाम्भुना पिडम्वना ॥ ८७ ॥

वसंततिलका

नेत्रांस लाल करुनी भ्रमवी तयांस
चाणी करी स्वलनयुक्त पदांपदांस ॥
तो वारणीमद तुझ्याविण कामिनीतिं
आतां यने अहह ! हेतु विडम्बनातें ॥८७॥

गद्यार्थ—(रतिप्रसंगी) मद्यप्राधानाने येणारी जी धुवी, नेत्रांना लाल करून भ्रमविते, व, चाणीला पदापदाला अडसल विते, (मल्लेंच बोलविते) ती आता, हे मदना ! तिच्यात तुझचे अस्तित्व नसल्याने कामिनीची निध्वळ फजीती करण्यासच कारणीभूत होऊ लागली आहे.

वैतालीय

अनगम्य कपीकृत वपु प्रियवक्त्रोत्तम निष्फलोदयः ॥
बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्षयति ॥

वसंततिलका

जाणून कीं तब उरे तनु शब्दमात्र
तो निष्फलोदय यने प्रियमित्र चंद्र ॥
हा कृष्णपक्ष सखनीहि निसर्गमानें
सोडी हळू स्वकृशता जडशा मनानें ॥८८॥

गद्यार्थ—हे अनगा ! तुझ्या प्रियमित्र चंद्राला आता कळून चुकलें आहे, कीं, तुझा देह आता केवळ कथेंतच (नाममात्र) शिल्लक उरला आहे; ॥ त्यामुळे, त्याला आकाश्यात उगबर्गेच व्यर्थ वाटू लागलें आहे; वच आता हा कृष्णपक्ष सपळा, व (त्याने खरें म्हणजे कळकळानीं झपाट्याने बर्षित व्हावें) मग, तो आता, आपली कृशता, मोठया कष्टानेच सोडीत आहे. (स्वतः पूर्ण होऊन, मदन्याच्या अस्तित्वावाचून, उपयोग काय असेच त्याला वाटतें.)

वैतालीय

हरिताहरचारुबन्धन कलपुष्कोनिलशब्दसूचित ॥
यद सम्प्रति कस्य वाणता नवचूतप्रसरो गमिष्यति ? ॥

वसंततिलका

आतां अन् हरित सुंदर यंध ज्याचे
ज्या सूचिरूप ठरती कल कोकिलांचे ॥
मोहोर हा नवनया, यद आत्र याचा
होईल काय शर यापुढतीं कुणाचा ? ॥८९॥

गद्यार्थ—हिरवे तांतुस असे ज्याचे देह (बाणाकडे-पल पिले) व ज्याच्या अस्तित्वाचे सूचन, कोकिलांचे रव करितात

(बाणाकडे-कोकिल रव हेच ज्याला सूचीरूप, टोक,) असा हा आभ्याचा नवा ताजा मोहोर हे मदना ! तुझ्या पश्चात्, स्वतःचा बाण (करून कामीजनाचा चित्तभेद) करण्यास कोण समर्थ ठरणार आहे ? साय बरें !

वैतालीय

प्रतिपक्ष मनोहर वपु पुनरप्यादिश तावदुत्थित ॥
रतिदूतिपदेषु कोकिलान्मधुरालापनिसर्ग-पण्डितान् ॥९०॥

वसंततिलका

होऊनि जाग्रूत पुनश्च जडून येईं
तो पूर्वचा तब मनोहर देह येईं ॥
आलापितां मधुर, पंडित जे निसर्ग
त्या कोकिलांस यनण्या रतिदूत सांगे ॥९०॥

गद्यार्थ—पूर्वाचा तुझा तो सुंदर देह धारण करून बागा होऊन पुनश्च ऊठ आणि मधुर आलाप (भाषण) करण्यात निसर्गानेच पटू असलेल्या कोकिलाना, रतीचे दूत होण्यास पुन्हा आज्ञा दे

वैतालीय

अलिपङ्क्तिनेकशस्त्रव्या गुणकृष्ये धनुषो नियोजिता ॥
विहृतै करुणस्वनैरिय गुरुशोकामनुरोदतीन माम् ॥९१॥

वसंततिलका

चापास तूं कितिकदां तब योजिल्ली ती
सोडावया शर, गुणासम भृंगपंक्ति ॥
आतां करीत करुणस्वर रोदनें हीं
शोकांत थोर मम, या, जणुं साथ देईं ॥९१॥

गद्यार्थ—हे मदना (बाण सोडण्यासाठी) धनुष्याला जी दोरी असते, तिच्या जागी ज्या भ्रमरमालिनेची तू अनेकप्रसंगी योजना केलीस, ती भ्रमरमालिना आता, करुणस्वराने, आक्रोश करीत माझ्या या महान् शोकाचे प्रसंगी (जणुं काय समजु ख होऊन) मला साथ देत आहे

वैतालीय

शिरसा ग्रणिपल याचितान्पगूढानि स्वेपधूनि च ॥
श्रुतानि च तानि ते रहः स्मर सस्मृत्य न शतितस्ति मे ॥

वसततिलका

तू याचिलींस शिर टेकुनि मत्पदांसी
आळिंगने चळितमात्र सकंप येशीं ॥
पकातिची विविध तीं सुरतें स्मरून
अद्यापि शांति मम या हृदया मिल्हे न ॥ ९२ ॥

गद्यार्थ—माझ्या पायावर डोर्ब टेकून, सर्वोग कपित करणाऱी
आळिंगने तू याचिलीस तीं, व नंतर तू एकावात ज्या नाना
सुरतक्रीडा केल्यास त्या, आठवून, मला अद्यापि शांति लाभत
नाही (वृत्ति होत नाही—पुन्हा तीं तीं मुखें मोगण्याची ओढ
थावत नाही.)

•••

बैतालीय

रचित रतिपण्डित ! त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ॥
प्रियते कुसुमप्रसाधन तत्र तच्छास्त्रं वपुर्न दृश्यते ॥ ९३ ॥

वसततिलका

केलेस तूच रतिपंडित ! मत्तनूतें
येत्या धस्तंतस्तुयोग्यचि मडनातें ॥
दुंगार पुष्पवृत्त तो धरितें अजून
ती मात्र सुंदर तुझीच तनू दिसे न ॥ ९३ ॥

गद्यार्थ—हे रतिपंडित ! तूच आपल्या हातानें, या माझ्या
देहावर, (येत्या) वस्तंतस्तुला साजेला, जो पुण्याचा दुंगार केलास,
तो, माझ्या देहावर, मी, अद्यापि धारण करून आहे; पण,
हाय ! हाय ! तुझा तो सुंदर देह मात्र दिसनासा झाला आहे !

बैताल्लय

निशुभैरसि यस्य दारुणैरसमसौ परिकर्षणिं स्पृष्ट. ॥
तमिमं कुरु दक्षिणेतर चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ ९४ ॥

वसततिलका

ज्याचें न मंडन पुरें घडलें, तसाच
ते दुष्ट देव तुजला स्मरले मनात ॥
डाव्या पदास मम त्या करण्या, अनंग !
ये ये झपां सरसर रगपुनी सुरंग ॥ ९४ ॥

गद्यार्थ—तू माझ्या ज्या डाव्या पायाला, रंग लावून,
त्याचें मंडन करीत होतास, ते पुरें होण्याच्या आतच, त्या
दुष्ट देवांनी, तुम्ही (दक्षिणा प्रेमप्रयत्न करण्याच्या) कामी

योजना करण्यासाठीं) आठवण केली, (आणि परिणामी
त्यात तुझा अंत झाला,) त्या माझ्या डाव्या पायाचें, रंगमंडन
पुरें करण्यासाठीं, आता लीक ये !

•••

बैतालीय

अहमेव पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्गाश्रयिणी भवामि ते ॥
चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय ! यावन्न मिलोम्यसे दिवि ॥ ९५ ॥

वसततिलका

येवोनिया झणि पतंगपथें धवून
अर्शी पुनश्च तुझिया, पद मेलवीन ॥
स्वर्गात जां चतुर त्या सुरकामिनींनीं
ना घातली भुरळ रे तुज लोभयोनी ॥ ९५ ॥

गद्यार्थ—पतंग हा ज्योतीवर झेप घेऊन, स्वहाला जाऊन
घेतो (व तें ज्योतीच्या आत्यंतिक प्रेमानें हो करतो अर्से कवि
मानतात.) त्याच्याच मार्गानें मीहि तुझ्याकडे येऊन पुन तुझी
माडी पत्कावणार आहे स्वर्गातल्या चतुर सुरकामिनी तुझ्या
मोहामुळे करून (ती माडी त्या केव्हा पत्कावतील, याचा नेम
नाही, म्हणून, त्या वसे करून,) माडी हक्काची जागा छडाई
ज्याच्या आतच मी येतें. (स्वरित प्रार्थना पण व उडणाऱ्याची स्वर
दोन्ही पंक्तीच्या उपमेत साधतात)

•••

बैतालीय

“ मद्नेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं निरु जीविते ” ति मे ॥
वचनीयमिदं व्यग्रस्थितं रमण ! त्वामनुपामि यपपि ॥ ९६ ॥

वसततिलका

“ गेला पुढें मदन त्याचिण हाय कैसी
राहे रति क्षणहि पक्ष , जगून ” पेशी ॥
निंदा चिरंतन मला जडणारा वेही
आले क्षणात तुजमागुनि मी तरीही ॥ ९६ ॥

गद्यार्थ—“ मन्नापासून विरुध होऊनहि क्षणमर कां होईना,
पण रति जिवंत राहिलीच ” ही निंदा, हे रमण ! मला
आता विरकालची विकृतीच, आता मी तुझ्या मागून कितीहि
त्वेने अनुगमन केले तरी (या निंदेचें निराकरण कोही होऊं
शकणार नाही)

•••

वैतालीय

क्रियता कयमन्थमण्डन परलोकान्तरितस्य ते मया ? ॥
सममेन गतोऽस्त्यतः किंता गतिमन्नेन च जीवितेन च ॥९७॥

वसततिलका

लोकान्तरांतं दडुनी यस्तलास हाय !
मी अत्यमडन तुझे करणार काय ? ॥
एका क्षणातचि अतर्कित त्या गतीस
गोलास घेउनि सर्वे तनु जीवनास ! ॥९७॥

गद्यार्थ—परलोकांत दडलेल्या तुला अत्यविधीच्या वेळचा
प्रेतगणार मी कना करू ? (इतरांच्या मृत्यू-या वेळीं केवळ
जीव जातो, पण वेह राहतो पण इथें) तू जीवनासह वेहा
लाहि घेउन, अतर्क्य अशा गतीस जाऊन वसलास, (इथें इलाज
काय ?)

वैतालीय

अज्ञुता नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिपण्णधन्वन ॥
मधुना सह सस्मिता कथा नयनोपान्तिलोकिता च यत् ॥

वसततिलका

स्वांकीं स्वचाप धरनी, सरलस्य देत
याणास, नेत्र तिरपे करुनी पहात ॥
घाती सहास करिता प्रियमाधवासी
मी पाहिलें तुजसि, तें स्मरतें मनासी ॥९८॥

गद्यार्थ—माडीवर आपलं धनुष्य ठेवून (पूर्वी कोठल्याती
मोहिमेंत एकाद्या पाषाणद्वयावर हद्दा कल्यानें) बाकडा
झालेल्या आपला बाण, तू, एकीकडे, सरळ करीत बसला
होतास, व (मगकडे) तिरप्या द्धर्मेन पहात, तू आपला
मित्र वर्तण, याच्याशीं करितन वार्तालाप (थाला, आता,
नुकनाच) करीत होतास, तें मला आठवत आहे

वैतालीय

क नु ते हृदयगम सखा कुसुमायोजितमर्मुनो मधु ॥
न खल्वप्रपा पिनापिना गभित सोप्री सुहृदता गतिम् ९९

वसततिलका

केलें फुलानुनि जयें तव कामुकातें
तो मित्र सुंदर तुझा मधु आज कोठें ? ॥
नेलें नसेल न तयासहि शकपणें
रागावुनी स्मरसुहृदत त्या गतीनें ॥ ९९ ॥

गद्यार्थ— ज्यानें फुलानुन तुझा धनुष्य निर्माण केलें, तो
तुझा सुंदर मित्र वसत, कोठे बरें आहे ? शकपणें, रागावून
(मंदनाचा साहचर्या, त्याच्या कटात सामील असलेला म्हणून)
त्यालाहि, त्याचा मित्र मदन ज्या गतीला गला त्याच गतीला
तर नेलें नसेल ना ? (अशी अफा येते.)

वैतालीय

अथ तैः परिदेविताश्चरैर्हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ॥
रतिमभ्युपपचुमातुर मधुरास्मानदर्शयत्पुर ॥१००॥

वसततिलका

येथ्या तिच्या करुणदीनचि शोःरुगानें
होतां व्रणांकित जणू विपदिग्ध धाणें ॥
आश्वासण्यास हाणि, आतुर त्या रतीतें
ये होउनी प्रकटवेह, वसंत तेथें ॥१००॥

गद्यार्थ— रतीच्या अशा या अत्यंत करुण शोकांमुळे, जणू
काय हृदयात विपानें मारलेला माण मोंसकला जावा, अशा
वेदना होऊन, त्या दुःखार्ता रतीला आश्वासन देण्यासाठीं,
तिच्या समोर (वदेह) वसत प्रकट झाला

वैतालीय

तमवैश्य रुरोद सा भूश स्तनसमाधमुरो जघान च ॥
स्वजनस्य हि दुःखमप्रतो विवृतद्वारमिबोपजायते ॥१०१॥

वसततिलका

पाहून त्यास, रडली रति फार, हातें
छाती पिटून दुःखवीत निजस्तनातें ॥
दुःखें पुन्हा निजजनापुढतीं हृदिस्थ
दारे जणू उघडल्यापरि घाहतात ॥१०१॥

गद्यार्थ—त्या, स्वताच्या वसतसख्याला पाहून, रति अतो
नाच रडली, व (हाताना) तिनें छाती इतकी पिटून घेतली,
कीं, त्यामुळे तिचे स्तन दुःख लागले कारण, दुःख हें, आपलें
माणूस दिवलें, कीं, त्याच्यासमोर, जणू (धरणाचें) दार उघ
डून दिल्याप्रमाणें वाहू लागलें.

वैतालीय

इति चैनमुग्राच दुःखिता “सुहृद पदय वसन्त । किं स्थितम् ।
तदिदं वणशो विकीर्यते पयनैर्मम कपोतकुर्यम् ॥१०२॥

वसततिलका

दु खी वदे, “इध उरे वध रे वसंता
मित्राचिया प्रिय तुझ्या तनुतून आतां ॥
ते पारव्यापरि भुरें लव भस्म, वारा
पिस्कारितो कणकणें जगतीं भरारा ॥१०२॥

गद्यार्थ—दु खी रति त्याला पुढीलप्रमाणें म्हणाली, “—हे वसता ! हे वध तुझ्या प्रिय मित्राच्या देहानें (देहातून) आता काय अवशिष्ट राहिलें आहे तें ! आणि तेंहि, पारव्याच्या रगाचें मुरक भस्म, आता वायाने, कणावणानें, मुक्कमुक्क उडून नेऊन पिस्कारलें जात आहे. ०००

वैतालीय

अयि सम्प्रति देहि दर्शन स्मर ! पर्येषुक एष माधव ॥
दयितास्वनस्थित नृणा न खलु प्रेम चल सुहृज्जने ” ॥

वसततिलका

देहें स्मरा ! झडकरी तव दर्शनातें
स्वहर्शानोत्सुक तुझ्या प्रिय माधवातें ॥
पत्नीप्रतीहि जरि चचल जें नराचें
तें प्रेम अस्थिर नसे सुहृदांसि साचें ” ॥१०३॥

गद्यार्थ— हे मदन ! तुझा मित्र हा वसत, तुझ्या दर्शनास फार फार उत्सुक झाला आहे, त्याला (तरी) तू लीकर दर्शन दे. (माझ्या हाजेला इतका वेळ ओ दिली नाहीस तर निदान मित्रासाठी तरी ये) पुरुषाचें प्रेम जें स्वपत्नीच्या बाबतीतहि अस्थिर वाग्तें, तें मित्राच्या बाबतीत, काही तसे, चचल नसतें. — (पुष्कळच अधिक स्थिर असतें.) ” ०००

[इतका आश्रय केला, तोहि व्यर्थ गेल्यावर, रति अखेरचें म्हणून वसंताला म्हणते —]

वैतालीय

“गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहत ॥
अहमस्य दर्शेव पदय मामप्रतिपहव्यसनेन धूमिताम् ॥१४०

वसततिलका

“गोलाच मित्र तव तो; परते न तैसा
घान्यांत दीप चिरता उजळें न, जैसा ॥
ही मी पहा जणू दिव्यातिल त्याच पात
दुखें असहा करिती मज धूमयुक्त ॥१०४॥

गद्यार्थ—वाया नें निश्चिंतेला दिवा, जसा, पुन्हा उजळ नाही, तसा, तुझा तो सखा मदन, जो गळा तो गेल्याच ! तो काहीं आता पुन्हा परत येत नाही. आणि ही मी पहा त्याच दिव्या-तली जणू काय पात !—भयंकर दुःखानीं मला (ज्योतिहीन करून) धूमयुक्त कोळिष्टकाच्या पदाला नेल आहे. ०००

वैतालीय

मिथिना कृतमर्धेनैशस ननु मा कामवधे निमुञ्चता ॥
अनपायिनि सश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय गळ्ढरी ॥१०५॥

वसततिलका

कैलाच अर्धेवध हा मम त्या विधीनें
एक्या स्मरास वधुनी, मज सोडण्यानें ॥
सुस्थायु आश्रयतरु उपदील हसी
तेव्हा गळून पडलेच न कां लता सी ? ॥१०५॥

गद्यार्थ—विधीनें, एकत्या मदनाला वधून, मला तशीच सोडण्यात, जरें पाहता, माझा अर्धा वधव केलेला आहे. बळकट अशा क्या वुधाचा वेलीन आश्रय घेतला, त्या वुधा-लाच हचीन उपाटिलें, कीं, सी वेळी आपोआप गळून पडणारच ! ०००

वैतालीय

तदिद त्रियतामनन्तर भरात बन्धुजनप्रयोजनम् ॥
विधुरां अलनातिसर्जनाक्तनु मा प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥

वसततिलका

याच्यापुढील, म्हणुनी फार तूं स्वहस्तें
मित्राचिया तव मृतोत्तर या मियेतें ॥
देवोनिया विवश या मज तूंच गझि
भेऊन पोंचब हाणीं पतिसन्निधानीं ॥१०६॥

गद्यार्थ—म्हणून आता, हे वसंता, याच्यापुढील तुझ्या मित्राचें हें मृतोत्तर नियाकम तूच (आपल्या हातानें) उरक, आणि निराधार अशा मला, अमीत अपंग करून, त्या मार्गानें माझ्या पतीच्या सन्निध भेऊन पांचव. ०००

[याच्या पुढील श्लोक “शशिना सह याति क्षीनुदी ” हा प्रकरण ४६ (मुंडवीय नाहीं) पत्तीचे सहामन या अनुसंधानात आला आहे.]

वैतालीय

अमुनैव कपायितस्तनी धुमनेन प्रियगात्रमस्मना ॥
नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं पिभावसी ॥१०७॥

वसंततिलका

सौभाग्यदायि पतिदेहविभूति येऽसी
चर्चोनिषा उटि गृह्णान्च मी स्तनांसी ॥
मानोनि हीस नवपल्लवयुक्त शय्या
देधीन मी तनु सहर्षं चितेयरी या ॥१०७॥

गद्यार्थ—माझ्या प्रिय पतीच्या देहाचें, हें सौभाग्यकारक
भस्मच उठी गृह्णून, मी स्तनास चर्चोन, माझा चितेवर, तिला
नव्या नव्या कोवळ्या पालवीची शय्याच मानून, मी आपला
देह (आनवानें) पसरोन.

वैतालीय

कुसुमास्तरणे सहायता बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ॥
कुरु सम्प्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥

वसंततिलका

झालास तूं कुसुम अंधारितां सहाय
आम्हा, वसंत ! कितिदां; परि आज हाय ॥
पायां पडून करितें तुज मी विनंति
कीं तोच तूं रच झणीं मजला चिता ती ॥१०८॥

गद्यार्थ—मिना वसता, आम्हा दोघासाठीं, रतिशय्येवर फुलें
पसरण्याचे कामीं, तूं, आम्हास अनेकदा सहायकर्ता झाला
आहेस; आणि, हाय ! आज त्याच तुला पाया पडून मी
विनंति करीत आहे, कीं, (पुष्पशय्येऐवजीं) तूं माझ्यासाठीं
आता लौकर चित्रा ठगार कर.

वैतालीय

तदनु ज्वलन मदपिंत त्वरयेदक्षिणातवीजनैः ॥
विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमभ्युत्सहते न र्मा विना ॥

वसंततिलका

देशील अग्नि मज, त्या फुलवी क्षणांत
तूं दक्षिणानिलमुखांतुनि फुफ्फूरीत ॥
ठाऊक दे तुज यरोखर खास आहे
कीं मदिना क्षणहि ना स्मर हर्षतो हें ॥१०९॥

गद्यार्थ—अशा रीतीनें माझ्या चितेला जो अग्नि तू देशील,
तो तूं, आपल्या दक्षिणवायुस्फी (मुखानें फुफ्फूरीत)
(पल्यानें झडपून) खूप प्रज्वलित कर. (उगाच तो धुमसत
राहिला, तर माझे भस्म होऊन, मी मदनाकडे पोचायला, फार
विलंब लागेल. तसे होऊ नये. अग्नि लौकर मडकून मला मदना-
कडे शक्य तितक्या त्वरेनें गेलेंच पाहिजे) कारण तुला
यरोखर हें माहीतच आहे, कीं, माझ्यावाचून, मदनाला एक
क्षणमर सुद्धा करमण नाही— (जीवनात उत्साह वाटत नाही.)

●●●

वैतालीय

इति चापि विधाय दीयता सलिलस्याञ्जलिरेक एक एव नौ ॥
अविभज्य परत्र तं मया सहित पात्यति ते स बान्धवः ॥

वसंततिलका

मित्रा ! अशा सकल योग्य करून कर्मां
दोगांस एकच जलांजलि देह आम्हां ॥
प्राणील त्यास न विभागुनिया परत्र
घेवोनिया मज सर्वें, तव तो सुमित्र ॥११०॥

गद्यार्थ—अशा तऱ्हेनें सगळी उत्तरनिया कर्मान जो पाण्याचा
अंजलि तू देशील तो आम्हा उभयतांना मिळून एकच दे
(दोन निरनिराळे देऊ नकोस.) तुझा मित्र तो मदन, परलोकात,
मला सगळीं वेळून, तो अजलि, न विभागना, एकत्रच, प्राशन
करील.

●●●

वैतालीय

परलोकरिधो च माधव ! स्मरमुद्दिश्य विलोलपट्टना ॥
निवपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसरो हि ते सखा ॥

वसंततिलका

उद्देशुनी स्मरसप्यास तुझ्या चसंत
दे वाडवून मरणोत्तर त्या विधीत ॥
आम्रावरील चल पल्लव मंजरी ती
मित्रास त्या तन अतिप्रिय तीच होती ॥१११॥

गद्यार्थ—हे वसता ! तुझ्या स्मर सप्यास (आठवून, त्याला)
उद्देशून ताच्या हुलया पालवीसह आम्रमंजरी (तिलांजलीऐवजीं)
त्या मृगोत्तर क्रियाकर्मामध्ये तू अर्पण कर; कारण मदनाला,
आम्रमंजरी ही अतिशय प्रिय असते (होती.)

●●●

प्रकरण ४९ वें

संकीर्ण सुभाषिते—

शाहूजीविब्रीडित

राज्य येन पदान्तलक्षणस्यैव गुरोराज्ञया
पाथेय परिगृह्य कार्मुकरं चोर वन प्रस्थित ॥
रजाधीन. शशिमीलिचापनिपये प्राप्तो न वै प्रिक्रिया
पायाद् स विभीषणप्रजनिहा रामाभिधानो हरिः ॥१॥

सुमदारमाला

जयें टाकिलें राज्य, भाहें पित्याच्या
पटीं लागलेल्या वृणाचे परी,
निघाला यनीं घोर जाण्या, घरोनी,
स्वचापास एक्या, शिंदोरीपरी ॥
शिवाच्या धनुष्यासही घावनीतां
न भ्याला, उभा धैर्यमैरूपरी
घधी राक्षसा रावणालाहि, रक्षो,
असा तो तुम्हां रामनामा हरि ॥१॥

गद्यार्थ—वखाला अडकलेल्या शकाच्या काडीइतक्या
(तुच्छतेनें व सहजतेनें,) पित्याच्या आशेमुळे ज्यानें राज्य
कोडलें, (हस्तून टाकलें;) आपलें उच्च धनुष्य, हीन काय
ती, शिंदोरी बाधून, जो मयकर अरण्यात जाण्याच निघाला,
शिवधनुष्य (शक्तिविषयाच्या महाशक्तीच्या) प्रसंगीमुद्रा, जो,
यत्किंचित्ति चलिचंचि न होता, घेयांच्या मेरूप्रमाणें उमल्य;
आणि ज्यानें विभीषणाच्या घोरत्या मावाचा (महापराक्रमी
रावणाचा) बध केला, तो 'राम' नांवाचा हरि, तुमचें रक्षण
करो ॥१॥

मालिनी

कनकनिरुजभासा सीतयाऽऽलिङ्गिताङ्गो
ननु रलयदामप्रामर्शभिरामः ॥
अभिनव इव विद्युन्मण्डितो मेघलण्डः
शमयतु मम ताप सर्वतो रामचन्द्रः ॥ २ ॥

आर्या

आलिङ्गित सीतेनें-निकरीं रेखा जणू सुषणांची ।
नवकुमुदमालिकेतम इयाममनोहर सुकांति ज्या
तडुची ॥
अभिनव विद्युन्मण्डित सान घनालमयि दोमुमी दिसतो
श्रीरामचंद्र माझे स्तारे भवताप पूर्ण शमयो तो ॥ २ ॥

गद्यार्थ—सीता गौरवर्ण, राम घननील, त्यामुळें, सीतेनें
त्याला आलिङ्गित, कणोदीच्या वगडावर सोन्याची रेखा उमगावी
अशी सुंदर दोमा दिसत आहे; ज्याच्या तळुची कांति, ताच्या
नीलकमलाच्या हारासारखी इयाममनोहर आहे; त्रिनेत्र्या
शमयमानामुळे शोभाणाऱ्या लहानग्या नव मेघाप्रमाणें जो अलङ्कृत
आहे, असा तो, श्रीरामचंद्र, माझे सर्व ताप शमवो. ॥१॥

आर्या

प्रथम चुम्बितचरणा जड्घाजान्तरनाभिचक्राणि ॥
आलिङ्ग्य भावना मे रेलतु विष्णोर्मुखाब्जशोभायाम् ॥३॥

आर्या

आधीं चुम्बुनि चरणां,
गुडये, मांडया, ति नाभिचक्रासीं ।—
आलिङ्गुनि मन माझे
खेळो हरिच्या मुखान्जशोमेरीं ॥ ३ ॥

गद्यार्थ—प्रथम श्री विष्णूच्या चरणांचें चुम्बन घेऊन, नंतर
क्रमानें गुडये, मांडया, नाभिचक्र यांना आलिङ्गित, शेती, मांस
मन त्याच्या मुखकमलाच्या खोंदयांशीं खेळत राहो ॥३॥

शाहूजीविब्रीडित

वाचा निर्मलया सुधासुपुरया या नाथ । शिक्षाभद्रा—
स्तां स्वनेत्रि न सत्प्रामप्यहमभागवतो निरूप. ॥
इत्याग शनशालिनं पुनरपि स्वीयेयु मा निश्चन—
स्वरो नास्ति दयानिधिर्यदुपते ! स्तो न मत्तोपरः ॥४॥

शार्दूलविक्रीडित

कृष्णा ! निर्मल गोड बोलुनि, मला,
तुं जें दिलें शिक्षण
स्वर्णाहि स्मरतों अहंकृतिमुलें
निलंज्ज मी त्यास न ॥
पापिष्ठास अशाहि घेसि सदया !
तुं आपुला मानुनी !
कोणी नान्य दयानिधी तुजहुनी;
वा मत्त माझ्यातुनी ॥ ४ ॥

गद्यार्थ—हे यदुपते, हे नाया, तूं मला अत्यंत, निर्मल व
अमृतमधुर शब्दांनी, जें काय शिक्षण दिलेंस, त्याचें स्मरण, मी
निलंज्ज, अहंकारी माणूस, स्वप्नान बुद्धा करीन नाहीं. अशा,
दोकडा पापानी भरलेल्या मला बुद्धा, तूं आपला म्हणून अवलंब
करतोस तेव्हा, तुझ्याहून मोठा दयासागर कोणी नाही—आणि
माझ्याहून अधिक मदोन्मत्त दुष्टा कोणी नाही असेच म्हटलें
पाहिजे. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

मृद्वीना रसिता, सिता समशिता, स्फीतं निपीनं पयः
स्वर्पातिनं सुधाऽप्यधापि कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ॥
सत्यं ब्रूहि मदीय जीव ! भवता भूयो भवे भ्राम्यता
कृष्णेत्यक्षरयोरप्य मधुरिमोद्गारः कचिल्लक्षितः ! ॥ ५ ॥

शार्दूलविक्रीडित

खालें द्राक्ष, नि शर्करा; कितितरी
तूं दुधाहि प्राशिलें
स्वर्गां चाखिलली सुधा, नि कितिदां
रभाधरा खंडिलें ! ॥
मजीश ! वद सत्य, कीं भटकतां
तूं सर्व विद्वांतीं
गोडी सांपडली तुला कथि कुठें—
जी 'कृष्ण' या व्यक्तीं ? ॥ ५ ॥

गद्यार्थ—हे माझ्या जिवा ! तूं द्राक्ष खालेंस, शर्करा खालीलस,
पुष्कळ दुध प्राशन केलेंस, (अगदीं) स्वर्गां जाऊन अमृत
चाखलेंस, आणि, प्रत्यक्ष रमेचा अक्षर खंडिलास; (अशा
तऱ्हेनें नाना तऱ्हेची गोडी चाखतां,) शान्त्या संधीत, तूं
भटकलास; पण, खरें सांग, कीं, या सर्व भ्रमणामार्गे, 'कृष्ण'
या दोन अक्षरात जी अपूर्व मधुरता आहे, ती, तुला इतरत्र कोठें
पावली कां ? ●●●

शिक्षार्थी

कृतक्रोधे यस्मिन्नमरनगरी मद्गलरावा
नवातद्वा लङ्का समजनि वनं वृश्चति सति ॥
सदा सौताकान्तप्रणतिमतिविख्यातमहिमा
हनुमान्न्यात्रः कपिकुलशिरोमण्डनमणिः ॥ ६ ॥

शिक्षार्थी

घरी जो क्रोधा, तें ध्वनि सुरपुरी मंगल करी
भयें कांपे लंका, जथि घनि तरुताटन करी ॥
सदा ज्याचा रामप्रणतचि असा प्यात महिमा
हनुमान् रक्षो तो कपिकुल शिरोभूषण तुम्हां ॥ ६ ॥

गद्यार्थ—ज्याला क्रोध आला कीं, (आतां हा राक्षसांचा
नायनाट करणार या अपेक्षेनें) स्वर्गांत मंगलध्वनि सुरू होतात;
जेव्हां हा रानात झाडांची मोडतोड करतो, तेव्हां लंकावरी
भयभीत होते; श्रीरामाच्या पायादीं नित्य प्रणत अशा ज्याचा
महिमा विख्यात आहे, अशा कपिकुलात शिरोरत्नाप्रमाणे
शोभणारा, हनुमान् तुमचें रक्षण करे. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

किं ब्रूमो हरिमस्य विश्वमुदरे किं वा फणान् भोगिनः
क्षेते यत्र हरिः स्वयं जलनिधेः सोऽप्येकदेशे स्थितः ॥
आश्चर्यं कलशोद्भवो मुनिरसौ यस्यैकहस्तेऽम्बुधि—
गण्डूषीयति, पङ्कजीयति, फणी, मृद्वीयति श्रीपतिः ॥ ७ ॥

सुमंदारमाला

बदों काय विष्णूस् विश्वोदरः वा
फणांनाहि शोषाचिया; ज्यांबरीं
स्वयें विष्णु शोषें; धरी अग्नि दोषां
स्वपृष्ठाचिया एक अंशावरी ? ॥
चमत्कार दावी अगस्तीच ! प्याया
जथीं अग्निहोता तो स्वहस्तीं धरी—
वने अग्नि घोटावरी ! शोष पन्ना—
परी ! विष्णुही सान भुंयावरी ! ॥ ७ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्या उदरांत विश्व समावतें त्या श्रीविष्णूची,
तिंवा ज्यावर स्वयें तो विष्णू निद्रा पते, त्या शोषाच्या
फणाची तरी महनि किती वगण करावी ! तिंवा या शोषानाहि
जे आपल्या पृष्ठाच्या एका व्हान्या भागावर घाण करतो

त्या सागराचा तरी महिमा काय वर्णवा ? परंतु खरा अद्भुत, आश्चर्यकारक चमत्कार दाखविला अगस्ति मुनीनेच, कीं, ज्यानें आचमन करण्यासाठीं हातावर घेतल्यावेळीं, तो सागर एका पोटाइतका लहान झाला, तो शेप कमलासारखा, आणि (स्वामयर्ण) विष्णु एखाद्या भ्रमासारखा झाला ।

शार्दूलविक्रीडित

एके सत्पुरुषा परार्थघट्टना स्वार्थान्परित्यज्य ये सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभूत स्वार्थापिरोधेन ये ॥
तेऽमी मानराक्षसा परहित स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थं परहित ते के न जानीमहे ॥ ८ ॥

शार्दूलविक्रीडित

तेची थोर, परोपकार करिती जे स्वार्थाही सोडुनी ते सामान्यचि, जे परार्थ करिती स्वार्थास संभाळुनी ॥ जाणा राक्षस माननी, परहिता, स्वार्थाय जे नाशिती जे स्वार्थाविण नाशिती परहिता, आम्हां न ते माहिती ॥ ८ ॥

गद्यार्थ—स्वार्थ सोडूनसुद्धा जे परहित करतात, ते थोर पुरुष, स्वार्थाला विरोध येत नसेल, अशा स्थितीत, जे परहिताचा उद्योग करतात, ते सामान्य, जे, स्वार्थासाठीं परहिताचा नाश करतात, ते मनुष्यरूपातले राक्षसच, परंतु जे स्वार्थ नयताहि परहिताचा नाश करतात ते कोण हें आग्हान माहित नाही (त्याला किती नीच नाय याचें तें आग्हान युक्त नाही)

वसततिलका

प्राप्त्यते न खलु निगमयेन नीचे-
प्राप्त्यतिप्रतिष्ठा निरमन्ति मध्या ॥
विग्ने पुन पुनरपि प्रतिह्न्यमाना
प्राप्त्यमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ ९ ॥

वसततिलका

ये कार्य नीच कधि विप्रभयें न हातीं विप्रात मध्यमहि स्वीकृत टाकिताली ॥
विघ्ने पुन पुनरपि जरि त्यां छळीती प्राप्त्यपाय न च उत्तम हे त्यजीती ॥ ९ ॥

गद्यार्थ—अगदी नीच जे आहेत, ते, विघ्ने येतील या (मंत्रिप्रकारांनी) मीतीनेच कोणत्याहि कार्याला प्रारंभ करीत नाहीत, मध्यम (आहेत ते अशा भयाने कार्यारंभ करीत नाहीत अस नाही,) प्रारंभ तर करतात, पण प्रत्यक्ष विघ्न येऊ लागली कीं (त्यापुढे टिकाव न घरता) आरंभ केलेलें कार्य सोडून देतात, परंतु जे उत्तम आहेत ते मान विघ्नानी पुन पुन्हा नडवले आणले तरी, एकदा हातीं घेतलेलें कार्य कधीच टाकीत नाहीत.

मन्दाकारता

आविर्भूते शशिन तमसा मुच्यमानेन रात्रि—
नैश्वार्थार्थिर्हुतभुज इ न चित्तभूषिष्ठभुज ॥
मोहेनान्तरितनुरिय दृश्यते मुच्यमाना
गङ्गा रोध पतनरुलुपा गृह्णीत प्रसादम् ॥ १० ॥

मन्दाकारता

रात्री जैशी विषु उगवता होह अधारमुक्ता नैशाश्रीची उजळत शिखा, धूम नो अरूप होता ॥
अन्तर्मोहानुनि सखिस या, घाटतें येइ मुक्ति गंगा—माती पडुनि गडुळे—स्वरूढ जैशी पुन्हा ती किंवा हेंच (केडाकरणीत)
रात्र जशी ती, चंद्र उगवता, तमोमुक्त होतसे दिवाही मोह तसा पळतसे ॥
धूम कमो होउनी निशामलशिखा जशी झळकते सखीची स्थिति तैशी घाटते ॥
तडिची माती पडुन गडुळही गंगा नियळे जशी सखीची कासि उजळते तशी ॥ १० ॥

गद्यार्थ—(काळिदासाचें उपमावीज्य, राघवाच्या मीठीनें वेगुळ पडलेली उर्वेची पुन्हा गुढीर येउना कशी दिखली त्याचें वर्णन) चंद्र उगमस्थानावर अधारापासून मुक्त होत चाललेली जशी रात्र, किंवा धूम कमो शाल्यावरून नैशामीची पुन्हा उजळत चाललेली ज्योति, किंवा, किनाऱ्यावरील माती पडून गडुळ झालेली, पण, असा, हळूहळू नियळत चाललेली गंगा, तशी वेगुडीन हळूहळू गुढीर येत चाललेली ही मुद्रा दिसत आहे.

हुतविरति

उदयगुदराशाङ्गमरीचिभिल्लममि दूरमिनः प्रनिसागिते ॥
अल्पमपमनादिव लोचने हरनि मे हरिताहवदिमुखम् ॥

दुतविरवित

उदयि गूढ शशीकिरणौ अतां,
इधुनि दूर तमाप्रति सारितां ॥
अलक आवरितां नयनांस, तें
उदयदिग्बधुचे मुख मोहितें ॥ ११

किंवा हाच अर्थ शाश्वतविरवितात—

पूर्वेच्या गिरिबाहुनी वर सरे चंद्रप्रभा, तीमुळे
अधाराप्रति येथुनी पळवुनी आतां दुरी लाविले ॥
केसां आवरितां मुखावरनि, जे शुभा मुखा दावितें
पूर्वा दिग्बधुचें तसें मुख अहा ! नेषांस आकर्षितें ॥

गद्यार्थ—(सुंदर उपनेने चंद्रोदयाचें वर्णन.) उदयगिरीच्या
मागे लपलेल्या चंद्राच्या शिरणानीं, येथून, आता अधाराच्या
वर सारल्यामुळे, एखाद्या सुंदरीच्या तोंडावर आलेले वेश
आवरल्यामुळे, जवळी तिची शुभ्र मुखकांति दिसत पडावी, तसें
पूर्वदिग्बधुचें, मग आता माझ्या नेत्रांना आकर्षित आहे. ●●●
(अगदी असाच ' अद्गुलीमि. ' प्र. २३ श्लोक २१ पहा)

उपजाति

यया गजो नेति समश्नुते तस्मिन्पक्रामति सशयः स्यात्
पदानि दृश्या तु भवेत्प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥

उपजाति

समश्नुतहि “ हा न हत्ती ॥
जाताच तो संशय येथे चित्तीं ॥
पदांस पाहून घडे प्रतीति
मनोऽन्यथेची मम तीच रीति ॥ १२

गद्यार्थ—(शुश्रूषेला प्रत्यक्ष पाहून ओळख पटली
नाही, परंतु मग नुसत्या आठारून ती पटली, या चमत्कारिक
मनोव्यापाराच दुस्यत वर्णन करतो—) प्रत्यक्ष समोर हत्ती
दिसतहि, तो हत्ती, हं समजून येथे, मग तो निघून गेल्यावर तो
हत्ती असावा अशी अशुभ दाना मनात डोकावू लागायी, आणि,
त्याच्या पावलाचे ठसे पाहून मात्र, सशयमिश्रिष्ट होऊन, हा
हत्तीच, ती खानी पडावी, तशाच प्रकारचा माझ्या मनाचा
हा विकार म्हणला पाहिजे. ●●●

वसंततिलका

किं नोक्विलस्य मितेन गते नसन्ते ?
किं कानरस्य बहुशब्दपरिग्रहेण ? ॥
मित्रेण किं न्यसनकालपराडमुखेन ? ॥
किं जीवितेन पुरुषस्य निरक्षरेण ? ॥ १३

वसंततिलका

जातां वसंत, रचि कोक्विलगानि काय ?
शब्दं बहु धरुनि भीत लढेल काय ? ॥
जे संन्यस्त विमुक्त, मित्र असे कशास ?
लामे जगून फल काय निरक्षरास ? ॥ १३ ॥

गद्यार्थ—वसंतऋतु निघून गेल्यावर, कोक्विलच्या गायनात
गोडी ती काय ! पुष्कळ चाले धारण केली, तरी, मित्रा लढणार
काय ! संन्यस्तार्थी जे तोंड फिरवतो, त्या मित्राचा उपयोग काय ?
किंवा माणसाने वियाविहीन अवस्थेत जगण्याचे फल काय ? ●●●

शाश्वतविरविता

सन्तः कापि न सन्ति, सन्नि. यदि वा दुःखेन जीवन्ति ते
राजानोऽपि न सन्ति, सन्ति यदि वा लाभद्वन्द्वप्रसिद्धिः ॥
विद्वानोऽपि न सन्ति, सन्ति यदि वा मानस्ययुक्ताश्च ते
दानारोऽपि न सन्ति, सन्ति यदि वा सेवानुकूला कलौ १४

शाश्वतविरविता

नोहे संत कुठें ! असे तर जने दुःखांत कैसा तरी
राजाही न कुठें ! असेच जर कां, तो अर्थलोभी परी ॥
नाहीं मत्सर अतरात असला विद्वान नाहीं कुणी
दाताही न कलौत, ज्यास न रचे सेना स्वतंत्रची
मनीं ॥ १४ ॥

गद्यार्थ— या कल्पियुगात, सख्खन कुठेच नाहीं; असलाच
तर तो दुःखत जगून असेल; राजा कुठें दिसणार नाहा;
असलाच तर रोमाने (प्रजेकडून) धन (पिकून) घेणाराच
असेल; विद्वानहि साधवणार नाहीं; असलाच तर तो मत्सरीच
असेल; दाताहि कुठें आदळणार नाहीं—असलाच तर सेवेला
वया होणारा (स्तुतिप्रियच) असेल. ●●●

शिवरिणी

न सध्या सधते नियमितनमाज न कुरते
न वा मौजीयध बलधति न वा सुतनत्रिभिम् ॥
न रोजा जानीते व्रनमपि हरेनैव कुरते
न काशी मक्ता वा शिव शिव न हिंदून यवन ॥ १५ ॥

शिवरिणी

फरीना सध्या वा नियमित नमाजा न पडतो
तसें मौजीयध करित न च, सुता न करतो ॥
न जाणे रोजात—करीत हरिपूजाव्रतदि न
न काशी मक्ता वा शिव शिव हिंदू न यवन ॥ १५ ॥

गद्यार्थ—(कलियुगातल्या परमभ्रष्टतेचें वर्णन) माणूस आता घड संव्याहि करीत नाही, किंवा, नियमितपणें निमाजहि पदत नाही, घड मुजहि करीत नाही, किंवा, सुताहि करीत नाही. रोजाचें उपवास करीत नाही, किंवा, बिण्णूचें व्रतहि (आपादी कायिची ?) करीत नाही, घड कार्यायात्रा नाही, कीं मक्केची हाज नाही. धिय, धिय, आता माणूस घड हिंदु राहिला नाही. घड घरनहि नाही !

वसततिलका

दोषान्तरोऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि
मित्रान्सानसमये निहितोदयोऽपि ॥
चन्द्रस्वयाऽपि हरप्लुभतामुपैति
नैवाश्रितेषु गुणदोषनिचाराणां स्यात् ॥ १६ ॥

वसततिलका

दोषांत मग्न, अतिघरू, मलीन देहीं
मित्रावसानसमयी उदयास येई ॥
येसैं अवतहि शिषा प्रिय, चंद्र होत
पाहू नयेत गुणदोष निजाश्रितात ॥ १६ ॥

गद्यार्थ—चंद्र हा, दोषाकर, (रात करणारा, दुसरा अर्थ दोषाची प्राण,) कुटिल, (चंद्रकोर बाकडी असते म्हणून वक्र, दुसरा अर्थ वक्र स्वभावाचा) कलङ्कित, (घर डाग असलेला, दुसरा अर्थ डागाळलेल्या चरित्राचा.) व मित्राच्या (सूर्याच्या, दुसरा अर्थ स्नेहाच्या) अवसानसमयी (अस्ताचे वेळीं दुसरा अर्थ मृत्यूच्या वेळीं किंवा पडत्या काळात) उदय पावणारा, अस्तहि, शकराला तो प्रिय असतो कारण योर लोक हे, एकदा ज्याचा आश्रित म्हणून स्वीकार केला, त्याचे गुणदोष पहात नवत नाहीत.

वैतालीय

सहसा विदधोत न क्रियामित्रैक परमापदा पदम् ॥
धृणते हि निमृश्यकारिण गुणलुब्धा स्वयमेव सपद- ॥ १७ ॥

उपजाति

घातेंत कार्यें करणें न कोणी
आपत्ति मोट्या, अचिचैक आणी ॥
करी समीक्षूनचि कार्यें नामी
स्वयें घरी त्या गुणलुब्ध लक्ष्मी ॥ १७ ॥

गद्यार्थ—कोणीहि, कार्य करीत नाही, किंवा घातेंत, अविचारानें, करू नये कारण अचिचैक हें नांना आपत्तींना आमंत्रणच होय. नीट विचार करून कार्य करणाराला, गुणावर लुब्ध होणारा माण्यलक्ष्मी स्वयेंच वरते.

वसततिलका

रम्याणि गीक्ष्य, मधुराश्च निशम्य शब्दान्—
पर्युत्सुरी भवति यस्तु रितोऽपि जन्तु ॥
तच्चेतसा स्मरति नूनमवोद्युतं
मास्थिराणि जननान्तरसौदधानि ॥ १८ ॥

वसततिलका

पाहून रम्यपण, घेवुनि गोड वाणी
हुहूर लागत जिज्ञास सुखी असतोनी ॥
तें नेणता, मनि खरोखर आडवीत
जन्मांतरातिल हृदि स्थिर स्नेहनातें ॥ १८ ॥

किंवा

तें नेणतां, मनि खरोखर आडवीतें
जन्मांतरामघिल सुखचि भाषणीतें ॥

गद्यार्थ—(मनाच्या गूढ व्यापाराविषयी शाश्वतशक्तीस व्लोक.) माणसाला, तो सुखी अत्यन्तसुखी, (वेगदा वगडा), रम्य बल पाहून, किंवा, गोड शब्द ऐकून, एक (अनामिक) हुरहुर हृदयाला लागते (ती तशी का लागते, याविषयी कालिदासाला असें झालें ह.) त्यावेळीं साणून तळवळत आपल्या सनात, दुसऱ्या जन्मातली, (प्रत्यक्षात अनाकल्पीय पण) भावत स्थिर वशी प्रेमाची आठवण काढत असतो. (सयें वाणीं सुखी परिस्थिति असता, असे स्थिर विचार मनात येतात हा अनुभव पुष्कळच खडबड माणसाना आलेला आढे य येत राहिल. "In that sweet mood, when pleasant thoughts, bring sad thoughts to the mind" हें वर्तस्थयें उद्गार, (पहा इमजी काव्यसुखीची पाणपोरें राध १ पान २१०-२११) किंवा हेन्दी कर्मव्हाइटची I am pleased and yet I am sad ! ही कविता (पहा इमजी काव्यसुखीची पाणपोरें राध १ पान २१८-२१९) कावस्थाप, या गूढ व्यापाराचा अनुभव सावदेखीय आढे, हें त्यानीं येईल या अनुभवाचें कारण माय कर्मव्हाइटला सापडले नाही. तो म्हणतो—

Then, whence it is, I cannot tell
But there is some mysterious spell
That holds me when I am glad;
And so the tear drop fills my eye
When yet, in truth, I know not why
Or wherefore I am sad ?

कालिदासाने जन्मांतराचा ह्याला दिला आहे ! पण कोण बाणे
उरें काय ?

रघोदत्ता

यः परस्य विषमं विचिन्तयेत्प्राप्नुयात्स कुमतिः स्वयं हि तत् ॥
पूतना हरिविधार्थमाययी प्राप सैव वधमात्मनस्ततः ॥ १९ ॥

रघोदत्ता

दुःख जो खल, दुःज्यास इच्छितो
मेळयी कुमति तें स्वयेंच तो ॥
पूतना हरिविधार्थ येउनी
मेळवी स्ववध त्याचपासुनी ॥ १९ ॥

गद्यार्थ—दुखन्याला दुःख, आपाचि यावी, अची जे इच्छा
घरिले, त्या दुर्मति मुद्राला, तें दुःख स्वनालाच प्राप्त होतें.
पूतना, ही आठी होती, कृष्णाला मारण्यासाठी, पण, ती
स्वतांच, त्याच्या हातून, स्वतांचा मृत्यु ओढवली झाली. ....

अनुष्टुप्

बहूनामप्यसाराणां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणोर्विधीयते रज्जुर्यया नागोऽपिवध्यते ॥ २० ॥

अनुष्टुप्

यहुतां दुर्बलांचीही एकी कार्य करी महा ।
दोरी यने तृणांची ती बांधी हत्तीसही पहा ॥ २० ॥

गद्यार्थ—दुर्बल असले, तरी, ते जर पुष्कळ असून, एकी
करतील, तर, ते सुद्धा महत्कार्य करू शकतील. याकथित गताची
(बळून) जी दोरी करतात तिने मज हत्तीला सुद्धा बांधता येतें.
.....

अनुष्टुप्

वनानि दहतो वहेः सखा भवति माहृतः ।
स एव दीपनाशाय; हुनो कस्यास्ति सौहृदम् ? ॥ २१ ॥

अनुष्टुप्

लागतां वणवा, वारा साहा त्यातें करी वनीं ।
मालवी तोच दीपाला; दुर्बला मित्र कां कुणी ? ॥ २१ ॥

गद्यार्थ—रानेंच्या रानें जळणाऱ्या वणव्याला, वार, हा
साहाकारी होतो. परंतु तोच वारा विचान्या ल्हानग्या दिल्याला
विश्वतून दाकतो; (समळे सवलांचे स्नेही.) - दुर्बलाची मित्रता
कोण ठेवायला बसलें आहे ?

अनुष्टुप्

अथ नैव गजं नैव व्याघ्रं नैव च नैव च ।
अजापुत्रं वलिं दशार्धो दुर्बलघातकः ॥ २२ ॥

अनुष्टुप्

अदवाला न गजाला न । व्याघ्रा तर कधींच न ।
वळी घावें थोकडाला । देव घातक दुर्बलां ॥ २२ ॥

गद्यार्थ—घोड्याला कोणी बळी देत नाहीत; हत्तीलाहि
देत नाहीत; बाघाला तर कधींच नव्हे—वळी (बाघापाचा तर
म्हणे दुकळ्या) थोकडाचा घावा (असे यशपाल सांगतें ।)
एकूण काय, देव सुद्धा दुर्बलांचाच मारक आहे ।

अनुष्टुप्

द्वाविमी पुरुषी लोके सुखिनी न कदाचन ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीधरः ॥ २३ ॥

इन्द्रवज्रा

इच्छा घराण्या मनि निर्धनानें
रागावणें दुर्बल मानघानें ॥
दोन्ही तऱ्हेचे नर या जगांत
हे राहती ना कधीही सुखांत ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—पुढील दोन तऱ्हेचे मानव या जगां कधींच सुखी
होत नाहीत—एक मनोरथ करणारा निधन, व दुसरा रागाव-
णारा दुर्बल ! (एका ओळीच्या फरकाने हाच श्लोक पुढील-
प्रमाणें सापडतो—)

अनुष्टुप्

द्वाविमी कष्टकी लोके शरीरपरिशोषणौ ।
यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीधरः ॥ २३ ॥

काय

हे दोन फंटक जगीं, संतत देहांत राहती खुपत।
निधन करी मनोरथ। दुर्बल नर होतसे म्हणे
कुपित ॥ २३ ॥

गद्यार्थ—या जगात पुढील दोन घटना, काढ्यासारख्या,
शरीरात खुपत राहतात—एक निधनाने मनोरथ करावे ही; व
दुसरी दुर्बलाने रागावावे ही.

●●●

अनुष्टुप्

मुख्यमेकं पुरस्कृत्य शून्यात्मानोऽपि साधका ।
भजन्ति त निना नैत्र यथा सख्याङ्कविन्दवः ॥ २४ ॥

अनुष्टुप्

पुढें करून मुख्यैका क्षुद्रही कार्य साधिती ।
त्याचीण परिते शून्य शून्ये संख्येंत जेवितीं ॥ २४ ॥

गद्यार्थ—मुख्य एकाकाल, पुढें करून (एकाकाल पुढारी
करून व, त्याला आपल्या सर्वशक्तीचा पाडिवा देऊन) शून्या-
सारखे पोकळ (क्षुद्र) दि, कार्य धाधु शकतात. त्या एकावाचून
मान हे शून्य किमतीचेच ठरतात.—उदाहरणार्थ, आकड्याच्या
संख्येंतलीं शून्ये. (मुलत्या शून्याला काहीच किंमत नाही. पण
१ ते ९ पैकीं एकाकाला पुढें करून त्याच्या पाठीशीं शून्यें उभीं
राहिलीं तर मल्येक शून्य त्या मुल्याची किंमत वसपटीनें वाढवीत
असतात.)

●●●

अनुष्टुप्

क्षमा शल करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ।
अतृणे पतिनो वहिःशयमेगोपशाम्यति ॥ २५ ॥

अनुष्टुप्

क्षमा दाख करीं ज्याच्या, करी त्या काय दुर्जन ॥
स्वयेंच विवशतो अग्नि जाळाला जेय ना वृण ॥ २५ ॥

गद्यार्थ—ज्याच्या हातीं क्षमा हें शस्त्र आहे, त्याला दुर्जन
काय करू शकेल ? (पराभूत दुर्जनाला शिक्षा येवी, तर त्याच्यात
सड्डुडि व हेप उत्पन्न होईल; पण क्षमा येत्याने तो आपोआपच
भेद विवरेल) जाळण्याला जेथें तृण सुद्धा नाही, (किंवा, जेथें
जळण्याजेंथेंच काही नाही,) तेथें पडलेला अग्नि हा, आपोआपच
विशूत जातो) पण या नीतिविरुद्धाच्या बारशाला जेवढेले पुष्कळ
दुर्जन असतात. पृथ्वीराज चव्हाणास त्याचा पुरेपूर अनुमन
आला, हा इतिहास आहे.)

●●●

अनुष्टुप्

नरस्याभरण रूपं रूपस्याभरणं गुण ।
गुणस्याभरणं ज्ञानं ज्ञानस्याभरणं क्षमा ॥ २६ ॥

अनुष्टुप्

नरा भूषण सौंदर्य—रूपा भूषण सद्गुण ।
गुणांची ज्ञान ही भूषा क्षमा ज्ञानास भूषण ॥ २६ ॥

गद्यार्थ—सौंदर्य हें माणवाला अलंकारासारखें आहे. पण
त्या सौंदर्याला, गुण हा अलंकार, आहे. गुणाचा अलंकार
ज्ञान हें असून, ज्ञानाचा अलंकार क्षमा हें आहे. (ज्ञानी
माणसानें शिष्याचें किंवा अज्ञानाचे अपराध पोंडत घालावे;
त्याच्यावर चिह्न नये)

●●●

अनुष्टुप्

क्षमा नलमशक्ताना शक्ताना भूषण क्षमा ।
क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किं न सिद्ध्यति ॥ २७ ॥

अनुष्टुप्

क्षमा यत्त अशक्तांचें—क्षमा शक्तांस भूषण ।
क्षमा वश करी लोकां—क्षमेला साध्य काय न ? ॥ २७ ॥

गद्यार्थ—अशक्ताना क्षमा (स्वहून कीं परकृत ?) हें यत्त
आहे. पण शक्ताना क्षमा हें भूषण आहे. सर्व जगाला वश
करण्याची शक्ति क्षमेत आहे क्षमेनें काय साध्य होत नाही।

●●●

अनुष्टुप्

क्षत्रियाणां बल तेजो ब्राह्मणाणां क्षमा बलम् ।
क्षमा गुणोऽज्ञाशक्ताना शक्ताना भूषण क्षमा ॥ २८ ॥

अनुष्टुप्

क्षत्रियांचा बल तेजाचें; ब्राह्मणांचें बल क्षमा ।
क्षमा गुण अज्ञाशक्ताना—शक्ताना भूषण क्षमा ॥ २८ ॥

गद्यार्थ—क्षत्रियांचे बल तेजस्वीपणास आहे. ब्राह्मणांचे बल
क्षमेत आहे. दुर्बलांना क्षमा हा गुण आहे तर स्वच्छता क्षमा
हें भूषण आहे.

●●

अनुष्टुभ्

वृत्तं न प्रतिकुर्याधः पुरुषाणां स दूषणः ।
वृत्ते च प्रतिकर्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २९ ॥

अनुष्टुभ्

प्रतिक्रिया न, केल्याची करी, दूष्यचि तो जन ।
केल्या प्रतिक्रिया देणें हाच धर्म सनातन ॥ २९ ॥

गद्यार्थ—आपलें ज्योनं (वाईट) केलें, त्याशीं (ज्यास तलें वागून) परतफेड न करणारा माणूस, दूषणीयच आहे. केल्याची परतफेड करावी, हाच सनातन धर्म होय. (अर्थानें हें जसे वाईटाविषयी, तसेच, मत्स्याशीं मलें वागून मोबदला घावा असाहि अर्थ यात आहे.) (एकूण ज्यास तसे वागावें हें सांगण्याचा हेतु !)

●●●

अनुष्टुभ्

न श्रेयः सतन तेजो; न निन्य श्रेयसी क्षमा ।
तस्मान्नित्य क्षमा तान ! पण्डितैरपवादिता ॥ ३० ॥

अनुष्टुभ्

घरें न तेज नित्याचें; सदाची न क्षमा यरी ।
म्हणून सुल नित्याची सापवाद क्षमा करी ॥ ३० ॥

गद्यार्थ—नेहमीच तेजस्वी, बरेच स्वभावानें वागणें बरें नव्हे, जिंजा, नेहमीच क्षमा करीत राहणेंहि ठीक नव्हे. म्हणूनच बाबारे, सुल मनुष्य हा नित्यधर्मेला सापवाद समजतो. (बसल्याहि प्रसंगी क्षमाच, असें न करता, प्रतिकारहि, योग्य प्रसंग पाहून शुक्त मानतो. कधी कधी ज्यास तसेहि वागणे.) ●●●

अनुष्टुभ्

आमनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकासारिकाः ।
वकास्तत्र न बध्यन्ते मौन सार्थसाधकम् ॥ ३१ ॥

अनुष्टुभ्

बंध स्वमुखदोषानं पावती सारिकाशुका ।
पकडी घाबळ्यां कोण ? मौन सार्थसाधक ॥ ३१ ॥

गद्यार्थ—मुखल वाणीनें बोलण्याच्या स्वतःच्या मुखदोषानें साहजिक्या आणि पोपट हे जिंज्यात घातले जातात. पण वगळ्यांना कोणी पकडीत नाही. मौनानें सर्व कांय साधतात. ●●●

शित्तरिणी

“ वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यद्वृत्तं
वरं ह्येव्यं पुंसं न च परमलज्जामिगमनम् ॥
वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवाक्येष्वमिश्चि—
वरं भिक्षाशित्वं न च परधनास्वादनमुत्तमम् ॥ ३२ ॥

शित्तरिणी

असत्योक्तीपेक्षां कितीतरि वरें मौन भजणें
परस्त्रीसंबंधाहुनिहि थरयें; ह्रीव असणें ॥
त्यजावें प्राणातें, परि चुगलिची आवड नसो
जगावें भिक्षेन, न परधन खाण्या रुचि असो ॥ ३२ ॥

गद्यार्थ—मौन धारण करणें बरें, पण, खोटें बोलणें नको; नपुसक असणें बरें, पण, परस्त्रीशीं संबध ठेवणें नको; प्राण देणें बरें, पण, चुगली करण्याची आवड नको; भिक्षान खाऊन जगणें बरें, पण, परधन खाण्याचा आनंद नको. ●●●

अनुष्टुभ्

राजा कुलवधूर्विप्रा मन्त्रिणश्च पयोधरा ।
स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ता केशा नखा नराः ॥ ३३ ॥

अनुष्टुभ्

राजा, कुलवधू, विप्र, मंत्री, स्तन, नखें, नर ।
केश, दांतहि विद्रूप, स्वस्थानभ्रष्ट हे जर ॥ ३३ ॥

गद्यार्थ—(प्रत्येक बलु तिच्या योग्य जागीच पाहिजे. तेथेच ती शोभते. स्थानमाहात्म्य फार मोठे आहे.) राजा, कुलवधू, ब्राह्मण, मंत्री, स्त्रीचे स्तन, दात, केश, नखें आणि मनुष्य हे सर्व त्यांच्या (योग्य) स्थानापासून भ्रष्ट झाले, कीं, विद्रूप दिसतात.

अनुष्टुभ्

नरः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनाप्रपि परिभूयते ॥ ३४ ॥

अनुष्टुभ्

स्वस्थान लाभतां, नर, गजेन्द्रासहि ओढितो ।
स्थान तें सुटतां, त्यातें कुत्राहि अवमानितो ॥ ३४ ॥

गद्यार्थ—स्वताच्या (योग्य) स्थानी (पाण्यावर) अस्ता, मगर, ही, महान् हवीलाहि ओढू शकते. पण, आपल्या स्थाना पाहून अथ शाल्यार्थ (पाण्याबाहेर आल्यास) तिलांच कुंजो सुद्धां हरणू शकते.

●●●

शिलशिरणी

शिर शार्गं स्वर्गापशुपतिशिरस्त क्षितिघर
महीप्रादुतुद्गादवनिमनेधायि जलधिग्न ॥
अधोऽधो गद्गोय पदमुपगता स्तोकेमुना
स्वरोहभ्रष्टाणां भवति त्रिनिपान शतमुख ॥ ३५ ॥

शिलशिरणी

पडे शर्गातूनी शिवशिरि, तिथूनीं गित्तिचरीं
घरेला शैलाप्रावहनि, तिथूनीं स्वागरेतलीं ॥
अध पातें गंगा पद मिळविते नीच किति तें ।
स्वरोहभ्रष्टाणां पतन शतमार्गीच घडतें ॥३५॥

गद्यार्थ—(हा श्लोक मनुहरीचा.) चौथ्या ओळीत पहिला शब्द ' विवेकभ्रष्टानां ' असा मूळान आहे. परंतु विवेकभ्रष्टा ही गंगेला कशी लागू पडते हे समजत नाही. म्हणून त्या ऐवजी स्वरोहभ्रष्टाना किंवा स्वधामभ्रष्टाना असा शब्द पाहून स्थानभ्रष्टतेमुळे, पतित, पराभूत होण्याच्या, यरील ३३ व ३४ श्लोकातील कल्पनेची अर्थ शुद्धता करता येते, व गंगेला अविवेकी म्हणावे लागत नाही.) गंगा ही स्वर्गातून पडली, ती शक्राचे डोक्यावर; तेथून पर्वतावर; उच्च पर्वतशिखरावरून पुन्हावर, व तेथून समुद्रात, अशा रीतीने त्या ती स्वर्गात उतरत, गंगा, ही आली अत्यंत खालच्या पातळीवर जाऊन वसली आहे. मनुष्य (वितोप जी) एकरा आपल्या स्थानावरून अथ शाला, की, त्याचा अध पात क्षमर मारली (गंगेची समुद्राला मिळतनाची मुर्ते) होते.

या श्लोकाविषयी अनेक विद्वानांनी चर्चा केली. शेवटच्या ओळीतला ' विवेकभ्रष्टाना ' हा शब्द गणकडे न लावता, विवेक भ्रष्टाच्या केवळ पतनापुरताच दाखला पहिल्या तीन ओळीत आहे असे समजावे, असा पर्याय माहीती मुचकिला, पण सर्व तीन ओळींची परिणति, नीरूपण, चौथ्या ओळीत न्हायची, तर स्वरोहभ्रष्ट हाच शब्द योग्य उरतो. मूळ आधारास्थानापासून मनुष्य एकरा अथ शाला की, (हे स्वीयावाचते विरोधत खरे आहे, हे, अनेक महिलांमार्गीत नाभयायी किंचिन्ही इतिहास

जाणणाराना माहीत आहे.) ती कोठे मरकत जाईल याचा नियम नाही. हाच अर्थ अधिक सुसमज असे बहुतेक विद्वानांचे मत पडेल.

हे सर्व लिहून झाल्यावर मूळ वाल्मीकिरामायण वाचण्यात आले. त्यात वाल्मीकादित भगवतरणाची कथा आली आहे. त्यात, स्वर्गातून, गंगा, शिवमस्तकीं पडेपर्यंत तरी, तिचा हेतु, सगर पुत्राचा उद्धार करण्याचा, म्हणजे, पवित्रच होता. पण शंकराच्या मस्तकावर पडल्यावर, तिला असा गर्व झाला, की, " मी माझ्या सामर्थ्याने, शकरासकट सर्व जगाला पाताळात वाहवीत नेईन । " हा तिचा गर्व घ्यानी येवाच, शक्राने, तिला, आपल्या जगाच्या चक्रव्यूहात गुंफवून असे बांधून टाकले, की, तिची धार पाली पडेचना. त्यामुळे मगीरपाचा गूळ हेतु, सगर पुत्राचा उद्धार, हा विफल होण्याची पाळी आली. तेव्हा मगीरपाने पुन्हा शकराची प्रार्थना केली, त्यामुळे शकराने गंगच्या गर्बिष्ठ उदर हेतूबद्दल तिला क्षमा केली, व, जगातून तिची सुटका केली; मग ती पुढे मगीरपामागून समुद्राकडे चालू झाली पण काठेत पुन्हा तिला गर्व झाला, व जळू नदीची तिने भागळीक केली, तेव्हा, त्या क्षणीने तिचा सगळ्या प्रवाहच प्राधान केला; व पुन्हा ती वाहण्याची योग्यता पुन्हा मगीरपान तिच्यासाठी कनायाचना केली, व, नंतर जळूने तिला ओढून टाकली व म्हणून तिला जळू-हून्या हे नाव पडले, अशी कथा आहे. या प्रसंगाला उद्देश मनुहरीने गंगेला ' विवेकभ्रष्ट ' म्हटले असल्यात नकळे. पण इतके अस्तुति, गंगेचे स्वर्गातून शिवमस्तकापर्यंतचे पतन हे काही विवेकभ्रष्टाचे पतन म्हणत, हा, इष्टांत पूर्ण होण्यात, एक दोष राहून जातोच.

●●●

अनुपुष्ट

यक्षिणा बलभाराश मत्स्यानामुद्रक बलम् ।
मातृत्स्य बलं वेगस्तरणेरानपो बलम् ॥ ३६ ॥

अनुपुष्ट

नर्मात यळ पक्ष्यांना मत्स्यां यळ जळामये ।
वेगात यळ धायूचें सूर्या यळ उद्दामये ॥ ३६ ॥

गद्यार्थ—पक्ष्यांचे आकाश हेच यळ, म्हणजे, ते आपले यळ आकाशातच धारवू शकतात, मत्स्यांचे यळ पाण्यात चालते, बाण्यांचे यळ त्यांच्या वेगात आहे, व सूर्याचे यळ उन्हात (ऊन हेच) असते.

●●●

अनुष्टुभ्

को न याति वंशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥३७॥

अनुष्टुभ्

घश कोण न ये लोकीं पिंड तोंडांत घालुनी ।
मृदंग मुखलेपानें काढतो मधुर ध्वनि ॥३७॥

गद्यार्थ—(सर्वे राज्यव्यंघना लचरराजन्तीं भरली असता)
असा कोण आहे, की ज्याच्या तोंडांत रत्नायला मरपूर वातले
असता तो वंश होत नाही? (मनुष्य तर वंश होईलच; पण
निजीव असा) मृदंग सुद्धा मुखलेप केला असता (कणकेचा
गोळा तोंडावर थापला असता) गोड आवाज काढतो. ●●●

उपेन्द्रवज्रा

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता
परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ॥
अहं करोमीति वृषामिमानः
स्वकर्मेतज्जप्रथितो हि लोकः ॥ ३८ ॥

इंद्रवज्रा

दुःखे सुखे अन्य कुणी न देत
देई दुजा हा अम माणसांत ॥
'मी हं करी' हा अभिमान फोल
घांधी जगात निजकर्मसूत्र ॥ ३८ ॥

गद्यार्थ—मनुष्याला सुख किंवा दुःख देणारा असा (अन्य
कोणी) दाता नाही. ती आपल्याला, दुसरा कोणी देतो हा
अम आहे. (सुर दुःख दोन्ही, मनुष्य स्वकर्मांनीच उत्पन्न
करीत आहे.) (एकाच महान कृत्य केले तर) 'हं मी करतो'
असा अभिमान माणसाने धरणे हे हि व्यर्थ आहे—कारण सर्व
जग हं आपल्या कर्माच्या (कर्मफलच्या) सूत्रांनी बांधले
गेलें, आहे. ●●●

अनुष्टुभ्

न हि देवेन सिध्यन्ति कार्योप्येकेन सत्तमः ।
न चापि कर्मणैकेन; द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥३९॥

अनुष्टुभ्

एक्या दैवसहाय्यानं कार्यं कोणा न साधतीं ।
न कर्म एकट्या, वा ये, सिद्धि दोन्ही मिळून तीं ॥ ३९ ॥

गद्यार्थ—हे उज्ज्वलभेष्टा ! एकट्या दैवाच्या साहाय्याने कार्ये
सिद्धीस जात नाहीत; तसेच एकट्या कर्मानेहि जात नाहीत. परंतु
दोघांच्या संयोगामुळे तीं सिद्धीस जातात. ●●●

अनुष्टुभ्

त्रिषदिघस्य वाणस्य दन्तस्य चलितस्य च ।
अमालस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं सुखम् ॥ ४० ॥

अनुष्टुभ्

विपारी वाण, अन् दुष्ट मंत्री; दांत हल्ले, त्यां ।
मिळे सुखचि, यां सर्वां समूळ उपटूनिया ॥४०॥

गद्यार्थ—(शरीरात घुसलेला) विपारी माखलेला वाण,
दुष्ट असा मंत्री, हल्ल्याला दात हीं विन्ही समूळ उपटलीं तरच
सुखाचें होतें (नाहींतर तीं पुन्हा पुन्हा तापदायक होतात.) ●●●

वदस्य

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति
नूनं स तस्यापगमे प्रसीदति ॥
अकारणद्वेषे मनुस्त यस्य वै
कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ! ॥ ४१ ॥

उपजाति

जो कारणे कुद्ध मनांत होई प्रसन्न तो, तें सरतांच होई!!
द्वेषी परी जो अनिमित्त, त्यातें संतोषवाचें शुभजें कसें
तें ? ॥ ४१ ॥

गद्यार्थ—जो मनुष्य काहीं एका विशिष्ट कारणानें रागावतो,
तो, अर्थातच, तें कारण संपात पुन्हां प्रसन्न होतो; पण, ज्याचें,
मन कारणावांचूनच द्वेष कारणारें असतें, त्याचें समाधान माण-
साने कसें करावें ? ●●●

अनुष्टुभ्

यो ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवं परिपेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति ह्यध्रुवं नष्टमेव च ॥४२॥

अनुष्टुप्

हातवें सोडुनी धांवे पळत्यामागुनी जर्घी ।
हातचेंहि पळे त्याचें, पळतें न मिळे कर्घी ॥४२॥

गद्यार्थ—जो कोणी स्थिर वस्तु रोहून अस्थिराच्या मागे धावतो, त्याचें तें स्थिरहि नष्ट होतें; व अस्थिर तर नष्टच अर्हते.

●●●

आर्षा

दधि मधुरं, मधु मधुरं,
द्राक्षा मधुरा सुधाऽपि मधुरैव ।
तस्य तदेव हि मधुरं
यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥ ४३ ॥

आर्षा

मधुर दही, मधु मधुर,
द्राक्ष मधुर, मधुराची असे अमृत ।
ज्याचें ज्यांत जडे मन,
मधुर त्या तेंच सर्वदा होत ॥ ४३ ॥

गद्यार्थ—दही वचकर असतें, मध, द्राक्ष, अमृत हीं सर्व आपापच्या परीने मधुरच असतात; (ती सर्वोत्तम सारणीं गोड वाटतील असे नाही. वसिष्ठेचिन्मार्गे कोणाला हें तर कोणाला तें, मधुर वाटेल; तेव्हा साधारणपणें हेंच खरें की-) ज्याचें मन जिथें बडेल, त्याला तेंच मधुर वाटतें. (त्या वस्तुपेक्षा, मनावरच मधुरत्व अवलंबून आहे.)

●●●

अनुष्टुप्

मीखर्यं लावनकरं मीनमुन्नतिमारकम् ।
मुखरं नूपुर पादे; कण्ठे हारो निराजते ॥ ४४ ॥

अनुष्टुप्

घावाळता फरी हीन; मीन उन्नति देतसे ।
मोल्का वाळ पायांत; मूक हार गळां वसे ॥ ४४ ॥

गद्यार्थ—वाचाळपणा हा 'नीच'पदाच्या नेतो व मीन हें 'उन्नति'दायक असतें; उदाहरणार्थ—मोल्का वाळ हा पायांत घालात व मूक हार हा गळ्यात घाण घेता जातो !

●●●

आर्षा

ग्रन्थिलतया किमिक्षोः
किमपभ्रंशेन भवति गीतस्य ! ।

किमनार्जवेन शशिनः

किं दारिद्र्येण दयितस्य ! ॥ ४५ ॥

आर्षा

गांठाळ ऊंस, गायन
अशुद्ध असलें तरी कुठें बिघडे ! ।
घर्षाक्षि चंद्र नि वल्लभ
निर्धन असुनीहि काय हानि घडे ! ॥ ४५ ॥

गद्यार्थ—(मधुर रस असलेला) ऊंस, (पेन्थापेन्थाचे ठिकाणीं) (कडीण) गांठाळ असला, किंवा (सुमधुर सरस) गायनातले काही शब्द अशुद्ध पडलेले असले, तरी, तेथल्यानें (त्याच्या माधुर्यांत) कमतरता पडते का ! तद्वतच चंद्राची कला ही वक्र असली, किंवा, भिषेचा भिषकर निर्धन असला, तरी, त्याच्या भिषक्यांत अंतर पडेल काय !

●●●

आर्षा

अपराधादधिकं मा
व्यययति तव बहुतरुपटरचनेयम् ।
शस्त्राघातो म तथा
सूचीक्षतवेदना यादव्क् ॥ ४६ ॥

आर्षा

अपराधाहुनि कपटचि
तव हें, भज देतसे व्यथा फार ।
शस्त्राघाताहुनी
सुद्धेंच टोंचून वेदना धोर ॥ ४६ ॥

गद्यार्थ—(विश्राव् भिमानें फसवूंक चेंब्यावेदीं मित्र म्हणतो) तूं माझा प्रत्यक्ष (उदा) कपटचि व्यथा माही हानि घेई अगदीच तर मध्य तें-मध्य वट्टें म्हणें—पण कपट रचून तूं माझी हानि क्णें क्णें माझ्या हृदयाला आला तीन टोंचणी लगेचें करे. का भ्रमाचें, प्रत्यक्ष शस्त्राघातानें कम्य होऊनच तूं टोंचून होणारी वेदना अधिक तीन वाटते दहू.

●●●

अनुष्टुप्

योऽति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ४७ ॥

प्रसंततिलका

खाईल एक जर्धि मांस दुज्या कुणाचें
दोघांत अतर पहा किति घोर साचें ॥
एका घडे क्षणिक तृप्ति जरी तनूस
अन्या वियोग घडतो तनु जीव थांस ॥ ४७ ॥

गद्यार्थ—एक जण दुसऱ्याचें जेव्हा मांस खातो, तेव्हा त्या दोघांत केवढें अंतर पडतें, तें पहा.— एकाच क्षणामात्राचा आनंद होतो, पण दुसऱ्याच्या वेद व प्राण याचा वियोग घडतो !

●●●

भाषा

यद्यपि बहु नाचीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।
'स्व'जन. 'श्व'जनो मा भूत्; 'स'कल 'श'कल,
'स'कृत् 'श'कृत् ॥ ४८ ॥

भाषा

जरि थडु शिकशि न तरि कर
व्याकरणाचा विशेष अभ्यास ।
न वद् 'स्व'जना 'श्व'जन, न
'स'कला 'श'कल न; 'श'कृत् 'ह'कृत् सा ॥ ४८ ॥

गद्यार्थ—मुला । जरी तू इतर काही फारसे शिकला नाहीस, तरी (फारसे विषय नाही) पण निदान व्याकरणाचा अभ्यास अवश्य कर ! (म्हणजे निदान उच्चार शुद्ध होतील, व) 'स्व'जन (आप्त) या ऐवजी तुझ्या तोंडाने 'श्व'जन (कुत्रा) ; 'स'कल (पूर्ण) या ऐवजी 'श'कल (तुकडा) ; व, 'स'कृत् (एकदा) या ऐवजी 'श'कृत् (दोन विष्टा) असे भयकर, अर्थाचे अनर्थ करणारे शब्द निपणार नाहीत. (मुखात 'स' ऐवजी 'श' उच्चार करण्याने होणाऱ्या अनर्थाची ही तीन उदाहरणे दिली. इतर अनेक अनर्थ होणारेच. तुझ्या 'श'रण जाण्याऐवजी बुद्धमत्त 'स'रणात आपल्याच तोंडाने कसे जावात हें आजहि पहाण्यास मिळतेंच.)

●●●

उपजाति

ताते सुतानां, सुखेऽङ्गनानां,
सुतौ कवीनां, समरे भटानाम् ॥
'त्वं' कारयुक्ता हि गिरः प्रयुक्ता
रसाधिकाश्चरतरा भवन्ति ॥ ४९ ॥

शादूलविक्रीडित

यापाशीं सुत लाडका; नि सुरतीं स्त्री बहुभा योलातां
कोणाही स्वयितां कवीजन, तसे थोडे रणीं गर्जतां ॥
संवोधार्थक त्या 'तुम्ही' हुनि जर्धी 'तूं' शब्द ते योजितां
होती गोड विशेष रम्य वच ते त्या त्या क्षणीं त्यांप्रति ॥

गद्यार्थ—(४८ व्या श्लोकात व्याकरण शिकून शुद्ध शैली-
प्याचे महत्त्व दर्शविलें. पण, आदराधी बहुवचनी 'तुम्ही' ऐवजी केव्हा केव्हा 'तू' हा एकवचनी शब्द चिपसमतच नव्हे, तर, अधिक गोड समजला जातो. त्याचीं काही उदाहरणे—)
(लाडक्या,) सुल्ल्याने आपल्या बापाला (सोबताना;) रतिक्रीडेचे समयी स्त्रीने आपल्या प्रियकराशी (शोळजाना;) स्तुति करताना, कवीन (स्तुतिविषयाला उद्देशून बोळताना;) युद्धात, एका योद्ध्याने दुसऱ्याला (आज्ञान देताना;) (ए बाबा !, हे जिवलग !, हे राजा !, हे भीष्मा !, इत्यादि) बहुमानार्थी 'तुम्ही' च्या ऐवजी 'तू' हा एकवचनी योजलेल्या शब्दच अधिक रसपूर्ण व कानाला गोड लागतो.

●●●

भाषा

अव्यारणमधीत भिन्नद्रोण्या तरङ्गिणीतरणम् ।
भेपजमपध्यसहित त्रयमिदममृत वरः न कुनम् ॥ ५० ॥

भाषा

व्याकरणाविषय शिक्षण, तद् तरणें भेद नांव घेऊन ।
पथ्या वांचुनि औपध; अमृत बरीं हीं तिन्ही कृताह्न ॥

गद्यार्थ—व्याकरणाबाबून शिक्षण घेणें; पुढकी नोका घेऊन नदी ओलावणें; पथ्य न पाळतां औपधोपचार करणें; या तिन्ही गोष्टी केल्यापेक्षा न केलेल्याच बऱ्या.

●●●

उपजाति

तुष्टोऽपि राजा यदि सेक्रेम्यो भाषातपर नैव ददाति किञ्चित्
अहर्निशं वर्षति वारिवाहस्तथापि मत्रप्रितयः पलाशः ॥ ५१ ॥

उपजाति

राजा स्वभृत्या जरि तुष्ट होई
भाग्याहुनी जास्त न अल्प देई ॥
वर्षील रात्रंदिन मेघ थोर
पाने मलाशा तरी तीन मात्र ॥ किंवा
(तरी न पाने पळसास चार) ॥५१॥

गद्यार्थ—आपल्या नोकरावर, समजा, अगदी प्रत्यक्ष राजा
प्रसन्न झाला, तरी, तो सुद्धा, त्या नोकराच्या भाव्यात काय असेल,
त्यापेक्षा, यत्किंचितहि अधिक फाही, त्यांना देत नाही. मोठा
मेघ, अगदी दिवसरान पाऊन पाडीत राहिला, तरी, पळसास
पाने तीन ती तीन. (एवढ्या महाझुमीमुळे ती तिनाची काही
चार होणार नाहीत. त्याने भाग्यच तेवढें.) ॥५१॥

अनुष्टुभ्

यदशक्य न तच्छक्य यच्छक्य शक्यमेव तत् ।
नोदके शक्यत याति न च नौगच्छति स्थले ॥ ५२ ॥

अनुष्टुभ्

जे अशक्य, न तें शक्य शक्य तें शक्यची असे ।
जळीं न चालते गाडी, स्थळीं नौका न जातसे ॥५२॥

गद्यार्थ—जे अशक्य, तें (फाही केल्या) शक्य होत
नाहीं, व जें शक्य आहे, तें शक्यच राहतें—(तें फाही अशक्य
होत नाही.) गाडी पाण्यात चालत नाही व नौका जमिनीवर
चालत नाही (पण या दैवतादापेक्षा भाणसाचा प्रयत्नवादच
अश्व ठरत आहे. कारण, हल्लीं पुण्यावर पाण्यात चालणाऱ्या
गाड्या व चाकें लावून जमिनीवर चालणाऱ्या नौका दोन्ही
च (विरोधत सुद्धात) प्रत्यक्ष वापरण्यात येत आहेत.) ॥५२॥

शार्दूलविक्रीडित

दैवेन प्रभुणा स्वयं जगति यद्यस्य प्रमाणीकृत
तत्तत्स्योपनमेन्मनामि महाभैराग्रथः कारणम् ॥
सर्गाशापरिहारे जलधरे वर्षेयसि प्रत्यह
सूहमा एव पतन्ति चातकमुले द्वित्रा पयोनिन्दव. ॥५३॥

शार्दूलविक्रीडित

दैवाने मलयान, स्वयेंच जगतीं नेमून जे ज्या दिलें,
फाहीं ना महादाथ्ये फळ, सदा तें नेमकें त्या मिळे ॥
सर्गाशा पुरवी असा घन जरी तो प्रत्यहीं घाईल
पाण्याचे लघर्षिदु चातकमुलीं दो-तीनची जातिल ५३

गद्यार्थ—महासमयें अशा दैवाने, स्वयें जेवढें, ज्याच्यासाठीं
योजून, नेमून, दिलें असेल, तें तेवढेंच त्याला मिळणार;
(मोठ्याचा) आश्रय घेतला तरी त्यामुळें यात काही फरक पडणार
नाही. सर्वांच्या आशा तुस करणारा मेघ, रोज जरी वृष्टि
करीत राहिला, तरी, (वृक्षावरील) चातकाच्या मुरगामध्ये येवळ
दोन तीन पाण्याचे सूक्ष्म बिंदूच काय ते पडतात. ॥५३॥

अनुष्टुभ्

कार्यार्थी भजते लोक गण-कार्यं न सिध्यति ।
उत्तीर्णं च परे पारे नौज्ञया. किं प्रयोजनम् ? ॥ ५४ ॥

अनुष्टुभ्

कार्यार्थं सेवितौ लोकां, साधतौ जौ न कार्यं तै ।
पौंचला पैलतीरा त्या नौकेची जररी कुठें ? ॥ ५४ ॥

गद्यार्थ—कोणी झाले तरी, आपलें काम थोर साधतें
नाहीं, तापर्यंतच, दुसऱ्याची सेवा करतें (त्याच्या कष्टाने
वागतें, त्याची वैभी सन्मानून राहतें इत्यादि) जे पैलतीराला
जाऊन पांचला त्याला (त्यापुढें) नौकेची आवश्यकता काय ?
(कामापुरते मामा हाच जगाचा नियम !)

अनुष्टुभ्

उपाध्यायश्च वैषयश्च ऋतुनाले पराङ्मना ।
वृत्तिना स्मिना येन कार्यन्ते वृणन समाः ॥ ५५ ॥

अनुष्टुभ्

घेद्य, वृत्ती, उपाध्याय, सुंदरी ऋतुकाळीं ती ।
सुदणः कार्यं संपे सें सर्व हीं वृण दादतीं ॥ ५५ ॥

किंवा भाषेत

ऋतुकाळीं प्रमदा ही, घेद्य, उपाध्याय, स्मृति, वृत्ती ।
घेतां काम उरकुनी, वृणापरी तुच्छ हीं जना गमतीं

गद्यार्थ—उपाध्याय, वैद्य, ऋतुकाळीं सुंदरी स्त्री, वृत्ती, सुदण
हीं सर्व (त्यापे काम अतोपर्यंत हरीरक्षिणी अतःप्राप्त,) त्यांचे
काम संपले कीं, सर्व समानतेन वृणवत् निरुपयोगी घाटताना.

अनुष्टुप्

त्यजेदेक कुलस्याय ग्रामस्यायें कुल त्यजेत् ।
ग्राम जनपदस्यायें ह्यत्मायें पृथिवीं त्यजेत् ॥ ५६ ॥

अनुष्टुप्

त्यजी एका कुलासाठी, ग्रामार्थं कुल सोडणें ।
त्यजी ग्रामहि देशार्थं—आत्मार्थे जग सोडणें ॥ ५६ ॥

गद्यार्थ—(लोकसत्तेजलें मूलभूत तत्त्व जें 'पुष्कळाचें पुष्कळ हित' त्याचें तपशीलवार विवरण.) कुलाच्या हितासाठी, (आनंदयक पडल्यात), एका व्यक्तीचा त्याग करावा, गावाच्या हितासाठी (आनंदयक ठरलें, तर), एका कुलाचा त्याग करावा, सर्व देशाच्या हितासाठी (आनंदयक असल्यात), एका गावाचा त्याग करावा, आणि आत्मप्राप्तीसाठी (आमार्थे याचा अर्थ 'स्व' या एका व्यक्तीसाठी नव्हे.) (आनंदयक असेल तर) सर्व जगाचा त्याग करावा.

उपजाति

भार्याविभोग स्वजनापवाद ऋणस्य शेषः कृपणस्य सेवा ।
दारिद्र्यनाले प्रियदर्शनं च विनाऽग्निना पञ्च दहन्ति कायम्

शाबूलबिक्रीद्वित

पत्नीचा घडणें वियोग, मिळणें आतात निर्दाहि ती
देणें शेष जगातलें, नि कृपणा सेवहि केली किती ॥
दारिद्र्यांतचि नेमकें प्रियजनें येवोनिया भेटणें
होती दाहक वस्तु पांचहि अशा, देहास अग्नीविणें ५७

गद्यार्थ—पत्नीचा वियोग घडणें, आपल्या आसाकडूनच निर्दा प्राप्त होणें, (येतलेल्या वा दिलेल्या) ऋणापैकी थोडेंचे शिडक राहणें, (आणि तें कधी न मिळणें,) कृपणाची सेवा करणें, (व अर्थातच त्याचें चीज न होणें,) आपल्याला अत्यंत दारिद्र्य आलें असता, नेमक, आपल्या प्रियजनानीं येऊन भेटणें (ती अवस्था त्याच्या दृष्टीस पडणें,) या पांच घटना, अग्नीवाचून, देहाला दाहक ठरतात.

अनुष्टुप्

अनिष्टादिद्वलामेऽपि न गतिर्जायते शुभा ।
यत्रास्ति विपसंतोऽमृत तदपि मृत्यवे ॥ ५८ ॥

अनुष्टुप्

अनिष्टानि इष्टाची प्राप्ति ना शुभदायक ।
सुधाहि विपसंपकें होतसे मृत्युकारक ॥ ५८ ॥

गद्यार्थ—(अनिष्ट,) वाईट वस्तूत (सुधा कवित् इष्ट) चांगली वस्तु निघते, (पण एकदम) ती घटना शुभकारक होत नाही. जेथें विवाचा सर्पक घडतो, तेथें अमृतहि मृत्युकारक होतें.

●●●

अनुष्टुप्

येन प्राप्तेन लोकेऽस्मिन् न प्राप्यमगशिष्यते ।
तत्कृतं सुकृतं मन्ये शेष कर्म रिपूचिक्ता ॥ ५९ ॥

उपजाति

जें प्राप्त होवें जगतात काहीं
प्राप्त्य येसैं उरणात नाही ॥
त्याची कृती ही सुकृती म्हणावी
दुजी कृती ही पटकी गणावी ॥ ५९ ॥

गद्यार्थ—जें प्राप्त झालें अथवा, मिळवावयाचें, असें काहीं जगात रहात नाही, वें, (किंवा त्यासाठीं केलेलें कार्य,) हेच काय तें सुकार्य समजायें, बाकी सर्व इतर कृति, ही पटकीच्या रोगा प्रमाणें (चाणेरडी व प्राणपातक) समजावी.

●●●

अनुष्टुप्

विपस्य विषयाणां च दृश्यते महदन्तरम् ।
उपभुक्त विष हन्ति निषया स्मरणादपि ॥ ६० ॥

श्लोका

हो विषांत विषयात नित्यसैं
थोर अंतर कितातरी घसे ॥
मारितें विष जरास सेवनें
मारिती विषय, मात्र चिन्तनें ॥ ६० ॥

गद्यार्थ—विष, आणि, विषय, याच्यात (या शब्दात जरी एक 'य'चाच केवळ भेद असला तरी) फार मोठें अंतर आहे. विष हे, तें प्रत्यक्ष दुष्णी राखें, तरच त्याला मारतें, पण, विषय हे, नुसतें त्याचें चिंतन केल्यानें सुद्धा मारतात.

●●●

शनुष्टुम्

पुराणान्ते स्मशानान्ते मैथुनान्ते च या मति ।
सा मति सर्वदा चेत्स्याः को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ६१ ॥

शनुष्टुम्

पुराणान्तीं स्मशानान्तीं, मैथुनान्तीं जसें मन ।
नित्य तें टिकतां कोण न सुटें बंधनांतुन ॥ ६१ ॥

(किंवा) उपजाति

होई नरा, पेडुनिया पुराण
विरक्ति जी, पाहुनिया स्मशान ॥
या मैथुनान्तीं, जर ती टिकेल
बधनांतुनी कोण न हो सुटेल ॥ ६१ ॥

गद्यार्थ— पुराणभवन केल्यानतर, स्मशानांतले शत्रु
सत्कार पाहिल्यानंतर, किंवा मैथुन सपल्यानंतर, (जगातल्या इतर
गोष्टींविषयी) जी एक विरक्तिमय वृत्ति, मनात उत्पन्न होते, ती
वृत्ति जर कायमची टिकेल, तर या साराच्या सर्व बधनांतून
कोण मुक्त होणार नाही ?

उपजाति

बने रणे शत्रुजनाक्षिप्तये
महार्णवे पर्यंतसखे वा ॥
सुत प्रमत्त विषमस्थित वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुरातनानि ॥ ६२ ॥

उपजाति

घनीं रणीं, शत्रु नि अक्षि यांत
सहार्णवीं दुर्गम पर्यतात ॥
निद्रिस्त, मोहान्ध, नि संकटस्थ
यां पूर्वपुण्ये जगिं रक्षितात ॥ ६२ ॥

गद्यार्थ— अरण्यात, रणगणात, शत्रुसमुदायात, अर्थात,
महासागरात, किंवा दुर्गम पर्वतात, खांपलेल्याला, मोहान्धाला,
संकटग्रस्ताला पूर्वपुण्य रक्षितात

शार्दूलविक्रीडित

को लाभो ? गुणिसंगम ; विमसुख ? प्राज्ञेतेरः सङ्गति ,
का हानि ? समये च्युतिनिपुणता वा ? धर्मतत्त्वे रति ॥
क शत्रो ? विजितेन्द्रिय , प्रियतमा का ? सुतन्या ; किं धन ?
विषा ; किं सुखप्रदासगमन राज्य किमाज्ञाफलम् ॥ ६३ ॥

आर्षा

लाभ खरा ? गुणिसंगम ;
दुःख खरें ? अज्ञ-मूढ-सह-वसति ।
हानि खरी ? समयीं च्युति,
नैपुण्य खरेंच ? धर्मतत्त्वरति ॥
शत्रू ? विजितेन्द्रिय , पत्नी ?
पतिव्रता ; धन खरें ? सुविद्या ही,
सुख ? अप्रवास , राज्यहि ?
आज्ञा जिथ पाळतात लोक महीं ॥ ६३ ॥

गद्यार्थ— [खरा] लाभ कोणता ? गुणी माणसाची भेरे,
दुःख कोणतें ? मूर्खांची सगत, हानि कोणती ? नेमक्या वेळे
हातून चूक घडण [खरी] निपुणता कोणती ? धर्मतत्त्वाची
आवड असणें ही [खरा] शत्रू कोण ? ज्यानें स्वतःच्या
इद्रियावर विजय मिळविला आहे तो. [खरी] प्रिया कशी
असावी ? पतिव्रता [खरी] संपत्ति कोणती ? विद्या, [खरें]
सुख काय ? प्रवाचाला न जाणें हें ! राज्यका [खरी] वेग
म्हणता वेईल ! जेव्हा प्रजा आपली आज्ञा पाळतात तेव्हा !

शार्दूलविक्रीडित

अप्राज्ञ हृदय येथेन बदन यदपेक्षांनर्गत
भायः पर्यंतसूक्ष्ममार्गविषम स्त्रीणां न विज्ञायते ॥
चित्त पुष्करपत्रतोयतरल भिद्रजिराशसित
नारी नाम विपादुरेखि लता दोषैः सम वर्धिता ॥ ६४ ॥

अपराध

लाभेना दर्पणींचें मुख, हृदय तसें सापडेना स्त्रियांचें
अद्रीच्या धक मार्गासमचि न कळती भाष कोणा तयाचे ॥
पाणी जें पद्मपत्रीं, तरल मन तिचें तेंचि, हें चिद्रदुक्त
यक्षी जैशी विषाची, तसि नित रमणी घादते दोषयुक्त

गद्यार्थ— अप्राज्ञात पडेलें सुखाच प्रतिबिंब, जिननें, हातीं
लागणें कठीण, तय व निवृत्तच स्त्रियांचें हृदयहि सापडणें कठीण.
झंगरातरेचे मार्ग जसे अप्राज्ञा, यादरेनिगडे, व गुणांगीचे
तडूनच स्त्रीच्या भावनां पुरगला अगम्य दुर्गोच, विद्वानांचे
सांगून दाखवें आहे, की, स्त्रीच मन हें अमन्यवाचरण्या

पाण्याइतकें चचल असतें ! थोडक्यात म्हणजे विपवहरीच्या अकुराप्रमाणें स्त्रीहि अधिकाधिक दोषयुक्त वाढत जाते. ....

भाषा

कमठकुलाचरेंदिगजफणिपनिविधुताप्रि

चलति वसुधेयम् ।

प्रतिपन्नममलमनसा न चलति पुसां युगान्तेप्रि ॥६५॥

भाषा

धूम्रं, कुलाचल, दिग्गज,

शेष धरिति त्या, तरीहि जग हलतें ।

स्वीकृत कार्य युगांतिहि

शुद्ध जनांचें कधींच ना चळते ॥

गद्यार्थ—धूम्रं, कुलपर्वत, दिग्गज य शेष इतक्याना चलून ठेवली असतानाहि, पृथ्वी हलऊन आहे. परंतु बिंशुदचरित थोरानीं, हातीं घेतलेलें कार्य, (व त्याविषया स्थिरनिश्चय असें त्याचें मन) हे, युगांतिसुद्धा चळत नाही—डगमगत नाही. ....

मन्दाक्रान्ता

दूरादयं घटयति नरं दूरतश्चापशब्द

त्यक्त्वा भूयो मरति निरत सत्सभारञ्जनेषु ॥

मन्द मन्द रचयति पद लोकचिन्तानुवृत्त्या

काम मन्त्री कविरिव सदा खेदमारेमुक्ता ॥६६॥

मन्दाक्रान्ता

साधी अर्थां दुर्लभित नयाः दुर्बलांतें त्यजीत

दूरी, जाई पुढति गडुनी सत्सभारजनांत ॥

ठेवी सारीं हळुहळु पदें लोकचिन्तानुसारें

राहे मंत्री कविसम सदा मुक्त ना खेदमारे ॥६६॥

गद्यार्थ—[राज्याचा मंत्री आणि कवि याच्या इर्तीतले साम्य द्वयार्थ शब्दांनीं वर्णिले आहे अशाच तऱ्हेचें चोर आणि कवि याच्या इर्तीतलें साम्य “मद निरिपते पदानि” या प्रकरणें दोन, मोक २८ मज्जे, आले आहे.] मंत्री हा दुस्नेह [आपण नाबानिराळा राहून] नवे नवे अर्थ [राज्यकार्य, राज्यांतलें अर्थोत्पादक पध्दा] साधीन असतों, कवीहि नवे नवे

अर्थ दूरदूरचे शब्द आणून साधीन असतो, मंत्री व कवि दोघेहि अपशब्द दूर ठेवीत असतात. [संस्कृतमध्ये आणखी एक कोटि ‘-दूरत. चापशब्द’ म्हणजे मंत्री टणत्कार दूर ठेवीत असतो, म्हणजे शक्य तों, लढाईचा प्रसंग न आणता, शाततेनें कार्य साधतो.] दोघाचाहि विरोध प्रचलून असतो तो सज्जनांच्या समेचें रजून करव्यात, दोघेहि लोकनास्तेल, खुणवार नाही अशा तऱ्हेनें हळूहळू पदें [मंत्री—पावलें, कवि—शब्दयोजना] शकित असतात. (रोखर मंत्री, हा कवीप्रमाणेंच, वेव्हाहि पहा केंद्रमारापासून शुद्ध कधींच नसतो इमर्जित म्हटलें आहे कीं Genius is 10 per cent inspiration and 90 per cent perspiration यानलें १०% चाम राळणें हे या श्लोकातले कवीचे खेदमार होत.)

शार्दूलविक्रीडित

एजे रागिणु राजते प्रियतमादेहार्धधारी हरो

नीरागेणु जगो विमुक्तललनासज्जो न यस्मात्परः ॥

दुर्वारस्मरणपन्नगपिपव्याविद्धमुग्धो जन

शेष कामनिडम्बितान्न निपयान् भोक्तु न मोक्तु क्षम

॥ ६७ ॥

शार्दूलविक्रीडित

प्रेमी एकच शोभतो प्रियतमादेहार्धधारी हर

स्त्रीसंगातुनि मुक्त त्यातुनि कुणी नाही

विरागी नर ॥

लोकीं या स्मरणार्णसर्पसुविषें संमूढ बोकी जन

कामें बचित यां शकेच विषयां भोगू न, सोडूहि न ॥६७॥

गद्यार्थ—अत्यंत (उत्कृष्ट, आदर्श) प्रेमी, म्हणून, कोणी शोभत असेल, तर, तो एकच, —[अर्धनारीमंदभर स्वरूपात] स्वर्गचा अर्धा देहच पार्वतीरूप करून टाकलेला शकर हाच होय, यातल्ल, स्त्रीसंगापासून अत्यंत विमुक्त, असा, विरागीहि, त्याच्याहून अधिक कोणीं चापडणार नाही. बाकीचे या जगातले सारे शुद्ध लोक, मंदनाच्या बाणरूपी सर्पांच्या विषानें समुद्ध झालेले, कामानें कण्ठसारखे उमे केलेले विषय, घड भोगूहि शकत नाहीत. व घड सोडूहि शकत नाही [आत्यंतिक प्रेम काय किंवा आत्यंतिक त्याग काय, हीं दोन्हीं शुद्धांची कामें म्हणत, भोक्तृत्वर पुष्टेच तीं करू लागे.]

सम्भवा

भयं मुक्तं ततः किं ? कदशित मयवा
 वासरास्ते ततः किं ?
 कौपीनं वा ततः किं ? क्रिमय सितमह—
 च्चाम्बरं वा ततः किम् ? ॥
 एका भार्या ततः किं ? शतगुण गुणिता
 कोटिरेका ततः किं ?
 त्वेको भ्रान्तस्ततः किं करितुरागते—
 रेंडितो वा ततः किम् ? ॥ ६८ ॥

सुमंशुमाला

सुपकाश खाहें तरी काय ? रात्री
 शिळें खादले घा तरी काय तें ?
 जरी एक कौपीन नेसूं तरी काय ?
 शुभ्राम्बरं वा तरी काय तें ? ॥
 फलं एक भार्या तरी काय ? किंवा
 दहा अन्न केव्या तरी काय तें ?
 भ्रमू एकटेही तरी काय ? लाखों
 गजाम्बांसवें वा तरी काय ते ? ॥ ६८ ॥

गद्यार्थ—मोठी पकाई खाहीं तरी काय, निचा रात्री काहीं
 तरी शिळेंपाके खाहें तरी काय ? एगोटी नेसूं तरी काय, किंवा
 मोठे शुभ्र वस्त्र धारण केले तरी काय ? एक बायको वेळी तरी
 काय किंवा अनेक कौटि केव्या तरी काय ? एकट्याने भटकले
 तरी काय, किंवा मोनती रेंकडों हत्ती घोडे घेऊन मोठे
 मिरवीत गेले तरी काय ? (या सर्वच गोष्टी, वास्तविकपणे, इतक्या
 छुद्र आहेत की, यात तर आणि तम मानणे हें छुद्रापेच काम
 आहे. या बोवहीना तुम्ह मानण्याइतकें किंवा समजावें पाहण्या-
 इतकें मन निःशङ्क केले पाहिजे व या सर्वान्या पुढें काय
 (ततः किम् ?) याचा मागवाने विचार केला पाहिजे. तो माघ
 कोणीच करीत नाही.)

•••

वसंततिलका

वर्णं सितं शिरसि वीक्ष्य शिरोरुहाणां
 स्थानं जरापरिमितस्य यदेन पुंसाम् ॥
 आरोपितास्थिश्चकलं परिहृत्य यान्ति
 चण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ ६९ ॥

वसंततिलका

पाहून वर्णं शिरसि शुभ्र शिरोरुहांचा
 जेथे परामय जरा करिते नरांचा ॥
 टाकून जाइ दुरि त्या तरुणी; न थांगे
 चांडालकूपसम; जीवर अस्थि लेंगे ६९

गद्यार्थ—माणसाच्या डोक्यावरील (पिकलेल्या) केसांचा
 पाहून रंग पाहून —, कीं, जें (धवल मल्लक) हें वार्धक्यानें
 माणसाच्या केसलेल्या परामयाचें स्थानच जणू—(ही अस्तित्वाची
 विहीर असे दर्शविण्यासाठी प्राचीन काळी, त्या विहिरीच्या
 वर एक हाडूक टांगीत असत असे दितें.) वर हाडूक टांगलेल्या
 चांडालाच्या विहिरीला, टाकून, (नैर्वाणिक जसे दूर जातात,)
 तद्वत, तरुणी त्या दुरपाला टाकून दूर जातात.

•••

वसंततिलका

सिंहो बली द्विरदसूकरमांसभोजी
 संजसरेण रतिमेति किलैकमारम् ॥
 पारावतः खरशिला रुणमात्रभोजी
 कामी भवत्यनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ? ॥ ७० ॥

वसंततिलका

मोठा वलिष्ठ हरि, जो गजमांस खातो
 घर्षांतुनी रति करी कथिं एकदां तो ॥
 हा पारवा जरि शिलाकण खात राहो
 कामीच नित्य सरिही, वद कां असे हें ? ॥ ७० ॥

गद्यार्थ—बलवान् सिंह हा (नित्य) हत्ती हुकून वीरें प्राण्यां
 मांस खातो, तरी, कामवश होऊन रतिग्रीवा तो, घर्षांतून (कचित्
 एखादे वेळीच, करीत असेल नसेल. पण पारवा पहावा, तर
 बारीक बारीक दगडाचे खडे खात अन्नही प्रत्यही कामी असतें
 हें असे का अशाचें सांगा ! (कामविकाराचा केवळ अन्न हेंच
 एकमेव उत्तेजक कारण नवावें इतकें निश्चित.)

•••

वसंततिलका

“ किं वाससा ? ” तत्र त्रिचाणीयं—
 “ वासः प्रधानं खलु योग्यतायाः ” ॥
 पीताम्बरं वीक्ष्य ददी स्वस्व्यां
 दिगम्बरं वीक्ष्य नियं समुद्रः ॥ ७१ ॥

घाईलंविस्कीडित

"यखांशीं मनुजास काय करणें ?"

॥ प्रश्न जो फानि ये

त्याचें उत्तर कीं, "महत्त्व मनुजा

वे चळची निश्चयें" ॥

विण्णूचें वधुनी सुचळचि, तया

कन्या दिली सागरें ।

पाहोनीच दिगंबरत्य, चिप हो

त्या शकराला दिलें ॥ ७१ ॥

गद्यार्थ—“माणसाच्या यत्नाना काय महत्त्व आहे ?”

(असा केव्हा केव्हा, प्रश्न उपस्थित व्हेला जातो,) त्याला उत्तर
हेंच, कीं, (पुष्कळदा) वस्त्र हेंच माणसाची योग्यता उर.
विण्यात मुख्य साधन असतें (एक नूर आदमी...दसनूर कपडा;
Apparel oft proclaims the man (शेक्सपीयर,)
उदाहरणार्थ—विण्णूचें सुंदर पीतांबर पाहून, वधुदानें, आपली
कन्या, (लक्ष्मी) त्याला दिली, आणि, शकराचा दिगंबर
(भक्तार) पाहून (त्याच समुद्रानें,) त्याला विप
(ह्यालहल) दिलें. [समुद्रमथनाच्या प्रसंगी.]

उपज्ञाति

निर्वाणदीपे तिसु तैलदान ?

चौरे गते वा किमु सायधानम् ? ॥

वयोगते किं वनिताविलास ?

पयोगते किं ग्वल्लु सेतुगंध ? ॥ ७२ ॥

घाईलंविस्कीडित

जाता दीप विझून, तेल भरणें

होई न कां व्यर्थ तें ?

चोरीमाराजुनी न काय चिकला

ती दक्षता वाटते ? ॥

छीचे निष्कळ ते विलास न च का

तारुण्य गेल्यावर ?

जाता पूरवि, पूल फोल न च का

त्या शुष्क पात्रावर ? ॥ ७२ ॥

गद्यार्थ—दिवा विझून गेल्यावर मग, त्यात तेल भरणें, व्यर्थ
नव्हे कां ? चोरी होऊन गेल्यावर, मग, सावधगिरी बाळगण्याचा,
काय उपयोग ? तारुण्य निवून गेल्यावर, छीचे विलास काय
कामाचे ? पूर ओसरून गेल्यावर (त्या रोडावलेल्या पात्रावर)

पूल वाघणें सयुक्तिक आहे काय ? (योग्य ती गोष्ट योग्य
त्या वेळीच झाली पाहिजे. “वेल गेला नि होपा वेल,” असे
होणें, केव्हाहि दृष्ट नव्हे.)

०००

वसततिलका

वार्ता च कौतुकनती निमला च मित्रा

लोकोत्तर परिमलध पुष्कनामे. ॥

तैलस्य विन्दुरित वारिणि दुर्निवार—

मेतत्रय प्रसरति स्वयमेव लोके ॥ ७३ ॥

वसततिलका

वार्ताहि अद्भुत, तत्सर्व विशुद्ध ज्ञान

सौरभ्य दुर्मिल निधे मृगनाभितून ॥

जें तैलाविंदु अनिवार, जलांत एक

हीं तीनही पसरितो जाणि आपसूक ॥ ७३ ॥

गद्यार्थ—लोकाना (काहीं विशेष) कौतुक वाढायला लावील,
अशी वार्ता, विशुद्ध ज्ञान, आणि, मृगाच्या नाभीतळा कक्षरीचा
अपूर्व सुगंध, हीं तिन्ही, पाण्यावर दाकलेला तेलाचा थेंब जसा
अनिवार पसरतो, वशी आपोआपच प्रसार पावतात.

०००

अनुद्ध

व्याघ्रे च महदालस्य सपे चैन महद्गयम् ।

पिशुने चैन दारिद्र्य तेन तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ७४ ॥

इन्द्रवज्रा

वाघामर्षे आलस होइ फार

सर्पास वाटे नरभोति थोर ॥

दुष्टात दारिद्र्य घसे म्हणून—

प्राणी जगां राहति छे टिकून ॥ ७४ ॥

गद्यार्थ—वाघात फार आलस असतो, सर्प फार भितरा
असतो, आणि जुगलीखोर दुष्ट माणसे (प्राय) दारिद्र्य असतात,
(हेंच बरें आहे.) त्यामुळेच जगात प्राणिमान टिकून आहेत.
(वाघ अत्यंत उद्योगी असता, सर्प अत्यंत भीट असता, व दुष्ट
माणसे आर्थिक दृष्ट्या सर्वसमर्थ असता, तर काय अनर्थ झाला
असता, त्याची कल्पना करून पहावी.)

०००

अनुष्टुभ्

वचस्तत्रैव वक्तव्य यत्रोक्तं सफल भवेत् ।

स्थापीभनति चात्यन्त रङ्गो धूतपटे यथा ॥ ७५ ॥

अनुष्टुभ्

तेयेंच शब्द टाकाया होई सफल तो जिथें ।

रंग पक्षा बसे जेन्हां घस्र धूत असेल ते ॥ ७५ ॥

गद्यार्थ—पद्या ठिकाणी शब्द टाकला असता, तो सफल होण्याची शक्यता असेल, तेयेंच शब्द टाकावा धूत वस्त्रावर उपयोजिला, तरच, रंग पक्षा होणें शक्य असतें. (यासाठीच रंगशास्त्रात, वस्त्रात वस्त्रवस्तुविरहित इतर जी काहीं घाण किंवा शस्त्र यदर्थ असतील ते रंगविषयापूर्वी घुऊन काढून टाकावे, असे सांगितलें आहे.)

००७

अनुष्टुभ्

पात्रापात्रविवेकोऽस्ति धेनुपनगयोर्वच ।

नृणांस्तज्जायते क्षीर क्षीरास्तज्जायते निपम् ॥ ७६ ॥

अनुष्टुभ्

पात्रा धेनु, अपात्राला सर्प, दृष्टात यापरी ॥

नृणांचें ती करी दूध दुधाचें विप तो करी ॥ ७६ ॥

गद्यार्थ—पात्राला आणि अपात्राला, नीट विचार करून दृष्टात देणें असेल, तर, पानाला धेनु आणि अपात्राला सर्प म्हणणेंच युक्त ठरेल, गाईला गवत चारलें तर ती त्याचें दूध करते, आणि, सपाला दूध पाजलें, तरी, त्याचेंहि तो विप करून सोडतो.

००८

अनुष्टुभ्

ऋषीणां च नदीनां च कुलाणां च महात्मनाम् ।

प्रभञ्जो नाधिगन्तव्य स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ७७ ॥

अनुष्टुभ्

ऋषी, नदी, महात्म्याचें कुल, स्त्रीदुश्चरित्यें तें ।

मूल पांचें न शोधावें, शोषुनी व्यर्थ पाटलें ॥ ७७ ॥

गद्यार्थ—ऋषि, नद्या, महात्म्याचें कुल, व स्त्रीचें दुर्वर्तन याचें मूल शोषण्याचे व तें जाणून घेण्याचे मानगर्हीन पद्ध नये

(तो शोध अनेक, विविध, कारणांनीं व्यर्थ ठरावयाचा. काहीं ठिकाणीं त्याचा (कुळाचा वगैरे) शोध प्राचीन इतिहासान्गत होतो मोठे ऋषि, महात्मे, नद्या याचें मूल, उगम, इतके क्षुद्र असतात, कीं, त्यामुळें, त्यांच्याविषयींचा आदर नष्ट होण्याचा संभव पार, वेव्हा वेव्हा ते सुखें क्षुद्रच नव्हे तर प्रत्यक्ष पापोद्भव सुद्धा असतात स्त्रीच्या दुश्चरित्याचा शोध घेता इतर अनेक लक्षणीं उपलब्धीत येऊन मूल प्रभ नाणखी मिळत होतें.)

००९

गद्यार्थ

अनग्रमरे गुणवानपि हृदयादवतार्यते स्त्रिया हार ।

पश्य शलाकाऽऽसरे भूपेनापि प्रसार्यते स्वप्न ॥ ७८ ॥

गद्यार्थ

गुणवानही, अवेळीं, स्त्री हृदयाह्नुनि करी दुरी हार ।

वेळीं काडीसाठीं राजाही लायवीतसे स्वप्न ॥ ७८ ॥

गद्यार्थ—(प्रत्येक कार्याला योग्य व अयोग्य वेळ असते. अयोग्य वेळीं मोलाच्या वस्तूचें मूल्य नष्ट होतें, तर, योग्य वेळीं क्षुद्र वस्तूलाहि मोल चढतें.) (गुणवान शब्दावर कोटि, एक अर्थ—गुणी, गुणयुक्त, मीस्यवान, दुसरा अर्थ गुण = तद्, धागा, यानीं युक्त; हारात कोट, व काडीत तद्) त्याची, (अगा- वर धारण करण्याची,) योग्य वेळ नसेल, तर लीकडून 'गुणवान' असा (रत्न) हार सुद्धा, (गळ्यातून) हृदयापासून, उडवून दूर फेला जातो उलट काडीच्या वेळीं (म्हणजे जवण झाड्यावर दात कोरून खेचून करण्याच्या वेळीं) राजाकडून सुद्धा, हात पडवून, (हाथ करून, इकडे तिकडे) जनकपाल हाताला एखादी (क्षुद्र मोलाची पण 'गुणवान') काडी लागते काय, ह्याचा शोध घेतला जातो.

००९

उपमाति

दारेषु किञ्चिस्वजनेषु किञ्चिद्-

गोथ्य वयस्येषु सुनेषु किञ्चित् ॥

युक्त न वा युक्तमिदं विचिन्त्य

वदेद्विपश्चिन्महतोऽनुतोषात् ॥ ७९ ॥

उपमाति

पत्नी, मुलें, आन्त नि मित्र याही—

पाखत हो गोथ्य असेच काही ॥

शोषणी युक्त अयुक्त सारें

विरुद्धी नीटचि सोल न् रे ॥ ७९ ॥

गद्यार्थ—(सद्योऽप्यापाशी, सर्वं गोदी उपड करून बोलें, कोणासच योग्य नसतें.) बायकोपासून थोडेंसे, आतापासून थोडेंसे, मित्रापासून थोडेंसे, मुलापासून थोडेंसे, गुप्त ठेगणें (माण-साला आवश्यक अर्तें.) थोर माणसाचें अनुकरण करून योग्य, अयोग्य याचा विचार करूनच, माणसानें बोलविं. ■■■

उपजाति

राष्ट्रस्य चित्तं कृपणस्य नित्तं
मनोरथं दुर्जनमासुयाणाम् ॥
खियश्चरित्रं पुत्रस्य भाग्यं
देवो न जानाति कुतो मनुष्य ॥ ८० ॥

आर्था

राष्ट्राच्या हृदयाच वैचित्र्य नि गुप्त चित्त कृपणाचें
उलटें जगाहुनी ते नीच मनोरथहि दुष्ट कुजनांचे ॥
खीचें सकल चरित्र नि भावी सद्भाग्य गूढ, पुरुषाचें
देवालाहि न कळतें, तर मग मनुजास कोहुनी
साचें ? ॥८०॥

गद्यार्थ—राष्ट्राचें मन (मोलमोटे देव, पुढारी बदले, कीं झगपट मते बदलतात, इत्यादि त्या मनाचें वैचित्र्य.) —
चिक्क माणसाचें चित्त, (म्हणजे तें किती असेल आणि कुठे कुठें ठेवेल असेल हे,) दुष्ट माणसाचें मनोरथ, (म्हणजे ते कोणत्या घराला पोंवतील तें,) खीचें चरित्र (विशेषतें काम-चरित, कित्येक दुराचरणी जिया परमेश्वराला सुद्धा फसवितील इतक्या, वरून सोजवळ दिशतात, याधिवाय वागल्या अर्थानेहि खीहृदयाची गति केन्हा कुठें कशी बघेल) हे (Inscrutable are the ways of a woman's heart) पुरुषाचें भाग्य (ते केन्हा फसे कुठ उदित होईल हे) प्रत्यक्ष परमेश्वराला सुद्धा कळत नाही, मग माणसाला कुठून कळणार ? ■■■

आर्था

श्रुजुता यदि लघिमान, गरिमाण वक्रतैव सतुते चेत् ।
छन्द सास्त्र इनास्मिन्लोके सरल सखे निमसि ? ॥८१॥

आर्था

सरलत्व जेथ लघुता, व्यक्त करी वक्रताच गुरतेसी ।
छंद-शास्त्रापरि जाण मित्रा, तू कां कुका सरल अससी ?

गद्यार्थ—(हल्लीं छंद शास्त्रात एतु गुरू अक्षरे दर्शविण्या-साठीं आपण — व — (वक्र व सरल रेपा) अनुक्रम वापरतो. पण पूर्वी सङ्खतमध्य — (सरल रेपा) ही एतु; व — (वक्र रेपा) ही गुरू अक्षर दर्शविण्यासाठीं वापरीत होते असे दिसतें, त्यावर हा श्लोक आधारलेला असल्यानें आज हा उलट्या अर्थाना मासेल.) मित्रा ! अरे छंद-शास्त्रात सरलत्वाचें (सरल रेपेचें) एतुता (म्हत्त्व, हल्कटपणा); व वक्रतेनें (वक्र रेपेचें) गुरूता (दीर्घत्व; मोठेपणा) अर दर्शविला जातो, तर त्या शास्त्रासारख्याच या जगात (जगातहि सरल वागून हलकेपणा पदवी येतो व वक्र वर्तनाचेच मोठे ठरतात.) तू तरी सरल का वागनेस ? ■■■

भित्तरिणी

पयोधे सर्वस्व शिरसि धृतान्य नृपगण
पणो यस्य क्षोणी चतुर्दधिसीमानधिरभूत् ॥
स एवाय दैवाच्छत्रवर्जितापाणिपतितो
मणिमंघ्रिवादिगुणगुणवद्धो निहरति ।। ८२ ॥

आर्था

सर्वस्वचि उदधीचें, नृपगण जें रत्न मस्तकीं ठेवी
चतुर्दधियलय पृथ्वीरतकेंही मोल ज्या सहज येई ॥
तें रत्न भित्तिणीच्या हाती पडतां, दुहेरि दोऱ्यांत
ओवुनि बद्ध, विहरतें, दैवें मंडपाचियाच कंठांत ॥८२॥

गद्यार्थ—समुद्राचें जणु सर्वस्व, व ज्याचें मोल चारी समुद्रांनीं बळ्याकित पृथ्वीरतकें सहजीं होईल, व जें अनेक राजांनीं आपल्या मस्तकावर धारण केलें, असे रत्न, शत्रु लोकांच्या (जिला त्याचें मूल्य काहीच समजत नाही) हातीं दुर्दैवानें पडल्यानें, तिनें तें बायले दुहेरि दोऱ्यांत ओवुन मंडपाच्या गळ्यात बांधलें, त्याठिकाणीं आता विचारें दुलन आहे. ■■■

वशाथ

दरिद्रता धीरतया विराजते कुरूपता शीलतया विराजते ।
कुमोजन चोष्णतया विराजते कुसलता शुभ्रतया विराजते ॥

उपमाधि

दारिद्र्यही धैर्य धरून सार्जे कुरूपही शीलगुणें विराजे
कुमोजता ये रुचि उज्ज्वलते कुसलही सुंदर शुभ्रतेनें ॥

विंया हेंच शार्दूलविक्रीडित —

दारिद्र्यांत धरुं सुधैर्य तर तें दारिद्र्यही साजिरे
देई सुंदरता कुरूपहि नरा सच्छील त्याच खरे ॥
गोडी एक विशेष, उष्ण असतां, येई कदमासही
शुभ्र स्वच्छपणाच सुंदरपणा देई कुयस्त्रासही ॥८३॥

गद्यार्थ—मीट धैर्य धरुन (तदुद्भव सर्व आपत्तीना ताड दिलें, तर) दारिद्र्यमुद्रा साजिरे होत; (ईश्वरदत्त) कुरूपता, सच्छील वर्तमानें सुंदर करता येते, अन्न वाईट असलें तरी तें (ताजें, पहिल्या याफेचें) उष्ण, असलें, तर त्यालाहि उत्तम रुचि येते, यत्न वाईट असलें, तरी, तें शुभ्र, (स्वच्छ) असलें म्हणजे बोभून दिसतें (याची अर्थात्तच, भेदरट भीमती, दुःशील सौंदर्य, शिल्पकारें पकाश, व पागेरडें सुवल्न यारीं तुल्या करावयाची.)

●●●

अनुष्टुभ्

अन्तस्तिमिरनाशाय शब्दबोधो निरर्थक ।
न नश्यति तमो नाम कृतया दीपवार्तया ॥ ८४ ॥

अनुष्टुभ्

नाशाय तम आंतील शब्दांनीं व्यर्थ सांगुन ॥
तम होईल कां नष्ट 'दिवा' हा शब्द घोकुन ॥८४॥

गद्यार्थ—हृदयातल अंधार नष्ट करण्याचें कामीं शब्दिक बोध व्यर्थ, (प्रत्यक्ष उदाहरण, इति हीच अवश्य.) तुल्या दिव्याच्या गोष्टी बोलून अंधार नष्ट होईल का !

●●●

पाणपोईवरची तरुणी (प्रपापालिका)

हा व पुढील दोन क्लोक, पूर्वकालीं पाथण्यासाठीं पाणपोया असत. तेथें पाणी पावण्यासाठीं वेव्हां वेव्हां तरुण स्त्रिया असत, सायलीला येऊन व पाणी पिऊन विरायलेले, पायस्य नुसते सुजायकत नसत, तर, त्या तरुणींहीं प्रेमाचे जाळेहि करीत, व, अनेक वेळां, त्याहि, त्यांना सांग देत, याविषयीच आहेत

शार्दूलविक्रीडित

भो पाथ ! त्वरितोऽसि, तिष्ठ निमिष, विञ्चिद्ब्रह्मो गय
मार्गोऽयं पुरतो दिभा ग्लु भवेद्भामेन नो गम्यताम् ॥
तत्रास्ते सङ्गमरामलनरोमैले प्रपापालिका
तस्या लोचनरागुनिपतिनो किं च पुनर्वास्थसि ! ८५

शार्दूलविक्रीडित

पांथा ! यांनुनि ऐक, अल्प वदतों, जाऊं नको तूं त्वरें
वाटा जें पुढतील दोन पुढतीं, जा वाम मार्गे न रे ॥
आहे त्या तिथ कोमलाप्रताळि जी मस्त प्रपापालिका
जाळ्यांतून तिच्या कटाक्षरुत त्या, तूं मुक्त होशील
का ? ॥ ८५ ॥

गद्यार्थ—(कोणीतरी, पाथण्याला प्रपापालिनेपासून सावध राहण्यास सांगत आहे.—) हे पाथा ! वाईट आहेच (खरा; पण) क्षणभर थांब; आम्ही (तुला) योडसे सांगत आहों (तें ऐक.) ह्या मार्गांत पुढें (दिमागून) दोन वाटा पुढतील; त्यातल्या वाम (डाव्या, अनीतीच्या) मार्गांत जाऊ नकोच, तेथें कोयळ्या आख्याच्या झाडाखाली एक (मत्तयीवना) प्रपापालिका आहे; तिच्या कटाक्षाच्या जाळ्यात, एकदा का तू पडलास, तर, पुन्हा कसला सुटून जाणार आहेच ?

●●●

(पण असल्या गोड विषयापासून सावध कोण होणार ! तो पाथस्य नेमका त्याच 'वाम' मार्गाकडे वळला, तेव्हाचा पाणपोईवरचा संवाद.)

शार्दूलविक्रीडित

“कस्येय तरणि प्रपा ?” “पथिक नः ;”
“किं पेयमस्या ?” “पय”
“किं धेनोरुत माहिष ?” “वधिर रे
घार” “कथं वयंपताम्—”
सोमो वाऽयं शनैश्चरो ?” “ऽमृतमिदं”
“तत्तेऽधरे दृश्यते”
“श्रीमत्पान्य ! विलाससुंदर सते ! यद्रोचते
तपिन !” ॥ ८६

अथवा

“कोणाची पाणपोई !” “ममचि, ” “इय पिण्या
“काय ?” “देतें पयातें ;”
“गार्हचें कां म्हरीचें ?” “पथिर ! न च तत्तें,
घार सगोस देतें ;” ॥
“सांगे सो सोम विंया शनि ?” “अमृत, ” “तुझ्या
गोड ओष्टीं दिसे तें !”
“घेई घारे पिऊनी, सुचतुर पयिना !
जे तुला गोड वाटे !”

गद्यार्थ—(अशा दार्थी शब्दांच्या श्लोकाच्या मापातरात मूळ दार्थी संस्कृत शब्द, तसेच ठेवावे लागतात; एवढेंच काय पण या श्लोकात आठवड्याचे चार असा अर्थ साधण्यासाठी मूळ संस्कृत कवीलाच वार (पाणी) याचें अनेकवचन वार. करून दोन अर्थ साधवे लागले, तेंहि मराठीत तसेच घ्यावें लागलें आहे.) पाय विचारतो, "हे तरुणि ! ही पाणपोई कोणाची ?" ती म्हणते, "पाया ! ही आमचीच आहे." तो विचारतो "इयें प्यायला काय ?" ती म्हणते "पय" (आता पयाचे अर्थ दोन; एक पाणी, व दुसरा दूध; हा पाय मुदाम वेड घेऊन पेडगावाला जाऊन विचारतो—) "दूध कोणाचें गाईचें की म्हत्तीचें ?" ती म्हणते, "अरे बहिऱ्या ! मी चार (पाणी) देतें," तो म्हणतो " (अस्त, एथेका पायाला एथेक वार तू नेमून देतेस,) मग मला सांग सोमवार की शनिवार ?" ती म्हणते, " (काय मलमलते अर्थ लावतोस रे ? अरे मी) हें अमृत (पाणी) (देतें) " तो म्हणतो— "वा; तें तर तुझ्या अघरात दिसत आहे !" इतकें समापण झाल्यावर निरुत्तर झालेली व पायाच्या स्वातुण्यावर प्रसन्न झालेली प्रयापालिका म्हणते— "हे विलाससुंदर (रसिक) सख्या ! (मला तू हरवलेच.) आता जें तुला रुचत असेल तें पिऊन घे !"

(इतकें झाल्यावर ती एकमेकावर अनुरक्त शालीं अगदीं प्राणप्रिय झालीं मग पुढें तो पाय मार्गाला लागण्यापूर्वी त्याचा सवाद होतो तो असा—)

शार्दूलचिकीर्षित

"स्मर्तव्या वयमिन्दुसुन्दरमुखि ! प्रस्तानतोऽपि त्वया"
 "स्यादेव यदि नाथ ! दास्यति मिथिर्जातिस्मरत्वा मम !"
 "एकस्मिन्नपि जन्मनि प्रियतमे ! जातिस्मरत्वा कुतः ?"
 "प्राणा पान्य ! सम त्वयैव चलिता, काञ्चापि जन्मैकता ?" ॥ ८७ ॥

शार्दूलचिकीर्षित

"ठेवी मत्स्मृति इन्दुसुंदरमुखी ! धार्ताप्रसंगी कधी !"
 "होणें तें, जर नाथ ! देईल मला जातिस्मरत्वा विधि !"
 "एक्या जर्मिच कां अशी प्रियतमे ! जातिस्मरत्वा कथा !"
 "गेले प्राण तुझ्यासचें, प्रिय ! अता कोटून जन्मै कता ?" ॥ ८७ ॥

गद्यार्थ—(८६ व्या श्लोकात मापणचातुर्धानें पायातें प्रयापालिकेला निरुत्तर केलें. या श्लोकात ती त्याच्या वरचढ ठरली.) पाय निरोप घेताना म्हणतो, "हे चद्रमुखि ! आमची प्रसंगा-प्रसगानीं तरी आठवण ठेव." ती म्हणते "नाथ ! आता मला, ब्रह्मदेव, जर जातिस्मरत्व (पूर्वजन्मीचें आठवण्याची शक्ति) देईल, तरच तें (तुझी आठवण काढणें) मला शक्य होईल !" पाय विचारतो, "या एकाच जन्माविषयी आपण बोलत असता, तू जातिस्मरत्वाचा (पूर्वजन्मस्मृति) काय प्रश्न उपस्थित केला ?" ती म्हणते, "पाया ! माझे प्राण तर तुझ्यासंगेंच निघून गेले ! आता हा तोच एक जन्म चालू आहे असे कसें म्हणतोस ?" (तुला प्राण अर्पण केल्याबरोबर तो जन्म संपला. आता तुझी आठवण काढायची, म्हणजे पूर्वजन्मस्मृतीच तव्हे काय ?) ●●●

अनुष्टुप्

दीपो भक्षयते ध्वान्त कज्जल च प्रसूयते ।
 यद्वच भक्षयेन्निय जायते तादृशी प्रजा ॥ ८८ ॥

अनुष्टुप्

अधार खाऊनी दीप काजळा जन्म देतसे ।
 जें अन्न सर्वदा खावें प्रजा त्यापरि होतसे ॥ ८८ ॥

गद्यार्थ—विचा हा अधार खातो व काजळा जन्म देतो ! जसे अन्न नेहमीं खावें, तशी प्रजा होते. (हें आहारशास्त्रालाहि बऱ्याच प्रमाणात मान्य आहे.) ●●●

अनुष्टुप्

प्रातोद्भलितसिक्थस्य का हानिः करिणो भवेत् ? ।
 पिपीलिका तु तेनैव सखुदुबोपजीनति ॥ ८९ ॥

अनुष्टुप्

खातांना, शळुनी लाळ, (भात) हत्तीला हानि कां घडे ? ।
 कुटुंब परि मुण्यांचें जसे त्यानें हि वापुडे ॥ ८९ ॥

गद्यार्थ—घास चघळत असतां, हत्तीच्या तोंडातून शळणाऱ्या भेणचट रसानें, (लाळें) किंवा माताच्या गोळ्यानें हत्तीची काय हानि घडणार आहे ? पण त्या तेवढ्या अन्नावर, मुण्याचें एक कुटुंबचें कुटुंब विचारें जगू शकतें. (अशाच रीतीनें, अति-श्रीमतांनीं, आपले नुसते खिसे हटवून टाकले, तरी त्यानें नित्येक गरिबांचे संसार चालूनील, पण, तितकें तरी त्यांनीं केलें पाहिजे ना !)

अनुष्टुभ्

काकस्य कति दन्ता ? वा मेपस्याण्डे त्रियत्पलम् ? ।
गर्दमे कति रोमाणि ? व्यर्थं वा तु त्रिचारणा ॥ ९० ॥

अनुष्टुभ्

कायल्यास किती दांत ? मेपाण्डीं मांस वा किती ? ॥
गाढवास किती केंस ? चौकड्या व्यर्थ वाटती ॥ ९० ॥

गद्यार्थ—(शास्त्रीय जिरासा म्हणून नव्हे, तर उगाचच) कायल्याच्या खोतीत दात किती ? मेळ्याच्या अडातमास किती ? गाढवाच्या अगावर केंस किती ? असल्या खोकड्या व्यर्थ होत !

●●●

उपजाति

दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा मनोरयाप्युरयितु समर्थः ॥
अन्यैर्नृपालैः परिदीयमान शास्त्राय वा स्वास्त्रवर्णाय वा स्यात् ॥

वसंतविरला

दिल्लीश्वरांत अथवा जगदीश्वरांत
शास्त्री असे मम मनोरथपूर्णार्थ ॥
वेती हुजे नृप जरी कुणिही कितीही
होईल शास्त्रवर्णापुरतेंच तेंही ॥ ९१ ॥

गद्यार्थ—(जगन्नाथ पंडित दिल्लीश्वर अकराचे पदवी होता, व त्याला अकराच्या दाहत्याचा भल्याच अभिमान ! इतरां मी, एक दिल्लीश्वर, किंवा, एक जगदीश्वर काय ते दाते ! बाकी सर्व राजे तुम्हा !) माझे मनोरथ पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य केवळ एक दिल्लीश्वर किंवा दुसरा जगदीश्वर पाण्यातच आहे ! (इतर मिफार राजे देऊन देऊन देणार काय ?) इतर नृपांनीं कितीही दिले, तरी, तें, मला, फार फार तर शास्त्र किंवा मीट घेण्या प्रेरेंसच असणार ! (जगन्नाथाचे मनोरथ, अकराची मुलगी स्वामी मिळविण्याचे होते;—त्याअर्थी मात्र जगन्नाथाचे म्हणणे खरें आहे; कारण, त्याला स्वामी देणें, हें, केवळ अकरा, किंवा, परमेश्वर करू शकत होते.)

●●●

भुजङ्गप्रयात

इय सुस्तनी मस्तन्यस्तबुम्मा कुसुम्मारण चरुचैल दधाना ॥
समस्तस्य लोकस्य चेत प्रवृत्ति गृहीत्वा घटे स्वाप्य यातीय भाति ॥ ९२ ॥

भुजङ्गप्रयात

अहा ! सुस्तनी ही घरी कुंभ डोई
सुखसें कुसुमापरी रक्त; देहीं ॥
गमे, चित्तवृत्तीच साऱ्या जगाची
हरोनी, घटीं स्थापुनी, जाई साचो ॥ ९२ ॥

गद्यार्थ—(लवणी यवनीला पाहून म्हणा किंवा सहज रस्त्या-तल्या एखाद्या तरुणीला पाहून, म्हणा, जगन्नाथ म्हणतो) मस्तकावर कुंभ घेतलेली, कुसुम्याच्या फुलाप्रमाणें लाल रंगानें सुवर वस्त्र धारण केलेली, ही सुस्तनी, (आपल्या या सौंदर्यानें) उभ्या जगानें हृदय हरण करून, व, तें त्या कुंभान घालूनच, घेऊन चालली आहे अस वाटतें !

●●●

वैशालीय

यवनी नयनीतजोमलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कदाचित् ॥
अवनीतलमेव साधु मन्ये न वनी साधयनी विलासहेतुः

साक्षी

नयनीतापरि जिधीं सुकोमल अंगें, येसी यवनी—
आर्यें जर कां कार्यकाळीं मी नेऊं शकलों शयनीं ॥
तर “तिजसंगें, अधिक यय” मी “अवनीतलचि” म्हणोन
स्वर्गाच्या त्या इंद्रोपवनीं विलास करण्याहून ॥ ९३ ॥

गद्यार्थ—(११ व्या श्लोकात ज्या स्वतःच्या मनोरथाविषयीं “ते पूर्ण करण्यास फक्त दिल्लीश्वर किंवा जगदीश्वरच समर्थ होत” असे जगन्नाथ म्हणतो, ते मनोरथ, बहुधा हेच असावे.) (लवणीला पाहून मिळक्या मारीत जगन्नाथ म्हणतो) नयनीता—इतक्या कोमल अवयवाची ही यवनी, मला, जर, कधींकाळीं, शयनांत नेऊ आली, तर, मी (असा सुत्रोपयोग देणारा) पृथ्वीतळच, स्वर्गातल्या इंद्रोपवनत विलास करण्यापेक्षाहि अधिक गोढ मानीन.

●●●

(आणि अखेर एका प्रसंगीं, आपल्या काव्यावर अकरा प्रसन्न शास्त्राची सधि साधून, जगन्नाथानें त्याच्यापाशी लवणीची मागणी केली)—

भुजङ्गप्रयात

न याचे गजालि न वा वाजिराजि
न रिसेतु चित्त मदीय कदाचित् ॥

इय सुस्तनी मस्तन्यस्तबुम्मा
लवङ्गी कुरङ्गीदगङ्गीकरोतु ॥ ९४ ॥

सुजगप्रयात

गजाभ्यावली याचितों मी न तूतें
न वित्तांत माझे कधीं चित्त होते ॥
चरो ही मला सुस्तनी पुंमघारी
लवंगी कुरंगीपरी छोलनेत्री ॥ ९४ ॥

गद्यार्थ—(हे दिलीपवरा !) मी तुझ्यापाशी, मला अमुक
इतके हची दे, किंवा अमुक इतके घोडे दे, असे मागत नाही.
आणि संपत्तीत माझे मन कधींच (मृतलेले) नव्हतं. (मी मागतों,
ते इतकेच, कीं) ही जी सुस्तनी, कुरंगमयना लवंगी, डोक्यावर
कुंभ घेऊन झाली आहे, ती माझा अंगीकार करो. ●●●

उपेन्द्रवज्रा

दिवानिश्च वारिणि कण्ठदग्ने दियाकराराधनमाचरन्ती ॥
अनाप्तये स्त्रीमुखचारुतायास्तपश्चरत्सम्बुजपङ्क्तिरेया ॥ ९५ ॥

उपजाति

आकंठ पाण्यात अहर्निशीं ती
सूर्यास पूजित जणूं स्वचित्तीं ॥
स्त्रीवन्नसौंदर्य मिळावयातें
सरोजपंक्ती तप आचरीत ! ॥ ९५ ॥

गद्यार्थ—(कमलाची वेल तिच्या गळ्यापयंत पाण्यात असते,
तिचें सुज (कमल) तेवढें पाण्याबाहेर, व तेंहि वर सूर्यामिमुख
असतें, यावर उपेन्द्रा—) गळ्याइतक्या पाण्यात रातदिवस
बुद्धन “स्त्रीच्या मुवाइतकें सौंदर्य आम्हाला दे,” अशी, सूर्याची
आराधना करीत, जणू काय, ही कमलपत्ति तप आचरीत आहे.
(उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमान मुख स्त्रीणाम् !) ●●●

भार्या

काश्मीरेण तुपारक्षितधरसयोगकुतुम्भनुभूय ।
लब्ध स्तनसद्भाते कनकादिस्पर्शसौख्यमपि ॥ ९६ ॥

भार्या

अनुभवुनि केशराने हिमगिरीचा नवलपूर्ण संयोग ।
कनकगिरिस्पर्शसुखा मिळवी, लावुनि तुझाच कुचसंग ॥

गद्यार्थ—(केशराचा हिमालयापासून मेरुभवंतापर्यंत प्रवास !)
(हे सुदर !) केशरानें, प्रथम हिमालयाचें नवलपूर्ण सांनिध्य

(केशर काश्मीरात हिमालयाच्या परिसरात पिकतें ;) अनुभवून
आतां, (व आपल्या स्तनावर त्याचा लेप घातला आहेच,
त्यामुळे,) तुझ्या स्तनाच्या सहवासानें (स्तन हे सुवर्णगिरि
मेरु ही परिचित उपमा) प्रत्यक्ष कनकगिरि मेरूचें स्पर्शसुखसुखा
मिळविलें आहे ! ●●●

मालिनी

“ यदि कथमपि दैवादुर्गमागं स्खलित्या
पिदलति तनुमध्या, दीपता नौ न दोषः ॥
पृथुनिविदकुचाम्नां पश्य वर्मावरुद्ध ”
कथयितुमिदं नेत्रे कर्णमूले प्रयाते ॥ ९७ ॥

मालिनी

“ कदाकटि घसरे ही दुर्गमागीं कुदैवें
जर कधिं, तर त्याचे दोष आम्हां न घावे ॥
पृथुकुचयुग मार्गी आमुच्या दोघिताती ”
जणु वच वदण्या हे नेत्र कर्णास जाती ॥ ९७ ॥

गद्यार्थ—(सुंदर स्त्रीचे नेत्र आकर्षण का असतात याचा
अभिनय खुलवा; व तो करताना दोष दिल्यासारखे करून
स्तनाच्या उभुगत्वाची केलेली स्तुति !) “ जर कधीं कोणत्याहि
कारणानें, या खांबडकुच मार्गीत, कुदैवानें ही कदाकटि तरंगी
घसरून आपली तर त्याचा दोष आम्हाला देऊ नका !
(कारण) हे पहा या स्त्रीचे पुष्ट, दाढ, व (उभुग) स्तन
आमच्या मार्गीत अडथळा आणीत आहेत (ते इतके उंच
आले आहेत, कीं, आम्हाला पायाखालचें व पुढचें दिसत
नवल्यान, आम्ही या स्त्रीला नीट मार्गदर्शन करू शकत
नाहीं) ” अशी ही तक्रार सांगण्यासाठी जणू काय स्त्रीच्या
कर्णमूलाशीं दोन्ही नेत्र गेलेले आहेत. ●●●

उपजाति

अर्थातुराणा न पिता न बन्धु कामातुराणा न भय न लज्जा ॥
क्षुधातुराणां न वल न तेजश्चिन्तातुराणां न सुख न निद्रा ९८

उपजाति

अर्थातुराणा न पिता न बंधु कामातुराणां भय लाज हीं न ।
क्षुधातुराणां च ल तेज कंचिं ? चिन्तातुरां क्षोप न, सौख्य
ही न ॥ ९८ ॥

गद्यार्थ—पैशाची हाव सुटलेल्या माणसाला, बाप, नात्याची माणसें, (किंवा भाऊ) याची काही पर्वा नसते. (हीं नातीं तो ओळखत नाही.) कामविकारानें व्याप्त झालेल्या माणसाला कसलेहि भय वाटत नाही; कीं, लज्जाहि वाटत नाही; खुपेनें व्याकुळलेल्याला बळहि नसते व संशय तेजहि नसते, चिंता-प्रस्ताला सुट नाही, निद्रा नाही. ●●●

यशस्थ

यथा चतुर्भिः कलरु परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ॥
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते श्रुतेन शीलेन गुणेन कर्मणा ९९

शार्दूलविक्रीडित

सोम्याचें करितो परीक्षण जसें या चार रीतीं जन-
पाहे तापवुनी नि सोडुनि तसें घांसून घा डोकुन ॥
तैसेंची घडतें परीक्षण जरीं या मानयाचें खरें-
त्याचें शान नि शील, सद्गुण, कृती हीं चार पाहून
हे ॥९९॥

गद्यार्थ—(कलोटंबर) घासून, तोडून, अग्नीत तापवून,
आणि डोकून पाहून अशा चार मार्गांनीं जशी घेंव्याची परीक्षा
केली जाते, त्याचप्रमाणें, विद्या (शिक्षण) शील, गुण व कृति
या चारही पाहणी करूनच, मनुष्याची परीक्षा केली जाते. ●●●

शार्दूलविक्रीडित

ब्रह्मब्रह्मयनस्य नैष समयस्तुष्टीं बहिस्थीयता
स्वरूप जल्प बृहस्पते ! जडमते नैषा सभा घमिण ॥
वीणा सहर नारद ! स्तुतिकयाऽऽलापिरल तुम्हुरो !
सीताखड्गमग्नमग्नहृदय स्वस्थो न लक्ष्मेशः ॥ १०० ॥

शार्दूलविक्रीडित

ब्रह्मन् ! शिक्षणवेळ ही नवच; मुका याहेर राहे उभा
थोडें धोल बृहस्पते ! जडमते ही ऐन्द्र मोडे सभा ॥
वीणा आवर नारदा ! स्तुतिकया अद्यानना ! आवर
सीताने नशरें फुटून हृदयी, अस्यस्थ लंकेद्वार ! ॥१००॥

गद्यार्थ—(रावणाच्या बदिवासत रावण सीतेला वध करण्याची
चारवार खटपट करी. पण सीता आपल्या नेत्रातल्या पाति-
प्रत्याच्या तेजस्वी भाव्यानें त्याचा हृदयभंग करी. अशा प्रसंगीं
रावण म्हणतो)—हे ब्रह्मदेवा ! तुझ्यापाशीं शिवायला पतण्यास
आज आता मला वेळ नाही—तु याहेर गप्प उभा रहा ! बृहस्पते !
मूर्ख ! पार बडबड करू नको—ही काही इद्रवमा नव्हे ! नारदा !
तुझे वीणावादन बंद कर ! हे (अश्वमुख) तुम्हुरो ! माझे स्तुति-
पाठ गाणें पुरें कर ! कारण सीतेच्या नेत्ररूपी भाव्यानें हृदय
फुटल्यामुळे हा लक्ष्मेश आज बेचैन आहे. ●●●

प्रकरण ५० वें

संकीर्ण सुभाषितें—(पुढें चारुं)

अनुष्टुप्

अक्षराणि समश्रेणीवर्तुलानि घनानि च ।
परस्परसुललानि तरुणीकुचकुम्भवत् ॥ १०१ ॥

गद्यार्थ

अक्षर मरीच लिहिणें—श्रेणीवर्तुल असो समचि त्याचो॥
एक दुज्याला यिलगुनि असोत कुचकुम्भ जेथि तरुणीचे ॥
११

गद्यार्थ—अक्षर लिहावयाचें, तें, नीट एका ओळीत, त्याने
गोलाचे एकासारखे एक, व मरीच अशाचे. (स्त्रीच्या श्रेणी-
प्रमाणें समान गोलाच्याचें व मरीच.) आणि, अक्षरें (पार
दूरदूर अंतर सोडून न लिहिले) तरुणीच्या कुचकुम्भप्रमाणें एक-
मेकाना लिहिले अशाची. ●●●

अनुष्टुप्

मन्दा विनीपय पान मन्दाक्षीमुखमुम्बवत् ।
मन्दरोपवनम्रीडा मन्दानुश्रान्त. कुत ! ॥ १०२

यसंतविलका

मंदकिनीजल कुटून मिळे पिण्यास ?
मंदेक्षणाननहि कोटुनि चुंविण्यास ? ॥
त्या मंदरोपवर्निचा बुटुनी विलास ?
जो आचरी तपचि मंद, अशा नरास ? ॥१०२

गद्यार्थ—(मंद शब्दावर कोट्या.) ज्या माणसाची तप-
श्चर्याच मुळी मंद, त्याला मंदकिनीचें म्हणजे गंगेचें पाणी
पिण्याचे सद्भाग्य कोटले ! तसेच, मंदेक्षणा म्हणजे मृदुल-
यना, अशा क्षमिनीचें सुख चुकन करण्याचें सौभाग्य कोटून
प्राप्त होणार ! किंवा, मंदर पर्वताच्या परिसरातील उपवनात
मृगबाहिरार करण्याचें सौख्य तरी कोटून मिळणार ! (कारण
हीं सर्व, उग्र तपश्चर्येमुळेच प्राप्य आहेत !)

अनुष्टुभ्

स्त्रिया शैली गुणगता खलबुद्ध्या न बाध्यते ॥
रत्नदीपस्य हि शिखा वाक्ययापि न नास्यते ॥ १०३

भाषा

गुणिजनवृत्ति स्थिरा जी, खलबुद्धीनें कधीं न ली चळते ॥
रत्नाच्या न दिव्याची ज्योति जशी घायुमेंहि
मालयिते ॥ १०३ ॥

गद्यार्थ—गुणी ज्ञाता वर्तनक्रम (मूलतः) स्थिरच असतो,
बुद्ध्याच्या बुद्धीचे आघात झाले, तरी, तो चळित होत नाही.
स्वाध्यासाचें बान्यानें (इतर दिवे मालविले तरी) रत्नदीपाची
ज्योति काहीं विस्तृत नाही, तद्वत्.

अनुष्टुभ्

पात्रे त्यागी, गुणे रागी, विरागी निपयेज्वलि ।
शाखे बोद्धा, रणे योद्धा, पुरुष पञ्चलक्षणः ॥ १०४

अनुष्टुभ्

पार्श्वी दाता, गुणी प्रेमी, अलित विषयांतुनी ।
शास्त्री शता, रणी योद्धा नर हा पञ्चलक्षणी ॥ १०४ ॥

गद्यार्थ—(उत्तम) पुरुष हा पाच लक्षणांनीं युक्त असावा—
सत्पानाल दान करणारा, गुणाविषयी प्रेम बाळगणारा, विषय-
सुखाभावत वैराग्य असणारा, शास्त्रात गति असणारा व
युद्धप्रसंगी लढणारा.

उपनाति

प्रसुर्विवेकी प्रमदा सुशीला तुरङ्गम शस्त्रनिपानगीर ।
विद्वान् विरागी, धनिक प्रदाता भूमण्डलस्याभरणानि पञ्च

इन्द्रवज्रा

स्वामी विचारी, प्रमदा सुशील
घोडा, न शस्त्रासहि जो भिईल ॥
विद्वान् विरागी, नि धनी उदार
हीं भूपणें पांच, जगास थोर ॥ १०५ ॥

गद्यार्थ—सत्ताधीश असूनहि विवेक बाळगणारा, यौवनो-
न्मत्ता असून शीलवती स्त्री; शस्त्राच्या आघातांनीं (छटाईत)
न घाबरणारा घोडा, विद्वान् असून वैराग्ययुक्त; (किंवा विरागी
असून विद्वान्) तसेच श्रीमंत असून पुष्कळ दान देणारा; हीं
पाच, भूमण्डलाचीं भूषणें होत.

भाषा

वित्त परिमितमधिकल्पयशील पुरुषमाकुलीकुरते ।
अनाशुक्रमिव पीगस्तनजघनाया कुलीनायाः ॥ १०६

अनुष्टुभ्

धन मोजकेंच असतां उधळ्याला ओढघस्त फार घडेल ।
पुण्यांग कुलीनेला धरू तोकडे जसें पुरे न पडेल ॥ १०६

गद्यार्थ—मोजकेंच धन जवळ असणाऱ्या उधळ्या माण
साला, त्यात मागविणें, ही गोष्ट फार त्रासाची होऊन बसते—
स्तन, जघन वगैरे सबांगी परिपुष्ट असणाऱ्या कुलीन तरुणीला
तेकड्या बलांनीं लज्जानक्षत्र करणें जसें कठिण जातें तद्वत्

शादूलविक्रीदित

सन्तश्चेदमृतेन किं ? यदि खलस्तत्कालकूटेन किं
दातारो यदि कल्पशालिमिरलः यद्यपिन किं तृणं ? ॥
किं कर्षुरशलाक्रया यदि दश पन्थानमेति प्रिया ?
ससारोपि सतीन्द्रजान्मपर यद्यस्ति तेनापि किम् ? १०७

भाषा

असती संत, तर सुधा, कशास, विष तें असेल दुष्ट तर ?
दाता तर कल्पद्रुम, कशास, तृण तें, असेल मिथु जर ?

इष्टि पडे प्रिया तर कर्पूराची करास काडी तो ?
सत्सारधर्म असता काय उरे इद्रजालमहती ती ? १०७

गद्यार्थ—सजनाची सगति लाभली, तर आणखी निराळें
अमृत कसला हवें ? आणि, दुष्टसंगाहून निराळें विप तें काय
असणार ? (उरें) दानदूर भेटले, तर त्याच्याहून कल्पवृक्ष तें
(अधिक) काय (देणार) ? (लंकार) याचक विसल्यावर, (छुटतेपाठीं
उपमान, म्हणून, गवताकडे पाहण्याचा) काय जरूर ? (तापलेल्या
झोळ्यात शीतलना आणण्यासाठी कापराची काडी वापरतात,
पण) आपली प्रिया इष्टी पडल्यावर (डोळे निवण्यास्तव) त्या
कपूरपांलकेची आवश्यकता काय ? सत्साराएवढा (प्रचंड भ्रम
समोर उभा) असता आणखी इद्रजाल म्हणून भ्रमोपादक काही
वेगळी वस्तु असलीच, तर तिची महती ती काय ?

वसंततिलका

मातेर रक्षति पितेर हिते नियुक्ते
का-तेन चापि रमययपनीय खेदम् ॥
लक्ष्मीं तनोति यितनोति च दिक्षु कीर्तिं
किं किं न साधयति कल्पलतेन विद्या ? ॥ १०८

मार्कण्डेयब्रीहिट

मातेच्या परि रक्षिते—हितपथीं नेते पित्याचे परी
चित्ता रजयिते—हरून अवयें खिन्नत्व, कातेपरी ॥
लोकीं वैभवं वाढवी, पसरवी कीर्ती दिगतातरीं
विद्या काय नि काय साधित नसे त्या कल्पयलीपरी ?

१०८

गद्यार्थ—आईप्रमाणें रक्षण करते, बापाप्रमाणें हिताच्या
मार्गावर ठेवते, मनातली खिन्नता काढून टाकून, प्रियपत्नीप्रमाणें
हृदयाचे रजन करते जगात वैभव वाढवते व, दिगतरान कीर्ती
पसरविते—एवच, एजाया कल्पलतेप्रमाणें विद्या ही, माणसापसं,
काय काय हित साधीत नाही !

अनुष्टुभ

दानयमिति यद्दान दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे पात्रे च पात्रे तद्दान सात्त्विकं विदुः ॥ १०९

भार्या

उपकार न केल्यासहि—देणें म्हणुनीच जें दिलें जातें।
देशीं, काळीं पात्रीं सात्त्विक वृत्तेच दान म्हणतातें ॥ १०९

गद्यार्थ—आपल्यावर ज्यान पूर्वी कसलाहि उपकार केलेला
नाहीं, अशा माणसालाहि, केवळ, दानाचाच इतक्याच बुद्धीनें
(आपल्यावर आधीं उपकार ज्यान केला, त्याला देणें हें दानच
नव्हे तर परतफेड होय) जें दान, नीट, योग्य स्थळ, काळ व
पात्रता पाहून केलें जातें, त्याला सात्त्विक दान असं म्हणतात.

०००

अनुष्टुभ

अष्टमुखमङ्गलस्य सुकृतमन्त्रस्य याचितुम् ।

अहो वत महत्कष्टं चक्षुस्मानपि याचते ॥ ११० ॥

अनुष्टुभ

मुखभग न जो पाहे, याची तो अध, योग्य तें ।
याची डोळसही जेव्हा—तें भयकर वाटतें ॥ ११० ॥

गद्यार्थ—दात्यानें दान देताना धाकडें घेलेलें तोंड, ज्याला
विसतच नाही, त्या भाषळ्यानें याचना करणें, हें क्षय आहे
पण हाय ! हाय ! ही केवढी भयकर गोष्ट, कीं, डोळसबुद्धा
याचना करतो !

०००

अनुष्टुभ

दारिद्र्यस्य परा मूर्तिर्याञ्चा न इतिगल्पता ।

अपि वीर्यवान् शम्भुस्तथाऽपि परमेश्वर ॥ १११ ॥

भावां

भिक्षाच, न लब्धघनता, दारिद्र्येची भयाण मूर्ति खरी !
शिव राहें परमेश्वर—लगोदीही जरी वडील धरी ॥ १११

गद्यार्थ—दारिद्र्यापाची भयाण मूर्ति कोणती म्हणून विचारणें
तर अत्यंत योग्य धन नव्हा अश्यांनी ही नष्ट, मीक मार्गणें हीच !
शक्तर (निधनतेमुळे) जरी केवळ लगोदी परिधान करीत
असला, तरीहि तो परम ईश्वरच आहे !

०००

अनुष्टुभ

स्वयं तथा न कर्तव्यं स्वगुणार्यापन पुन ।

स्वगुणार्यापनं युक्त्या परद्वारा प्रयोजयेत् ॥ ११२ ॥

अनुष्टुभ

स्वगुणस्तुति वेदादी पदारी न निजाननें ।
परंतु करवाची ती परद्वाराच युक्तिनें ॥ ११२ ॥

गद्यार्थ—आपल्या गुणांची स्तुति आपल्या तोंडाने कधी करूं नये पण युक्तीने ती दुसऱ्यांकडून करावी. •••

अनुपदम्

धान्यानां संग्रहो राजद्रुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।

निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्वाणप्रणधारणम् ॥ ११३ ॥

अनुपदम्

धान्यसंग्रह, हे राजा ! श्रेष्ठ सान्याच संग्रहीं ।

न रत्न जगवी प्राणां, जरी घातूँ मुखांतही ॥११३॥

गद्यार्थ—(राजनीति) हे राजा, इतर अनेक वस्तूच्या संग्रह-पेक्षा, पान्यसंग्रह, हाच, श्रेष्ठ आहे. रत्न, जरी तोंडात घातलें, तरी, तें प्राणरक्षण योग्येच करणार आहे ? •••

शार्दूलचिक्रीडित

आहारे बडवानलश्च ; शयने यः कुम्भमूर्णापते ;
संदेशा बधिरा ; पलायनविधौ सिंह ; शृगालो रणे ॥
अन्धो वस्तुमिरीक्षणेश्च ; गमने खड्ग ; पट्ट. क्रन्दने
भाग्येनैव हि लभ्यते पुनरसौ सर्वोत्तमः सेवकः ॥ ११४ ॥

शार्दूलचिक्रीडित

खाण्याला घडवाझि ; आणि निजतो जो कुंभकर्णापरी ;
संदेशा बधिरा ; पळे हरिपरी ; युद्धांत कोळ्यापरी ॥
होई अंध निरीक्षणांत ; चलनीं पंगू ; पट्ट नेदनीं ;
पेसा उत्तम भृत्य कैयळ नरा भाग्येच ये लाभुनी ॥ १४

गद्यार्थ—(व्यव्योक्तीने आदर्श नोकराचे वर्णन). खाण्याचे बाबतीत बडवानलप्रमाणे ; (कितीही खाई तरी पोट न भरणारा) होरा काढण्याचे बाबतीत कुंभकर्णप्रमाणे ;—निरोप सांगितला, की, त्या वेळेपुरता बधिरा ; काम सोडून पळून जाण्याचे कामीं सिंहाची गति असलेला ; धन्याचे रक्षणार्थ लढण्याच्या प्रसंगी, कोळ्यासारखा ; (डुच्चा व पळपुडा) वस्तुमिरीक्षणान्या बाबतीत अंधाळा ; चालण्याच्या प्रसंगी लगडा पागळा ; (जरा काही झाले,) की, विव्दकून आक्रोश, कांगवा करण्यात अगदी पटाईत ; असा सर्वोत्तम !!!) सेवक, माणसाला महद्भाग्याने मिळत असतो ! (नरोबर याच्या उलट तो आदर्श.) •••

स्वागता

शिक्षिताऽपि सखिभिर्गुण सीता रामचन्द्रचरणौ न ननाम ॥
किं भविष्यति मुनीशवधूवद्भाल्मलमिह तदजसेति ॥ ११५ ॥

वसंततिलका

सीता, सख्या पदधिति तिजला तरीही
श्रीरामचंद्रचरणीं नमलीच नाही ॥

“होईल तत्पदरजे मम भालरत्न ।

खी अन्य गौतमवधू ” म्हणुनी भिऊन ॥ ११५ ॥

गद्यार्थ—(श्रीरामचंद्राने, आपल्या पायाच्या धुळीने, घिल्लेले अहल्या उत्पन्न केली; या अपूर्व पुण्याची फीति, लग्नापूर्वीच सीतेच्या कार्णां गेल्याने, तिला एक कायमचीच घडकी मरली ! (लग्नानंतर) सख्यांनी (अनेक वेळां,) सीतेला, श्रीरामाच्या चरणीं नमस्कार करण्याबाबत, (नीट) पदतून ठेवली, तरीही, (ती काही केल्या) त्याच्या पाया पडली नाही. तिच्या कपाळावर, मस्तकावर, अस्कार होते, रत्नजडित होते. (रत्न झाले तरी एक प्रकारचा दगडच.) त्याला रामाच्या पायाची धूळ लागली तर अहल्येप्रमाणे आणखी एखादी स्त्री उत्पन्न (होऊन मला खत प्राप्त) व्हायची (अशी तिला सारसी धागधूग लागून राहिली होती हे त्या न नमण्याचे कारण !) (श्रीरामाला वन-वासांत नदीपार करताना गुह नावाच्या नावाझ्यालाहि, ‘दग-डांवून स्त्री, याच्या पायाच्या धुळीने’ होते, तर कदाचित लंकडांतूनहि होईल व मग ‘ही कोण बया आणली !’ म्हणून स्वतःची बायको रागावेल, अशी भीति उत्पन्न झाली होती; व, म्हणून, त्याने, रामाचे पाय, तो नोकेंत बटण्यापूर्वी नीट धुऊन काढले, व त्यावर धूळ राहू दिली नाही असेंहि एक सुभाषित आहे. याच प्रकरणात ‘शालयामिकतव पादपद्मं वज्रं’ हा श्लोक पहा.) •••

शार्दूलचिक्रीडित

निःपीते कलशोद्भवेन जलधौ गौरीपतेर्गङ्गाया
होतुं हन्त वपुर्ललाटदहने यावत्कृतः प्रक्रमः ॥
तावत्तत्र मया विपक्षनगरीनारीडगम्भोरह—
द्वन्द्वप्रसलदक्षवारिपटलैः सृष्टाः पयोराशयः ॥ ११६ ॥

शार्दूलचिक्रीडित

पीतां अग्नि अगस्तिनें सुरनदी ही श्रीराशीर्पाहुनी
ध्याया जौं सजली स्वकीय तनुला भालानलीं हासुनी ॥
त्याच्या आंतचि मी स्वशत्रुरमणीनेत्रस्थ अथजळें
घो घो वाहवुनी समुद्र अवघे पक्या क्षणीं निमिले ॥

गद्यार्थ—(जगांतली एक अद्वितीय वटाई देवा. वटाई-खोर, स्वःच्या शीर्षाचे वर्णन करतो—) अगस्तीनें समुद्र प्राशन केल्यावर ‘ आपण आतां कोठे जायचें ? कारण सागर

हा सरित्यति, त्यालाच त्याने मिळाले ” । म्हणून शकराच्या डोक्यावरची गंगा, (विपण्न होऊन), शकराच्या कपाळावरच्या (अग्नीचीच चिता करून, सहगमन करून, सती म्हणून, स्वतः छ) त्या अग्नीत जाळून घेण्यास पाऊल पुढे टाकते न टाकते तोंच, (एकदा क्षणमात्रात), म्या (थर वीराने) शत्रूच्या नगरीतील (दोनव्या पुष्पांना ठार केले की, त्याच्या शोकांनी) रडणाऱ्या शत्रुछियाच्या नेत्रकमळात बाहेर पडून (घो घो) वाहणाऱ्या अक्ष्याच्या पुष्पमुळ (कोरडे पडलेले) ते सर्व सागर पुन्हा भरून निमाणे केले । (आणि अशा रीतीने सती जाण्यापासत गंगेला बाचविले ।)

आर्था

मिथु स सहेत सुधाश्च स्मरहरभालानलोद्भवा ज्वाला ।
शिशिरै शीतरनिर्दे सिञ्चति सुरनिजगा नो चेत् ॥

आर्था

केचि सहेल सुधाकर शकरभालस्य अग्निच्या ज्वाला ।
स्वर्गीगा जर निज हिमशिशिरस्तुषारं न शिपती त्याला

गद्यार्थ—जर डोक्यावरची ती स्वर्गीगा स्वतःच्या हिमासारख्या शीतल तुषारानी त्याला शिंपीत राहिली नसती तर, तो चंद्र (हा शकराच्या कपाळावरच्या थोडा वर बरोबर शिरो मार्गी असतो) शकराच्या कपाळावरच्या तृतीय नेत्राच्या भडकत्या ज्वालाची भाच करी सहन करू शकला असता ! (हे सर्व रूपक आहे) पुरुष हा घराबाहेरच्या जीवनकळावल्या वणव्याची घम सहन करू शकतो, याचें कारण, हिमशीतल करानी, त्याचें सर्व दुःख व ताप हरण करणारी गुहिणी, धरत असते, म्हणून. तिच्यावाचून तो येन्हाच भाजून कोळपून गेला असता)

अनुष्टुभ्

दद्यान्नेऽपि हृदये मृगाक्ष्या मन्मथाक्षिना ।

स्नेहेस्तथैव यत्तस्यी तदार्थ्यमिगामयत् ॥ ११८ ॥

अनुष्टुभ्

मदनाग्नीत जळत्या मृगाक्षीच्या हृदन्तरी ।

होता तसा टिके स्नेह हें आश्चर्य न का तरी ॥ ११८ ॥

गद्यार्थ—(प्रत्यक्ष अग्नीच्या मध्यमग्नीत असलेले तेल (स्नेह) म जळता तसेच राहिले हा चमत्कार करी पाडिल आहे । पहा—) मदनाग्नीने जळत असलेल्या मृगाक्षीच्या हृदयात (आपल्या

प्रियकराविषयीचा स्नेह (प्रेम) होता तसाच निवून राहिला (खरे म्हणजे वादला सुद्धा) हें केवढें आश्चर्य घडलें बरें ?

●●●

अनुष्टुभ्

जीवेन तुलित प्रेम सखि ! मूढेन वेधसा ।

लघुजीवो यया कण्ठे गुरु प्रेम हृदि स्थितम् ॥ ११९ ॥

अनुष्टुभ्

तोलिलें प्रेम जीवने हे सखे, मूर्ख तो विधि ।

लघु जीव चढे कठी— गुरु प्रेम बसे हृदी ॥ ११९ ॥

गद्यार्थ—“सखे ! (हातात तराजू न घेताच वस्तु जड कोणती, हलकी कोणती हें सहज समजाल्या हवें, तें न समजण्याइतका) मूर्ख असल्याने प्रसन्नदेवान एकदा माणसाचे प्राण आणि प्रेम हें (मानवदेहरूपी) तराशुत घादून ओरले, तेव्हा साहजिकच प्रेमाचें पारडें जड होऊन, तें हृदयाइतकें पार्ली गेलें, व, प्राणाचें पारडें हलकें म्हणून तें कठापर्यंत वर चढलें,” (तात्पर्य प्रेम हें प्राणतुल्य नसून प्राणाधिक होय.)

●●●

मञ्जुभाषिणी

समय स वर्तत इवैष यज्ञ मां

समनन्दयत्सुमुखि । गीतमार्पित ॥

अयमागुहीनकमनीयकृष्ण-

स्तवमूर्तिमविन महोत्सव कृत ॥ १२० ॥

वसन्तविक्रमा

वाटे पुन्हा समय तोच इथे उदेली

जें गीतमें कर तुला मज अर्पिलेली ॥

आसृष्ट मोदकर कवणशोभित

जाणां, महोत्सव हृदी मम मूर्तिमत ॥ १२० ॥

गद्यार्थ—(उत्तररामचरितात, राम सीतेसह परत आल्यानंतर रामाच्या जीवनाचा विषय, लग्न, त्या दोघांना दाखविता त्यांतला सीतापाणिग्रहणाचा प्रसंग पाहून, तो रोमहृषक प्रसंग पुन्हा सचीन शाल्याचा आनंद अनुभवून, राम, सीतेला म्हणतो— इ सुमुखि ! गीतम मुनीनी माझ्या हाती दिलेला, व मी हलक थोडा घरेलेला, कवणांनी सुशोभित, आणि मूर्तिमत महोत्सव असा हा पुन्हा हात मला अत्यंत आनंद देता झाला, तो प्रसंग पुन्हा येथें प्रत्यक्ष अस्तित्वान असल्या सारखा वाटत आहे ।

●●●

अनुष्टुप्

सागरधाम्बरप्रत्यय आकाशं सागरोपमम् ॥
रामरावणयोर्बुद्धं रामरावणयोरिव ॥ १२१ ॥

फटका

सागर आकाशासम केचळ; आकाशाहि सागरोपम ।
रामरावणांचें बुद्धहि तें रामरावणांच्याच सम ॥ १२१ ॥

गद्यार्थ—सागराला उपमा आकाशाची; व आकाशाला उपमा केचळ सागराची (शेवतानाहि एकमेकावाचून अन्य उपमाच शोभणार नाही, तद्दत्त) राम रावण यांचें बुद्ध हेंहि रामरावणयुद्धासारकेंच (दुसऱ्या कोणत्याहि युद्धाशी त्याची तुलनाच शक्य नाही.)

अनुष्टुप्

मरणान्तानि वैराणि; निवृत्त नः प्रयोजनम् ।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ १२२ ॥

अनुष्टुप्

मृत्युंत संपत्तीं वैरें; संपलें कार्यं जापुलें ।
माझाहि हा हुद्दा जैसा; कर संस्कार यास रे ॥ १२२ ॥

गद्यार्थ—(रावणाचा वध झाल्यावर, रामाशीं ज्यानें एवढें वैर धरलें, त्या पापी रावणाचा, अमिस्तस्कार तरी, आपण करावा, — (कारण तेंहि पापच होईल) अशा विचारानें विभीषण कचरत होता तेव्हां राम त्याला म्हणतात— वैर हीं मृत्युमुळे संपतात (मरणाबरोबरच त्याचाहि अंत होतो.) आपलें (सीतेची मुक्तता हें) कार्यं संपलें. तेव्हा आता तूं खुशाल याचा अमिस्तस्कार कर;— हा उषा वृक्षा, तसा माझाहि (बंधूच) आहे !

अनुष्टुप्

पुनर्दोरा पुनरितं पुनः क्षेत्रं पुनः सुतः ।
पुनः शुभाशुभं कर्म शरीरं न पुनः पुनः ॥ १२३ ॥

अनुष्टुप्

पुन्हां पत्नी, पुन्हां वित्त, शेती, पुत्र पुन्हां पुन्हां ।
शुभाशुभ पुन्हां कर्म—मिळे देहचि ना पुन्हां ॥ १२३ ॥

गद्यार्थ—पत्नी बाय, सपत्ति काय, शेतीवाडी काय, पुत्रादि संतति काय, किंवा, शुभ अशुभ कर्म काय, ह्या सर्व वस्तु

जगात पुन्हां पुन्हां प्राप्त होणाऱ्या आहेत;—केवळ (मानव)देहच असा आहे कीं तो मान कुणाला पुन्हां पुन्हां प्राप्त होत नसतो. (म्हणून याच जन्मांत या जीवनाचें सार्थक्य साधणें अवश्य आहे.)

●●●

अनुष्टुप्

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ १२४ ॥

अनुष्टुप्

पिकल्या कारणें केंस ठरेना वृद्ध तो नर ।
शिके तदण पेसाही—वृद्ध त्या म्हणती सुर ॥ १२४ ॥

गद्यार्थ—कोणाचेहि केवळ केस पादरे झाले एवढ्यावरून काहीं तो वृद्ध होत नसतो. तदण असुहि जो विद्यार्जन करीत असेल त्याला देव वृद्ध म्हणतात.

●●●

अनुष्टुप्

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विपयासक्ति मोक्षे निर्विषयं, स्मृतम् ॥ १२५ ॥

अनुष्टुप्

मन हेंच मनुष्यांच्या बंधमोक्षास कारण ।
देई निर्विषयी, मोक्ष, -विषयीं सक्त बंधन ॥ १२५ ॥

गद्यार्थ—मनुष्याला बधनात पाडण्याला किंवा त्याला मुक्त करण्याला (मोक्ष प्राप्त करून देण्याला) त्याचें मन, हेंच कारणीभूत होत असतें. मन जर विषयसक्त असेल, तर तें बंधनाप्रत नेतें; व निर्विषयी असेल तर मोक्ष देतें.

●●●

अनुष्टुप्

तारद्गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बूका विपिने यथा ।
न गर्जति महाशक्तिर्यावद्वेदान्तकेसरी ॥ १२६ ॥

अनुष्टुप्

तोंवरी गर्जती शास्त्रें-जसे कोरले घनान्तरी ।
न जोंवर महाशक्ति गर्जे वेदान्तकेसरी ॥ १२६ ॥

गद्यार्थ—रानातल्या कोरलाप्रमाणें, शास्त्रांची गर्जना तोंपयेंतच चालते, जोंपयेंत महाशक्तिमान वेदान्तरूपी सिंहाची गर्जना कानीं येत नाही.

●●●

अनुष्टुप्

असता प्रतिषेधश्च सता च प्रतिपालनम् ।

एष राज्ञा परो धर्म समरे चाप्यपलायनम् ॥ १२७ ॥

अनुष्टुप्

सुनियंत्रण दुष्टांचें—सुष्टांचें प्रतिपालन ।

राजांचा हा महा धर्म—रणीहि न पलायन ॥ १२७ ॥

गद्यार्थ—दुष्टांचें पारितप्य करणें व सज्जनांचें योग्य पालन करणें हा राजाचा महान् धर्म आहे.—तसेंच रणातून पळ न काढणें, हाहि.

●●●

अनुष्टुप्

असशय महाबाहो ! मनो दुर्निग्रह चलम् ॥

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ १२८ ॥

अनुष्टुप्

निस्संशय महाबाहो ! ओढाळ चल हें मन ।

वैराग्याभ्यासयोगें त्या घालणें शक्य बंधन ॥ १२८ ॥

गद्यार्थ—हे महाबाहो अर्जुना ! मन हें चंचल व न आवर-
ण्याजोगे असतें यात काहींच संशय नाही. परंतु, अभ्यासानें,
(प्रयत्नानें, संवय करून) व वैराग्यानें, त्याला पकडून घेऊन,
बधनात घालता येतें

●●●

अनुष्टुप्

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रसेनेन सेवया ।

उपदेक्ष्यान्त ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्पदार्शिनः ॥ १२९ ॥

अनुष्टुप्

जाण कीं, पडुनी पायीं, जिज्ञासायुक्त सेवुनी ।

ज्ञान देतील तत्त्वज्ञ शानी ते तुजलायुनी ॥ १२९ ॥

गद्यार्थ—हे नीट घ्यानी ठेव, कीं तू (पायीं पडण्याइतकीं)
नम्रता धारण केलीस, (जिज्ञासेनें) प्रश्न विचारित गेलास व
त्यांनी सेवा केलीस, कीं, तत्त्वज्ञ शानी पुरुष तुझा ज्ञान उपदे-
शिलीस.

●●●

अनुष्टुप्

साधवो हृदय मम साधूना हृदय त्वहम् ।

मदन्यत्ते न जानन्ति नाह तेभ्यो मनागपि ॥ १३० ॥

अनुष्टुप्

मी हा हृदय साधूंचें—माझे हृदय साधु ते ।

मी न त्यांविण काहीही—जाणितो, मद्रिना न ते ॥ १३० ॥

गद्यार्थ—(मगवान कृष्ण म्हणतात—) साधु हे माझे जण
हृदयच ; आणि मीहि साधूना हृदयच. (माझ्याशीं ते इतके
एकात्म झालेले असतात कीं) ते माझ्यावाचून अन्य काहींच
जाणित नाहीत व मीहि त्यांच्यावाचून इतर काहींहि जाणित
नाहीं.

●●●

अनुष्टुप्

न देहा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालनत् ।

य तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥ १३१ ॥

अनुष्टुप्

न देय घेउनी काठीं गुराख्यापारि रक्षिती ।

ज्या रक्षूं रच्छिती त्याशीं घुस्तीची गांठ घालिती ॥ १३१ ॥

गद्यार्थ—गुराख्यानें गायांचें रक्षण करावें तसें देव हे काहीं
काठी घेऊन कोणाचें रक्षण करित नाहीत. तर ज्याचें ते रक्षण
करू इच्छितात, त्याची आणि बुद्धीची सांगड घालून देतात
(आणि योग्य ती बुद्धि मिळाली, कीं योग्य सो मार्ग शोधून
ज्याचा तोच स्वतःचें रक्षण करू शकतो.)

●●●

उपेन्द्रवज्रा

न हि प्रमादात्परास्ति किञ्चिद्बुधो नराणामिह जीनलोपे

प्रमत्तमयां हि नर समन्तात् स्वजन्यनपार्थ सनाविशन्ति

उपमाति

नरा प्रमादादुनि अन्य कांहीं

मृत्यूपरी या जगतात नाही ।

नरा प्रमत्ता त्यजितात अर्थ

चोडोंकडोनी घुसती अनर्थ ॥ १३२ ॥

गद्यार्थ—या जगाने उन्मत्तना (पुरी, मदान्धना) मांडून
इतर कोणतीहि गोष्ट मागल्या (अधिक मृत्युकारक)

अधिक मारक असू शकत नाही. मदान्ध माणसाला चोहों-
कडून बसव घेऊन जातें व संकटें चोहोंकडून सुख आत
प्रवेश करतात.

शिरारिणी

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां हृदयजनं
न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत्कचिदपि कृतं लोकप्रतिना ॥
तदर्थं धर्मार्थो विभक्तस्तौख्यानं च ततो
गृहे लक्ष्म्यो मान्या. सततमबला मानविभवैः ॥१३३॥

शाईलविक्रीडित

स्पर्श, ऐक्य पाहूनी स्मरुनिही जें दे जरा मोदन
पेसं स्त्रीविण अन्य रत्न कुठले केले विधीनेंहि न ॥
स्त्रीमीत्यर्थेचि धर्म अर्थे विभक्तं सौख्यं तिज्यापासुनी
स्त्री लक्ष्मीच गृहांत; नित्य विभक्तं चा तीस सन्मानुनी ॥

गद्यार्थ—ज्याचा (नुसता) ध्वनि ऐकल्यानें, ज्याचें (नुसतें)
दर्शन घडल्यानें, ज्याचा (नुसता) स्पर्श झाल्यानें, किंवा ज्याची
(नुसती) आठवण झाल्यानें, जें पुरुषाला आनंद देतें, असे, स्त्री-
विना कोणतेंहि अन्य रत्न, ब्रह्मदेवानें, कुठेंहि उत्पन्न केलेलें नाही !
धर्म व अर्थ (हे पुरुषार्थ) स्त्रीमीत्यर्थच अवतत व स्त्रीपासुतच
वैभव व उत्कृष्ट सुखाची प्राप्ति होत असते. स्त्रिया या गृहात
लक्ष्मीप्रमाणेंच असून त्याचा, पुरुषजातीनें सर्व विभव अर्पून
सन्मानच केला पाहिजे.

अनुष्टुभ्

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते शस्या इह भूतले ।
अपणच्छन्ति गृहे येषां कार्यासौख्यं मुहुरे जनाः ॥ १३४ ॥

अनुष्टुभ्

ते धन्य, ते विवेकी, या जगां स्तुत्यचि ते नर ।
येती ज्यांच्या घरीं मित्र कार्यासाठीं निरंतर ॥ १३४ ॥

गद्यार्थ—तेच धन्य, तेच विवेकी, तेच प्रशस्तीय पुरुष
होत, कीं, ज्यांच्या घरीं, कार्यास सतत मित्राची ये जा सुरू
असते.

अनुष्टुभ्

ईशानास्पदिदं सर्वं यत्किं च जगत्वा जगत् ।
तेन स्वक्तेन मुञ्जीया मा गृधा कस्यचिद्वनम् ॥ १३५ ॥

अनुष्टुभ्

चल विश्वीं इयें जें जें ईशाचासित सर्व तें ॥
अन्यस्वलुन्ध ना व्हायें—त्या त्यजूनचि भोग तें ॥१३५॥

गद्यार्थ—ह्या गतिमान् चगतात, जें जें आहे, त्यात
त्यात, परमेश्वराचा निवास आहे. परधनाचा कधीं लोभ घेऊ
नको. मोगावयाचें तें, (परधनाचा निधून) त्याग करूनच
भोग.

मन्दाक्रान्ताः

नीरं दूरं, तदपि विरसं; जङ्गमा नो लताधा—
स्तस्मिन्दानंर्यपि जलनिधौ को लभेताम्बुविन्दुम् ॥
दानाध्यक्षे त्वयि जलधर । क्वापि कुत्रापि शैलाः
शालावन्तोऽमृतनिभजलैस्तर्पिताः सर्ग एते ॥१३६॥

मन्दाक्रान्ता

पाणी दूरी, विरस परि तें, बल्लरी हालती ना
दाता झाला जलधि तरि कां विंदु लामेल कोणा ? ॥
दानीभेष्टा । जलद । परि तूं दूरही वृक्षवन्त
शैलांना स्वामृतसम जलें सर्व केलेस वृत्त ॥ १३६ ॥

गद्यार्थ—(आधीं) समुद्राचें पाणी (साधारणपणें झाडें वेळीं
उगवण्याच्या जागेपासून) दूर; त्यातून खारट; आणि वेळीं वृक्षादि
(यांना पाय थोडेच आहेत) या हालचाल करू शकत
नाहींत, तेव्हा समुद्र मोठा उदार दाता बनून, देण्यास सिद्ध
झाला, तरी त्याचा एक विन्दु तरी कोणाच्या पदरांत पडणार
आहे ! (फार झालें तर, किनाऱ्यावरच्या वाळवटाला किंवा
खडकाल त्याचा लाभ व्हावयाचा) पण हे दानीभेष्टा नेषा !
तू (दान केल्यानें), वृक्षांनीं भरलेले असे (अशांत) दूर कोठचे डोंगर,
अपत्या अमृततुल्य पाण्यानें, सर्व तृप्त करून सोडले !

उपमाति

लोक. शुभसिद्धिस्तु तान्दम्यः
पराङ्मुखानां समरेषु पुसाय ॥
पत्न्योऽपि तेषां न हिया मुखानि
पुर. सखीनामपि दशयन्ति ॥ १३७ ॥

उपजाति

जे लोक लामे रणभीरू यांतें
असो दुजा तो शुभ त्यां स्वतांतें ! !
कांता त्यांच्या शरमून चिर्ची ।
सख्यांसही तोंड न दाखवीती ॥ १३७ ॥

गद्यार्थ—समरागणातून पळ काढणाऱ्यांना, (स्वर्गावाचून) दुसऱ्याच फोडला तरी, (नरकच), जो खेळ लावतो, तो, त्याचा त्यानाच कल्याणकारी असो! त्याच्या बायकांना मान लब्धेमुळे, आपल्या सख्यांना सुद्धा, तोंड दाखवायची चोरी होऊन बसते

●●●

भाषा

जीननेन मृतोऽसौ यस्य जनो वीक्ष्य वदनमन्योन्यम् ।
हृन्मुखमद्गुगो दूरात्करोति निर्देशमङ्गुल्या ॥ १२८ ॥

भाषा

जगतो तरि तो मृत, जन यन्मुख दिसताच एकमेकांत बांबट तोंड कडनी अगुलिनिर्देश दुरनि करितात.

गद्यार्थ—ज्याचे तोंड दिसताच लोक, आक तोंड करून दुरून (याच्याफुडे) अगुलीनिर्देश करून (आपसांत कुजबुज घाल) (अवले काही तरी बाईट कर्म केलेला) माणूस निघत अडनहि मेल्यासारखाच होय.

●●●

अनुष्टुप्

अप्युत्तमाप्रलपतो बलाच्च परिजल्पत ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ १२९ ॥

भाषा

घोले उत्तम किंवा पळें बडबडे कुणीहि त्यांतून ।
सर्वथ सार घ्यावे—घ्यावे काचन जसें शिला कुटून ॥ १२९ ॥

गद्यार्थ—कुणी उत्कृष्ट वाक्पिपास दापवीत असेल! किंवा कुणी उगाच काही तरी बळत असेल—त्या सर्वांतून माणसाने सार काढून घ्यावे, दगडावरील (अल्पशी) सुवर्ण रेखा ज्याप्रमाणे (दगड कुटून त्यातून) काढून घ्यावी, त्याप्रमाणे

●●●

अनुष्टुप्

पुष्प पुष्प मिचिन्वीन मूलच्छेद न कारयेत् ।
मालानार इवामि—न यथाऽङ्गारकारक ॥ १३० ॥

अनुष्टुप्

फूल फूलचि घेतावे तोडावे मूल ना कुणी ।
उद्यानात जसा माळी,—न लोणाऱ्यापरी घर्ती ॥ १३० ॥

गद्यार्थ—उद्यानात माळी करतो त्याप्रमाणे माणसाने फूल फूल तेवढेच घेतावे—रानात कोळसे तयार करणाऱ्या लोणाऱ्या प्रमाणे झाडाचे मूलच तोडीत राहू नये.

●●●

अनुष्टुप्

पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना कुण्डे कुण्डे न न पय ।
जातौ जातौ ननाचारा भिन्ना वाणी मुखे मुखे ॥ १३१ ॥

उपजाति

तनूतनूतन मती विभिन्न
कुंडांत कुंडांत जळें नवीन ॥
आचारटी भिन्नचि जातिंतूनी
मुखांमुखातून नवीन वाणी ॥ १३१ ॥

गद्यार्थ—देहादेहातून बुद्धि निरतिपाळी असते; कुडाकुडातून वाणी भिन्न प्रकारचे असते—जातींजातींतले आचार असमान असतात, मुखांमुखांतली वाणीहि सारखी नसते

●●●

अनुष्टुप्

अमन्मक्षर नास्ति नास्ति मूलमनीषधम् ।
अयोग्यः पुरुषो नास्ति यो न कस्तन दुर्लभः ॥ १३२ ॥

दार्ढ्यविकीरित

होई मंत्र न ज्यांतुनी, न त्रिसते ऐसें पुढें भक्षर
नाही मूलहि, ज्यामधून न घने घा ओपची खुंदर ॥
कोणीही न अयोग्य मानव, कधी कामा न ये जो पुढें
वाढे योग्यक मात्र दुर्मिळ सदा जेथे यहाये तिथे १३२

गद्यार्थ—ज्यातून मंत्र निघत नाही असे एकहि अक्षर नाही, एकहि मूल नाही की ज्यापासून ओपचि घना नाही, (कोण-त्यादि कामाला उपयोगी नसलेला अर्था) अयोग्य माणूस कोणीच नाही,—प्रत्येक ठिकाणी योग्यकाचीच काय ती वाण आढे.

●●●

दार्ढ्यविकीरित

आदी रामनपोवनादिगमन हत्वा मृग फाञ्चनं
वेदेशीहरण जटायुमरण सुग्रीवसभापणम् ॥
वालीनिर्दलनं समुद्रतरण लङ्कापुरीदाहनं
परचाड रावणलुम्बकण्ठननमेतद्दि रामायणम् ॥ १३३ ॥

शार्दूलविम्रीहित

जाणें राम घनामधें प्रथमतः, स्वर्णा मृगा मारणें
सीतेला हरणें, जटायु मरणें, सुग्रीव या बोलणें ॥
वालीला वधणें, समुद्र तरणें लंकापुरी जाळुन—
अतीं रावणकुभकर्ण वधणें, हें सर्वे रामायण ॥ १४३ ॥

गद्यार्थ—प्रथम रामाचें तपोवनात (व वनवास) जाणें,
त्यानें सुवर्णमृग मारणें, (व त्याचा परिणाम म्हणून) (रावणाचा)
सीतेचें हरण करणें, (रावणाचा प्रतिकार करीत असता)
जटायूचें मरण; नंतर (रामाचें) सुग्रीवाचीं (पुढील योजना—
विपरी) समापण, वालीचा वध. समुद्रावरून (सेतु बांधून)
पत्नीकडे जाणें; (मावतीनें) लक्षा जाळणें आणि शेवटीं रावण
व कुभकर्ण यांचा वध या (इतक्या प्रमुख) घटना म्हणजे
रामायण.

●●●

अनुष्टुभ्

सीतर्णानि सरोजानि निर्मातुं सन्ति शिल्पिनः ।
तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्वतुराननः ॥ १४४ ॥

अनुष्टुभ्

कितीत निर्मिती शिल्पी- कमलें कांचनांतुन ।
सुगंध त्यांत घालाया पट्ट तो चतुरानन ॥ १४४ ॥

गद्यार्थ—सुवर्णाचीं कमलें करणारे कित्येक पदाईत कारागीर
(जगमर आहेत); पट्ट, त्यात सुगंध घालण्याचें काम
करणारा कुशल (कारागीर एकटा) ब्रह्मदेवच ।

उपेन्द्रवज्रा

अहो महान् मङ्गलाम्बुर् विपत्तिकालेऽपि परोपकारः ।
यथास्यऽऽमध्ये पतितोऽपि राहोः कलानिधिः पुण्यचय
ददाति ॥ १४५ ॥

उपेन्द्रवज्रा

अपूर्व हें हो करितात थोर विपत्तिमर्घ्येहि परोपकार ।
शशी स्वयें राहुमुखीं पडून करीत राहिले नित पुण्यदान

गद्यार्थ—योराची ही केवढी अपूर्व महती म्हणावी, की, ते
स्वतः संकटात असतानाहि परोपकार करतात. जसे—चंद्र हा
स्वतः राहुच्या मुखात पडलेला असताहि, (म्हणजे ग्रहणाचे
वेळीं पर्वकालामुळे) जगाला पुण्य प्राप्त करून देतो. ●●●

अनुष्टुभ्

मान्या एव हि मान्यानां मान कुर्वन्ति नेतरे ।
शम्भुर्भिर्भि मूर्ध्नेन्दुं स्वर्भानुस्त जिवृक्षति ॥ १४६ ॥

आर्या

मान्यचि नर मान्यांचा मान करूं शकति योग्य;
नान्य कुणी ।
ज्या चन्द्रा शिव धरितो शिरीं, राहु त्यास टाकितो
गिळुनी ॥ १४६ ॥

गद्यार्थ—स्वतः सन्मान्य असतील अध्यात्म, मान्याचा
(योग्य) मान ठेवना येतो; इतरांना नव्हे. शक्र चंद्राला
आपल्या मस्तकीं धारण करतो तर राहु हा त्याला गिळून
टाकतो [स्वर्भानु राहु]

●●●

अनुष्टुभ्

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्त चिरेण यत् ।
हिमांशुमाशु प्रसति तन्मदित्त स्पृष्ट फलम् ॥ १४७ ॥

आर्या

समदोषी, तरि रचिला आसितसे राहु हा उशीरानें ।
आसी चंद्रास शशी, मृदुतेचें फलचि उघड तें गणणें

गद्यार्थ—रवि आणि चंद्र, यांचा अपराध सारखाच अस-
ताहि, राहु हा सूर्याला कधीकाळीं आसतो; पण, चंद्राला लौकर
लौकर आसतो; त्याचें कारण, चंद्र हा [सूर्यापेक्षा] मृदु हेंच
उघड [असावें]. (जगाच्या व्यवहारात मृदु माणसेंच
लौकर बळी जातात.) (चंद्रग्रहणें पुष्कळ असतात, पण, सूर्यग्रहण
कवित् फार कालान्तरानें येतें, यावर भाष्य !) ●●●

अनुष्टुभ्

अनुगन्तु सता वर्तम कृत्स्नं यदि न शक्यते ।
स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्यो नानसीदति ॥ १४८ ॥

आर्या

अनुसरणे सन्मार्ग पूर्णपणें शक्य जाहलें न, तरी ।
मार्गी न नाश पावे; अनुसरणें म्हणुनि त्यास अल्प तरी॥

गद्यार्थ—सज्जनाचा मार्ग अनुसरणें, ही गोष्ट, पूर्णपणें बरी
कोणाला शक्य झाली माहीं, तरी, थोडेंतरी (यथाशक्ति) त्या

भागिने (अवश्य) जावे. त्या भागातच असले म्हणजे नाशाची भीति नाही. ●●●

अनुष्टुभ्

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः ।

किं नु मे पशुमिस्तुल्यं किं नु सत्पुरुषैरिति ॥ १४९ ॥

वार्था

नित्य समीक्षुनि यथेनं नरं चरित आपुल्लेच अपुल्याशीं ।

“पशुस्तुल्य काय माझे; तसेच मम काय तुल्य सुजनांशीं” ॥ १४९ ॥

वार्थ—मनुष्याने प्रतिदिनही आपल्या भाचरणाने परीक्षण करून “पशुशी तुल्य असें माझ्यात काय आहे तसेच सजनाशी तुल्य असें माझ्यात काय आहे” ह्यापर नजर ठेवावी. ●●●

अनुष्टुभ्

न द्विपन्ति न याचन्ते, परमिन्दां न कुर्वते ।

अनाहूता न चापान्ति तेनाशमानोऽपि देवताः ॥ १५० ॥

वार्था

न द्वेप, न परनिंदा,

न वा कधीं याचना कुणा करिती ।

आगन्तुकी न करिती

म्हणुनि शिला याहि देवता होती ॥ १५० ॥

वार्थ—परक्याचा द्वेप करीत नाहीं, निंदा करीत नाहीत किंवा कोणाची याचना करीत नाहीत, न बोलाविला आगंतुकपणा करून घेते (जात) येत नाहीत—यामुळे दगडमुद्रा देव होतात ! (मोठ्या लोकाकडून देवत्व प्राप्त होण्यास प्रत्यक्ष साक्षात् (Positive) गुणान्या अस्तित्वाची मुद्रा जरूरी नाही. मानशला हीनत्व देणान्या काही दोषाचा अभाव एवढा मुद्रा देवत्व—तेहि दगडाला—देण्यास पुरा आहे.) ●●●

अनुष्टुभ्

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्रात्यधीरपि ।

निरस्त-पादपे देश एरणोऽपि दृढापते ॥ १५१ ॥

अनुष्टुभ्

नसे विद्वान् तिर्ये जाई अल्पदानीहि घानिला ।

ठरे उजाड देशांत वृक्ष परंडही मला ! ॥ १५१ ॥

वार्थ—जेथे विद्वानच नाही तेथे अल्पशानीमुद्रां खुर्तीला पात्र ठरतो. उजाड अशा प्रदेशात एरंडाला मुद्रां ‘वृक्ष’ ही पदवी लागते ! ●●●

अनुष्टुभ्

यदि वाञ्छसि मूर्खत्वं वस प्राप्ते दिनत्रयम् ।

अपूर्वस्यागमे नास्ति पूर्वाधीतं विनश्यति ॥ १५२ ॥

अनुष्टुभ्

मूर्ख होण्यास जा प्रार्थी रहा तू त्रिदिनावाधि ।

आधींच शिकले लोपे; नवीन न मिळे कधी ॥ १५२ ॥

वार्थ—तुला मूर्ख व्हायचें असेल तर (अगचे) तीन दिवस (खेडे) गावात जाऊन रहा. नवीन काही (पूर्वी न शिकलेले) शिकण्यास मिळणार नाही; आणि पूर्वीच शिकलेले असेल तेहि नाश पावणार ! ●●●

वार्था

स्वाधीनेऽपि कलत्रे नीचः परदारालम्पदो भवति ।

सम्पूर्णोऽपि तद्गणे कान्तः कुम्भोदयः पिवति ॥ १५३ ॥

वार्था

आर्षेत स्त्री असतां परस्त्रियेदींच नीच लग्न करितो भरले तळें अशुद्धहि कुंभजला पीत कावळा बसतो ॥ १५३ ॥

वार्थ—स्वःची (हक्काची) आर्षेत वागणारी पत्नी असलाहि नीच हा परस्त्रीशी लग्न करतो. तळें चांगले भरलेलें असताना जें सोडून मांडयातल्या (गाढलेल्या बकिर् शिज्या) न (अन्वया, मयादिन) पाण्यावरच बारका मूत्र होऊन तें पीत बसतो. ●●●

अनुष्टुभ्

स्वगृहे पूजितो मूर्खः स्वग्रामे शूनिनः प्रभुः ।

स्वदेशे पूजितो राजा विद्वान् सर्वत्र शूजितः ॥ १५४ ॥

आर्या

स्वगृहीं पूजिती मूर्खा स्वग्रामीं प्रभु पूजित ।
स्वदेशीं पूजिती राजा विद्वान् सर्वत्र पूजित ॥ १५४ ॥

गद्यार्थ—मूर्खाला (फारतर केवळ) स्वतःच्या घरीच मान मिळतो. श्रीमताला किंवा ग्रामप्रमुखाला (फारतर केवळ) स्वतःच्या गावातच मान मिळतो, राजाला (फारतर केवळ) त्याच्या राज्यातच मान मिळतो; पण विद्वान् सर्वत्र सन्मान्य असतो

●●●

आर्या

सुजनो न यानि वैर परहितमुद्दिर्विनाशकालेऽपि ।
छेदेऽपि चन्दनतरं सुरभयति मुख कुठारस्य ॥ १५१ ॥

आर्या

परहितकारक सज्जन स्वनाशकारीहि वैर ना धरितो ।
छेदी कुन्हाड, तीसहि चंदनतर गंध आपुला देतो

गद्यार्थ—परहित करणें हीच बुद्धि असलेले सज्जन हे स्वतःचा विनाश होत असतानाहि, (विनाश करणाराही) वैर धरीत नाहीत कुन्हाड, त्याला प्रत्यक्ष तोडीत असताहि चंदनवृक्ष हा, तिच्या पात्याला आपला सुगंध देत असतो. ●●●

शिक्षिणी

वर मृत्युर्वास्ये न पुनरधन जीवितमिदं
वर वासोऽग्नये न पुनरविवेके च नृपती ।
वर भैक्ष भोज्य न पुनरपमने गृहगत
वर वेश्या भार्या न पुनरविनीता कुलपथू ॥ १५६ ॥

शिक्षिणी

वरा मृत्यू चाल्यो, परि न जगणें निर्धन महीं
रहावें रानोही—परि न अविवेकीनृपगृहीं ॥
जगा भैक्षें अन्न—परि न गृहींच्या मानरहित
वरी वेश्या पत्नी—नच कुलपथू नीतिरहित ॥ १५६ ॥

गद्यार्थ—लहानपणीच मृत्यु आलेला वर, पण, निर्धन अवस्थेत (दीर्घकाल) जगणें नको; अरण्यात राहिलेले चालेल पण अविचारी राजाच्या आश्रयाला राहणें नको, भिक्षेचें अन्न खाणें परवडेल, पण, स्वताच्या घरीच, अपमानपूर्वक मिळालेले

अन्न खाणें नको, घडघडीत वेस्वेरीं लग्न केलेलें पत्नरलें पण कुलवधू अष्ट अनीनिमान् असलेली नको. ●●●

अनुष्टुभ

राजा दुर्जनसपर्कासं दहति तत्क्षणात् ।
सलिल पतिन तप्ते तैले दन्दद्व्यते न किम् ? ॥ १५७ ॥

अनुष्टुभ

राजा दुर्जनसंगानें जाळितो सर्व तत्क्षण ।
तप्त तैलामधें पाणी जाई जळुनि काय न ? ॥ १५७ ॥

गद्यार्थ—दुष्टाच्या सगळीं राजा सर्व काही क्षणामात आळून टाकतो. तापलेल्या तेलान पडलेलें पाणी (क्षणांत बुर्र होऊन) जळून जातें तद्रूप. ●●●

अनुष्टुभ

येन यत्र च भोक्तव्यं सुखं तदु खमेव वा ।
स तत्र रज्ज्वा बन्धैव बलाच्च दैवेन नीयते ॥ १५८ ॥

अनुष्टुभ

सुख वा दुःख वा जेथें भोगणें प्राप्त ज्या असे ।
दोरीने बांधुनी तेथें यळें त्या दैव नेतसे ॥ १५८ ॥

गद्यार्थ—ज्याला जेथें सुख किंवा दुःख भोगणें (कपाळीं लिहिलेले) असेल तेथें, दोरीने बांधूनच दैव त्याला नेतें. ●●●

अनुष्टुभ

यासामनुकूलातेन दीपो निर्वाणता गत ।
तासामालिङ्गने पुसा नरके पतनं कुत ? ॥ १५९ ॥

आर्या

पदरांच्या वाच्याने ज्यांच्या, मिळतें दिव्यास निर्वाण ।
त्यां आलिङ्गुनि पुरुषां नरकामध्ये कसे घडे पतन ?

गद्यार्थ—ज्याच्या पदरांच्या वाच्याने दिव्याला निर्वाण (एक अर्थ मालविला जाणें, दुसरा अर्थ मोक्ष) प्राप्त होतें त्या क्षियाच्या आलिङ्गमानें पुरुष नरकात कसा पडेल ? ●●●

अनुष्टुभ

मानमुद्रहता पुसां वरमापत् पदे पदे ।
मानहीन सुरैः सार्धं विमानमपि सन्त्यजेत् ॥ १६० ॥

अनुष्टुभ्

मानी जनां भले येवो महापति पदोपदी ।
विमानहि सुरांसंगे लाचारीने नको कधी ॥ १६० ॥

गद्यार्थ—या जगांत, मान रखत राहणाऱ्यांना पदोपदी आपसि आली तरी ते पत्करतें; परंतु, मान जोडून, जरी देवांचह विमानांत बघण्यास मिळाले, तरी, ते त्यावर पाणी खोडतील !

●●●

अनुष्टुभ्

मर्कटस्य गले बद्धा पुष्पाण्यामिव मालिका ।
अविनीतस्य या लक्ष्मीः सा चिरं नैव तिष्ठति ॥ १६१ ॥

अनुष्टुभ्

पुष्पमाला बांधलेली माकडाच्या गळ्यां जशी ।
अविद्याच्या घरी लक्ष्मी टिकेना कायची तशी ॥ १६१ ॥

गद्यार्थ—माकडाच्या गळ्यांत बांधलेल्या पुष्पमालेप्रमाणें विद्याहीनाच्या हातीं संपत्ति ही फार काल टिकत नाही. (माकडाप्रमाणेंच तो तिची छीकरच विधुळवाट लावून टाकतो.)

●●●

अनुष्टुभ्

भगवन्तौ जगन्नेत्री सूर्यचन्द्रमसाथि ।
काले गच्छत एवास्तं; नियतिः केन लङ्घ्यते ? ॥ १६२ ॥

जार्ज

जगताच्या नेत्रांसम तेजस्वी सूर्य चन्द्र हे दोन्ही ।
काले अस्ता जातील, देवां टाळूं शकेल कां जेणे ? ॥ १६२ ॥

गद्यार्थ—जगाचे जणू नेत्रच असे तेजस्वी सूर्य आणि चंद्र हे सुद्धा [त्यांच्या नियुक्त] वेळीं अस्त पावतात. देवांत असेल तें कोण टाळूं शकेल !

●●●

वसंततिलका

पञ्चाननं परिमज्जुदरेण वेणी—
दण्डेन पन्नगकुलं, शशिर्न मुखेन ॥
या सा जगत्प्रपञ्चप्रथितलज्जादुर्गी
सुदृषा कया नत बुधैस्त्वला बभापे ? ॥ १६३ ॥

वसंततिलका

सिंहास जी हृदयिते अपुल्या कठीनें,
वेणीमुळेंहि उरगा; शशिला मुखानें ।
जिंकी जिलोक निज सुंदरशा तनूनें
बोलों तिलाच अवला कुठल्या प्रमाणें ? ॥ १६३ ॥

गद्यार्थ—जी आपल्या (हृद्य) उदरानें (कठीनें) सिंहाचा परामय करते; वेणीनें सर्पाचें गर्वहरण करते, मुखानें चंद्राला हृदयिते, आणि सर्व अंगांनीं त्रैलोक्यावर जय भिळविते त्या स्त्रीला 'अवला' हे नांव राहणाऱ्यांनीं, कोणती अवल चालवून दिलें कोण जाणें ! (कोणतें प्रमाण मानलें ?)

●●●

अनुष्टुभ्

मीचा दुःखेन याच्यन्ते प्रयच्छन्ति न याचिताः ।
अथ किञ्चित्प्रयच्छन्ति न गले, न च ताडुके ॥ १६४ ॥

अनुष्टुभ्

मुखें [किंवा फ्वचित्] याची कुणी मीचां,
याचिले तत्ति देति न ।
दिल स्वरूप तरी पोंचे न टाळूस, गळ्यास न ॥ १६४ ॥

गद्यार्थ—मीचायाशीं (क्वचित् कुणी किंवा मोठ्या संकटानें आगच पडलें तर) मोठ्या कष्टानेंच कुणी याचना करतात. याचना करून मीच कधीं देत नाहीत. सुद्धा दिलेंच तर तें हतकें अस्य असेल कीं तें गळ्यापर्यंत तर पोंचणार नाहीच. पण टाळ्यापर्यंतहि पोंचणार नाही.

●●●

जार्ज

न हि भवति यत्न भाव्य
भरति च भाग्यं विनाऽपि यत्नेन ।
करतलयतमपि नश्यति
यस्य हि भविष्यता नास्ति ॥ १६५ ॥

जार्ज

होणें न, तें घडेना; होणारें तें घडे घिनायास ।
अवितय्यता न ज्या, तें नासे लागोनिपाहि
हातास ॥ १६५ ॥

गद्यार्थ—जे व्हावयाचेंच नाही, (असें नियतीनें ठरविलेले असेल) तें होणच नाही. आणि, जें होणारच, (असें नियतीनें

उरविलें असेल) तें यत्नावांचूनहि होतेंच. ज्याला भवितव्यताच (भविष्यकाल) नाही, तें, अगदी हातीं येऊन सुद्धां नष्ट होतें-

●●●

अनुष्टुभ्

धातस्तात ! विरुद्धोऽपि द्वितयं मा कृथा नृणाम् ।
मृत्यत्वमविवेकज्ञे स्नेहमन्यरते जने ॥ १६६ ॥

शार्दा

होशी विरुद्ध तरिही
विचे ! न दे दोन वस्तु मनुजांसी ।
अविवेकी-जनसेवा
स्नेहहि पर-रत अशा मनुष्याशीं ॥ १६६ ॥

गद्यार्थ— हे ब्रह्मदेवा ! तू कुणाच्या (कितीहि) विरुद्ध झालास, तरी, कुणालाहि या दोन वस्तु देऊं नकोस. एष-अविवेकी धन्याची नोकरी; आणि, दोन- दुसऱ्यावर प्रेम जडलेल्या माणसाबद्दल प्रेम !

●●●

शार्दा

दातव्यं भोक्तव्यं सति विभवे सद्ग्रहो न कर्तव्यः ।
पश्येह मधुकरीणां सञ्चितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥ १६७ ॥

शार्दा

घावें वा भोगावें, वैभव असतां, न ठेवि सांडयुनी ।
मधमाशांचा मधुनिधि,
यथ नेसी हे हरून अन्य कुणी ॥ १६७ ॥

गद्यार्थ— वैभवकाळ अवताना माणसानें, दान करावें न उपमोगहि घ्यावा पण संवय करीत बव् नये. हा पहा येथें मधमाश्यांनीं साचविलेला मधुकेश (विचान्यानीं कोणाला दिला नाही किंवा स्वतः जाह्या नाही,) दुसरेच कुणी छद्म नेत आहेत.

●●●

शार्दा

क्रियती पञ्चसहस्री ! क्रियती लक्षाऽपि कोटिरपि क्रियती ।
औदार्योन्नतमनसा रत्नवती वसुमती क्रियती ! ॥ १६८ ॥

शार्दा

पांच सहस्र कितीसें ?
लक्ष कितीसें ? नि कोटि तरि कितीशी ?
थोर महोदारांना
पृथ्वी मणिमय असतही कितीशी ! ॥ १६८ ॥

गद्यार्थ— थोर महोदार पुरुषांच्या दृष्टीनें, पांच सहस्र (रुपये म्हणा) ही काय अशी मोठी रक्कम आहे ! लख तरी असे काय मोठे ! किंवा कोटीची तरी अशी काय गोष्ट आहे ! किंवा रत्नपरिपूर्णा अशी अखिल पृथ्वी ही तरी काय मोठी मोलाची वस्तु आहे ! (दान करतांना त्यांना या सर्व वस्तूंची काय शिति ?)

●●●

अनुष्टुभ्

एक एव सतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेन क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ १६९ ॥

अनुष्टुभ्

दोष एकचि थोरांत दुसरा दिसतोच न ।
क्षमा ते करिती तेव्हां म्हणे ' दुर्बल ' त्यां जन ॥

गद्यार्थ— सज्जनांमध्ये एकच दोष असतो; दुसरा कोही दिसत पडत नाही. (तो दोष हा कीं) जेव्हां ते क्षमा करतात तेव्हा लोक त्यांना दुर्बल म्हणतात.

●●●

अनुष्टुभ्

आयासशतलब्धस्य प्राणैर्मन्योऽपि गरीयसः ।
गतिरेकैव विचरस्य दानमन्या विपत्तयः ॥ १७० ॥

अनुष्टुभ्

मिले जें शतयत्नांनीं, श्रेष्ठ प्राणांहुनी अशा— ।
गति एकचि चित्ताची-दान; वा घोर दुर्दशा ॥ १७० ॥

गद्यार्थ— शेकडो कष्टांनीं मिळविलेल्या भाणि प्राणांहून प्रिय अशा संपत्तीची गति एकच; ती म्हणजे दान; दुसरी गति आपत्ति !

●●●

उपमाति

अहो ! अहीनामपि लेहनं स्याद् दुःखानि नूनं नृपसेवनानि ।
एकोऽहिना दष्ट उपैति मृत्युं ह्मापेन दष्टस्तु सगोत्रमित्रः ॥

उपेन्द्रव्रज

बरे अहींचि विपदंश साचे, न दुःख तें हो नृपसेवनाच ।
मरे पहा एकच सर्पदष्ट— कुटुंबमित्रांसह राजदष्ट ॥

गद्यार्थ— सर्पांचा दंश एकवेळ पुरवला पण नृपसेवेची तीं महादुःखें नकोत. सर्प ज्याला चावला तो एकदाच मरतो, पण

राजाने दश केला असता ज्याला दश शाला तो एकदाच मरत नाही तर कुटुंबीय व मित्र यासह !

०००

आर्या

अविदित 'शपस' विशेषा वाणी नि सरति वक्रतो येषाम्
शुद्धवदनविधरमेदो रदनैरनुमीयते तेषाम् ॥१७२॥

आर्या

'श प सा' तिल मेदांघ्रिण निघते ज्याच्या मुखानुनी
वाणी ।
मेदहि शुद्ध-वदनातिल त्यांच्या दांतामुळेच ये दिव्युनी

गद्यार्थ—ज्याच्या मुखातून श, प, स यांचे उच्चार अस्पष्ट (व निघळे न समजवील अशी वाणी) येत असेल त्याचे शुद्धद्वार आणि मुखविवर यांच्यातला फरक दुसऱ्यात दात आहेत म्हणून ओळखू येतो ! (अशुद्ध वाणी उच्चारणाऱ्या मुखात शुद्ध व म्हणावे अशी ही निंदा आहे—कारण जे मुख 'शरण' वा 'सरण' (म्हणजे चिंता) व 'सकृत्' ये 'शकृत्' म्हणजे विद्या करतं त्याला ईश नाव योग्य ।)

०००

भारूकचिकीटित

शीतार्ता इव सङ्कुचन्ति दिवसा, नैवाम्बर शर्वरी
शीघ्र मुञ्चति, किं च सोऽपि द्रुतमुक्कोण गतो भास्वर ।
त्व चानङ्गगुहाशभाजि हृदये सीमन्तिनीना गतो
नास्माक वसन न या युवत्ये कुत्र प्रजामो वयम् ॥१७३॥

आर्या

गारुडी आभसले दिन, रजनी नैव अमरास क्षणीं—
सोडी ; रविही यसला शेकोटीच्या कडेस जावोनी ॥
तुंहि नृपा मदनानलतप्त स्त्रीच्या कुडीत घुसलास
आम्ही जावें कोठे ? नाही तरुणी न वस्त्र आम्हास ॥१७३॥

गद्यार्थ—(श्लोक जगन्नाथाचा समजतात. कोणी याचक कवि, राजाला, यदीच्या दिवसात विनविणे) दिवस हे जणु यदीने गारून कुडकुडून आभसले आहेत (रुहान झाले आहेत.) शर्वरी म्हणजे रात्र, अमर म्हणजे आकाश (दुसरा अर्थ वस्त्र) लोक सोडीत नाही (म्हणजे रात्र दीर्घ झाली आहे) (गुरितार्य असा मी, स्त्री लोकर वस्त्र सोडीत नाही—यामुळे पुरुष कुडकुडत वसला आहे,—ऊन देणार तरी मशी !) यदी (हा जगाला ऊन देणारा म्हणारा,) तर, स्वर्गाच

अग्नीची दिशा जी दक्षिण दिशा तिमें गेला आहे (शेकोटीला वसला आहे) (हिवाळ्यात सूर्य दक्षिणेकडे असतो.) हे रात्रा ! तुंहि मदनानीने तस झालेल्या तरुणीच्या हृदयात (ऊन घेत) जाऊन वसला आहेस ! हाय ! हाय आम्हाला नाही वस्त्र ना तरुणी ! आम्ही कोठे जावें !

०००

अनुष्टुभ्

युक्तियुक्तमुपादेय वचन बालकादिपि ।

अन्यतृणमित्र त्याज्यमप्युक्त पद्मजन्मना ॥१७४॥

अनुष्टुभ्

सयुक्तिक अशी उक्ति ध्यावी पाळाकडूनहि ।

दुःखी तृणापरी टाका, धृता ब्रह्मदेवाहि ॥१७४॥

गद्यार्थ—सयुक्तिक असे बोलणें, मग तें उच्चारणारें एखादें बालक का असेना, त्याच्यापासूनहि तें ध्यावें. त्याहून निराळें (युक्तीला सोडून) जें बोलणें मग तें, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या का मुखातून निघालेलें असेना, तें तृणातमान समजूत टाकून ध्यावें

०००

उपजाति

न जात कामान भयान लोभाद्

धर्म त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो ॥

धर्मो नित्य सुखदुःखे त्वनित्ये

जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्य ॥१७५॥

उपजाति

कामें न, लोभें न, भयें न किंवा

प्राणार्थही धर्म न रे त्यजाया ॥

अनित्य दुःखें सुख, धर्म नित्य

अनित्य हेतू, परि जीव नित्य ॥१७५॥

गद्यार्थ—कामासाठी, मर्यामुळे, लोभामुळे, एवढेंच काय प्रत्यक्ष प्राण जगविण्यासाठी मुक्ता धर्माचा त्याग करू नये, कारण धर्म हा शाश्वत आहे पण सुखदुःख ही अनित्य आहेत (या ठिकाणी जीव शब्दाचा अर्थ) आमा हा नित्य आहे पण जम येण्याचा हेतू—कारण—हे अनित्य आहे.

०००

अनुष्टुभ्

तस्य श्रीभोजराजस्य द्वयमेव सुदुर्लभम् ।

शत्रूणां शुद्धलैर्लोहं तात्र शासनपत्रम् ॥१७६॥

अनुष्टुप्

राज्यांत भोजराजाच्या दुर्मिळ द्वय हें असे— ।

शत्रु बांधून लोखंड, तावें ताम्रपटें तसें ॥१७६॥

गद्यार्थ—(दोप दाखवून शुण क्षारविण्याचा प्रकार.) (श्रीभोजराजाच्या राज्यात इतकी मुक्ता होती कीं, अमुक वस्तु मिळत नाही, किंवा, दुर्मिळ झाली, असें कधीं घडलेच नाही.) मान, दोन वस्तु त्याच्या राज्यात (अति भागणीमुळे) दुर्मिळ होऊन बसल्या होत्या. पैकीं पहिली म्हणजे लोखंड ! भोजानें इतके शत्रु जिंकिले, कीं, त्याच्या हातापायात वेढ्या साखळदड घालण्यासाठीं, मोठ्या प्रमाणावर लोखंड लागत असल्यानें लोखंड दुर्मिळ झालें ! दुसरी वस्तु तावें ! भोजराजा एवढा मोठा शत्रु होता, कीं, तीं शत्रुनें देताना त्यासाठीं जे ताम्रपट लागत, ते तयार करण्यास ताच्याचा फार वापर झाल्यानें तावेंहि दुर्मिळ झालें !

●●●

अनुष्टुप्

अखिलेयु निहङ्गेयु हन्त ! स्वच्छन्दचारिणु ।

शुक पञ्चरत्नधस्तै मधुराणां गिरां फलम् ॥१७७॥

भावार्थ

उडती स्वच्छंद अशा

सगळ्या पक्षांत पक्ष्या तूं !

शुक ! पिंजऱ्यांत कोंडिति;

मधुरवाचांचेच तव फल न कां तें ? ॥१७७॥

गद्यार्थ—इतर सर्व पक्षी मन मानेल तसे, आकाशात भरान्या भारीत असता, हे पोपटा ! तुला मान पिंजऱ्यात कोंडून ठेविण्यात यावें हें, हाय ! हाय ! तुझ्या मधुर वाणीचेच फल नव्हे का ? (सुखरस्तान हन्यते ! सुखर गिण्याप लीवरख पापी चाढाळाची पहिली घाड ! शुणानामेवाय तव जननि ! दोषः परिणतः । असें गगानदीविपर्ययसुद्धां बगलायाला म्हणावें लागलें !) [शुक्रान्वोक्तिः]

●●●

अनुष्टुप्

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।

अपन्थान तु गच्छन्तं सोदरोऽपि निमुञ्चति ॥ १७८ ॥

अनुष्टुप्

न्याय्यमार्गे चालत्याला पशुपक्षीहि साह्यद ।

जाई जो कुपयें त्याला-सख्खा भाऊहि सोडित ॥ १७८ ॥

गद्यार्थ—न्याय्य मार्गेने जाणाऱ्याला पशु पक्षीसुद्धा साह्यकारक होतात. (उदाहरणार्थ—सीता परत मिळविण्याच्या कार्यात श्रीरामाला जयसुखारत्ना पक्षी, सुग्रीव, हनुमान् यासारखे पशुसुद्धा साह्यकर्ते झाले.) वाईट मार्गेने जाणाराला मान सख्खा भाऊसुद्धा सोडून जातो. (उदाहरणार्थ—परस्त्री-हरण करणाऱ्या रावणाला सोडून, विभीषण श्रीरामाच्या पक्षात आला.)

●●●

प्रार्थिणी

सौमित्रिव्रदति " विभीषणाय लङ्का

देहि त्वं भुवनपते नैनैव कोशम् ॥

एतस्मिन् रघुपतिराह वाक्यमेव न्द :-

" विक्रीते करिणि किमङ्कुशो निवादः ? " ॥१७९॥

प्रार्थिणी

श्रीरामा अनुज घवे तदा " वरें कां

दे कोशाविणचि विभीषणास लंका ॥ "

तें बोले रघुपति त्यास हेच शब्द—

" कां हत्ती विकुनिहि अकुशार्थं वाद् ? " ॥१७९॥

गद्यार्थ—(श्रीरामानें रावणवध करून लंका जिंकिली पण विभीषणाला तेथे राखावर बसविलें. " दोन्याची लंका " हें नाव पडण्याइतकी अलंकार संपत्ति लंकेच्या मांडारात होती तिचा लोभ लक्ष्मणाला वाटला.) लक्ष्मण रामाला म्हणतो. " दादा ! (लंकेचें राजपद विभीषणाला घ्यायचें तें या ! पण कोशातली संपत्ति तेवढी आपण अयोध्येला नेऊ.) विभीषणाला कोश वाकून राज्य तेवढें या. " तेव्हा श्रीराम त्याला म्हणाले " (अरे वेड्या ! हत्ती विकून दाकला—आणि आता " अकुश (कोणाचा व तो केवढ्याला घायला) दाबइल घासापीस करणें वरें दिलेल का ? ")

●●●

" विक्रीते करिणि किमङ्कुशो निवादः ? " ही समस्या—पूर्वोत्तरां ओळ समजून दुसऱ्या एका चावट कवीने तिची अशी पूर्ति केली—

प्रार्थिणी

मठोमा त्वरितचि साय तूं दिलीस,

देहाचें मिलनहि मे घड दिलेंस ॥

कां आतां मग मुखचुवनीं शिरोध ?

न हत्ती विकुनिहि वाद अकुशार्थं ? ॥ १८० ॥

गद्यार्थ—(प्रेमी मुगलचें देहमीलन झाल्यावर, एक दिवस प्रिया रुसली; व, मुखचुंबनाला विरोध करूं लागली; तेव्हां, तिचा प्रियकर तिला म्हणतो—) मी माघें तुझ्यावरील प्रेम व्यक्त केलें, व त्याला तूहि त्वरित साद दिलीस; च, आपण देहाचें अद्वैतसुखां साधलें! आणि आतां मुखचुंबनाला विरोध करितेस? वेढे! हत्तीसारखा हत्ती किंन् न टाकला, आणि, आतां अंकुशासारकी एवढी खळखळ?

•••

आर्वा

यत्र न फलितास्तत्रो विकसितसरसीरुहाः सरस्यो वा ।
न च सज्जनाः, स देशो गच्छतु निधनं स्मशानसमः ॥८०॥

आर्वा

सुफलित वृक्ष न जिये,
फुललीं कमलें न वा तळ्यांतून ।
सुजन न जिये, स्मशानचि—
येवो देशास त्या, क्षणीं निधन ॥ ८० ॥

गद्यार्थ—ज्या देशामध्ये वृक्षांना फलें लागत नाहींत, व तळ्यांतून कमलें फुलत नाहींत, आणि ज्या देशांत सजन रहात नाहींत—तो देश स्मशानासारखाच असून त्याचा विनाश होवो ।

•••

अनुपुष

“अधः पश्यसि किं बाले !
तत्र किं पतितं मुनिः ?”
“रे रे मूढ ! न जानासि
गतं बौद्धनैतिकम् ?” ॥ १८१ ॥

आर्वा

“बाले कां घयसी खालीं । काय मे वस्तु सांडली ?”
“वेडया ! तुला न ठाऊक गेलें तारुण्यमीक्षिक ?” ॥१८१॥

गद्यार्थ—(रुष्यानें एक म्हणारी बांस्त बांस्त चालली असतां एकजण तिला खचवटपणें मुद्दामच ‘बाले!’ असें संबोधून विचारतो—) बाले ! अर्धा प्राणी कां घयत आहेस—तुशी कांही! वस्तु कां जमिनीवर सांडली आहे ?” (ती बारी परकी होती.) “वेडया दुख लाऊक नाही कां ? अरे तारुण्यरुपी

मोती सांडले आहे !” (असें उत्तर देऊन “बाबा आतां खचवटपणा करतोहेत खरा, पण, तुझ्यावरहि केव्हां तरी हा प्रसंग येणारच आहे” अशा दृश्याच्या फटकारा जो तिने दिला, तो त्या माणसाला कितपत होवला तें कळण्यास मार्ग नाहीं !)

•••

उपजाति

अनन्तपारं किल शब्दशार्खं
स्वरं तथासुर्वहृत्स्वि विज्ञाः ॥
सारं ततो प्राक्षमप्राप्त्य फल्गु
हंसो यथा क्षीरपित्रान्मुग्धपात् ॥ १८२ ॥

ईदवज्जा

या शब्दशालाप्रति अंत नोहे,
विद्ये किती ! जीवित अल्प आहे ॥
च्या क्षुद्र तें सोडुनि, सार जें तें
पाण्यांतुनी ईस जसा दुधातें ॥१८२॥

गद्यार्थ—शब्दशाला अंत नाहीं. मानवी आयुष्य अगदीं थोडें आहे. त्यांत विद्येहि पुष्कळ; तेव्हां (या माझ्या लेखनांतून) (किंवा या जीवनांतून) क्षुद्र, महत्त्वहीन तें सोडून, बलमिश्र दुधांतून ईस जसा दूधच तेवढें घेतो तसें सार—महत्त्वाचें—तेवढेंच घ्या.

•••

रथोद्धता

क्षालयामि तव पादपद्मजं
नाथ ! दारुहृपदोः किमन्तरम् ?
मानुषीकरणचूर्णमस्ति ते
पादयोरिति कथा प्रयीपसी ॥ १८३ ॥

श्वागत

श्री धुतों रघुवरा ! तव पाद
मेद लांकुडशिलांमधि फाय ? ॥
पादघृति तव निर्मितेच स्त्री
ही कथा तव जगांत गाजली ॥ १८३ ॥

गद्यार्थ—(यनगांवांत जाणांना, घाटेंत नदी ओलांडतांना श्रीरामाला पडावांतून बाणें भाग-होते. पण त्या पडावाचा नागाची जो गुरूक त्यानें प्रथम श्रीरामाचें पाद नीट घुटले व

मगच त्याला पडावात चढू दिलें. त्याचें कारण तो सांगतो —)
हे राघवा ! मी तुझे पाय आधी नीट धुऊन घेतों. लंगूड व
दगड यांत असा काय मोठा फरक आहे ! तुझ्या पायाची धूळ
ज्याला स्पर्श करील त्यांतून एक (अहल्येसारखी) स्त्री उत्पन्न
करील अशी शक्यता आहे; कारण, (अहल्येची) गोष्ट आतां सर्वत्र
प्रसिद्ध आहे. (तेव्हां दगडाची स्त्री करणाऱ्याला लकडाची स्त्री
करणे अवघड योर्जेच आहे ! तशी बर या पडावाची स्त्री
झाली, तर, माझी बायको, ही खनीज पाहून, मज्ज घरात घेणार
नाहीं; व पडाव हें माझे उपजीविकेचें साधन गेल्यानें माझी
अन्नान्नदशा न्हावयाची ! अशीच मध्यवर्ती कल्पना असलेल्या
एक श्लोक " शिक्षिताऽपि सखिभिः " (प्रकरण ५०) पहावा.)

●●●

आर्या

अनचितकर्मारम्भो, स्वजनविरोधो, बलीयसा स्पर्धा ।
प्रमदाजनविश्वासे मृत्युद्वाराणि चत्वारि ॥ १८४ ॥

आर्या

करणे अनुचित, मित्राविरुद्ध, वा स्पर्धेजें बलिष्ठासी ।
विश्रब्धसर्गे स्त्रीवर, हीं द्वारे जणुं चार नेति मृत्यूसी ॥

गद्यार्थ—अयोग्य कर्म करणें, आपल्याच माणसाचीं विरोध
करणें, बलिष्ठाशीं चढाओढ करणें, व तरुण स्त्रीवर विश्वास ठेवणें,
हीं जणू काय, मृत्यूचीं चार द्वारेच होत.

●●●

उपजाति

गवाशनानां स शृणोति वाक्य—

महं तु राजन् वचनं मुनीनाम् ॥

न तस्य दोषो न च मद्गुणो वा

संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥ १८५ ॥

उपजाति

गोमक्षकांचं वच ऐकतो तो

ऐकें मुनींच्या वचनांस मी तों ॥

न दोष त्या; ना गुण यांत मातें

दोषां गुणां संगति मूळ होते ॥ १८५ ॥

गद्यार्थ—(एका राजाला देव कुचींच पोपट पाहण्यास
निवाळे. मिथ्याच्या वर्तीतला पोपट म्हणे "सावज आलें रे
आलें. घरा, मारा, बापा !" दुसरा पोपट ऋषिमुनींच्या

आश्रमांत वाढल्यानें, "या यथा; कोण वरें आपण ! आश्रमांत
का वरें पायधूळ झाडली ?" असें काहीं अत्यंत संस्कारी शब्द
बोले. याची पूर्वपीठिका, राजाला मात्र माहीत नसल्यानें, त्यानें
या दुसऱ्या पोपटाला, "दोषाच्या बोलण्यात असा भेद का ?"
असें विचारल्यावरून तो पोपट सांगतो—) तो दुसरा पोपट
गोमक्षकांचे शब्द (नेहमीं) ऐकतो; मी मात्र मुनींचें बोलणें (नित्य)
ऐकतों. (तेव्हां दोषांचें बोलणें असे मित्र असण्यात त्या दुसऱ्याला
दोष (देवां येत) नाहीं किंवा मला त्याचें भयहि (घेता येत नाहीं.)
राजा ! दोष काय किंवा गुण काय संगतीमुळेच प्राप्त होतात.)
(अन्योक्ति प्रकरणात हरिणान्योक्तींत (प्र. ४७ श्लो. २७४) पहा.
त्यात पारध्यांच्या वर्तीतला पोपट असेच बोल्लाना दाखविला
आहे.)

●●●

बनुदुभू

दन्तैर्हीनः शिलाभक्षी निर्जीवो बहुभापकः ।

गुणस्युतिसमृद्धोऽपि परपादेन गच्छति ॥ १८६ ॥

बनुदुभू

दांतांचीण, खडे खातो; निर्जीव यहु धोलतो ।

अंगीं गुण असोनीही परपादेच चालतो ॥ १८६ ॥

गद्यार्थ—(प्रहेलिका—उखाणा—) दात नाहींत तरी खडे
खातो, जीव नसून पुच्छळ बोलतो, अंगात 'गुण ओतप्रोत' भरले
अव्हाहि (दुसऱ्याच्या ओंजळीनें पाणी प्यायें तवा) दुसऱ्याच्या
पायांनें चालतो. (उत्तर—पायातला चर्मी जोडा.) (गुण
म्हणजे सद्गुण किंवा दोष. शिवणीचे दोरे जोड्याच्या अंगात
आरपार भरपूर गेलेले असतात.) (बाकीचा अर्थ स्पष्टच आहे.)

●●●

रथोद्धता

निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयो—

स्तारतम्यविधिसुक्तेतसाम् ॥

बोधनाय विधिना विनिर्मित

'रेफ' एव जयवैजयन्तिक्रा ॥ १८७ ॥

रथोद्धता

निर्धनांत निधनांत जाणिवी—

स्तारतम्य न अशा नरांप्रति— ॥

बोधनार्थ विधिनेच निर्मिलें—

शीर्षि 'रेफ' जयचिन्ह हें भलें ॥ १८७ ॥

गद्यार्थ—(शब्दशास्त्र, किंवा, व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने पाहता, निर्धन व निधन या दोन्ही शब्दाचा अर्थ दारिद्र्य असा असताहि 'निधन' शब्दाच्या मरण हा अर्थ का आला, व मरणापेक्षा दारिद्र्य अधिक भयकर का याविषयी अभिनव कविकल्पना निर्धन (व) आणि निधन (मरण) यांच्यात अधिक भयकर कोण याविषयी, चंद्राशेक व्याखी, तर, निर्धनत्व (दारिद्र्य) च विजयी होतें, हें जगानें (दारिद्र्यामरण वर) मान्य केलें आहे. पण दारिद्र्यातसुद्धा प्राणाना कष्टाळून घषणाच्या कित्येक मूर्खाना डोक्यानीं स्पष्ट दिसावें म्हणून—) निर्धन आणि निधन या दोघात (अधिक भयकर कोण—त्यातल्या त्यात बरें कोण हें समजण्याइतकें) तारतम्य ध्याना नसतें, अजाना तो मेव स्पष्ट दिसावा म्हणूनच जणू काय, विधीनें (भयकरपणात) विजयी होणाऱ्याच्या डोक्यावर रफाररूपी शिरपेच लावून ठेविला आहे. (प्र. १० श्लो. १९ "उत्तिष्ठ क्षणमेकम्" हा श्लोक पाहिल्यास हीच गोष्ट त्या कवीनें, निराळ्या युक्तीनें सिद्ध केल्याचें दितेल.)

●●●

उपजाति

प्रिये प्रयाते हृदय प्रयात

निद्रा गता चेतनया सहैव ॥

निरलज्ज हे जीवित । न श्रुत किं—

"महाजानो येन गत. स पन्था" ॥ १८८ ॥

जार्थ

जाता प्रियकर माझा, हृदयहि गेलेंच मागुनी निधुनी गेली निद्राहि तशी चेतन्याला स्वयेंच घेवोनी ॥

निरलज्ज जीवित । तू ऐकिलेंस का न हें कधीं ऐसें—
कीं "जातात महाजन युक्तचि तो मार्गं बहुजनांस
असे" ॥ १८८ ॥

गद्यार्थ—(प्र. ३४ श्लोक १ यामध्ये तू, भुक्ति आणि कर्प्याच्या उक्ति यात मेळ नाही. धर्मतत्त्व गूढ असल्याने "महाजानो येन गत स पन्था" असा निष्पन्न काढला; तेंच समस्येचें वाक्य करून कुण्या कवीनें अभिनव पृति केली आहे. प्राणाना कष्टाळेली एक विरहिणी म्हणते—) याता प्रियकर गेला त्याच्या मागमाग हृदय चालतें झालें (हृदयच टिकाणी नाही तेव्हां चकत्य किंवा निद्रा तरी कुठून अगणार ?) आणि पाठोपाठ चेतन्याला घेऊन निद्राहि निघून गेली (पण लेवना सारंगे प्राण मात्र जत नाहीत म्हणून चित्रित सी म्हणते)
"हे निरलज्ज जीवित ! मोठे लोक जगात त्या मागानें शूद्रांनीं

जावें हा नीतिनियम तू ऐकला नाहीस काय ?" (विरहिणीच्या दृष्टीने हृदय, चेतन्य निद्रा हेच महाजन. प्राण हे शूद्र.) ●●●

जनुष्टम्

'सर्वज्ञ' इति लोकोप्य मयन्त भापते वृषा ।

पदमेक न जानीते वक्तुं नास्तीति । याचके ॥ १८९ ॥

जनुष्टम्

जन 'सर्वज्ञ' ह तूतें म्हणती तें असे वृथा ।

याचका शब्द 'नाहीं' हा तुला येई न बोलतां ॥ १८९ ॥

गद्यार्थ—(शेप वायव्यत स्तुति) (हे राजा !) लोक तुला 'सर्वज्ञ' असें जें म्हणतात ते खोटे आहे. कारण याचकाला उद्देशून 'नाहीं' हा शब्द बोलण्याचें तुला माहीत नाही. (राजस्तुति प्र. २५ श्लो १ "सर्वदा सर्वज्ञोऽसि" पहा त्यात "सर्व देशास असलस तरी दोन बलू तू देत नाहीस" असें वाचविले आहे.) ●●●

जनुष्टम्

मृगेन्द्रस्येव चन्द्रस्य मणूक्षैर्नखैरिव ।

पाटितश्चात्मानमनुक्तामा भान्ति तारकाः ॥ १९० ॥

जार्थ

किरणांच्याच नखांनीं, शशीरूप हरि तमोगजा मेढी ।
तेणें नखां विचुरले मोती तारेच भासतात तथी ॥ १९० ॥

गद्यार्थ—(सुख पूर्णपमा) किरणरूपी नगानीं, चद्ररूपी विह, अश्वकाररूपी हत्तीला पाहून काढतो तेव्हा (त्यांच्या गडस्थळातून) सवन विचुरलेले मोती हेच जणू काय तान्या-सारखे (आकाशात पसरलेले) दामादात. (कृष्णवर्ण हत्तीला अपार, तीक्ष्णनाना किरण, मोत्यांना तारे म्हणल्यानें औचित्य विणव आहे.) ●●●

शार्ङ्गत्रयीद्वित

रामाचाच मेदिनी, धनपतेनांज जलाज्जल
प्रेतेशान्महिय तनसि हृदय काल त्रिशूलादपि ॥
शक्ताऽह तज चान्नदानजगणे स्वन्दोऽसि गोक्षणे
गिन्नाऽह हर ! मिश्रया कुरु कृपि, मिश्राजन मा
कृया ॥ १९१ ॥

सुमदासमाला

धरा माग तूं भार्या, धीं कुजेरा,
 यलाळा पहा नागरा याचुनी ।
 यमा माग रेडा; तुझा पैल आहे;
 यने फाळ रे या त्रिशूलांतुनी ॥
 असें अन्नपूर्णा तुला पोसण्या मी,
 करी पुन हा स्कंद गोरक्षण ।
 भिकेला तुझ्या मीच फटाळले रे !
 करी तू हुरी, सोड मिक्षाटन ॥ १९१ ॥

गद्यार्थ— (प्र. ४१ श्लो. ९ 'अनु याच्छति' यात गृह-
 फलाला बिकेला शकर आहे. या श्लोकात पार्वती शकराच्या
 भिकेला बिकेला आहे.) (पार्वती शकरास म्हणते)—तुझ्या
 भिकेला मी फटाळले आहे मिक्षापे फिण्याचे सोडून, तू
 आता रोती कर. (तू म्हणशील "रोतीचीं साधनें मजपाशी
 नाहीत." तर तीं कशीं मिळवायचीं ते मी सांगते)
 (समुद्राला हटवून रोतीला जमीन मिळविण्यातला तज्ज)
 परशुराम याचेपाशी जमीन माग (तो तुझा शिष्य असल्यानें
 नाहीं म्हणणार नाही) (तुझा मित्र व शेजारी) कुजेर आहे
 त्याच्यापासून उत्तम बीबियाणे मागून घे. कलामापासून
 (त्याचें आयुध) नागर मागून घे, यमापासून एक रेडा
 मागून घेऊन त्याच्या जोडीला तुझा पैल आहेच; तुझ्या
 त्रिशूलापासून (छानपैकी तीन सर्राचा) फाळ तयार होईल.
 (शेतावर) तुला भाकरी आणावयाला मी भरमळमळ अन्नपूर्णा
 (तुझ्या घरातच) आहे ! आणि (सहा तोंडे असल्यानें सर्वांच्या
 सहापट अधिक दक्ष असा) गुरांना राखोळीला न्यायला
 आपला फार्तकस्वामी आहेच (शकर पावती व त्याच्या
 मुखाविषयी कोन्हा केलेली अनेक वचनवृत्तिमुक्त सुमापितें
 आहेच. पहा— म. ४१ श्लो. १७-१८-१९-२०.)

अवार्थ

अवसरपठिता वाणी गुणगणरहिताऽपि शोभते पुसाम ।
 रतिसमये युवतीना भूपाहनिर्भूषण भवति ॥ १९२ ॥

अवार्थ

वच उक्त युक्त समर्थी, गुणरहितहि शोभनीच पुरुषास
 रतिसमर्थी तरुणीचें भूषण नसणेंच भूषणी त्यास ॥

गद्यार्थ—मोठेसं अलंकारगुणयुक्त नसले तरी योग्य वेळीं
 योग्य वाच्य बोलले तर ते मनुष्यास शोभादायक होतात.

रतिसमर्थी तरुणीच्या अगावर अलंकार नसणेंच, (तिचें मूलभूत
 रतिसं दिसून) तिला अलंकारभूत होतें. (गुण शब्दावर कोटि)

अनुष्टुभ

अस्मासु कलहे प्राप्ते वय पञ्च, शत च ते ।
 अन्यैस्तु कलहे प्राप्ते वय पञ्चाधिक शतम् ॥ १९३ ॥

अनुष्टुभ

शत ते, पांच अनु आम्ही, भांडतां आपसांमधें ।
 होतोच एकशेंपांच दुजांच्या भांडणामधें ॥ १९३ ॥

गद्यार्थ—(महाभारतात, वनपार्वत पांडव असता, त्यांना
 हिणविण्यास गेल्या दुयोंधन, परस्पर, चित्ररथ गधर्वाकडून परा
 भूत होऊन बघी घेला जातो तेव्हा त्यानें पांडवाचें हतके
 नुकवान केलें अथवाहि तो दश मनात न घरता धर्मराजानें
 चित्ररथाचा पराभार करून दुयोंधनास सोडविलें. त्या वेळीं धर्मराज
 या गोष्टीचें समर्थन करतो—) आमच्या आमच्यात भांडण्याचे
 वेळीं ते (कौरव) शर (एक बाजूस), तर आम्ही पाच
 (विकट बाजूस लढण्यास उभे राहतों) परंतु परक्याशीं भांड
 ण्याचा प्रसंग आल्यास आम्ही दोघे मिळून एकशेंपाच (होऊन
 एकदुयेंनें लढून समान शत्रूचा समाचार घेतों)

अनुष्टुभ

वृक्षस्याग्रे फल दृष्ट फलाग्रे वृक्ष एव च ।
 'अ' वारादि 'स' वारान्त यो जानाति स पण्डित १९४

अनुष्टुभ

फल वृक्षावरी, वृक्ष फलावरहि यादतो ।
 'अ' आदि आणि अर्ती 'स' हें जो जाणील सुख तो॥

गद्यार्थ— (प्रहेलिषा-उत्तराणा) झाडावर फळ आणि फळा-
 वर झाड आदि 'अ' व अर्ती 'स' जो ओळखील तो पंडित.
 (उत्तर - अनंतव)

शादुलखिरीदित

नद्धस्त्व ननु राघवेण जलधे । मुष्टोऽसि देवासुरै
 श्रीभद्रामशराग्निभीतमनसा त्यक्ता त्वया मेदिनी ।
 नि पीतस्त्वमगतिना निमिषत ब्रह्माऽप मुक्तो भगव
 लोके गर्जसि यत्पुनस्त्वमधुना निर्लज्ज तुभ्य नमः ॥ १९५

शार्दूलविकीटिव

रामानें तुज पांचिलें; नि लुटिलें देवासुरांनीं तुला
भीतां भाग्य वाण अद्रिस्त तसें तूं सोडिलें भूमिला ॥
प्राशोनी नुजला अगस्ति उद्धे ! ओकी क्षणानें पुन्हां
निर्लज्जा ! नमितों तुला अजुनि कीं चाले तुझी गर्जना

गद्यार्थ—(सागरान्योक्ति) हे सागरा, रामाने (सेतु
बाधून) तुला बंद केले; (समुद्रमथनाचे वेळीं निघालेलीं सर्व
रत्नें घेऊन) देवासुरांनीं तुला छुटले; भाग्यवराम परशुरामाच्या
बाहूक बाणाना भिक्त तू मागे हटून त्याला पुष्कळ भूभाग
मोकळा करून दिलास; अगस्तीनें तुला प्राशन करून क्षणभरात
पुन्हा परत ओढून टाकले—(इतके सर्व अपमान सोसतहि
थर) अजुनिहि निर्लज्जा ! तुझी गर्जना चावूच आहे ! (द्रव्या
कोढगेपणांला) गमस्कार असो. (बाहेर सर्वत्र लाथा खाऊन
घरच्या बायकोपाशी बहादुरी दाखविणाऱ्याच उद्देशान्.)

अनुष्टुप्

‘अ’पूर्वोऽयं मया दृष्टः ‘का’न्त कमललोचने ।
‘शो’ऽन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्रसशयः ॥१९६॥

अनुष्टुप्

‘अ’ पूर्वं पाहिला मी ने
हे पद्मेक्षण ‘का’न्त तो ।
‘शो’ मध्य निश्चयें सुख
जो कोणी यास जाणितो ॥१९६॥

गद्यार्थ—हे कमललोचने ! ‘अ’ पूर्वं (आवावर अ
असलेला) ‘शो’न्तरं (शो हें मधलें अक्षर असलेला)
‘का’न्त (क हें शेवटचें अक्षर असलेला) मी पाहिला. जो
ओळखील तो शहाणा हें नि संशय. उत्तर (अशोक.)

आर्घा

कुटिला लक्ष्मीर्धनं प्रभवति न वसति सरस्वती तत्र ।
अरुस्तुपयो प्रायो न दृश्यते सीद्ध लोके ॥१९७॥

आर्घा

कुटिला लक्ष्मी घटिते
सत्ता, तेथें सरस्वती न यसे ।
साधुसुनैत यदुधा
प्रमे असे, दृश्य हें कुठें न दिसे ॥१९७॥

गद्यार्थ—(लक्ष्मी ही साधू, व विष्णूच्या नामिक्रमलान्त
निघालेल्या ब्रह्मदेवाची म्हणजे, लक्ष्मी-विष्णु याच्या मुलाची
पत्नी सरस्वती ही लक्ष्मीची सून !) जेथे कुटिल अशा लक्ष्मीचा
प्रभाव असतो (श्रीमदाच्या ठायीं) तेथे सरस्वती सहसा रहात
नाहीं. (श्रीमदाना विद्या नसायचीच.) याचें कारण साधू
आणि सून यांच्यात सहसा प्रेमभाव दिसत नाहीं. (लक्ष्मी
सरस्वतीच्या वैरावियेची—प्र. १ श्लोक ९; १३ वगैरे पहा.)

***

अनुष्टुप्

गुणानामन्तरं प्रायस्तज्ज्ञो जानाति नेनरे ।
मालतीमल्लिकामेदं प्राण वेत्ति, न लोचनम् ॥१९८॥

अनुष्टुप्

प्रायें मेद गुणांतील जाणे तज्ज्ञाचि, अन्य न ।
चमेली मोगरी मेदा प्राण जाणे, न लोचन ॥१९८॥

गद्यार्थ—(सर्व गुण साखे नसतात.) गुणांगुणान् सुद्धां
सुप्त मेद अवसात ते बहुधा तत्त्वज्ञाच कळून येतात. इतरांना
नव्हे. चमेली आणि मोगरी यांच्या गुणांतील वरक येवळ
नाकन ओळखील; डोळा बसा ओळखील !

***

अनुष्टुप्

स्वभावसुन्दर वस्तु न सत्कारमपेक्षते ।
मुक्तारत्नस्य शाणाभमवर्षणं नोपयुज्यते ॥१९९॥

अनुष्टुप्

मूळ सुन्दर जी वस्तु तिला संस्कार कासया ? ।
शाणपर्यण हें होई उपयुक्त न मोतिया ॥१९९॥

गद्यार्थ—जी वस्तु निरगमनच सुंदर असते तिला सौंदर्य
आणण्यासाठीं संस्कार करण्याची आवश्यकताच नसते. (इतर
रत्नें घातबघात असता म्हणून यहाणेवर पाहून वेद पाडून
त्यांना सौंदर्य आणावें लागतें); पण माती हे मूळचेच सुंदर
असल्यानें त्याला सहाणेवर पाहणें हें उपयोगी नाहीं (उलट तें
विपद्द न जाईल.)

***

अनुष्टुप्

अनिदानाद्विर्नयो द्यनिमानन् सुयोगन ।
यिनयो रावयो लौत्यदनि सर्वं वनयेत् ॥२००॥

अनुष्टुप्

अतिदाने वली गेला; अतिमाने सुयोधन ।
दशस्य अतिलोभे; धा अति सर्वत्र टाकुन ॥२००॥

गद्यार्थ—दानात अतिरेक नेल्याने बलिपात्र (पावाळात)
गेला; गवांच्या अतिरेकाने दुर्घोषन नाश पावला; (परकीच्या)
अतिरेकी लोभाने रावण नष्ट झाला. तेव्हा कोणत्याहि विषयात
वेव्हाहि अतिरेक करू नये. ●●●

शाबूळविचीडित

शेलेर्बन्धयति स्म धानरहैर्गाल्मीकिराम्मोनिधिं
स्पास पार्यशरैस्तथाऽपि न तपोरत्युक्तिरुद्गाप्यते ॥
वागर्थी च तुलाभृतावित्र तथाऽप्यस्मन्निबन्धानय
लोभोद्दपयति प्रसारितमुखस्तुभ्य प्रतिष्ठे । नम ॥२०१॥

सुमरामाळा

लिही थोर वाल्मीकि, की, “धानरांनी
गिरी आणुनी अधिधला बांधिलें,, ॥
म्हणे व्यास “पाथे शरें तेंच केलें !”
कुणा तें न अत्युक्तिसें घाटलें ॥
रचूं शब्द अर्थास तोलून आम्ही
जरी गुच्छ काव्यात्म येसा भला ।
सुखा फाडुनीया तरी निदिती लोक
आम्हा, प्रतिष्ठे ! नमस्ते तुला ॥२०१॥

गद्यार्थ—वाल्मीकीने लिहून ठेविले की “धानरांनी डोंगर
आणून समुद्रावर सेतु बांधला ” (हे शरें असणें शक्यच
नाहीं केवळ कविकल्पनाच ती ।) दुसरा महाकवि व्यास ।
त्याने लिहिले, की, अर्जुनाने बाणांनी समुद्रावर सेतु बांधला
(हीहि त्याच किमतीची गप्प ।) पण या दोघाहि कवींचे हे
लिहिणें अतिशयोक्तीचें असेमुद्धा कोणी म्हणेल नाहीं. (लब्ध
प्रतिष्ठितानी काही केलें तरी तें चांगलेंच ठरतें.) इकडे आम्ही
कवि, आमची काव्ये रचिनाम शब्द, अथ यांना (धारवाडी)
काव्यात घालून तोटून मापून लिहितो, तरी, लोक जिमा नादकाडून
आमची निंदा करतात । प्रतिष्ठे ! तुझ्यापुढे हात जोडतो । ●●●

अनुष्टुप्

अस्ति प्रीवा शिरो नारिन भुजा करवर्जितौ ।
सीताहरणसामर्थ्यो न रामो न च रावण ॥२०२॥

अनुष्टुप्

आहे गळा; नसे शीर्ष; भुज दोन करांविण ।
हरी सीता स्वसामर्थ्ये; न राम न च रावण ॥ २०२ ॥

गद्यार्थ—(प्रहेलिका—उत्तराणा) गळा आहे, पण, होके
नाहीं; दोन बाहु आहेत पण हात नाहीत, सीताहरण करण्याचे
सामर्थ्य अर्गी आहे; पण राम नाही वा रावण नाही । (उत्तर)—
(चौळी, कचुकी.) (काचन मृग पाहिल्यावर त्याच्या कातड्याची
चोळी करण्याची सीतेला हाव सुटली व त्यापार्शी शेनटी सीता-
हरण झाले हे प्रसिद्ध आहे.) ●●●

आर्या

अलिनुसरति परिमल लक्ष्मीनुसरति नयगुणसमृद्धिम् ।
निम्नमनुसरति सलिल विधिलिखित बुद्धिनुसरति ॥ २०३॥

आर्या

अमर अनुसरे गद्या;
नयगुणयुत मानवास लक्ष्मी ही ।
सखलाफडे पळे जळ,
विधिलिखिता धरुनि जाह बुद्धीहि ॥ २०३ ॥

गद्यार्थ—भुगा हा सतत भुगधाच्या मागावर उडत असतो.
न्यायनीतिसदगुणशाली पुरुषामागे (वरमाला घेऊन) लक्ष्मी
ज्ञात असते, पाणी नेहमीं सलल प्रदेशाकडे जात असते; व
कपाळी लिहिले असेल त्याला अनुसरूनच बुद्धि ही काम करीत
असते. ●●●

आर्या

नितरति यावदाता तानरसस्त्रलोपि भवति कलभापी ।
नितरे पयसि घनेम्य शम्प्यन्नि शिखण्डिना दधनय ॥२०४॥

आर्या

देई दाता जोंवर,
तोंवर वदतात गोड सर्वे जन ।
थांबे ध्वनि मोरांचा,
थांबे जलवृष्टि जर्षि घनांतून ॥ २०४ ॥

गद्यार्थ—दाता जोपर्यंत दान देत असतो तोवर सर्व लोक (त्याच्याशी) गोड चोळत असतात. आकाशातील दगपास्फुट होणारी जलबुटि थांबली, कीं, मोराचा केकारवहि थांबला.

***

शिवरिणी

षण्.प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे ! न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ॥
नमज्जन्मन्यस्मिन्नहमतनुरप्रेऽप्यनतिभाड
महेश ! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥२०५॥

सुमंदारमाला

पुन्हां जन्म आला, मिळे देह, तेणें
मनीं तर्क कीं, पूर्वजन्मीं कदा-
नमस्कार मी निश्चयानेंच केला
नसावा पुरारे ! तुझ्या या पदा ॥

नमीं जन्मि या नष्टजन्मा तयानें,
क्षकेना नमूं मी पुढेंदी तुला
प्रचंडापराधद्वयाची महेशा !

करावी क्षमा तुंच आतां मला ॥ २०५ ॥

गद्यार्थ—(श्रीशंकराच्या चरणीं एकवार जरी नमन केलें, तरी माणसाला तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून निश्चितपणें मुक्त करतो अशा गृहीतकृत्यावर उभारलेला अभिनव कोटिक्रम) हे पुरारे ! मला हा चालूं जन्म मिळून मी देहधारी झालों त्याअर्थी असें अनुमान काढणें भाग आहे, कीं, मागील जन्मीं कोठेंहि (एकदाहि) मी तुला नमन केलें नसलें पाहिजे, (कारण तसे केलें असतें तर हा जन्मच मला आला नसता !) आतां या जन्मात मी तुला हें नमन करीत आहे. पण त्यामुळे (आणखी एक नसाव घोटाला उत्पन्न होणार आहे तो असा कीं,) (तु मला जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्त केल्यामुळे) मला देह लाभणार नाही व मी तुला पुढेहि नमन करूं शकणार नाही; तेव्हा, हे महेशा ! (मागच्या जन्मीं मी तुला नमस्कार केल्या नाही हा एक अपराध व पुढें करूं शकणार नाही हा दुसरा अपराध) या दोन्ही अपराधाद्वय तूं मला क्षमा केली पाहिजे.

***

संस्कृत—मपटी—सुभाषित—कोश—

दुसरा खंड समाप्त

परिशिष्ट १

(सूचीतल्या साहित्य ग्रंथनामाचे सुलाचे, व ग्रंथकर्त्यांची व कवींची नावे व फार)

अमर = अमरशतकम् (अमरक, ८ वें शतक)
 अल कौ. = अलकारकौस्तुभ (विश्वेश्वर पण्डित, १८ वें शतक)
 अ. शा. = अभिशानशाकुन्तलम् (काळिदास, १ ठे ते ५ वें शतक)
 ईशोपनिषद् = मन्त्रद्रष्टे अशात भूतर भूतकाण्ड.
 उत्तरराम. = उत्तररामचरितम् (अवधूति, ८ वें शतक)
 उद्भट =
 औचित्य = औचित्यविचारचर्चा (क्षेमेन्द्र, ११ वें शतक)
 काव्यप्रकाश = (मम्मट व अल्लट, १०५० ते ११००)
 काव्यप्रदीप = (गोविन्दभट्ट, १५ वें शतक)
 किरात. = किरातार्जुनीयम् (भारवि, इ स ५५०)
 कुमार. = कुमारसम्भवम् (काळिदास, १ ठे ते ५ वें शतक)
 गरुड = गरुडपुराणम्.
 घण्ट = घण्टपरकाव्यम् (घण्टपर)
 चाणक्य = चाणक्यनीतिसार (चाणक्य)
 चातका. = चातकाष्टकम्.
 चा.नी. = (छन्द) चाणक्यशतकम् (चाणक्य)
 दशरू. = दशरूपकम् (धननय, इ स १७४)
 इ. शा. = इष्टान्तकल्पाशतकम् (कुल्लभदेव)
 नागा = नागानन्दम् (हर्षवर्धन, ७ वें शतक)
 नीतिद. = नीतितरंग (विश्वेश्वर)
 नीतिप्र. = नीतिप्रदीप (वेण्कटभट्ट)
 नीतिस. = नीतिसूक्तम्.
 नैय = नैयधायचरितम् (श्रीहर्ष, ११ वें शतक)
 पञ्च. = पञ्चतन्त्र (विष्णुशर्मा)
 प्र. रा. = प्रसन्नराधवम् (जयदेव, ११ वें शतक)
 भगवद्गीता = महाभारतान्तर्गत व्यास.
 मर्तृ. नी. = मर्तृहरिनीतिशतकम्
 मर्तृ. वै. = मर्तृहरिवैराग्यशतकम् } (मर्तृहरि, ८ वें शतक)
 मर्तृ शु. = मर्तृहरिशुभारशतकम्
 मर्तृ शु स. = मर्तृहरिशुभापिठसप्तह (मर्तृहरि) डॉ. कोसरी
 भारतीय विद्यामन्त्र
 महट्ट = महट्टशतकम् (महट्ट, इ. स. ८८१ ते ९०२)

भामिनी. = भामिनीविलास (अगत्रायपण्डित, १७ वें शतक)
 मो. प्र. = मोक्षप्रबन्ध (बल्लाळ, १६ वें शतक.)
 भ्रमप = भ्रमराष्टकम्
 महा. ना. = महानाटकम् (हनुमत्कवि, ११ वें शतक)
 महामा. = महाभारतम् (व्यास) पर्व, अष्टादश, शोक.
 मालती. = मालतीमाधवम् (अवधूति, ८ वें शतक)
 मृच्छ. = मृच्छकटिकम् (शूद्रक,)
 मेघ. = मेघदूतम् (काळिदास, १ ठे ते ५ वें शतक.)
 मोहमुद्र. = मोहमुद्रम् (श्रीशुकराचार्य)
 योगवा = योगवासिष्ठ
 रघु. = रघुवंशम् (काळिदास)
 रसग. = रसगणधर (अगत्रायपण्डित, १७ वें शतक.)
 रामा. = रामायणम् (वाल्मीकि)
 राघव वि. = राघवविजयसत्ताम्यम् (विश्वनाथ कवि)
 विक्रम. = विक्रमचरितम् (छेन्नरम्भा,)
 विक्रमो. = विक्रमोर्वशीयम् (काळिदास)
 वृ. चा. = वृद्धचाणक्यशतकम्
 वे. सं. = वेणीसहारम् (भट्टनारायण, ८ वें शतक)
 शा. प = शार्ङ्गधरपदति (शार्ङ्गधर, इ स ११६५.)
 शिशु. = शिशुपालवधम् (माघ, ७ वें शतक)
 शौनकीनी. = शौनकीयनीतिसार (गरुडपुराण)
 सं. पा = संस्कृतपाठोपकारकतरङ्ग-नोपिनी
 सा. द. = साहित्यदर्पणम् (हृष्णानन्द, १७ वें शतक)
 सु. = सुभाषितावलि (वल्लभदेव, इ स ११६०) भाग्यकर इति
 सु. र. को. = सुभाषितारत्नकोश (विष्णुकर, ११ वें शतक) कोसरी
 व गोखले (१९५७)
 सु र. मा. = सुभाषितरत्नमाङ्गलम्-निर्गवसागर ८ वी आवृत्ति
 १९५२.
 सूक्ति = सूक्तिसुक्तावलि (बृहण)
 हनु. ना. = हनुमत्शतकम् (हनुमत्कवि)
 हि. = हिमोपदेश (नारायणशर्मा, १० वें ते १४ वें शतक.)

परिशिष्ट २

संस्कृत श्लोकांच्या आद्याक्षरांची सूचि व प्राप्तिस्थान

आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
अकिञ्चनस्य	मर्तुं वै. ९८	३५	१२	आनुगन्तु सता	शा प जी. १	५०	१४८
अकृत्वा पर.	शा प. २०७, शा प स, १, व्यास	३५	३	अनुचितकर्मा.	हिंशो १ १४२	५०	१८४
अक्षराणि सम.	शु. र मां १५८/१४४	५०	१०१	अन्त कर्णतत्त्व.	उत्तर २. १७	४३	१
अक्षरावगम.		३४	७९	अन्त प्रतप्त	शा. प सु. १५	४७	८३
अखिलेषु बिहद्गेषु	कुव १६३	५०	१७७	अन्तर्मपाद्य.	योगवा. ५, १८, ११	३४	५४
अगुह्रिति	शा प वृ १४, वल्लभदेव शु १०००	४७	२	अन्तर्निवृत्ति	शु. र. मां पान २३१ दशक ५९	४७	१५८
अग्राह्य द्वय	मर्तुं २ १०	४९	६४	अन्तस्तिमिर	रामायण	४९	८४
अग्रे बहिः पृष्ठे	मोक्षसुद्धर शारदाचार्य	३७	११	अयासु ताप	शु. ७२५; शा. प. ८२३;		
अङ्ग गलित	॥ ११ ॥	३२	३२	अपत्यदर्शन.	विकटनितम्बा	४७	११७
अङ्गानि मे दह.	शा प. १४८३	३४	११	अपराधादधिक	शु. र. मां. पान १५७ दशो. १९३	४६	७५
अजरामरयत्	शा प ६६९, व्यास	३६	१	अपयोकमना	४९	४६	
अज्ञानमाहात्म्य	मर्तुं वै १८ शा. प ४१५६	३८	३३	अपि प्राज्य राज्य	रघु ८ काण्दिदास	४८	३३
अतिफान्त कालो	मर्तुं वै ९९	५०	१००	अपि प्राज्य राज्य	मगा ३ मगजाय	३७	५२
अतिदानाद् बलि		४१	९	अपूर्वोऽय मया.	५०	१९६	
अनु बाष्पयति	पच १. १७५	४८	३८	अप्युत्तमात्	य. भा. ५ ११२४ व्यास	५०	१३९
अय तस्य कथ.	रघु ८. ७१ काण्दिदास	४८	१००	अप्युत्तमात्	शा प. ११२४	४७	८५
अय ते परि.	कुमार ४ ९५ ॥	४८	५	अमिनवमधु	अ शा ५ १ काण्दिदास	४७	१३०
अय वा मम आग्य.	रघु ८ ४७ ॥	४८	९	अभिमतमहा	मर्तुं वै २१	४७	७८
अय वा मुदु	रघु ८ ४५ ॥	४८	८०	अभिलपयि	कुव ३८	३६	२३
अय सा पुन.	कुमार ४. ४५ ॥	४८	५३	अभुलाया यस्या	मर्तुं वै ५९	३६	५१
अयेव रक्षोमि	उत्तर. १. ३८ अवधूनि	५०	११०	अभ्युधानमु.	शा. प. ३७५७ राजशेखर	४६	५१
अद्वयमुल.	शु. ५०३ शा प. २५३	३२	६	अमन्यमधर	शु. र मां पान १५६ दशो १५८	५०	१४१
अद्यापि दुर्मि.	शु. र. मां (पान ४८ दशक ११३)	४७	२१६	अमी तिला	शा प. २१८९	४७	९२
अध करोषि.	शा प. स. ५	५०	१८१	अमुनिव कपा	कुमार ४. १४ काण्दिदास	४८	१०७
अध पदयति		४७	१९९	अमुमिन्नुधाने	शा प ८७९	४७	१०४
अधर्मरूपो	महा. भा. (व्यास) १२, २२, ३२	३४	५	अमृज्जम्भु	शा. प ५१८	४१	४
अध्व यच्चनि	शा. प. १०३०	३२	४४	अमृज्जम्भु	मर्तुं. २-१५ शा प ७९७	४७	१९३
अनधिगत	विक्रमो. ३३ काण्दिदास	५०	१८२	अमृज्जम्भु		३२	४
अनन्तरार त्रिल.	शु. र. मां. १७३/८७९	४९	७८	अमृज्जम्भु	शु. र मां. पान २३३ दशो. १०३	४७	१७४
अनवसरे	शा. प. ३०६	३६	३४	अमृज्जम्भु	मामिनी. म. मगजाय	४७	१४
अनायती कालो.	मर्तुं वै ९५	४९	५८	अमृज्जम्भु	११ १० ११	४७	१८
अनिष्टादिष्ट.	दि. १०५			अमृज्जम्भु	११ ११ ११	४७	७९

आयाधरे	प्रासिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाधरे	प्रासिस्थान	प्रकरण	श्लोक
अथि संप्रति	कुमार ४.२८ काण्डास	४८	१०३	अहह चण्ड.	सु.र.मां.पान २१४ श्लो. ७	४७	२१७
अरण्ये विजने	व्यास. महाभा १३. १४४; ३१	३४	१५	अहिंसाया तु	व्यास महाभा ३०, २०८, ३४	३४	२४
अर्थमनये	मोक्षसुद्धर शंकराचार्य	३७	२	अहो ! अहीनाम्	मर्तु. ॥ स. ३९४	५०	१७१
अर्थतुष्टाणा न	विक्रम. १३९	४९	१८	अहो ! एषां वर	सु.र.मां.पान २१६ श्लो १	४७	१९३
अर्था. पादरजः		४२	१२	अहो ! महत्त्व	सु.र.मां.पान ४९२ श्लो. १६९	५०	१४५
अर्थो नराणा		४२	६	अहो वा हारे वा	भौक्तिय. १६शा.प ४१०२ मर्तु वै. ३७	३९	
अर्थो हि कन्या	मणि शा. ४ २१ काण्डास	४६	१४	आकर्ण्यप्रसूत.	सु.र.मां.पा. २४१ श्लो १२३	४७	७
अर्थे भार्या	मनु. व्यास महाभा १. ७४; ४१	४६	६२	आघात परि.	कुव १३५; शा.प ११०६	४७	१७४
अलङ्करोति हि	सु.र.मां.पान ९५ श्लो. १	४९	१३	आत्मनो मुप.		४९	३३
अलङ्कृतुं कर्णौ	भाषिनी, शू. ५३ जगन्नाथ	४७	४१	आत्मोपम्येन	दवास. महाभा ६. १०, ११	३४	५९
अलम्पतिचपल.	॥ र.को. ४७७ विवर्ण व.शु.ह.			आदानस्य प्रदा.	मर्तु. सु.स. ३०७	६६	३७
	म सु.८३९	६६	९	आदाय मास	सु. १८१; शा.प. ४०१५	४८	४१
अल्पिष्टिनेक	कुमार. ४.१५	४८	११	आदायवारि.	भौक्तिय. २० श्रीशुक.		
अलिरनुसरति	सु.र.मां. १७०/७५०	५०	२०३		शा. प. १०८३	४७	१२३
अल्पीयसैव	शा. प. अ. ३	४१	६	आदायवन्ते च	योगवा. ५, ५, ९	३४	३१
अवगच्छति	रघु. ८.८८ काण्डास	४८	१५	आदावेव हि	योगवा. ३७; ४१	३४	३३
अवगम्य कधी	कुमार ४ १३ ,	४८	८८	आदित्यचन्द्रा.	व्यास. महाभा. १. १७४, १०.	३४	७
अवश्य यातार	मर्तु. वै १३ सु.र.को. १६१७ हरि	१५	५	आदौ रामतपो.		५०	१४३
अवसरपठिता.	सु.र.मां. १७०/७५८	५०	१९३	आदौ वेरया	सु.र.मां.पा ३३४ श्लो. १०	४५	१
अविदित 'शयस'	मर्तु. जी. १२७	५०	१७२	आनन्दगण्डव		४१	४३
अव्यक्तादीनि	महाभा २ १८ भगवद्गीता			आनन्दसुति	॥ र.मां. ९० श्लो. १४	४६	२
	शा. प ४१३५ ३४	३३		आनन्ना स्तवक	सु.र.मां. २२३ श्लो. ७९	४७	१२६
अव्याकरण.	सु.र.मां.पान १७० श्लो ७५९	४९	५०	आपतन्ती विपत्		४६	५७
अश्रीमहि	मर्तु. वै. ५६; शा.प. ४१०४	३५	१३	आपदि मित्र	सु.र.मां.पान १७० श्लो. ७५५	४६	३५
अश्व नैव गर्ज	सु.र.मां.पान १५६ श्लो. १३६	४९	२१	आपाण्डुरा. शिरसि	सु.र.मां.पान ३६५ श्लो ४५	४१	१४
अश्वमेधसहस्र	महाभा. ११, १६२, १६; व्यास	२४	१६	आपातालममीरे		५७	१५७
अष्टादश पुरा.		३४	८१	आपूर्तेत पुन.	शा.प. ११७९; सु ७११	४७	३३१
असशय महा.	महाभा ६; १०, १५ व्यास	५०	१२८	आपेदिरेऽम्बर	रसगाधर, जगन्नाथ	४७	३३९
असता प्रति	व्यास महाभा १२; १४, १६	५०	१३७	आपो विमुक्ता.	सु.र.मां.पान २१२ श्लो. २८	४७	१५९
असमाने समानत्व	शा. प ४९६	४१	३५	आयासशतलब्ध.	मर्तु. सु.स. ६००	५०	१७०
अस्ति प्रीवा.	सु.र.मां. १८५/१२४	५०	२०२	आयु मङ्गोल	मर्तु. ३ १७, वै ३४	३६	१८८
अस्मात्पु वलदे	म. मा. व्यास	५०	१९१	आरामोधिपति	भाषिनी. अ. २९ जगन्नाथ	४७	१६२
अस्ति यद्यपि	सु. ६९३	४७	२९९	आरामोऽयम्	शा. प ९३०	४७	१७२
अस्या सखे	शा. प ८४०	४७	४५	आलक्ष्यदन्त.	अ शा ७ ३३ काण्डास	४२	१
अहकारो मतिं	योगवा	३४	४१	आलोकयति.		३१	७
अहं च त्व च	सु.र.मां.पान १८७ श्लो २२	४१	११	आलोच्य सर्व.	मर्तु. सु ॥ ४०२	३९	३९
अहमिदिव	सु.र.मां. २८४ श्लो. १९	३१	१९	आवर्ज्यं शारा.	रघु. १६ १९ काण्डास	४८	६३
अहमेत्य पत.	कुमार ४.२० काण्डास	४८	९५	आविर्भूते शयि.	विक्रमो १९ काण्डास	४९	१०
अहल्या द्रौपदी		४६	७७				

आवाक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आवाक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
आविवाहसम.	उत्तर. भवभूति	४६	४४	उत्थितानुत्थिता.	योगवा. ५;८;१७	३४	४०
आद्या नाम नदी	मर्तु. वै. ११ शा. प. ४१०३	३७	३२	उदयगृहशयाङ्क.		४९	११
आश्रमास्तुलया	व्यास महाभा. १२; २२; २२	३४	६७	उदये मन्वाच्य.	रघु. ८.८४ काळिदास	४८	३१
आश्रास्य चालक.	शा. ७७८	४७	१६३	उद्धरेदात्मना.	महाभा. ६;२०;५ व्यास	३४	३७
आसंगारं विभु.	मर्तु. ६री छ. सं. ७८	३६	३०	उन्मीलत्रिवली.	मर्तु. शुं. ८०	३७	५०
आलो तावदहो	छ. र. मां. पा. २१६ श्लो. ३२	४७	१७८	उपनिषदः परि.	मांमिनी. शुं. ३८ जगन्नाथ	३१	१३
आस्तास्त्रिं यत्	रघु. १६.१३ काळिदास	४८	५७	उपमुक्तखदि.	शा. प. ४०५१ क्षेमेन्द्र	४५	९
आहारनिद्रा.		३४	९	उपमानमभूत्	कुमार. ४.५ काळिदास	४८	८२
आहारे बहवा	छ. र. मां. पा. १७ श्लो. १८	५०	११४	उपस्थितां पूर्व.	रघु. १४.६३	४८	४७
आहारे विरति.	सा. द. ४-११ राजशेखर			उपाध्यायश्च	छ. र. मां. पा. १५७ श्लो. १८९	४९	५५
	शा. प. ३४२३	३१	३२	उपाध्यायान्दया.		४६	१७
				उपानीतं दूपात्	छ. र. मां. पा. १३७ श्लो. ५०	४७	१३७
इक्षुदण्डास्तिलाः	छ. र. मां. पा. १६० श्लो. १२७	४१	४८	उपाध्यायान्दया.	योगवा. १;१:१७	४४	४८
इच्छोदयो यया	महाभा. ३. ७. ३६; ३४	३९	६	उपाध्यायान्दया.	जगद् ३१, जगद्दक	४४	२
इज्याध्ययन.	व्यास महाभा. ५. ३५; ५६	३४	३	उरसि निहितः		४१	४०
इतः स्वपिति	मर्तु. छ. सं. १० नी. ७६			उच्छ्रया लम्.			
	शा. प. १०९३	४७	११२				
इति चापि विधा.	कुमार. ४.२७ काळिदास	४८	११०	ऊर्णा नैप विभ.	शा. प. २२१०	४७	१५५
इति चैनमुवाच	कुमार. ४.२७ काळिदास	४८	१०२	ऊर्णबाहुविरो.	शा. प. ६६५. व्यास. महाभा. १८; ५.६९	३४	८८
इदमुच्छ्वसिता	रघु. ८.५५ काळिदास	४८	११				
इदं तस्नेह	मृच्छ १०-२३	४६	३	ऊर्णता यदि.		४९	८१
इदानीं तीव्रामि:	शा. प. ३४३६ पुष्टिक			ऊर्णता नयतः	कुमार ४.२३ काळिदास	४८	९८
	छ. र. श्लो. ७३८	३१	२८	ऊर्णीना नदी.	व्यास महाभा. ५;१५;७२	४९	७७
		३४	२६				
इन्द्रियाणि परा.	मगधरगीता			एक एव बरे.	व्यास. महाभा. १२;१९;३२	३४	६
इन्दीयराध्याः	छ. र. मां. पा. १९० श्लो. ७२	४१	४२	एक एव पदार्थ.	छ. र. मां. पा. १५७ श्लो. १५९	३७	४३
इन्द्रु निन्दति	शा. प. १२३८	३२	१२	एक एव सता	मर्तु. छ. सं. ५३४	५०	१६९
इन्द्रियाण्येव	व्यास. महाभा. ३; २२१;२९	३४	४२	एकवचनं	छ. र. मां. पा. १८५ श्लो. ११	४१	५३
इयं सुसुप्ती	जगन्नाथ	४९	९२	एकस्त्वे गहने	मांमिनी. ज. २३	४७	४९
इयत्या सम्पत्ता.	छ. र. मां. पान ११९ श्लो. ७	४७	१२०	एकस्मिन्ननिद्रा.	छ. र. मां. पा. १४४ श्लो. २३८	४७	१८
इयमप्रतिषेध.	रघु. ८.५८	४८	१६	एकस्य तस्य मन्ये	छा. प. ७६५ प्रबहान्न	४७	१५०
इह हि कुरङ्ग.	शा. प. ५२९	४७	१७९	एकानी नि-सुह:	मर्तु. वै. ५१	३८	११
इह रूपमान.	छ. र. मां. पा. २२३ श्लो. ५४	४७	१३६	एकानां प्रवृत्ति.	वट. नीति. १४	४१	४६
इह स्वास्यामि	इन्द्रसत्ताटक	४६	६७	एकेन राजर्हतेन.	छ. र. मां. पा. १२१ श्लो. ५	४७	१९८
इह हि मधुर.	मर्तु. ३-८७	३७	४९	एकेनापि सुह.	पा. नी. १३	४६	८
		५०	१३५	एके सत्युपपा:	छा. प. ४६५ मर्तु. नी. ७४	४९	८
ईशावास्यमिदं	ईशोपनिषद्			एको रागिपु	मर्तु. छ. सं. २२४	४९	३७
				एलाः श्रीरति	छा. प. ११४	४७	१२८
उक्तंभरो वि.	योगवा. ५; ८; १७	४७	१३५	एलीगयेयु	जगन्नाथ	४७	१७५
उत्तुहगौलथिप.		४७	१०३				

आयाधरे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाधरे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
एणीदृशः भव.	सु. र. भा. पा. २२३ श्लो. ८१	४७	१९८	कसवं लोहित.	सु. ७६३	४७	११६
एतस्मादमृतं.	शा. प. १०८५	४७	११०	कस्मे किं कथनीयं ?	सु. र. भा. पा. ३६३ श्लो. ६	४१	६२
एतस्माद्विरेमे.	भर्तृ. वै. ६४	३९	२७	कस्येयं तदणि ।	सु. र. भा. पा. ३३९ श्लो. १२३	४९	८६
एतस्मिन्मल्ल्या.	शा. प. ८६७	४७	१३८	काकाः कुण्याः पिकाः	नीति. १३	४७	५२
एता हृदति	सृच्छ.	४५	५	काकाः पद्मकने	सु. र. भा. पा. ८४ श्लो. २१	४३	३
एतेषु हा तदण.	मोज. २०४	४७	१५४	काक । त्व फल.	सुक्ति. १७-४	४७	३३
एष वन्यासुतो	सु. र. भा. पा. ३९९ श्लो. ५	४१	१३	काकस्य कति		४९	९०
ऐश्वर्यस्य विभू.	भर्तृ. सु. सं. ४१ नौ. ८२	४०	४	काकस्य गात्रं	नीति. र. ८	४७	३२
				काकैः सह विव.	तल्लक शा. प. ८३८	४७	५३
औदार्यं भुवन.	भामिनी. अ. जगन्नाथ	४७	२४	काच मणि काञ्चन.		४१	२
कञ्चिदेव समयं	सु. र. भा. पा. १११ श्लो. १३	४७	३००	काचिन्मृगाक्षी	शा. प. ५१९	३१	३८
कति कति न	शा. प. ९३८	४७	२८७	का ते कान्ता	मोहसुद्वार शंकराचार्य	३७	३
कति न सन्ति	सु. र. भा. पा. १३७ श्लो. ४७	३१	२७	कान्तोऽपि नित्य.	मोज. २३५	४७	१०
कतिपय दिवस.	शा. प. ११२४ सु. र. को			कान्त्या सुवर्ण.	भामिनी. क. १५ जगन्नाथ	४८	७८
	११२० भोजदेव	४७	९८	कामं मोघं मोह	मोहसुद्वार शंकराचार्य	३७	५
कथय कथमि.	भामिनी. वृं. १७ जगन्नाथ	३१	३५	कामं प्रदोष.		४४	३
कदाचित्पाञ्चाळी	सु. र. भा. पा. १८५ श्लो. ४५	४१	३६	काम रूपगती		४६	४७
कदा बाराणस्यां	भर्तृ. वै. ८३	३७	३०	'काम' नाम्ना विरा.	मोम्बा. १:२१:१८		
कनकनिकप.	सु. र. भा. पा. २१ श्लो. ७९	४९	२	कामिनीकाय.	सु. र. भा. ३४८८	३७	४६
कनकमुष्ण	पञ्च. १. ८१ सु. र. को. १६७२	४७	१७३	कान्येन वाचा	भर्तृ. वृं. ८५	३९	७
कन्या वरयते	नैषध १०-२	४६	२३	कार्यायीं मजते		४९	५४
कमठकुलाचल	भर्तृ. सु. सं. ५१८ नौ. १०९	४९	६५	कस्येषु मन्त्री	सु. र. भा. ३५१-२७	४६	२४
कमले कमला	सु. र. भा. पा. ३१४ श्लो. १३	४१	४७	काल्युद्धव		३१	४०
कमन्ते गिरस्य	शा. प. १०७४	४७	१	काल्युद्धवस्याम	रघु. १६.१८ काश्मिदास	४८	६२
करिवर सञ्चर		४७	२५६	का विद्या कविता	सु. र. भा. १७९।१०९८	३२	५
कर्णे चामर	शा. प. ९१९	४७	३६६	काव्यात्मना मनसि	भामिनी. क. १० जगन्नाथ	४८	७३
कर्तव्यो हृदि	सु. र. भा. पा. २१४ श्लो. ७४	४७	१५४ अ	काश्मीरेण तुषार.		४९	९६
कर्मेण्येवाधिकार.	मगधप्रोताः अवास.			कामारेण सखि.	वा. व. ४	४७	१०८
	महाभा. १: १६: ४७	३४	२२	किं कर्तव्यं द्रव्या	शा. प. ४०९९ भर्तृ. वै. ९७	३८	५
कलम तवा.	भामिनी अ. जगन्नाथ	४७	२५९	किं कदाः कदरेषु	भर्तृ. वै. २४	३७	३६
कलमन्यभूतासु	रघु. ८.५९ काश्मिदास	४८	१७	किं केकीव शिखण्ड.	शा. प. ८८७	४७	३५
कल्युष्टोऽपि	शा. प. ९८७	४७	२६	किं कोरिलस्य	सु. र. भा. १७६-१६६	४९	१३
कल्याणबुद्धेः	रघु. १४.६९ काश्मिदास	४८	४६	किं रघु रत्नेरैतेः	भामिनी अ. ४० जगन्नाथ	४७	११५
कश्चिद्वदु		४१	४१	किं जातोऽपि	शा. प. ९७१ जननशानभवार्ग.	४७	१८६
कश्चिद्वयं पश्यव.	सु. र. भा. पा. २३६ श्लो. ११	४७	२९२	किं तथा क्रियते	हनु. २२-२५	४६	११
कस्त्रिका हरिण		४७	३८८	किं ते नग्नया.	मोज. नीति. प्र. ९		
कलरीं आपते	सु. र. भा. १९६-२	४१	३४		शा. प. १००४ कविराज	४७	४
कस्त्वं कोऽहं	मोहसुद्वार शंकराचार्य	३७	२९	किं तेन हेमगिरिणा	भर्तृ. १-७८	४७	११९

आयाक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
किं द्रुततर प्रयासि		४१	५८	कृष्णवक्त्री नमाज्वरी	शु. र. मां. १८५-२५	४१	५३
किं न पदयसि	शु. र. मां. २२३।६६	४७	२२३	कृष्णा ते कच.	शु. र. मां. २९१।७	३१	१७
किं निःशङ्क	भामिनी. शां. १९ वगवाय	४७	५८	के न हिंसन्ति	व्यास महाभा ३;२०८;३३	३४	२५
किं पुष्प किं फल	शा. प. १०४९	४७	२१	केलिं कुरुष्व	शा. प. ९२० शु. ६२३ भागवत	४७	१४४
किं श्लो हरिम्	शु. र. मां. ४०२५			के वा न सन्ति	(च्यत.)	४७	६४
	शु. र. को. १२०९	४९	७	को न याति वशं	मर्तु. नी. ११७	४९	३७
किं मधुर सुत.		४६	६	कोऽयं पुत्रेण	मर्तु. नी. १०३	४९	६३
किं मास्तीकुसुम !	शा. प. १००६ नमैय	४७	२४१	को लो गोणि.	शा. प. ११९६	४७	९६
किं वा तावत्यन्त.	रघु. १४.६५ काळिदास	४८	४९	को हि दुलामधि.	शा. प. ९२३	४७	२५३
किं वासता ! तत्र	शु. र. मां. १७४।८८८	४९	७१	कौप वारि विलोक्य	मर्तु. वै. ८६	४८	२१
किं वीरुनो भुवि	शा. प. १०६२	४७	२०२	कौपीन शतरण्ड.	शा. प. ९३७	४७	२५०
किं वेदै स्मृतिभिः	मर्तु. वै. ७०	४८	२६	कौपे पयसि लघ्वी.	कुमार-४.२१ काळिदास	४८	९७
किमपि निमपि	मालती. ८.१३ भवभूति	४१	५५	क्रियता कयमन्य	शु. र. मां. १३।२९२	४७	२७१
किमिति सपे	शु. र. मां. १३०।१	४२	५	क्रीडास्कारि उद्योग	कुमार ४.२४ काळिदास	४८	९९
किमित्यपास्या.	कुमार ३; काळिदास	४७	७	क नु ते हृदयङ्गमः	कुमार ४.२४	४८	८२
किमु स सदेत		५०	१२७	कव नु मा त्वद.	शा. प. १३६ १० अमर, ७१		
क्रियती पञ्चवहली !	मर्तु. शु. स ४५८	५०	१६८	कव प्रथिताऽसि	शु. र. को. ८१६	४४	१
कीटग्रहः कुटिलान्त	शा. प. १११५ गार्हप	४७	२००	कव वाऽग्नेषौ वारः	शा. प. १२२०	४७	२०१
कीयेऽय भमरी.	रामायण, वाल्मीकि	४१	११	क्षण सरलवीक्षण	शु. र. मां. २५६-६९	४१	३
कुचौ द्व परि.	मर्तु. वै. ६२	४२	१०	क्षत्रियाणा नष्ट	व्यास. महाभा. १, १७५, ७९	४९	१८
कुटिला लक्ष्मी.	शु. र. मां. ६२।१०	४६	७	क्षमा बलमयक्षणा	शु. मा. १३ २२ व्यास,	४९	२७
कुम्भ परिमित.	शु. र. मां. ९०।११	४७	२६	क्षमा शत्रु करे	महाभा. ५.३६, ५४	४९	९५
कुर्वते गद्गुगाद्यागर.	मोक्षसुद्ध-शंकराचार्य	४५	६	क्षान्त न क्षमया	शु. मा. ५-२०	४६	४०
कुर्वन्ति तावत्	पञ्च. १-२५७	४७	१२१	क्षालयन्तममितो	मर्तु. शु. स. ११६ वै. ९६	४७	१३३
कुलाचला यस्यद्य.	शु. र. मां. १०।६९	४८	१९	क्षालयामि तव पाद.	रामा.	५०	१८३
कुसुम कृत.	रघु. ८.६९ काळिदास	४८	२				
कुसुमान्यपि	रघु ८.४४	४८	१०८	रज्योतो योतते	शा. प. ७३८	४७	१४०
कुसुमास्तपे	कुमार. ४.२५	४८	११				
कुसुमोत्पत्तिता	रघु ८.५१	४७	६७	गङ्गातरङ्गवण.	मर्तु. वै. २५	४७	१३३
कूपे पानमधो.	शा. प. ८५९	४६	१९	गङ्गातीरे हिम.	मर्तु. वै. ८९ शु. र. को.	४८	२२
कुच्छेणामेय.	मर्तु. वै. ३५	४९	२९		१६३० कृष्ण	४७	२११५
कृतं न प्रतिक्ष्या.	रामायण, वाल्मीकि ४;३८;२६	४६	४२	गच्छतु वृक्ष !	शु. र. मां. १११-७२	४७	२६१
कृतवत्या हि वैदेही	॥ २;४०;२४	४९	११	गच्छस्यले हि	मर्तु. शु. स. ४७८	४२	८
कृतकोपे यरिमन्	शु. र. मां. ११।९५	४८	८३	गत उत्तराण्ये	कुमार. ४.१० काळिदास	४८	१०४
कृतपयसि	रघु. ८.४८ काळिदास	४८	२५	गता एव न ते	भगवाद् ६.१	४९	७
कृतवानसि	कुमार. ४.७	४२	१५	गन्धाद्रा नव.	अमर.	४१	७१
कृतान्तस्य दूती	शु. र. मां. ९५।११	४८	१५	गन्तव्य यदि			
कृत्या नृपु.	अमर. अतएव शु. र. को. ८१४	४७	१०				
कृष्णं ध्रुवहृद्	शा. प. ८८६ शु. ७६६	४७	१०				

आद्याक्षरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
गरिमाणमपरे.		४२	५	चेतश्चित्तय मा	मर्तु. वे. ६२	३८	१४
गर्जनहरिः सम्ममि	शा. प. ५९१ मट्टस्वामी	४७	१३४				
गर्जसि मेघ! न	चातका. ४	४७	६१	छायां प्रकुर्वन्ति	शा. प. ११२३ शु. र. को. १२१९	४७	९९
गर्वायसे विकच	शु. र. मां. २१८-७४	४७	३	छायाभिः प्रयमं.	शु. र. मां. २३६/१५	४७	१८४
गले पाशस्तीमः	शा. प. ९३१	४७	२५४	छायामन्यस्य.	विक्रम ६५	४७	१८७
गदाशनानां स.	शु. र. मां. ८७/२३	५०	१८५				
गाङ्गममु सित.	काव्यम. १००-१३८	४७	२९४				
गाता कोकिल		४७	९	अगन्वमुस्तेषो.		४७	३६
गात्र सङ्कचितं	शा. प. ४१६१ मर्तु. वे. ७१	४२	११	अगतं विदित.	शु. र. मां. २४८/८३	४७	१४६
गीतं कोकिल! ते	शु. र. मां. ९४/१०५	४७	४६	अटा नेयं वेणी	कुच. २९	३१	१०
गुणानामन्तर.	दृ. घ. १२ शु. र. मां. १६८/६७५	५०	२१८	अटिलो मुण्डी.	मोक्षमुद्गर संकराचार्य	३७	१४
शुद्धचरणाम्बुज.	मोक्षमुद्गर शाकराचार्य	३७	१०	अट्टरज्वलन.	शु. र. मां. १२९/१८	४७	१२९
शुच्यु मिलितेषु	शु. र. मां. २४७/६८	४७	८९	अनकः रयाणु	भामिनी. अ. ९७	४७	७१
शुहिणी सचिवः	रघु. ८. ६७ काव्यदास	४८	२४	अनमरयानं न	शा. प. ११०२ विषासति	४७	२९
शुद्धायेप रिपोः		४१	२४	अरा मार्जारिका		४२	३१
शेय गीतानाम.	मोक्षमुद्गर शाकराचार्य	३७	१३	अरुनिषौ जननं	शु. र. मां. १७५/७७	४७	१०१
अन्यिरुतया		४९	४५	अरु तैलं खले	वा. नी. १४. ५	४३	१
अलोद्गच्छि.	शा. प. १२०८	४९	८९	अशीहि शुष्माजितं.	शु. र. मां. १३१/७९	४७	१६५
अग्निं प्रीमत्तैः	शु. र. मां. ११४/८९	४७	१५९	जातः स्तन्यं न	भामिनी. अ. वगन्नाय	४७	१३३
				जातस्य हि द्रव्यो.	भगवद्गीता. व्यास;		
घटं भिन्नास्पदं	शा. प. १४६८ काव्यम	३२	७	जातेति कन्या	महाभा. ६/१६/१७	३४	२९
धृतं न क्षयते	शु. र. मां. १८१/१४	४१	२९	जात्यभ्याय च	शु. र. मां. १०/१	४६	११
				जिह्वे! प्रमाण	मर्तु. शृ. ८९	४५	८
चतुरः सखि मे		४१	३९	जीर्णा एव मनो.	मर्तु. वे. ७९	३६	३१
चतुरङ्गाबले	शु. र. मां. ४४/१	४१	१०	जीवति जीवित.	शा. प. ३७५५ चार्त्तपर	४६	२८
चलत्तरङ्गा		४१	२७	जीवन्तु मे शत्रु.		३२	११
चत्वारङ्गा दृष्टिं	अ. शा. १. १० काव्यदास			जीवन्नेव मृतो.	शा. प. ३९६७ दामोदरपुत्र	५०	१३८
	शु. र. को. ५१५	४७	१३५	जीवन्मिरं वन्द.	रामायण वाल्मीकि ३/४८/१४	४६	३४
चला लक्ष्मीश्रलाः		३४	११	जीवेन सुखितं प्रेम	शु. र. मां. १७५/१२	५०	११९
चलेषु स्वामिचित्तेषु	शु. र. मां. १७/१२	३३	१	ज्येष्ठो भ्राता	रामायण वाल्मीकि ४/१८/१३	४६	१६
चाण्डालः किमयं	मर्तु. वे. ९६	३८	२३				
चातकः स्वातु.	शा. प. ७७०	४७	२६१				
चातक! धूमसमूहं	शा. प. ८५७	४७	६५	तटिनि! चिराय	भामिनी. अ. २१	४७	१००
चातकस्य मुखे	शा. ८५४	४७	१६९	तदनु अलन	कुमार ४. ३६ काव्यदास	४८	१०९
चित्तां प्रज्यलिता.	शु. र. मां. ४४/१३	४७	१९६	तदपोहितमर्हसि	रघु. ८. ५४	४८	११
चित्रदिपाः पद्म.	रघु. १६-१६ काव्यदास	४८	६०	तदर्हसीमां वरति	रघु. १६. २२	४८	६८
चित्रं न तयदय.	शा. प. ११४५	४७	१८०	तदलं तदपाय.	रघु. ८. ८३	४८	३०
चिन्ता चित्वा समाना.		४१	५	तदिदं क्रियतां	कुमार. ४. ११	४६	१०१
चिन्ता शशाम्	भामिनी. अ. ७ वगन्नाय	४८	७१	तद्दृष्टिं वचनं	वाल्मीकि रामायण २/१८/३०	४६	१८

आवाक्षरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आवाक्षरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
तद्विदि प्राणि.	व्यास. महाभा. ६:२८:२४	५०	१२९	त्रिदिनोत्सुकया	रघु. ८.६० काळिदास	४८	१७
तपस्यन्तः सन्तो	भर्तृ. वै. ७४	३७	३४	त्रिविधं नक्तस्य	व्यास. महाभा. ६:४०:११.	३७	२८
तप्त कै कैने	सु. र. भा. २१-१०४	४१	५९	त्वद्वद्योऽग्नि.		४७	१०८
तमविष्य करोद	कुमार ४.२६ काळिदास	४८	१०१	त्वमेव चात्क्रा.	शा. प. ७८१ भर्तृ. नी. ५०	४७	१६०
तम-स्तोम मृगं	सु. र. भा. २५७७	४७	८७	त्वयि मयि चान्य.	मोक्षमुद्रर शक्राचार्य	३७	८
तदकुलमुपमा	भामिनी. अ. १४ जगन्नाथ	४७	३०५				
तरी तीरोद्भूते	शा. प. ८०३	४७	३०३	दधान प्रेमाण	भामिनी. १ ३१ अगत्राय	४७	११९
तर्कोऽप्रतिष्ठ.	व्यास. महाभा. ३:३१३:११७			दधि मधुर	सु. र. भा. १७० ७३९	४९	४३
	सु. ३४३७	३४	१	दन्ता विलयदन्ता:	सु. र. भा. ७६-१२९	४२	२०
तल्पे प्रसुरिय	सु. र. भा. ३५१-१३	४६	२५	दन्तैर्हैन. शिला.	सु. र. भा. १८५१६	५०	१८६
तन नि श्रुतिता.	रघु. ८ ६४ काळिदास	४८	२१	दयिता यदि.	रघु. ८.५० काळिदास	४८	८
तदैव प्राचीण्य	सु. र. भा. २११५५	४७	१६६	दरिद्रता धीरतया	सु. र. भा. १७४ ९१३	४९	८३
तस्मादनन्त.	भर्तृ. वै. ६८	३८	२५	दघ दहन जटाल.	भामिनी. अ. १४	४७	१५७
तस्मादक्षः	अगवद्गीता	३४	७६	दघ व्याघ्र जिता		४७	२३१
तस्य श्रीमोज.		५०	१७६	दहमानेऽपि	शा. प. १४०१ शक्राचार्य.	५०	११८
तस्यैवाभ्युदयो	शा. प. ७३९	४७	२३८	दातव्य मोक्षव्य	भर्तृ. सु. र. ५१५	५०	१६७
वाते सुताना		४९	४९	दातव्यमिति यद्	वि. १ १६	५०	१०९
ताप छुम्पसि	सु. र. भा. ११३१७१	४७	१६७	दाता क्षमी गुण.	वि. १.१४०	३३	१३
तारापते । कुमुदिनी	सु. र. भा. १८११४५	४७	७७	दार्तार्थिनो मधु.	शा. प. ९२९	४७	१६१
तावत्कुलूची.	सु. र. भा. ३५०१८	४६	४८	दामोदरकरा.	शा. प. ४९८ वाण	४१	२६
तायत्कोविल ।	भामिनी. अ. ६ जगन्नाथ	४७	३८	दामोदरस्य मुरली		४६	२९
तद्रजन्ति	सु. ५८८ शा. प. १५७४	५०	१३६	दारिद्र्यस्य परा	शा. प. २०९; पंच. २.१६७		
तावन्मौनेन	च. वा. १४ १८	४७	५०		विष्णुधर्मो	५०	१११
तिष्ठन्भाति पित्रः	नागानन्द श्रीहर्ष	४६	२०	दारिद्र्यानल.	शा. प. ४०६ भोज. १९३	३५	४
तद्वग येन सुता:	भर्तृ. वै. १९	३७	३८	दारिद्र्य निश्चित्	पंच. १-१०९	४९	७९
तुल्यवर्णच्छदैः	शा. प. ८८१ योगवा. ६ ७.			दियन्ते धूयन्ते	भामिनी. अ. १ जगन्नाथ	४७	१३३
	११६;६६	४७	३४	दिग्वासे गतवीड	सु. र. भा. ८१६	४२	१
तुल्येऽपराधे	शिष्ट. १-४९	५०	१४७	दिदमण्डल परि.	सु. र. भा. ११९१०८	४७	५
तुष्टोऽपि राजा		४९	५१	दिनमपि रजनी	सु. र. भा. ११७१११	३७	११
तुणमुपमपि	सु. र. भा. २३३-१००	४७	१८०	दिनमेक वारी	सु. र. भा. ११७१११	३९	४
तृपा पयाया:	शा. प. १०८८	४७	२०८	दिह्रीधरो वा	जगन्नाथ	४९	९१
तृपा धुप्यत्यास्ये	शा. प. ४१४८ भर्तृ. वै. ९०	३९	१	दिवाग्निय वारिणी	रसगणपतर जगन्नाथ	४९	९५
ते धन्यास्ते वित्रे.	पंच. १-२८५	५०	१३४	दीनानामिह परि.	भामिनी १.९१ जगन्नाथ	४७	१४७
तेलाद्रक्षेत्		४७	१०९	दीपो मध्यते	च. वा. ८ ३	४९	८८
तेथैत्येरेपि	भामिनी अ. २८ जगन्नाथ	४७	२४१	दीप्तमग्निमप्य	रामायण वास्की. १.२१, १७	४९	७१
त्यक्तो विन्य.	सु. मेष्ठ सु. र. भा. १७०-१९३	४७	२४८	दीप्यन्ता ये दीप्ये	सु. र. भा. ७९११७	४७	९१
त्यजेदेकं कुल.	व्यास महाभा. ५:१७:१७.	४९	५१	दुरोच्यनुद्रि.	अगवद्गीता	३४	७७
	वा नी. २.१०	४९	२१	दुराराध्यः स्वामी	भर्तृ. वै. ७५	१८	४
प्रपन्ते तीर्थानि	संगणहरि जगन्नाथ	३६	२१	दूरस्था. पर्वता	सु. र. भा. १७८१२८	४५	७

भाषाधरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	दलोक	भाषाधरं	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	दलोक
दूरादर्घ्यं घटयति	मत्तं. ३-१८	४९	६६	न क्रोळिलाना	शु. ७६१ जयवर्धन	४७	१११
दूर्वाद् कुरत्तुणा.	शा. प. १३७	४७	२७३	नक्राः स्वस्थान.	पंच. ३-४४, शु. १५४	४९	३४
दृढतरंगलक	शा. प. ११९७	४७	२३	नक्षत्राणि बहुनि	शु. र. मां. २११/४२	४७	८०
दृष्टपूर्वं न ते	रामायण वाल्मीकि ७:४८; १२	४६	७०	नगर्षो दक्ष.	योगवा. ६ व. १९८; २१	२४	५५
देवो हरिवंहतु	शा. प. ७४० महादेव	४७	२४१	न गृहं गृह	पंच. ३-१४६ व्यास.		
देवैरन्तरिता	अमर. १६ अमरक शु. र. को. ७६५	३१	३	न गृह्याति प्रार्थं	महाभा. १२, १४४; ६	४६	१६
देहि नोऽस्मिन्	भगवद्गीता	३४	१८	न जातु कामा	शा. प. १२६	४७	२६४
देहे पातिनि का	भोज. ५३	३२	१	न जातु कामान्न.	बापु. १३ १५ व्यास.		
दैवेन प्रमुखा	मत्तं. २/१०	४९	५३	न जायते प्रियते	महाभा. २-७५-५०	३७	४५
दैवे पराश्वदन	आमिनी क. १ जगन्नाथ	४८	६७	न ज्ञेयते दद्यात्	व्यास महाभा. विदुरनीति	५०	१७५
दोषाकरोऽपि	भोज. १३८	४९	१६	न तत्परस्व	भगवद्गीता	३४	६६
दृष्टेन घन.		३३	९	न ततोऽपि दद्यात्	शु. र. मां. ४८/७	४७	१९७
दृष्टे पणः	शु. र. को. ७६४ हनुभव; भीरलाभ	३१	२९	न तेन दृष्टो	व्यास. महाभा. १३; ११३; ८	३४	४
दृष्टतरमितो	शा. प. ९४१	४७	१८४	न देवा दण्ड.	व्यास. महाभा. ३; १३३; ११	५०	१३४
द्वाविमौ कष्टकौ	व्यास. महाभा. ५, ३३; ६१	४९	२३७	न देवा दण्ड.	शु. ३०९४ व्यास महाभा.		
द्वाविमौ पुत्रयो	शा. प. १५४९ व्यास	४९	२३	न देवो विद्यते	२, ८१, ११	५०	१३१
द्व मायें एक		४६	५४	न द्विपन्ति न	शु. र. मां. १६६/५९६	३४	६२
				न प्यात पद.	शा. प. १४२३	५०	१५०
धक्षुर! धूर्त	शु. र. मां. १११/१९०	४७	९४	न पुनः पद.	मत्तं. ३. ५३	३६	३२
धत्ते भर कुसुम.	आमिनी १.८९	४७	१८५	नटा न विटा न	११ ११ ५७	३६	३४
धनधान्यसमृद्धिः		४६	३५	न नवे बौधने		४६	५५
धनिनि जने		३६	३८	न नीतमुपनासिक	शु. र. मां. २७६/१३७	३१	३७
धन्यानां गिरि.	शु. र. को. १४६१ तत्त्वशेष			न पर्वतगि	मुच. ४, १७	४५	१४
	मत्तं. ३. १५	३८	८	न पिता नात्म्यो	रामायण वाल्मीकि २, १७; ६,	४६	४१
धम्मिल्ल न परि.	शा. प. ३१७४	३१	२४	न पुष्कगिति	शु. १२३२; कुच. १०, शा. प.		
धर्मे प्रसज्जादपि	शु. र. मां. ३७१/१४०	३४	१०	न पृथक्कनवत्	३४५१, शु. र. को. ४७८	४१	१
धर्माख्याने श्रमशाने	बु. वा. १४/६	३७	४०	नभसि जलद.	रघु. ८ १० काण्डशत	४८	३७
धर्मापकांनाः सम	व्यास. महाभा. १२; १६७, ४०	३४	६६	न मिशा दुष्प्रापा	अमर. अमरक	३१	१
धातस्तात विरब्धो.	मत्तं. सु. ३ ५४६	५०	१६६	न मीढो मरणाद.	मत्तं. ३. १३	३६	३३
धान्यानां सङ्ग्रहो	हि. १/५५	५०	१३३	न मया रचित		३१	१४
धारणाद्धर्ममि	व्यास महाभा १२ २०९; ११	३४	२	न मस्कारप्रिय.	आमिनी ३६ जगन्नाथ	४७	२७
धीरध्वनिभि.	आमिनी. अ. ५९	४७	२२०	न मोक्षो नमस्	योगवा. ६, ७३, ३५	३४	४३
धृतिरस्तमित्वा	रघु. ८/६६ काण्डिदास	४८	२३	न यत्र स्थेमन	आमिनी अ. जगन्नाथ	४७	२२४
धृत्वा पदस्तरण	आमिनी. क. ५	४८	७०	नयनान्यरुणानि	कुमार ४-२९ काण्डिदास	४८	८७
ध्रुवमसि शठ	रघु. ८-४९ काण्डिदास	४८	७	न याचे गजाळि	जगन्नाथ	४९	१४
				नरनारीसमुत्पन्ना	शु. र. मां. २८१/१५	४१	५१
न कामये मर्त.	महाभा.	४६	३८	नरस्यामण	वा. नी. ४३	४९	२६
न केचन जगद्भावा	योगवा. ४; ५७, ५६	३४	५०	नलिनीदलभात.	मोक्षमुद्रा जगन्नाथ	३७	९
न केनापि धृत	शु. र. मां. ३६३/४	४७	५७				

आद्याक्षरे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
नव पल्लवसंस्तरे	रघु. ८. ५७ काळिदास	४८	२५	निष्पन्न विधि	भागिनी. १. ५२ जगन्नाथ	४७	१६५
न वै ताडनात्	सु. १. भा. २४६।१९	४७	२३५	निर्गमोदाराभे.	मर्तु. सु. स. ५८०	५०	१६४
न शास्त्रैर्नापि	योगवा. ६. ११८. ४	३४	४४	नीचा दु खेन	अ. ४. १२	४७	११२
न श्रेय उतत	व्यास महाभा. ३. २८. ६	४९	३०	नीत बन्म	सु. २. भा. २१३।५७	५०	११६
न सन्ध्या संघते		४९	१५	नीर दूर तदपि.	भागिनी. ७. १२ जगन्नाथ	४७	२९२
न सर्वे आतरः	रामायण	४६	७२	नीरक्षीरनिवेके	सु. २ भा. २१३।६८	४७	११४
न स्वा करेणुमपि	सु. २. भा. २२१।७३	४७	२६३	नीरब्जान्यपि	भागिनी. १. ६१	४७	२०
न हि तद् भविता	रामायण. २. १७. २९	४६	६८	नीराभिर्मल्लो.	सु. ६३७. मलोक. भवसु	४७	१४६
न हि द्वैने	व्यास. महाभा. १०. २. १	४९	३९	नीराप्रसवाम्.	सु. २ को. १६८९	४७	१४६
न ति पदयामि	व्यास. महाभा. ११. १५. १०	३४	२३		सु. १२६५ या. प. १४५२	३१	८
न हि प्रतिश	रामायण	३४	२८	नूतनय मे पापः	रघु. १४	४८	५१
न हि प्रमादात्		५०	१२२	नृपस्य वर्णाभ्रम.	या. प. ७८८	४७	१६४
न हि प्राणातिप्रय	महाभा व्यास. १३. १२६. १२	३४	५८	नैना स्वयमुप.	भगवद्गीता	३४	३४
न हि भवति यद्	मर्तु. सु. स. ५६९	५०	१६५	नैन छिन्दन्ति.	योगवा. ३. ६. ११६. ५४	४७	१६
न हि सर्वहित.		३४	७२	नेर्गुण्यमत्येवं.	सु. २. भा. ११५।५	३४	५६
नालन्त्री विद्यते	रामायण २. १९. १९	४६	६४	नैपा सन्ध्याविधि.	योगवा. १. ९. ६	४१	२६
नात्र व्याधयरा	सु. २. भा. १२४।१२०	४७	२८६	नोदेति नास्तमा	मर्तु. ॥ स. ५८२	४७	२६८
नाभिपेको न	गी. नी १२५ ॥ ५८१	४७	२२६	नोपमोक्तु न च	या. प. ९३४	१४	५६
नाम्यस्ता भुवि	मर्तु. सु. स. १९५ वै. ४४	४५	१९	नो मन्थे दट.			
नामुज्वैर्न कुमुदै.	सु. २. भा. १५१।२७	३७	११	नोष्णश्वास कल.			
नारीस्तनम.	मोहमुद्रा शंकराचार्य	३७	११				
नाम्नाति सेवया	पंच. १. १९०	३३	७	पक्षद्वन्द्वविरा.		४७	११७
नास्तो विप्रते	भगवद्गीता. व्यास. महाभा. ६. २६. १६	३४	३०	पक्षिणा कलमा.	सु. २. को ७३३	३९	३६
		३४	३७	पश्माप्रप्रयिता	मर्तु. सु. स. ५८८	५०	१६३
नास्त्यवादिन	सु. २ भा. २३१	४६	१९	पञ्चानन परि.	सु. २ भा. २०९।१४	३६	६
नाह जानामि	रामायण वात्सीकि ४. ६. २९;	५०	११६	पततु नमसो			
नि पीते कलशो.	सु. २ भा. १६१।७४	३६	१०	पतिव पशुरपि			
निखिल जगदेव	रत्नगंगाधर जगन्नाथ	३३	८	पतिनीय पति	रामायण वात्सीकि	४६	३१
निजगुणगरिमा	सु. २. भा. ८१।५	४७	१७९	पतिहि देवता	व्यास महाभा १३. १४६।५५	४६	६२
नितरा नीचो.	भागिनी. १. ७ जगन्नाथ	४७	१२९	पत्युर्नयतिता	॥ ६३९	४७	६७०
निद्रामीलित	मर्तु. सु. स. ५७९	४७	१२२	पत्र पुष्प फल	भगवद्गीता व्यास	३४	६३
निमित्तमुद्दिश्य	घटनीति १० ॥ ४३०	४९	४०		महाभा. ६. ३३; ९६	४७	१८९
निर्धेन निधन		४९	७२	पत्राणि कलक	या. प. ७७७	४७	४३
निर्वाणदीपे	भागिनी १३	४८	६९	पत्राणि जौणमि	या. प. १०१२	४७	१७७
निर्वाणमहल.	मर्तु. ॥ स. १५३	४२	१९	पदव्याप्तो गेहात्	सु. २. भा. १५१।१२	४६	४९
निश्चा भोगेच्छा.	रघु. १४. १२ काळिदास	४८	४८	पय पीत्वा मान	भगवद्गीता ४६ जगन्नाथ	३७	५५
निशाचरोपश्रुत	रघु १६-६४	४८	५६	पयोष सर्वत्व	सु. २. भा. ११७।५७	४९	८२
निशाधु मास्वन्	सु. २. भा. २१३।७७	४७	२४५	परलोचनच.	कुमार. ४. १० काळिदास	४८	८१
नियेवन्तामेते.							

आयाधरे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाधरे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
परलोकविधौ	कुमार. ४.३८ काळिदास	४८	१११	पूरोत्पीडे तडाग.	शु. र. मो. १६८४		
परिज्ञातोपमुक्तो.	योगवा. ४; २३; ४१	३५	८	उत्तरराम ३.२८ भवभूति	४८	३८	
परिज्ञाणाय साधूना	भगवद्गीता. व्यास.			पूर्व जलद		३१	३९
	महाभा. ६; १८६८	३४	६५	पृथिव्या पुनस्तते	शुकराचार्य	४६	७६
परिभ्रमसि किं	भर्तृ. वै. ६१	३८	१	पृथ्वी तापयिष्य	४७	१४२	
परिमलसुरभि	शा. प. ९९०	४७	१०५	पृष्टाः खलु पर.	आमिनी. अ. ३५ लगन्नाय	४७	६
परेण चेतावि	भर्तृ. वै. ६०	३८	१३	पौलोमीपति	॥ अ. ४४ ॥	४७	१०३
पदय छद्मग !		४७	११३	प्रणमस्तुप्रति	दि. २.२७	३३	११
पाटीर ! तव	आमिनी. अ. ११ लगन्नाय	४७	७३	प्रतिदिनमखि.		३७	४१
पाटीरद्रुमुबह्व	आमिनी. अ. ५७	३१	३३	प्रतिपद्य मनो.	कुमार ४.१६ काळिदास	४८	९०
पाणि पात्रयता	भर्तृ. वै. ५२	३८	१२	प्रत्यह प्रत्यये.	शा. प. १४२१	५०	१४९
पाणी गृहीता	शु. र. मां. १५११२२	४२	२५	प्रथम सुमिक्त.	आमिनी. कां. १६ लगन्नाय	४९	१
पातः पूर्णो	शु. र. को. १०७५ अष्ट महत्	४७	२४२	प्रभुर्विवेकी	शु. र. मां. १७१८५१	५०	१०५
पातालमाविशसि	भर्तृ. वै. ६७	३६	२९	प्रमदा मदिरा	शु. र. मां. १६०११२५	३७	४४
पावापात्रविवेको	शु. र. मां. १५७१२०३	४५	७६	प्रमदामनुसं.	रघु. ८ ७२ काळिदास	४८	२९
पात्रे त्यागी गुणे	महाभा. ४	५०	१०४	प्रवाद. सत्यमे.	मत्स्यसिंहासनाय. ६; १०६; ६३	४६	४५
पाथोनिधिमधि		४७	१६८	प्रशान्तवात्सार्य.	भर्तृ. शु. सं. ६०९	३७	५१
पादन्यासं गिरि	शा. प. ७६० काळिदास	४७	७६	प्रहारितोऽपि	भोमप्र. १३४	४७	८८
पादाभावविधूर्णिता.	शु. ६२५	४७	१६७	प्राप्य प्रमाणपदवीं		३४	८३
पावोपमुक्त.	हनुमत्साटक	४६	६६	प्रागाप्यबुद्धि.	भर्तृ. श्री. १७.	४९	९
पानीयमानीय	शु. र. मां. २१२११८	४७	१५३	प्रारम्भे न खलु	आमिनी. अ. ४६ लगन्नाय	४७	१३३
पारिजाततर्ब	शु. र. मां. १३८१३८	४७	१०४	प्रारम्भे कुसुमा.	भमर. १०९	३१	२१
पिण्डे पिण्डे	शु. र. मा. १६९१३६५	५०	१४१	प्रासादे सा दिशि		५०	१८८
पिनाकपाणि.	शा. प. ६३ देवकार	४१	१८	प्रिये प्रयाते.		४६	६३
पिब स्तन्य	आमिनी. १.५८	४७	१२७	प्रियो मित्रं बन्धु		५०	१९५
पीत यत्र हिमं	शा. प. ६२१	४७	१५१			४७	१४९
पलिनत्र मधु.	शु. र. मां. १२३१६९	४७	१२५	बद्धस्त्वं ननु	शा. प. १२०९	४७	१४९
पीयूषेण सुरा.	शु. र. मां. १४७१२४	४७	२११	बद्धनस्त्योऽपि	रघु. १६ २१ काळिदास	४८	६५
पुण्यस्य फल.		३४	१३	बलिप्रियाय.	भर्तृ. शु. सं. ६२४	४७	१०७
पुण्यैर्मूलफलैः	भर्तृ. वै. २७	३५	१४	बहवः पणिन	शु. र. मां. ५४११३	३२	१०
पुनरपि जनन	मोहसुदर शुकराचार्य	३७	२८	बहुनिष्कण्ट.	भोमप्र. १४५ व्यास	४९	१०
पुनरपि रजनी	" "	३७	२९	बहूनामप्य	मोहसुदर शुकराचार्य	३७	१७
पुनर्दाराः पुन.	श. वा. १४-४	५०	१२३	बालस्तापकीडा.	योगवा. १; २८; ३७	३७	४७
पुत्रान्नो नरका.	व्यास. महाभा. १; ७४. ३९			बाण्यपलादितैः	शु. र. मां. १००११	४१	१६
	रामायण २; १०७; ११	४६	५	विहीनाः पुरा	शा. प. १२६०	४७	१९९
पुराणांश्च स्मर्या.	शु. र. मां. १५८१३२	४९	६२(१)	निघ्राणे त्वयि	शु. र. मां. १५४११४	४६	५१
पुरा सरसि	आमिनी. अ. २ लगन्नाय	४७	२९७	वीजात्सारणत	योगवा. ६ ज. ६७; ११	३४	३८
पुरुषाभ्यधिका		४६	५६	वीजान्यम्युप.		३४	८०
पुण्य पुण्य	महाभा. ५; ३४; १८	५०	४१०	वुद्धियुक्तो बहावीह.	भगवद्गीता	३४	७३

आधाक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आधाक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
ब्रह्मण्यापाय.			३४ ७५	मधुप इव.	आग्निनी अ. १७	४७	१९
ब्रह्मचर्ययनस्य.			४९ १००	मधुरय मधुरैः	शा. प. ५४७; मरु. गृ. ३४	३१	३२
ब्रह्मेन्द्रादिमहत्.	मरु. पै. २८		३६ २१	मन एव मनुष्याणा		५०	१२५
				मन्साऽपि न	रघु ८, ५२	४८	१०
भक्तिमेवे मरण.	११ ११ ६७		३६ २८	मन्दरेण मयितो.		३१	११
भक्त द्वेपो	शा. प. ३४१		४१ ३७	मन्वानिनीपयः	शु र. मां १५८।१४२	५०	१०२
भगवद्गीता	मोहमुद्गर शकराचार्य		३७ १५	मरण प्रकृति	रघु ८.८७ काण्डास	४८	३४
भगवन्तो जग.	मरु. छ. स. ६२३		५० १६२	मरणान्तानि वैराणि	रामायण ६, १११; १५	५०	१२२
मद्र कृत कृत.			४७ ५१	मर्कटस्य गले	मरु. शु स ६४२	५०	१६१
भवत्या हि ब्राह्म्या.	गणगणहरी		४३ ७	मल्लिनेऽपि रागपूर्ण	आग्निनी १ १५ जगन्नाथ	४७	१३४
भवारण्य मीम	जगन्नाथ		३७ ४२	मल्लिनैरल्लै	शु र. मां १५५	४२	१०
भव्य भुक्त ततः	मरु. छ. ॥ २८८		४९ ६८	मलोत्सर्ग	शा प १२०७	४७	२४७
भस्मीभूत कुसुम.	शु र. मां. १८४।१९		३१ २९	महता पुण्यपण्येन		३९	३९
भारत चेसुदण्ड च.	शु. र. मां. १०५।१		४१ ३८	महो रम्या शय्या	मरु. पै ८५	३८	२०
भार्यावियोगः	बाण. १.१४		४९ ५७	महेश्वरे वा जगदी.	११ ११ ८०	३८	१७
भिक्षा कामदुधा	मरु. छ. स ६२०		३५ ११	मा कुक् जनयन.	मोहमुद्गर शकराचार्य	३७	८
भिक्षाहारमदेन्य.	मनु. पै ९८		३६ १४	मा गर्वै कुक्	शुक्ति ८९-१४	४७	१०३५
भिक्षा सद्यः	मेघ. १.४४ काण्डास		३१ २०	मा गर्वमुद्रह	युक्ति १९-४	४७	१३९
भुक्तानि यैस्त्व	शा. प. ९८० श्रीमहादेव		४७ १८२	मा गा विपाद.	मरु. छ. स. १०२		
भुक्ता मृगाल.	आग्निनी. अ. ४५ जगन्नाथ		४७ २९६	मातर्लक्ष्मि । मन्त्रस्व	मरु. छ. स. १०० लक्ष्मीपार	३८	७
भू पर्यङ्को.	मरु. पै ९३		३५ १०	माता यस्य गृहे	पञ्च ४.५०	४६	७३
भूमौ स्थिता.	आग्निनी क १३ जगन्नाथ		४८ ७५	मातृवत्परदारोपु	वृ वा २.१६	३४	१४
भृङ्गाङ्गनाजन.	शा. प. ७९९		४७ ३०२	मातेव रक्षति	भोग्य ५	५०	१०८
भेकेन कणता.	भल्ल. ९६ शा. प. ११७७		४७ ४२	मानमुद्रहता	मरु. शु स ६४८	५०	१६०
भोगा न सुक्ता	मरु. पै. ८		३६ २०	मान्या एव हि	॥ १ मां. ४५।१७	५०	१४६
भोगा भङ्गुरवृत्तयो	भय. पै. १७		३६ १७	मारस्य मित्रमसि	शु. र मां १२०।१६	४७	७९
भोगा मेघतटी.	११ ११ ३१		३६ १६	मित्रे वापि गते	शुक्ति ६८ १४ पा प १५९९	४७	६१
भोगासुखतरङ्ग.	११ ११ ३१		३६ १५	मिथुन परितस्वित	रघु ८ ६। काण्डास	४८	१८
भोगे रोगमय.	११ ११ ३९		३६ १०	मुक् मौक्तिक	शु र मां १९८।१०	४४	४
भोजनान्ते व किं.	शु. र. मां १९६।५		४९ ८५	मुक्ताहार गुणीभूय	मरु. सु स ६५५	४७	१७१५
भो पात्रा । स्वरितो.	मरु. स. ८५०		४७ १७५	मुख्येनेक पुट.	शु र मां १५९।१६३	४९	३४
भो रोहिणि ! त्वमसि	शु. र. मां. १८५।४९		४७ १३१	मुख्याद्भुत् र मुग्ग.	भोग्या ३; ८९, ५२	३४	३९
भ्रमर ! भ्रमता.	शा प. ८१८ श्रीमहादेव		४७ २२	मुख्य मुख सञ्जि	शु र मां १२१।१४	४७	१५१
भ्रात काञ्चन !	शा. प. ११९३		४७ ६८	मुख मित्रो	मरु. गु म १५७	३८	२७
भ्रातभन्दन् !	शा. प ९९३ श्रीमहादेव		४७ १३४५	मुखी मन्त्रीय.		४७	१४४
			४८ ९६	मुट् सञ्जि	शु र मां १६३।१०	४१	४७
भूतेभ्यः	मुकुट. ४.११ काण्डास		४८ २५	मुत्तराख्य कम	मोहमुद्गर शकराचार्य	३७	१
भूतेन विना.	रघु ८ ६८			मुट् । जहीटि			
भूतिराशि ! मदा.							

आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरं	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
मूल भुजङ्ग.	आ प १९१	४७	६९	यदि कयमपि		४९	१७
मूल स्थूलमतीय	भाषिनी अ ३२ जगन्नाथ	४७	१८८	यदि त्व प्रसिद्धो	रामायण वाक्मीकि २, २७, ७	४६	३९
मृगेन्द्रस्यैव चन्द्र.		५०	१९०	यदिदं ब्रह्मणो	महाभा व्यास १२, ११४, ७	२४	६१
मुदीका रसिता	भाषिनी आ जगन्नाथ	४९	५	यदि धनिन	मर्तु सु स ६६८	३८	२८
मोह मार्जयता	अर्थ वै ६५	३८	२	यदि नाम देवगत्या	मर्तु सु स. १०७ नी	४७	२९५
मोक्षये लघव		४९	४४	यदि परगुणा	दशरु ४, १७ क्षेमेन्द्र	३१	१३
मौनान्मूक प्रव.	दि. २-२६	३३	१	यदि मत्तोऽसि	आ. प. १२६ वररुभदेव	४७	१५१
मौखी मन्मणयो	उद्धट ६३ आ प. ११७४	४७	२१८	यदि वाञ्छसि	मर्तु सु स. ८४९	५०	१५२
म्लानि प्रजन्तु	म धा श्लोक	४७	१०७	यदि वा याति		३१	६
				यदि सन्यासत	महाभा. व्यास १२, १०, १४	३४	२०
य परस्य विपक्ष	सु र. मां १७१/८१२	४९	१९	यदि समरमास्य	वेणी, ३६	३१	२
य सन्तापमया.	आ प ८०९	३७	२०४	यदि समरामि	आ प. ३४२२ दीपक	३१	१५
य एत चेति	भगवद्गीता	३४	२५	यदीय बलमा.	सु र. मां १८१/४	३१	४२
यजन्त्येके देवान्	भगवद्गीता ३४ जगन्नाथ	३७	५४	यद्यपि चन्दन	मर्तु सु स. ६७१	४७	७५७
यद्यद्यद्यदि	भगवद्गीता	३४	७४	यद्यपि वद दीर्घे	आ प. १०७७	४७	११४
यत प्रवृत्ति		३७	७७	यद्यपि बहुगुण.	आ. प. १४९	४७	१८१
यत्करोषि यद	भगवद्गीता	३४	८९	यद्यपि बहु नापीये	सु र मां. ४११२	४९	४८
यत्कर्म कुर्वतोऽस्य		३४	७०	यद्वचनं मुहु.	सु र. को. १६०१ मर्तु स. ६७८		
यत्कलनेन समान.	सुवृत्ति दि. १०३९	४८	७९		शिवरूप	४७	२७७
यत्नाद्यपि क पश्यति	मर्तु सु स ६६४	४७	११८७	यवनी नवनीत	जगन्नाथ	४९	९३
यत्पल्लव तम		४७	११६	यत्स्थया सह	रामायण वाक्मीकि २, १०, १८	४६	४०
यत्पादा शिरसा.		४७	२६९	यस्मिन् कृत्य	पञ्च. १/९४	३३	१५
यत्पूर्व	आ प. ११७२	४७	८०	यस्मिन् यथा	महाभा ५, ३७, ७ व्यास	३४	८
यत्र न फलिता.	सु र मां १६९/७३४	५०	१६०	यस्य आर्या	महाभा. १९, १४४, १७	४६	४३
यत्र मे नीयते	म भा	४६	३७	या पश्यन्ति	मर्तु सु स. ६८९ आ. प. १४२४	३१	२५
यत्र विद्रज्जो		५०	१५१	या चिन्तयासि	मर्तु ३२	३७	२९
यथा गच्छे नेति	म भा ६ काण्ड्यास	४९	१३	याचते त्रिचक्रान्	मर्तु, सु स. ६८२	४७	१६९७
यथा चतुर्भि	वृ का ५२	४९	९९	या तावकीन	भाषिनी ३ २१ जगन्नाथ	४८	७४
यथा नदीनदा.	महाभा व्यास १२ २९५, ६९	३४	६८	याते मय्यचिरात्	भाषिनी अ १५ जगन्नाथ	४७	२२१
यथा मातः	व्यास महाभा ११, २६९, ६	३४	६९	या निशा सर्व.	भगवद्गीता	३४	३०
यथैवासि समि.		३४	४६	यान्ति न्यायप्रवृत्तय.	सु र मां १५, १८५	५०	१७८
यदयेषा हित.	व्यास महाभा १२, १२४, ६७	३४	७१	या पाणिग्रह.	सु र मां. १८६/१५	४१	५९
यदम्बुकगमा.	आ प ७८९	४७	१४९	या प्रवृत्तयेव	दि २ २४ सु. २२२४	३३	६
यदशक्य न	मर्तु १ ९०	४९	५२	यावज्जीवो निव.	मोक्षसुद्ध शंकराचार्य	३७	२४
यदा मेघ श्रीमान्	मर्तु सु स ३०६	३६	२५	यावत् कुरुते	आ. प. ४२२९	४८	३९
यदा यदा हि	भगवद्गीता व्यास			यावद्विचोपाज्जेन.	मोक्षसुद्ध शंकराचार्य	३७	११
	महाभा ६, २८, ७	४४	८६	या साधूश्च राजान्	मर्तु. नी. ८८	३६	५
यदा संहरते पाप	॥ ॥ ६, २६, ५८	३४	५१	यागामशुक्	मर्तु. सु स ६८७	५०	१५९
यदादीदृशन्	मर्तु. सु स ६, सु. र. को. १६१२	३८	६	युक्त सभाया	भाषिनी. अ. ८० जगन्नाथ	४७	११

आवाक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आवाक्षरें	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
युक्तियुक्तसुपा	शा. प. ४५२; योगवा. २; १८, २	५०	१७४	रे रे कोविल !	मर्त. सु. स. ७१९	४७	४७
युक्तोऽसि भुवन	सु. र. भा. २३५। १६५	४७	२०७	रे रे घट्ट !	सु. र. भा. २६०। १०१	४७	६०
ये जाता स्वयः	शा. प. ७९२ मत्त ६०	४७	९७	रे रे चातक !	मर्त. सु. ॥ ७११ नी. ५१	४७	६२
येन प्राप्तेन	योगवा. ६-७४; १७	४९	५९	रे रे मनो ! मम	मर्त. वे भागिनी शां. २१	१८	१०
येन यत्न क	मर्त. सु. स. ६९९	५०	१५८	रे रे रासम !	सु. र. भा. २२५। १२८	४७	५६
येनामन्दमरन्दे	भागिनी. भा. ९ जगन्नाथ	४७	१२२	रे सारङ्गा	सु. र. भा. २८२। १६५	४७	२७६
ये पूर्व परिपालिताः	शा. प. ९८५			रोमन्यमाचर	शा. प. ९४९ धर्मवर्धन	४७	२८३
ये यया मा	सु. र. को. १०९९ विलोक	४७	१८३	रुक्मी स्वय	सु. १४६८	४७	१७
ये वर्धन्ते धन	मगवद्गीता, महाभा. ६; २८; ११	३४	६४	रुक्मीपयोधर	व. प. ४-७२ शा. प. १७८	४७	११०
ये सन्तोष निर	मर्त. सु. स. १७४ वै. १७	३८	९	रुक्मीवता कुदारा		४६	३४
योगसंन्यस्तः	शा. प. १०३५ मर्त. वै. ९७	४७	१७०	रुक्मिणीवता कुदारा	शा. प. १७५९	४५	११
योऽसि यत्न यदा	मगवद्गीता	३४	४९	रुक्मिणीवता कुदारा	भागिनी. क. १४ जगन्नाथ	४८	७९
यो युवाणि परित्यज्य	सु. २९८४	४९	४७	रुक्मिणीवता कुदारा		४२	१७
यो हि यत्न स्वमावो	मर्त. १०८	४९	४२	रुक्मिणीवता कुदारा	सु. र. भा. १५८। १२२	४१	४९
रत्नत्न कमलाना	मर्त. सु. स. ७०१ नी. ११५	४३	३	रुक्मिणीवता कुदारा	शा. प. ३९९९ वराहमिहिर	५०	१३७
रचित रतिपण्डित	कुमार ४. १८ काशिकास	४८	९३	रुक्मिणीवता कुदारा	सु. र. भा. १५८। १२४	३९	५
रजनी तिमिरा.	॥ ४०१८ ॥	४४	६	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. सु. स. १७ नी. ५५	४१	३
रत्नाकरात्परि.	मर्त. सु. स. ७०५	४७	१७१	रुक्मिणीवता कुदारा	भागिनी. सु. ४० जगन्नाथ	४१	६०
रथ्याचर्पटविरचित.	मोक्षसूत्र शकाराचर्प	३७	२७	रुक्मिणीवता कुदारा			
रथ्य हर्म्यतल	मर्त. वै. ७७ शा. प. ४१२४	३७	१५	रुक्मिणीवता कुदारा	पत्र. १. ३४	४९	७१
रथ्याणि वीथ्य.	म शा ५ काशिकास	४९	३८	रुक्मिणीवता कुदारा	सु. र. भा. ३६२। १०	४८	५२
रथ्याश्चन्द्रमरी.	मर्त. वै. ७३	३८	३	रुक्मिणीवता कुदारा	पत्र. ५ ७३	४९	१९
राजन्। दीवारि.	मोक्ष. ३१०	४१	१२	रुक्मिणीवता कुदारा	शा. प. ४८८ व्यास	४९	२१
राजा कुलवधू.	मोक्ष. ३१०	४९	३३	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. नी. ९७	४९	६२
राजा दुर्जन	मर्त. सु. स. ७११	५०	१५७	रुक्मिणीवता कुदारा	सु. र. भा. २८८। १०४	५०	२०५
राज्य येन पदान्त	सु. र. भा. २१। ८३	४९	१	रुक्मिणीवता कुदारा	सु. र. भा. २८८। १०४	४७	२३
रात्रावनाविष्कृत.	सु. ११ १० काशिकास	४८	६४	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. वै. ४६	३६	१३
रात्रिः सेव	मर्त. वै. ४५	३७	३१	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. वै. ४६	३५	१
रामायाचय मेदिनी.	मर्त. वै. ४५	५०	१९१	रुक्मिणीवता कुदारा	शा. प. १०८ मर्त. वै. ५४	३७	१०
राष्ट्रस्य चित्त	सु. र. भा. २४५। १२२	४९	८०	रुक्मिणीवता कुदारा	मोक्षसूत्र शकाराचर्प	४६	३३
रक्षितरक्षितारा.	सु. र. भा. २४५। १२२	४७	३१	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. वै. ७७ नी. १११	४०	२
रुद्रता कुत पय	सु. र. भा. २४५। १२२	४८	३१	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. सु. स. ७११	५०	१५६
रुद्रस्य मिथु.	सु. र. भा. २४५। १२२	४८	३१	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. सु. स. ७११	४९	३२
रूपारुचि निर	सु. र. भा. २४५। १२२	४८	३१	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. सु. स. ७११	४९	३२
रे पश्मिनीरथ !	सु. र. भा. २४५। १२२	४८	३१	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. सु. स. ७११	४९	३२
रे पुण्य ! सुन्दर !	सु. र. भा. २४५। १२२	४८	३१	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. सु. स. ७११	४९	३२
रे राजहय !	सु. र. भा. २४५। १२२	४८	३१	रुक्मिणीवता कुदारा	मर्त. सु. स. ७११	४९	३२

आद्याक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
वलिमुमुक्षु.	भट्ट. सु. स. १५६; वै. ९; शा. प. ४२९	४२	९	वृक्षाप्रवासी न	सु. र. मां. १८५।३४	४१	५४
वसन्त्यरप्येषु	शा. प. १४५	४७	१७८	वृक्षेयया यष्टि.	रघु. १६.२४ काळिदास	४८	५८
वस्त्रैकसाराम्	रघु. १६.२० काळिदास	४८	५४	वृक्षेयसौ मन्दन.	भट्ट. सु. ९०	४५	२
वदित्तस्य जला.	भट्ट. सु. ४३ नी. १०९	४०	३	वैभ्राज नमस्तुभ्य यम.	सु. र. २३१९	४७	१९४
वाचा निर्मलया	भामिनी शा. ५ जगन्नाथ	४९	४	वैभ्राजनमस्तुभ्य क्षपि.	शा. प. ४०३८	४७	१९५
वाचो हि सत्यं.		४०	५	व्यज्जममस्तः	सु. र. को. ८०२ राजशेखर	३१	४३
वाच्यस्त्वया मद्र.	रघु. १४.२१ काळिदास	४८	४५	व्यामः सेवति	सु. र. मां. ८४।२१	४३	४
वाप्या त्नाति	सु. र. मां. ३५५।२१	४५	४३	व्यामैव तिष्ठति	भट्ट. सु. सं. ३३२; वै. १६;		
वार्ता च कौतुक	म. रायव १-१	४९	७३	व्यामे च महदा.	शा. प. ४०९३	३३	१
वासः काञ्चन.	पद्य स. ३	४७	२०५	व्यामेचेस्तत्त्व.		४७	१९८
वाससि जीर्णानि.	भगवद्गीता. महाभा.			मज्जन्ति पद्मानि	सु. र. मां. १९७।१२	४१	३१
	३;२६;२९ व्यास	३४	२७	शंस चर्क		४७	९५
वितरति यावद्	सु. र. मां. १७३।७९३	५०	२०४	शक्रावरक्षि	शा. प. १०६९	३२	९
वितर वारिद ।	सु. र. मां. १४३।१६३	४७	१४८	शत्रौ मित्रे पुत्रे	मोहसुद्धर शंकराचार्य	३७	७
वित्तीर्णे सर्वस्वे	भट्ट. वै. ८२	३६	३१	शशिन् पुनरेति	रघु. ८.५६ काळिदास	४८	२४
वित्त परिमित.	सु. र. मां. १४१।७४१	५०	२०६	शशिना सह	कुमार ४.२३ ,	४६	३०
विद्वा मृगी	सु. र. मां. १३१।१०२	४७	१८२	शिक्षिताऽपि सखि.	सु. र. मां. ३६४।३८	५०	११५
विद्याया दुर्मदो	शा. प. ४९७	४१	२५	शिरः शार्ङ्गे स्पर्शात्	भट्ट. नी. १० को. सु. र. १३५३	४९	३५
विधिना कृतमर्थ.	कुमार ४.३१ काळिदास	४८	१०७	शिरसा प्रणिपत्य	कुमार. ४ १७ काळिदास	४८	९२
विधिरेव विदोष.	भट्ट. सु. स. ७४७	४७	३०७	शिवः प्रहर्ष		४१	३३
विधे पिधेक्षि		४१	२८	शीतावपाधि.		३३	८
विपिने क जटा.	रायवविलास	४८	४३	शीतावां इय	भट्ट. सु. ३ ७६७ जगन्नाथ ?	५०	१७३
विपुलद्वयैः	भट्ट. वै. ५८	३६	२५	शील प्रथान		४०	६
विप्रैर्मन्यः वाधु	सु. र. मां. १४७।४८	४७	१७६	शीलमाखती	गोपबन्धन जगन्नाथ	४६	३३
विबुधैरसि सत्य	कुमार. ४-१९ काळिदास	४८	९४	शील्यानि ते चन्दन.	सु. र. मां. ३६२।१९	४८	४०
विभवेऽपि सति	रघु. ८ ६९	४८	२६	शीलेन हि त्रयो.	महाभा. १२.१२४;१५ व्यास.	४०	१
विलम्बिति	रघु. ८.७०	४८	२७	शुक्र ! तव पठन	शा. प. ८७४	४७	२०३
विल्लाप स	रघु. ८.४३	४८	१	शूनवे यूना		४१	३
विलासिनी काञ्चन.	सु. र. मां. १९०।३६	३१	२४	शम्भन् पुरः	भामिनी शा. ३१	४७	१५५
विलोक्य नारीमुख	सु. र. मां. १८२।१०	४१	३२	शैत्य नाम	मल कार्तुम नि. १ शा. प. ११६५	४७	८४
विशीर्ण तत्पाट	रघु. १६.११ काळिदास	४८	५५	शैलेर्नघयति स्म.		५०	२०१
विश्वेश्वरस्तु मुधिया	सु. र. मां. १९६।९६५	४६	५२	शोकं मा कुर्व.	सु. र. मां. ७५।४	४७	३९
विपदिग्रस्य	दि. २-१२९	४९	४०	समशानमार्पदं.	योगना २.११.२८	२७	४८
विपस्य विपयणा	भट्ट. स. ७५१ म. ३८ श्ले २६	४९	६०	श्रद्धावाहभते	महाभा. ३.२८.२९ व्यास.	३४	४७
विस्तारित मकर.	भट्ट. सु. ८४	३६	३	श्रिया वेदे मया		४६	६०
वृक्षमूलेऽपि दयिता	व्यास महाभा. १२.१४४.१२.	४६	२७	श्रीमता कथय	सु. र. मां. २४६।३०	४७	११
वृक्षस्याग्रे फल	सु. र. मां. १८५।१३	५०	१९४				

आद्याक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आद्याक्षरें	प्रातिस्थान	प्रकरण	श्लोक
श्रीरामे मृगया	भोज्य, २१	४२	२२	सविशेषतया			४६ ४६
श्रुतः दृष्ट स्पृष्ट	शा प ३०८७	५०	१३३	सहजमलिन	प्रबोध २२		४७ १६
श्रुति, शिष्यिष्ठा	सु. २ भा. १६।११	४२	२८	सहवर्धितयोः	भर्तृ. सु. स. ७११		३८ २५
श्रेयान्द्रथ्यमया.	भगवद्गीता	३४	४५	सहवासी बिबा.			४७ ११४
श्रेयान्त्वधर्मो	,, महाभा. ६, २७; ३५ व्यास	३४	८७	सहसा विदधीत	किरास २-३० भारवि		४९ १७
श्राव्य नीरस	श्रु ति १०	४७	४२	शाक प्रावयणी	मायिनी. १. ३९ जगन्नाथ		४७ ५५
श्रोत्रार्धन प्रव.		३४	८२	शास्त्रीकृत्य मदे.			४१ ४५
श्ववृत्तिव्यासङ्गो	महासहस्र जग-नाथ	३६	२२	शास्त्री पाणिनिपीडन.			३१ ४१
श्वभूजन	रघु १४, ६० काण्ड्यास	४८	४४	शागराध्याम्बर.	रामायण (वाल्मीकि) ६, १०९, ५२	५०	१३१
				शाचबो हृदय	गीतागवत, ९; ४, ६८	५०	१३०
		४६	३३	शाधारण तव.	भामिनी. सूक्ति, ३०, ३०	४७	८२
सर्ली सुशीला	सु र. भा. २०७।७९	३१	९	सान्द्रा मोदवती.	सु र. भा. २३२।९२	४७	२६९
सङ्गमविरह	शा प ४४७	४१	२३	सा बाला यय.	भवद. ३४		
साच्छद्रे मध्य.		४१	८		सु. र. को. ४८१ धर्मकीर्ति	४१	२३
सञ्चारिणी काञ्चन	सु र भा. ३५१।४०	४६	५०	साय नायमुदेति	सु. र. भा. ३०१।११७	४८	५०
सञ्चारो रति.	भट्ट सु. ७७	३७	३७	साय तप स्यं	रघु. १४, ६६ काण्ड्यास	४९	७०
सत्वत्ये न दशार्क	,, व्यास महाभा ३; २०९; ४	३४	१०	सिंहो बली द्विरद	भर्तृ. सु. स. ७१७	३१	३३
सत्वत्य बचन	सु १३०८	४५	३	सीताचिन्ताकुले		३४	५३
सदा धरुः सदा		४८	४२	सुख वा यदि	महाभा. व्यास, १२; ३५; १६	३९	२
सद्भाबो नास्ति		४९	१४	सुख हि दुःखा.	मुष्ण, १-२०	३७	२५
सद्यः पुरीपरि	बालरामायण ६, ३४	५०	१०७	सुखत क्रियते	मोहमुहुर शकराचार्य	३४	५२
सन्तः कापि न	सु. र. भा. १९।३६	४९	१०७	सुखदुःखे समे	मयवतीदा	३९	८
सन्तःशेदमृतेन	शा प १५५२	४७	७५	सुखमायत्यक्त	महाभा.	३९	९
सन्त्येव लिखिता	शा. प ९९० हरिण	४७	६६	सुखमेव हि दुःखा	महाभा. १२; १५, १४	४९	३८
सन्त्येवाश्मिन्	भामिनी शा ११ जगन्नाथ	३४	२१	सुखस्य दुःखस्य	सु. र. भा. १२।५७	४६	३९
सन्त्यास. कर्म.	भगवद्गीता	४८	२२	सुखिरेणापि कारेन	इन्त्यमनाटक	५०	१५५
सनडु लसुप.	रघु ८, ६५ काण्ड्यास	५०	१२०	सुखनो न याति	भर्तृ सु. स. ८११	४७	८१
समय. स वर्त	जगरामायण भगभूति	४५	४	सुधाकरकट	शा. प. ११०२	४१	४
समुद्रवीचीय	मृष्ट, ४. १५	४७	३७	सुनिर्मल्यऽपि विस्तीर्णो योगवा. १; १०; १८	स. भा ५, १३४८	४७	७४
समुपागतवति	सु. र. भा. २४२।१७७	४७	११०		योगवा. १; ३३, ४०	४९	७
सम्पात्य सटपत्य.		४१	७	सुमापितरोन	सु. र. भा. १७३।८६७	४७	२०६
सरसो विपरीत.		३५	२	सुमापितस्या.	सु. र. भा. १२७।१८५	४८	९
सर्पो. निवृत्ति	पञ्च २, १५९	५०	६	सुरतभ्रमसं	रघु. ८, ६६ काण्ड्यास	३७	६
सर्वश इति लोको.	भोज्य, ३१२	३५	७	सुरमन्दिरत.	मोहमुहुर शकराचार्य	३७	१४
सर्वत्र सम्पद	सूक्ति, १२८, ५	३५	७	सुर्गपुण्या पृथिवी	स. भा. ५, १०, ५१	४७	२६०
सर्व परवश		३४	८४	सुते शहरपहिणी	सु. र. भा. १३१।११		
सर्वधर्मीन परि.	भगवद्गीता	४१	४५				
सर्वस्वापहरो	सु. र. भा. १८५।३७	४८	६८				
सर्वेऽपि विस्मृति	भामिनी. क. ३ जगन्नाथ	३४	८५				
सर्वोपनिषो गाव							

आयाधरे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक	आयाधरे	प्राप्तिस्थान	प्रकरण	श्लोक
सुतः सञ्चरितः	भर्तुं, नी, २५ भर्तुं, सं, ८०७	४६	३३	मृतं सद्यः स्वान्तं	गंगाधरि, ८ जगन्नाथ	३७	५३
मेघं स्पष्टी	सक्ति २६-२८ शा. प. ९४८ इन्द्र	४७	२८२	समिधं यदि जी.	रघु, ८.४६	४८	४
सेवया धनमि.	पंच, २-२८७	३३	४	स्वगर्भमुक्ति	सु. र. मां, ८९।३	४६	४
सेवा श्रुतिः	पंच, २-२९१ सु. ३२२२	३३	१०	स्वर्गदे पुजितो	भर्तुं, सु. सं, ८११	५०	१५४
सोपानमार्गेषु	रघु, १६-१५ काळिदास	४८	५९	स्वप्नान्तरेऽपि	भामिनी, क. १७ जगन्नाथ	४८	७७
सौदामिनीवि.	भामिनी, क. ८ जगन्नाथ	४८	७१	स्वभावसुन्दरं,	व. च. ४९	५०	१९९
सौधं धाम मुखा.		४७	१४५	स्वयं तथा न	सु. र. मां, ८३।१	५०	११२
सौमित्रिवेदति.		५०	१७९	स्वयं पञ्चमुखः	सु. र. मां, ३६४।१६	४१	१९
सौमित्रे । ननु	प्र. राघव, ६.१	३१	१०	स्वयं स्थाणुरपणो		४१	१७
सौरभ्यं भुवन.	भामिनी, १.३६ जगन्नाथ	४७	७०	स्वर्गापगायाः		४१	४४
सौरभ्येण त्रिभुवन	सु. र. मां, २३३।१११	४७	२८९	स्वर्धुनि तव		४७	५९
सौवर्गानि सरोजा.	सु. र. मां, १५६।१५४	५०	१४४	स्वर्लोकत्व	भामिनी, प्रा. ५५ जगन्नाथ	४७	२५
स्तनधयस्याङ्ग		४४	७८	स्वयरीरघरी.	रघु, ८.८९ काळिदास	४८	३६
स्तम्भेषु योषित्	रघु, १६.१७ काळिदास	४८	६१	स्वस्त्यस्तु बिद्रुम.	सु. ८९० शा. प. १०८२ इन्द्र	४७	२०९
स्त्रियो हि नाम	सुष्ठु ४.१९	४६	५८	स्वाधीना दयिता	सु. र. मां, १७९।१०४०	४६	१५
स्त्रीगामधिशित.	म. शा. ५.२२ काळिदास	४६	५९	स्वाधीनेऽपि कलत्रे	भर्तुं, सु. सं, ८१६	५०	१५३
स्थलीना दग्धानां	सु. ६५० शा. प. ९४२			स्वामिप्रायपरो.	प्रसंगाम, २६	३३	२
	सु. र. को, १३४७	४७	२८५				
स्थाणुः स्वयं मूल	सक्ति, १३१.१८	४१	१०	हंसः क्षेतो बहः	सु. र. मां, २९२।६	४७	१९०
स्थाव्या वैदूर्य	भर्तुं, सु. सं, ३४३ नी, १००	३६	४	हंसः प्रयाति धन.	शा. प. ११८९	४७	११२
स्थितिं नो रे द्रव्याः	भामिनी, प्रा. ५० जगन्नाथ	४७	१३५	हरितारुणचार.	कुमार, ४.१४	४८	८९
स्थितिः पुण्येऽरण्ये	भर्तुं, वै. ९१	३५	९	हारं बक्षि	भामिनी, प्रा. ९४ जगन्नाथ	४७	१३
स्थित्वा क्षणं	शा. प. ८००	४७	२०१	हारो नारोपितः	शा. प. ३४२९ हनु. मा.		
स्थिरा वैली गुण.	कुब. ५१	५०	१०३		५.२४ वाक्यीकि	३१	४
स्तात्वा गङ्गापयो.	भर्तुं, वै. ८४	३८	१९	हिमसमयो वन.	शा. प. ९८४	४७	१९०
स्फुरत्स्फारज्योत्स्ना.	भर्तुं, वै. ८१	३८	१८	हृदये वससी.	कुमार, ४.९ काळिदास	४८	८५
स्मरतेव सञ्चन्द.	रघु, ८.६३ काळिदास	४८	२०	हे कोकिल कुक.	भर्तुं, सु. सं, ८२९	४७	५४
स्मरसि स्मर !	कुमार ४.८ काळिदास	४८	८४	हे रङ्ग ! हेमल्लया	सु. र. मां, २४६।१४	४७	१७३
स्मर्तव्या वय.	शा. प. ३१९९	४९	८७	हे हेमकर !	सु. र. मां, २४६।१३	४७	१४३
स्मर्तव्योऽहं त्वया	सु. १०४४ शा. प. ३३९१	३२	१८	हे हेमनेतकि !	सु. र. मां, २२९।९५	४७	४४

शुद्धिपत्रक

पान

श्लोक

अशुद्ध

शुद्ध

२८९	३१ मराठी
२९०	३७ संस्कृत
२९४	६ संस्कृत
२९८	१० मराठी
२९८	१४ मराठी
३००	५ संस्कृत
३०७	५२ संस्कृत
३०७	५२ मराठी
३०९	६२ मराठी
३१२	८१ मराठी गद्यार्थ
३१७	५ मराठी वृत्तनाम
३२४	३२ मराठी
३२४	३३ मराठी वृत्तनाम
३२८	१८ मराठी
३९९	२६ "
३३३	४० संस्कृत
३३४	४७ मराठी वृत्तनाम
३३५	५५ मराठी
३३५	५५ गद्यार्थ
३३६	१ मराठी
३३६	२ संस्कृत
३३९	१४ मराठी
३३९	१६ गद्यार्थ
३४२	२८ संस्कृत
३४५	२ संस्कृत वृत्तनाम
३४५	३ "
३४७	२ गद्यार्थ
३४८	१० संस्कृत
३६१	७ "
३८६	६३ मराठी
३९२	१२ शीर्षक
३९२	१३ संस्कृत
३९३	१३ मराठी
३९३	१४ संस्कृत

जालोच देह
 भुतो न विहित
 सा, सन्तोऽप्यस्यै
 तें ना उदाहरण
 गृहीतविद्या
 धर्मश्चाधर्मरूपो
 पापमावाप्स्यसि
 येह युद्धात उडी
 न वसे देव काष्ठात
 तर, हेच कीं,
 शार्दूलविनीडित
 शरच्चद्रकिरण
 क्षिप्ररिणी
 जननी जठरीं
 ब्रत पाळिति
 स्मशाने
 उपजाति
 तीतल्य पसरी
 मी उजागा भाहे.
 अतर्क्यगति येह जे
 चेतः स्वर्गतरङ्गिणी
 भूताढ्यवर
 प्राप्ति करून मार्ग
 सत्यरुपाः यदि
 शिखरिणि
 संदूष-
 मधना = इद्र
 पश्चाद्
 वार्धक्योभि
 नार्ती समग्र
 मार्कगन्धोक्ति
 मष्टः
 मकट
 मन्त्र गुणन्तु मृन्नाः

जालो तगुष
 भुतो न निहितं
 साऽसन्तोऽप्यस्यै
 तें ना उदाहरण
 गृहीतविद्य
 धर्मश्चाधर्मरूपो
 पापमावाप्स्यसि
 येह युद्धात उडी
 न वसे देव काष्ठात
 तर तें, हेच कीं,
 शार्दूलविनीडित
 शरच्चद्रकिरण
 शार्दूलविनीडित
 जननी जठरीं
 ब्र पाळिती
 धमशाने
 इद्रवद्वा
 शीतल्य पसरी
 मी जागा भाहे.
 अतर्क्यगति येह जे
 चेत स्वर्गतरङ्गिणी
 भूताढ्यवर
 प्राप्ति करून वेगारा मार्ग
 सत्यरुपा यदि
 शिखरिणी
 संदूषः
 मधना = इद्र
 पश्चाद्
 वार्धक्योभि
 नार्ती समग्र
 मार्कगन्धोक्ति
 मकटः
 मकट
 मन्त्र गुणन्तु मृन्नाः

पान	श्लोक	अनुद	शुद्ध
३९५	२२ मराठी	ताम्रदेह	ताम्रदेह
३९६	२५ मराठी	धाम अद्भुत	धाम अद्भुत
३९६	२६ गद्यार्थ	त्याला उद्दे न	त्याला उद्देशून
३९७	२८ मराठी	अखिलपरि मलाच्या	अखिल परिमलाच्या
४००	४० "	कुडला ! तूं आता	कुडला ! तूं अता
४०३	५५ "	वृत्तनाम दिलें नाहीं तें	शादूलविक्रीडित
४१०	८० मराठी	सुश्राव्य	सुश्राव्य
४१६	१०२ संस्कृत	उत्तुङ्गशैलशिखर	उत्तुङ्गशैलशिखर
४१६	१०३अ "	अयति	अयति
४२७	१४२ मराठी वृत्तनाम	मन्दक्रान्ता	मन्दाक्रान्ता
४२८	१४८ संस्कृत	पिपासित चातक	पिपासितचातक
४३१	१५७ "	अयि जलधर !	अयि जलधर !
४३१	१५७ "	बहु कोऽय	बहु कोऽय
४३१	१५८ गद्यार्थ	फलज नको)	फल नको)
४३४	पृष्ठार्थे शीर्षक	—सुभाषित-कोश, २	सुभाषित-कोश खंड २
४३५	१७१ मराठी	विधन विधीतिल	विधनविधीतिल
४४१	१९१ मराठी वृत्तनाम	अर्या	आर्या
४४२	१९७ संस्कृत	गणकोऽपि दद्या-	गणकोऽपि दद्या-
४४२	१९८ "	व्यापेस्तत्त्वपरिगण	व्यापेस्तत्त्वपरिगण
४४२	१९८ "	एतद्वैद्य	एतद्वैद्यस्य
४४३	२०० मराठी	कोण्या गुण	कोण्या गुणें
४४३	२०१ "	हरीचे करतल	हरीचे करतल
४४३	२०३ संस्कृत	समज नि	समजनि
४४४	२०४ "	द्रव्य	द्रव्य
४४४	२०७ गद्यार्थ	विभ्राति	विभ्राति
४४५	२११ संस्कृत वृत्तनाम	शादूलविक्रीडित	शादूलविक्रीडित
४४८	२२२ "	सरसरस्ती	सरसरस्तीरे
४४८	२२३ "	दिगयन्ते	दिगयन्ते
४४९	२२४ मराठी	राहू धनति	राहू धनति
४४९	२२५ "	निजला ासह	निजला सिंह
४५०	२२७ " वृत्तनाम	शिखरणी	शिखरिणी
४५०	२२८ "	वेग करू	वेगें करू
४५५	२४३ "	कसाय तवार	कसा शतवार
४५७	पृष्ठ शीर्षक	मतद्भज	मतद्भज
४५९	२५९ गद्यार्थ	महाग नाहि	महागगनादि
४५९	२६१ संस्कृत	तस्यै व	तस्यैव
४६०	२६३ मराठी	मावरत भूग	मावरत भूग
४६१	२६७ "	गजनालक	गजनालक
४६१	२६८ "	संधीया	संधीया

शुद्धिपत्रक

शुद्ध

पान

श्लोक

अशुद्ध

तपोवन विभ्रामा

योजितशब्दमामः

रण अशी जायति

कठिण मनषामेपामेते

तो जाता नाही.

ल्लभ्य विभ्र

वृत्तनाम थायचे राहिलें तें

व्यजल हस

पतद् धापासार

वाता कथास करणें

विदित कतव

गताऽसिमामित

न मादहे. ?

नानुमृतेव

उच्छ्वासाचें

रतिसाख्य

स्नुतयापारख

मला झाला

मुषाहस्य

हृदयाला

स्नतवर्जदगा—

वृत्तनाम दिलें नाही तें—

राज्जानी

कडी मासाद

गवाय

वेतासपहें

मज्जल झोळवीशी

(बीसारणें)

(यांनी ज्याचा आधार

पुन्हां उजळ नाही

१४०

जयें दाखिल राज्य

गायनंतक

पेकून

नागोऽपिनयते

दोषी बने नृगाची

२३

अनुष्टुभ

तपोवनविभ्रमा

योजितशब्दमामः

कारण अशी जायति

कठिनमनषामेपामेते

तो जात नाही.

उलट विभ्र

यसततेल्का

व्यजल हस !

पतद्धारारां

याता कथास करणें

विदित कतव

गताऽसि मामित

न मा दहे ?

नानुमृतेव

उच्छ्वासाचें

रतिसाख्य

स्नुतयापारख

लम झाला

मुषाहस्य

हृदयाला

स्नतवर्जदगा—

उपनाति

राजानी

दोकडा प्रासाद

गवाय

वेतासपहें

मज्जल व् झोळवीशी

(बीसारणें)

(यांनी जिणा आधार

पुन्हां उजळत नाही.

१०४

जयें दाखिलें राज्य

गायनन

पेकून

नागोऽपिऽ वरपते

दोरी बने नृगाची

२३ अ

अनुष्टुभ

२५४ संस्कृत

२८० ”

२८० गद्यार्थ

२८४ संस्कृत

२८५ गद्यार्थ

२८५ ”

३०२ संस्कृत

३०२ मराठी

३०३ संस्कृत

१ मराठी

७ संस्कृत

७ ”

१४ ”

१६ ”

२१ गद्यार्थ

२३ मराठी

२७ संस्कृत

३४ गद्यार्थ

३८ संस्कृत

३९ गद्यार्थ

४१ संस्कृत

४९ ”

५१ गद्यार्थ

५५ ”

५७ ”

६९ मराठी

७५ ”

७५ गद्यार्थ

७६ ”

१०४ ”

१०४ संस्कृत श्लो. क.

१ मराठी

१३ गद्यार्थ

१८ मराठी

२० संस्कृत

२० मराठी

२३ ” श्लो. क.

२५ संस्कृत वृत्तनाम

४६३

४६५

४६५

४६६

४६६

४६६

४७०

४७०

४७०

४७२

४७३

४७३

४७५

४७५

४७६

४७७

४७८

४७९

४८०

४८०

४८०

४८२

४८३

४८४

४८४

४८६

४८९

४८९

४८९

४९५

४९५

४९७

५००

५०१

५०२

५०२

५०३

५०३

पान	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
५०३	२७ मराठी	क्षमा बळ अशक्तार्च	क्षमा बळ अशक्तार्चें
५०६	३८ „	बांधी जगात	बांधी जगातें
५१०	५६ संस्कृत	कुलस्याय	कुलस्यायें
५१२	६७ गद्यायें	सोडूंदि शकत नाही	सोडूंदि शकत नाहीत
५१३	६८ संस्कृत	कदशित मयवा	कदशितमयवा
५१३	६८ „	शतरुण गुणिता	शतरुणगुणिता
५१५	७६ मराठी	दुधाच विप	दुधाचें विप
५१६	८० „	राष्ट्राच्या हृदयाच	राष्ट्राच्या हृदयाचें
५२१	९९ गद्यायें	ठोकून पाहून अद्या	ठोकून अद्या
५२२	१०५ मराठी वृत्तनाम	इन्द्रवज्रा	इंद्रवज्रा
५२४	११५ गद्यायें	होते, रत्नजडित होते	होते, ते रत्नजडित होते.
५२४	११५ „	क्षालयामिक्तव पादपङ्कजं	क्षालयामि तव पादपङ्कजं
५२८	१३४ संस्कृत	कार्यायें	कार्यार्थ
५२९	१४१ „	नवः पयः	नवें पयः
५३०	१४५ „	ययास्यऽऽमथ्ये	ययाऽऽस्यमथ्ये
५३०	१४६ „	मूर्ध्नेन्दु	मूर्ध्नेन्दु
५३०	१४६ गद्यायें	[स्वर्गातुः राहु]	[स्वर्मातु=राहु]
५३०	१४७ संस्कृत	तन्म्रदिग्ग	तन्म्रदिग्गः
५३३	१६३ „	प्रथितानऽऽताङ्गी	प्रथिताऽऽनताङ्गी
५३३	१६४ मराठी	दिल स्वल्प	दिलें स्वल्प
५३४	१६८ संस्कृत-श्लो. क.	१६६ लगला आहे तो	१६८ पाहिजे
५३४	१७१ मराठी	रूपसेवनाच	रूपसेवनाचें
५३८	१८४ संस्कृत	अ चित्कर्मारम्भो	अनुचितकर्मारम्भो
५३९	१८९ मराठी	जन 'सर्वज्ञ' ह	जन 'सर्वज्ञ' हे
५४०	१९५ संस्कृत	यत्पुनस्त्वमधुना	यत्पुनस्त्वमधुना
५४१	१९७ मराठी	प्रेम असे	प्रेम असे
५४१	२०० संस्कृत	सर्वत्र वर्जयेत्	सर्वत्र वर्जयेत्
५४२	२०२ „	नास्ति भुजा	नास्ति ही भुजा
५४३	२०५ „	ऽप्यनतिमाह	प्यनतिमाह
५४४	सचि सुसुभाषितावलि.	माढारकर इस्टि.	मांडारकर इन्स्टि.

संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश प्रथमखंड यावर

अभिप्राय

विश्वे यांची महनीय कामगिरी—

केसरी दि. १६-७-६३

कोशामध्ये श्री. विश्वे यांची मुख्य कामगिरी म्हणजे मूळ संस्कृत सुभाषितांचे गण पत्रात केलेले भाषांतर हीच होय आणि ती त्यांनी अत्यंत चोरपणे बजाविली आहे, हे सांगण्यास संतोष होतो. भवृंदीच्या शतकप्रयाचे कोणा एका वामन पंडिताने (यथार्थदीपिकाकार नव्हे.) केलेले एक जुने भाषांतर घळगता श्री विश्वे यांनी केलेल्या भाषांतराइतके सुलभस्थित आणि मूळ रस ततोतस बटविणारे दुसरे पण भाषांतर नाही. विश्वे शब्दास भाषांतर न करता अर्थसंग्रह करतात व तसे करताना सुलभता व मराठीचे लोखण यांना धका लावीत नाहीत. एकच उदाहरण देतो—“स्थिति नो रे दृश्याः” या सुभाषिताचे कै. बासुदेवशास्त्री खरे यांनी केलेले व केसरीपत्रावर प्रकाश घेणे छापले जाणारे “गजालिभ्रया वा” हे भाषांतर व विश्वे यांनी केलेले “मदाच्या धुटीने” हे भाषांतर ताडून पाहण्या-जोग आहे. विश्वे यांनी समस्त सुभाषांसाठी करामत केली आहे, पण ती सर्वत्र करण्याचा हट्ट न बालवित्वा स्थलविशेषी भिन्न वृत्तात व अधिक स्तोकताहि मूळचा आशय आणला आहे. गण पत्र भाषांतरामुळे मूळ सुभाषिताचा अर्थ व सीढीय मराठीत उत्तम तऱ्हेने व्यक्त झाली आहेत.... श्री. विश्वे यांनी आजवर संस्कृत व इंग्रजी सर्तीची सुंदर मराठी पद्यमय भाषांतरे करून मराठी वाचकांसाठी ‘पाणपोई’ व घातली आहे. त्याच तोडीचा हा ‘सुभाषित कोश’ उतरला आहे. तो वाचकास नि संशय आवडेल व ते या कोशाच्या दुसऱ्या खंडाची उत्कटतेने वाट बघत राहतील याविषयी तिष्ठमान संशय नाही.

—के. ना घाटवे

मराठी कोशग्रंथांत नवीन भर.

नवशक्ति दि. १२-५-६३

श्री. विश्वे यांचा संस्कृत-मराठी-कोश हा एक महत्वाभावी उपक्रम आहे. माणसाला बहुभुज होण्यास व बहुभुजपणा

दारविण्यास सुभाषितांच्या अभ्यासासारखा दुसरा मार्गच नाही. विचारसीढीय व शब्दसीढीय यांचा मिलाफ सुभाषितात झालेला असतो त्यामुळे हा कोश स्वैरपणे वाचून आत्मारितो येतो श्री. विश्वे यांनी हा उद्योग, आपल्या स्वभावाप्रमाणे अत्यंत रसिकपणे व साक्षेपाने केला आहे. . मूळ सुभाषित, त्याचा मराठी काव्यात व गण अनुवाद यामुळे सुभाषिताची तीनदा आवृत्ति होते. . विश्वे यांची काव्यरचना सुभग, सुबोध, व सहज अशी आहे. ही काव्यरचना भाषांतरित असली तरी भाषांतराबद्दलची त्याची कल्पनाच काव्यमय असल्यामुळे, त्याचे काव्यमय भाषांतर त्याच्या कल्पनेनुसार सुंदर झालेले दिसत खरे. भाषांतर म्हणजे ‘एका बाटलीतले अन्न दुसऱ्या बाटलीत ओतल्यासारखे असले पाहिजे’ असे विश्वे यांचे मत आहे. आणि हे अस ओतताना थोडे तरी अन्न पहिल्या बाटलीच्या भात चिकटून राहणारच व त्यामुळे मूळतले सुगंधी द्रव्य थोडेतरी कमी होऊनच दुसऱ्या बाटलीत येणार, असेहि त्यांनी प्राज्ञरूपेण सांगितले आहे. पण या काव्यात सचन अन्नराचा घमघमाट आहे हे कोणालाहि कळून येईल.

सुभाषितांची अतिव्यात व्याख्या स्वीकारल्याने, परा-पूजा, लघुप्राप्त्या यासह, हिमांत्यवर्णन, स्त्रीसीढीय, रतिनीडा याच्या वर्णनाचे श्लोकहि यांत समाविष्ट आहेत. घातली प्रत्येक श्लोक सुंदर आहे व रसिकपणे आल्यान ध्यावा असेच त्यातील वर्णन आहे, असे मान्य केले, तरी, तेपेक्षांमुळे, त्यांची गणना सुभाषितात करावी ही काय हा प्रश्नच राहील ... . केवळ छंद म्हणून हे काम विश्वे यांनी हावी घेतले ॥ ते सरसपणे पूर्ण केले आहे.

वेगवेगळे तीम विषय : सुगंध मांडणी

तरुण भारत दि. ९-६-६३

श्री. ए. गो. विश्वे यांनी निरदर इंग्रजी ठणायला सुश्रुत श्लोकांचे रूप देऊन ‘पाणपोई’ प्रसिद्ध केली; त्यायोग त्याचा या प्रकारच्या श्लोकरचनेच्या कार्यातील अधिकार प्रमाणित

झाला आहे.. त्याचा आदरहि मराठी वाचकवर्गास वेला आहे. त्यासगर्वाचें सातत्य ठेवून त्यांनी आता हा संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश केला हें त्यास भूपणावह आहे. तसेच शेवटी आधाश्वरसुचि, ग्रंथसुचि व वृत्तसुचि देऊन ग्रंथ अभ्यास-फाना सुगम केला आहे सुप्रसिद्ध निर्णयसंग्रह प्रेस व्यमत्स्यानें छपाई ठरवूनही व मोहरेदार झाली आहे. गायत्री मंत्र.. वैदिक प्रार्थना वदे मातरम् इत्यादि श्लोक सुभाषिताच्या रुढांमार्गे बघत नाहीत. विज्ञे याची प्रस्तावना फार मार्मिक आहे. संस्कृत-मराठी भाषाच्या इतिहासाचेहि त्यात थोडक्यात विवेचन केले आहे. आपल्या कामाच्या मर्यादाहि त्यांनी ओळखल्या आहेत. संस्कृत पदालित्य मराठीत आणणें, कसें अवश्य आहे, हें, जगन्नाथपूज्य गंगारुहरीच्या दोन चरणगर्वा उदाहरण घेऊन त्यांनी स्पष्ट केले आहे. संस्कृत सुभाषितें हीं राजदरबारात वाढलीं आहेत. त्यामुळे राजवर्णन, राजप्रशंसा आणि त्याच्याकडे बाणांच्या निर्पेन पंडिताच्या मनोवेदना त्यात आहेत. तसेंच शृंगाराचा भागहि मोठा आहे. .. हीं मोगलेख्य वर्णनें भाङ्गारात असलीं तरी आज लोकांच्या तोंडीं फार थोडीं आहेत. किंबहुना नाहींतच पण 'कोश' म्हणजे म्हणजे सर्वोच्च संग्रह पाहिजे, तो यथाप्रमाण या कोशात आला आहे

—ग. वि. फेंतकर

सुरेख आणि सुंदर म्हणून संग्राह्य पुस्तक.

मराठा वि. १०-१-६३

. श्री. विज्ञे याचा संस्कृत मराठी सुभाषित कोश हा अत्यंत मनोरंजक व अमिन्न ग्रंथ आहे. हीं भाषांतरां पाहिलीं असता श्री. विज्ञे याच्या कल्पकतेची आणि संस्कृत-मराठी भाषेवरील प्रभुत्वाची कल्पना येते. कोणत्याहि भाषेतील वाङ्मयापास, संस्कृत वाङ्मय सुभाषितांनी अधिक समृद्ध आहे. उलटसुलट अर्थोचीं सुभाषिते असताहि पढिल्या सुभाषिताचें सौंदर्य जसे आपणास आनंदित करतें, तसेच दुसऱ्याचें सौंदर्यहि आपणास आश्चर्यादित करतें. ... विज्ञे यांनी सुभाषितमुननें गोळा करून, तीं महाराष्ट्र चारदेच्या कडात घालून तिचें वैभव वाढविलें आहे. नुसता संग्रह हें सुद्धा मोठें काम आहे. आणि शिवाय त्याचें श्लोकमय भाषांतर हें कार्य किती मोलाचें आहे हें सांगणच नको. नुसतें भाषांतर करणें याला महत्त्व नाही परंतु ते गुणाच्या दृष्टीनें अष्ट अश्वेणें याला महत्त्व आहे. उत्तम भाषांतराच्या निकषान्वये हा कोश घातून पाहता तो पूर्णपणे कशेरीस उतरतो, हें म्हणावयास आश्चर्य मुळींच संशय वाटत नाही.

उत्तम भाषांतर म्हणजे शास्त्र, साहित्य आणि कला याचा संगम होय. श्री. विज्ञे याचें भाषांतर सुशोध आणि प्रवाही झाले आहे. आशय आणि अर्थ भाषांतरात पूर्णपणे उतरला आहे. संस्कृत शब्दाला शब्द तो मराठी शब्द योजावयाचा हें त्यांनी कदाधानें पाळल्यानें त्याचें भाषांतर क्लृप्त व बोजड न होता स्पष्ट व सरळ झाले आहे. एकाच पुस्तकांत इतकीं सुभाषितें वाचावयास मिळणें, म्हणजे, सुसंस्कृत माणवाला लाभलेला आनंदाचा ठेवाच होय ही संस्कृत सुभाषितगंगा मराठी काव्याच्या रूपानें मराठी माणसाच्या दारीं आणून श्री. विज्ञे यांनी मराठी साहित्यक्षेत्रात फार मोठी कामगिरी केलेली आहे.

तेवीसशें वर्षांमधील निवडक सुभाषितांचा संग्रह अनुवादांत बोजडपणा न येतां मराठीत पद्यानुवाद

सकाळ दि १६-६-६३

लेखकांनीं सुभाषितांची व्याख्या 'सब कांही सुख्यक्त जगत प्रकट होते ते' अशी थोडक्यात पण सार्थ (व व्यापक) केली आहे. सोबीत रज मिळून यात २१०० सुभाषिते आहेत.

अशा प्रत्यक्ष पूर्वी परशुरामतात्या गोडबोले, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, लेलेशास्त्री यांनी केला पण तो अभ्यस्त होता इतका प्रशंसक नव्हता. .. खिस्तपूर्व दोनदां ते इ. स. चें विवाचे शतकापर्यंतच्या निवडक सुभाषितांचा संग्रह करण्यास कर्त्यास फार अम ध्यावे खाले असतील. विज्ञे यांची मराठी पद्ये प्रसादयुक्त आहेत. त्यात मूळ संस्कृततील रस उत्तम प्रकारें उतरला आहे त्यासाठी कर्त्यानें दीर्घकालीन व्यासंग केलेला दिवतो. .. संस्कृताचा मराठी पद्यानुवाद म्हणजे अत्यंत किचकट काम, कारण त्यात पद्यबधनें पाळून मूळातील रस, आशय, बला शंकरा संगता कामा नये. समस्त समस्येची हें बघन सर्वत्र पाळलें नाही पण, त्यामुळेच त्यांच्या अनुवादांत बोजडपणा न येता मूलार्थ मात्र संपूर्ण उतरला आहे.

वाचनीय व संग्रहणीय

प्रसाद नोव्हेंबर १९६३

. .. सुभाषितांचे वर्गीकरण मोठ्या वातुर्वातेनें केले आहे त्यामुळे कोणत्याहि विषयावरील सुभाषित वाचकाला चटकन सापडू शकते. . श्री विज्ञे याचा हा प्रत्यक्ष मराठी वाचकाला रसित आवडेल संस्कृत न बाणगाण्याना अनुपम असलेला हा ज्ञानाचा खजिना आज त्याला खुला होत आहे.

व प्राप्तिस्थान देण्यात आपण फारच परिश्रम केले आहेत.... आपली प्रस्तावना मार्मिक व अभ्यासपूर्ण आहे... मंदारकाव्या वृत्तात केलेल्या उपसंहारात, संस्कृत व मराठी भाषांच्या अर्थ-व्यक्तिशक्तीची आपण केलेली साधना तुलना—मराठी मापेच्या अभिमानी लोकानाहि मान्यच करावी लागेल.... आपली भाषातरे प्रसादपूर्ण झाली आहेत.... अशी शेंकडो स्थळं जी या ग्रंथात आहेत, त्यांचे सोदाहरण वर्णन करणे म्हणजे एक प्रयत्न होईल. .. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति समितीने आपणास सन्मानपूर्वक पुरस्कार देऊन छापाईचा सर्व खर्च केला पाहिजे.”

संस्कृत पंडित श्री. भा. येंकर नागपूर—

“श्री. विंदेश यांच्या कोशात जे आहे ते सुभाषितोक्त्या यापूर्वीच्या इतर समूहांत नाही. या कोशात मराठी पत्र व गद्य आहे व विशेष म्हणजे ते फारच उत्तम आहे; यामुळे संस्कृतान-मिश्रात मूळ संस्कृत सुभाषितांचा स्वाद घेता येतो. मुद्रणाची स्वच्छता व शुद्धता हे या कोशाचे दुसरे आवरण आहे.... एवढा मोठा उद्योग नेह्याबद्दल श्री विंदेश यांना कोणत्या शब्दात धन्यवाद द्यावेत ते कळत नाही.”

आचार्य चि. प्र. लिमये पुणे—

“श्री विंदेश यांचे नीतिशतकाचे पंचमय भाषांतर मूळ मूर्त हरीच्या व वामनाच्या मराठी श्लोकाशी ताडून पाहिले श्री. विंदेश यांचे नीतिशतकाचे पंचमय भाषांतर फारच उत्तम असून चाबले पडले आहे. .. त्यांना कवितेची हातोटी चापळी आहे व हे कसब त्यांना उपजत व सहजसुलभ आहे असे ठायीं ठायीं वाटते.”

श्री. रा. विवलकर (एक लेखक व रसिक वाचक)—

“जेवळ वर्तमानपत्रातील अभिप्रायावर विस्मय, ४ महिन्या पूर्वी, आपला सुभाषितकोश खरेदी केला. सतत जवळ असतो व वेळ मिळेल तेव्हा चळवीत असतो. हळूहळू नशा बदविणाऱ्या एखाद्या अमली पदार्थाप्रमाणे या कोशाचा अमल आता मनात चांगलाच भिस्त चालला आहे.

वर्तमानपत्रातील अभिप्राय कवित्वच खरे असतात; पण नी पाचलेला अभिप्राय त्या कवित्वापैकीच होतो. आपली सर्वेच रचना छान आहे विशेषतः वर्तमानपत्राच्या वृत्तावरील आपले प्रभुत्व विस्मयकारक आहे. या वृत्तातील आपली रचना सर्वोच्च कथेत होते.”

श्री. व्ही. आर. किचे (रसिक वाचक व रत्नपरीक्षक) इंदूर—

“इशर्गीतील प्रो. रायडर, तर मोनियर बुद्दल्यम्, आपल्यावाडील वामनपंडित, परशुरामपंत वासा, प्रो. आगरकर, लेले शास्त्री इत्यादींनी, मराठी, इंग्रजी, संस्कृत यांची एकमेकांत केलेली भाषातरे वाचणे हा माझा आवडता छंदच होतो. .. पण ते सर्व भाषांतरकार दिवंगत झाल्याने, त्यांच्याशी प्रत्यक्ष संभाषण करण्याची मौज मला अनुभवित येणे अशक्य होते पण आपल्या रूपाने ही सर्व थोर मंडळीच मला भेटल्याबरोबर वाटले.

...आपली भाषातरे मला मूळ निनाची प्रतिनिधिच वाटली आपल्या भाषातरांनी मराठी कविताकामिनीवर बहुमोल सुंदर आभूषणे चढविली आहेत ही गोष्ट वादातीत आहे. त्यातून आपली “सुख वा यदि वा दुःख, मित्र वा यदि वाऽमित्रम् ॥ प्रातः प्रातःसुखासीत हृदयेनापराजितः” अशी वृत्ति तर फारच दुर्मिळ ! निद्रानाश व हृदयविकार, आणि प्रतियुक्त परिस्थिती यावर आपण जी काव्यपूर्ण मात केली, त्या आपल्या यशाच्या कायेच जरा अथवा मरण नष्ट करू शकणार नाही हे निश्चित.”

डॉ. म. का. फाणे (रसिक वाचक. कुष्ठरोगतज्ञ) पुणे—

तुमच्या संस्कृत मराठी सुभाषितांच्या रूपाने तुमची भेट होण्याचा सुयोग व माग्य प्राप्त झाले तो आनंद स्वतः करण्यास असमर्थ आहे. पौराणिक कालातील समुद्रमंथन ऐहिक जड वस्तूच्या प्राप्तीसाठी होते, परंतु हे मंथन बौद्धिक व चिरकाल आनंद देणारे आहे. संस्कृतानभिज्ञाना एक नवे मांडार भरलेले दालन तुम्ही मोक्तले केले. .. पुढाक फारच छान आहे. त्याबद्दल हार्दिक अभिनंदन. परमेश्वराने निर्माण केलेली पुष्पे जशी त्यालाच वहावयाची असतात तसे, तुमच्याच पुष्पादारे पुढील शुभेच्छा प्रदर्शित करीत आहे—

महाकथानी त्वां सुमनन-समुद्रत बुडुनी

वरी काटीयेला ललित रत्नमाधर मणि ॥

घरो वशी याते गुणिजन, मनःकमलहर

अलंकारा सर्वां तर मणि खरो हा मदहर ॥

श्री. कृ. ह. दमडेरे

(रसिक वाचक; भूतपूर्वाध्यक्ष-महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्स.)

सुभाषितकोशाची आपली प्रस्तावना विद्वत्प्रचुर व चतुरस्र असून, टिळकचरित्राला तात्यासाहेब केळकरांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेच्या धाटणीची वाटली. विशेषतः भाषांतराचें स्वरूप, त्याबद्दलच्या वाचकांच्या अपेक्षा, भाषांतराची स्वतःची कठीण पण आत्मविश्वासयुक्त भूमिका वगैरे भाग आपण उत्तम विवेचिले आहेत.

वामनपंडितांबरोबर आपल्या भाषांतराची तुलना केली जाऊन, सरतनिरसपणा चर्चिला जातो, व तात्यासाहेब केळकरांच्या प्रस्तावनेबरोबर आपली प्रस्तावना एकत्र विचारार्थ येते, यातहि आपल्या (अनेक गुणांचा) गौरवच होतो यांत शका नाही.

भाषांतराची सर्वांत सुयोग्य व सहज पटणारी (प्रस्तावना) पृष्ठ ५ वरील शेवटच्या चार ओळी) त्याच्या तुम्ही सांगितली ती हृद्य असून मननीय आहे.....ग्रंथाची २८-२९-३० हीं प्रकरणें आपण जोडलीं आहेत, यावरून आपली काव्यदक्षि व रसिकता प्रत्ययास येतेच; पण काही लेखकांनीं, सकोचानें किंवा भ्रात सत्यतेच्या कल्पनास बळी पडून हे विषय गाळले असते. परंतु आपण आत्मविश्वासानें व रचत्या कान्येप्रमाणें या विद्यावरील काव्यपंक्ति या ग्रंथास जोडल्या व विद्वत्तनोबरोबर मनोवैयर्थि प्रकट केले हे फार प्रशंसनीय वाटेल.. आपल्या-चारप्या पंडित व रसिकवर्गाच्या कलाकृतीबद्दल बोलण्या-लिहिण्याचा माहा अधिकार नाही, परंतु विषय समजून घेऊन त्याचा रसास्वाद चालण्याचा हक्क माझा राहणार तेव्हा पुढे.”

श्री. ल. ना. गोखले सहसंपादक केसरी

“स. न. वि. वि. आपलें २९-८-६३ चे पत्र मिळाले; आपण लॉगफेलोच्या ‘दि अरो अँड दि गॉग’ चा दाखला देऊन जे म्हटलें आहे तेच खरें आहे की, “कोणालाहि छत्रप न करता रचलेलीं सुभाषितें कोण्या प्रयोगी, अगदीं चपल पण कोठें जाऊन बसतील याचा नेम नाही.” परीक्षणकार्य आटो-पल्यावर (केसरीतलें परीक्षण डॉ. वाटवे यांनीं लिहिलें होतें.) डॉ. वाटवे यांच्याकडून आपण ग्रंथ आण्य, तेव्हांच त्यांतील

कित्येक प्रकरणें वाचलीं होती. (२८-८-६३ केसरीत) सर्व, !... नव्हे पुष्कळ’ हा लेख लिहिताना आकस्मिकपणें जोक्यात ‘आइन्स्टाईन्’ आला व आपल्या पुस्तकात त्याचा उल्लेख करून एक सुभाषित भाषांतरलें आहे हेंहि आठवतें;—मग तें छुडण्यास फार वेळ लागला नाही. आपलीच कल्पना, आपल्या ग्रंथ भाषांतरासह घेतली व काम भागविलें. मजकूर वाचून पाहिला तेव्हा सुभाषित-दाखला शक्य जमल्याची जाणीव झाली. मनात आपणास धन्यवाद दिले, तेच या पर्तें देतो. भ्रष्टाच आपल्या ग्रंथाचा उपयोग होईल ही खात्री आहे. पुढील भाग केव्हा निघणार !”

२३-२-६४—“आपलें नावाभूषणाविषयीच्या सुभाषिताचें पत्र पोचलें. आनंद झाला. “नयींविषयीं संस्कृत सुभाषित नाही” हें विधान के. या. गो आपटे यांच्या ‘विनिर्दिष्टान्वितार’ मधील एका लेखांतील आहे. ज्ञानकोशातहि तेच आढळतें. पण पत्रांत आपण कळवितो तीं सुभाषितें फारच सुंदर आहेत. आपल्या कोशास जर ‘शब्दसूचि’ अशी तर २१६ व्या पानावरचा श्लोक मी वापरला असता. (नंतर ९-४-६४ च्या केवरीत तो वापरण्यांत आला.) आपल्या दुसऱ्या खंडात विषयसूचीप्रमाणें शब्दसूचीहि अवश्य रावी.”

श्री. पुं. कवीश्वर वी. ए. (ऑ.) काव्यतीर्थ

मालाड.

...संस्कृत हि सुभाषितखनिः खलु। छानवर्गस्य कृते, नीति-सुविचार व्यवहार सौन्दर्य-बहुभूतत्वादि-शील-निर्मिति पोषकं गुणवृद्धं लालित्यवन्तितया पाठयितुं नास्ति खलु सुभाषितादयः कुलादयोऽध्यापकः। एतादृशसुभाषितरत्नानि समाहृत्य संस्कृत-रत्नाकरात् भवन्तिः महाराष्ट्रराज्यस्वतन्त्रस्य सुवर्धमान-भाषा-तर-कलाविभागः विलोमनीया समृद्धिः नीतिः। ..... प्राच्या-पकानामपि कृते मूलसंस्कृत सुभाषितानामसौख्यीन्दर्य-विभूतितः अथ कोशः अतीव उपयुक्ततमः इत्यत्र नास्ति सद्यलेखोऽपि।

विशयैकत्वं महाराष्ट्रशासनस्यशिक्षण विभागंन भवकोश-प्रत्यक्ष कृते समर्थोत्तेजनप्रदं स्वतंत्र परिपत्रकं शाळासु शाळामु प्रेष्यते चेत्तर्हि “स्वकव्यप्रतिपालनेन विरस्य वाच्य न गतः पत्र शिक्षण विभागः” इत्येव प्रयोग मयेन्नूनम्। ..... पद्यमय-दुरव-भाषात-पुनर्महाराष्ट्रविवरकृते कनिष्ठछात्रिणिः तत्र-भवतः। इति सुमेच्या प्रकटीतस्य विरम्यते द्वितीयसंज्ञाश्लोक-माथे वातक-शीलेन बनेन अनेन।

H. Pandia M. A. L. L. B. Solicitor,
High Court, Bombay.

"Who says India is poor? Shri. Vinze has in this thoughtfully prepared volume, collected some of the rich Sanskrit treasure of Indian culture, rendered it in fine verse, and attached explanatory notes thereto. He has made Indian culture available in an attractive form, both to the old and the young and provided them with an excellent opportunity to pick up the treasure and enrich themselves at will.

Thank you Shri. Vinze !"

डॉ. ग. दा. पळसुले M. A. Ph. D.

उपसंपादक संस्कृत कोश देवना कॅलिंग.

"रसिक दोन प्रकारचे असतात. व्यावसायिक रसिक व अभिजात रसिक! श्री. विंसे हे दुसऱ्या प्रकारचे रसिक आहेत. त्यांनी संस्कृत रसिका व्यवसायातून कर्मलेखी नसून, श्री स्वभाव-सिद्ध आहे. तसेच त्यांच्या मनोवृत्तीचा असा एक विशेष आहे, की, त्यांना संस्कृतमध्ये (किंवा इतरही भाषेत) जे जे ज्ञान आवडेल, त्याला त्याला, मराठी श्लोकरूप दिव्यावाचून त्याचा संपूर्ण स्वास्वाद घेतला, असे त्यांच्या कविमनाला वाटतच नाही. या त्यांच्या द्विविध स्वभावविशेषाचें गोपदें फळ म्हणजे प्रस्तुतचा, संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोश.

एका भाषेतील कवितेचें दुसरीत भाषांतर करणें म्हणजे बागड्या मोडून चपलाहार करण्यासारखें आहे. म्हणजे असें की, नुसत्या बागड्या ठोकून त्याचा हार होणार नाही; त्या पितळवून नंतरच त्याचा हार करता येईल. तद्वत् विशिष्ट भाषेच्या मुशीत आकारलेला काव्याशय विनळवून, नंतर, दुसऱ्या भाषेच्या मुशीत कुशल कारागिराचें घातला, तरच, तो सुर्वेर् दुंदुर रूप घेईल. नुसत्या साख ठोकाठोकीने काही होणार नाही. श्री. विंसे हे पहिल्या भाषेचे संस्कार काढून टाकून असल नवीन रूप देणारे कुशल कारागिर आहेत. म्हणून त्यांचें मापातर (योद्धा जुन्या वळणाचें वाटलें तरी) झुसल मराठी वाटतें—जेवळ मराठी प्रत्यय जोडलेला संस्कृत शब्दराशि वाटत नाही...अशीं अशंख्य उदाहरणें आहेत..... यांवरून श्री. विंसे सांग्या कोशालाचा प्रत्यय येईल. मूलतः सोपेत त्यांनी आणखी या पातळ्याचीहि अनेक उदाहरणें सापडतील.....संस्कृत मराठी रसिक वाचकास, हा कोश म्हणजे अपूर्व आनंद देणारा देवाच झाले.

वा. वा. चितळे बी. ए. एल.एल. बी.

(नागपूरच्या ऑल इंडिया रिपोर्टरचे संस्थापक).

धीनियर अॅडव्होकेट सुप्रीम कोर्ट

—“व्याख्यायाशी संबद्ध असलेल्या विविधविधांच्या रस विपयांत छपत बघें घालविल्यामुळे, माझ्या मनांत आजपर्यंत रसिकतेला मुळीच वाव मिळाला नाही. तरीहि—कदाचित् त्यामुळेच—पाणपोईतील पाण्यातच इतका रस भाटळला की, मनाला असे वाटलें, कीं एवढ्याने वृत्ति होईल. पण ती समजूत चुकीची ठरली; व “पाणपोई”च्या दुसऱ्या खंडानें रसावडली उल्लुका व आवड उल्ल वाटलीच, नंतर संस्कृत-मराठी-सुभाषित-कोशांनं रसास्वाद घेण्याची चटकच लावली. याच्या द्वितीय खंडाचे मल्लप्रवरील सुभाषित-मूळ व अनुवाद-याचे कर्तें दोन नव्वन एकच असावेत, अशी शंका आली; व ते एकच आहेत याची खात्री पहिल्या खंडाच्या सूक्ष्म अभ्यासानें निश्चितपणें शाली.

वे. से. गजेन्द्रगडकर एम. ए. बी. टी.

महाराष्ट्र राज्य शिक्षणाधिकाारी, मुंबई विभाग

—१९५३ पासून आपल्या भाषांतरित काव्याचा मी एक-निष्ठ वाचक व पाठक आहे. (तथा कदाचित् मी एकदाच नसेन.) परंतु एक गोष्ट खरी की, आपल्या भाषांतरित काव्याचा, एक उपासक या नात्याने, मी अनेकविध प्रचार केला. प्राचार्यः पदावर काम करित असताना, आपल्या सुविचारांवर मी नाही पाठ घेऊन द्राष्ट्याविले व सांप्रदायात आनंद वाटतो, कीं, विद्यार्थ्यांनी ते सुविचार आत्मसात् केले. दैनिक प्रार्थनेकरितां आपले काही भाषांतरित श्लोक २०० विद्यार्थी एकाच ठिकाणीं एका आवाजात, मेढी तबल्याची साथ घेऊन गात होते—हे नमूद करण्यास मला अभिमान वाटतो.

मूल संकृताचें सुरस व उत्कृष्ट भाषांतर, ओघवती भाषा व दोन्ही भाषावरील आपलें असामान्य प्रभुत्व अशीं अनेक कारणें याच्या पाठीमागे आहेत. ‘तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रभुर्भूतः’ अशीच माझी स्थिति शाली. आपल्या भाषांतरित व रूपमातरित श्लोकांचा मी मनसोक्त उपयोग करून घेतला आहे आपलें आतोपर्यंत प्रसिद्ध झालेलें काव्य वाचून

“उत्सृजति । तुहा प्रोथ विचित्रिचि किंती असे ।

देवां जाडु; साचवोनी त्याचा क्षयि होतले ॥”

(अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं याचें आपण केलेलें भाषांतर) या उक्तीची सत्यता पूर्णपणें पटली.

गीर्वाण वाणीयु विशिष्टबुद्धिस्तथाऽपि माघान्तरछेडपोऽहम् ।
हा माझा स्वभाव असल्याने मी आपल्या ग्रथाशीं समरस होऊ
शकतो. आपण अंगीकारलेल्या कार्यांत (आणि आठवण करून
देतो—“ अङ्गीकृतं सुवृत्तिन परिपालयन्ति ”) आपल्याला
चिरंतन यश मिळो (कार्ये सुमंगल घडोत सदैव हातीं । सक्ती
तिचा श्वज सदा फडको दिगतीं ॥) व आपला शुभभाग होवो
(शुभश्च पन्था) एवढीच सविच्छा ! किंमत लेखेऽधिकलेखनीय
भगवद्भगाना सुधीमणीनाम् !

गी. घं. नघरे. B A B T.

भूतपूर्व प्राचार्य ट्रेनिंग कॉलेज पनवेल
योगायोग '३३' सदाशिव

“ हा प्रथमागळ एवढा । उतरीनी पैलीकडा ।

कीर्तिविजयाचा डेंदा । नाचे जे का ॥

वाई बहु बोलों सकळा । मेळविला जन्मफळा ।

प्रयसिद्धीचा सोहळा । दाविला जो हा ॥

संस्कृत मराठी-सुभाषित-कोशाचा द्वितीय पट तुम्ही माझ्या
हातात देताच मला ज्ञानेश्वराच्या वरील उक्तींचे स्मरण झालें.
लक्ष्मणराव ! तुम्ही वेबढें तरी हें प्रचंड काम केलेलें आहे !
तुमचें किती अभिनंदन करूं — अनुवाद करण्यांत तुमचा

हातखडा आहे, हें सगळें म्हणजे त्याची द्विक्रि करण्यासारखें
आहे सुभाषिताची निवड तुम्ही फार रसिकतेनें केली आहे.
त्याचें वर्गीकरण करण्यांत कुशलशा प्रकट केली आहे. कालिदास,
भवभूति, जगन्नाथ आणि भर्तृहरि यांच्या काव्यातील रसाळ
वचनांचा तुम्ही जो अनुवाद केलेला आहे तो मला फारच
आवडला. मराठी भाषेच्या धाटणीला तुम्ही कोठेंहि भक्ता
लावलेला नाही. मूळातील सौंदर्य व स्वारस्य तुम्ही कमी होऊ
दिलेले नाही. शक्य तोंवर तुम्ही सोपे, सार्थ, सुवक् शब्द
गोळावेरीज अर्थ आला म्हणजे पुरे अशी तुमची दृष्टि नाही.
(योजता. — यमकानें तुम्हाला कोठे अडावलेलें दिसत नाही.)
दर्पणात प्रतिबिंब पडायें तसे ‘ देशीकार लेण्यात ’ मूळ संस्कृतचें
हुबहुब प्रतिबिंब पडलेलें आहे. उदाहरणें म्हणून किती देऊ ?
— संस्कृत वाचकानाहि, या ग्रंथात, त्यांनीं न वाचलेलीं अशीं
सुभाषितें आदळतील कै गुरुवय महादेव पांडुरंग ओक यांच्या
पुष्पान्योर्चीचा अनुवाद करून (पृष्ठ ४१७) तुम्हीं गुरुचें श्रृंग
फेडलें आहे. अन्योर्चीचें विवरण करताना तुम्ही गद्यंत
अर्थ दिल्यानंतर कसामध्ये त्याचा खुलासा करून जीवनाशीं
संबंध जोडता ही गोष्ट सर्वसामान्य वाचकाच्या दृष्टीनेंहि मार्ग
दर्शक आहे. त्याबद्दल सर्व लोक तुम्हाला धन्यवाद देतील
. . . या कोशांनें तुम्ही मराठी भाषेच्या राजिन्यात आणि
आपल्या लौकिकात मोलाची भर घातली आहे, याबद्दल, माझ्या-
सारख्या तुमच्या मित्रास अभिमान वाटत आहे.